

कविताकिंकचक्रचूडामणिश्रीश्रीहर्षप्रणीतं

खण्डनखण्डखाद्यम्

नाम

अनिर्वचनीयतासर्वस्वम्

श्रीशङ्करचैतन्यभारतीस्वामिविरचितया

शारदाख्यव्याख्यया समलङ्कृतम्

तच्च वाराणस्यां 'विश्वनाथ' मुद्रणालये

श्रीमोहनानन्दस्वामिना सम्मुद्रितम्

श्रीवालानन्दस्वामिना प्रकाशितम्

प्रथमो भागः ।

मूल्य ३।।।) ६०

ANIRVACHANIYATA SARVASVAM

STYLED

ANDANKHANDAKHADYAM

BY

SHRI SHRIHARSA

WITH

'SARADA' COMMENTARY

BY

SWAMI SHRI SHANKARA CHAITANYA BHARATI.

PART I

Impression

1938

Price Rs. 3-12-0

PUBLISHER

Swami Shri Balanandaji.

[मुद्रणाधिकारोऽस्य टीकाकृदनुमत्यायतः]

PRINTER

Swami Shri Mohananandaji

VISHWANATH PRESS

DHUNDIRAJ GANESH

Benares City

ॐ

निवेदनम् ।

इह पारमिव सार्वपथीनवैदुष्याकूपारस्य, जीवातुरिव निर्विशेषचिदद्वयवाद्दस्य, निरूप-
इव मतिप्रकर्षस्य, शरणमिवापदि निखिलतन्त्रस्य, फलितमिव पुण्यं मुमुक्षुनिबहस्य, पूर्णावि-
तार इवापरो द्वैतासुरजिघांसया भगवतः परमपुरुषस्य समुल्लसति कोऽप्यनिर्वचनीयतावादः ।
यः किल शैशवे निवसन्नपि स्वसदनेषु गोपैरिव तार्किकैरपरिचितमहामहिमा मुनिजनैरिव जैनै-
राराधितः । भिन्दता भेददानवाननाथिपत यौवनदिनानि कियन्तिचित्सौगतसौधेषु येन । प्रौ-
ढिमानमास्पृशति च यो यौवनेऽङ्गनाभिरिव श्रुतिभिर्विलसितुमाससाद चिदानन्दोदधिबलपितं
ब्रह्माद्वयबोदिपुरम् । यस्य च फिरीटीव श्रीश्रीहर्षः । समसेवि च यो विश्ववन्दितचरणयुगलेन
विकलितसकलकलङ्गेन शङ्करेण भक्तिमरितान्तरेण ।

तमिममधिकृत्य भावुककुलमौलिमण्डनायितेन श्रीशारदाप्रसादनासादितशेमुपीकेण त्रिभु-
वनप्रथितवैदुषीकेण कविताार्किकचक्रप्रपूजनीयपादपीठेन सर्वज्ञकल्पेनानुपदुतध्रुवधामाधिरूढेण
श्रीश्रीहर्षेण प्राणायि खण्डनात्मनः खण्डखाद्यस्यावाप्त्युपायतामुपयन्त्यमन्वर्थनामा निबन्धः ।
चिराय चायमात्मोचितमाचरन् तदनुविधायिनीश्च परिश्रान्तिमनुभवन् तत्त्वप्रदीपिकया
चन्द्रिकाचितयाऽद्वैतसिद्ध्या बहुशो विरचितपरिचर्योऽपि भवितव्यस्यैव गौरवाद्मानमानस-
तामनासादयन्त्यसरणिष्वनुत्साहतामिवावहन् द्रुहिण इव ग्रीनया त्रिपुरया परया स्वमतो-
विनोदमादधती शारदां कामप्ययाप्य स्वातन्त्र्यवैभवभरैः पूर्णाहन्तामिवाभूशान् विकसितचेताः
समजनीति मन्ये । अस्याश्च दोषः अद्वालवस्य दोषाः, गुणास्तु त्रिगुणेश्वरेश्वराया गुणः ।
व्यम्युनरत्र के वराका इति न जानीमः । क निबन्धस्यास्य गम्भीरता, कच मामकी मलीमस-
मतिः । किं वेह नुवे, अस्योपक्रियायै प्रवृत्तिरियमित्यतिसाहसिकवम्, अपक्रियायै पुनरपेति
मृपाभाषा, नोभयथापीत्यनिर्वचनीयता, चन्द्रिकामन्वञ्चतीयमित्यतिगौरवम्, नव्यतार्किक-
रीतीरपहस्तयतोत्पौद्धत्यम्, उपजौव्यावमानिनीति शिष्टसरणिविरुद्धम्, निर्दोषपेति विश्वसी-
मोद्धङ्गनम्, निर्गुण्यमित्यपत्रपत्वम् । तदास्तामिह मौनितैव श्रेयसितरेति । धीराः ! न परं
प्रचारणमेवापि तु निर्माणमपि निबन्धस्येदृशो भवादृशां दृशि दयाद्रोयामेवायनत इति कृतम-
तिविततया वाचा ।

अस्य च प्रत्यक्षखण्डनान्तोऽयं भागो भवतां दृष्टिपथमवतरतु । भूमिकां पुनरस्यानिर्घा-
च्यवाद्भिधां सौगतशैवाद्वैतादिसमालोचनपरं द्वितीयभागाद्भावमनुभवन्तीमुपहरिष्याम
इति सम्भाव्यते । इह च दृष्टिदोषाद्वा, कृतेऽपि संशोधने स्थानान्तरे स्थापनीयस्यापरत्र प्राग्यदेव
वा स्थापनेनाक्षरयोजकानां प्रमादाद्वा, कचित्कचिदलब्धावस्थितिमशुद्धिरिति नेदमपूर्वमिति
चिन्तव्यम्, शुद्धिपत्रं तु निवेशितमेवेति निवेदयन्नुपरमिति—

{	ललिताघट्टस्थश्रीराजराजेश्वरीमन्दिरे वाराणस्याम् ।	}	सतामनुचरः शङ्करचैतन्यभारती ।
---	--	---	---------------------------------

‘शारदा’समेतस्य प्रत्यक्षखण्डनान्तभागस्य संक्षिप्ता विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
मङ्गलम् ।	१	मानाश्रीनसिद्धिकल्पवासर्घ्यं ननु स्वतः सिद्धि-	
शाब्दबोधस्य निर्विकल्पकत्वसमर्पणादिकम् ।	२	कस्येत्युपदर्शनम् ।	५४
सत्येन प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य		कर्मत्वखण्डनम् ।	५६
कथाङ्गत्वखण्डनम् ।	७	योगाचारसम्मतप्रकाशवत्यायः ।	६०
सपरिकरविप्रतिपत्तिनिरूपणम् ।	७	अनिर्वाच्यत्वनिरुक्तिः ।	६४
चार्वाकस्यासत्त्व्यातिवादिवोपपादनम् ।	८	भ्रमविषयस्यालीकविशेषत्वमिति वेदान्त्येक-	
भ्रमविषयस्योत्पत्तेरुपवर्जनम् ।	२२	देशिमत्तिराकरणम् ।	६५
शून्यतोत्सर्गः ।	२६	खण्डनानां जात्युत्तरत्वाभावोपपादनम् ।	६६
आत्मनोऽनिर्वाच्यतोपपादनम् ।	२७	सदसदुभयव्याप्तिः श्रीहर्षसम्मतमिति नागेश-	
शून्यतायाः पुरुषार्थत्वनिरूपणम् ।	२७	भट्टोक्तिपराकरणम् ।	६८
शून्यवादे कार्यकारणभावसमर्थनम् ।	२८	परस्परौच्ये परमतनिरासोपपत्तिः ।	६८
सामग्र्या दुर्बलत्वम् ।	२९	अद्वैते प्रमाणप्रश्नखण्डनम् ।	६९
असत्तः कारणत्वोपपत्तिः ।	३१	अद्वैतस्य प्रामाणिकत्वम् ।	७३
विधेयान्वयिनं पुन विरोधणत्वमित्यत्रानेक-		श्रुतेः सिद्धान्तस्य च प्रामाण्यम् ।	७४
सम्मतप्रदर्शनम् ।	३१	प्रत्यक्षादिबाधोद्धारः ।	७५
कारणत्वस्य सत्त्वघटितत्वाभावोपपादनम् ।	३३	अद्वैतश्रुतेरभेदो वा प्रपञ्चमिथ्यात्वं वाऽर्थ-	
असद्वदसिद्धिः ।	३४	इति निरूपणम् ।	७५
प्रातिभासिकस्यापि कारणत्वमिति वेदान्ति-		विशिष्टाद्वैतादनिराकरणम् ।	८१
मतनिरूपणम् ।	३७	शाब्दबोधस्याहार्थत्वोपपादनम् ।	८८
व्यावहारिकस्यैव कारणत्वमिति वेदान्तिमत-		अनौचित्यास्तर्कवोपपादनम् ।	८९
निरूपणम् ।	३८	भेदखण्डनम् ।	९३
भ्रमस्यासद्विषयकत्वोपपादनम् ।	४१	सत्यत्वाभुमानेऽनुगतपक्षतावच्छेदका-	
शून्यवादापवादः स्वप्रकाशवाद् ।	४३	सम्भावोपपादनम् ।	१११
आत्मनोऽभाष्यत्वोपपादनम् ।	४४	अद्वैतश्रुतेरुपजीव्यादिविशोध्यपरिहारः ।	११२
शून्यतायाः पुरुषार्थत्वनिराकरणम् ।	४४	अद्वैतस्वरूपनिरूपणम् ।	११५
स्वप्रकाशत्वनिरुक्तिः ।	४४	सुसुखपदेशः ।	११७
स्वप्रकाशत्वे तर्कः ।	४४	खण्डनयुक्तीनां कथाश्रयेऽभ्युपयोगः ।	११८
सामग्रीधाराविच्छेदे घटादेःसदातिनत्वापादनम् ।	५२	इति खण्डनावतरणभागः ।	

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
लक्षणसामान्यखण्डनम् ।	१२१	लक्षणप्रयोजनखण्डनम् ।	२३६
तत्त्वपदार्थखण्डनम् ।	१२३	स्वत्वानुगमखण्डनम् ।	२४७
अनुभवत्यस्य जातित्वखण्डनम् ।	१२८	संसर्गस्थानलीकचे भ्रान्ते र्पर्यधिकरण-	
प्रत्यभिज्ञायामनुभवव्यसृष्टित्वयोः		प्रकारकत्वानुपपत्तिः ।	२५०
साद्व्ययप्रदर्शनम् ।	१३१	प्रमेयमात्रखण्डनमुक्तिः ।	२५३
दोषखण्डनम् ।	१३८	मुनेरासविधयान लक्षणप्रणेतृत्वसम्भवः ।	२५८
प्राज्ञसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वो-		साक्षात्कारित्वखण्डनम् ।	२५८
पपादनम् ।	१४२	विशेषविषयकत्वघटितलक्षणखण्डनम् ।	२५९
प्रमुष्टतत्ताकस्मृतिखण्डनम् ।	१४७	इन्द्रियकरणकत्वघटितलक्षणखण्डनम् ।	२६१
अध्यात्युपपादनम् ।	"	ज्ञातताघटितलक्षणखण्डनम् ।	२६२
उद्बुद्धत्वखण्डनम् ।	१४९	विषयजन्यत्वघटितलक्षणखण्डनम् ।	२६३
अध्यातिखण्डनम् ।	१५०	इच्छाप्रतिबन्धकत्वघटितलक्षणखण्डनम् ।	२६३
स्मृत्यन्यत्वखण्डनम् ।	१५४	अज्ञायमानकरणकत्वघटितलक्षणखण्डनम् ।	२६४
अवच्छेदकतादिघटितलक्षणानां		अध्यवधानघटितलक्षणखण्डनम् ।	२६७
निष्कलस्योपपादनम् ।	१५७	ज्ञानाजन्यत्वघटितलक्षणखण्डनम् ।	२६८
मीमांसकादिमतेऽवच्छेदकमेदेनैव भेदा-		ज्ञानाकरणकत्वघटितलक्षणखण्डनम् ।	२६८
भेदोपपादनम् ।	१६१	वर्तमानकालावच्छिन्नत्वघटितलक्षणखण्डनम् ।	२७०
भेदसंसर्गाभावयोर्भेदखण्डनम् ।	१६२	सन्निकर्षेतराप्रयुक्तत्वघटितलक्षणखण्डनम् ।	२७२
घटे घटस्य नभेदो नाप्यभेद इत्युपपादनम् ।	१७१	लिङ्गोपपन्नमते प्रत्यक्षलक्षणखण्डनम् ।	२७३
स्मृतिखण्डनम् ।	१८०	" प्रत्यक्षलक्षणान्तरखण्डनम् ।	२७५
भट्टसम्मतज्ञानातीन्द्रियावे		विशिष्टवैशिष्ट्यविषयिताघटितलक्षणखण्डनम् ।	२७७
युक्तिप्रदर्शनम् ।	१८१	प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वखण्डनम् ।	२७८
तत्त्वानुभवत्यखण्डनम् ।	१८३	स्वात्मबोधादेः स्मृतिखण्डनम् ।	"
याथार्थ्यखण्डनम् ।	१८६	जातिमात्रखण्डनम् ।	२८०
सम्बन्धकत्वखण्डनम् ।	१८६	अनुमितित्वेनाभिमतस्य भानसप्रत्यक्षा-	
विशेषखण्डनम् ।	१९७	नातिरेकोपपादनम् ।	"
अव्यभिचारित्वखण्डनम् ।	२०१	प्रत्यक्षत्वज्ञातेर्व्यञ्जकनिरासः ।	२८५
अधिसंवादित्वखण्डनम् ।	२०२	प्राभाकराभिमतप्रत्यक्षत्वखण्डनम् ।	२८६
अवाधितत्वादिखण्डनम् ।	२०६	लिङ्गाद्यजन्यत्वघटितलक्षणानां खण्डनम् ।	२८८
प्रमात्वरूप जातित्वखण्डनम् ।	२०७	शाब्ददिभेदघटितलक्षणखण्डनम् ।	२९०
प्रमात्वस्वतत्त्वविचारः ।	२०७	पर्याप्तिनिराकरणम् ।	२९३
प्रमालक्षणसामान्यखण्डनम् ।	२०६	एकत्वस्यानुगोपवर्णनम् ।	२९४
करणत्वखण्डनम् ।	२११	भट्टपादानां लक्षणानिर्वाच्यत्वे तात्पर्य-	
अनुमितेः कारणस्य दुर्निरूपत्वम् ।	२२४	निरूपणम् ।	२९९

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	६	तस्यैव	तस्य	२१	२०	भावय-	भावयो-
"	१९	स्वरूप	स्वरूप	"	३०	चन्द्राका	चन्द्रिका
"	२७	सर्व	सर्व	२२	२६	स्थातुं	वस्थातुं
"	२५	तु	तु	२३	३४	पत्तेः	पापत्तेः
"	२८	नहि	न	२४	७	भुम	भ्रम
"	२९	ज्ञेयोधर्म	ज्ञेय	"	३२	प्रत्याक्ष	प्रत्यक्ष
६	६	नङ्गी	नङ्गी	२५	६	वा	वा
"	३१	धर्मेणैव	धर्मेणैव	२७	२१	सर	सरं
७	१०	पायकं	पायिकं	"	२८	चिकीर्षु	चिकीर्षु
"	२६	योगिता	योगिता	२९	११	पादक	पाद
९	११	प्रतिपक्षौ	विप्रतिपक्षौ	३०	६	को	कः
"	१४	वप्रतिपत्ति	विप्रतिपत्ति	३१	३१	साधारणा	साधारणी
"	"	बन्धोदरेव	बन्धादरेव	३२	१७	विषय	विषय
१०	१०	परिमार्थिको	पारमार्थिको	३४	३०	बोधे	बोधे
"	२६	सिद्धि	सिद्धिः	"	३४	व्याहारा	व्याहार
११	३१	रूपतथा	रूपातथा	३७	६	पूर्वद	पूर्ववद
१२	७	सिद्धयेत्	सिद्धयेत्	"	२९	परिचायकताया	परिचायकतया
"	२५	व्यसि-	व्यासि	"	३२	रज्जुसर्प	रज्जुसर्प
"	२६	व्यसि	व्यासि	३८	९	व्यावहारिकत्वं	व्यावहारिकत्वं
१३	१९	प्रवर्तये-	प्रवर्तय-	"	९	ज्ञा	ज्ञान
१४	१३	तृतीत	तृतीय	"	२३	भावस्य	भावस्य
१५	१४	व्याप्यत्वं पगमे	व्याप्यत्वोपगमे	३९	२	बाधनवबोध	बाधनवबोध
"	१६	प्रमाणद्य-	प्रमाणाद्य-	३९	१६	चावदयो	चावदया
"	२२	व्यसि	व्यासि-	४०	१०	नुपपादितं	नुपपादितं
"	२९	व्याहोः	व्यासोः	"	१२	शार्क	शार्क
१६	१०	पत्तेः	पत्तेः	"	२०	बुद्धि	बुद्धि
"	२५	निग्रह	निग्रह	४१	३	माया	माया
"	२६	प्रतिभाः	प्रतिभाः	४३	४	वान्दः	वाद्दः
"	२९	पर्यनुयेज्य	पर्यनुयोज्य	४५	१९	मुक्त	मुक्त
२६	१४, १५	नियतेत्यादि	प्रमाणादिनैव	४६	१	तथा	तथा
		यावदित्यन्तम्	वाक्यवहारः	४९	८	दृष्टि	दृष्टिः
			कर्तव्यं हृत्वेयं	"	२४	वर	न्यतर
			प्रमाणादिनैवत्येन चाख्यवहारनि-	"	"	निश्चय	निश्चय
			प्यादनस्य समयबन्धेनेत्यर्थः ।	४९	३३	त्यादि	त्यादि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५०	११	सिद्धिः प्र	सिद्धिप्र	"	१६	इर्मायच्छिप्रम्-	धर्मप्र-
"	२५	प्रमोत्यचोरेय	प्रमाया पृथ	१०३	२९	ज्यासिः	भतिग्यासिः
५२	३३	हन्दिता सुधनाय	हन्दितासू०	१०४	७	मयच्छिप्रवे	यच्छिप्रवे
५४	१	तत्तु	तत्तु	१०८	३१	कख	कखं
५४	१७	निपेय	निपेय	१०९	२२	भिन्न य	निन्नत्व
५५	२	कमंच	कमंचकार्णं	११६	५	याध्यते	योध्यते
"	४	कारणं नय	नय	"	१७	प्रदम्	प्रद
५६	३३	वृक्षे कमंत्थमपि	वृक्षं पर्णं पततीत्यपि	११७	२४	आपातता	आपाततो
६०	१५	निरूपि	निरूपित	"	३०	पूर्वोक्तो	पूर्वोक्त
६१	११	श्राभाकरणां	श्राभाकराणां	११९	१०	प्रयागो	प्रयोगो
६३	२३	प्रवृत्त	प्रवृत्त	"	१३	तस्य	तस्या
६४	७	वर्ण-	वर्ण-	"	१५	प्रवादः	प्रवादः
"	९	विनैव	विनैव	"	३३	परस्य	परस्य
६८	९	विचारे	विचारो	१२४	२	सम्बन्धि विषय	सम्बन्धिविषय
"	२९	ध्यावहत	ध्यावहत	१२५	४	सोऽपि	सोऽपि
६९	२१	पूर्वक	पूर्वक	"	७	समवाय	समवायः
७१	५	किञ्चि	किञ्चिद्	"	"	स्वरूप	स्वरूपं
७३	४	तस्या यथार्थताया	तस्यायथार्थताया	१२७	२५	पास्मार्थिकत्व-	पारमार्थिकत्व-
"	८	मिनोमो	मिनोती	१२८	१२	कारणता प्लेदक	कारणताप्लेदक
"	१७	भाव	भावः	"	१५	भाव	भावः
७४	२३	कैण	तकैण	१२९	३	स्वाग	स्वाग
७६	२५	पि शब्दः	पिशब्दः	"	२७	दारागामित्वे	दारागामित्वे
८३	११	वाध्यते	विजीयते	१३१	९	प्रकारक	प्रकारकज्ञान
८५	२३	भेद	भेदाभाव	१३२	२२	मंशो	मर्थो
८६	११	स्य	स्वविषय	१३३	१९	रूपत्वस्य	रूपस्य
८८	१३	प्रमात्वकत्व	प्रमात्वकत्वस्य	१३९	३५	दिम्	मिदम्
८९	२२	अयदि	अयादि	१४०	२५	सादमितु	सादयितु
९०	१२	हर्णां	हर्णां	१४३	१३	पादान	पादान
९१	१९	निष्ट	निष्ट	१४८	२५	प्रसङ्ग-	प्रसङ्गः
९२	१३	पर्याप्त	पर्याप्त्य	१४९	७	स्वीकृत्य	स्वीकृत्या
९३	१०	अपाद्य	आपाद्य	१५५	१३	न्युपगमे	नन्युपगमे
"	"	पादक	पादक	१५५	२५	भाव	भावादि
९९	३५	घट	घट	१५६	१९	त्वविच्छिन्न	त्वाविच्छिन्न
१६१	३	लक्षिता	लक्षितो	१६१	२७	मते । मते, परस्परमिति वा ।	
१०२	१२	न्यान्य	न्योन्य	१६४	१५	मति	मादापाति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७१	३०	भेदस्वरूप	भेदत्वस्वरूप	२२८	२४	परममति	परममिति
"	३३	सिद्धि	सिद्धिः	२३१	१७	सम्बन्धित्व	सम्बन्धित्वव्याप्यत्व
१७४	३२	तादात्म्यो-	तादात्म्ययो-	२३२	२८	कर्माणां	कर्माणां
१७६	८	भाव	भावो	२३४	१७	तन्नातिव्या	तन्नातिव्या
"	९	सामानाधि-	सामानाधि-	२३७	१२	कार्यतावच्छेदक	कार्यतावच्छेदकं
"	२४	वृत्तित्वे	वृत्तित्वं	२३८	२९	सम्बन्ध	सम्बन्ध
१७८	१३	सामान्यतो	सामान्यतः	"	३०	पणोऽपि	पणोऽपि
१७९	१५	निवृत्ता	निवृत्तो	२३९	२७	तदतिरिक्तं	तदतिरिक्त
१८५	४	विशिष्टं = लिङ्गा-	विशिष्टं तथा-	२४०	१७	सुगत	अनुगत
		भासविशिष्टं तथा-	विधं = लिङ्गा-	"	२९	स्मृत	स्मृत
		विधं =	भासविशिष्टं	"	३२	व्याप्यत्वस्यापि	व्याप्यत्वस्यापि
१८६	२३	कुतो	कुतो	२४१	३३	दोषः	दोषत्वं
१८७	४	रोष	रोष	२४२	३५	न लौकिकं	नालौकिकं
१८८	२४	तस्यानु-	तस्या अनु-	२४६	३	घट	पट
१९४	१	प्रमित	प्रमिति	"	१०	न्द्रित्वा	न्द्रित्सत्त्वकर्त्वा-
"	२२	तावदर्थं	तावदर्थप्रवृत्ति	२४९	१	न्द्रियार्थ	न्द्रिय
१९५	२७	दण्ड	दण्डः	"	२०	तदिति	तदेति
"	२९	दण्डत्व	दीर्घत्व	२५३	३४	विषयकः	विषयकं
१९७	१८	हस्तित्वात्	हस्तित्वात्	२५६	७	प्रगतः	प्रतीतः
"	२५	पुरोव-	गृह्यमाणे पुरोव-	२६३	२२	कारिणि	करिणि
"	३०	ज्ञानी	ज्ञानीय	२६४	६	दशनात्	दर्शनात्
१९८	५	द्वयो	द्वयो	२६५	१	भिमत	भिममत
"	३५	व्यापातो	विशेषो	२६६	२	नियमेन	नियमेन
२०२	९	असंवादि	अविसंवादि	२६७	३०	अनुनिता	अनुमिता
२०५	१	अर्पक्रिया-	अर्पक्रियाकारि-	२६८	८	भाववज्ज	भाववज्ज
"	३३	श्रुपमेन	श्रुपमेन	२७०	२६	तद्ग्रहणे	तद्ग्रहणे
२१८	३४	पुरोधा	पुराधा	२७३	२१	परामर्शादे	परामर्शादेः
२२१	५	कारण	कण	२९४	३४	द्रव्या	द्रव्यादि
२२३	१०	पर्वते	पर्वत	२९६	६	ध्वाभ्यापकता	ध्वाभ्यापकता
२२७	२२	ध्याः	ध्याः	"	२०	ध्वासज्जवृत्तिः	ध्वासज्जवृत्ति

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमहामण्डलेश्वर-

श्रीजयेन्द्रपुरीस्वामिपादाः

प्रकटितपरिमलचर्यः, परमहंसपरिव्राजकाचार्यः ।

फलिकुलकैरवचन्द्रो, जयति तं श्रीजयेन्द्रयोगीन्द्रः ॥

श्रीशारदायै नमः ।

खाण्डनखाण्डखाद्यम् ।

शारदाख्यव्याख्यासंवलितम् ।

प्रथमः परिच्छेदः

अविकल्पविषय एकः, स्थाणुः पुरुषः श्रुतोऽस्ति यः श्रुतिषु ।

2510

॥ श्रीः ॥

परापरविभागगा जनितनन्दितानन्तधीः

परगतमलीमसा विगतभेदवृत्त्योदिता ।

अष्टाष्टसुखसङ्गता सदमृतात्मिका भव्यभा

चितिः सकलशान्तिदा लसतु मानसप्राज्ञे ॥ १ ॥

रेणुना धविलतं घनालयं मेघकान्तिरुमनीयतास्पदम् ।

इवेतनीलमरितोः सुसङ्गमं कामधामनिचयं स्तुयामहि ॥ २ ॥

यदीयचिन्तामणिमन्त्रचिन्तया जह्यं हयैः परिलभ्य लिप्सितम् ।

आयंगरं मुममर्दं गर्विणां सरस्यती सा तनुताकृपेक्षितम् ॥ ३ ॥

जनैश्चतुर्भिःकण्डितोऽपि पञ्चमो दिदेश कोटिं कृतिभिर्न पञ्चमीम् ।

स्वमहयां मौगतयोधचुम्बिनीं स शङ्कराचार्यवरः पुजातु नः ॥ ४ ॥

यदीयवाचं विमला जयोद्गयामवेत्य तयैर्नरिनति भारती ।

चिदेकतानात्मना निरञ्जनः स विश्वरूपो विमलोक्तो नः ॥ ५ ॥

शमं मदीयं परित्रित्य कोविदा जयन्ति शाम्यन्मनसः परे स्थिताः ।

सु शान्तधाम्नां निवहो दयाग्रहो दिशन्परं पातु जयेन्द्रशब्दितः ॥ ६ ॥

यतीन्दुपादान् कलितेन्दुमालातमेदभावै धुतमेदभावान् ।

नन्योचिनं शास्त्रतति समीक्ष्य श्रीशारदाभव्यपदप्रपत्ताः ॥ ७ ॥

सत्तकंपुणैः कलिताः सुमाला विन्यस्य माहर्षं जनुर्जलीधे ।

सुरीयचर्याचरणेषुचिग्रं सन्द्रक्ष्यते शङ्करचेतनेन ॥ ८ ॥

येन क्षुद्रं लब्धं चित्तं दोषे दृष्टिस्तस्यागार्या ।

धीरो विद्वं दुष्टं दृष्ट्वा दोषं द्रष्टा का मो हानिः ॥ ९ ॥

अथ शिष्टताव्यनिर्जननीमन्तरायततिशमनी चित्तिस्ववर्णीमातनोति अधिकल्पेन्यादिना ।

श्रुतिषु श्रुतः = श्रुत्यधीनशास्त्रबोधविषयः । तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गानां प्रकाशितप्रत्यसूचनाय बहुवचनम्

एवञ्चात्र “शास्त्रयोनिव्यात् तच्च समन्वया”दितिसूत्रद्वयार्थ उपक्षिप्तः । अथासीबोधः सप्रकारको वा नि-
 यकारको वा, अथो “तमेव विदित्वे”त्यादिश्रुतिविरोधः आत्मातिरिक्तप्रकाराणां मुख्योपयिक्त्वेन विषयत्वे
 एवकारासङ्गतेः । द्वितीये शब्दशब्दस्य सप्रकारकत्वव्याप्ततया सम्भव इत्याशङ्क्याहाधिक्यविषय इति ।
 संसर्गताव्यविषयत्वातिरूपकबोधोक्तमानसवृत्तिविषय इत्यर्थः । शब्दत्वे सप्रकारकत्वव्याप्तेरप्रामाणि-
 कत्वेनाकाशपदाच्छब्दशब्दत्वोपलक्षितव्यक्तेरिवाद्वितीयादिपदाद्वैताभावोपलक्षितात्मव्यक्तेर्मानोपगमाच्चा-
 नुपपत्तिः । अथाकाशादिपदस्यापि शब्दाश्रयत्वविशिष्टे एव शक्तिः, नञ-नियतोपस्थितिरिहाह शब्दा-
 श्रयत्वस्य शक्यत्वम् कदाचिद्वद्व्यातिरिक्तद्वयत्वेनापि गगनोपस्थितेरिति-वाच्यम् स्युत्पत्तिवैचित्र्यात्,
 कस्यचिद्गवयत्वेन कस्यचिद्गोसदृशत्वेनोपस्थितावपि बाधवाद्गवयत्वंविशिष्टस्यापि शक्यत्वमिवाप्रापि
 शब्दविशिष्टिरस्यैव सत्, शक्यतावच्छेदकश्च शब्द एव, तद्वत्त्वं तु संसर्गमर्यादया लभ्यम्, विनिगमनाविरहेण
 प्रकारगकारादीनां सर्वेषामेव शक्यतावच्छेदकत्वे तेषामनुगमकं शब्दत्वम्, अन्यथा शक्यान्तव्यप्रसङ्गः
 शक्यतावच्छेदकमपि च शक्यम्, अन्यथा गोत्वादेरप्यशक्यतापत्तेरिति नाकाशपदादपि व्यक्तित्वाप्रभा-
 मिति चेन्नेदमादरणीयम् वैषम्यात्, व्यक्तवानन्येन गवादिपदानां विशिष्टे शक्त्यर्थचित्तयेऽपि नाकाशा-
 दिपदानां विशिष्टे शक्तिः, व्यक्तवैक्येनानन्यव्यभिचारशङ्कानुपयात् विशिष्टे शक्तेरुपगमे गौरवात्,
 निष्प्रयोजनत्वात् । एतेन-आस्तां शब्दस्याशक्यता किन्तु तस्य शक्यतावच्छेदकत्वं न त्यागाहम्, धर्म्यं
 प्रकारतया शब्दबोधे भासमानतायां शक्यतावच्छेदकत्वस्यैव प्रयोजकत्वात्, गवादिपदाद् गोत्वादिना
 गवादेरिवाकाशपदादपि शब्दाश्रयत्वेनाकाशस्य स्मरणशब्दबोधी, क्वचिद्वद्व्यातिरिक्तद्वयत्वादिना तौ
 शक्तिभ्रमादेव, ननु कदाचिन्निष्प्रकारकौ तौ, याभ्यां रूपाभ्यां विशिष्टयोर्यथोः सम्बन्धग्रहः, तद्व्यतररू-
 पेणैव तयोरेकतरज्ञानेनापरावगम इति नियतेहंस्निहस्तिपकादाववधारणाविति-निरस्तम्, यदि हि गगनादि-
 पदाधीनशब्दबोधस्य सप्रकारकत्वमनुपगम्येत तदाऽतिप्रसङ्गमद्वय शब्दस्य शक्यतावच्छेदकत्वमारथी-
 येतापि, यदा तु गगनादिपदात्सप्रकारकबोधस्यानुपगम एव, तदा शब्दस्य शक्यतावच्छेदकत्वोपगमो
 निष्प्रयोजनत्वात् गौरवापादकावाचानुचित एव । एतेन प्रमेयत्वादेरप्याकाशादिपदज्ञानोपस्थितिशब्दबोध-
 प्रकारतापत्तिरित्यवधीरितम् अत्र तयोर्निष्प्रकारकयोरेवोपगमात् । अतएव घटादिपदाच्छिष्टैतरत्वादेरन्व-
 यावगमो मा भूदिति वृत्त्यां शब्दोपस्थापितेनैव शब्दस्यान्वयबोधकतया उपेयत्वे कथमाकाशपदशक्यत्व-
 तद्वच्छेदकत्वान्यो विधुरस्य शब्दाश्रयत्वस्य तादृजन्मबोधीयविषयतेत्याशङ्क्य “अस्तु वा पदादपि
 निर्विकल्पकमिति” शब्दप्रमाणभाणि । ज्ञानत्वस्यैव स्मृतिवशाद्बोधोपपत्त्योरपि सप्रकारकत्वाव्याप्यत्वात् ।
 स्मृतेर्निर्विकल्पकत्वोपगमे प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाधीनज्ञानाधीनसर्वविषयकनिर्विकल्पकस्मृतिबलात्त्व-
 रूपतो निर्विकल्पातिप्रकारकं मानसज्ञानं तु सामान्यलक्षणामनर्हीकुर्वति न शक्यमावाद्यितुम् ।

अतएवानुभवस्य स्वसमानप्रकारकस्मृतिजनकत्वमिति न नियमः, किन्तु स्वीयप्रकाराभ्याप्रकारकस्मृ-
 तिजनकत्वमित्येव, अतएव “अनुभूतविषयानुग्रहोपः स्मृतिरिति” पातञ्जलसूत्रमपि सङ्गच्छते, अनुभूतविष-
 यातिरिक्तविषयिका स्मृतिरिति तदर्थः । एवञ्च शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टविषयकानुभवोपि शुद्धे स्मृति-
 माधुर्माते । जात्यवच्छेदोपाप्यतिरिक्तस्याप्येतादृशस्थले स्वरूपतो भावे बाधकाभावात् नाकाशस्य ताद-
 शभातानुपपत्तिः । उपलक्षणान्मातृत्वविषयकत्वेन निर्विकल्पकबोधयोरपि प्रतिबन्धप्रतिबन्धरुभाधोपगमाच्च
 ‘शब्दाश्रयो नैक’ इति बाधग्रहदशायां गगनमिति वाक्याच्च शब्दबोधोपपत्तिः, अतएव लघुचान्द्रिकायामा-
 चायैः—“रूपमन्ध्यायमिति, रूपमन्ध्यायमात्रावदिति” वाक्ययोः समानविभक्तिकपदघटितत्वेन निर्वि-
 कल्पकबोधोपजनकतां समर्थं “यथाह पल्लवविषया व्यावर्तकधर्मस्य बाधकधीविषयत्वं तथोपलक्षण-
 विषया बाध्यधीविषयस्य बाध्यत्वं न्यायतौल्यादि”ति ग्रन्थेन तादृशवाक्यबोधोपपत्त्यवधारकभावो

निरूपितः । यदि तु 'अन्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे सद्भ्यः करोति हीत्यनुभवानुरोधिन्यायात् शाब्दबोधं प्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे न, अतएव महत्त्वादयोग्यतायादमणिमाधुर्यादी बाधनिश्चयस्य तत्संशयस्य च शाब्दबोधप्रतिबन्धकतोक्त्य व्यक्तीभविष्यति त्रेदमुपरिष्ठादिनि मतमोक्ष्यते तदा 'शाब्दश्रयो नैक' इति बाधग्रहदशायामपि गगनमित्यादिवाक्याच्छाब्दबोधो नेष्टापत्तिविधौ बाधकं किमपि । आकाशपद-
च्छाब्दाध्ययत्वोपलक्षितव्यक्तेरुपस्थितेरेव च न 'शाब्दाध्ययो गगनमिति' वाक्ये गगनपदस्य तद्वाच्यत्वादिपरव-
कल्पनया जघन्यपृथ्वाध्ययनप्रसङ्गोऽद्वैतिनाम्, अपि तु परेपामेव । न च निर्विकल्पकोपस्थितिविषय-
स्याकाशशब्दादिमुन्यात्वाकथं शाब्दबोधेऽनुपवेशः, एकपदव्यतिरेकप्रयुक्तमपरपदनिष्ठं तात्पर्यविषयाननुभा-
वकत्वं ह्याकाङ्क्षा, अव्ययधानेन शाब्दबोधानुकूलपदार्थोपस्थितिश्चासत्तिः, तात्पर्यविषयप्राप्यश्च योग्यता,
तदेतत्तयमपि न संसर्गावदितिमिति प्रकृते सम्भवन्त्येव तदिति ।

अपि च तारयल्लिङ्गबलास्वरूपपरतायाः श्रुतीनां निर्णये 'कश्चन्द्र' इति स्वरूपप्रभोत्तरत्वेन प्रयुज्य-
मानानां 'प्रकृष्टप्रकाश' इत्यादिवाक्यानामिव प्रभोत्तरवैयधिकरणपापत्तिभियाऽव्यवहारपरत्वमनुमन्तव्यमेव,
कचित् 'कश्चन्द्रधर्मः' 'फलक्षणकश्चन्द्र' इत्यादि धर्मप्रभोत्तरत्वेन तादृशवाक्यप्रयोगेऽपि स्वरूपप्रभवाक्ये
किंशब्दस्य धर्मबोधरूपदाममभिव्याहनात्वेन बुभुक्षामात्रमुचकत्वात् धर्मबुभुक्षायां लक्षणाया अप्रामा-
णिकत्वात् "न हि स्वत्वमुन्मुक्त आत्मानं पृष्टः कविद्वाराणाचष्टे" इति न्यायेन "आकाशस्त्वस्तिज्ञादिति"
सूत्रितसिद्धान्तधीजभूतेन प्रधानसारगोचरस्य नेयत्वात्, लक्षणवाक्येषु व्यावृत्तिबोधकपदाभावेन स्वरू-
पबोधनद्वारैव व्यावृत्तिर्भावेन व्यग्रहारकर्तृव्यतायाश्च प्रभोत्तरव्यधिकरणतापत्तिभीत्यैव बोधासम्भवेनो-
पसाधारणचन्द्रस्वरूपप्रतिपत्तायेव च चन्द्रशब्दवाच्यताव्यवहारसम्भवेन प्रथमं तस्या आवश्यकत्वे तज्ज-
नकत्वेनैव लक्षणवाक्यप्रामाण्योपपत्तौ व्यवहारकर्तृव्यतापरताया अप्रामाणिकत्वेन प्रभार्य चन्द्रस्वरूपज्ञाना-
वेक्षणेऽपि भ्रमविरोधिज्ञानोदयाय प्रशस्तसम्भवेन च न प्रकृष्टप्रकाशादिपदानामिव सत्यादिपदानामपि स्वरू-
पानिर्दिष्टपरत्वमिति चिदात्मनि निरुक्तनिर्विकल्पकबोधविषयत्वसम्भव इति ।

तदेतत्सर्वं "श्रुतिस्तदिमन्त्रविद्यादशायां पराभ्युपगमरीत्या प्रमाणमियुच्यते" इत्यप्रिमग्रन्थानुसारेण ।
"वस्तुतस्तु स्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपमिति" वक्ष्यमाणनिष्कृष्टकल्पे तु—"अधिकल्पविषय" इत्यस्य
विकल्पो यत्स्यात्माको बोधस्तद्विषय इत्यर्थः । वृत्तिविषयतादशायां ग्रहणः शुद्धत्वासम्भवात् शुद्धस्य न
वृत्तिविषयत्वमित्याशयः । अतएव विकल्पस्तर्कस्तद्विषय इत्यर्थः, "नैया तर्केण मतिरापनेत्ये"तिर्धुनेः ।
अमृतसृष्ट्याच्च ब्रह्मणो न तर्कविषयता, तदुक्तं बौद्धाधिकारे "तन्निधर्मकमिति विचारासृष्ट्युत्पत्तस्य
धर्मधर्मिभावमुपादायैव प्रवृत्ते"रिति । स्वतःसिद्धत्वादेव च विकल्पो विरुद्धकोटिकं ज्ञानं तद्विषयं
इत्यर्थः । सामान्यत आत्मनि कस्याप्यविप्रतिपत्तेः, तं विना विप्रतिपत्तेरेवासम्भवादिवाक्यः । नचैवं
सर्वपेयाविषयत्वे तस्य श्रुतिप्रमाणकत्वव्याघातः, निर्धर्मकस्य तस्य साक्षाच्छ्रुतिप्रतिपाद्यत्वात्त्येऽ-
पि नेहानेत्यादिनाऽपरव्यावृत्तिबोधेनैव वक्ष्यमाणदिवा फलतस्तद्विषयनोपगमात्, तदेतदप्युक्तम्
अधिकल्पविषय इत्यनेन, विविधं कल्प्यते इति विकल्पो द्वयः, तदुभावोऽविकल्पः, अभुन्देह इत्या-
दाशिव समासः । दृश्यश्च ग्रहमित्र एवेति ब्रह्मिन्व्यावृत्तिशब्देनानुवाक्या श्रुतिप्रतिपाद्य इत्यर्थेऽभ-
सम्भवात् । अतएव वक्ष्यति "तदेतत्तु धृत्या प्रमाणनोपलक्षणन्यायात्तात्पर्यतः प्रकाशयते" इति । अथासौ
स्वप्रकाशो वा परप्रकाशो वा, आद्ये एकत्र विषयविषयिभावविरोधः, दृश्यत्वेन मिथ्यात्वापत्तिश्च, अतएव
न द्वितीयोऽपीत्याशङ्क्याप्युक्तम्-अधिकल्पविषय इति । विविधः कल्पः = कल्पना यत्रेति वा विगतः
कल्पः = कल्पना यस्मादिति वा व्युत्पत्त्या विकल्पश्चिदात्मा तद्विषयत्वाभावाच्चानित्यर्थः । तथाच चिद्र-
पयत्वमेव तत्र स्वप्रकाशत्वं, चिदनिश्चित्य सर्वस्यापि दृश्यस्य चिद्रूपत्वेन चित्तादात्म्यरूपवि-

पयताश्रयत्वात् चिद्विषयत्वस्य चित्तैव विधमात् । धर्माधर्मादावपि कृत्तिप्रतिकलितचिदभेदापन्नाधिष्ठान-
चिद्विषयत्वरूपफलस्याप्यत्वविरहेऽपि चित्तादात्म्यमस्येवेति ध्येयम् । अथ चिद्विषयवदकीभूता
चित् लक्ष्यीभूतचितो यद्यन्या, तदा द्वैतापत्तिः, यद्यनन्या तदा चित्तमेव स्वप्रकाशलक्षणमस्तु लघ-
वात्, नथा तदपि युक्तम्, उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यान् सम्बन्धस्याखण्डस्य वा भावभूतधर्मस्य
ब्रह्मण्यसम्भवाच्चेत्याह द्वायायुक्तमविकल्पविषय इति । उक्तव्युत्पत्त्या विकल्पप्रिदात्मा तद्विबो-
धविकल्पः स विषयो यस्येत्यर्थः । “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं, तत्सर्वं भासा सर्वमिदं विमा-
न्त्री”तिश्रुत्या ब्रह्मण एव सर्वभासकत्वेन चैतन्यरूपत्वात्, इदम्पदसामानाधिकरण्येन च सर्वपदस्यानि-
दमात्मकाम्यतिरिक्तपरत्वात् परप्रकाशत्वाभावव्योपलक्षितस्वरूपताया एव स्वप्रकाशत्वपदार्थनापर्य-
वसानात् अभावस्याधिकरणस्वरूपतोऽपगमेन च भावभूतधर्मोपगमनिबन्धनदोषानवकाशान् । चिद्वि-
षयवस्यायुक्तलक्षणे एव तात्पर्यादिति भावः । नन्वेवं चिद्विषयत्वस्य प्रपञ्चे स्वीकारेऽपि विषयविषयि-
भावस्याध्यासिकत्वैव भवन्मतसिद्धत्वेन तादृशसम्बन्धानुयोगिप्रतियोगिनोरप्याध्यासिकत्वमेवोचितं
सम्बन्धसम्बन्धितोः समानयोगक्षेमत्वादित्याह द्वायायुक्तमविकल्पविषय इति । विविधं कल्प्यते इति
विकल्पो दृश्यः तद्विन्नोऽधिकल्पप्रिदात्मा स चासौ विषयचैति समासः । अनीलं घटमानयोः यदि सामा-
नाधिकरण्यानुरोधाच्चलार्थो लक्षणया भेदान्, तदैकदेशभेदे प्रतियोगितासम्बन्धेन विकल्पपदार्थस्य
दृश्यस्यान्वयः । विषयत्वञ्च घटादिप्रकारकधीविशेष्यत्वमधिष्ठानत्वमेव पर्यवस्यति, “समारोप्यस्य रूपेण
विषयो रूपवान् भवेत् । विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपव”दिति आत्मत्यादौ विषयपदस्याधिष्ठाने
प्रयोगदर्शनात् । विषयता विशेष्यवृत्तिरतिरिक्तः पदार्थ इति केषाञ्चित्कारिकाणां सम्मतेः । अपिष्ठानत्वं
च मायिकसामान्यविशेषभावभूमौ परात्मनि सामान्यतो ज्ञातत्वे सति विदिष्यत्वात्तद्वत् । तथाच प्रतियो-
गित्यसम्बन्धावच्छिन्नविकल्पत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभेदत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताश्रयनिष्ठविशेष्यत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिरूपविषयत्व-
वद्विशेष्यतासौ बोधः । विकल्पनिष्ठप्रकारत्वनिरूपितविशेष्यत्वस्य भेदवन्निष्ठविशेष्यत्वनिरूपितप्रकारत्वस्य
च भेदनिष्ठत्वेन सामानाधिकरण्यात्, एवं विषयनिष्ठविशेष्यत्वनिरूपितप्रकारत्वस्य भेदनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
तविशेष्यत्वस्य च सामानाधिकरण्यादवच्छेद्यावच्छेदकभावो बोध्यः । अयमाशयः—आध्यासिकसम्बन्धवतो-
रेकस्यैव मिश्रार्थं न ॥ द्वयोः, शून्यवादप्रसङ्गात्; तथाचानुस्यूतव्याप्ताक्षित्वात् चित् एवाधिष्ठानत्वं
वाच्यम् असाक्षिरुपाधत्योगान्, यदाहुः “बाधितोऽपह्नवो मानैर्यवहारिकमानता, मानानां तात्त्विकं
किञ्चिदस्तु नाश्रियं दुर्भगे”ति । तदेतदयुक्तमविकल्पविषय इति । अविकल्पा = अविकल्पत्वेनाभिमतता
सुगतमतानुगता शून्यता सर्वकल्पनानासङ्गिताया एव तस्यास्त्वरूपगमात्, कोटिचतुष्टये एव कल्पना-
विभ्रान्तेः । सा विषयो यस्य तादृश इत्यर्थः । दृश्यसामान्याभावातिरिक्तत्वात्तस्या अप्रामाणिकत्वेन
दृश्यसामान्याभावस्य च व्यावहारिकवृत्त्ये ब्रह्मास्यत्वावदयगमावान् । तथा च ब्रह्मण एवाधिष्ठान-
त्वम् । अतएव च तस्य कालानवच्छिन्नत्वमपि, अन्यथा शून्यवादापत्तितादवस्थ्यात्, तदेतदयुक्तम्
अधिकल्पविषय इति । विशेषेण कल्पस्य = कालविशेषस्य विषयो नैत्यर्थः । कालानवच्छिन्न इति
तात्पर्यार्थः । एवं च यद्यपि “अध्यस्तमेव परिमुरति अमंप्ति”त्यमित्युक्तोक्तैरप्यस्ततादात्म्याद्युपहितरूपे-
णाधिष्ठानस्यापि मिष्यत्यम् । तथापि स्वरूपेण धारमार्थिकत्वेनेति निर्गवः ।

तुल्य-अविकल्पविषय इत्याद्येकवचनेन ब्रह्मणि सजातीयद्वितीयादित्यलभेऽपि द्वैतसामान्याभा-
वस्यालभान् कथं ब्रह्मानिरिक्तस्याप्यामिकल्पलाम उक्तविशेषणेन । न ह्येकवचनस्य द्वितीयासामान्यता-
द्वयमर्थः, तथापि लोके एकवचनप्रयोगविशेषापापानाश्रित आह-एक इति । द्वैतसामान्याभावोप-

ईश्वरमुमया न परं वन्दे नु मयापि तमधिगतम् ॥ १ ॥

लक्षित इत्यर्थः । “एकमेवाद्वितीय”मिति श्रुतेः । यद्यप्येकदन्तदोऽप्येकवचनसमानयोगक्षेम एव, तथापि सजातीयद्वितीयराहित्यमाश्रयकत्वे एक इति विशेषणस्यैव वैयर्थ्यापत्तिः, तादृशार्थस्यैकवचनादेव लभ्यात्, तस्मादुक्त एवार्थः । अथैवं ग्रहणं द्वैतस्य सर्वथैवाभावेन निरवच्छिन्नवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं यथा प्रपञ्चे, तथा ग्रहण्यपि तत्कुतो नेत्यत आह—स्थायुरिति । स्थायुत्वं कूटस्थत्वं अधिष्ठानतत्त्वज्ञानाद्या-
ध्यस्वमिति यावत् । ग्रहणोऽपि तादृशज्ञानाध्यवसेऽधिष्ठानान्तरमेव चाप्यम्, निरधिष्ठानकथाधायोगात्, यदाहुर्भाष्यकृतः “कञ्चिद्वि परमार्थमालम्ब्यापरमार्थाः प्रतिपिप्यन्ते यथा रज्ज्वादिसु सर्पादय इति” । तथा चानवस्था, कचिदपि विधान्तो वा तस्यैव पारमार्थिकत्वाद्ब्रह्मपदार्थत्वमस्तु, अप्रामाणिकानेकाधिष्ठान-
कल्पनापेक्षया वैकस्यैवाधिष्ठानत्वं कुतो न युक्तिमहाववादिनि भावः । अथैवमप्यसौ परिच्छिन्नोवाऽपरि-
च्छिन्नोवा, आद्ये परिच्छिन्नत्वव्यापकीभूतमिष्यात्वेनापि तत्रावश्यं स्थातव्यम्, द्वितीये तु यत्किञ्चित्परिच्छे-
दशून्यत्वे यत्किञ्चित्परिच्छेदस्य तत्र सत्त्वात् मिष्यात्वापत्तिः, कालदेशवस्तुपरिच्छेदसामान्यशून्यत्वे तु भेदप्रतियोगित्वरूपवस्तुपरिच्छेदाभाववति तत्र जडत्वापत्त्या मिष्यात्वापत्तिः, जडानुयोगिकभेद-
प्रतियोगित्वस्य ग्रहण्यभावात् ग्रहणो जडान्मरुषध्रीन्यादित्यत आह—पुरुषइति । परिपूर्ण
इत्यर्थः । तावंच तादृशपरिच्छेदप्रयशून्यत्वम्, स्वान्यूनसत्ताकाभाप्रतियोगि यद्यत्प्रतियोगिक-
भेदवत्वम्, अभावे स्वान्यूनसत्ताकत्वविशेषणात् ग्रहणं जडानुयोगिकभेदप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि
नास्तम्भवः । ग्रहान्यूनसत्ताकभेदाप्रसिद्धेः । तथाच स्वान्यूनसत्ताकाभावप्रतियोगित्वरूपपरिच्छिन्न-
त्वमेव मिष्यान्वव्याप्यं, तस्य च ग्रहण्यसत्त्वाच्च मिष्यात्वापत्तिरिति भावः । एवं ग्रहणः स्वरूप-
लक्षणमभिधाय “जन्माद्यस्य यत” इति सूत्रितं तदस्थलक्षणमभिधातुं—यदि स्वतःप्रकाशं द्वैतसामा-
न्याभायोपलक्षितवस्तुस्वरूपमेव परमार्थः, तदा विचित्ररचनस्यास्य प्रपञ्चस्य कुतः उपलब्धिरित्याह्वयाह
“ईश्वर”मित्यादि । जगदुत्पत्त्याद्यनुकूलकृत्यादिमत्त्वमीश्वरत्वम् । न परं = केवलमुमया = विघ्नवैवा-
धिगतं = विपयीकृतमपि तु अनुमया = अविघ्नया अनादिभावरूपयाऽनिर्वाच्ययाऽऽवरणविक्षेपशक्तिव्य-
यत्याऽप्यधिगतं तं = पुरुषमीश्वरम् । एवं चोद्देश्यतावच्छेदकप्रयोगत्वभानस्य विधेये व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन
निरुक्तेकत्वे तादृशाविद्याप्रयोष्यत्वाभावेन तस्य भाविकेन्द्रजालादिसम्प्लवात्प्रतीक्षा तादृशैकव्यक्ति-
प्रपञ्चस्यापि तथात्वावश्यमभावात् जिहासास्पदत्वेन स्वग्रन्थाध्ययनाधिकारितवच्छेदकत्वं जिहासायां
सूचितम् । तादृशाविद्याबलादेव च प्रपञ्चभानमपि समर्थितम् । किञ्च न केवलमुमया = पारम्यैवाधि-
गतमपि नु मया = लक्ष्म्यापि । अत्र पक्षे तुरेवार्थः । अधिगतमेवेति योजनम् । तथाचैकस्यैव ग्रहणं
औपाधिकं मूर्तिद्वयं शिवविष्णवत्मकमिति भेदधीर्मित्यैव । किञ्च न केवलमुमया = धौतबोधनैव, अपि
तु अनुमया = अनुमानेन मननपदव्यपदेश्येनाप्यधिगतम् । किञ्च मया = धीहर्षेणापि । स्वानुभवाधि-
रूढं हि वस्तु निरुप्यमाणं शिष्यबुद्धिविषयतामालभ्यते श्रमिति सम्यक्तया च “न हि नरेणावरेण प्रोक्त
एव सुविज्ञेयोऽर्थम्” इति श्रुतेः । अग्रेण = अनधिगततत्त्वेन । तथाचैतेन स्वनिर्मितनिबन्धस्यावध्या-
ध्येतव्यत्वं दर्शितम् । अथवा तं परमीश्वरं परमात्मानं विद्ययाऽविद्यया च नाधिगतम् ज्ञानज्ञाननि-
रूपितविषयतया वस्तुनः शून्यमिति यावत्, तथाचोत्तराद्मपि शुद्धपरमेव । वन्दे = स्तुयीमि । यदि
अभिवादनस्युत्थोरितिरमरणेऽपि स्तुतिरेवाश्रयः, नन्वभिवादनम् । तस्य नामग्रहणनियतत्वेन नामग्रहणं
विनाऽस्तम्भात् । स्तुतिश्च गुणवत्प्रकारकयोवानुकूलव्यापाररूपा, तथाचेन्ननिष्ठगुणवत्प्रकारकयोधा-
नुकूलव्यापारवानहमिति बाधः । ईश्वरे तादृशबोधश्च भाषावृत्तिरूप इति ।

मानापनोद्विन्नोद्वनते गिरीशे भासंघ सङ्कुचितयोरुचिन्तं तदिन्द्रोः ।

भेत्तुं भवानिशचितं दुर्गितं भवानि नम्रीभवानि घनमद्भिस्सरोजयोस्ते ॥ २ ॥

शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगवन् ।

धीरा ! यथात्तमपि कीर्यदेतदुक्त्वा लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥ ३ ॥

इतो स्तुरयमीदानीं पारुचरितो नमस्यति । यतो दुरितदारित्यं नुनितस्यान्तरपि । मानेति ।
घनं यथा स्यात्तथा ॥ खण्डनमन्त्रयोर्नम्रीभवानि । कीरदायोः । माननिवृत्त्यनुकूलविनोदार्थं नते सति
गिरानो तदिन्द्रोः = गिराशमस्तफन्वस्तेन्द्रो भासंघ सङ्कुचितयोः । लज्जाहेतुकचरणसङ्कोचे इन्दुसन्निधिहेतु-
कावमुत्प्रेक्षितम् । संसारानिशचितं दुरितं भेत्तुमिति नम्रीभवयनप्रयोजनम् । भवार्थान्तिसम्प्रोधनम् । भव प्रभ-
वेति वार्थः । अत्र गिराशस्य नतत्वोक्तया भवान्या महिमानिदायो व्यक्तीकृतः । भवानीविषयककपितिष्ठ-
रतिभावस्य ध्वनिः । विप्रलम्भशब्दात्तो रसः । अत्रेन्द्रपदगमयेत्यादिमृग्रनिष्यन्भवपत्त्यर्थरुभवानी-
शब्देन देवी सङ्ग्राम्य गिराशपदाभिधेयं तत्पादनतत्पयोरितरनुचिता, “उदेति सयिता तादृस्तादृ पृथा-
श्नमेति चे” इत्यत्र रश्मि एवाश्नमेतीतिरचनामनुचिता मन्यमानैः शाब्दस्यापि स्वजन्यशाब्दयोधविषयत्वोपा-
मात् अत्रगिराशशब्दयोरर्थान्तरताप्रतीतिरापश्यक्यत्वात् ‘गिराशस्योपपत्तित्वव्यक्तं भावापकर्षधीजनकत्वेन
विहृदमतिक्रोधावहत्वादिति कविधरपरिपाटीपठ्यः । यद्वाणीशब्दश्च भवं = प्रपञ्चमातयति = जीवयतीत्यर्थं
भवानीशब्दद्वयुत्पादने तु प्रसिद्धयतिफ्रमः । केचित्तुनघटशब्दानन्तरं घटपदं शाब्दयामीत्यनुपपत्तिसा-
विरहाय काव्यपथमपलपन्त्येवेति ध्येयम् । अत्रार्थान्तरमपि ज्ञेयम्-मानेन = प्रमाणेनापनोद्वनमज्ञानस्ये-
त्यर्थोल्लभ्यते, अज्ञानस्यैव ज्ञाननियत्यस्यात् । तस्मिन् सति यिनोद्वः = उत्थानः । देशानामुद्देशोप-
ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या विद्वन्मानस उद्देशस्यैववश्यकत्वात् । तदनन्तरं च कृतज्ञताप्रकाशार्थं नते सति
गिराशे = विदुषि तदिन्द्रोः = विद्वन्मनसः “मनसश्चन्द्रमा अजायते”ति ध्रुतेः कार्यकारणयोरभेदाच्चे-
न्दुर्मनः, तस्य भासा = इत्या सङ्कुचितयोरिव, “नदा सर्वावरणमलापेतस्व ज्ञानस्यानन्यागज्ञेयमस्य”मिति
योगसूत्रात् ज्ञानस्यापरिमेयत्वेन विषयस्य चात्यत्वेन प्रतीतिः ध्यानविषयार्थदेवताचरणयोरपि सङ्कोचः
इवेति भावः । शिष्टं पूर्ववदिति ।

स्वप्रमथस्याधान्तरप्रयोजनमाह दिग्विजयामकं शब्देति । शब्दार्थस्य = पदपदार्थामकस्य, द्रष्टा-
तिरिक्तस्य सर्वप्रपञ्चस्येति यावत्, मह्यणि परमार्थतोऽभिधानाभिधेयभावविरहस्याभिधास्यमानत्वात् ।
यद्यपि परमार्थतोऽभिधानाभिधेयभावो न कापि, ‘न हि स्वल्पतो दुर्गिरूपस्य किञ्चिदपि रूपं यास्तत्वं
सम्भवती”त्याचार्योक्तो, तथापि अह्मातिरिक्तोऽस्ति स स्वसमसचाको न तु द्रष्टव्योति भावः । तस्य
निर्वचने = निरूपितसाधने, लक्षणप्रमाणे, तयोः खण्डनेनाखर्वगवन् = अनल्पगवन् प्रमिभटाश्च निर्वचन-
भावं = मूकतां नयन्तः । निर्वचनखण्डनेन निर्वचनभावं नयन्त इति विरोधः । केचित्तु शब्दनिरुक्तिः
तत्त्वानुभूतिरित्यादौ तत्त्वपदं यौगिकं वा रुढं वा, अर्धनिरुक्तिः तत्र त्रिकालाध्यायत्वं कदाचिदाध्यत्वं वा
तयोः खण्डनेत्यर्थमाहुः । अन्ये ॥ शब्दो लक्षणम्, शब्दते हतरव्यावृत्त्या कथ्यते लक्ष्यं येनेति व्युत्पत्त्या,
(असाधारणधर्मेणैव वस्तुव्यपदेशात्) अर्थो = लक्ष्यम् लक्षणस्य खण्डनेन तज्जीवातुकस्य लक्ष्यस्यापि खण्ड-
नात् कचिरवानुभूतिस्वादेर्जातिवदिलखण्डनेन भेदादिलखण्डनेन च लक्ष्यखण्डनं कण्ठरवेणैव कृतमिन्याहुः ।
यथात्तमिति । एतत्तु स्वसमसमयात् प्रणि अन्यथैतदग्रन्थानन्तरं लोकोत्तरधीमतां विदुषां परश्नतानां
यथाश्रुतखण्डनेनाखण्डनीयानां निवन्धानां चाविर्भावादसङ्गतिः । तस्मादेतद्ग्रन्थाध्ययनभावनापरिपाक-
लब्धोद्देशप्रकर्षति शेषशालिनी धर्मेव दिग्विजयोपयोगिनीति भक्तव्यम् । विजयः = पराहङ्कारनिवृत्त्य-
नुकूलन्यापारविशेषः ।

अथ सत्त्वेन प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य कथाङ्गत्वखण्डनम् ।

अथ कथायां वादिनो नियममेतादृशं मन्यन्ते—‘प्रमाणादयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम्’ ।

अत्र विचारसामान्यं प्रत्यक्षतामनवनुवानापि मध्यस्थसंशयोत्तरजायमानं तदीयसंशयनिवृत्तिकलक-
विचारं प्रत्येवाङ्गतामासाद्यन्ती तदीयसंशयज्ञापनफला तेनैव प्रदर्शनीया च विप्रतिपत्तिः “प्रमाणादयः
कथकाभ्यां सत्त्वेनोपगमाहो न ये’ति विवक्षिता तत्र च निषेधस्य “तदपरे न क्षमन्ते” इत्यग्निमग्न्ये-
नैव त्यागसम्भवात् कथायां प्रमाणादिविशेष्यकसूत्रप्रकारकाभ्युपगमन्याप्यन्त्राभिमानिनां तार्किकादीनां,
तारशाभ्युपगमविरहिणोऽङ्गीतिनो व्याप्यभूतकथाया अनुपपत्तौस्तदधीनतत्त्वनिर्णयविजययोरप्यसम्भव
इत्यनुशयानानां विधिमादर्शयितुमाह—अथेत्यादिना । अथेति प्रस्तवे खण्डनमाद्यकृतिविषय
इत्यर्थः । कथायां = परम्परया कथौपायिकं, एतादृशं = वक्ष्यमाणं नियमं = प्रमाणादिविशेष्यकसत्त्व-
प्रकारकाभ्युपगमावश्यकभावम् । प्रमाणादय इत्यादिना प्रमेयसंशयप्रभृतयो ग्राह्याः । सर्वतन्त्रस्वीकृतोऽर्थः
सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति प्राचीनमतम्, वादिप्रतिवादिभ्यामभ्युपगतोऽर्थः स इति नव्यमतम् । सिद्धाः =
निर्णीताः । ननु सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धा इति विशेषणं हेतुगर्भं वा, उद्देश्यकोट्यन्तःपाती वा,
विषयकोटिप्रविष्टो वा, नाद्यः, अत्र हेतोरभिहितत्वे “तत्कस्य हेतोरिति वक्ष्यमाणग्रन्थासङ्गतो, न द्वितीयः
सिद्धसाधनापत्तेः, न हि तथासिद्धी न सत्त्वाभ्युपगमः, निषेधे बाधश्च । न तृतीयः, “प्रमाणादीनां सत्त्वं
यदभ्युपेयं कथकेनै’त्यग्निमग्न्यानुसारेण सत्त्वप्रकारकाभ्युपगमाहत्वस्यैव विषयत्वात् । मैवम् । द्वितीये
पक्षेऽदोषात् । सिद्धत्वं च सत्त्वासात्त्वाविरोधितरूपेणेति न सिद्धसाधनम्, न वा बाधः, सन्तीत्यस्य
पारमार्थिकसत्त्वपरतया व्याख्येयत्वात् । इदम् बोध्यम्, उद्देश्यकोटावर्षीदुसुपरलक्षमेव, पक्षतावच्छेदक-
तायास्तत्र निष्प्रयोजनत्वात् । पक्षतावच्छेदकं चात्र प्रमाणत्वप्रमेयत्वादिकं प्रत्येकमेव रूपम्, प्रमाणादि-
त्वस्याननुगतत्वात्, अनुगतयमं त्रिनाऽऽर्शेनोदाहरणं, पदार्थत्वस्याप्यननुगतत्वात्, नहि तत्पदजन्य-
बोधविषयत्वनिरूपकारतानिरूपितेऽदीर्घविशेष्यत्वमेकम् अर्थविशेषनियन्त्रितपदत्वस्याननुगतत्वेन पदवि-
शेषस्यैव विवेक्षणीयत्वात् । न वा जन्यत्वविषयत्वयोरप्यनुगमः, कपालजन्ये तन्तुजन्यत्वस्य घटविष-
यकज्ञाने पटविषयकत्वस्य चापत्तेः, निरूपकविशेषनियन्त्रितयोरपि तयोरतिरिक्तानतिरिक्तत्वविकल्पाभ्यां
कथं नाननुगमातिप्रसङ्गावहेत्वम् । न च प्रमाणाद्यन्यतमत्वमेव पक्षतावच्छेदकम्, भेदवृद्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकमेदवत्वरूपस्य तस्यासर्वज्ञदुर्ग्रहत्वात्, अनुयोगिप्रतियोगिविधना सकलप्रपञ्चघटितत्वात्, भेदग्रहे
च विसिद्ध्यैवानुयोगिताप्रतियोगितावच्छेदकधर्मज्ञानस्य हेतुताया वक्ष्यमाणत्वात् । प्रमाणत्वादेः प्रत्येकमेव
पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वं ननु भवकरणत्वादेरेव पक्षतावच्छेदकत्वम् ।
प्रमत्त्वादेर्विषयभेदमिन्नमूर्तिरुत्वात् । कथाङ्गत्वेन प्रमाणादेः पक्षत्वमिति तु न युक्तम् । कथायास्तत्त्व-
निर्णयविजयान्यतस्वरूपयोग्यपुरुषद्वयप्रवक्तृकञ्चनसमुदायात्मकत्वात् तत्त्वनिर्णयस्य च प्रमितकान्ति-
निश्चयरूपस्य साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयरूपस्य वाऽननुगतप्रमात्वघटितत्वेनाननुगमतादवस्थान-
दिति । सन्तीति । अत्र सत्त्वं शिवालायाप्यत्वं प्रविष्टम् । अस्तीतिधीविषयत्वरूपसत्त्वे कस्याप्यविवा-
दात्, सत्ताज्ञातेश्च सर्वत्र तार्किकाप्यनङ्गीकारात् । कथकाभ्यामिति । वादज्याप्येककथाकुशलाभ्याम् ।
अभ्युपेयमिति । अभ्युपगमोऽज्ञानाहार्यनिश्चयः, तेनाहार्यनिश्चयमादाय न सिद्धसाधनम् । प्रमाणं

कथकाभ्यां त्रिकालाद्याभ्यत्येनाभ्युपगन्तुमर्हं न वेत्यत्र निषेधो यद्यपि सांप्रतसत्याभ्युपगन्तुमाध्यमिरुस्य
 'नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति' भवतश्चात्रार्वाकस्य च सम्भवति । नहि सांप्रतसत्तत्त्रिकालाद्याभ्यत्यसम्भवः, येन
 माध्यमिको निषेधं नाशयेत् । न वा प्रत्यक्षमात्रेण त्रिकालाद्याभ्यत्यग्रहसंभवः, येन चार्वाको निषेधं ना-
 रुयेत, अत एव व्यवहारसिद्धस्यैव तन्मते कचिदङ्गता, अतएव तन्मते ईश्वरोऽपि व्यवहारसिद्ध एवेति
 कुसुमाञ्जल्युक्तम् । नचैवं तन्मते त्रिकालाद्याभ्यत्यं साध्यघटकमपि न संभवति, अप्रामाणिकत्वादिति-
 वाच्यम्, माध्यमिकवृत्तेनाप्यसत्त्वातिस्वीकारात्, तदुपनीतस्य तस्य साध्यघटकत्वसंभवात् । अतएव-
 "तस्य (चार्वाकस्य) असम्भवातिवादिनः सांख्यवहारिकस्य सापेक्षत्वस्य (वारणजस्यत्वस्य) स्वीकारा-
 दि"ति वदन्मानोपाध्यायैः कुसुमाञ्जलिप्रकाशेऽप्युक्तं । अत एव च "चार्वाकैरनुमित्यनुपगमेऽप्यसत्त्वा-
 तिस्यीकृत्वा तेषां मते अलीके एव पदानां शक्तिः, न तु पारमार्थिके, सदसत्संयन्धाभावेन तत्र पद-
 प्रवृत्तिनिमित्तानुगताकारासम्बन्धात् । अनुगताकारस्य गौत्वदेरतद्यावत्त्वात्मकत्वेनाभावरूपतयाऽलीक-
 रवाद्दसतोऽप्यनुमितिकरणशायिष्ठिनस्य तन्मतेऽनुमानपदार्थतोति" "तन्मतेऽनुगतेधर्मस्यालीकतया सर्वत्रा-
 व्यवहितपूर्वावरीभावापन्नतत्त्वतयोरेव हेतुहेतुमद्भावसम्भव" इति चानुमानगादाध्यायमुक्तम् । एवं च
 प्रत्यक्षमपि चार्वाकमते व्यावहारिकमेव ननु त्रिकालाद्याभ्यत्यं, तथाच प्रमाणसामान्ये एव त्रिकालाद्याभ्य-
 त्यानभ्युपगमस्तन्मते । एतेनैवानुशयेन "तदनभ्युपगच्छन्नोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीय-
 मानत्वादि"ति मूले चार्वाकपदमुपाचमम् । तथा च तत्र चार्वाकपदमनुमानाद्यनभ्युपगमाभिप्रायेण व्याच-
 क्षाणाग्राह्योऽप्यधीर्णीयाः । अत एव प्रमाणादिपित्तोप्येकसत्त्वप्रकारकान्भ्युपगमः कथाङ्गं न वा, कथाङ्गत्वं
 तादृशान्भ्युपगमवृत्ति न वेत्याद्युदक्षरविप्रतिपत्तिपत्तन्तरेऽपि निषेधस्य चार्वाकीयत्वोपपत्तिर्गोचरा, तेन विधेरनभ्यु-
 पगमादेव । नच तस्य सामान्यतः कारणतायामेव विप्रतिपद्योः कथाङ्गत्वव्यतिरिक्त्वविप्रतिपत्तेरनवसर इति वाच्यम्,
 दृष्टोचरावात्, तन्मते व्यापकत्वस्य दुर्ग्रहत्वेन तद्व्यतिरिक्तकारणताया विप्रतिपत्तिर्गोचरत्वेऽपि सांख्यवहा-
 रिककार्यकारणताया व्यत्ययोरुपगमात् । यादिप्रतिबाधभयानुमतान्नत्वस्य विप्रतिपत्तिघटकनीचिष्येऽपि
 तार्किकाभिमताङ्गत्वस्य निवेश एवायुक्तः, तस्यासत्त्वस्याभ्युपनीतस्य चार्वाकेणाप्यनुरोद्धत्यत्वात् । चार्वाक-
 माध्यमिकवद्योगाचारस्य निषेधात्मिकात्वं तु नाशङ्कनीयम्, तेनान्तः प्रमाणादेः सांख्योपगमेन विधेरवालम्ब-
 नीयत्वात्, एतदेवाभिसन्धाय मूले उपरिष्ठात्तयोलेखो न विहितः, अपि तु चार्वाकमाध्यमिकरुवेदान्ति-
 नामेव । तथापि सिद्धान्तभूतनिषेधकोटेरद्वैतिनैव ग्रन्थकारेणाभ्युपगमोक्तत्वात्, एकैकैकैव विचारस्य
 साग्रशक्तित्वाच्च प्रकृतं निषेधोऽद्वैतिन एव, एवं च विधिरात्मनि, निषेधश्च कथाविशेषान्नभूते धदविशे-
 पादौ प्रसिद्धः । तुच्छे निषेधप्रसिद्धिस्तुनाद्वैत्या, तस्य निषेधानधिकरणत्वात्, अन्यथाऽलीकत्वव्या-
 घातात् "व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविको हि विरोध्येते"त्युद्यनाचार्योक्तेः । व्यावर्त्यः = प्रतियोगी । तुच्छवृत्ति-
 धर्मस्य तुच्छत्वमेवाधिकरणस्वरूपत्वादिति तु मन्दम्, निस्स्वरूपस्य स्वरूपानुपपत्तेः, अत एव खण्डनमि-
 त्यादिविकल्पस्य निर्विषयकत्वमेवेति केचिदाचार्याः । असत्त्वातिमादाय तुच्छे प्रसिद्धिसम्भवेऽपि तस्या-
 स्तार्किकैरद्वैतिमिथानभ्युपगमात् । त्रिकालाद्याभ्यत्यं तु न कालनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्,
 तस्य सर्वस्मिन् प्रमाणादौ तार्किकेणाप्यनुपगमात्, नापि कालत्वव्यापकीमतस्य स्वप्रकारकधीविशेष्य-
 निष्ठान्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्याधिकरणत्वम्, अन्यथाऽप्यतिभूते कचित् प्रमा-
 नादेर्ग्रान्यन्तरभावविधाधग्रमादाय तादृशविशेष्यत्वस्यैव सत्त्वात्, अनिवचनीयत्वातिमतेऽभेदप्रमविष-
 यीभूतस्य व्यक्तिविशेषस्य स्वप्रकारकधीविशेष्यनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्यैव सत्त्वेऽपि
 तादृशत्व्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्यासत्त्वेन त्रिकालाद्याभ्यत्यापराताच्च, संयोगादिना
 भ्रमगोचरस्यापि तादृशविशेष्यत्वाभावसम्भवेन तादृशविशेष्यत्वयोग्यत्वविरहाधिकरणताया एव

तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि-प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन तत्कस्य हेतोः ? किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां चादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्य वागव्यवहारस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् । उत कथाभ्यां प्रवर्तनीयवागव्यवहारं प्रति हेतुत्वात् । उत लोकसिद्धत्वात् ।

विवक्षणीयत्वेन योग्यताऽपेक्षकं नेरूपणं विनाऽनिस्ताराच्च, नचात्मभिन्नत्वमेव योग्यतापेक्षकं, तथा सति त्रिकालाबाध्यत्वस्याप्यप्राप्तत्वात्पर्यवसानेन विवादाभावप्रसङ्गात्, नहि प्रमाणे भाग्यत्वेनाभ्युपगमस्यार्थिकरूपेणः । तस्मादेवशावकाशत्वाप्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभाव एव त्रिकालाबाध्यत्वम् । तादृशप्रतियोगित्वरूपप्रतियोगिप्रसिद्धिश्च भ्रमस्यानिवर्चनीयविषयकत्वं प्रसाध्यैव करणीया । न च तादृशप्रतियोगित्वस्य तुच्छत्वरूपतया नुष्ठत्वाभावप्रकारकाभ्युपगमानर्हत्वसाधने बाधः, तदहर्हत्वसाधने च सिद्धसाधनम् ; तुच्छस्यानर्हकारपराहृतत्वात्, गगनादौ तु न तादृशप्रतियोगित्वं, तस्य कालवृत्तित्वादिति दिक् । तथा हि = पूर्वप्रतिपत्तौ सत्यां यथा विधिकोटिसमर्थनखण्डने भवतस्तथा जानीहि । यद्यपि विप्रतिपत्त्यनन्तरं विधिकोटिमालम्बमानेन स्वपक्षः साधनीयः, न तु प्रतिवादिनैव तथाहीभ्यादिना वक्तुमुचितम्, न चैषा न प्रतिवाद्युक्तिः, तत्कस्येति प्रभदर्शनात्, नहि मध्यस्थेनैतद्वक्तुं युक्तम्, विप्रतिपत्तिनियमशर्तौ देशे तेन करणीयत्वात्, न चाग्रे विकल्पचतुष्टयेन विमतिरेकाभिधिसिद्धिः, कस्य हेतोरिति हेतुप्रभात्, नचैतद्ग्रन्थात् कथारम्भ एव, “कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवृत्तायां भवतेदं दूषणमुक्तमिति मूलानुसारेणैव एव कथारम्भात्, नहि— ननु यदि प्रमाणादीनां” त्याद्यभिग्रन्थादेव कथारम्भ इति यत्तु साम्प्रतम्, सत्त्वेन प्रमाणाद्यभ्युपगमसाधनं विना बाधकाभिधानस्य परेणानैचित्यात् । तथाप्येषा विकल्पचतुष्टयपर्यन्ता ग्रन्थकृदुक्ति विधिकोटिवादिमतबोधफला विधिवादिपक्षोक्तत्वेव पर्यवस्यति । प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयम् । यदिति क्रियाविशेषणम् । प्रमाणादयः सत्त्वेन यदभ्युपेया इत्यर्थः । यथा श्रुतं त्वसङ्गतम्, प्रमाणादिनिष्ठसत्त्वस्य पक्षत्वे सिद्धिसिद्धिभ्याधातात्, त्रिकालाबाध्यत्वं हि सत्त्वं यदि प्रमाणादौ सिद्धं तदा तदभ्युपगमोऽपि स्यादेव, यद्यसिद्धं तदा पक्षाप्रसिद्धिः, न च तार्किकप्रसिद्धिमात्रेण निस्तारः, पक्षप्रसिद्धेरुभाभ्यामेवानुरोदव्यत्वात् । कथकेनेति । तार्किकादेस्तादृशाभ्युपगमसत्त्वादिकवचनम् । तदनभ्युपगच्छद्भ्याम् = प्रमाणादिविशेष्यकसत्त्वप्रकारकाभ्युपगममावबद्भ्याम् । एवं चोद्देश्यतावच्छेदकप्रयोज्यत्वस्य विधेये भागेन कथाप्रवर्तनाभावे निरुक्ताभावाप्रयोज्यत्वं लब्धम् । साहित्यनियतस्य = साहित्येन व्याप्यस्य । साहित्यं नियतं = व्यापकं यत्रेति समाप्ते नियतशब्दस्य पूर्वप्रयोगौचित्यापत्तेः । तथा च समवायसम्बन्धावाच्छ्रयाया निरुक्ताभ्युपगमनिष्ठव्यापकताया लाभाय साहित्यपदम् । व्याप्यता तु स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन, न तु समवायेन, तेन वागव्यवहारस्य गगने एव वृत्तेः । प्रवर्तयितुं = कर्तुं । यद्यपि यथाश्रुतमिदं व्यधिकरणम्, अशयपरत्वस्य कथानिष्ठत्वात् प्रमाणादेश पक्षत्वात्, तथापि कथाऽभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगिसत्यत्वप्रकारकाभ्युपगमविशेष्यत्वादिति हेतुविवक्षितः । प्रतियोगिध्यान्तमप्रयोजकनानिष्टत्वं । प्रतियोगिध्यान्तस्यासिद्धिं परिहर्तुं च नियतस्त्वेत्यन्तम् । तार्किकादिकथासु तादृशप्रयोज्यस्य निर्णयः, तार्किकादेरेव तादृशाभ्युपगममादाय च पक्षे हेतुसमन्वयः । तादृशोपगमोऽस्तु कस्यापि तद्विशेष्यत्वस्य पक्षे निरावाधत्वात् । दृष्टान्तश्चात्मा वा व्यतिरेकी वा गवेपणीयः । एवमग्रेऽपि । न च सर्वस्यापि कदाचिपक्षदृष्टान्ताद्विविधया कथाज्ञत्वात् नात्र दृष्टान्तत्वसम्भवः, कथात्वाननुगमस्योक्तत्वेन कथाविशेष-

अथवा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयफलातिप्रसङ्गकत्वात् । न तावदाद्यः । तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाचित्तराणां प्रतीयमानत्वात् । तस्यैव चाऽनिवृत्तौ भवेत्तस्मिन्निर्वासाप्रयसानुपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाकस्तम्भनमन्त्रो भवताऽभ्युहितो नूनं यस्य प्रभावाद्गगनता सुरगुरुणा/लोकायतकानि सूत्राणि न

स्यैव हेतुपदकत्वात् तदनहानामशैभिहयात् । कथां प्रति हेतुत्वात्, लोकसिद्धत्वादिति हेतुस्य प्रमाणादिरूपक्षेऽस्येय- यत्र प्रमाणादिविशेषे वचनविशेषनिचयामङ्कुर्यां प्रति हेतुत्वं वाचितं तत्र प्रयोजकत्वमेव हेतुरस्तु । न चाद्येऽप्रयोजकत्वम्, परमते कारणत्वस्य पारमार्थिकत्वव्याप्यत्वात्, अन्यथा शुक्तिरजतेनापि कटकादिनिर्माणप्रसङ्गात्, कारणत्वादन्यथानुपपत्त्या पारमार्थिकत्वावश्य- मभावे च प्रमाणादौ तेन रूपेणाभ्युपगमस्याप्यवश्यम्भावात् नहि पारमार्थिकोऽपि नोपगमार्हः । न च द्वितीयेऽप्रयोजकता, लोकसिद्धत्वं हि लोकावधारविषयत्वं व्यावहारिकत्वशब्देन प्रसिद्धम् । तार्किकमते च व्यावहारिकत्वपारमार्थिकत्वाद्योः समनैयत्वात् व्यावहारिकत्वमिति पारमार्थिकत्वप्रकारकाभ्युपगमयो- ग्यताया दृश्यसाधनत्वात्, सप्तमत्वं रते न व्यावहारिकं नापि कथं न पारमार्थिकत्वेनाभ्युपगमार्हमिति व्यतिरेकिता । तदनभ्युपगमस्य = प्रमाणादिविशेष्यकसत्त्वप्रकारकाभ्युपगमाभावस्य । अत्रापि वैयधिकरण्यमन्नाय तत्त्वनिर्णयविजयफलातिप्रसङ्गकीभूताभावप्रतियोगिसत्त्वप्रकारकाभ्युपगमविशेष्य- त्वादिति हेतुर्विवक्षणीयः । अप्रयोजकत्ववाराणांभ्युपगमे प्रतियोगित्वास्तम् । तत्त्वनिर्णयो वादस्य फलम्, विजयस्तु जल्पवितण्डयोः, फलदोस्तथैरतिप्रसङ्गकत्वं च प्रमाणादिविशेष्यकसत्त्वप्रकारकाभ्युप- गमविरहिण्यापादकत्वम् । तत्त्वनिर्णयविजयौ यदि निदृक्ताभ्युपगमाधीनौ न स्यातां तदा निरुक्ताभ्युपगम- विरहवतोऽपि स्यातामित्यापादनसम्भवान् । न चेष्टापत्तिरुपासन्त्युन्मत्तप्रलपितैः को वारयिता, न च इष्टान्ताभावः, सामान्य व्याप्याश्रयणे तत्त्वौलभ्यात् । यद्यप्येवं तादृशाभ्युपगमाधीनत्वाभावस्यातिप्रसङ्गकत्वं, न तादृशाभ्युपगमाभावस्य मूले च तस्यैवान्तिप्रसङ्गकत्वमुक्तम् नचास्तु तस्यैव, तथासत्यापाम्पाद- कयोरेकपथ्यवसानात् । तथापि तत्त्वनिर्णयविजयौ यदि जन्यतासम्बन्धेन तादृशाभ्युपगमवस्तौ न स्याताम् समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभ्युपगमविरहवत्यपि स्यातामित्येवमापादने न दोषः । कथाभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगिसत्त्वप्रकारकाभ्युपगमविशेष्यत्वहेतौ तादृशप्रतियोगित्वम- भ्युपगमविशेषणमप्रसिद्धम्, न च कथायाः प्रमाणादिविशेष्यकसत्त्वप्रकारकाभ्युपगमव्याप्यत्वात् तत्सिद्धिः, तादृशव्याप्यत्वस्यैव व्यभिचारमोहोनामिदं रित्याह तदनभ्युपेति । त्रिकालाव्याप्यत्वरूप- सत्त्वेन प्रमाणादिसामान्यमनभ्युपगच्छतोऽपीत्यर्थः । माध्यमिकादेरित्यादिना वेदान्ती प्राशः । चार्वाकत्वं वेदात्मवादित्वम् । केचित्तु-शरीरपात एव विदेहमोक्षः, स्नातन्वमेव जीवन्मोक्षः, कण्टकादिसर्पकजन्यं दुःखमेव नरकः दग्धाद्युपमोगजन्यं सुखमेव स्वर्ग इति चतुष्टयाभ्युपगमन्तुं चार्वाकत्वमाहुः । माध्य- मिकत्वं तु सर्वशून्यवादित्वम् । शून्यत्वं च न खपुष्यवदिति वदयते । तस्यैव = चार्वाकादिकर्तृकवाक्य- वहारस्यैव । उपहसति सोऽयमिति । लोकायतकानि = लोके बहुवोऽनुगन्तारो येषां तानि चार्वाकमत- सूत्राणि । तथागतेन = यथार्थज्ञानवता बुद्धेन । आद्यन्तकोटिविनिर्मुक्तत्वाभ्युपगमाशब्देन शून्यतोऽप्यते बौद्धभाषया, तत्प्रतिपादका आगमा मध्यमागमाः । "भगवत्वादाभिर्वा विप्रते" इति साग्रशायिकोक्तेः 'भगवत्वाद' इति श्रीशङ्कराचार्यचरणानां मञ्जु । ननु पूर्ववदत्रापि 'बादरायणेन प्रपञ्चमिध्यावपराणि

प्रणीतानि, तथागतं वा मध्यमागमा नोपदिष्टः. भगवत्पादेन वा यादरा-
यणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नामापि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्यापि प्रवर्तयन्तु नाम ते
वाचोभङ्गीः, तास्तु साधनवाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूमः इति चेन्न;
प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य प्रवर्तितत्वं तदीयसाधनवाधनाक्षमतायां न नियामकं,
किन्तु सद्बचनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता; येनाभ्युप-

मूत्राणि कुतो न प्रणीतानीत्येव कुतो नामाणि, नच-प्रपञ्चमित्यात्वे यादरायणतात्पर्यस्य नैकविधभाष्य-
दर्शनेन निर्णेतुमशक्यत्वात्तथोक्तमिति वाच्यम् प्रतिज्ञाऽहानिरित्यादिसूत्रपरिशालनेनान्यत्र प्रपञ्चमित्यात्वे
यादरायणतात्पर्यस्य निर्णयः प्रादित्येत्सत्यम्; यादरायणभगवत्पादयोरुभयोरैवानया वाचोभङ्ग्योपादानात्,
भगवत्पादभाष्यस्यैव सूत्रानुसारिताया ध्वननाच्चेति । उक्त्यभिचारमुद्धर्तुमाशङ्कते प्रमाणादीति । सत्य-
त्वेनेत्यादिः । एवमप्येऽपि । तावता = वाक्यत्वमात्रेण, प्रमाणाद्यनभ्युपगमपूर्वकवाक्यत्वेनेति यावत् ।
वाचकत्वेदं च प्रमाणाद्यभ्युपगमपूर्वक-
प्रमाणाद्यभ्युपगमपूर्वकवाभावादित्य-
नुमानसम्भवेन तादृशयोग्यत्वविशिष्टकथायाः प्रमाणादिविशेष्यकसत्यत्वप्रकारकाभ्युपगमव्याप्यत्वसम्भवः,
आर्वाकादिकथायां तादृशयोग्यत्वविरहेण व्यभिचारशङ्कानुपपत्त्या । सति चैवं कथाऽभ्यवप्रयोजकमित्येत्यादि-
हेतावपि कथाशब्देन तादृशयोग्यताविशिष्टकथैव विवक्षणीयेति न तत्र विशेषणासिद्धिरित्याशयः । कश्चित्
साधनवाधनाक्षमत्वमपार्थक्यं तच्चाभिमतप्रमितिजनकत्वाभावावद्वाक्यत्वमित्याह स्म । तदीयेति ।
वाक्यपदहारनिष्ठेत्यर्थः । न नियामकम् = न समनियतम् । व्यापकाभावेनैव व्याप्याभावसाधनसम्भवेन
पूर्वपक्षे व्यापकतायाः सूचितत्वात् । येनेत्याद्युत्तरग्रन्थे च प्रमाणाद्यभ्युपगमपूर्वकत्वस्य तादृशयोग्यताभाव
वद्बुद्धित्वप्रदर्शनेन व्याप्यताया निरसनात् ययोः समनैयत्वं तदभावयोरपि तथाप्यात् । सद्बचनं =
समीचीनो व्यायः, उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिममुदायात्मकस्याप्ये समीचीनत्वं च व्याप्तिपक्षधर्म-
त्वाभासितत्वात्सुप्रतिपक्षितत्वविशिष्टहेतुधीप्रयोजकत्वम्, प्रमित्युपधायकपरामर्शप्रयोजकत्वमिति वा,
एतदेव तादृशयोग्यतावच्छेदकम् । एतादृशसद्बचनवदाभासमानः सद्बचनाभासः, तस्य लक्षणं निरुद्धे-
ज्ञानप्रयोजकत्वं प्रमित्युपधायकपरामर्शप्रयोजकत्वं वा, तद्योगित्वं च तादृशयोग्यताविरहसमनियत-
मेव । यद्यपि योग्यताविरहसाध्यकहेतौ सद्बचनाभासलक्षणस्योपाधेरप्राप्तिस्तत्त्वेन साध्यव्यापक-
त्वमेव तस्यपेक्षितम्, तावदेव साप्याभावोपाधेरप्राप्तिप्रयोजकत्वस्य दूषकत्वोपपत्तिस्य तत्र सम्भवा-
दिति समनैयत्वमकिञ्चिद्विकारम्, तथापि प्रकृते घस्तुतस्सत्त्वात्तदुक्तिः । अथवाोपाधिगता व्याप्तिः स्वसविध-
वर्तिहेतौ चकास्तीति वदतां प्राचीनानां मते समनियतस्यैवोपाधिवादिदमुक्तम् । यदि तु वाक्ये एव सद्ब-
चनाभासत्वमवधारणमनुरूपं तत्र विशेष्यतया वाक्यत्वमपि प्रवेदयते तदा साधनवाधनयोग्यताविरहस्या-
वाक्येऽपि सम्भवेन नोपाधेः साध्यव्यापकत्वसम्भवो यद्यपि तथापि वाक्यत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्याप-
कत्वं सम्भवत्येवोपाधाविति भावः । येन = प्रमित्युपधायकपरामर्शप्रयोजकत्वाभावावद्वाक्यत्वेनैव । तृती-
यार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य साधनवाधनयोग्यताविरहविशिष्टरूपतयाभूतपदार्थकत्वेनेतादृशविरहेऽन्वयः, पदार्थः
पदार्थान्तेतीति श्रुत्युत्प्रेरेभेदाज्ज्वलमात्रविषयत्वात् । अभ्युपगम्येति परमार्थिकत्वेनेत्यादिः । प्रमाणादि-
विशेष्यकपरामर्थिकत्वप्रकारकाभ्युपगमपूर्वकत्वं न साधनवाधनयोग्यताव्याप्यमिति सूचयितुं प्रवर्तितं
इत्यन्तरम् । अभ्युपगतप्रमाणादिसत्यैः = प्रमाणादिविशेष्यकसत्यप्रकारकाभ्युपगमवदिति । एतच्च तादृशाभ्यु-

गम्यापि प्रमाणादीनि, प्रवर्तिताः मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारः अभ्युपगत-
प्रमाणादिसर्वमेतान्तरव्यवहारिभिर्परिगृह्यताम्बूता इति कथ्यन्ते । यदि त्व-
स्मद्वचसि सद्ब्रूतामासत्तत्त्वं न भवान् दर्शयितुमीष्टे, तदा 'अनभ्युपगम्य
प्रमाणादीनि भवता प्रवर्तितोऽयं व्यवहारः' इति शतकृत्यस्त्वयोर्यमानेऽपि
नास्माकमादरः । अन्यथाऽभ्युपगम्य प्रमाणादीनि, भवता प्रवर्तितोऽयं व्यव-
हार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिर्गपि घक्तुं शक्यते एव ।
ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मो कथं सिद्ध्येत्,
दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात्, सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् ।
मैवम् । न प्रमो वयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति, किं नाम,
सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैर्यथा स्वीकृत्य
तानि भवता व्यवहियते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्ततामिति, अन्यथा

पगमविरहिणामभ्युपलक्ष्यम् । सर्वेऽपि अभ्युपधापरामर्शाप्रयोजकत्वात्स्वत्वेनैव साधनवाधनाक्षमयो-
पगमान् । अनयाभूता इत्यपि साधधारणम् । एवं च साधनवाधनयोग्यताविरहस्य व्यापकतालाभः ।
येनेत्यस्य साधधारण्येन च निरुक्तवाक्यत्वस्य तत्ताम इति संमनैर्यस्यमुक्तं भवति । वेदान्तिकथाविशेषे
निरुक्तवाक्यत्वस्याशक्योपदर्शनत्वे च साधनाभ्यापकत्वमपि तस्य निश्चिनमिति तद्विरहेण तस्याभ्यु-
पगतस्य वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यस्याभापसिद्धौ साधनवाधनयोग्यत्ववहेद्वान्तिकथानिष्ठात्वसंभावप्रतियोगि-
त्वात्प्रमाणाद्यभ्युपगमपूर्वकत्वस्य तादृशयोग्यत्वव्यापकशत्रुपपत्तिरिति न तद्विरहेण तादृशयोग्यत्व-
विरहानुमानसम्भव इत्यनुज्ञायान् आह यदि त्विति । एतेन पूर्वपक्षमभिप्रेतव्यापकत्वनिरासमाव-
निबन्धनाभ्युपगतेति परिहृतम् । दर्शयितुमिति । निरुक्तवाक्यत्वस्य कथायामनुज्ञावनेऽपि हेत्वाभासो-
द्भावेनैव तत्प्रदर्शनसम्भव इति भावः । यद्यपि हेत्वाभासमुदाहृत्य साधनाक्षमत्वमेवानुमीयते,
एतदेव चासाधकताशब्देन तार्किकनियन्त्रेषु प्रसिद्धम्, तथापि परपक्षं निराकर्तुं प्रयुक्तस्य हेतोर्बुद्ध-
तया ज्ञाने वाधनाक्षमत्वानुमानमपि न दण्डवारितम्, वितण्डायां साक्षसाधनायाप्रयोगात्, फलतस्तु
तयोरैक्यमिति तत्त्वं, तथाच निरुक्तवाक्यत्वव्यापकं साधनवाधनायोग्यत्वशब्देनानभिधावाभिमतप्रमित्य-
योग्यत्वशब्देनैवाभिधीयताम्, हेतुप्रयोगस्तु वाक्यत्वांशमपास्त्यैव, अन्यथा वैयर्थ्यादिति भावः व्यवहार
इति । तस्माच्च साधनक्षम इति शेषः । आदर इति । निर्णोतव्यं सिकेन विना प्रसङ्गानुपपत्तेरिति
भावः । अन्यथा = अनिर्णीतव्यं सिकेन प्रसङ्गोपगमे । तदेवं कथाऽभावप्रयोजकीभूतेत्यादिहेतौ कथायां
साधनवाधनयोग्यत्वविशेषादनेऽपि प्रतियोगिन्वान्तविशेषणस्याप्रसिद्धिस्तदवस्थेति स्थितम् । अथा-
न्यथाख्यातिवादिनामस्तीतिर्थाविषयस्यैव पारमार्थिकत्वान् सत्ताविभागस्य पारमार्थिकत्वव्यवहारिकादि-
रूपस्य "तस्माद्यज्ञास्ति नास्त्येव यत्स्थिति परमार्थतः । तत्सत्यमन्यन्मिष्येति न सत्यद्वयकल्पने"ति
वद्विस्तेरनङ्गीकारात् पारमार्थिकत्वेन प्रमाणादिकमनभ्युपगच्छता प्रमाणाद्यस्तित्वमेवानभ्युपगतमिति
तेषां भ्रमसम्भवः, एतादृशभ्रममूलैव चाशङ्कानन्वित्यादिना । धर्मो = प्रमाणादीनामङ्गी । व्यवहारी-
भिरिति । एतेन व्यवहारिकात्मना प्रमाणादेः स्वीकारो ध्वनितः । यथाच प्रमाणादौ पारमार्थिकत्वस्य
दुनिरूपत्वात् व्यवहारौपयिकी पारमार्थिकत्वातिरिक्तैव सत्तास्वरूपोपेया तथोपेयिद्राष्ट्रपक्षीभविष्यति ।
अन्यथा = उक्तचिन्तायामुदासीनैः कथाप्रवर्तनानङ्गीकरे । न सन्ति = व्यवहारिकरूपेणापि न सन्ति ।

‘न सन्ति प्रमाणादीनी’ति मतमस्माकमारोप्य यदिदं भवता दूषणमुक्तम्, तदपि न वक्तुं शक्यम् । कौटशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवृत्तायां कथायामिदं भवता दूषणमुक्तम् ; किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्तितायां कथायाम् ? उतासत्त्वमभ्युपेत्य ? अथैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य ? नाद्यः, अभ्युपगमतप्रमाणादिसत्त्वं प्रत्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशात् । द्वितीयं च स्वतोऽप्यापत्तेः । न तृतीयः तथैव कथान्तरस्यापि प्रसक्तेः, उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य, अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि त्वद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम्, प्रमाणाद्यभ्युपगमन्तुरेव याचन्निर्णयमस्यन्त्रणा महती स्यात् । तस्मात्प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमेन समय-

प्रमाणादीनां सत्त्वं = सत्त्वेन प्रमाणादीनीत्यर्थः । असत्त्वं = असत्त्वेन प्रमाणादीनीत्यर्थः । एकैकं = तार्किकादिना । अपरेण = वैशिष्ट्येन । एतादृशेति । ननु व्यवहार एव धर्मीयाद्युक्त्यर्थः । स्वतोऽपि = तवापि । आपत्तेः = व्यवहाराद्यसिद्धत्वापत्तेः । तथैव = प्रचलत्कथावत् । कथान्तरस्य = भाविकथायाः । कथात्वस्य कथकद्वयकट्टं प्रमाणादिविशेषकसत्यत्वप्रकारकाभ्युपगमपूर्वकव्यभिचारित्वात्तदभावेऽपि भाविकथाव्यक्तैः कथावाक्याघातात् । अभ्युपेत्यैतदुक्तं, वस्तुतस्तु तृतीयकल्पस्यासम्भय एवेत्याह उभयाभ्युपगमेति । कथानियमस्य = कथासिद्धयौपयिकसमयबन्धस्य । नचैवं नैयायिकादेश्वार्वाकादिना कथालोपप्रसङ्गः, उभयोः सत्त्वेनासत्त्वेन वा प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य कथमप्यसम्भयादिति वाच्यम् ; एवं सति सत्त्वासत्त्वविन्मौदासीनताया एव नैयायिकादेश्वार्वाकादिना कथाप्रवर्तनोपादकत्वमिति सिद्धं समीहितम् । वस्तुतस्तु भवान् प्रमाणादिकं सत्त्वेनानभ्युपगम्यैव विचारं प्रवर्तयति’ति सम्मतिश्चार्वाकादिकं प्रति यदि तार्किकादिना दीयते तदा तृतीयपक्षेऽपि न दोषः, तदेतदप्युक्तमुभयाभ्युपगमेत्यादिना, अभ्युपगमः = सम्मतिः । अन्यथा = समयबन्धस्योभयाभ्युपगमानुरोधित्वानङ्गीकारे । तेनापि = प्रतिपादिनापि । वागात्मनि दूषणेऽभिहिते = उभयसम्मतदोषाभाववतोऽपि हेत्वादेः स्वसम्मतदोषवशेनानिधाने । व्यवतिष्ठतामिति । तस्मात्समयबन्ध उभयाभ्युपगमानुसारेणाग्रदोषादेयः । सत्त्वेन प्रमाणाद्यभ्युपगमत्वाप्यावश्यकत्वोपगमे तु गौरवमेव, अवश्यानुपेक्ष्यसमयबन्धेनैव निर्वाहादित्याह प्रमाणादीति । सत्त्वेन प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य कथाहेतुत्वोपगमनुरित्यर्थः । यावतो नियमस्य = कथौपयिकसमयस्य वक्ष्यमाणस्य भूरेण = भवत्त्वेन यन्त्रणा = पीडा अधिकनियमरक्षणस्य क्लेशादृष्टमित्याशयः, महती = अधिका, गौरवावहंनि यावत् । मन्तते तु सा सत्यपि न गौरवावहा, सत्त्वेन प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य कथाङ्गत्वोपगमविनिर्मुक्तत्वादिति भावः । यत्तु-यद्युभयानुमतोऽपि दोषस्तदा प्रमाणाद्यभ्युपगमस्तत्र प्रामाणिकदोषानुसरणत्वप्रता, उद्भावितदोषस्य प्रामाणिकत्वव्यवस्थापनप्रयासश्च स्यादस्माकं तु नेयं व्यावृत्तिरिति व्याप्यानम् ; तदसत्, सावृतसतोऽपि प्रमाणादेः प्रमाणादित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तादृशव्यावृत्तेरद्वैतिन्येऽप्यावश्यकत्वात् । तस्मात् तथासति = सत्त्वेन प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य कथाहेतुत्वोपगमे गौरवात् तस्याहेतुत्वं सति । व्यवहारनियमेन फलेन, जयपराजयव्यवस्थाजनितप्रसङ्गकव्यवहारसिद्ध्यर्थमिति यावत् । फलहेतौ तृतीया । प्रवर्तितायाम् । मध्यस्थेनेत्यादिः, तेन समयबन्धकथाप्रवर्तनयोः समानकट्टं कवेन कवोपपत्तिः । इदम् = वाग्व्यवहारासिद्धादि । इत्युचित-

च तथा स्यात्, तस्य कथाप्रवेशनाप्रवेशनयोस्तद्वाधात्प्रमत्वात् । कथा-
यमेव हि निग्रहः । नापि द्वितीयः, तथाहि—स्यादप्येवं, यदि
कथकप्रवर्तनीधर्माव्यवहारं प्रति हेतुता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्तते,
नत्वेवं सम्भवति, तथासति तत्सत्त्वानभ्युपगन्तॄणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव
न निष्पद्येत, हेत्यनुपपत्तेः । उक्तश्रुत्यमर्था यन्माध्यमिकादिवाग्व्य-
वहाराणां स्वरूपापलापो न शक्यते इति । अथ मन्यसे कथक-
वाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं, सर्ववाग्व्याभ्युपगमः, यत्सत्-
त्वाभ्युपगम्यते इति स्थितेरिति, मैवम् । कथापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां

प्रतिरिति न सत्यत्वेन प्रमाणद्यभ्युपगमः कथोपपत्तिक इत्याशयः । निग्रहः = प्रतिवादिभ्यश्चायम् दोषाभि-
धानम् । एवं प्रथमानुमानं निरस्य प्रमाणादयः कथकाभ्यां सत्त्वेनाभ्युपगमनुमर्हाः कथाहेतुत्वादि'ति द्विती-
यानुमानं निराकरोति नापीति । एवम् = प्रमाणादिव कथकाभ्यां सत्त्वेनाभ्युपगमार्हम् । हेतुता तत्स-
त्त्वानभ्युपगमे निवर्ततेति । सत्त्वेन प्रमाणाद्यनभ्युपगमे प्रमाणादेः कथाहेतुता निवर्ततेत्यन्वयः । तथा
च साध्यं विनाऽपि हेतोर्हरपत्तेरनुकूलतत्त्वविरहादप्रयोजकत्वमिति भावः । एवं = प्रकृतसाध्यं विना
प्रकृतहेतुभावः । कथाहेतुत्वे कथकाभ्यां सत्यत्वेनाभ्युपगमनीयत्वस्याप्यसत्त्वेनाप्यगमे बाधकमाह तथा सतीति
तत्सत्त्वानभ्युपगमन्तॄणां = सत्त्वेन प्रमाणाद्यनभ्युपगमन्तॄणां । हेत्यनुपपत्तेरिति । कारणाभावादित्यर्थः ।
सत्यत्वेन प्रमाणाद्यनभ्युपगमे प्रमाणादावुक्तवाक्यस्याप्यभावपर्यवसानेन कथाहेतुत्वस्याप्यसम्भवात्
सत्यत्वेनाभ्युपगमे ताहेतुभूतेन प्रमाणादिना कथानिष्पत्त्यनुपपत्तेरिति भावः । कथक वाग्व्यवहारं प्रणीति
स्वरूपोक्तौर्नमात्रं न तु हेतुघटकं, धैर्यार्थत्वं, हेतुत्वेनैव सत्यसाधनसम्भवात् । न च यद्यधिकृत-
हेतुतावत् तत्तदुपपत्तिप्रमाणेन सदितिग्राह्यविशेषलाभाय तत्, सत्त्वं च वृत्तिभावम्, हेतुत्वस्य नियमा-
न्वयसाधिसिद्धिरिति वाच्यं न हेतुसाध्ययोरविशेष इति वाच्यम्, विवादपर्यवसानापत्तेः । वावादेननुगतत्वेन
व्यक्तिविशेषयोः कार्यकारणभावं दृष्टीकुर्वता चार्वाकेणापि व्यक्तिविशेषाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिव्यत्यस्य व्यक्ति-
विशेषेऽभ्युपगमात्, नितरां धैर्यतवादिना, चार्वाकादिमते पुनर्हेतुसाध्ययोरविशेषोऽपि, व्यतिग्रहोपायं
निराकुर्वता तेन नैयत्यवधितहेतुत्वस्यानभ्युपगमात् । अस्तु वा कथञ्चित्, तथापि पारमार्थिक्यमेव हेतुत्वेन
हेतुना प्रमाणादी सिपाध्यपिपितमद्वैतवादिनं प्रति । अपारमार्थिक्यक्रूररूपादौ हेतुत्वस्यादृष्टाद्यभ्युपग-
मादिकं च प्रति तदज्ञानस्यैव हेतुतादिति भावः । ब्रह्म तु न दृष्टान्तः, पारमार्थिक्ये तत्र हेतुतानुपगमात् ।
सरवाद्येति । एतेन साध्यात्मकयोग्यतावच्छेदकं न पक्षतावच्छेदकम् प्रमाणत्वादेः स्वीकारेऽपि तादृशयो-
ग्यत्वस्य परेगान्तर्गतकारान् अपि तु सत्त्वमेव, तथा च तत्साधनं विनोक्तयोग्यतासाधनमनुपपन्नमित्यपि
निरस्तम् । अभ्युपगमः = सत्यत्वप्रकारकाभ्युपगमार्हत्वं । अभ्युपगम्यते = तादृशाभ्युपगमार्हम् ।
इतिस्थितेः इति वाच्यप्रदर्शितव्याहोः । यद्यपि पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ सविस्तरमुपरिदृष्टान्तयो, तथापीदा-
नीमपारमार्थिक्ये हेतुत्वसाधनं विनापि कथाश्रुत्वोद्भूतिना शक्योपापाद इत्यनुशयेन प्राह कथापीति ।
नियमस्थित्या = नियमानां कथोपपत्तिकानां समयवन्धेन । कथायां प्रसाध्य इत्यन्वयः । प्रवृत्तायामन्यन्तं
प्रकृतकथायां कथकाभ्यां प्रमाणादिकं सत्त्वेनाभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वाभावसूचनार्थम्, अन्यथा प्रकृतक-
थाया अपि सत्यप्रकारकप्रमाणाद्यभ्युपगमेन प्रवृत्तौ तत्र तादृशाभ्युपगमसाधनवैयर्थ्यात् । तथा च कथास-
मान्यस्य प्रमाणादिविशेषकसत्यत्वप्रकारकाभ्युपगमजन्यत्वं जन्मिचाराच्च सम्भवति, तादृशाभ्युपगमार्हत्वं

कथायां कथकवाम्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं, सत्त्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः । कथातः पूर्वं तत्त्वावधारणं वा परपराजयं चाऽभिलषद्गथां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्यवस्यति तावदनुगोद्व्यम्, तच्च व्यवहारनियमसमयवन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यते इति व्यवहारनियमसमयमेव वच्चीतः । स च, “प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्तव्यं” वादिना, प्रतिवादिनाऽपि कथाज्ञतत्त्वज्ञानविपर्यय-लिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम्, तद्व्युत्पादने प्रथमस्य भङ्गाव्यवहर्तव्यः, अन्यथा तु द्वितीयस्यैव, तादृशेतौ च जेतुतया व्यवहर्तव्यौ, प्रामाणिकः पक्षस्तात्त्विकतया व्यवहर्तव्यः” इत्यादिरूपः ।

प्रसाध्य प्रकृतकधारम्भे, प्रकृतरूपामारम्भे च तादृशाभ्युपगमाहंत्वप्रसाधनेऽन्योन्याभ्युपगमैः, पूर्वपूर्व-कथायां प्रसाधिततादृशाभ्युपगमाहंत्वेनोत्तरोत्तरकधारम्भोपपादने चानवस्थानापरत्वेति । तादृशाभ्युप-गमाव्यवहितोत्तराजयमानरूपां प्रति तादृशाभ्युपगमस्य हेतुत्वे तु चार्वाकादितर तार्किकादेः कथायां न काप्यनुपपत्तिः । समयवन्धस्य तु कथासामान्यं प्रायेव हेतुत्वम्, अभ्यभिधारात्, न तु सत्त्वेन प्रमाणा-द्यन्यभ्युपगमपूर्वककथापासेवेत्यादादेन सफलं समयवन्धमाह कथात इति । कथकाभ्यामनुगोद्व्यमि-त्यन्ययः । अनुगोद्व्यम् = उपेयम् । तच्च = अभिलषितञ्च । व्यवहारनियमेति । कथौपयिकनियमानो समयस्य फरणादित्यर्थः । अथवे ‘यमेव व्यवहर्तव्यमि’त्यादिव्यवहारविषयकनियमो यस्मिन्विष-यकसमयवन्धादित्यर्थः । तत्त्वनिर्णयविजयान्यतरप्रयोजनव्याप्तं कथासामान्यं, तादृशप्रयोजनं च समयवन्धेन व्याप्तिमिति समयवन्धनिवृत्त्या प्रयोजननिवृत्तौ कथाऽपि निवर्तेत, व्यापकाभावस्य व्याप्या-भावव्याप्यत्वादिति सिद्धा कथासामान्यं प्रति समयवन्धस्य हेतुत्वेति भावः । सच = समयवन्धश्च, इत्यादिरूप इति परेगन्धवः । तर्केणेति आप्ताभ्यादिरूपस्वरकं एकः, तदन्वयं व्याप्तिप्राप्तकौ विषयपरिशोधकश्चेति द्विविधः, ‘भूमौ यदि वह्निम्यभिधायी स्याद्वह्निज्यो न स्याद्वि’त्याद्यः, पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात् निर्वह्निः स्यादिति द्वितीयः परामर्शप्राप्ताभावापादकः, गौरवकाषवानीयव्यादिरू-पधापरो मूलकसमन्तधनुर्धपरिच्छेदे व्युत्पादितस्तेन मयैवेत्यर्थः । एवं विचारस्य प्रथमो कस्यामि-धाय द्वितीयां तामाह प्रतिवादिनापीति । अपि र्वयं । प्रतिज्ञेति पर्यनुयोम्योपेक्षणभिन्नेत्यादिः । प्रतिज्ञाहान्यादयो द्वाविंशतिभिर्ग्रहस्थानानि, तेष्वप्युक्तिविरहमात्रेण प्रायेतव्याप्यनुक्तप्राप्ततया प्रति-ज्ञानि प्रीणि, अज्ञानाननुभावरूपप्रतिभाः । प्रतिवाद्युक्तिममये एष्य प्रापेतुं दक्षयानि शोष्यमानप्राप्ततया प्रतिज्ञानि निरपेक्षापार्थक्यान्तराप्तासंभवादि च्यावि, परिनिष्ठाणि प्रतिज्ञाहान्यादीनि पञ्चदशोक्त-प्राप्तमंशकानि । जातेरपि निरनुयोम्यानुयोगेऽन्तर्भावः । पर्यनुयोम्योपेक्षणं विहाय येन तद्व्ययमं प्रतिवादिना दर्शनीयम् । पर्यनुयैज्योपेक्षणं तु मध्यस्थेनैव दृश्यते, न त्वनु वादी ‘तया मदीयं’ पर्य-नुयोम्योपेक्षणं नोद्धार्या’ नि प्रतिवादिनमभिधाय दस्य स्वाभाव्य स्वयमेव प्रकटीकृतमुभादते, तथा प्रतिवादी ‘मया मदीयं’ पर्यनुयोम्योपेक्षणं ‘नोद्धार्या’ति द्वितीययोगसमवर्ग्यतिविरहिता दर्शयितु-मर्हति । तत्र चायं तार्किकमयः निग्रहस्यानेषु सति मध्ये हेत्यामासातिरिक्ता एष प्रथममुद्गाहः, तदभावे तद्वह्नीं वा हेत्यामासा उद्गाह्या इति । कथाज्ञतत्त्वज्ञानविपर्ययलिङ्गं तु तदीयं स्थानं मूल-उपन्यासम् । कथाज्ञं यत्तदज्ञानं प्रमाणादिस्वरूपविषयकं निग्रहस्यानादिविषयकं च हेतोपादेपरिच-

अतएव 'व्यवहारनियमसमयबन्धेऽपि हेतुर्वक्तव्यः, तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधानं युक्तः' इति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशम्, द्वाभ्यामपि धादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याऽभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यव-

यकत्वेन द्विविधं तद्विपर्ययस्थ = तदभावस्य लिङ्गत्वं ज्ञापकत्वमिति तदर्थः । दृष्टे हि प्रतिज्ञाहान्यादौ 'अयं' कथानुगुणतश्चज्ञानशून्यः प्रतिज्ञाहान्यादिमत्त्वादिति शक्यमनुमातुम् । अतएव निग्रहस्थानशङ्कस्यापि न्यग्भायज्ञापकत्वमर्थः । यद्यपि सत्त्वज्ञानाभावस्यैवाज्ञानविपरीतज्ञानरूपस्य निग्रहस्थानत्वं "विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति" सूत्र उक्तम्, तथाप्यज्ञानविपरीतज्ञानयोः परनिष्ठयोरनुमायो-
 ज्ञावने तत्र 'कुत' इति परकीयजिज्ञासाया आवश्यकत्वेन तल्लिङ्गानां प्रथममुद्भावनीयत्वात् निग्रहस्था-
 नत्वं युक्तम्, तथाच सूत्रे विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिशब्दौ तल्लिङ्गपरी । तस्य = वादिनः, अस्य निग्रहस्थान-
 मिति पूर्वोक्तान्वयः । तद्व्युत्पादने = प्रतिवादिना स्वोद्भावितनिग्रहस्थानस्य लक्षणयोजनेन समर्थने ।
 भङ्गः = निवृत्ताहङ्कारता । अत्र हेतौ हेत्वाभासविशेषलक्षणयोगेनानुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकयथार्थ-
 ज्ञानविषयतायच्छेदकरूपवत्त्वामकस्यासाधकत्वस्याप्यनुमानं दूषकतीपयिकं तार्किकसम्मतमिति ध्येयम् ।
 अन्यथा तु = उद्भावितनिग्रहस्थानासमर्थने तु । द्वितीयस्य = उद्भावयितुः । तस्योद्भावितदोषासमर्थने
 निरनुयोज्यानुयोगेन निग्रहादिति भावः । तात्त्विकतया = अवाधिततया । तादृशेतरौ = शक्यसमर्थननि-
 ग्रहविरुद्धौ, स्वोद्भावितनिग्रहस्थानसमर्थको वा । तेनैकस्यां कथायां द्वयोर्ज्ञेत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः ।
 इत्यादिरूप इत्यादिपदेन त्वयाज्यं पक्षः साधनीयः, अनेनायं पक्षो दूषणीयः, स्वस्याज्ञानादिरासाय
 द्वाभ्यां परस्परोक्तमनुवदनीयम्, प्रतिज्ञादयोऽवयवा एतावन्तः प्रयोक्तव्याः, प्रथमं साधकेन याच्यम्,
 पश्चाद्दूषकेन, प्रतिज्ञाहान्यादौ सति कथाविरामः, हेतोर्हेतान्तस्य चोभयसम्मतत्वं प्रतिबोधनीयमात्रस-
 म्मतार्थवेत्यादि ब्राह्मम् । इदमत्र ध्येयम्—यद्यपि निग्रहस्थानान्तर्गतहेत्वाभासोद्भावनस्य विपरीतकोटिसा-
 धकहेतौ मध्यस्थादीनां सद्देतुत्वग्रहविषयकतया व्यवस्थापनीयकोटेः समीचीनत्वनिश्चयफलकतया
 तत्त्वनिर्णयौपयिकत्वमुद्भावयितुर्विजयप्रयोजकत्वं च सम्भवति, प्रतिज्ञाहान्याद्युद्भावनस्य ॥ कथाङ्गत्व-
 ज्ञानशून्यत्वानुमापकत्वेऽपि न विपरीतकोटिसाधकत्वेनोपपन्नप्रमाणे प्रामाण्यग्रहविषयद्वारा व्यवस्थाप-
 नीयकोटेः समीचीनत्वनिश्चयफलकतया तत्त्वनिर्णयौपयिकत्वम् विपरीतकोटिसाधकत्वाभिमते प्रामा-
 ण्यसत्त्वेऽपि कथङ्गोपात् प्रतिज्ञाहान्याद्युपपत्तेः । तथापि तदुद्भावनेन कथानुगुणतश्चज्ञानविरहानुमितौ
 प्रतिवादिनः कथानधिकारनिश्चयेन तदुद्भावयितुर्विजयप्रयोजकत्वं निरायाधमेव, तत्त्वनिर्णयौपयिकत्वं
 तु नापसिद्धान्तहेत्वाभासातिरिक्तनिग्रहस्थानोद्भावनस्येति । अतएवेति वक्ष्यमाणाद्देतोरित्यर्थः ।
 अनवकाशमित्यभिप्रेतान्वयः । समयबन्धेऽपि = समयबन्धस्य कथाहेतुत्वेऽपीत्यर्थः । युक्त इति प्रत्यव-
 स्थानमित्यन्वयः । प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवदिति व्यतिरेकी दृष्टान्तः । सत्त्वेन प्रमाणाद्यभ्युप-
 गमस्य कथाङ्गत्वे हेत्वभिधानानुयोगः सावकाशः, हेतोः कथाविशेषे ण्वभिधेयत्वात् तस्य च तादृशान्यु-
 पगमं विनैव वाच्यत्वात् व्यभिचारेण तादृशान्युपगमस्य कथाहेतुत्वासिद्धेरित्युक्तत्वात् । अयम्भावः—
 कथासामान्यं प्रति समयबन्धस्यापि हेतुता कस्याञ्चित् कथायामेव साधनीया, साधनं विनैव तस्य
 तद्देतुत्वे तादृशान्युपगमस्यापि तद्देतुत्वापातात् । तथाच तस्याः कथायाः समयबन्धं विनैवोप-
 गम्यत्वात् अन्यथान्योन्याश्रयाद्यापत्तेरिति व्यभिचारात् समयबन्धस्यापि कथासामान्यहेतुतेति ।
 विचारप्रवृत्त्याऽभिलष्यमाणौ = विचारसाध्यतयैव तत्त्वनिर्णयविजयौ तदौपयिकत्वेन व्यवहार-

चिता; तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः । प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमेऽपि त-
थाविधव्यवहारनियमव्यतिरेके सत्त्वनिर्णयस्य जयस्य चाऽभिलषितस्य कथकयोरपर्यव-
सानात् । नापि तृतीयः, लोकव्यवहारो हि प्रमाणव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारण-
व्यवहारो वा, नाद्यः, विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात्, तदर्थमेव च पूर्व नियमस्य
गवेषणात् । नापि द्वितीयः, शरीरात्मत्वादीनामपि तथासति भवता स्वीकर्तव्यतापातात् ।

दुष्टत्वस्योक्तत्वात्, न वा संवादः समयबन्धे सम्भवती, किन्तु विचारेण, तस्यैव प्रमित्युपादकत्वेन प्रवृ-
त्तिसंवादिमादिति; तन्न; मूलदोषप्रयुक्तदोषस्य मूलदोषनिराकरणेनैव निराकरणीयत्वात् तत्त्वनिर्णयवि-
जयान्यतरकशब्दरूपातिथेरेव समयबन्धसंवादत्वाच्च तस्येत्यनेन समयबन्धस्यैव परामर्शोचितत्वात् ।
न हि प्रमाणानुपपन्नस्य समयबन्धहेतुत्वे सत्त्वमात्रेण समयबन्धस्य दुष्टता, येन विचारस्य दुष्टता शङ्कि-
रभिप्रेता स्यात्, तस्मात्समयबन्धस्याकारणत्वापत्तिरेव पूर्ववादिसम्भता सैव चोक्तत्वादिना निरास्येति ।
नन्वब्रह्मलेन समयबन्धस्य विचाराद्गतायां प्रमाणं प्रकृतकथायामेव खयोपन्यासि, तथाच सत्त्वेन प्रमा-
णाद्यभ्युपगमस्य विचाराद्गतायामपि प्रमाणोपन्यासो न समाप्यनुपपन्न इत्यनुशयमूलाभावात् निराचष्टे
नच प्रमाणादीनामिति । प्रमाणादीनां सत्तापि = प्रमाणादयोऽपि सत्त्वेन । इत्यमेव = अन्यव्यतिरेका-
भ्यामेव । प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमेऽपि = प्रमाणादिविशेष्यकसत्त्वप्रकारकाभ्युपगमेऽपि । व्यतिरेक इति ।
तदतिरिक्तसकलकारणसमवधाने तदभावप्रयुक्ते यदि कार्याभावस्तद्वै तस्य कारणत्वम्, नच तादृशाभ्यु-
पगमातिरिक्तसमयबन्धादिरूपसकलकारणसमवधाने तादृशाभ्युपगमाभावप्रयुक्तः कार्याभावः चार्वा-
कादिविचारदर्शनात् अस्ति तु समयबन्धातिरिक्तसकलकारणसमवधाने समयबन्धाभावप्रयुक्तः कार्या-
भावस्तस्मात्समयबन्धस्यैव विचारकाण्यत्वमिति भावः । प्रमाणादयः कथकाभ्यां सत्त्वेनाभ्युपेया
लोकसिद्धत्वादिति तृतीयहेतुं कृष्यति नापीति । लोकशब्द उक्तहेतौ लोकव्यवहारपर इत्याशयेनाह
लोकव्यवहार इति । प्रमाणव्यवहारः = प्रमाणमूलकव्यवहारः । तस्य = प्रमाणमूलकव्यवहारस्य,
व्यवहारो प्रमाणमूलकस्येति यावत् । तदर्थमेव = विचारप्रवृत्त्यर्थमेव । पूर्व = विचारात्पूर्व ।
नियमस्य = विचारहेतोः । गवेषणादिति । तथाच सति विचारे व्यवहारो प्रमाणमूलकप्रसिद्धिस्तत्सिद्धौ
च प्रमाणमूलकव्यवहारसिद्धत्वेन हेतुना सत्त्वेन प्रमाणाद्यभ्युपगमासिद्धिस्तत्र विचारसिद्धिरिति चक्रक
मितिभावः । एवं च तादृशाभ्युपगमं विनैव विचारोऽभ्युपेय इत्युक्तं भवति । तथासति = पामरादिव्यव-
हारसिद्धत्वस्यापि सत्त्वेनाभ्युपगमव्याप्यत्वे सति । भवता = तादृशाभ्युपगमस्युपगच्छता । प्रमाण-
मूलकव्यवहारसिद्धत्वमेव तादृशाभ्युपगमनीयत्वव्याप्यमित्याशयेनाशङ्कते पश्चादिति । देहे आत्मत्वविर-
हप्रहाननरमित्यर्थः । नाभ्युपेयते इत्यन्वयः । तत् = शरीरात्मत्वादिकं । विचारेति । देहस्यात्मत्वे
तस्य प्रतिदिनमन्यत्वेन प्राचीनदिनानुभूतस्मरणानुपपत्तिः, सद्योजातबालस्येष्टानिष्टसाधनताबोधोपाधीने-
ष्टानिष्टेक्षणजन्यहर्षशोकानुपपत्तिः, स्तन्यपानादिप्रवृत्त्यनुपपत्तिः, कृतहान्याद्यापत्तिः, रूपादिवद्वाम-
विशेषाण्यत्वे चैतन्यस्य यावद्देहमावित्वापत्तिः, स्वप्नादिदन्तायां जाग्रद्देहसेदप्रतीतावपि स्वप्नाभेदप्रती-
त्यनुपपत्तिश्चेत्यादिविचारेत्यर्थः । बाध्यतया = प्रमिताभावप्रतियोगितया । विचारेति । प्रमाणादीनां
सत्त्वत्वे दृश्यत्वाद्यनुपपत्तिः, वक्ष्यमाणात्मध्वयादिप्रासानुपपत्तिश्चेत्यादिविचारेत्यर्थः । नेति सत्त्वेने-
त्यादिः । अन्यथा = सत्त्वत्वेऽपि दृश्यत्वाद्युपपादने । प्रमाणादयः कथकाभ्यां सत्त्वेनाभ्युपेया अतिप्रस-
ङ्गीभूताभावप्रतियोगिसत्त्वप्रकारकाभ्युपगमविशेष्यत्वमिति चतुर्थहेतुमयहेत्यति नापीति । तस्य =

पश्चात्तद्विचारवाध्यतया नाभ्युपेयते इति चेत् : तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारवाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव, अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्व-
मभ्युपगम्यते इति तावन्न भवति । नापि चतुर्थः, यादृशो भवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य
व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते, तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभि-
रप्यवलम्बनात्, तस्य यदि मां प्रति फलातिप्रसन्नकृत् तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसन्नः ।
स्यादेतत्, नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्तयतापि व्यवहारसत्ताऽभ्युपग-
न्तव्या, नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाऽभिधानुं शक्या, क्रिया हि निष्पादना-
श्रुतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत्, प्रमाणैर्व्यवहर्तव्यमिति नियमबन्धनं प्रमाणकारण-
भावस्य नियमान्तर्भावात् नियतपूर्वसत्त्वं कारणत्वं प्रमाणानामुदाय न पर्यवस्यति ।
दूषणानां चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने, साधनाङ्गव्यतिरिक्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विप-
यस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च, कण्ठोक्तमेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्त-

समयबन्धस्य । त्वां प्रत्यपीति । त्वयापि समयबन्धस्वीकारात् । तथाच सत्यप्रकारकप्रमाणादि-
विशेष्यकाम्युपगमे तत्प्रतिनिर्गमादिफलातिप्रसन्नकीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैवाभावात्स्वरूपासिद्धिः, फला-
तिप्रसन्नमङ्गलं समयबन्धेनैवेति निरुक्तमभ्युपगमो व्यर्थ इति भावः । नियतेति । नियता = व्याप्या
वाग्व्यवहारस्य क्रिया = उत्पादना येन तादृशेन समयबन्धेन, वाग्व्यवहारकारणेनेति यावत् । कथां
प्रवर्तयता = कथामवर्ति स्वीकृता । व्यवहारसत्ता = वाग्व्यवहारस्य कार्यस्य सत्ता = कालसम्बन्धः
अभिधानुं = समर्थयितुं । निष्पादना = उत्पादना असतः = प्रागभावप्रतियोगिनः सद्रूपताप्राप्तिः =
कालसम्बन्धस्तदनुकूलो व्यापारः, यादृशकाले यत्प्रागभावनिवृत्तिस्तादृशकालसम्बन्धस्तस्योत्पत्तिस्तदनु-
कूलव्यापार उत्पादना अत्र प्रागभावनिवृत्तेर्द्वितीयादिकक्षणेऽपि सत्त्वात् तदुत्पत्तेर्निवेत्यत्वे उत्पत्तिकक्षणे
उत्पत्तिप्रवेशापत्त्या स्वसमानकालीना ये पदार्थास्तत्प्रतियोगिकज्वंसानाधारसमयसम्बन्धरूपाद्यक्षण-
सम्बन्ध एव स्थोरसिर्विवक्षणीया, द्वितीयादिकक्षणानां तादृशान्वसाधारत्वाद्भाववृत्तिः । समयपदेन कालि-
कसम्बन्धलाभाच्च प्रागभावक्षणानां व्यावृत्तिः, वर्तमानयोरेव कालिकसम्बन्धात्, आद्यक्षणवृत्तिष्वसम्प्र-
तियोगिनस्तु न स्वसमानकालीना इति । अयम्भावः—त्वयाऽनात्मनि देशकालस्वव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगित्वं ह्यसत्त्वमुच्यते, तच्च न समयबन्धाद्विज्ञानत्वेनाभिमते वाग्व्यवहारे घटते
कालसम्बन्धं विना तदुत्पत्तेरसम्भवात् तदभावस्य कालत्वाव्यापकत्वादिति । इदमुपलक्षणम्, कालास-
म्बन्धनः कारणत्वस्याप्यसम्भवात् समयबन्धस्य कारणत्वे निरुक्तसत्त्वाभावापत्तिस्तत्रापि द्रष्टव्या ।
एवं प्रमाणादिकारणतामादायापि तादृशापत्तिमाह प्रमाणैरिति । तर्करित्यपि द्रष्टव्यम् । नियमबन्धनं
न पर्यवस्यतीत्यन्वयः । भावादिति अन्यथा कारणवृत्तीयानुपपत्तेरिति भावः । सत्त्वं = सत्यघटितम् ।
यद्यपि नियतपूर्वसत्त्वं कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कधर्मवरूपमेव तच्च न कालसम्बन्धघटितं तथापि तदपि कालसम्बन्धं विना नोपपद्यते इति भावः ।
अस्तित्वेनेति प्रयोज्यत्वं नृतोयार्थोऽवधारणेऽन्वेति । अस्तित्वं च कालसम्बन्ध इत्यादायः ।
साधनाङ्गेति । अनुमितिजनकज्ञानविषयीभूतत्वर्थः । आदिना पक्षधर्मतापरिग्रहः । अथवा साधना-
ङ्गत्वस्य परम्परायाऽनुमिषीपत्तिरुपलब्धेनुताप्रयोजकत्वेत्यर्थः । तथावादिप्रदेनावाधितवासाप्रतिपक्षितव-
योरपि ग्रहणात् बहुवचनामङ्गतिः । सत्त्वेनेति । व्यवहारान्तपि प्रयुक्तं नृतोयार्थः । तद्विषयस्य = अनु-

मिदमुच्यते—'प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगमस्य कथारम्भः शक्यते' इति । मैवम् । एभिरपि वाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तवाधाया अनिस्तारात् । नय व्यवहारनियमस्य स्वेच्छास्वीकृतस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्यवसायितया नायं दोषः स्यात् । यतः सत्ताज्ञानस्य तत्राङ्गत्वं न तु सत्तायाः, तत्र किं सत्त्वाद्यगममात्रान्न सत्ताऽभ्युपगम्येति मन्यसे, अत्राधितात्तदवगमाद्वा ।

मिति विषयस्य । तत्त्वरूपता = प्रमितवम् । तस्य तस्य = रूपणव्याप्यवादेः । प्रमाणादीनां सत्ताम् = देशत्वकालरूपवापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभाववत्त्वेन प्रमाणादीनीत्यर्थः । अभिमतस्य = सत्त्वेन प्रमाणाद्यभ्युपगमे कथाङ्गत्वस्य । वाधाया इति । यस्यां कथायां तादृशाभ्युपगमे कथाङ्गत्वसाधनं तथैव व्यवहिचारात् न तस्य कथाङ्गत्वं, प्रतिवादिनस्तादृशाभ्युपगमस्य कथाप्राकाशे विरहात् । ननु न मया कथायां तादृशाभ्युपगमस्य कथाङ्गत्वं साध्यते, अपितु समयबन्धस्य हेतुतां स्वीकुर्वता त्वयोक्तरीत्या तादृशाभ्युपगमोऽपि कथाङ्गत्वसाधनीकृत इत्येवोच्यते इत्याशङ्कानिराचष्टे नचेति । स्यादित्यनेनान्वयः । तत्र = कथायाम् । सत्ताज्ञानं वाधकालीनं ममास्त्येव, अनाहार्यनिश्चयात्मकस्वीकारस्तु न मम, स च न कथाङ्गमिति भावः । ननु सत्ताया इति । सत्ताभ्युपगमस्य वेति दोषः, तेन सत्त्वाभ्युपगमस्य कथाङ्गता पूर्ववादिनोक्तेति सैव निषेद्धुमुचितेति निरस्तम्, सत्ताया अपि कथाकारणत्वोपपादकतया कथाङ्गत्वेन पूर्ववादिसम्मतत्वात् । सत्ताज्ञानस्येत्युक्त्याऽधिष्ठानगतसत्त्वस्य प्रपञ्चे आनं सूचितम्, अतएव च तत्र कालसम्बन्धोऽपि, अन्यथा देशत्वकालरूपवापकीभूताभावप्रतियोगिवति ज्ञानविषयत्वस्यैवासम्भवेन सत्ताप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य दूरोत्सारितत्वात्, नह्यलीकोऽपि कश्चित्पदार्थ इत्युक्तम् । प्रमाणवशादायातः प्रवाहः केन धार्यते' इति न्यायेन चोक्ताभावप्रतियोगिन्यपि प्रपञ्चे कालसम्बन्धोऽप्यवश्योपेयः, नहि घटादौ तेन विना 'यदं सत्तं पश्यामीति' प्रतीतिरुपपद्यते, नया निरुक्ताभावप्रतियोगित्वं विना द्वैतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन द्वैताभावं समर्पयन्ती "नेह नानास्ती" इत्यदिभ्रुतिः सङ्गच्छते । उपशम्यतु वा भावाभायोर्न्यूनाधिकसत्तारूपनादिना विरोधः । अथैवं माध्यमिकमतासदधिष्ठानातिरिक्तो को विशेष इति चेत्, प्रक्रियामेदमवधूय न कश्चित् । चतुर्थपरिच्छेदे मूले "धरेण विकल्पः सर्वथा वस्त्वनुश्लेषो केवलमलीकमुल्लिखत्प्रपञ्चत्वरामा स्वीक्रियते" इत्युक्तिस्तु माध्यमिकमते खण्ड्यादिविषयकविकल्पाभिप्रायेणैव, तन्मते तत्र कालासम्बन्धिनोऽपि भानात् । निरुक्ताभावप्रतियोगित्वं तन्मतेऽलीकसाधारणमपि घटादौ साङ्गतसत्त्वसमानविकल्पमेव । उपगम्यन्त्यत्र 'यदः सन्नि'त्यादि प्रतीतिविषयं जनकस्यापरपर्यायार्थक्रियाकारित्वरूपं सारं योगाचारादिना पारमार्थिके स्वीकृतमपि साङ्गतमपि स्वीकुर्वता माध्यमिकेन तत्र कालसम्बन्धोऽपि, अन्यथा जन्यजनकभावासङ्गते, तथा च गगनकुसुमायमानत्वं प्रपञ्चस्य नोभयमतेऽपि, उक्तं ह्यद्वयवज्रसहस्रप्रहं यौद्धैः—“प्रतीत्य सम्भवादेव गन्धर्वपुरवत्कुट्टं । न स्वभावस्थितं विगवं नाकाशाभोजसन्निभमिति” ॥ प्रतीत्य सम्भवात् = प्रतीत्य समुत्पादात् । अतएव व्यावहारिकस्यावधारणत्वस्य शून्यत्वभावनानिवर्त्यस्य माध्यमिकमते स्वीकारश्चेन्द्रिकेयामुक्तः । तत्रैव चागमवायोद्धारप्रकरणे 'योगाचारमते ज्ञानभिन्नश्यालीकत्वं ननु मिथ्यात्वं, शून्यवादे तु ज्ञानज्ञेयप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमिति' कण्ठरवेणोक्तम् । एवं च प्रातीतिकं व्यावहारिकं वा सत्त्वमादाय समयबन्धादे हेतुत्वोपपत्तिरिति भावः । ननु 'सत्ताज्ञानस्यैव' इत्यत्र 'वाध्यसत्त्वस्यैव' इत्येव कुतो मोक्षं, कारणत्वघटकं हि सत्त्वं ननु तज्ज्ञानम्, आवरणकज्ञानवैचर्यायस्योत्पत्त्याद्यभ्युपगमे तत्र वाध्यसत्त्वमिति चेत्सत्यम्, अतएव "व्यावहारिकीं प्रमाणादिस-

न तावदाद्यः, मरुमरीचिकादौ जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् ।

सामादाये” व्युपसंहरियति । अत्र “सत्ताज्ञानस्ये” व्युक्तिस्तु सत्ताज्ञानं विना प्रातीतिकत्वादेरनिर्वा-
हात्तस्योपजीव्यत्वाभिप्रायेण, युज्यतेतमां चैतद्दृष्टिपृष्टिवादे, अतएव “सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वादि”
व्युपरितनपक्षिरपि सङ्गच्छतेतराम् । किञ्च, यस्तुतः स्वरूपासिद्धादिनापि हेतुना कदाचिद्विजय-
फलकक्रोधोपपत्तेः सत्ताप्रतीतेरेव कारणत्वं चाप्यम्, व्यवहारिकस्यैव कारणत्वेन प्रातीतिकस्य कायकार-
णत्वात्, अन्यथा प्रातीतिकरजतेनापि कटकादिनिर्माणप्रसङ्गात्, अतएव “प्रातीतिकं न कुत्रापि कारणं
किन्तु तज्ज्ञानं चिद्रूपमिति” बन्दित्रकायामुक्तम् । व्यक्तीकरणीयं चेदं परत इति । अद्यगमविषयत्वं
विषयत्वं वा सत्यस्वस्याप्यं नवेतिविप्रतिपत्तिं निराचष्टे मरुमरीचिकादाविति । जलेति ।
पिपासोपशमनसमर्थत्वादिः । तेन तत्र प्रातीतिकजलसद्भावेऽपि न क्षतिः । व्यावहारिके ह्य प्रातीति-
केऽपि जलत्वप्रकारकप्रतीतिसद्भावादेव प्रातीतिकेऽपि जलत्वम्, अतएव “अप्यस्तं तोयं परमार्थतोय-
मिवेति” भामती सङ्गच्छते अन्यथा तोयत्वातिरिक्तरूपेण साक्षात्सांभवादिवासङ्गतेः, प्रत्यक्षप्रतीति-
कृतसादृश्यस्य विषयसादृश्याविनाभूतत्वात्, अतएव “पूर्वदृष्टावभास” इतिभाष्यस्य पूर्वदर्शनविषयताव-
च्छेदकधर्मप्रकारकावभास इत्यर्थः । अन्यथाऽन्यथात्यापयोः । किञ्च प्रतिवादिना तार्किकेण प्रातीति-
कजलसत्त्वमेव नोपेयते इति व्यावहारिकजलसत्त्वमेवापादयितुमुचितम् । नचैवं व्यावहारिकस्य जलस्य
कापि सत्त्वात् तार्किकस्येष्टापत्तिः; अतिप्रसङ्गभङ्गाय यद्विशेष्यकावगमविषयत्वं यत्र, तत्रैव तत्सत्य-
मिस्त्वावश्योपेयत्वात् मरुमरीचिकादावपि प्रसङ्गतम्भावादिष्टापच्यनवकाशान् । अवगमशब्देन
पमाविवक्षणे तु द्वितीयकल्पेऽन्तर्भाव इति ध्येयम् । यद्यपि त्रिकालावस्थित्यरूपसत्त्वस्यैव विवादा-
त्पदत्वात् तदेवापादनाहम् । तच्च न पिपासोपशमकजलेऽपि, तथापि परेण तत्र त्रिकालावस्थित्यस्यै-
वोपगमेन मरुमरीचिकादावेवापत्तिर्दत्तेति । यस्तु केनचित् मरुमरीचिकादावपि जलमनिर्वाच्यमुत्पद्यते इती-
ष्टापत्तिमाशङ्कयानिर्वाच्योत्पत्तिं निरस्ता, तन्मन्दम्, तदुत्पत्तेः प्रामाणिकत्वात्, नहि “न तत्र रथान् रथ-
योगान् न पन्थानौ भवन्ति, अथ सृजत” इति स्वरसत एव स्वाप्नपदार्थोत्पत्तिं, “सत्यं चानृतं चाभवदिति”
सत्यशब्देन व्यावहारिकोत्पत्तिमभिधायानृतशब्देन प्रातिभासिकोत्पत्तिं चाभिधाना श्रुतिरन्यथोपपद्यते,
न वा रजतं पदयामातिथोर्मनागपि व्यावहारिकरजतधियोऽपरोक्षत्वे भिदामनासादयन्ती प्रातिभासिको-
त्पत्तिं विना निर्वाहुमीधे विषयशूराणी हि ज्ञानानीति न्यायात् । विषयोत्पत्तिं विनाऽपरोक्षज्ञानोत्पत्त्यैव सा
धीर्निर्वाह्यतामिति चेद्वटादिष्वप्येवमेवास्त्विति व्यक्त्यास्तेऽपि, घटं पदयामीत्यादिपदतोत्तरपरोक्षज्ञानोत्प-
त्त्यैव निर्वाहात् । इष्टापत्तिरेवेति चेन्नूनमात्ररमेवापरोक्षावभासे नयने निमित्त्यैवास्थातुं समीहसे । कपाल-
स्याप्यान्तरत्वात् तदवच्छिन्नचिद्रूपाधिष्ठानप्रतीत्यर्थमपि नयनव्यापारानपेक्षणात् । आरोपे सति निमित्ता-
नुत्पत्तं न तु निमित्तमरुमारोपे इति न्यायेन न नयनोन्मीलनाभावे स्वप्ने ह्य घटादिप्रत्यक्षापत्त्युक्तं नि-
चेन्ननुभवोपपत्तये निमित्तमेव कल्पयितुमुचितम्, अन्यथाऽदृष्टादिरपि त्यागाशतात्, तदभावे सम्भाष्य-
मानापत्तेस्तदुक्तन्यायेनैव चारणसम्भवात्, स्यादेवावैचित्र्यमदृष्टाभावरूपकारणात् यदि नास्ति तदा यथं
किं कुर्मः, नहि निमित्तमस्तीत्यारोपे इति हि शक्यते वक्तुम् । तस्मात्सेव्यतां शून्यत्वकारागारमुपपाद्यतां
वाऽनुभवसिद्धं परीक्षेत्स्मृतीया तु नास्ति सरणिः । यस्तुतस्तु येन केनचित्कारणेन न कार्यं शक्यपादनं
किन्तु सामग्र्यैवेत्येवोक्तन्यायाशय इति व्यक्तं व्याप्तिग्रहजागृद्वैयम्, तथाच कारणान्तरसत्त्वे नयनादि-
सन्निकर्षाभावस्यैव सामग्रीविघटकतेति तत्सन्निकर्षस्यापेक्षणीयत्वे याह्यं स्वीकार्यमेवेति नोनन्यायेन

शरयं प्रत्यवस्थातुमपि । रजताद्युत्पत्तौ गौरवमिति चेद्गौरवानुरोधानुभवानुरोधयोः कतरः श्रेयानिति विचारे आस्तौ भवत एव मध्यस्थता ।

किञ्च “प्रकर्षनिकर्षवत्ता कारणभेदानुविधायिनी सर्वत्रोपलभ्येति” न्यायेन कुमुमाञ्जल्युचो न यदुत्कर्षावकर्षौ यदुत्कर्षावकर्षानुविधायिनी तस्य तरकार्यत्वात् इन्धनोत्कर्षेण हुताशनोत्कर्षदर्शनादिमि-
तोत्कर्षस्यापि कार्यात्कर्षकरादुपादानोत्कर्षस्यैव कार्यात्कर्षहेतुत्वमित्यस्य नियन्तुमशक्यत्वात् शङ्खपीति-
मोत्कर्षावकर्षयोश्च पित्तोत्कर्षावकर्षानुविधायित्वान् शङ्खपीतिमनः पित्तजन्यत्वे वात्ये तुल्यन्यायासिद्धा-
न्यत्रापि प्राप्तिभासि शोभयति । नच तत्र शङ्खपीतिमज्ञानोत्कर्षो नतु विषयोत्कर्ष इति वाच्यम् ; साकार-
वादप्रसङ्गेन यदि विषयापलापापस्या ज्ञाने विषयोत्कर्षं विनोत्कर्षस्य यदुत्कर्षजन्यत्वात् । नच जपाहुसुम-
सन्निधौ स्कटिके लौहित्याभ्याख्यातिस्वीकारयच्चक्षुर्द्वारा शङ्खसंलग्नपित्तगतपीतिमः सन्निहितस्यारो-
पाभ्युपगमोऽस्तु किं तदुत्पत्तिस्वीकारेणेति वाच्यम् ; दृष्टान्तस्यैवासिद्धेः ; सर्वस्यापि शङ्खसंयुक्तेन्द्रियजनस्य
पीतत्वेन शङ्खप्रतीत्यापत्तेश्च । उत्पत्तिस्वीकारे तु यस्याविद्यावृत्तिसहितं यदुत्पन्नं नस्यैव प्रतीतिगोचरस्त-
दिति नियमात् ज्ञानार्थयोरुपपदध्यासमूलकान्नातिप्रसङ्गः । नच देवदत्तपित्तपीतिज्ञानं प्रत्यतीन्द्रियत्व-
नियमं परिकल्पयतिप्रसङ्गो निरास्य इति वाच्यम् पुरुषमात्रं प्रत्यतीन्द्रियत्वकल्पनाया लघुत्वात्, अती-
न्द्रियत्वप्रयोजकस्य समानत्वाच्च नहि देवदत्तपित्तार्थमादिकं तदन्त्यं प्रत्येवातीन्द्रियम्, ईश्वरयोग्यतिरि-
क्तस्वनिवेशश्रवणयोः समानः । प्राप्तितीकविषयोत्पत्तिस्वीकारे तस्य सत्त्वेन निर्वाच्यत्वं तु नापादनीयम्,
पारमार्थिकसत्त्वेनैवानिर्वाच्यत्वोपगमात् । एतेन-अस्तु रजताभासादिकं किञ्चिद्, तथापि तन्मोक्षघटे,
अपरोक्षप्रतीतिबलात्तस्य श्वशब्दशब्दादिवैलक्षण्यमात्रस्योपगमात्, पुरोवर्त्यधिष्ठानतावच्छेदकेन्द्रियसन्नि-
कर्षसंस्कारदोषादिवटितसामर्थाबलाच्च तज्ज्ञानमित्यपि निरस्तम् । दोषोत्कर्षावकर्षानुविधाय्युत्कर्षावकर्ष-
शालिनस्तस्योत्पत्त्यावश्यकत्वात् । किञ्च तत्पुरोवर्तिन्यविद्यमानं वा विद्यमानं वा, विद्यमानत्वेऽपि सादि वा,
अनादि वा, अनादित्वेऽपि सावयवं वा निरवयवं वा निरवयवत्वेऽपि गुणादिकं वा द्रव्यं वा, नाद्यः,
अविद्यमानत्वाविशेषाद्व्यवस्थापि भागापत्तेः, अन्यथाख्यातेरेव युक्तत्वापत्तेश्च । अथ रजतं पश्यामीत्यादि-
प्रतीत्या रजते लौकिकविषयतावगाहनात् ज्ञानात्मकसन्निकर्षस्यालौकिकविषयतानिदामकस्यानङ्गीकार
इति चेत्, तर्हि लौकिकविषयताशालिरजतप्रत्यक्षं प्रतीन्द्रियसन्निकर्षत्वेन कारणतायाः क्लृप्तत्वात्
नाविद्यमानज्ञानस्य दोषबलादभ्युपगमोऽनसम्भवः । दोषकार्यताया रजतज्ञानत्वावच्छिन्नत्वकल्पनापेक्षया
रजतत्वावच्छिन्नत्वकल्पनायां लाघवाच्च, नचाविद्यावृत्तेरेपि दोषकार्यत्वं त्वया वाच्यमिति वाच्यम्,
अविद्यावृत्तिं विनापि साक्षिभास्यत्वेन निर्वाहसम्भवात् । नच साक्षिणो नित्यत्वात् नास्तानुपपत्तौ रजतवि-
षयकसंस्कारानुपपत्तिः, रजतताशान्भ्यापन्नेदमाकारवृत्तिनाशे नदवच्छिन्नसाक्षिनाशादेवोपपत्तेः । नापि
विद्यमानत्वे सति सादि, उत्पत्तिवादापत्तेः । नापि विद्यमानानादिसावयवम् सावयवत्वे घटादिवदुत्प-
त्तिधोऽध्यादनादित्वानुपपत्तेः । अथ विद्यमानानादिनिरवयवम्, तदा सावयवत्वेनानुभवापलापापत्तिः,
एतेन गुणत्वद्रव्यत्वपक्षौ निरस्तौ । अनादित्वनिरवयवत्वद्रव्यत्वाद्यनेकधर्मकल्पनापेक्षया धर्म्युत्पत्तिकल्पनायां
लाघवाच्च, धर्माणां व्यावहारिकाणामेव प्राप्तिभासिके भानोपगमात् । ज्ञानसमकालसत्त्वकल्पनयैवोपपत्तौ
ज्ञानात्पूर्वं सत्त्वकल्पनाया अप्रामाणिकत्वाच्च । अथ सर्वैर्धर्मैर्निर्वाच्यमेव तदिति चेत्तथाप्यनुभवोपपत्तये
उत्पत्तिकल्पनाया औचित्यात्, सर्वैर्धर्मानिर्वाच्यत्वे मौनालम्बनापाताच्च, अनिर्वाच्यताया अप्रतिसमाधेय-
व्याधिमाम्रस्य चिकित्सात्वाच्च । एतेन रजतदेवद्विदिसत्त्वपक्षोऽपि व्युदस्तः, बाह्यप्रपञ्चापलापत्तेः । दृष्टि
सृष्टिवादेऽपि ज्ञातसत्त्वकत्वाद्यप्रपञ्चोपगमान्न तेन प्रत्यवस्थानमपि । रजतं पश्यामीतिधीस्तु क्षणत्रयपर्यन्तं
अमानुवृत्तौ प्रमेयः, द्वितीयक्षणे सन्निकर्षबलात्तृतीयक्षणे रजते चाद्युपविषयतोऽपत्तेः । आद्यक्षणे च साक्षि-

तदित्यं, यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिमत्तावगमः कथाकाल-
मात्रे तैर्वाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते तदा किमायातं सर्वप्रकारावाधिततस्तत्त्वावगमा-
यत्ततस्तत्त्वाभ्युपगमकथाङ्गतानङ्गीकारस्य । कतिपयप्रतिपक्षकतिपयकालतथात्वावगमा-
देव प्रायेण लौकिको व्यवहारः प्रतीयते, तादृशार्थं सत्त्वावगमः कथाङ्गम् । एतत्तदुच्यते
“व्यावहारिको प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ” इति । तस्मात् “यादृग्यवहारनियमः
कृतस्तन्मर्यादाः नेन नोल्लङ्घिता” इति यद्वादिष्वव्यवहारे मध्यस्थावगमः, स विजयने,
यस्य तु घञसि नैघं तस्यावगमस्तस्य पराजयः, यत्र घञुकतिग्रहसत्त्वावगमः स निगृ-
हीतः, तदितरस्तु न तथेत्यादिनियम एव कथाङ्गमात्रं ग्राह्यः । “अनेन नियमेन घञकव्य”
मित्यस्याप्ययमर्थः—“अनेन नियमेनोक्तमनेन” ति मध्यस्थावगमस्य विपयीमधितव्यमिति ।
तत्र वाच्यमन्ततस्तदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति, तस्यापि सत्ताचित्तायां तत्सत्तावगमान्त-
रस्यैव शरणात्वात् । नचैवमनवस्था, तदनुसरणावश्यम्भावात्तानङ्गीकारात्, “एवं त्रिचतुर-
ज्ञानजन्मनो नाधिका मति” गितिन्यायात् । इति प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य कथाङ्गत्वखण्डनम् ॥

दूषणादिविशेषप्रकारसत्ताप्रकारकावगमः । तैर्वाध्यमानः = वादिप्रभृतिगतविपरीतप्रमाविषयताशून्यः,
व्यवहारामौपयिकविषयकत्वप्रधानास्कन्दिता इति यावत् । तेन वैशम्यग्रेः प्रतिवादिनः कालानव-
च्छिन्नस्य बाधकज्ञानविषयवाभावस्य दूषणादिसत्त्वे प्रतापसम्भवेऽपि न क्षतिः । कथाकालमात्रे इति
व्यवहारकालरूपोपलक्षणम् । सर्वप्रकारेणावाधितः = कालानवच्छिन्नेन बाधकज्ञानानास्कन्दिताग्रेण
विशिष्टः यो, दूषणादिसत्त्वावगमस्तदधीनो यां दूषणादिसत्त्वाभ्युपगमोऽनाहार्यनिश्चयः तस्य कथा-
ङ्गताङ्गीकारस्य सखिष्टस्य किमायातम्, परमार्थमन्तराभ्युपगमो न कथौपयिक इति मम मतं नञ्छिन्नमि-
ति भावः । तथात्वेति । सत्त्वेत्यर्थः । तादृशः = व्यवहारकालावाध्यः । एतत्तदुच्यते = तदिदमुच्यते ।
व्यावहारिको = व्यावहारिकालावाध्यम् । आदाय = अभ्युपगम्य । एवं वस्तुसत्त्वस्थानपेक्षणीयव्यव-
स्थिनी समपबन्धोऽपि तत्सत्त्वावगमवद्विस्तो ननु वस्तुसत्त्ववद्विस्त इत्यनुशयमुपसंहारम्यामिनोद्धारयति
तस्मादिति । तस्यावगमः = मध्यस्थावगमः । तथा = निगृहीतः । यादृग्यवहारनियमः कृतस्तन्मर्या-
दाः नेन नोल्लङ्घ्यतेत्यत्र नियमस्य वास्तव्ये पुनरप्यनिष्टमसङ्ग इत्यादाङ्गमाह अनेनेति । अर्थः = साप-
र्याधः । प्रतीतिर्वा प्रातीतिकं व्यावहारिकं वा सत्त्वं वाऽपेक्षणीयमित्यत्र यादृशः । वस्तुतस्तु प्रातीतिकं
व्यावहारिकं वा सत्त्वं सत्त्वेन प्रतीतिमात्रमेवेत्यर्थेव निर्भरः, वाचितमपञ्चनम्यायेनैव प्रातीतिकादेः सत्त्वेन
प्रतीतेः । तदवगमस्य = अनेन नियमेनोक्तमनेनेत्याकारावगमस्य । सत्ता पारमाथिकी । अभ्युपेयेति ।
अवगमस्यासत्यत्वे तस्य जयपराजयव्यवस्थानौपयिकत्वप्रसङ्गादिति भावः । अवगमविषयकावगमान्तरं-
व निर्वाह्यमर्थोऽवगमस्य सत्ताभ्युपगमो गौतमपराहतः, अवगमविषयकावगमस्य तत्सत्तावादिनाप्यनुमन्त-
व्यत्वात् अन्यथा तत्मात्वानिर्वाहादित्यासयेनाह तस्यापीति । तदनुसरणेति अवगमान्तराचारपेक्षणेत्यर्थः
अत्रावगमो वृत्तिरूपो ननु चिद्रूपः, अन्यथाऽनवस्थादाङ्गाऽनुदयापातात्, नच चिद्रूपावगममादायैव समाधानं
कुतो न कृतमिति शङ्क्यम्, तथासति शून्यतायाः उन्मर्गेण निरूपणस्य चिकीर्षितम्यनुपपत्तेः । नच ताद-
शनिरूपणैककल्पम्, शून्यतानिरूपणविना तदपवादरूपायास्तत्साक्षितया चैतन्यमिद्वानिर्वाहादिपक्षे-
यम् । इदञ्चापरमवश्यावमेयम्—यदनादिभिन्नज्ञानैकसत्त्ववादे चैतन्यस्य ज्ञानत्वेन तद्वत्कथं तस्य त्रितयत्वेन
पदार्थानां समेतां सार्वदिकव्यवसङ्गभङ्गाय वृत्त्युपहितचैतन्यस्यैव ज्ञानत्वे वाच्यं वृत्तेरपि वृत्त्यन्तर्गथनसत्ता-

अथ शून्यतोत्सर्गः ।

नचान्तिमासत्त्वं पूर्वप्रवाहासत्त्वापत्तिः तथाचावगममादायापि व्यवहरतो न निस्तारः इति वाच्यम् । अस्वेवं हि, तथापि त्रिचतुरज्ञानकलागवेषणमात्रविधानेन

कथापत्तौ समकथनवस्थानाद्वा, त्रिचतुरज्ञानाधिकज्ञानास्वाकारोऽपि समानः । अन्तिमासत्त्वे पूर्वप्रवाहासत्त्वापत्तिरप्यग्रे पृष्टवत्त्वेन वक्ष्यमाणा समाना, असत्त्वं चेद् सावृतसत्त्वपर्यवसायीति नार्नाधिक्यम्, वृत्तेः स्वयमेव स्वसत्तायै धेतव्योपाधिष्वं व्याप्ताग्रयं नातिशयमतीति सावृतसत्त्वमेवोपोद्बल्यति । एवमिति । प्राप्तेन तावदेवैकं स्वतः प्रामाण्यमवसृतं इत्युत्तराद्धम्, ज्ञानानां स्वतः प्रामाण्यमित्युत्तराः, नहि दोषादिसमभावनां विना प्रामाण्ये सन्देहो दृष्टव्यः, प्रायश्चात्र प्रमाणाभ्येव ज्ञानानि, अतएव मूले चतुर्थपरिच्छेदे उरसर्गाख्यमर्केन प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वं निरूपयिष्यते यत्र तु दूरादिवोपादप्रामाण्यशङ्कामुन्मेषः, तत्र समीपगमनादिना तथैवार्थप्रतीतिर्न भ प्रामाण्यज्ञानधारापेक्षा, द्वितीयेनैव ज्ञानेन प्रथमज्ञानविशेषका-प्रामाण्यकोटिताकसन्देहस्य विधूननात्, तथापि दोषसमभावनायां तु शरीणीकरणीयं ज्ञानान्तरम्, एवं यस्य प्रामाण्यमुत्तरज्ञानेन समर्थितम्, तस्य नापोदितं स्वाभाविकं प्रामाण्यम्, अपोदितं ॥ दोषादिज्ञानेन निश्चिताप्रामाण्यकस्य तत् । तदिदमुक्तमेवमित्यादिना भट्टपादैः । त्रिचतुरज्ञानोपत्तौ सत्यामधिकज्ञानोपत्तिर्नापेक्ष्यते इत्यर्थः । त्रिचतुरेति अनुभवसिद्धज्ञानसङ्ख्योपलक्षणमात्रं अनु नियमः । प्रकृतेऽपि त्रिचतुरज्ञानेन निर्वाहे नानवस्थेति भावः ॥ इति खण्डनखण्डखाद्यां प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य कथाह्णखण्डनम् ॥

ननु सत्यं प्रामाण्यं वस्तुसदिनि ज्ञानपरम्परां विनैवावतिष्ठेति युज्यते, भवन्मते खवगमनां वस्तु-मर्यादानुपगमनात् स्वविषयकावगममात्रजीवातुकानां तेषामसत्त्वमेव स्यादवगमपरम्परां विना, नच सैषाया, सुषुप्त्यादिविलोपापातादित्याशङ्क्य निराचष्टे नचेति । असत्त्वे इति । ज्ञानाविपयत्वेनेति हेतुः । व्यवह-रतः = व्यवहारमुपपादयतः । निस्तारः = स्वपक्षमिद्धिः । अस्वेवं हि = एवमेवास्तिव्यर्थः । ॥ इत्युत्ता-लिङ्गितं सर्वमुत्सर्गेण निरूप्यते । प्रहृतसत्त्वेऽपवादाय तर्कः कर्कशतां गतैः ॥ सावृतसत्त्ववादे हि क्षणिकानिर्वाचया भ्रान्तेरेव संवृतिरूपत्वात् नखियतस्य सत्यस्य तदभावेऽभावप्रतीत्यादिहापत्तिरिका-या गतेरभावात्, नच शून्यत्वमप्रामाणिकम्, शेषं विषयो वा देशकालत्वस्यापकीभूताभाप्रतिषेधिता-धयः सत्तादिनाऽनिर्वाच्यत्वात् मरीच्युदकवदित्यनुमानस्य मानत्वात् । शेषवाच्येदेन च साध्यमनु-मिसितम्, नचाऽस्मिन् वाधः, त्रिकाण्वाध्यात्मत्वात् सर्वशुद्धाग्रहेण सत्त्वादिव तस्याप्यनिर्वाच्यत्वात्, को हि लक्षणप्रमाणप्रामाण्यमात्रमोनिर्वाच्यत्वे विशेषः, येनैकस्य मर्यादपरस्य चासत्त्वं स्यात्, अन्यथा करिप्रमाणस्य लक्षणप्रमाणनिर्वचनखण्डनस्योपपत्तप्रज्ञाप्यते । एतेन निरधिष्ठानकवाधादोषोऽप्यपि निरस्तम्, आत्मनि लक्षणप्रमाणयोर्दुर्बलत्वे निरधिष्ठानकवाधस्य प्रमाणपुनरासत्त्वात् । नचा-सर्वज्ञेन प्रतीतुमशक्यत्वं नानिर्वाच्यत्वप्रयोजकम्, सकलवाचकप्रमाविरहयोग्यतायाः शब्दमणौ तथैव निरस्तत्वात् । विषयस्यानिर्वाच्यत्वे च निर्विषयकज्ञानाभावात् ज्ञानस्य विषयसमानयोगक्षेमत्वात् तत्रापि बाधः, नचैवं तदुपपत्तमर्थं तथाच “न सत्तासत्त सदसदिनि” ग्रन्थविरोधः, प्रतीतिविशेष-विषयत्वेन कालसम्बन्धित्वस्यापि साधनात्, निरुक्तमाग्रे एव तस्य विशेषणवत्त्वाद्वा । नचैवं सदमत्त्वं, विषयत्वेन कालसम्बन्धित्वस्यापि साधनात्, निरुक्तमाग्रे एव तस्य विशेषणवत्त्वाद्वा । नचैवं सदमत्त्वं, त्रिकालाध्यात्मशास्त्रेणात् । नच कालसम्बन्धित्वेनासद्विलक्षणत्वे तादृशप्रतिषेधितात्वेन च सद्विलक्षणत्वे लक्ष्ये “नचानुभवतत्तक” मित्युक्तिविरोधः, कालसम्बन्धित्वादिनापि तात्त्विकत्वेन निर्वचनानर्हत्वात्, नच दृष्टास्तसिद्धिः, अन्यथाख्यायादेशप्रामाणिकताया अन्यत्र निवेदितत्वेन सावृत्तमन एव मरीच्युदकस्य

विचारेण ततः परमननुसरणरमणीयेनैव च समयं बद्ध्वा कथायां मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्तनात्, अन्यथा प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थाया दुष्परिहृत्वात् । नच वाच्यं मत्पक्षे स्वरूपसता ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् तज्ज्ञानपरम्पराननुसरणमुचितम्, नत्वेवं त्वत्पक्षे स्वरूपसता ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थता, ज्ञाने स्वरूपसत्त्वाङ्गीकारप्रसङ्गादिति, स्वरूपसत्त्वमाद्यापि परिहृतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्पष्टाशङ्क्या प्रस्तावे चकट्यत्वात् ।

यथा न त्वत्पक्षे स्वरूपसत्त्वाविशेषेऽपि विज्ञानस्वरूपसत्त्वं परं व्यवहारोपपादिका, न यदादिसत्ता, एवमेवास्त्वाविशेषेऽपि ज्ञानमेवास्त्वावधारोपपादकं नान्यत् । अस्योपपादकञ्चेति व्याहृतमिति चेन्न, सदुपपादकमिति कुतो न व्याहृतम्, नहि सदुपपादक-

प्रतीत्यनुसंधादुपगमन्त्यत्वेन तत्र निरुक्तप्रतियोगिव्यवहारकत्वात् अन्यथा तस्य विपासोपशक्त्यवपत्तेः । अतदेव जलमभाद्रियनुभवबलाच्च निरुक्तास्त्वं तत्रोपगमन्त्यम् । किञ्च शून्यताया पुरुषार्थत्वादपि स्वीकार आवश्यकः, तथाहि तदभावे स्वभावमनुमन्यमानानां प्राणिनां सुखादींश्रय कर्मणि प्रवृत्त्यावश्यकत्वात् जन्मादिसन्तानापत्तौ सांभ्रानुपपत्तेः, शून्यत्वनिश्चये तु न सुखादींश्रयेति प्रवृत्त्यभावे मोक्षसम्भवः, तदुक्तं सौगतेः—“सर्वेषामपि तीर्थानामहङ्कारनिवर्तनात् । मुक्तिरिष्टात्मसत्त्वे च नाहङ्कारो निवर्तते । भद्रितीयशिवह्दारमनो नैराभ्युदयनमिति” ॥ “तथावाचगममादित्यापि व्यवहरतो न निस्तार” इति यदुक्तं तत्राह तथापीति । वस्तुनः पूर्वप्रमादासत्त्वेऽपीत्यर्थः । त्रिचतुरज्ञानानां कक्षा = परम्परतस्या गवेषणमात्रेण = अभ्युपगमर्णायत्वेन साधनमात्रेण विश्रान्तेन = उचितमसात्तिकेन विचारेण ‘व्यवहारोऽग्रगममात्रेण निर्वाहो नये’त्यतद्विषयकेन, अधीनार्थं बद्ध्वेवमत्र दम्बनान्वयि मूर्तीवार्थः । ततः परमननुसरणरमणीयेन = त्रिचतुरज्ञानाधिकज्ञानानामभ्युपगमर्णायत्वेन साधनं विनैव अनवस्थानापादकस्वरूपमर्णायनादना समयं बद्ध्वा प्रवर्तनादित्यन्वयः, कथायां प्रवर्तनात् = प्रवृत्त्यौचित्यात्, मिथःसम्प्रतिपत्त्या = ऐकम्येन तत्त्वनिर्गमनाद्विद्युत्पत्तेरिति यावत् । त्रिचतुरज्ञानैरेव व्यवहारनिर्वाह इति विचारपूर्वकमनुमन्य समयबन्धपुरस्सरं कथारम्भर्णायैति भावः । यद्वि चामतोऽसाधकत्वमभिमन्य ज्ञानानवस्था भवताऽऽपाद्यते तत्र मयाऽपि स्वमते साऽऽपादयितुं शक्येति त्रिचतुरज्ञानाधिकज्ञानाभ्युपगमसाधनकले विचारेऽनवस्थापादक एव स्याद्वि-या-ह इत्यप्येति । त्रिचतुरज्ञानाधिकज्ञानाभ्युपगमसाधने इत्यर्थः । अनवस्थाया इति । प्रमाणादिज्ञानेन तत्सर्वं ज्ञानज्ञानेन च ज्ञानसत्त्वमित्यनवस्थाया इत्यर्थः । अन्ये व्याच्यमिति । प्रसङ्गानित्यन्तेन सम्बन्धः । मत्पक्षे = स्वरूपस्वरूपोपगमनृपक्षे । स्वरूपसता = अज्ञानेन चरितार्थयितुं = उपपादयितुं । चरितार्थता = सम्भवः । चकट्यत्वादिति । तद्विषयकप्रमाणं विनैव तत्सत्त्वोपगमेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ।

अथासत्त्वादे वाचकनिर्गमिकीर्णुणाऽमतः साधकत्वं सतश्रमासाधकत्वमुपपादनायम् । तत्र तावद्वगमस्यावगमान्तरप्रवादानभ्युपगमादसत्त्वेऽपि साधकतामुपपादयति यथेय्यादिना । स्वरूपेति । ज्ञानजेयोरित्यादिः, परं = केवलं, व्यवहारस्यामिलापादिरूपस्य जनिका, घटविषयकव्यवहारं प्रति घटविषयकज्ञानस्य जनकत्वात् घटे विषयितासम्बन्धावच्छिन्नं जनकत्वावच्छेदकत्वमेव, ननु जनकत्वम्, त्रिशिष्टे कारणताप्रादकमानेनासाधये वाचके विशेषणे कारणताप्राह्ण व्यवहारस्य मूर्तानादिघटविषयकस्यापि सत्त्वेनातीतादिघटस्य न जनकत्ववाधादिस्थात्रयेनैवकारः । नान्यदिति । ज्ञानं यदि परमार्थसंज्ञ स्यात् व्यवहारजनकं न स्यादिति तत्रापादनं ज्ञानं यद्यमत्र स्यात् व्यवहारजनकं न स्यादित्यापादनेन

मस्येति पञ्चविदायाम् : सिद्धम् । ननु नदसत्त्वाविशेषात्कार्यस्यान्यदापि जन्मप्रसङ्गः, न, कार्यस्याप्यसत्ताक्षणे इयान्यदापि सामान्यसत्त्वाविशेषान् नवापि किन्नान्यदा कार्यजन्म ।

गुल्यम्, मय मतेऽभ्यर्थाय मन्मते सत्यपि का. ण्यस्यादृष्टत्वादि भावः । स्यादितम् = अनुपपन्नम्, कारणनाया नियतप्राप्तसंयवदितायात् सत्त्वस्याप्यभावात् सत्यं विना भावस्यानसम्भवं, यद्यपि व्यवहारकालाबाध्यानापेक्षया प्रिकालावाप्यभ्युपरमार्थसत्यस्य कारणताघटकत्वे गौरवम्, त्रैकाल्यवदित्यायेन दुर्ग्रहत्वञ्च, निष्प्रयोजनत्वञ्च, तथापि देशकालाबाध्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासम्भवेति व्यवहारकालाबाध्यावस्थायसम्भव एतेषां भिन्नानां प्रतिषेधोपपत्तिरिति सिद्धिः । कुत इति । कारणं ग्राह्यं मां हनन्मात्रवृत्तौ परमार्थसत्त्वघटितारम्भाप्रामाणिकत्वेन परमार्थसति कारणत्वानुपपत्तिरित्याशयः । क्वचित् कथायाम् । तदिति । कारणं धर्मः । अन्यदा = कारणसंज्ञादिमये । घटानुपपत्तिक्षणो यदि घटसामान्यवहितोत्तरक्षणः स्याद्वदोपपत्तिमात्रं स्यात् घटोपपत्तिक्षणवदित्यापादनम् । निरुक्तभावप्रतियोगित्वरुनो यदि कदापि सत्त्वं तर्हि सर्वैर्देहित न घटानुपपत्तिक्षणे घटसामान्यवहितोत्तरवस्य घटसामान्यधिकरणव्यवहितनस्याप्रसिद्धिः, तद्व्यवहितोत्तरवस्य तदधिकरणक्षणाध्वंसाधिक्करणक्षणाध्वंसाधिकरणक्षणावृत्तित्वे सति तदधिकरणक्षणाध्वंसाधिकरणक्षणावृत्तित्वरूपत्वात् । शक्यं क्षापादयितुं यदि दण्डादि निरुक्तभावप्रतियोगि स्यात्, अकारणकं स्यात् यदि दण्डादिकस्य कारणकं स्यात् सार्वदिकं स्यात् खण्डानुपपत्तिक्षणे प्रामाणिकत्वप्रामाणिक इति न तत्र प्रथमिचारः । अत्रेदं चिन्तयम् - देशकालाबाध्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमात्रं नासत्त्वम् अपि तु कालसम्बन्धघटितम् "न सत्त्वमस्य सत्त्वस्य चातुभ्यस्तत्त्वकम्, विमतं तर्कवीक्ष्यत्वान्मर्यादेषु यथोक्तमिति" माध्यमिकमतप्रतिपादककारिकायात्यानावसरे प्रामाणिकत्वसत्त्वाभावे कालसम्बन्धस्यैव हेतुताया अभिहितताया तस्य माध्यमिकासम्भनत्वे हेतुतासङ्गतोः । स च कालसम्बन्धोऽनुभवमननितकर्मवैवाच्युपपत्त्यस्य इति न सार्वदिकत्वमिति सामान्यधिकरणक्षणादपि न सर्वं, नवा घटानुपपत्तिक्षणः सामान्यवदितोत्तरक्षण इति क्षापादनसम्भवः, उक्तप्रतियोगित्वस्य सार्वदिकत्वेन धर्मिणः सार्वदिकत्वापादने तु निरस्यमानत्वापत्तेः, "धर्मस्य तदनूपविक्रियानुपपत्तिः । धर्मिणस्तद्विनिष्ठावगच्छे निव्यसमो भवेद्दि" त्युक्तेरिति । इदमुपलक्षणम् - विज्ञानं वा दण्डादिकं वा यदि निरुक्तप्रतियोगितावस्थान् कालासम्बन्धि स्यात्, यदि कारणसम्बन्धि स्यात्तत्रकं स्यात्, तथाचात्मनो विज्ञानस्य व्यवहारोपपादकत्वमित्युक्तमिति । आद्येति । घटद्वितीयक्षणो यदि घटसामान्यवहितोत्तरक्षणः स्यात् घटोपपत्तिमात्रं स्यादित्यापत्तिरित्याऽऽहक्षणे घटसामान्यभावो वाच्यः स च प्रामाणिकभावप्रयुक्तो वा घटरूपप्रतिषेधकसत्त्वप्रयुक्तो वेत्यन्यदेतत् । तथाचाक्षणे इव द्वितीयादिक्षणोऽपि घटसामान्यभावेऽन्यथानुपपत्तौ घटोपपत्तिमाक्षिपेत् अन्यथाऽऽद्योऽपि क्षणो घटोपपत्तिमात्रं स्यादिति भावः । निधामकं = व्याप्यम् । तथादर्शनादिति । यद्यपि सामान्या अतीन्द्रियत्वात् तद्व्यवहितोत्तरक्षणे कार्योपपत्तिरिति न प्रत्यक्षमभ्यम् क्षणोपपत्त्योपपत्तीन्द्रियाबाध, तथापि घटसामान्यभावस्य घटप्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गान् घटोपपत्त्यवहितप्रकाक्षणे घटसामान्यमवयवं कल्प्यते, एवंच द्वितीयादिक्षणस्य घटसामान्यवदितोत्तरत्वाभावात्त घटोपपत्तिमावपत्तिः घटसामान्या एव स्वाव्यवहितोत्तरक्षणावतिरन्वयघटोपपत्तित्वाप्यायं न तु घटसामान्यभावस्येति भावः । नदसत्त्वं = सामान्यसत्त्वं कालान्तरधर्ममपि = सार्वदिकमपि क्षापादिवदितोत्तरक्षणवृत्ति सदेव स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकार्योपपत्तिरित्यायम् । तथादर्शनादेव = फलबलेन तथा कल्पनादेव । एवं चातुपपत्तिक्षणोपपत्त्यापत्तिर्न युज्यते ।

अथ न मम तदानीन्तनं सामग्र्यसत्त्वं तदानीन्तनस्य कार्यजन्मनो नियामकम्, किन्तु ततः प्राक्सामग्रीसत्त्वं तथा दर्शनात् । तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनो नियामकम्, तथादर्शनादेव ।

मम तु तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्मनो नियामकमिति चेन्न, समसम्यक्त्वादागन्तुक्त्याद्याशिरोपेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः ।

तदव्यवहितेति । सामग्र्यव्यवहितेत्यर्थः । तदा = सामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणे । नियामकं = व्याप्यम् । यदि पूर्वक्षणावच्छिन्नसामग्र्याः कार्योपत्तिनियामकत्वं मयाप्येत तदा तथैव स्वयापि पूर्वक्षणावच्छिन्नस्य सामग्र्यसत्त्वस्य तन्नियामकत्वं परिकल्प्यातिप्रसङ्गो निवार्येत, मया सामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणाव्यवस्थया कार्योपत्तिव्याप्यशोभने तु नवानिप्रसङ्गसद्व्यवस्थः, अससामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणाव्यवस्थ सर्वत्र विद्यमानत्वात्, ससामग्र्यास्तु क्षणिकत्वात्तानिप्रसङ्ग इति भावः । अत्र यद्यपि स्वयंक्षरीत्या कल्पनेऽपि मया पूर्वक्षणावच्छिन्नस्य सामग्र्यसत्त्वस्य कार्योपपादप्रयोजकत्वोपगमो बाधकाभावः, मम कल्पनस्य स्वकल्पनानुतोषितत्वात् अतः सामग्र्या अपि पूर्वक्षणावच्छिन्नाया एव कल्पनाकार्योपपादप्रयोजकत्वोपगमसम्भवाच्च, किञ्च सामग्र्याः क्षणिकशोभने परिशुद्धिप्रकाशात्कर्मव्याप्तिद्वान्तापानात्, अर्थक्रियोपपादकस्य क्षणिकत्वे तन्व्यायेनान्यत्रापि क्षणिकत्वापत्तेः, सामग्र्यन्तःपानिघटादेरपि कार्योपवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेनार्थक्रियोपपादकत्वात् अतएवान्तिमशङ्कस्यापि क्षणिकत्वान्म्युपगमो बौद्धाधिकारद्विषयमायुक्तः, स्थिरत्वे तु सामग्र्याः पूर्वक्षणावच्छिन्नाया एव कार्योपपादप्रयोजकत्वोपगमस्यातिप्रसङ्गवारणायवचयकत्वात् न ममताद्विशेषः, दुर्बलत्वाच्च सामग्र्या असत्त्वमेवोपगन्तुं युक्तम्, तथाहि-प्रागभावेतरकादाधिक्यावकारणप्रागभावानाधारः कार्यप्रागभावधारः क्षणः सामग्रीति न युक्तम्, एकक्षणवर्तिनी सामग्रीति व्यवहारः पलापानान्, प्रागभाववादिदुर्बलतायाश्चतुर्थपरिच्छेदशारदायां सविस्तरमुपपादितत्वाच्च, नाप्येकाधिकरणे एकक्षणावच्छिन्नवृत्तताच्च कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तौमः सामग्री, स्वर्गादिसामग्र्यामव्यापत्तेः, स्वर्गकामो येजेतेति श्रुत्या यागस्यापि स्वर्गकारणत्वबोधनात् तस्य च भ्रष्टत्वादेन स्वर्गाव्यवहितप्रावक्षणेऽवृत्तेः । नच व्यापारद्वारा तस्यापि तदा वृत्तिः, कुलाले श्रुते तस्य नृजन्मवदवस्थसम्बन्धेन भूतलवृत्तिमत्त्वेनाप्रतीतेः । स्वर्गव्यापारसम्बन्धतरनिष्ठनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नस्तौमोकावपि, अन्यथासिद्धाभावकूटस्यापि निवेदयत्वेन दुर्ज्ञेयत्वम्, किञ्च यथाश्रुते एकव्यवस्थावर्तकत्वेन नाकारणाधिकरणक्षेत्रवृत्तिविविशिष्टापरकारणेत्यादिरित्या निवेदो विदोऽप्यविशेषणभावे विनिगमनाविरोधैककारणव्याप्येकसामग्रीकावपत्तिस्तः तादृशदित्तत्वेनानुगमश्चेत्यादि तर्कं शक्यते तथापि समाधिसीकर्यादाह समेति । सामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणाव्यवस्थयोरेककाल्यन्तत्वादित्यर्थः । यद्यप्येककालीनयोरपि रसरूपयोर्व्याप्यव्यापकभावो दृष्टमथापि 'इदमात्म्यस्यैवतप्राक्सदिदमस्मान्नियतोत्तरमिति' प्रतीतिसाक्षिक एव नियम्यनियामकभावः कार्यकारणभावपदभिहितः प्रकृतविचारगोचररूपया कषिष्टाच्च इत्याशयः । व्याप्यव्यापकभावसाधारणं दूषणमाह आगन्तुकत्वाद्येति । अव्यवस्थितत्वादित्यर्थः । सामग्र्यव्यवहितोत्तरत्वं कार्याक्षणे एव नान्यत्रेयम् व्यवस्थारकान्तरोक्तत्वात्तन्वन्मा । अन्यथाव्यवस्था अप्रामाणिकत्वमिति यावत् । अविशेषण = असमसमव्यवस्थितत्वाभावां नियम्यनियामकभावप्रयोजकरूपायां शून्यत्वेन । नियम्यनियामकरूपवस्था = नियम्यनियामकभावप्रमा ।

अन्यदास्यायाः = पूर्वक्षणावच्छिन्नायाः । नदा = स्वाव्यवहितोत्तरक्षणे । सम इति । पूर्वक्षणावच्छिन्न-

तस्मादन्यदास्थायाः एव सामग्र्यास्तदा कार्यजन्मनियमोऽभ्युपेयः, तथा दर्शनादित्येव वाच्यम्, तथा च समः समाधिः । तथापि कार्यजन्मकालस्य को विशेषः ? कार्यजन्मैव । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवत्तः कालस्येत्यपर्यवसानमेव पर्यवस्येत् । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेन्न, रूपान्तरवत्तोऽपि किं नदित्यस्यापि पर्यनुयोगस्यापत्तेः ।

सामग्र्यसाधस्य कार्योपादप्रयोजकताया ममापि सम्भवोदिति भावः । तथापि = उक्तसमाधिसमवेऽपि । को विशेष इति । विशेषस्तावदानुभविको कार्योपरयनुपपत्ति कालयो नापलभ्यः, न चासाधवादे स सम्भवति, असत् उपपत्तेर्यासम्भवात्, असत्सामग्र्यवहितोत्तरत्वस्य तु सामग्र्यामसत्त्वस्याहत्या विशेषवानुपपत्तेरिति भावः । अनिवार्यवत्त्वसाधनेनावस्थाभ्युपगमनीयथादेरुपपत्तिरप्यानुभविकी न त्यज्यते इत्यागनेन परिहरति कार्यजन्मैवेति । एतेन कालमध्यवर्धोपगमोऽसत्त्ववादे स्फुटमुक्तः, आद्यक्षण-सम्बन्धस्यैव जन्मपदार्थत्वात् । अन्यथा = तद्विशिष्टकाले तदतिरिक्तस्यैव विशेषस्य स्वीकारे । विशेषान्तरं = सामग्र्यवहितोत्तरत्वम् । सामग्र्यवहितोत्तरत्वेन विशिष्टे काले तदतिरिक्तविशेषोप-क्षायामनवस्थानादित्यर्थः । तथापि = कार्योपपत्तेर्विशेषत्वसम्भवेऽपि । तत्कालस्य = उत्पत्तिकालस्य । अवस्थाः, कीदृशः कार्योपपत्तिकाल इति प्रश्ने कार्योत्पत्तिमानित्युत्तरं को घट इति प्रश्ने घट एव घट इत्युत्तरमनुकरोति, तस्मात्कालगतं कार्योपपत्तिभिरंशतावच्छेदकं रूपं वाच्यम्, तच्च मन्मते सामग्र्यव-हितोत्तरत्वं सम्भवति, न तु स्वमन्ते, असत्वे सामग्रीत्वानुपपत्तेः । अथ गोत्वाधिकरणतावच्छेदकं यथा गोत्वमेव न तु सास्नादिमवमननुगतत्वात्, न चास्माश्रयः, गोत्वोपहितस्यैवाधिकरणत्वात्, तथा कार्योपपत्तिरेव कार्योपपत्तिधिकरणतावच्छेदिकोपाधितयास्तु; न, गोत्वकार्योपपत्तेरनुगमात्, स्वसमान-कालानुपपत्त्यर्थप्रतियोगिरूपसंज्ञानाधारसमयसम्बन्धरूपाया उत्पत्तेरनुगतत्ववादिघटितत्वात् सामग्र्यवहितोत्तरत्वं खनुगनमित्यभिमानः । यद्यपि “नष्टसम्पत्तादिर्न घटादि” रितिवद्वयमागरी-त्याऽस्त्यपि सामग्रीत्वसम्भव इति सामग्र्यवहितोत्तरत्वस्य मन्मतेऽपि नवच्छेदकतानुपपत्तिः । यद्यपि च सामग्र्यवहितोत्तरत्वमपि नानुगतम्, पुरोदीरितरीत्याऽनुगततत्तादिघटितत्वात्, न वा न्वान्तरमपि वाच्यमनुगम्युं, न वा घृतिमगोऽनुगमे तदवच्छेदकानुपपत्त्यादौपत्तेः कार्योपपत्तेरवच्छेद-कत्वासम्भवेऽपि, तथाऽप्युपपत्तिवत्त्वाद्द्विदित्यैव समाधत्ते रूपान्तरवत्तोऽपीति । तद् = अनुगतं रूपम् । सामग्र्यवहितोत्तरत्वाधिकरणतावच्छेदकस्यापि जन्मकाले रूपान्तरस्य वक्ष्यस्वोपात्तान-वस्था स्यात्, ततश्च कार्यजन्मन एव वरमुपाधितया स्वाधिकरणतावच्छेदकत्वमिति भावः । यत्तु केचि-दवस्थामपि क्वचित् प्रामाणिका मन्यमानास्तस्या अदृपणनामाहुस्तदुक्तम्, कश्चिपरिहर्तुमशक्यत्वेन तस्या अदृपणत्वेऽतिप्रसङ्गम्, शक्यते हि येन केचिद्वादिना स्वेनासम्भवत्परिहारस्यादृपणत्वोपगमः को वाऽप्रतीयमानानि विशेषकाणि रूपान्वयधिकरणतावच्छेदकानि चानन्तानि श्रद्धान्तरं, अतएव “किञ्चिद्वि-वस्तु स्वतो व्यावृत्तमिति” न्यायमालङ्घ्य घटत्वादौ व्यावर्तकं धर्मान्तरं नानुमन्यन्ते प्राभाकराः । तर्किकैरेव वाऽनवस्थाया जातिबाधकता, अन्यविशेषाणां च स्वतोव्यावृत्तता किमित्युपेयते, वक्ष्यते चाधिकम्, तस्मात्-“अनवस्थादयो दोषाः सत्तां निघ्नन्ति वस्तुनः । अद्वैतिनां ते सुहृदः प्रपञ्चे तन्म-सम्भवा” इति मूलकृद्गार्थेव युक्ता ।

अस्ति तावत्कारणत्वं तच्च सतिन सम्भवतीति विशेषादसत्येवोपगन्तव्यत्वाशयेनाह किञ्चेति । सत्ताविशिष्टं यदि कारणं ततः = तर्हि असत् = सत्तानाश्रयत्वन = कारणमिति निबध्, सत्ताविशिष्टस्या-

अथासत्कारणत्वोपपत्तिः -।

फिञ्च- अन्तर्भाचितसत्त्वं चैत्कारणं तदसत्तः ।
 नान्तर्भाचितसत्त्वं चैत्कारणं तदसत्तः ॥ ४ ॥

मयात् सत्तानाश्रयत्वादिति यावत्, अन्यथा सत्ताविशिष्टं यदि सत्ताश्रयः, तदा सत्तायां सत्ताश्रयत्वा-
पत्तावाभाश्रयः । प्रकृतविधेयान्वयिन एव विशेषणत्वात्, तादृशे एव विदुषां विशेषणतायवहारान्,
तथाहि—“नहि व्यापारयन्तं व्यापार आश्रयते आत्माश्रयत्वादिति” कुसुमाब्जलावुदयनाचार्याः, ‘यद्वा-
चनकं विशेष्यान्वयिनाऽन्योपेतं तद्विशेषणमिति” प्रत्यक्षलक्षणे मणिकाराः किण्वावलिप्रकाशादौ वर्धमानो-
पाप्यायाश्च । विशिष्टे क्वाणताग्रहकमानेन विशेषणेऽपि कारणताग्रहमाश्रित्य लिङ्गपरामर्शस्य कारणत्वे
लिङ्गस्यापि कारणत्वमित्युद्यमनाचार्यमतोपपादकतया परामर्शमणावुक्तम् । “प्रत्यक्षवद्व्यभिचययोगस्य चेष्टा-
द्वारा घटहेतुतया तद्विशेषणतया प्रत्यक्षत्वेत्यात्मनोऽपि हेतुत्वादिति” तर्कताण्डवे माधवाः । अतएव गन्ध-
समवायिसंयोगस्य गन्धप्रत्यक्षहेतुत्वे हि यदि गन्धसमवायस्य विशेषणता, तदा स हेतुरेवेति प्रत्यक्षमणिः ।
अतएव च, घटादन्य इत्यादिवयाद्वटप्रतियोगिताकान्यत्वादिप्रकारेण निरवच्छिन्नविशेष्यताकबोधः,
अतएव च घट इत्यादावपि निरवच्छिन्नैव विशेष्यता, अन्यथाऽऽवच्छिन्नविशिष्टादावप्यवच्छिन्नत्वादेव तौ
क्वापि तदवच्छिन्नविशेष्यताकतत्प्रकारताकबोधः प्रमाथमालिङ्गेत् । अतएव स्मृत्यजनकज्ञानान्य-
निदधयत्वेन स्मृतिजनकत्वं स्वस्य स्वावच्छेदकत्वापत्त्या गदाधररजुमितिप्रत्ये निरस्तम्, अन्यथा
स्मृत्यजनकान्याश्रय स्मृतिजनकत्वरूपत्वेऽपि तादृशनिदधयविशेषणत्वेन विशेष्यान्वयिनान्वयित्वे स्वस्य
स्वावच्छेदकत्वप्रसङ्गानवकाशादिति कृतं विस्तरेण । एतेन विषयविशिष्टमस्य मिथ्यात्वे विषयस्यापि
मिथ्यात्वमिति चन्द्रिकाकृतुक्तौ “असति बाधके विशिष्टधर्मिकप्रतीतिर्विशेषणेऽपि प्रकारावगाहित्वमिति”
व्याख्यानं निरस्तम्, सति बाधके विशेषणतां विहायोपलक्षणत्वादेर्योषगन्तव्यत्वात्, अतएव दण्डिनं
भोजयेत्यत्र भोजने दण्डस्थानान्वयात् विशेषणत्वमित्यद्वैतश्रुत्यादावुक्तम् । एतेन-स्वकालनियतव्यावृत्ति-
र्भाजनकत्वं वा प्रायस्यव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वे सति व्यवच्छेदकत्वं वा विशेषणत्वमिति-निरस्तम्
उक्तस्थले दण्ड उपलक्षणे श्रोत्रोपाधी चातिव्याप्तेः, जनकतावच्छेदकं विना दुर्महत्वं च । तस्मा-
त्सत्ताविशिष्टस्य कारणत्वे सत्ताश्रयो न कारणमिति युक्तम्, व्याघातादये तु स्वीकार्यमुपाधिप्रादिवमेव
सत्ताया इति भावः । परे तु-सत्तानिशिष्टस्य कारणत्वे सत्ताया अपि कारणत्वेन तत्र च सत्ताया वक्ष्यमाण-
रूप्याऽभवेनासदपि कारणमागन्तमेवेति-व्याकुर्वते । अन्तर्भावितसत्त्वं न कारणं चेत् = सत्ता न कार-
णमपि तु तदुपलक्षितमेवेति यावत्तदापि कारणत्वमसतः सिद्धम्, घटो ध्वस्त इति धीविषयस्यपि घटस्य
सत्तोपलक्षितव्यावृत्तते चासत्त्वात्कारणत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु सत्तोपलक्षितस्य कारणत्वे उपलक्ष्यतावच्छे-
दकस्य कस्यचिदपेक्षणीयत्वाद्दुर्गन्तस्य च तस्यासम्भवात्तत्तदसाधारणरूपमेव तद्व्याप्यमिति तदवच्छिन्न-
मैव कारणत्वं युक्तं तच्च मन्मतेऽपि सम्भवति, सत्तानवच्छिन्नकारणतापगमात् । न च-सत्ताया उपाधि-
तदवच्छिन्नस्य च कारणम् कारणतां सत्ताव्याप्येति यावत्, व्यासिदधं दैशिकी कालिकी चेति-वाच्यम्
व्यारकीभूता सत्ता यदि द्रव्यादिप्रयसाधारणा तदा सामान्यादः स्वविषयकप्रयसादौ कारण्या-
भावापत्तिः, अथ भावत्वं सत्ता, तदाऽभावस्याकारणत्वापत्तिः, अथास्तीतिधीविषयपरवयोग्यत्वे सा, तदा
सा मन्मतेऽपि सम्भवत्येव अनिर्वाच्यस्वरूपसत्त्वस्य मयोपगमात् त्रिकायाव्याप्यत्वे सत्ता न कारण-

तथाहि—अन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरंशतः स्वाश्रयत्वमापादयति । विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपि च स्वस्मिन्स्ववृत्तिव्यतिरेकवत्स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मिन्निवृत्त्यस्याः विशिष्टवृत्त्यभ्युपगमे तामनिवेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैवास्तकारणं पर्यवस्यति, अपरापरसत्तानिवेशने चापर्यवसानमेव । न च सत्ताभेदानन्त्यमस्त्येवेत्यपि पादप्रसारिका-निस्ताराय, सत्ताभेदे हि सद्बुद्धि-

मात्रेण न सत्ता भेदेऽस्ति

ताकुक्षुमुपवेशिनीयेवास्माभिरुच्यमानत्वात्, तस्याश्च खयाऽपि कारणताघटकत्वस्य यत्रतुमशक्यत्वात्, अन्यथा दण्डादौ तस्या दुर्महत्वेन कारणतां प्रतीत्य कारणसङ्गर्हाप्रवृत्त्यभावापत्तेः, प्रतीतिकालसत्त्वापेक्षया गौरवाच्च, कारणवानुभवेन तस्या अनुकूलाच्च, अतएव दण्डः सञ्ज्ञितं प्रत्यक्षे न स्यात् न भानम्, तामजानानजामपि तादृशप्रत्ययोद्यादिति भावः । अन्ये तु-सत्तोपहितस्य कारणत्वेऽपि सद्रूपादन्यदेव कारणं स्वीकृतम् नहि सत्तोपहितदण्डादि सद्रूपम्, प्रत्येकं सत्त्वभावनाकल्पने गौरवान्नेकस्य ग्रहण एव सद्रूपत्वोपगमौचित्यात्, नैकजातीयसङ्गन्धेन सत्तायास्तत्र तत्र वृत्तिसम्प्रवेसि विलक्षणसङ्गन्धेनैकाकारप्रतीत्यनुपपत्तेः, नेह ज्ञानेयादिभूतिविरोधाच्च दण्डादेः सद्रूपत्वकल्पनानवकाश इति व्याचक्षते ।

अन्तर्भूतसत्त्वं = विशेषणतया अवच्छेदकीभूतं सत्त्वं यस्य तादृशम्, सत्ताविशिष्टनिष्ठमिति यावत्, अंशत इति । विशेषणरूपमंसमाश्रयेत्यर्थः । स्वविषयकप्रत्यक्षं प्रति सत्तायाः कारणत्वोपपत्तये तत्र तदुपगमे तु सर्वतो एव स्वाश्रयत्वमिति भावः । ननु घटभूतलसंयोगा इत्यत्र विशिष्टाभ्यवहारात् विषयकृतवैलक्षण्यं विना प्रतीतिवैलक्षण्यस्य साकारवादावश्यसम्भवेन च विशिष्टविषयकप्रतीतितौ विशेषजादिविषयकप्रतीतिविषयवैलक्षण्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वाद्भिन्नोपगमादिव्यतिरेकमेव विशिष्टम्, तथाच सत्तायाः स्वविशिष्टे वृत्तावपि स्वस्मिन्वृत्तवत्प्रसक्तता नारम्भश्च इत्यत आह विशिष्टस्येति । घटभूतलं न भूतलमिति केवलभेदावगाहिर्वास्तु भेदाभेदोपगमेन वारणोयेति भावः । व्यतिरेकवत् = व्यतिरेकनियमवत् । यथा स्वनिष्ठं तादृश्यसङ्गन्धादिभिर्बुद्धिं स्वनिष्ठव्यतिरेकनिरूपितनिरूपकताऽभावव्याप्यत्वं तथा स्वविशिष्टनिष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपकताऽभावव्याप्यत्वमप्यर्थः । स्वविशिष्टवृत्तौपुचिः पाठः, स्वविशिष्टे स्ववृत्तौतिपाठे तु स्ववृत्तित्वस्य स्वनिष्ठवृत्तितानिरूपिताधिकरणत्वेत्यर्थः । स्वविशिष्टे इत्यस्य च नियमेऽन्वयः, वृत्तावन्वयस्याप्रसिद्धयाऽसम्भवात्, स्वविशिष्टे स्वनिरूपितवृत्तित्वनिषेधस्य च सम्बन्धिविद्वत्त्वात् । विशिष्टवृत्तीति । इदमुपलक्षणम् स्वविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति सत्तायाः कारणत्वोपपत्तये तत्र तदुपगमेऽप्यनवस्था द्रष्टव्या । सद्बुद्धीति । सदाकारबुद्धिब्यवहारवोरुगमः एकविषयकार्यं तस्य समर्थनं चैकविषयोपगमेन, तदुल्लेखनं तु ज्ञानाविषयोपगमेन । प्रथमेति । सदाकारानुगतप्रतीत्यादिबलादेव हि प्रथमसत्ताजातिसिद्धिः, तादृशप्रतीत्यादेरनुगताविषयेनोपपादनसम्भवे तु न प्रथमसत्ताया अपि सिद्धिरिति भावः । बुद्धिः = सत्ताऽनन्त्यं, मूलं = प्रथमा सत्ता, नञ्चेति । स्वरूपसत्तोपगमो जातिवादिनो हिनावहो नेत्यर्थः । सत्तानिष्ठासु सत्ताविशिष्टनिष्ठासु वा सत्तासु स्वरूपसत्त्वमकरूपोपगमे, विशिष्टवृत्तीवृत्तसत्ताया स्वरूपसत्त्वमकरूपोपगमे वा स्वरूपेणैव निर्वाहात् सत्ताजात्यानन्त्यप्रसङ्गः, नवाऽसत्तः कारणत्वमित्यप्युक्तमिति भावः । तत्र हेतुमाह विश्रान्तिः । बुद्ध्यादीत्यादिनाऽभिलाषादिरूपो व्यवहारो प्राप्यः तदाधानपदे = तत्रतत्तापदेऽभिप्रेक्ष्यता तज्जनकत्वेन स्वीकृत्येति यावत् । जातिमात्रायेति । अनुगतैः स्वरूपसत्त्वैस्तावदनुगतधरेवास्तव्योपपादा, कथञ्चित्तदुपपादने वा गवायाकाशानुगतधीव्यवहारवोरपि स्वरूपेणैवानुगत-

व्यवहारानुगमसमर्थनलङ्घिनः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति वृद्धिमिच्छतो मूलमपि ते नष्टमिति हा ! कष्टतरम् । न च स्वरूपसतोपगमाय स्वस्ति । भिन्नानप्यनुगतवृद्ध्या-
द्याधानपदेऽभिपिञ्चता त्वया हि जातिमात्राय जलाञ्जलिर्विनीयते । मा भूदनुगतिः
स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तद्गर्भिणीं कारणतां कथमनुगमयितासीति ।

किञ्च स्वरूपसत्त्वं घटाद्यात्मनो नाधिकम्, असतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव, न ह्यसन्
घटादिर्न घटादिः, तथा सति घटादिर्नैत्यपि न स्यात्, असतोऽघटादित्वात् ।

नोपपादनसम्भवाद्गौरवादिकमपि त्यक्तव्यमेव, कृत्स्नस्वरूपेणोपपत्तावकृत्स्नस्वरूपायां गौरवादिति भावः ।
ननु सत्तां द्रव्यादिद्रव्यसाधारणीं स्वीकुर्वता साऽनुगतप्रतीत्यादिव्याख्या साध्यते अन्यथा जात्यादावपि
सदाकारप्रतीतितावत्तथापि तदुपगमापातात् किन्तु अन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुत्वां कार्यता-
वच्छेदकघटकतया तत्सिद्धिः, तथा च तत्प्रतिषेध्या न जातिमात्रवृद्धनसम्भवः, किन्तु कारणतायाः
सत्ताजातिभूत्येऽपि सत्तानादृढकत्वमननुगतस्वरूपसत्त्वस्यैव युक्तम्, तावतापि कारणतायाः सम्मा-
प्रवृत्तिवनिर्वाहादित्याह्वय जात्यादावपि सद्रव्यवहारसत्त्वे सप्रपार्थासाधारणस्य तादृशव्यवहारनिधा-
मकस्य सत्त्वस्यानुगमे गवादावपि व्यभिचारित्वादननुगतव्यवहारस्यानुगतधर्मसाधकत्वासम्भवासत्त्वे
एव नूपागन्तरमाह माभूदिति । तद्गर्भिणीं = स्वरूपसत्त्ववृत्तिनाम्, अननुगतत्वरूपनिन्दासूचनाय
तद्गर्भमिति नोक्तम् तेन "न कर्मधारयान्मन्वर्थायो बहुर्माहिदयेत्येकदर्थप्रतिपत्तिरिति" इति वचनविरोधो
न । कथमिति । न च कारणताननुगमे का क्षनिरिति वाच्यम्, प्रवृत्तिसामान्यमिष्टकार्यतानिरूपिता
या कारणताऽननिष्ठकारणता सत्त्वां व्यभिचाररूपस्य प्रवृत्त्यननुगमसत्त्वापत्तेः दृष्टकारणताप्रहं विनाऽपि
तन्तुषु प्रवृत्तेः, तन्तुरुपाख्यादौ कारणत्वांशेऽनुगतव्यवहारस्य घटकारणेषु च घटकारणमित्यनुगमव्यव-
हारस्यापि अपारत्तेऽत्र, तत्तद्व्यक्तिषु कारणवृत्त्यनन्त्यव्यभिचारिण्यां शक्तिप्रदानुपपत्तेः । कार्यं सका-
रणं कादाचित्कत्वादिति सामान्यतः कारणसाधकानुमानयितोपपन्न इत्यपि कश्चित् । के चित्तु- अस्तु
कारणताननुगता सत्त्वं न कारणतावच्छेदकमित्यस्मदीयाभिलषितस्य तावतापि निर्वाहात्, कारणता-
वच्छेदकस्य कार्यतावच्छेदकस्य च भेदाद्वि तद्वेदः, नवाननुगतकारणतयां सत्त्वस्यावच्छेदकत्वम्,
अतिप्रसक्तत्वात्, किन्तु सत्त्वात्तत्त्वांशमीनदृष्ट-वादेरेव, यद्वदति "हेतुत्ववहिर्भूतसत्त्वात्सत्त्वकथा
वृत्तेति" वदन्ति ।

इदन्ववधेयम्, अन्यथासिद्धयभावकृतस्य दुर्ज्ञेयत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्वसत्त्वस्य कारण-
तानात्मकत्वेन स्वरूपसम्बन्धविशेष एव कारणत्वमिति परामर्शग्रन्थे गदाधरोक्ताया वा, कार्यभेदाद-
वच्छेदकमेदाश्च भिन्नमूर्तिकस्य कारणत्वत्वेनाल्लङ्घनोपाधिनाऽनुगतस्य कारणपदशक्यतावच्छेदकस्य
कारणत्वस्य पदार्थान्तरत्वमेवेति शिरोमण्युक्ताया वा, कारणतावच्छेदकरूपमेव कारणत्वमिति तार्किका-
न्तरोक्ताया वा रीतेरनुसरणे कारणत्वस्य सत्त्वघटितत्वशङ्काऽनुदवात् पुरोदीर्तितरीत्या स्वरूपसत्त्वव्याप्य-
त्वमेव कारणतायां वाच्यम्, स्वरूपसत्त्वस्य च न मन्मतेऽप्यसम्भव इति व्यर्थो विवादः,
नियतपूर्वसत्त्वघटितमपि यदि कारणत्वं तदापि पूर्वसत्त्वं पूर्ववृत्तित्वमेवेति नानुपपत्तिरिति । एतदेवा-
भिसन्वायाह किञ्चेति । नाधिकमिति । नचैवं तादृग्न्येन घटस्य कारणताव्यापकत्वे पटादौ सा न-
स्यादिति वाच्यम्; कारणतानानात्वपक्षेणैवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः । अयम्भावः, अस्तीतिप्रमाविषय-
त्वस्य सत्त्वरूपत्वे घटःसन्नित्यादिस्वरूपसत्त्वावगाहिप्रतीतेरचाश्रुपत्वप्रसङ्गान् तन्नोक्तत्वस्य तथात्वे च

योग्यतायच्छेदकस्य निरूपणीयत्वापातात्, अर्थक्रियाकारित्वस्य तथान्वे च कारणतास्याप्यत्वस्यैव कारणतायां पर्यवसानात्, मिथ्यात्वविरोधिनश्च सत्त्वस्य स्वरूपसत्त्वावगाहिघटः सन्नित्यादिप्रती-
थानुलेध्यराशेदनात्मकत्वात्, वर्तमानत्वमेव स्वरूपसत्त्वं वाच्यम्, तच्च वर्तते इति प्रतीतिसाक्षि-
ककालविशेषानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव प्रतियोगित्वस्यैव स्वरूपान्तरिकत्वस्य तुर्वचत्वात् स्वरूप-
सत्त्वस्य घटात्मकत्वमेव पर्यवस्यति । अयैवं घटः सन्निति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः सत्त्वाधारत्वस्य तत्र
घटे भानात्, तादृग्न्येन धर्मिणः प्रकारत्वे धर्मस्याप्याश्रयतया प्रकारत्वात् । अत्रेदे साधाराधेय-
भावस्यादर्शनात्, घटाभावे घटो नास्तीत्यादावपि घटाभावरयैकत्वविशिष्टस्यैवधारत्वादिति चेन्नप्रकृतेऽपि
तथैव कल्पनसम्भवात् कारणत्वादेः स्वरूपसम्बन्धविरोधेऽपि रूपभेदेनैव कथञ्चिदाधाराधेयभावस्योप-
पाद्यत्वादिति । असत्तः = सांवृतसत्तः ।

तथासति = सांवृतस्य घटादिवानङ्गीकारे । न स्यादिति । निषेधप्रतियोगित्वस्य पारमार्थिकेऽसम्भ-
वात् तत्त्वाभावचतुष्टयाप्रतियोगित्वरूपापरिच्छेदवत्त्वात् । अघटादित्वात् = भवता घटादित्वेमानङ्गी-
कारात् । किञ्च घटादिध्वंससमये घटादिर्नास्तीति प्रतीतिर्जायते, सच घटादिः कालविशेषावच्छिन्नस्य
सर्वदेशनिष्ठारयन्ताभावप्रतियोगित्वस्याश्रयत्वादसत्, उक्तप्रतीतिरपि तादृशप्रतियोगित्वरूपा-
सत्त्वमेव घटोऽवगाहते । अतएव तदा घटोऽसन्नित्यपि सामानाधिकरण्यार्थोद्देति, एवं च निरुक्तासाव-
घटो घटादित्वानङ्गीकारे उक्तप्रतीतिद्वयं न स्यात् । न च मन्मते कालविशेषे घटस्य सत्त्वात् सम्भवं-
स्तादृशप्रतीतेः भवन्मते तु कालानवच्छिन्नस्य तादृशप्रतियोगित्वस्यासत्त्वत्वात् तादृशप्रतियोगित्व-
वतो न घटादित्वमिति वाच्यम्; अन्यकालीनसत्त्वानुपयोगितया अभिधास्यमानत्वात् । एवञ्च काल-
विशेषावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वपक्षे यथा घटादित्वम्, तथा कालानवच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वपक्षे-
ऽपीत्यर्थः । अत्र कल्पे मूलेऽसत्त्वस्य कालविशेषावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वमर्थः । घटादिर्नैति
च घटादिध्वंस इत्यादेरप्युपलक्षणम् । ध्वंसप्रतियोगित्वस्यैवयन्ताभावप्रतियोगित्वोपगमाज्जानुप-
पत्तिः । एतेन चैतदप्युक्तम्—ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वादेरनाधारत्वकारणत्वापि कालविशेषावच्छिन्न-
सर्वदेशावस्थानाभावप्रतियोगित्ववतो घटादित्वं वाच्यम्, अन्यथा घटादौ ध्वंसादिप्रतियोगित्वाद्यनु-
भवापलापपत्तिः, नहि ध्वंसप्रागभावप्रतियोगिता अन्यदेशानिष्ठवटादिभिष्ठा, तयोस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वात् । तथा चासतो घटादित्वं सिद्धम् । किञ्च समवायेन भूतले घटो नास्तीति प्रतीति-
विषयस्य देशविशेषसम्बन्धविशेषावच्छिन्नस्य सर्वकालवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्याश्रयीभूतस्यापि
घटादित्वं यथानुभवसामान्यता देशविशेषाद्यनवच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वरूपासत्त्ववतोऽपि घटादित्वं किञ्च
स्यादनुभवसामान्यात् । सम्बन्धान्तरेण भूतले समवायेन वा देशान्तरे घटादिसत्त्वस्यानुपयोगिताया वक्ष्य-
माणत्वात् । किञ्च देशकालान्तरस्य घटादेः प्रतियोगिप्रतीतानुपयोगः, स्वमन्ते ॥ स. नेत्येव त्वया
वाच्यम्, तच्च न, प्रतीतेर्मयाप्यनपलाभात् । एतेन प्रतियोगिप्रसक्त्यर्थं तदुपयोग इत्यपि निरस्तम्;
आरोपात्मकप्रसक्तेरभावधीहेतुत्वस्यानुभवविरोधेनाप्रामाणिकत्वाच्च, अभावशब्दवाधे स्फुटं व्यभिचाराच्च ।
किञ्च “सर्वं हि धरतु सदसदात्मना द्विविधम्, तद्यथा, यत्र सदूपेण वर्तते घटादि तत्तदा तत्र प्रत्य-
क्षादिभिरस्तीति प्रतीयते यत्र त्वसदूपेण वर्तते सदूपेण बोधकानां प्रत्यक्षादीनामभावेन तत्प्रतीयते”
इति शास्त्रदीपिकोक्तं समावश्य विरोधिभाषान्तररूपत्वमने घटादिर्नासन्नित्यतोऽसदभिज्ञभेदाभिज्ञघटादि-
प्रतीतौ घटादेरसदूपस्य सिद्धिः, नीलो घट इत्यादौ विभक्तानामभेदाद्यैकत्वस्यैव तन्मसमभिज्ञहारा-
स्थलेऽपि तासौ तथात्वात्, अतएव घटो न पट इत्यत्र पटाभिज्ञघटासिद्धिरित्यहैतवादिनोवदन्ति, एवञ्चात्र कल्पे
मूले घटादिर्नैवेतत् घटादिरसन्नैव तत्परम् असत्त्वं च कालाद्यनवच्छिन्नेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन घटितम् ।

अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणम्, तदानीमसदपि तत्तथास्तु, सत्त्वासत्त्वयोः कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात् । अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा, किन्तु कारणत्वं सत्त्वं-नियतपूर्वसत्ता हि कारणतां मन्ये इति मन्यसे; तर्हि मत्पक्षेऽपि सैव कारणतास्तु । तर्हि कारणस्य सत्तामभ्युपगतवानसीति यदुक्त्यां प्रमातमिति चेन्न; भावानवबोधात् । सत्ता-मसतीमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाऽभ्युपगतैव, अन्यथा कासावसतीति, त्वमपि किं सत्तां तत्सत्तामनन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि, नत्वेवम् पूर्ववत्कापि सत्तात्यागां वा, अनवस्थायां वा पर्यवसानं स्यात् ।

५६. १८९५

यत्तु—असद् घटादिर्न घटादिरित्यभिधानेनोद्देश्यतयाऽसद्वत्सिद्धिः अनुद्देश्यकविधेयासम्भवात्, अस्मिन् घटादित्वस्य घटादी वाऽसत्त्वस्य निषेधेऽप्युद्देश्यत्वनिर्देश्यत्वाभ्यां तस्मिदिरिति व्याख्यानम्, तदयुक्तम्, घटत्वावच्छिन्नप्रतिपत्तिगताकात्यन्ताभावो देशत्वकालत्वस्यापक्वत्वाभावात्तयादिशेषापि फलतो घटादाव-सत्त्वनिषेधोपपत्तेः, अमत्त्वस्याखण्डस्थाभावादिति किम् । घटानधिकरणे घटप्रतीत्यनन्तरं 'असत्त्वेना-भाद्वत्' इति बाधोदयादप्यसद्वत्सिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम्, अनुभवस्य स्यात्स्यातुमनौचित्याच्च नान्यथा नयनमिति ॥

“तामनिवेदये”त्यादिग्रन्थेनासत एव कारणत्वमुक्तम्, इदानीं स्वसतोऽपि कारणत्वसम्भवेन 'सत एव कारणत्वमि' त्यत्र साधकाभाव इत्यभिधानुमाह अर्थेति । स्वरूपसदपि दण्डादिकं सत्तामनवच्छेदकीकृत्य दण्डादिवैव कारणं भवति । तथा = असत्तामनवच्छेदकीकृत्य दण्डादिवैव तदस्तु = कारणमस्तु, कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात् = कारणतानवच्छेदकत्वाविशेषात् । सत्त्वास-त्त्वयोः कारणतानवच्छेदकत्वसाम्येऽपि सत एव कारणत्वं मन्तव्यमिभ्याशयेनाशङ्कते अथ मेति । सत्त्वेन दण्डादेः कारणन्योपगमे कारणतानवच्छेदकीभूतसत्ताया उपलक्षणत्वादित्त्रिपयकविकल्पावकाशात् कथितदिशाऽनवस्थादिकं स्यात्, अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्यावयवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यव्याप-कतावच्छेदकीभूता मद्वृत्तिरिति विनिष्टा सत्ता तन्निष्टा सा कारणतानवच्छेदमाने तु स्वस्य स्वामवच्छेदकत्वेन न सत्ता कारणतावच्छेदिका, तस्याश्च सामानाधिकरण्यादिसम्बन्धेन जात्यादावपि वृत्तेर्न तस्य कारणत्वानुपपत्तिः, एवञ्च सदेव कारणमिति स्थितम् । यद्यपि निरुक्तसत्त्वस्य कारणताम-कावेऽपि घटत्वादाविव स्वविनिष्टादिवृत्तिविकल्पः सावकाशः, तथाप्येवमसतः कारणतामुपपाद्यतस्त-त्रिरासोऽप्रस्तुतचित्तैव स्यात्, तादृशविकल्पस्य कारणतानिरासे एव पर्यवसानात्, अनय एव निरुक्तकारणता-मभ्युपगम्यैवाह तर्हीति। घट्टेति। मुक्तदानमिभ्या सन्तमसानुसारिणिसमये विहाय राजवर्त्य परिभ्राज्यतोऽप्येन प्रभाते राजवर्मगतमुक्तशालावासिर्यथा, तथा सतः कारणतामपलापितुमीहमानस्यान्तं भवतोऽपि तस्या एवावाप्तिरित्यर्थः । अन्यथेति । विधेयताया उद्देश्यतानिरूपितत्वनियमात्सावृत्तसत्त्वसमनियतासत्त्व-निष्ठविधेयताकोद्देश्यताश्रयतया सत्तोपगम आवश्यक इत्यर्थः । यद्यपि माध्यमिकमतेऽसत्त्वानुपपत्ती-तस्यापि सम्भव्युद्देश्यता, वेदान्तिमतेऽपि परमतसिद्धस्याप्रामाणिकत्वापि निषेधप्रतिपत्तिविवदुद्देश्य-तोपपत्तिमत्तापि सावृत्तसत्तास्वीकारे न किमपि बाधकमिति भावः । ननु मदभिमतता सत्ता सती कारणतारूपा, तादृशीश्च तामुद्दिश्यासत्त्वविधाने व्याधात इत्याशङ्क्याह त्वमपीति । सत्तात्याग इति । सत्ताविशिष्टसत्तायाः कारणतास्वरूपत्वे विशेषणीभूतसत्तायाऽसत्तान्तराश्रयताः कचित्समासी मूलपर्यन्तामसावापत्तिः, अन्यथात्वनवस्था, स्वस्मिन्स्वनृत्तावाभावाभ्य-स्वरूपसत्त्वोपगमे दृष्टापत्तिः

असत्त्वाविशेषात्कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न, सत्त्वाविशेषेऽपि तुल्यत्वात्, सत्त्वेऽस्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा, त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषाद्व्यतिरेकः, परं सोऽप्यनियतः, यदा कारणाभावस्तदा कार्यमाधानभ्युपगमात्, नित्यासतः कारणस्यासत्त्वे एव कदाचित्कार्योत्पादाम् अन्यवस्तु न क्वचिदपीति चेन्न, तुल्यत्वात्, अन्ययो नास्त्येवभ्युपगमच्छताप्यन्योपगमात् अन्यव्यस्यापि सत्तान्तर्भावेन कथितदोषापत्तेः ।

सावृत्तस्य निम्बस्वरूपताम्रीकारादिति स्वरूपं सत्तामुद्दिष्ट्यासत्त्वविधाने बाधकाभावः, असत्त्वस्य कालमन्वयधटितव्यस्य बहुशो विषेदितत्वादिति भावः । वा पर्यवसानं = पर्यवसानं वा ।

कारणस्य सर्वदाऽसत्त्वाविशेषात्कार्यस्यान्यदापि जन्मप्रसङ्गः पूर्वपरिहृता, इदानीं तु कारणस्य तत्त्वस्य च सर्वत्रासत्त्वाविशेषात्कार्यस्य सर्वत्रोपपत्तिप्रसङ्गं परिहर्तुमसत्त्वस्यालीकस्वरूपताभिमानिमुख्येनाशङ्कते असत्त्वेति । कारणं यद्यसद्वृत्तिरस्यास्तिरूपकविशेषनियन्त्रितं न स्यादलीकव्यवृत्तिरिति प्रसङ्गः, तथा च घटसद्वृत्तिरन्यत्पुत्राद्यात् । इदमुपलक्षणम्, कपालं यदि घटप्रतियोगिकरूपकालिकापन्ताभाववान् स्यात् घटसमवायि न स्यात् तन्मृद्विति प्रसङ्गेऽपि द्रष्टव्यः । तुल्यत्वादिति । कारणत्वं यदि सद्वृत्तिरस्यास्तिरूपकविशेषनियन्त्रितं न स्यादात्मवादिवत् समप्रतियोगिकमात्रस्य पक्षसमवादा इव भिचार इति भावः । कपालरूपकालिप्रसङ्गस्तु प्रागभावाप्यन्तरभावयोर्विशेषस्य प्रामाणिकत्वादुभयोरप्येकप्रत्यक्षेण मिथ्यावसाधकप्रमाणेन चोपहरणादुपपन्नः स्वरूपसत्त्वस्य प्रामाणिकत्वमिति बोध्यम् । कारणस्य सत्त्वे तत्र प्रत्यक्षसिद्धान्तव्यतिरेकबलान्मिरूपकविशेषनियन्त्रितत्वं प्राप्तं न निषेधुं शक्यमित्याशङ्कते सत्त्वे इति व्यक्तिविशेषयोः कार्यकारणभावग्रहाय तत्त्वेति, सामान्यधर्माविच्छिन्नकार्यकारणभावग्रहाय तज्जातीयस्येति । व्यतिरेकः = उपादानकारणाभावसमानाधिकरणः कार्याभावः । अनियतः = उपादानकारणाभावाविच्छिन्नप्रत्यक्षनिरूपकः । अनियतत्वे हेतुमाह यदेति । नित्यासतः = शैकालिकापन्ताभावप्रतियोगिनः । असत्त्वे इति । कार्याभ्यवहितप्राक्क्षणे इत्यादिः । कदाचित् = सामग्रीसमवधानदत्तायाम् । कार्योत्पादादिति । यद्यपि कारणवत्कार्यस्याप्यसत्त्वाद्व्यतिरेकः स्फुटः, कार्यस्य स्वरूपसत्त्वं च कारणस्यापि तत्त्वव्यम्, तथापि कार्यासत्त्वं विस्मृत्येवं शङ्का । नेति । सर्वदेशकालगतताप्यन्ताभावप्रतियोगिनः सत्त्वस्याप्यभावेति विमिमाः । तुल्यत्वादिति । कारणवत्कार्यस्याप्यसत्त्वाविशेषाद्व्यतिरेकसम्भव इत्यर्थः । नचैवं तयोर्व्यतिरेकस्य सार्वदिकत्वादप्रत्यक्षतापत्तिः, तुल्यत्वात् तत्रमते कार्यकारणयोर्दुर्भावोरपि परमार्थत्वेन सार्वदिकत्वापत्त्या सर्वदैव प्रत्यक्षापत्तिर्व्यतिरेकानुरूपनिष्ठ, यस्मात्सत्त्वस्यान्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् । स्वरूपसत्त्वमेव परमार्थत्वमभिमतं न तु शिवालयाध्यत्वमभिनाशिव्यनियतं भवम्भनसिद्धमिति चेन्न स्वरूपसत्त्वस्य ममापि तुल्यत्वाद्व्यतिरेकयोः प्रत्यक्षस्य च तुल्यत्वात्, अत एवासत्त्वाविशेषात्सर्वकार्यकारित्वप्रसङ्गेऽपि निरस्तः, दृष्टानुसारेणैव कारणत्वकलनान्, अन्यथा पटदेः कपालादिप्रत्यक्षापत्तिस्तथापि तुल्या, सत्त्वतौल्यात् । कथितदिश च तथापि कारणस्यासत् एव पर्यवसानादुक्तप्रसङ्गासमाधेस्तथापि तुल्यत्वात् । यन्मुख्येनैव चान्त्रयः सिद्ध इत्याहान्वय इति । अप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वावस्य स्वयाऽन्वीकारादिति भावः । अन्यथ इति नियतव्यतिरेकस्याप्युपलक्षणम् । ननु मन्मते प्रसिद्धः सदन्वयो मया तत्र मते निषिद्धये इति नाप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वम्, भवता त्वन्वयेऽसत्त्वमुपेत्ये इत्यत आहान्वयस्येति सत्तान्तर्भावेन = सत्त्वाविशिष्टनिष्ठैः । कथितेति । अन्तर्भावितसत्त्वं चेदितिकारिकोक्त्यर्थः ।

एतेन—“आशामोदकवृत्ता ये, ये चोपाजितमोदकाः ।

रसचौर्यविपाकादि तुल्यं तेषां प्रसज्यते ॥”

इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । सत्तान्तर्मावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात्, आशामोदकादिनाऽपि च रसचौर्यविपाकादिजननात् । तदसम्बन्धं कार्यं स्यादिति चेन्न; सत्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगमे कारणवन्कार्येऽप्युक्तदोषस्य, अनन्तर्भावे वा विशेषस्य पूर्ववद्वृत्तेः, तस्मात्—

पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ ।

हेतुतरवग्रहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ॥५॥

त.

एतेन = यक्ष्यमाणेन । उपाजितमोदकाः = जीर्णीकृतमोदकाः । रसः = स्वादः; विपाको = घलम् । प्रसज्यते इति । प्रमनः कारणोपगमे इत्यादिः । यदि कारणवत्सम्मानवृत्तं स्यात् आशामोदकवृत्ति स्यात्, अनन्तर्भावः, रसादिकारण्यं यदि मोदकरसव्यवहारव्यभिचारात् स्यादाशामोदकवृत्ति स्यात्, मोदकपदव्यवहारव्यभिचारादिति भावः । बाधकत्वमिति । असतः कारणत्वोपगमे इत्यादिः । आशामोदकायते इति । अप्रामाणिकमित्यर्थः । प्रामाणिकत्वात् मनोवृत्तिविशेषविषयत्वम्, आशामोदके साक्षिनास्ये तदभावात् वरुण्यसारवयोपपत्तिः । अक्रिद्धिकरत्वेन सारयं तु सन्दर्भविह्वलम्, आशामोदकस्य साधकताया प्रत्यक्षकृताऽस्तीकारात् । सत्तेति । कारणत्वं सत्ताविशेषे सत्तोपलक्षिते सत्तोपलक्षिते वा वर्तते इति विकल्प्य सतः कारणत्वस्य प्रत्यादेशान् तथाचोक्तकस्य विषयान्तरवैतानादाभासत्वम् । इष्टापत्यापि तमाभासयति आशेति । मानसशक्तिविशेषशालिनो जनस्य भावनाविशेषतद्वृत्तेनेत्यादिः । द्वावहारीकमोदकादेऽपि मन्दाक्षित्वाभावादिरूपसहकारिविशेषसापेक्षत्वं तुल्यमिति भावः । स्वादिकमोदकादिना स्वप्ने रसादिजननात् तस्य जाग्रदवस्थायामनुवृत्तिस्तु द्वावहारीकमोदकाद्यवोनरसादेः स्वप्नेऽननुत्पत्त्या दृष्ट्या, अन्यथा स्वप्ने दीर्घव्याघननुभवापत्तेः, रसादानुभव उतत्राप्तनुभवोऽपि अन्तर्त्वं तुल्यम् । सामर्थ्यस्य दृश्यमानस्य शुभादिषीजनकत्वं च दृष्टमित्यादिकर्तव्यं दृष्टव्यम् । अत्रेदमोध्यम्यथापि मोदकासादेरेव सत्यस्य रसादिहेतुत्वं वक्तुं शक्यम्, तथापि विषयतया जनकतावच्छेदकस्वरूपं प्रयोक्तव्यं मोदकादी निराशयम् । मतद्वयोपपत्तयेऽस्तिनाम्, अद्वैतसिद्धिकारवर्जना हि ज्ञानस्य कारणत्वे तत्र विषयस्यापि विशेषणत्वेन कारणत्वमाहुः, अमन्तर्भावक उच्यते अतएव नानाविधया विषयस्य विशेषणताया अभ्यर्हितत्वेन कल्पयितुमुचितं ज्ञानं, अतएव परामर्शविनाशगौ धीमदुत्थनाचार्यप्रतोपपादनावसरे ‘अनुमितिं प्रति लिङ्गपरमर्शस्य हेतुत्वे लिङ्गमपि हेतुः, विविधतरगतप्रादुर्भावानेन बाधकं विना विशेषणस्यापि कारणताप्रमाणं, नच लिङ्गं परामर्शपरिचायकत्वेनान्यथासिद्धम्, परिचये त्रितेयगान्तराभावेन लिङ्गमेव विशेषणम्, तथाचानन्यथासिद्धत्वात्तदपि हेतुः, अन्यथा परिचायकताया संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि प्रत्यक्षकारणं न स्यादि’ त्युक्तम्, यद्यपि ज्ञानावस्थानुगमेन तत्तज्ज्ञानस्वाकर्तृतासम्भवेऽपि तत्तद्व्यक्तिव्यस्य तत्तद्विषयकत्वरूपस्य व्यावर्तकत्वमभ्यव्याप्तद्वयादृष्टत्वं ज्ञानस्य हेतुतासम्भवः, तथापि तत्तद्व्यक्तिव्यस्यासाधारणधर्मरूपत्वेन तत्तद्विषयकत्वावर्तकत्वविषयरूपत्वस्यापि सम्भव इति सिद्धं विषयस्य कारणत्वम् । रज्जुसपादिविषयकत्वेनापि ज्ञानस्य कारणत्वे च नैव रूपेण तस्य मिथ्यात्वान् सिद्धं मिथ्याभूतस्य कारणत्वम्, एवञ्च तन्मते कालसम्बन्धित्वरूपं तुच्छवैयर्थ्यमेव कारणताव्यापकं, कारणतावच्छेदकं कपालादादिकमेवेति

आस्तां प्रतिबन्दिग्रहाग्रहः, कथं पुनरसतः कारणत्वमवसेयम्, प्राक्सत्त्वनिय-
मस्य विशेषस्यानभ्युपगमात्, असत्त्वस्य चाविशेषादिति चेन्न; "इदमस्मान्नियतप्राप्त-

.....

नालीकस्य कारणत्वमसङ्गः, नया तन्मां घटकारणत्वमसङ्गः । लघुचन्द्रिकाकारप्रभृतयस्तु प्राती-
तिकस्य कारणत्वे व्यावहारिकरजतस्वरूपकारणतावच्छेदकवतस्तुच्छविलक्षणस्य च शुक्तिरजतस्यापि
कटकदिकारणत्वापत्त्या व्यावहारिकाभावाप्यत्यविशिष्टस्यैव रजतस्य कारणताया वाच्यतया, वस्तुवात्
व्यावहारिकालाभाप्यत्वमेव कारणताव्यापकम्, एवं सति प्रातीतिकविषयकत्वेन ज्ञानस्यापि प्रातीतिकत्वात्
तेन रूपेण न तस्य कारणत्वसम्भवः, अपि तु रजतत्वादिप्रकारताकथ्येनैव, रजतत्वस्य प्रातीतिकत्वाभावात्
तादृशरूपावच्छिन्ने कारणताव्यापकस्योक्तरूपस्य सत्त्वात्, यद्यपि ज्ञानस्य प्रातीतिकत्वे पृथ विषयस्य
प्रातीतिकत्वं ज्ञानस्य व्यावहारिकत्वे पृथ विषयस्य व्यावहारिकत्वम्, तानुसारित्वाद्विषयस्य, तथाच
रजतत्वप्रकारताकस्य रजतमिति ज्ञानस्यापि प्रातीतिकत्वमिति कथं व्यावहारिकस्यैव कारणत्वम्, तथापि
युक्तिरूपज्ञानस्यैव प्रातीतिकत्वं न तु रजतत्वप्रकारताकस्य चिद्रूपज्ञानस्येति तस्यैव व्यावहारिकस्य कारणत्व-
मित्याहुः । तद् = सन्नित्यस्य कारणत्वसम्भवेऽपीत्यर्थः । कथमिति "अथस्तत्क्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिते"
त्युक्तेरुपपत्तेः समयसम्बन्धघटितत्वात् सर्वदेशकालवृत्त्यव्यन्ताभावप्रतियोगिनश्च समयसम्बन्धासम्भवाकथं
कार्यत्वमिति भावः । अनिर्वाच्यान्यधानुपपत्त्या स्वयापि कार्ये तादृशप्रतियोगित्वं, प्रत्यक्षबलाच्च
समयसम्बन्धोऽपि स्वीकार्य इत्यनुशयेनाह सत्तामिति । अस्तर्भाव्य = विशेषणीकृत्य । उक्तरोपस्य =
आत्माभ्रयानवस्थादेः । अनन्तर्भावे = सत्तोपलक्षिते कार्योपपत्तौ । अविशेषस्य = अवयोरस्य कार्यताया-
दिताया अविशेषस्य । उपाधिपक्षोऽपि कथितदिक्षैव निरास्यः । तस्मात् = कारणताव्यापकस्य स्वरूपस-
त्त्वस्य व्यावहारिकालाभाप्यत्वस्य योभयमतेऽप्यविशिष्टत्वात् । पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे = अनन्यधासिद्धत्वे
सति कार्यावयवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यव्यापकत्वरूपे कारणत्वे अवयोरस्तुत्वे सति हेतुत्ववद्विभू-
तयोः = कारणत्वावच्छेदयोः सत्त्वासाधयोः कथा ब्रूया, यद्यपि देशकालस्थित्यारकाभूताभावाप्रतियोगिनि
कार्यसमानाधिकरणत्वव्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपं कार्यव्यापकत्वं नोपपद्यते, न च
भेदघटितं व्यापकत्वं निर्वाच्यम्, तद्व्यन्ताभाववति तद्वज्जदस्यापि प्रौढत्वात्, तथापि प्रतियोगिविशेष-
त्वव्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसमसत्ताकारव्यन्ताभावस्य वाऽप्रतियोगित्वं व्यापकत्वे निवेश्यम्, आहतश्चाप्य-
हृत्प्रेषात्प्राक्प्रेषप्रपञ्चे तार्किकैरपि प्रतियोगिविशिष्टत्वस्य निवेशः । मिथ्यात्वप्रयोजकाभावस्य तु
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन तद्विवेकित्वात् प्रतियोग्यधिकसत्ताकत्वाद्वा न व्यापकत्वहानिकारकम् ।
पारमार्थिकत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकभावस्य मिथ्यात्ववदकत्वे तु कपालत्वादेरनवच्छेदकायास्तदच्छिन्ने
व्यापकता यथाश्रुतेऽपि सम्भवतीति बोध्यम् ।

बहिर्भूतत्वं ब्रूयात्वे हेतुः, कारणस्य सत्तायाः पारमार्थिक्या अनपेक्षणीयत्वात् मिथ्याभूताया-
श्रपेक्षणीयाया ममापि सम्भवादिति भावः ।

आस्तामिति । प्रतिबन्दिस्वीकारे आप्रहस्यश्रुतामि यथः । प्राक्सत्त्वनियमस्य = अनन्यधासि-
द्धत्वसमानाधिकरणं कार्यावयवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यव्यापकतावच्छेदकं यद्वत्त्वविशिष्टत्वं
तत्त्वस्य सत्त्वं च पारमार्थिकम् । अनभ्युपगमादिति "पूर्वसम्बन्धनियमे" इत्यनेन पारमार्थिकसत्त्वघटि-
तकारणतायास्त्वयाज्मिधानादन्यथापसिद्धान्तात् । अविशेषात् = सर्वदा सर्वासत्त्वविशेषात् कस्य कं
प्रति कारणत्वमित्यत्र नियमकाभावात्, मन्यते च यद्व्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेनानन्यधासिद्धस्य यस्य

दिति" बुद्ध्या विशेषात् । भ्रान्तैवम्बुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न; यादृश्या हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधनयबाधाविश्रान्तया वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते, तादृश्यैव विषयीकृतस्य ममापि कारणतानिश्चयः, केवलंततः परास्वपि कक्षासु बाधात्पूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं मन्यामहे इति विशेषः ।

नियमेन सत्त्वं तं प्रत्येय तस्य कारणत्वमिति शक्यं नियन्तुम् । न च ममापि स्वरूपसत्त्वमादाय नियमस-
म्भवं इति वाच्यम्, अपारमार्थिकस्य स्वरूपसत्त्वस्याप्रामाणिकत्वात्, अन्यथा तुच्छेऽपि स्वरूपसत्ताङ्गी-
कारप्रसङ्गादिष्वभिमानः । यद्यपि कथितदिशा स्वरूपसम्बन्धादिरूपमेव कारणत्वं वाच्यम्, तच्चोक्ता-
भिमानस्य निराकृतत्वात् मन्मतेऽपि सम्भवतीति वक्तुं शक्यते तथाप्यभ्युपेत्यवादेनाह इदमस्मादिति ।
नियतेति । अनन्वधासिद्धेत्पादिः । तथा च तादृशबुद्धिमुख्यविशेष्यत्वं कारणत्वम् । यद्यपि परमार्थसत्त्वं
कापि कारणे नास्ति ग्रहणोऽकारणत्वात् ग्रहणतत्त्वं च कारणे दण्डादौ न प्रत्यक्षीभवितुमलम्, ग्रैकाल्य-
घटितत्वात् योगजधर्मातिरिक्तालैकिकसन्निकर्षानभ्युपगमात् कारणताप्रत्यक्षात्पूर्वं नियमेन ग्रैकाल्योपनये
मानाभावाच्च, तथापि सत्त्वमखण्डमेव तादृशधीविषयः, घटःसन्नित्वादावपि तथैव, तच्चात्रैतन्मते ग्रह-
रूपमेव पर्यवस्यतीत्यन्यदेतत्, यदाहुः "सा जातिः सा महासत्ता तामाहुस्त्वतलादय" इति, सति चैवं
सत्तादात्म्यवति कारणत्वसिद्धावपि त्रिकालाबाध्यत्वरूपपरमार्थिकत्ववति न तत्सेद्धुमलमिति निर्गवः ।
न चैवमपि तादृशबुद्धिघटितत्वात्तद्ग्रहे कारणताव्यवहारानुपपत्तिः, सर्वत्र व्यवहाररप्रकृतवृत्तग्रहणस्य
शापथैकनिर्णयत्वात्, तादृशधीमुख्यविशेष्यतायोग्यतानियेशे बाधस्योपेक्षणीययोग्यतावच्छेदकस्यैव कार-
णतैवधिकत्वमुचितमिति वाच्यम्, व्यवहारकालाबाध्यत्वस्यैव योग्यतावच्छेदकत्वात्तस्यैव कारणतैवधिकत्वे
तात्पर्यात् । तात्पर्यमिदमजानानः शक्ते भ्रान्तेति । भ्रान्त्यात्मिका या तादृशी बुद्धिस्तद्विषये
घटाकारणे रासभावावित्यर्थः । विचारस्य त्रिचतुरकक्षासु व्यवहारकाले इति यावत् बाधानवयोधः =
अकारणत्वाग्रहः, तेन विश्रान्तया = अगृहीताप्रामाण्यया धिया । रासमे घटकारणताधीस्तु व्यवहारका-
लीनबाधग्रहेण गृहीताप्रामाण्येति भावः । यद्यपि व्यवहारकालो यदि प्रतीतिकालस्तदतिप्रसङ्गस्तदवस्थः,
प्रवृत्तिफालम्बु प्रवृत्तभावस्थलेऽव्याप्तिसम्पादकः, ग्रहणरमधीतः प्राक्कालस्तु परस्य तादृशधियोऽप्रसि-
द्धयाऽप्रसिद्धः, तथापि प्रामाणिकानां यत्र पञ्जरूपितकारणताव्यवहारस्तस्यैव प्रति कारणत्वं मन्तव्यम्,
स्वीक्रियते च तार्किकैरपोभयमेव, अन्यथाऽन्यधासिद्धयभाववृत्तस्य दुर्ज्ञेयत्वात्, तादृशकारणताकाल
पूर्व च व्यवहारकालः, एतन्मुचनयैव मूले यादृश्येति वदमुपासमिति न कश्चिदोपः । बाधात् =
व्यप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकाभ्यन्तमावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमातः, तादृशप्रमाविषयत्वमेव बाध्यत्वम्,
तादृशप्रमा च मिथ्यात्वेन स्वयं बाध्याऽपि बाधिका स्वप्नबाधग्रहेण जाग्रदुत्थाप्येन बाध्यस्य स्वप्नपदार्थस्य
तात्त्विकशब्ददर्शनाच्च न तात्त्विकत्वापत्तिः । नन्वेवं व्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वरूपं व्यावहारिकप्रामाण्यं
कारणताबुद्धौतयाभिमतम्, तथाच बाध्यत्वस्य प्रमात्वघटितत्वादात्माश्रय इति चेन्न; प्रमात्वस्य व्यवहावि-
शेषसाक्षिकजातिरूपत्वात्, भ्रमत्वमपि तथैव, साङ्ख्यं च न जातिबाधकम् । ज्ञातसत्ताकविषयणी या धीः,
य. च चिन्मात्रविषयणी धीस्तदन्यज्ञानत्वं व्यावहारिकप्रमात्वमित्यपि पारिभाषिकं प्रमात्वं निर्वक्तुं शक्यते,
विकल्पस्तु न ज्ञानमिति बोध्यम् । पूर्वभ्रान्तिसम्भवेन = पूर्वग्रहस्य भ्रान्तित्वसम्भवेन । सत्त्वावधारणम् =
परमार्थसत्त्वावधारणम् । युक्तमिति शेषः ।

त्रिचतुरविचारकक्षाव्यवहारमानस्याग्रेऽपि कथं बाध इत्याशङ्क्याह परदर्शनेति । परो बोद्धादिः ।

परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षाधाविनाऽपि ततः परकक्षावाध्यमानत्वेनातथाभा-
वोपगमात् । अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् । एतेन असत्त्वाविशेषेऽपि कथं कस्यचित्प-
क्षस्य त्रिचतुरकक्षाधाविव्यवस्था—इत्यपि निरस्तम् । अनेकशुद्धिविषयतादशायां
को विशेष इति चेत्, यदा कदाचित्तादृशशुद्धिविषयतैव अन्यथा कथय कथमन्यदा-
तनतादृशशुद्धिविषयतयाऽन्यदा सत्त्वं स्यात् । तदा सत्त्वमन्यदास्थेन गृह्यते इति चेत्,
अन्यकालिकमेव तर्हि तत् तदाननकारणत्वोपयोगीति समानम् ।

एतेन सत्त्वमन्यदास्थेन गृह्यते इति चेत्, तदा सत्त्वं सत्त्वमन्यदास्थेन गृह्यते इति चेत्,
अन्यकालिकमेव तर्हि तत् तदाननकारणत्वोपयोगीति समानम् ।
विज्ञानं तावद्वयवहारोपपादकतया
वाच्यामप्यनुमतं, तस्यापि जहासायाः त्रिचतुरकक्षाधिसिद्धान्तगवेदस्य यदि सत्त्वोपपन्ना
भविष्यति, तदा सत्ता तेनेदनुपपादितं भविष्यति, अथासत्ता तस्य पर्यवसास्यति तदा-
ऽसत्तैव तेनेदनुपपाद्यते इति स्वीकर्तव्यम्, अत्र विषयेष्वेव अत्रे विशिष्टताव्यवहारः ।

दर्शनम् = आध्यात्मिकज्ञानम् सिद्धान्तस्य = सन्मात्रे क्षणिकत्वादेः । धाविनः = अप्रामाण्यप्रवृत्तिः ।
नास्तिदत्तस्य । क्षणिकत्वे तन्मतवाधे बौद्धाधिकारादिनिबन्धप्रणयनप्रयासविकलतापत्तेः । बाध्यमान-
त्वेन = अप्रामाण्यप्रकारकप्रमासम्बद्धत्वेन । अतथाभावावोपगमात् = अतस्त्विकत्वोपगमात्, नैयायिका-
दिनेति शेषः । अन्यथा = विचारीयभूरिकक्षाधिसिद्धान्तगवेदस्य तात्त्विकत्वोपगमे । स्यादिति । सर्वदर्शन-
सिद्धान्तानां कासुचित्कक्षासु बाधप्रवृत्तात्त्विकत्वप्रतीतिरपि कस्यापि तत्र विवादासम्भवात्सर्वैः स्वीकार्य-
त्वेन सर्वसम्मतमेकमेव दर्शनं स्यादिति भावः । एतेनेति । घटादौ क्षणिकत्वग्रहस्य शुक्लैरजतत्वग्रहस्य
वासत्यत्वाविशेषेऽपि नैयायिकादिनाऽऽद्ये त्रिचतुरकक्षासु बाधविरहस्य, द्वितीयस्मिन्ना तासु बाधस्य
स्वीकारेण मन्मतेऽपि दर्शनान्तरीयसिद्धान्तानामसत्यत्वाविशेषेऽपि कस्यचित्सिद्धान्तस्य तासु बाधस्य,
कस्यचित्च तद्विरहस्य सम्भवेनेत्यर्थः । अनेकशुद्धिविषयतादशायां = इदमस्मान्निबन्धतत्प्राक्संज्ञितशुद्धि-
मुख्यविशेष्यतायाः कारणतारुपावा विरहदशायां कारणकारणत्वाको विशेषः, तादृशशुद्धिभावदशायां
कारणत्वं न स्यादिति भावः । निरुक्तविशेष्यतायोग्यताविवक्षणीयेत्याशयेनाह यदेति ।
अत्र तात्पर्यमुक्तमेव । अन्यथा = योग्यतानिवेशनादरे । अन्यदातनतादृशशुद्धिविषयतया = उत्तरका-
लिकसत्त्वप्रकारकशुद्धिविषयतया अन्यदा = पूर्वकालिक । स्यादिति । सुपुत्री सत्त्वज्ञाना-
भावेन तत्र मते पदार्थमात्रासत्त्वप्रसङ्गादिति भावः । तदा सत्त्वं = कस्याश्चित्सत्त्वशुद्धिर्विरहकालिकं
सत्त्वम् । अन्यदास्थेन = अन्यकालिकेन सत्त्वशुद्धिविशेषेण । गृह्यते = विपर्ययिते । इदमुप-
क्षणम्, तदाननकारणान्तरीयशुद्ध्या गृह्यते इत्यपि दृढव्यम् । तत्र मते तु कालान्तरेऽसत्त्वादेव कथं तत्र
कारणत्वधीविषयतेति भावः । इदानीमसत्त्वव्यवस्थेति यथा मन्मते कारणवर्थास्तथाकालान्तरेऽपि तादृशे
तादृशधीरित्याह अन्तेति । तत् = कारणत्वधीविषयत्वम् । तदास्तनेति । तादृशज्ञानाभावकालिकेत्यर्थः ।
तदेतत् = व्यवहारिकप्रमासत्त्वशुद्धिव्यवस्थम् व्यवहारकालावाध्यत्वमिति यावत् । संवृतिः = अविज्ञा अम-
रूपा तत्सिद्धं सत्त्वम् । गीयते इति । बौद्धैरिति शेषः । यद्यपि तन्मते मरीच्युदकस्य व्यवहारकाले बाध्य-
स्यापि संवृतिः सत्त्वम्, तेनैव दृष्टान्तेन घटादौ तत्त्वावधानात् अलीकत्वं तु सत्त्वप्रादेरेव, तथापि तन्मत-
साधारण्यात् कालसम्बन्धित्वं संवृतिसत्त्वं बोध्यम् । वस्तुतस्तु तदेतदित्यस्य तदेतदित्यर्थः । सा =
संवृतिः । न विशेषिका = न व्यवहारोपयुक्ती । नेष्टेति । तस्या सत्त्वे भाष्यमिकस्य सर्वशून्यत्वमङ्गः,

अविचार्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचारः आरब्धव्यः, अन्यथा प्रथममेव मतिः

१५२-५-६२३

अद्वैतिनश्चाद्वैतभङ्गः, यदाह—“माया सती चेद्द्वयतत्त्वसिद्धिरथासती हन्त कुतः प्रपञ्चः । मायैव चेदर्थः सहा च तत्किं माया च घञ्वा च भवत्योपामिति” । जिज्ञासायां = सर्वास्त्वजिज्ञासायां । त्रिच-
तुरेति । त्रिचतुरज्ञानमलेनैव निवृत्ततादृशजिज्ञासत्येत्यर्थः । विज्ञानसत्ताया अपि संवृत्तिसत्त्वादे विज्ञा-
नान्तराधीनत्वादन्यस्थितविज्ञानप्रवाहोपगमे च सुषुप्त्याद्यभवापत्त्या विज्ञाने सर्वास्त्वजिज्ञासा
कतिपयविज्ञानैरेव स्वपूर्वपूर्वविज्ञानविषयकैर्भिवर्तनीयेति भावः । नन्येवमस्मिन्मविज्ञानासारवे मूल-
पर्यन्तमसत्त्वापत्तिरन आह्वयेति । इदमुच्यते, एवं व्याख्याने विज्ञानसत्तोपपत्तेः सम्भावनाया एवास-
म्भवात् ‘यदि सत्तोपपत्ता भविष्यतीति’ ग्रन्थासङ्गतिः, तस्माद्विज्ञानं सद् जनकत्वादित्यादि परेण वाच्यम्,
विज्ञानं न सद् वाच्यमेतत्वादिनादि च स्वाङ्गनिकेत्येवं त्रिचतुरविचारकलासु यदि सर्वसिद्धिस्तदा
सत्त्वं मत्वैव विचार आरब्धव्यः, अन्यथा विज्ञानसत्त्वात्तरविचारे एव समपयापनेऽभीष्टविचारे न
स्यात् । विधान्तगवेरमद्वय = निवर्तनीयचित्तसत्त्वात्तरविज्ञासत्येत्येव व्याख्येयम् । तेन = विज्ञानेन ।
इदम् = ग्रन्थादि । स्थोक्तं कथमिति । विज्ञानसत्त्वात्तरविचारस्य प्रारम्भितकथानीयकत्वेन
तत्रोदासीन्यस्यैवोचितत्वादिति भावः । अमविषयेण = असत्सर्गणे । प्राचीनतार्किकैः शुक्तिजत-
संसर्गस्यासत्तोपपादिसुकरम्, युक्तं चेत्तत्, संसर्गस्य सत्त्वे अमायानुपपत्तेः, विशेषतयाऽप्यधिकरणप्रकार-
कत्वस्यापि विषयसम्बन्धसापेक्षत्वात्, अन्यथेदमविषयतारजतविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावासङ्गतेः,
यदाहुस्तर्कप्रकरणे गदाधराः “नहि ययोः सम्बन्धो न भासते तद्विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभाधो दृष्ट्यर”
इति, सम्बन्धस्य सम्बन्धविभिनन्तरनिवन्तात् तद्वत्त्वं त्वप्रमाणिकम्, एवञ्च संसर्गात्तरवद्देशोकारे
च कृतत्वात्तन्वाशेऽन्यसत एव भागं युक्तम्, अन्यदेशस्थाजतभावनकल्पनस्य कुसृष्टित्वात्, अपरोक्षत्वात्तन्वाधु-
परत्वाऽनिर्वाच्यविषयकत्वं वा कल्पनं यमिति सज्जिन्नविषयकत्वमेव असत्येति भावः । विशिष्टताऽपव-
हारः = पुरोचनिभि रजततादात्म्यविषयकं ज्ञानं घटादिज्ञानाद्विन्नमिति व्यावृत्तिव्यवहारः । तथाच व्या-
वृत्तिमहत्जनकप्रवृत्तिविषयत्वरूपं व्यावृत्तिप्रयोजकत्वमसति तवापि सम्मतम्, किन्तु तवार्थोऽपि संसर्गे यदि तत्
तदा मम सांघृतेऽपि तत्किं पाणिपिहितम्, नहि सद्गुणरमस्यासति सम्भवः । ननु विज्ञानसत्त्वेनात्र संवृत्तिरेव
प्राज्ञा, तस्या एव व्यवहारोपपादकत्वाक्षेपान्, नचैवं द्वाभ्यामित्यसङ्गतम् अद्वैतिसम्प्रदायसिद्धभावरूपा-
न, यनिर्वाच्याविद्यायाः परेणानुपपत्तेऽपि अमरूपसंवृत्तेरुपगमात्, तादृशविद्याया अपि अमहारेण व्यव-
हारोपपादकत्वाच्च, किन्तु अमस्य विसंवादिव्यवहारजनकतायाः परमतसिद्धत्येऽपि संवादिव्यवहारस्य
प्रमाधीनत्वोपगमात्कथं तादृशव्यवहारस्य संवृत्त्या द्वाभ्यामुपगमः सद्गच्छते इति चेत्तत्त्वम्, अत एव
संवृत्तिशब्दमपहाय विज्ञानशब्दः प्रयुक्तः, संवादी विसंवादी वा सर्वोऽपि व्यवहारो विज्ञानत्वावच्छि-
न्नकारणताक इत्यस्य निर्विवादत्वात्, तस्य विज्ञानं अमो वा प्रमा धेत्यन्यदेतत्, संवृत्तिसत्त्वत्वादे
पुनर्व्यवहारजनकज्ञानमात्रस्य अमान्यकृत्यान् संवृत्तेरेवासन्त्या व्यवहारजनकत्वं पर्यवस्यति विज्ञान-
मायासत्त्वसिद्धाविति भावः । असत्सत्त्वदेन मूले परमार्थसज्जिन्नं सर्वत्र विवक्षितम्, मत्वलीकमिति न
विस्मरणीयम् । सदसत्सज्जिन्नरूपा तृतीया कोटिस्तु सावयिष्यते इति न सत्त्वात्तरान्तरनिबन्धनां
दोष इति । तद्वय = विज्ञानस्य । सदसत्त्वमविचार्यैव = अनन्तरं सिद्धमिव कृतेति यावत्, तद्वय-
युक्तिभिर्गृह्यतिरिक्तस्य संवृत्ततायाः येत्यमान्यत्वात्, असतः सावकतोपपादनस्यैवेदानीं विवक्षितत्वात् ।
विचारः = प्रमाणादेरसत्त्वत्वादिना सह कथा । अन्यथा = कथा प्रति विज्ञानसदसत्त्वान्तरसिद्धेर्हेतुत्वे ।

कर्ममे कथारम्भणमशयमापद्येत, स्वीकृतं च भवतापि भविष्यदादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य, कारणशक्तेश्च विशेषकमसदेव कार्यम् । नच कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्यैकप्र, अन्यत्र नान्यदापीति वैधर्म्यमेतयोःपीति घक्तव्यम्; विशिष्टव्यवहारप्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्त्वाविशेषात् । प्रयोजनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानपाटुच्चरलुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनुहरति ।
 तथापि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतश्च ध्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन स्वभावावलात् स्वविशेषणत्वेनोपादीयते, न त्वेवमत्यन्तासद्भवितुमर्हति, तस्य स्वरूपतो विशेषणतश्च इवधच्छिन्नतयाऽनङ्गीकारात्, कुत्र स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि निरूप्येत ।

मतिकर्ममे = कथा विना विज्ञाने संख्यादिसाधने अतोः कुण्ठितत्वे । अन्योन्याध्यादिति भावः । यदि विज्ञानं सन्त स्यादसाधकं स्यादित्यत्र इयमिच्छा वदन्नेवासातः साधकतामुपपादयति स्वीकृतमिति । आदिनाऽतीतं प्राप्तम् । विज्ञाने विशिष्टव्यवहारनिदानत्वम् = विज्ञानविषयकमितरस्यावृत्तिव्यवहारं प्रति प्रयोजकत्वं तादृशस्यावृत्तिमहजनकप्रवृत्तिपरत्वमिति यावत्, अज्ञातस्याव्यवर्तकत्वात् । असतः = इवव्यवहारकालेऽसतोऽतीतादेः । कारणशक्तेः = अतिरिक्तपदार्थस्य कारणत्वस्य वा । विशेषकं = इवावर्तकं असदेव = प्रागभावप्रतियोग्येव । यद्यप्येवमसद्विषयकज्ञानस्य सत एव व्यावृत्तिधीजनकत्वमायाति विषयस्य तु जनकतावच्छेदकत्वमेव विधायितासम्बन्धावच्छिन्नं तथापि ज्ञानस्याप्यसद्विशेषितरूपेणास्त्वमेव घाच्यम्, तथाचासत एव जनकत्वम् । किञ्च प्रतियोगिता ज्ञानीयविषयता वा यथाऽसति तथा जनकताऽपि स्यात्, जनकता यदि सत्येव एता तथा विषयत्वादिकमपि तथैवेति तुल्यम्, घटो ध्वस्तः, घट उदयस्वते इत्यादिप्रतीतिवलादसत्त्वेव यदि प्रतियोगित्वादिकं तथा प्रमागवलागित्तद्विध्यावेपि कारणता प्रतीतिवलादेवेति तुल्यम्, इदं तस्यापि केनचिद्रूपेण यदि सत्त्वं तदा प्रपञ्चस्याप्यधिष्ठा-
 भात्मना संभवमिति तुल्यम् माध्यमिकेनापि प्रतीतेरनपलापाप्रनीयमानरूपेण सत्त्वं तन्मतेऽपि तुल्यम्, एतेन विषयत्वस्य सम्बन्धित्वरूपा-मकनया सम्बन्धित्वरूपयोरभावे ज्ञानमप्यसतोऽसम्भवोति निरस्तम्; इदं तदेव त्वारि ज्ञानाभावप्रसङ्गात्, ध्वस्तकालावच्छिन्नाश्रयत्वस्य विषयतायानुपपत्त्यर्थं केनचिद्रूपेण सत्त्वोपगमे ॥ ममापि स समानः । तस्य = अतीतादेः । पृष्ठत्र = मन्मते । अन्यत्र = तव मते । प्रैकालिका-
 त्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य ज्ञानादौ त्वोपगमादिति भावः । एतयोरेति । अतीतादिरूपासतसत्त्वमन्त-
 सिद्धासतवैधर्म्यः । विशिष्टेति । व्यावृत्तिव्यवहारोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्तसमये इत्यर्थः । तस्य = अतीतादेः । पाटुच्चरलुण्ठिते = क्षीरापहतघर्णे । यामिकः = रक्षकः पुरयः । प्रयोजनानुपयुक्ते इत्यादि प्रयोजनानुपयुक्तरूपेणावस्थानस्याप्युपलक्षणम् ।

“नष्टसत् घटादि न घटादिरिति” विस्मृत्य शङ्कते तथापीति । प्रयोजनसमयेऽतीतादेरसत्त्वेऽपी-
 त्यर्थः । तद्विज्ञानेन = घटादिविज्ञानेन । स्वभाववलात् = विषयतारूपस्वरूपसम्बन्धविशेषेण । स्वभावत-
 इत्यस्याप्यप्यमेवार्थः । कुत्र सम्बन्धि निरूप्येतेत्यन्वयः । विषयतया कस्य सम्बन्धि ज्ञायेत, असति विषयता न सम्भवति निस्स्वरूपत्वादित्यर्थः । उक्तं स्मारयति उक्तमिति । नियतशब्दो व्यावृत्तपरः । असत्त्वान् = कालसम्बन्धित्वे सति देशत्वकालत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वात् । सत्यन्तं नियतस्व-
 रूपस्येत्यादिना लब्धम् । अन्यथा = घटादेः खपुण्यायमाणत्वे । अतिप्रसङ्गात् = प्रत्यक्षाद्यपलापप्रस-
 ङ्गात् । “तथासति घटादिर्नैवपि न स्यादि”तिपक्षमुक्तार्थोऽत्र स्मरणीयः । “प्रयोजनानुपयुक्ते” इत्यादिप्रत्यक्षा-

न । उक्तमत्रासतोऽपि हि तदेव स्वरूपम्, तस्य नियतस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यतमतिप्रपञ्चेन ॥ इति खण्डनेऽसतः कारणतोपपत्तिः शून्यवादश्च ॥

अथ शून्यवादापवादः स्वप्रकाशवादः ।

अपरे पुनश्चेतसोऽपि शून्यताहीकारे मनःप्रत्ययमनासादयन्तः 'सर्वमिदमसदेव

त्रापि सञ्चारणोऽयं, तथाहि-समानकालीनयोरेव सम्बन्धित्वस्य संयोगस्थले दृष्टत्वाकालान्तरसतोऽपि ज्ञानसमानकालीनत्वाभावात् विषयतया ज्ञानसम्बन्धित्वसम्भवः, समाधानं च समानमित्युक्तम् । भ्रान्तीति । मिथ्याभूतस्यापि भ्रान्तिविषयस्य स्वाप्नकामिन्यादेः सुखादिजनकताया अपावर्तकताया विषयतायाश्च दर्शनात्, स्वाप्नज्ञानं मिथ्येत्यनुभवबलात्तज्ज्ञानस्यापि मिथ्यात्वाच्चेति भावः । 'मिथ्यात्मनि न हेतुत्वमिति केचिदजुष्टुपन् । सिद्धये तादृशं तस्य कृतिस्तेषां पराकृतौ ॥ इति खण्डनशारदायामसतः कारणत्वं, शून्यवादश्च ॥

चितौ शून्यतामपवादितुमाहापरे इति । नन्वपरश्रुतार्थो योगाचारो वा, वेदान्ती वा प्राभाकरो वाऽन्यो वा कश्चित्स्वप्रकाशवादी, माद्यः तेन विज्ञानेऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वम्यवोपगमात्, तस्य च माध्यमिकेनाप्यनिराकरणात्तयोरविवादात् । न द्वितीयः, तेन स्वविषयत्वरूपस्य बक्ष्यमागस्वप्रकाशत्वस्यानङ्गीकारात् । न तृतीयः, तेन विज्ञानस्य स्वविषयत्वोपगमेऽपि तदतिरिक्तस्याप्यशून्यत्वोपगमान्, चेतसोऽपीत्यादि ग्रन्थेन च तस्य शून्यताप्यननात् । अतएव न चतुर्थोऽपीति चेन्न; आद्यद्वितीययोर्महगैः दोषात्, तथाहि—विज्ञानस्यार्थक्रियाकारित्वे शून्यविज्ञानवादिनोरविवादेऽपि विज्ञानवादिनार्थक्रियाकारिणि पारमार्थिकत्वोपगमान् शून्यवादिना च सांभृतत्वस्योपगमात् तन्निष्कारणेनैव विज्ञानवादिनश्चास्तिर्त्तत्वात् । तदुक्तं गुडबन्दिशायामाचार्यैः "अर्थक्रियाकारिण एवावधार्यस्वरूपस्वनियमस्य माध्यमिकान्य-पीद्वरङ्गीकारादिति" । वेदान्तिसम्मतस्वप्रकाशत्वस्यापि यथोपरितनग्रन्थेन लाभस्तथा श्लाघ्यास्यते इति । पुनस्त्वर्थः । चेतसो = विज्ञानपदजन्यधीविशेष्यस्य । शून्यता = निरुक्तासत्त्वम् । मनःप्रत्ययम् = विश्वासम् । अनासादयन्त इति । अयम्भावः—शून्यता सिद्धा नवा, द्वितीये नोपगन्तव्या अप्रामाणिकत्वात्, भावे परतो वा स्वतो वा, तत्र परस्याविचाररूपत्वे पूर्वोक्तदोषः, अविद्याभिन्नत्वेऽपि तस्य परार्थीनसिद्धिक्रमे मूलपर्यन्तमसिद्धयोक्तदोषः, असिद्धस्य साधकत्वे शून्यत्वेव विश्वमपि तेनैव प्रमीयेत तस्मात्स्वतः सिद्धोऽनुभवस्वभावाऽपि शून्यतासाधकत्वेनावशोपेयः, उपेयते च, अतएव स्वविषयत्वं विज्ञानस्य शून्यवादिमते दृश्यत्वेहेतुपपत्तौ चन्द्रिकादाबुक्तम्, किन्तु "मायोपमं च विज्ञानमुक्तमादिष्यन्धुनेति" माध्यमिककारिकोक्तदिशा विज्ञानस्यापि सांभृतत्वं त्वयानुमन्यते, तच्चायुक्तम्, सांभृतत्वे विज्ञानस्यापि कदाचिद्वावाक्यव्यभवावेव निस्साक्षिरूपं च बाधस्यासम्भवेनानुभवस्य प्रामाणिकस्यैवोपेयत्वात्, अत एव विज्ञानधारोपगमेऽपि न निस्सारः । सांभृतत्वे तस्या अपि कदाचिद्वाधधौन्यात्, अन्यथा प्रपञ्चवत्स्यापि बाधो न स्यात् । नचैवं लक्षणाद्यनिर्वाच्यत्वस्य सत्त्वेऽप्यनुभवस्याबाधे प्रपञ्चबाधस्तथापि न स्यात्, अनिर्वाच्यत्वेहेतोर्यमिचारित्वादिति वाच्यम्; असङ्गानुभवे हेतोरेवासम्बन्धाद्वयमिचारानवकाशात् । अतएव तत्र धर्मोपग्रहप्रवर्तिष्णुवाक्यवहाराविषयत्वं बक्ष्यति । नच विज्ञानधाराया व्याप्यत्वेऽपि कदाप्यसमाप्तेन कविबहोष इति वाच्यम्; तथात्वे समाप्तेरपि साधनोपपत्त्या । एतेन बाधस्य व्याप्याधिकसत्ताकवस्तुविषयकत्वरूपसाधकत्वमपि समर्थितम्, लोके तथा दर्शनात् । नच शून्यवादे

विश्वमित्यभिधातुं सहसैवानुत्सहमानां गम्यन्ते—विज्ञानं तावत्स्वप्रकाशं, स्वत एव सिद्धस्वरूपम्, न खलु विज्ञाने सति जिज्ञासोरपि कस्यचिद् 'जानामि न वेति' संशयो

शुचपादे रगतादेशच समस्तत्वाक्याद्याधे सावधिकत्वस्याप्यत्यमप्रामाणिकमिति वाच्यम्; अनुभवानुरोधेन सर्वोपेयमसत्ताकरस्यावश्योपेयत्वात्, यदाहुः "प्रतियोगिनि दृष्टे च ज्ञामद्वन्द्वे मृषा भवेत् । स्वप्नादिदृष्टिरस्माकं न च भेदोऽपि किङ्कृत" इति ॥ एवमसङ्गानुभवस्य सिद्धौ तस्य निर्विषयकत्वमपि मन्तव्यमेव, अन्यथा तस्य सर्वदा सविषयकत्वे विषयाणामपि शून्यता दुर्लभा स्यात् । एतेन सर्वशून्यत्वस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्तः स्वीकारः परास्तः, अहङ्कारस्यानात्मत्वेन तन्निवृत्तेरिष्टत्वेऽपि पुरुषसत्यतां विना तेनार्थ्यमानत्वं स्यात्सम्भवात् सत्यसमाप्तन उपगम्यत्वम्, अन्यथाऽऽत्मनिवृत्तिमिच्छतो मौक्ष्यं स्यात्, निरावाद्या अहङ्कारनिवृत्तेः सम्भवाच्च । न च स्वसत्त्वे सुखादीदृश्या प्रवृत्तिनं ज्ञान्यदारणेति कथं मोक्ष इति पाप्यम् । आत्मव्यतिरिक्तसुखाद्यै शून्यत्वग्रहस्यैव तत्र परमकाष्ठापन्नवैराग्योत्पादकत्वेन तत्रेच्छानुत्पत्त्या प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति । विशयं = जगत् ।

स्वप्रकाशात् निरपेक्ष स्वत एवेति । एकस्मिन् विषयविषयिभावोपगन्तुमते लाघवात्स्वविषयत्वस्यैव स्वप्रकाशत्वरूपतौचित्यात् युक्तमेणैव कारणोजनं युक्तम्, स्वतः सिद्धस्वरूपमेवेति, वैशान्तिमते तु स्वत एव = स्वभावत एव, स्वातिरिक्तमनपेक्ष्य च सिद्धस्वरूपं = संशयाद्यविषयस्वरूपमित्यर्थः, तेन ग्रन्थकृन्मते विशयविषयस्वरूपसिद्धत्वात् चित्तसम्भवेऽपि न क्षतिः एवञ्च स्वप्रकाशत्वं संशयाद्यविषयस्वभावत्वमित्येकम्, यद्यप्येतद्वृत्तिज्ञानादावपि तार्किकादीनामपि साधारणम्, तदुक्तं ग्रामाण्यवादमणी "नद्वैतज्ञानं जानामीति प्रथेति न वा घटज्ञाने पदं ज्ञानामीति," तथापि वक्तव्यदिशा स्वप्रकाशसाक्षिनिर्वाहमेवैतदिति न वैशान्तिनो हानिकारम् । द्वितीयं तु वृत्त्यादिशब्दवृत्तं स्वातिरिक्तसंविदपेक्ष्यव्यवहारविषयान्यवकूटत्वम् सिद्धशब्दस्य सिद्धिप्रयुक्तव्यवहारविषयताभेदत्वात् । स्वातिरिक्तवृत्तिसापेक्षत्वमादात्मन्यनुदासाय संघेदिति । अतिरिक्तशब्देन चात्यन्तभेदो विवक्षणीयः, तेनासंशयादकाज्ञानाभावोपहितचित्तोप्यवहारमात्रेऽपेक्षणीयत्वेऽपि नासम्भवात्, तस्याः शुद्धचिन्निष्ठाभित्त्वात् । ब्रह्मविषयतानुगमरक्षे तु स्वातिरिक्तपेक्षयाऽप्यवधारणाय चोपपन्नत्वम् वस्तुतस्तत्त्वं कस्य विषयताप्यन्ताभावोपलक्षितस्वरूपत्वमेव स्वप्रकाशत्वम्, अलीकेशितिश्रासिधारणाय स्वरूपत्वं पूर्वत्रापि ब्रह्मत्वम्, भतएव मूले इत्येवमप्युक्तं सकलम् आत्मत्वाद्यत्रिभिर्नविषयतानां ज्ञानाज्ञानान्यतरोपाधिकात्कीलनशब्दनुपहिते उत्कलक्षणसत्त्वान् । भेदकूटस्यासंयुक्तद्वन्द्वत्वे तु जडत्वात्यन्ताभावोपलक्षितस्वरूपत्वलाभार्थमेव स्वत एवेत्यादिकम्, जडशब्द "यदो जड" इत्याद्यनुगतप्रतीतिव्यवहारसिद्धौ जातिविशेषो चोपाधिवैयर्थ्यवत्, न तु स्वप्रकाशत्वघटितम् । तेन्यादिना स्वप्रकाशत्वे संशयाद्यविषयत्वलिङ्गमनुमानं मानं वक्ष्यति, तादृशलिङ्गस्य स्वरूपासिद्धिपरिहाराय तावदाह न खल्विति । विज्ञाने = यदाविज्ञाने ।

अत्र कालिकप्रसिद्धिविज्ञया कृष्णोपघटज्ञानं यदि कृष्णोऽस्वप्रमाणशक्तत्वाभाववत्स्यात् कृष्णोऽसंशयादिविषयतान्यनमवत् स्वादिनि परतो 'अन्यथे' त्यादिना विवक्षणीयमापादनम् ईदवरीयज्ञानमादाय स्वप्रमाणप्यसत्ताकत्वस्य घटज्ञाने सत्त्वान् विषयत्वे इष्टारणितारणाय पुरश्चित्तोशे निवेशिनः । तत्रोपेक्षणीयेषु व्यभिचारकारणाय जिज्ञासोरिति । तथाच जिज्ञास्यत्वं व्याप्यदलप्रविष्टमिति न व्यभिचारः, तेषु जिज्ञास्यत्वसत्त्वे संशयादिविषयताया अप्यापत्तेः, तदसत्त्वे च विरोधाभावात्प्रयुक्तस्य विशिष्टापादकाभावस्यापि सत्त्वान् । अनुमानोपपत्त्याप्यदले जिज्ञास्यत्वनिवेशस्तु निष्प्रयाः ।

जनः । अथवा पक्षे जिज्ञास्यत्वस्य विशेषगता वक्ष्यते तस्माभावेवात्र जिज्ञासोरिति पदम् । युक्तं चेत्तत्, पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षमनभिधाय हेतौ पक्षधर्मनाभिधानस्यानुचितत्वात् । तर्कव्याप्यदले ॥ जिज्ञासितप्रतिवेगोऽन्यदेत्यादिना करणीयः । अग्रहि संशयादिविषयसामान्याभावात् जिज्ञास्यत्वविशिष्टस्य स्वप्रमाप्याप्यसत्ताकत्वाभावस्याभाव इति विपर्ययपर्यवसानं विशेष्याभावमादाय, जिज्ञास्यत्वस्य तत्र सत्त्वात्, विपर्ययानुमाने जिज्ञास्यत्वस्य पक्षे विशेषगत्, कृष्णजिज्ञास्यं कृष्णवर्णघटज्ञानं कृष्णजिज्ञास्यत्वविशिष्टस्य कृष्णीयस्वप्रमाप्याप्यसत्ताकत्वाभावस्याभाववत्, कृष्णीयसंशयविपर्ययत्वात्, अभिज्ञासितघटादिवत् । इच्छादेशे च ज्ञानसमानयोगक्षेमतेति न व्यभिचारः । अग्र च स्वप्रमाप्याप्यसत्ताकत्वस्थाने स्वसत्ताकत्वापकप्रमाविपर्ययानिवेगोऽपि शक्यः । स्वरूपसत्ताया अनतिरिक्तत्वात् स्वप्रमाप्याप्यत्वं वा स्वप्यापकप्रमाविपर्ययत्वं वा, निवेदयम् । एवं च पक्षधर्मताषट्कात् स्वप्रमाप्याप्यसत्ताकत्वसिद्धिः । तत्र योगाधारमते ज्ञानस्यैकक्षणभाववृत्तित्वेन स्वोक्तोत्पत्तिकस्यातिरिक्तप्रमाऽऽदाने तन्निरूपितकालिकप्याप्ते-
घटज्ञानादिसत्तायामसम्भवात् स्वात्मकप्रमैव स्वपदेन प्राप्तेति स्वविपर्ययरूपस्य प्रकाशत्वसिद्धिः, वेदाग्निमा तु विषयविपर्ययावस्यैकप्रान्तहीकारात् स्वाविपर्ययस्य पक्षे विशेषणीयत्वात् पक्षीभूतज्ञानस्य स्वप्रमादेन धर्तुमशक्यत्वात् पक्षोभूतज्ञानातिरिक्तैव प्रमा प्राप्ता, सा च लाघवादेका निर्या च सिद्धयति, सकर्तृकत्वानुमाने ईदृशवत् । सैव च साक्षिशब्दाभिधेया ।

यद्यपि साक्षिण एव सिद्धिर्नतु तत्स्वप्रकाशत्वस्य, तथापि सक्षिणोऽप्यभास्यव्योपगमे “विषयनि-
रूप्यं हि ज्ञानं तेन ज्ञानयित्वेनो विषय” इतिन्यायेन साक्षिविपर्ययीभूतघटज्ञानविषयकत्वस्यापि साक्षिणपदकृत्वातामन्तरे भावद्वयकत्वात् घटज्ञानविषयकप्रमायां द्विरवाचारत्तौ लाघवबलारिसिद्धमेकत्वं
वाप्येत, अन्तिमासिद्धौ घटज्ञानपर्यन्तं वक्ष्यमाग्रीत्या संशयविपर्ययतारत्तौ संशयाद्यविपर्ययत्वस्य हेतोः पक्षधर्मतामुपपत्तिश्च, अनवस्थावन्तिश्चेत्यादितर्कप्रतिसन्धानसहकृतं पुनरनुसन्धीयमानमक्तानुमान-
मेव प्रमायामविपर्ययान्वाप्येकत्ववद्वारकत्वादिरूपस्वप्रकाशत्वसाधनत्वाकम्, अत एव “द्वैवद्वत्तो जीवन-
मरणान्यतप्रतिपोगा प्राणिरादितिमातर्यैव पुनरनुसन्धीयमानस्य लाघवसहकृतस्य जीवित्यसाधकत्वम्,
सहकारिवैचित्र्येणैकस्यापि विचित्रफलजनकत्वादित्यादिक”मर्थापत्तिमणा युक्तम् । व्यापकतावच्छेदक-
रूपेणैव साध्यानुमितिरित्यस्याप्रामाणिकत्वात्, एवं च साक्षी यदि स्वसत्तावशापकप्रमाविषयो न स्यात्
संशयादिविपर्ययस्यादिनि न शक्यमापादयितुम् विपर्ययपर्यवसानस्य धर्मिमाहकमानवाधेनासम्भवात् ।

ननु ज्ञानस्य जिज्ञास्यत्वे न तत्र स्वप्रमाप्याप्यसत्ताकत्वम्, तत्सत्त्वे वा न जिज्ञास्यत्वम् ज्ञाते
जिज्ञासाजनकत्वात्, न च सामान्यतो ज्ञाते विशिष्य जिज्ञासा स्थादिनि वाच्यम्, एवं हि विशिष्य
जिज्ञास्ये तत्र विशिष्य संशयादिविषयतापि स्यादिति दुर्लभं विपर्ययपर्यवसानम्, मैवम्, प्रमितेऽपि
पुनरिदं प्रमित्यादांतात् समोहितसाधनताज्ञानावीनाया जिज्ञासाप्याप्तदृष्ट्यापि कल्पयितुं कदाचि-
त्सम्भवात् । अतएव—एवं संशयस्ततो दुर्गमः, ततो द्वेषः, ततस्तदुच्छेदेच्छा, ततो निर्णिर्नायेति क्रमेण
संशयावधीना जिज्ञासा संशयाद्यविषये कथं स्यादिति, सिद्धत्वज्ञानाभावोऽपि जिज्ञासाकारणमिति
तदभावे सा कथं स्यादिति च निरस्तम् । निर्विकारं वा जिज्ञास्यत्वस्थाने उपेक्षतावच्छेदकधर्मशून्यत्वम् ।
किञ्च तेन रूपेण ज्ञाते तेन रूपेण जिज्ञासा नास्तीत्युक्त्यै बीजं तावच्छिन्त्यताम्, धनसिद्धावपि तत्सिद्धय-
ज्ञाने धनेच्छोपलभनेच्छाविपर्ययत्वस्यासिद्धत्वस्याप्यन्वाभावात् सिद्धेऽपि घटत्वेन घटज्ञाने तेन रूपेण
नदिच्छा कुतो न स्यात् । असिद्धत्वज्ञानस्याभावादिनि चेत्तदपि कुतो न स्यात् । धनादिविलक्ष्यो ज्ञानस्य
स्वभावविशेष एवायमिति चेन्ननु स्वभावविशेष एवायं स्वप्रकाशतां विना न निर्वहतीति वचोभग्न्यन्तरेण
त्वया मा स्वीकृता, एकत्र विषयविपर्ययाभावः परं त्वया नोपेयते, स च वेदान्तिनापि नानुमन्यते

तथाहि, घटादिज्ञाने जिज्ञास्यावादिपिरहप्रयोगकं यदि न स्वविषयत्वं, नया ज्ञानव्यस्यैव स्वभाव-
विशेषतश्चित्तस्य तथायं वाच्यम् किन्तु ज्ञानवदिष्ट्यामुग्धादायपि सति जिज्ञास्यव्यसंशयादिविषयावा-
दनानादिष्वेवामुक्त्यादिप्रयोगपतायि तत्र वाच्येति महद्गौरवम्, तस्मात्प्रत्ययमिच्छता नित्य-
माक्षिविषयवर्त्यकस्यैव तत्प्रयोगकता वक्तुमुचितेति त्रिं वेदान्तिना । तस्माजिज्ञास्यावस्य ज्ञाने
पिरहोऽपि स्वप्रकाशत्वसाधक इति ध्येयम् ।

ननु तार्किकं प्रति संशयापाद्यादं ज्ञानाद्यक्षणे न सम्भवति, ज्ञानयोगवद्यानङ्गीकारात्, एवं
संशयादिसामग्र्यविरहाच्च । नापि द्वितीयक्षणे, योगाचारमते तदत्र ज्ञानाभावेऽपि तार्किकमते तदा
ज्ञानसत्त्वान् 'विज्ञाने सती' तिमूलासङ्गतिविरहेऽपि द्वितीयक्षणस्यानुपपत्तयसाधयिष्यते मंशयापनु-
पपत्तेः, तदनधिकरण्येऽपि प्रथमक्षणे साधारणासाधारणवर्मरुद्धमिज्ञानादिरूपसंशयवत्त्वस्य, प्रति-
योगितायच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानरूपस्याभावाधीकारणस्य वासत्त्वान् । अतएव न तृतीयक्षणेऽपि,
'विज्ञाने सती' तिमूलास्य विज्ञानानन्तर्याधकतामुपगम्य तद्विशेषपरिहारऽपि एवं संशयादिकारणानुपपत्तेः,
नहि द्वितीयक्षणे धर्मादिज्ञानमनुमित्यादिरूपम्, तस्य ज्ञानकरणकत्वेनत्यक्षणे ज्ञानयोगवद्यापत्तेः, तस्य
'मयि घटज्ञानम्' 'घटज्ञानवानहमि' त्याद्यनुपपत्तयसाधयै तेनैव प्रतिबन्धात् घटं जानामि नवै' त्यादि-
संशयानुपपत्तेरिति चेन्न; यत्र द्वितीयक्षणस्थज्ञानस्य कदाचित् सारमग्रीयवाद्धमिज्ञानाद्यात्मकता तत्र
तृतीयक्षणे आपत्तिसम्भवात्, अस्तु वा चतुर्थादिक्षणे आपत्तिः, तद्वानुपपत्तयसाधयस्य प्रतिबन्धकस्याभावात्,
जानामि नवैत्यादिमूलं तु 'अज्ञासि' नवै' त्यादिपरम्, अतएव "न च कश्चिदमुमद्राहीनो वा
भवानिति पृथोऽनन्तरक्षणे सन्दिग्धे विषयस्यति संविद्भावं वा प्रमिणोति, किन्तु निश्चिनीयेव
'अमुमहमद्राक्षेमिति" तत्त्वप्रदीपिकादौ भूतप्रयोगः कृतः । द्वितीयक्षणेऽनुपपत्तयसाधयविरहदशायां प्रथम-
क्षणस्थज्ञानस्य धर्म्यदिज्ञानात्मकतायां तु यथाधुतमेव सम्पक् । पक्षता च तद्विशेषज्ञानस्यैव । नच
व्यवसायजनकमनोयोगाभ्यमनोयोगजन्यस्य संशयादेर्द्वितीयक्षणस्थत्वासम्भवः, एवं क्रिया ततो
विभाग इत्यादिप्रक्रियायाश्चैव क्षणविलम्बादिति वाच्यम्, व्यवसायजनकमनोयोगजनकक्रियाऽप्यवहितो-
त्तरक्षणापत्तिक्रियाया विभागादिक्रमेण व्यवसायान्यवहितोत्तरक्षणे संशयादिसम्भवात्, एकस्य कर्मणः
कर्मास्तप्रतिबन्धताया अप्रामाणिकत्वात् । अन्यथा नैयायिकमते द्वितीयक्षणेऽनुपपत्तयसाधयो न कदापि
न्यात् । किञ्चाद्यानुपपत्तयसाधयसत्त्वेऽप्यपत्तेः सम्भवः, तथाहि-आद्योऽनुपपत्तयसाधो न 'घटमहं जानामी'
त्याकारकः, तत्र ज्ञानस्य विशेषगतात् ज्ञानज्ञानं विना तदनुपपत्तेः, अपि तु मयि घटज्ञानमित्याकारकः,
स च 'जानामि नवैति' संशयं 'न जानामी' त्यभावबुद्धिं वा प्रति न प्रतिबन्धकः, असमानाकारकत्वात्,
तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वर्मावच्छिन्नप्रकारातिरूपिततद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताकं ज्ञानं प्रति तत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नतद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकतद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताकप्रहस्यैव प्रतिबन्धकताया
नयैः स्वीकारात् ।

चस्तुतस्तु घटत्वप्रकारकज्ञानात् पटाभावबुद्धेर्धारणाय विशिष्यैव फलबलेन क्वचित्तादृशकार्यकार-
णभावानां कल्पनीयत्वात् प्रतियोगितायच्छेदकप्रकारकज्ञानस्वधर्मिज्ञानत्वादिना प्रतियोगिविशेषिताभाव-
ज्ञानत्वसंशयत्वादिना च कार्यकारणभावानामप्रामाणिकत्वान्न तानादाय शक्यं प्रत्यवस्थापितुमपि । न च
प्रकृतेऽपि विशिष्य कार्यकारणभावः फल्यतामन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति वाच्यम्; 'तद्वेतोरेवास्तु हेतुत्वं किं
तेनेति' न्यायेन प्रतियोगितायच्छेदकप्रकारकज्ञानादिसामग्रीणामेव प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानादिकं
प्रति नियामकताया कर्तुं शक्यत्वात् । अनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पनेन लावणात् । एतेन-धर्मिज्ञानं च
संशयहेतुः, अन्यथा संशये धर्मिनियमः कोटयुक्तत्वञ्च न स्यादिति-निरसनम्; धर्मिज्ञानजनकस्यैव नियमः-

‘न जानामीति’ वा विपर्ययो व्यतिरेकप्रमा वा । तेन जिज्ञासितस्यातत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाणमभावसमुदायः स्वव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमानयति, अन्यथा हि जिज्ञासितप्रमितत्वव्यतिरेकव्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमधिगितजिज्ञासस्य

कश्चिद्वदन्, कोट्युत्कटत्वस्य च कोटिविभेदतद्वद्वरितभूयोधर्मविशिष्टधर्मविषयकत्वरूपस्य तादृशधर्मविषयकत्वेन नियन्तुमशक्यतादन्वयाऽऽप्याश्रयापत्तेरिति । न ॥ इयञ्चसाधनादासमये संशयाद्यापत्तिकल्पे संस्कारप्रतिपक्षके का दृष्टिशेषवचनाद्युपनिषातेऽप्यपनावसरेऽपि पङ्क्त्यर्थप्रमुमहमवेदिपं न वेति संतयादिदर्शनादिदृष्टापत्तिः, विपर्यये ह्यरूपासिद्धिरचेति चाध्यम्, तादृशोपनिषाताभावस्थलीयज्ञानस्यैव पक्षत्वात् । जानामीति । घटमित्यादिभ्यः संशयविपर्ययावनाहार्यो विवक्षितौ । व्यतिरेकप्रमेति । मन्विदमयुक्तम्, ज्ञानसत्ये तदभावग्रहस्य प्रमात्वानुपपन्ने, तदसत्त्वेऽपि तथैव, तथाहि—तदा ‘न जानामीति’ व्यतिरेकप्रमापादने इष्टापत्तेः, ज्ञानस्यावर्तमानत्वात्, नाज्ञासिपमिपस्यापादने च तस्य भ्रमत्वमेव, पूर्वं ज्ञानस्य जातत्वात्, अन्यथा रिष्टापत्तिरेव । अथ न नैयायिकं प्रति कृतीयापत्तिः, अपि तु माध्यमिकं प्रति, तन्मते ज्ञानस्य सांबुतसत्त्वोऽपि प्रैकालिकसाधैदिकतायन्नाभावप्रतियोगिण्यात् । तदभावस्य तदधिकार्येऽपि प्रमात्वसम्भवात्, युक्तञ्चैतत्, योगाचारादिना ज्ञाने पारमार्थिकत्वस्थापि साधनीयत्वात् । तथाच घटज्ञानं यदि तादृशप्रतियोगिग्राह्यत्वात्, तादृशप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाधिकोप्यं स्यादित्यापादनीयम् । नचैवं माध्यमिकस्य व्यतिरेकप्रमाया मिष्टापत्तिः, घटज्ञानं तादृशप्रतियोगिताद्यदिनिधीयंदि प्रमा स्यादप्रमात्वप्रकारकप्रामाणिकप्रवहारविषयो न स्यादित्यत्र मूलत्वात्पर्यसम्भवादिति चेन्न; अर्थक्रियाकारिरूपप्रसङ्गग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वेनाप्रमात्वप्रकारकस्य इहारविपर्ययस्य हेतोरुपपन्नेविपर्ययेऽप्रयोजकत्वात्, घटधर्मिकादृशविषयः पक्षीकाणे वेदान्तिनाऽपि तथैव समाधेयत्वात्, घटज्ञानस्यापि विशिष्टस्य मिष्टात्वेनोक्तपक्षकत्वेऽपि वेदान्तिना तथैव समाधेयत्वाच्चेति चेन्न; अगत्या व्यतिरेकप्रमापदस्य ज्ञानवद्विशोऽहिमिति भेदनिश्चय उरताया वक्तव्यत्वात्, प्रमात्वस्याविवक्षणीयत्वात्, ‘न जानामीति’ विपर्ययस्याप्यन्ताभावविषयकत्वेनापीनरूपवादिति परमार्थः । एवं च भेदनिश्चयोऽप्यनाहार्यो वक्तव्यः ।

तेन = विज्ञाने संशयाद्यविषयस्य हेतोःसत्त्वेन । जिज्ञासितस्येति । इदं पक्षे जिज्ञासितत्वस्य विचोपगताडामाय, समुदायान्त्रिमि निष्ठत्वं पश्यर्थः, अतस्त्वज्ञाने = संशयविपर्ययो व्यतिरेकप्रमा = भेदनिर्णयः, अस्याप्यतत्त्वज्ञानपदेन ज्ञानसम्भवेऽपि पार्थक्येनोपादानमुक्तिर्विचिष्यमात्रम्, एतत्तु विषयतासामान्याभावा इत्यर्थः । यथा श्रुतं तु विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशज्ञानप्रपाभावस्य हेतुत्वमिप्रायेण । जिज्ञासितस्य प्रमितत्वम् = जिज्ञास्यावशिष्टस्य स्वप्रमात्वाप्यसत्ताकत्वाभावस्य स्वसत्ताप्यपकप्रमाविषयत्वाभावस्य वाऽभावम्, यथाश्रुतं तु जिज्ञासिते पक्षे पक्षधर्मतयिललभ्यसाध्यामिप्रायेण, प्रमितत्वस्य स्वप्रमात्वाप्यसत्तास्त्वपर्यवसायित्वस्यावश्यकत्वात् । यद्यपि वेदान्तिमते नाशिणो भ्रमप्रमासाधारणं, तथापि घटादिज्ञानां प्रमात्वं निरापाधम् । तदंशे प्रमात्वस्यापामाद्यप्रधानारकन्दितावस्य च सूचनार्थेव ज्ञानरवमनुज्ञा मूले प्रमितत्वमिमानम्, योगाचारमते तु स्वोरो नस्य सूचनायेति त्रिवेकः । आनयति = अनुमायति । विपक्षवृत्तिचक्षुवाप्यकं तर्कमाहान्ययेति । जिज्ञासितप्रमितत्वव्यतिरेकव्यापकम् = सामानाधिकरण्यासम्भवेन । जिज्ञास्यव्यतिरेकस्य स्वप्रमात्वाप्यसत्ताकत्वाभावस्य व्यापकं जिज्ञासितस्य पक्षीभूतज्ञानस्य व्यतिरेकोल्लेखि = अभावविषयकं ज्ञानं = वक्तव्यतादिकं, स्यापकता विषयतासम्बन्धावच्छिन्ना बोध्या । जिज्ञासोत्तरं निद्रादिरूप-

स्यात्, अतः सर्वजनस्वात्मसंवेदनसिद्धमेवास्व बोधस्य स्वरूपम् । व्यवसायस्यानुव्य-
वसायनियमान्न तत्र संशयादिरिति चेन्न; यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता नोपेया, तत्र जिज्ञा-
सायामात्मधर्मिकं तत्संशयमारब्धं व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात् ।
विषयसद्भावसंशये तद्विषयेऽपि संशयस्य सम्भवात् । एवं चित्रतुरसंवेदनकक्षाधौव्यनि-
यमाभ्युपगमेऽपीति । स्वप्रकाशे तु मानमेयभावव्यवस्थाया अभावादेव तदाश्रयादोषा-
निरवकाशाः ।

प्रतिबन्धकोरपत्तौ कारणाभावेन संशयादिविषयतापादनासम्भवादाहाविधितजिज्ञासस्येति ।
स्वावयवहितोत्तरानुपपत्तिर्न तत्तत्प्रतिबन्धकं यस्या जिज्ञासायास्तादृशजिज्ञासाविशिष्टस्येत्यर्थः । तथाच
पक्षतावच्छेदकादौ सादृशजिज्ञासाया एव घटकसंति भावः । अत्रेदंशोऽयम्, एकत्र विषयविषयिभावोप-
गमपक्षे 'घटमहं जानामीति' बुद्धेरपि ज्ञानविषयिकाया नानाज्ञानकल्पने गौरवात् लाघवसहकारेण स्व-
विषयस्वरूपस्वप्रकाशस्यसाधकत्वम् । स्वप्रकाशत्वं निगमयति अत इति । सार्वदिकस्य संशयादिविष-
यतासामान्याभावस्याश्रयादाित्यर्थः । स्वात्मकं यत्संवेदनं सर्वजनानां तस्मिन् = तद्विषयीभूतं तत्प्रपु-
ष्कसंशयाद्यविषयताश्रयो वेत्यर्थः । अथवा यस्तुगतिमनुक्याहात इति । स्वप्रकाशत्वव्यवस्थितावित्यर्थः ।
स्वात्मकसंवेदनेन = मानान्तरमनदेष्टव्यं सिद्धं = संशयादिविषयताशून्यमित्यर्थः । सर्वसाधकस्य तस्य
साधकान्तरनिरपेक्षत्वमिति भावः ।

संशयाद्यविषयस्वरूपहेतोर्गन्वधानुपपत्तिं शङ्कते व्यवसायस्येति । ज्ञेयता = अनुव्यवसायाविष-
यता । नोपेयेति । अनवस्थाविषयान्तरसञ्चाराभावादिभयादिति भावः । जिज्ञासायामिति । अनुपेक्षणी-
यतायामित्यर्थः । तथा चोक्तरीत्येवानुव्यवसायाविषयीभूतं ज्ञानं पक्षोक्त्यैव संशयादिविषयतापादनसम्भ-
वात् तस्य स्वप्रकाशताया वाच्यत्वे "प्रथमस्य सधामावे प्रत्येयः कित्तिबन्धन" इति न्यायेन पूर्वस्यापि
स्वप्रकाशत्वमस्तु, योगाचारदिभ्यो 'अयं घट' इति स्तवापलपत्पत्या स्वविषयस्वरूपस्वप्रकाशतानी-
कित्येऽपि 'अयं घट' इत्येतद्व्यतिरिक्तस्य 'घटमहं जानामीति' ग्रहस्य स्वप्रकाशताया वेदान्तिसम्भ-
ताया अदुष्टत्वादिति भावः । आत्मधर्मिकमिति । घटज्ञानज्ञानमहं प्रमिणोमिन वेत्यहमव्यर्थविशेष-
कमित्यर्थः । तत्तत्तद्विषयकत्वावच्छेदेन संशयत्ववति ज्ञाने धर्मिविषयकत्वावच्छेदेन निश्चयत्वस्य घृते-
रनिश्चितज्ञानस्य धर्मित्वासम्भवादिति भावः । संशयादिविषयतापादने इष्टापत्तिं परिहरन्नाह व्यवसा-
येति । संशयाक्रान्तेः = संशयविषयतापत्तेः । सम्भवादिति । ज्ञानस्य निश्चयेऽप्यप्रामाण्यसंशयाहित-
संशयस्य विषये सम्भवो यद्वा, तदातज्ज्ञानसामान्यस्वरूपसंशयाहितसंशयस्य सप्रतिपत्तिः सम्भवा, प्रमाण-
सन्देहः प्रमेयसन्देहमाधरो इति न्यायादिनि भावः । चित्रतुरेति । 'अयं घट' इत्येकाकक्षा, 'घटमहं
जानामीति' द्वितीया, 'घटज्ञानमहं जानामीति' तृतीयेत्येवं त्रिचतुरकक्षायां धौव्यनियमस्य = अवश्य-
भावस्याभ्युपगमेऽप्युपकरीत्यैव व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयविषयतापत्तिरनिश्चितानुव्यवसाय-
संदेहाहितेत्यर्थः । ननु विषयविषयिभावस्य सम्बन्धत्वेनैकप्रासम्भवा, तत्प्रतियोगिकसम्बन्धत्वस्य
तत्प्रतियोगिकमेवस्यापत्तेः संयोगादित्यल्लेखधारणान्, अत एव तदात्म्यस्यापि भेदगमता, तथा च कथं
स्वविषयस्वरूपस्वप्रकाशत्वस्य सङ्गतिः, स्वजनकेन्द्रियसन्निर्कर्षाभावात्स्वेन स्वाविषयत्वानुमानाच्च,
किमैवं स्वप्रकाशानुभवस्यापि हृदयत्वेन मिथ्यात्वापत्तिः, अयं घट इति ज्ञानापलपत्तिरित्येत्यतो वेदान्ति-
मतेनाह स्वप्रकाशे इति । मानमेयभावव्यवस्थायाः = विषयविषयिभावसम्बन्धस्य । एकस्मिन्निनि
शेषः । तदाश्रयाः = एकस्मिन् विषयविषयिभावोपगमनिबन्धनाः ।

अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव न सिद्धयेत् । यदि हि विज्ञानं परतः सिद्धयेत्तदाऽ-
 "नवस्था स्यात् । न च घात्र्यमवश्यवेद्यता वित्तेर्नान्युपेयते, स्वार्थे व्यवहारस्तु स्वरूप-
 सत्तया प्रसूयते इति क्वानवस्थेति । यतस्तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्तापि कुतः,
 यया व्यवहारोपपत्तिः, को ब्रूते सती सा वित्तिः ? असत्येव न कुतः । सामान्यतो वित्ते-
 स्तथात्वविधावपेक्षितसिद्धया यत्र विशेषरूपायां प्रमाणप्रवृत्तिस्तदा तत्र सत्त्वसाधना-
 सत्त्वेऽपि जिज्ञासायां सत्यां पश्चाद्व्यवहारसत्तैव वाऽन्यद्वा प्रमाणमस्त्येवेति चेन्न,
 तस्यापि कथं सत्त्वमित्यनवस्था वा स्यात्, शेषसिद्ध्या सर्वासिद्धिर्वा प्रसज्येतैत्यर्था-
 सिद्धिपर्यन्तस्य व्यवसनस्य दुरुत्तरत्वात् । सेयं "अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदष्टिः प्रसि-
 द्धयतीति" ।

2. 1849

1947年12月

2250

अन्यथा = स्वप्रकाशवानङ्गीकारः । नसिद्धयेदिति । परप्रकाशत्वस्यानवस्थापादकत्वेनासम्भ-
वात्, स्वप्रकाशत्वस्य चानङ्गीकारादिति भावः । अनवस्था स्यादिति । ज्ञानं नाप्रत्यक्षं योग्यात्मगुणावा-
दिञ्चादिषत्, नचाप्रयोजकत्वम्, अनौपाधिकत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् तथा च ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वनियमे
ज्ञानधारायाः क्षणिकविभक्त्या वक्तुमशक्यत्वात् कथं न परप्रकाशत्वेऽनवस्था, अतएव ज्ञानान्तरसामान्याः
प्रतिबन्धोऽपि न वक्तुं शक्यते, अन्यथाऽवश्यमप्रत्यक्षत्वहानेः, नचेश्वरप्रत्यक्षमादाय सिद्धसाधनम्, स्वसमा-
नाधिकरणप्रत्यक्षस्यैव साध्यवत्त्वात् । नचैवं ज्ञानयोग्यपथम्, इष्टत्वात् समूहालम्बनसम्भावाच्च, संशय-
त्वनिर्घषत्ववदेकत्र ज्ञाने मानसत्वकाक्षुषत्वादौप्येष्टत्वत्वाच्चेति भावः । अत्र परार्थीनापरोक्षत्वनिराकरणेन
परिशेषानुमानेन व्यतिरेकत्वात्वेन स्वप्रकाशत्वसिद्धिः सूचिता तत्र योगाचारमते ज्ञानत्वम्, वेदान्तमतं तु
नित्यज्ञानत्वम्, नित्यज्ञानस्य साधितत्वात्, एवं यतः स्फुटीतिप्रतीतिरसाक्षिकस्फुरणस्फुरणव्ययोरपि
पक्षसाहेतुतु सम्भवत इति ध्येयम् । योग्यात्मगुणत्वस्याप्रयोजकत्वाभिमानेनासाङ्गते नचेति । वित्तेः =
वित्तिसामान्यस्य । वित्तिसामान्यस्यावश्यव्यवस्थानङ्गीकारे चरमवित्तेरप्रामाणिकतापत्तिरित्याह यत इति ।
अनुपन्यासे = अप्रतीती को मूले = किमत्र प्रमाणम् ? न कुत इति । यदि चरमवित्तिरप्रामाणिकी स्यात्तत्र
स्याद्विपर्ययः । चरमवित्तेः स्वकाले प्रमाणाद्विपर्ययेऽपि कालान्तरीयव्यवहारादिलिङ्गकानुमित्यादिविप-
र्यत्वात्प्रामाणिकतेति नासरापत्तिरित्याशङ्कते सामान्यत इति । सामान्यतो विरोः = सत्त्वासत्त्वा-
तरधर्मप्रकारक नश्रवाविशेष्यत्रिपुत्युत्पत्तिसामर्थ्यात् । तथात्वविधौ = विषयसत्त्वव्यवस्थितौ अपेक्षि-
तस्य तत्तज्ज्ञानधीनव्यवहारस्य सिद्ध्या यत्र = यस्यां विरौ विशेषरूपायां प्रमाणाप्रवृत्तिः = यद्विपि-
विशेष्यिकायाः सारवप्रकारकप्रमायाः प्रमाणेन तदधिकरणक्षणावच्छेदेनानुपधानम्, तदा = स्वाधिकरणक्षणा-
वच्छेदेन तत्र = चरमवित्ती सत्त्वसाधनासत्त्वेऽपि = सत्त्वप्रकारकप्रसीयविशेष्यत्वासम्भवेऽपि । व्यग्रहार-
सरोति । तद्विषयव्यवहारस्य तज्ज्ञानव्याप्यत्वादिति भावः । अन्यत् = इञ्चाकृतिस्मृत्यादि ।
प्रमाणं = लिङ्गम् । तस्य = व्यवहारादेः । व्यवहारादिज्ञानस्याप्रकाशे व्यवहारादेः सन्दिग्धमानत्वं
निष्प्रमाणकत्वेनासर्वं वा स्यादिति ॥ लिङ्गत्वसम्भवः, प्रमाणान्तरमादाय सन्दिग्धमानत्वनिष्प्रामा-
णिकत्वयोरपाकरणेऽनवस्था । विश्रान्तौ त्वाह शेषासिद्धयेति । चरमवित्तिरसत्त्वानिश्चयेनेत्यर्थः । सर्वा-
सिद्धिः = सर्वानिश्चयः । चरमवित्तिसामान्यसत्त्वसन्देहप्रयुक्तो मूलपर्यन्तसन्देह इति यावत् । व्युत्पन्नस्य
= आपत्तेः । सेयमिति । उक्तार्थासिद्धिरेव 'अप्रत्यक्षोपलम्भस्येत्पदि' वाक्येन धर्मकीर्तिनोत्तरेत्यर्थः ।
अप्रत्यक्षोपलम्भस्य = स्वनोऽप्रकाशमानप्रकाशोऽनुमते अर्थदृष्टिः = अर्थसिद्धिः न प्रसिद्धयति = न

घटसत्तां हि व्ययहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणसद्भावो वाच्यः । यदि प्रमाणमनु-
पन्यस्य साऽस्तीत्येवमङ्गीक्रियते तदा धैपरीत्यमेव किञ्चन स्यात् । ततश्च घटसत्तायां
प्रमाणसत्ता दर्शनीया, तथा च प्रमाणसत्तायि तत्प्रमाणसत्तामन्तरेण प्रामाणिकस्य
नाङ्गीकारार्हा, सर्वप्रमाणसत्तानिवृत्तोर्यस्तु सत्तानिवृत्तिनियतस्यात्, अन्यथा सप्तमरसा-
देरप्यापत्तेरिति व्यक्तमनवस्थादीस्थ्यमस्त्वप्रकाशवादिनः स्यात् । यदि हि विनैव प्रमाण-
सत्तां प्रमाणसत्तां, परोऽङ्गीकारयेत्तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकारयतामिति घटेऽपि
धृत्वा प्रमाणोपन्यासायासः । अथ नाव्ययवान्तर्गतचित्तितद्वित्तिधाराऽभ्युपगम्यते,

सम्भवति । अत्र पुनोदीरितदिशा ज्ञानविशेषं पक्षाकृत्य सन्देहविषयत्वमापादनीयम्, तत्र चेष्टापत्तौ विमर्श-
यदि सन्दिग्धमानसताकं ज्ञानं स्थाय, सन्दिग्धमानविषयकं स्यादियापाद्यम्, एवं घटादिकं यदि सन्दि-
ग्धमानज्ञानकं स्थाय सन्दिग्धमानं स्यादिति । आपत्तौ च बाधोऽनुगुण एवेति तर्कविदो सरणिः, अन्य-
थाऽशाभितार्थापादने दृष्टापरया तर्कस्यामासतापातात् । एतेन-सर्वसिद्धिः प्रसन्नमनुपपन्नम्,
परवक्षीकृतासिद्धिरापाद्या तसिद्धौ बाधः, तदसिद्धाबाधमासिद्धिः, दोषासिद्धेष्वापादकत्वेनाभिमतया
असिद्धिः, 'सैश्वर्यचरमज्ञानस्य सिद्धौ तद्वैश्वर्यज्ञानस्यसिद्धिः' इति बिशिष्टावादाने स्वद्वचनादेव
तयोस्त्वैव सिद्धौ सुतरामापाद्यापादकयोरसिद्धिरिति-निरस्तम् ।

प्रमाणसन्देहस्य प्रमेयसन्देहापायकार्यं स्फुटयितुं 'यथा प्रमाणनिश्चयमेन प्रमेयं परोऽङ्गीका-
र्यते । तथा स्वयमपि प्रमाणनिश्चयेनैव प्रमेयोऽङ्गीकर्तुमुचित' इत्याह घटसत्तामिति । प्रमाणशब्दः प्रमा-
परः, तेन न सन्दर्भासङ्गतिः । अथवा, परार्थे प्रमाणनिश्चयवाच्यं मावत्प्रमाणनिश्चयोऽपि सैत्त्यती-
त्याशयेन करणपर एव । प्रामाणिकत्वनिश्चयोऽपि प्रमानिश्चयपर्यवसाय्येव । वाच्यः = निश्चयेव । अनु-
पन्यस्य = अनिश्चित्य । तेन 'अङ्गीक्रियते' इत्यस्य नासङ्गतिः । अस्य 'अङ्गीकार्यते' इत्येतत्परत्वे तु यथा
श्रुतमेव सम्प्रकृ । धैर्योर्यं = घटाभावः । सत्तायां प्रमाणेति । सत्ताविषयकप्रमाणेत्यर्थः । प्रमाणसत्तां =
तद्दर्शनम् । सर्वप्रमाणेति । यस्य यत्र प्रमाणसामान्याविषयत्वं तस्य तत्रासत्त्वं, यथा पटसत्यतिरिक्ते
रसत्त्वमित्यर्थः । नियतत्वात् = स्वाव्यवस्थान् । एवञ्च प्रमाणसामान्याविषयत्वनिरासाय यत्किञ्चित्प्रमाणं
प्राप्तमिति तदुपग्रहमाश्रयैवानवस्थाह व्याकमिति । यास्त इति । तथावाङ्गीकर्तृत्वमपि प्रमाणनिश्चयसा-
पेक्षं पर्यवसन्नम् युक्तैवैव विषयनिश्चयः प्रमानिश्चयसापेक्ष इति प्रमाया स्वविषयत्वं साक्षिविषयत्वं
वाऽनङ्गीकृत्य न निस्तारः, अन्यथा घटप्रमोदपर्येव घटनिश्चयस्वरूपेऽपि घटप्रमाणसन्देहाधीनो घटे सन्देहः
स्यात् । एवञ्च परेण प्रत्याप्यतास्थले प्रमाणनिश्चयप्रमानिश्चयोभयस्यैव प्रमेयनिश्चयापेक्षणीयता प्रमेय-
सन्देहविघटकता वा, स्वयमेव प्रमिता तु प्रमानिश्चयस्यैव, सर्वत्रैव वा, प्रमाणनिश्चयस्यासार्वत्रिकत्व-
द्वयथासिद्धत्वाच्च । अन्यथा प्रमाणनिश्चयस्य स्वविषयत्वे साक्षिविषयत्वेऽपि वा स्वप्रमाणाविषयक-
त्वात्प्रमाणान्तरनिश्चयापेक्षायामनवस्थापत्तेरिति भावः । ननु स्वप्रकाशत्वेऽपि प्रमाणापेक्षायामनवस्था,
स्वप्रकाशत्वस्यास्वप्रकाशत्वात् प्रमाणान्तरापेक्षत्वादिति चेदेकत्र विषयविषयिभावोपगमन्मते स्वप्रकाशत्व-
साधकास्तुमित्यादिकं स्वमिव स्वविषयत्वमपि विषयीकरोत्येवेति तत्तज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं तत्तद्विषय
एवेति केचित् । यस्तुनस्तु प्रमेयसन्देहविघटनाय प्रमानिश्चयस्यावश्यकत्वेऽपि तद्गतस्वप्रकाशत्वनिश्च-
यस्यानुपयुक्तत्वात् प्रमायानामपि ज्ञातव्या साक्षाद् साक्षिणा प्रमाणाच्च नानवस्थाशङ्कापीति ध्येयम् ।

किन्नाम कदाचित्कुतश्चित्काचिद्वित्तिः प्रमीयते इति सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्यु-
पेयते इति चेन्न; स्यादप्येवं यदि 'घट' इति 'घटं जानामी'त्यतोऽधिका घटवित्तितद्वि-
त्तिधारया विषयभावेन प्रविष्टया तादृग्विषयशतभारमन्यरा वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमानाऽ-
नुभूयेत। यद्यस्मदादिघिलक्षणजन्मनि सा सम्भाव्यते तदापि यस्या वित्तेस्तादृग्विषयग-
भिता धीर्विषयः, साप्यन्यया कयाचिदुल्लेख्येत्यत्र प्रमाणाभावाच्चानिर्माणापत्तिश्च। नहि
स्थमन्तर्भाव्य, कयाचिद्विया स प्रवाहो ग्राह्यः, तथा सति स्वप्रकाशतासिद्धेः। अत एव
चान्योन्यविषयता निरस्ता, सविषयकान्योन्यग्रहे स्वग्रहापत्तेः। न च पुरुषाभारेण सा
प्रमास्यते न तु तदभावे इति प्रमा तेऽस्ति, तदर्थमपि प्रमाणान्तरसद्भावपरम्परापत्तेः।
न चैवं घटसामग्रीतत्सामग्रीगवेत्तेऽप्यनवस्था स्यात्। नैवम्यात्, यदि हि घटसामग्री-
तत्सामग्रीधारा कुत्रचिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यादित्यर्थापस्यैव घटः सामग्री-

अव्यवधानलक्षणं विगितद्विविधिशेषगम्, वित्त्व्यवहितोपरत्वविशिष्टतद्वित्त्व्यवहितोपरत्ववि-
शिष्टतद्वित्त्वित्त्वित्वेवमव्यवहितपूर्वापरभावापत्तत्वं तदर्थः। कुतश्चित् = व्यवहारस्मरणलिङ्गादिना। घटविषयक-
वित्तेरेवं प्रमाणसिद्धत्वसम्भवेऽपि वित्तिविषयकवित्तेन तथात्वसम्भवः, अनुभवस्य तद्विषयकत्वादर्शना-
दित्याह स्यादिति। विषयभावेन प्रविष्टया = विषयीभूतया। विषयशतान्वयभेदस्तृतीयार्थः।
एवञ्चोर्ध्वमुखधाराऽभिधत्तवधोमुखधारायामुक्तम्, तारविविषयशतभारेण = पूर्वपूर्वज्ञानीयानन्तविषय-
विषयकत्वप्रयुक्तं यन्मग्न्यर्थं = अधिककालापेक्षाभिलाषविषयत्वं तद्विशिष्टा। भयम्भावः 'विषयनिरूप्यं
हि ज्ञानं तेन ज्ञानविशेषो विषय' इति स्यादात् घटज्ञानज्ञानज्ञानादेः पूर्वपूर्वज्ञानविषयविषयकत्व-
स्यापि वक्तव्यत्वादनन्तविषयकत्वमपि स्यादनुभवविषयोऽभिलष्येत वा विलम्बेन तादृशं ज्ञानं नत्वेवमिति
न वित्तिसामान्यग्रहसम्भवः। ननु-अनुभवसायो विषयमाग्रनिरूप्यो ननु तद्विषयपरम्परानिरूप्यो-
गौरवान्, तथा च ज्ञानज्ञानत्वेन सर्वा वित्तिरनुभूयते एवेति चेन्न; विषयीभूतज्ञानघटितप्रत्यासत्तेस्तृतीयात्
यावद्विषयग्रहणसम्भवात्, अतएव व्यवसायोह्यखितयावत्प्रकारविशिष्टो धर्मो ज्ञानग्रहविषय इति स्वतः
प्रामाण्यवादिनो वदन्ति, विस्तरस्तु प्रमात्वभ्युद्भिस्तप्रस्तुतिशेषे वक्ष्यते। अनुमाननिराकरणप्रकरणे
सामान्यलक्षणाया निराकरिष्यमाणत्वेन ज्ञानज्ञानत्वेन ज्ञानस्य सर्ववित्तिविषयकत्वानुपपत्तेरप्येति। एवञ्च
सर्वासां वित्तीनां तुल्याकारत्वमनुपपन्नमेव। यत्तु-घटव्यप्रकारकमाद्यं ज्ञानं तदनुभवसायस्तु घटव्य-
प्रकारकज्ञानज्ञानम्, एवं तदनुभवसायादेरेपि घटव्यप्रकारकज्ञानज्ञानज्ञानतेति शेषपर्यन्तमेवानुभव-
सायसम्भवः, वस्तुतस्तु घटव्यप्रकारकत्वप्रकारकत्वप्रकारकमपि ज्ञानं जायते एव, नियमस्तु नास्तीति;
तत्तु नानुभवैकशरणैर्मन्तुं युक्तमिति। योगजधर्मपलात्तादशवित्युपत्तिमाशङ्क्याह यदीति। गभिता =
विषयिणी। उल्लेख्या = विषयीकरणीया। तादृशवित्तिसिद्धयर्थं ज्ञानान्तरानुसरणे आहानिर्मोक्षेति।
अशेषविशेषगुणोच्छेदो हि मोक्षो न सति ज्ञाने सम्भवति। अन्तर्माद्येति। विषयीकृत्येति पर्यवसितार्थः।
स्वप्रकाशतेति। स्वविषयत्वरूपेत्यादिः। अन्योन्येति। अन्योन्यान्त्यबुद्धयोरेत्यादिः। सविषयकेति।
अन्योन्यविषयकैत्यर्थः। यद्यपि तार्किकैर्योगजधर्मार्थानज्ञानस्य, ज्ञानं प्रमेयमेवेति स्यासिज्ञानस्य, अहेतु-
कत्वेन सर्वविषयकत्वेदवज्ञानस्य च स्वविषयकत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वमभ्युपेयते एव, तथाऽप्यन्यत्रापि
तत्प्राप्ते न योजमिति भावः। स्वप्रकाशवादेनिविष्टतररूपप्रामाण्योभयस्यैव ज्ञानस्य विषयनिश्चयरूपतेति
स्फोरयितुमाह न चेति।

परम्पराविच्छेदरहित एव प्रतीयते । यदि तु ज्ञानेऽप्येवं स्यात्, तदा स्वस्य प्रवेशात्स्व-
प्रकाशतापत्तिः, अप्रवेशादनवस्था, अवेदने शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरिति व्यसनं दुरुत्तर-
मेव । ये च मानमेयमावाधया दोषाः कीर्तनीयास्तेऽपि प्रसज्येरन् । न च तैर्दोषैर्नास्त्येव
ज्ञानमित्याख्येयम् । स्वतः सर्वसिद्धयस्य दुरपहृत्त्वात् । स्वप्रकाशत्वाङ्गोकारादेव

सा = चरमपत्तिः । एवं = अनवस्थामभिया ज्ञाने ज्ञानान्तरवेद्यत्वनियमपरित्यागवत् । अनव-
स्था स्यात् = अनवस्थामभिया सामग्र्याः सामग्र्यन्तरजन्यत्वनियमपरित्यागोऽपि स्यात् । तथा च घटादेः
कादाचित्कत्वं भज्येतेति भावः । चीजाहुरवत् प्रामाणिक्यनवस्था न दोषावहेति तार्किकमतेन समाधत्ते
वैषम्यादित्यादिना । सदातन इति । यद्यपि निस्सामग्रीकरूपि प्रागभावस्य न सदातनत्वं, भावत्वे
सति निस्सामग्रीकरूपमपि वेदान्त्यभिमतमायादौ व्यभिचारि, तस्य सान्तरत्वेनासदातनत्वात्, तथापि
तार्किकमते भावत्वे सति निस्सामग्रीकत्वं सदातनत्वव्याप्यं सम्भवति । वस्तुतस्तु सदातनत्वज्ञोऽनादि-
पर एव युक्तः । तथा च घटसामग्रीसामग्री यदि निस्सामग्रीका स्यात्, अनादिः स्यात्, अनादिवाली-
कत्वानुपतरयती वा स्यात् आरमभ्युत्थपुष्पवद्वा । तत्रालोकत्वे नेष्टापत्तिः, घटसामग्र्योरप्यलीकतापत्तेः ।
अनादित्वेऽपि नेष्टापत्तिः, घटसामग्री यद्यनादिसामग्रीका स्यात्, अनादिः स्यात्, वेदान्तिमते जीवा-
दिवत्, इतिरेके घटादिवद्वा । अनादिसामग्रीकवच्च नानादिसामग्रीजन्यत्वम्, अपि स्वपेक्षणीयावदना-
दिकत्वम्, अपेक्षणीयत्वं च क्षैमिकसाधारणमिति नाशयापादकयोर्विरोधः । न चात्रापीष्टापत्तिः, घटो
यद्यदेशगोपयावदनादिकः स्यात्, अनादिः स्यात्, तथा च प्रत्यक्षविरोधः । कुतुमाज्जिस्त्वधर्ममानोक्तरी-
त्या तु पृथुधारकालानुपत्तिरपि घटसामग्रीसामग्रीयद्येतदुत्तरकालानुपत्तिरपि सत्येतद्व्यवहितपूर्वकालो-
त्पत्तिकानपेक्षा स्यात् एतत्पूर्वकालवृत्तिः स्यात्, चिरन्तपूर्वसमयोरप्यव्यवहितविरवापानीयम् । अत्र पक्ष-
धर्मतावच्छास्त्राधिक्यमते सदातनत्वे पर्यवसानम् । अर्थापर्येव = सदातनत्वाभावस्यानादिवाभावस्य वा-
ऽन्यथानुपपत्त्यैव । ज्ञाने = सर्वस्मिन् ज्ञाने । एवं स्यात् = ज्ञानान्तरवेद्यत्वनियमः स्यात् । तद्वाऽप्रवेशात् =
'सर्वज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्य' मित्याकारकज्ञानस्य सर्वान्तर्गतत्वानङ्गीकारेऽनवस्था, तथा च लुपुत्तिमोक्षयोरभाव-
प्रसङ्गः, इत्यस्य = तदज्ञानस्य प्रवेशात् = सर्वाङ्गगतत्वोपगमे तु तस्य स्वविषयकत्वेन स्वप्रकाशतासिद्धिः,
अनवस्था च अवेदने = तदज्ञानस्य न सर्वान्तर्भावो नापि ज्ञानान्तरज्ञेयतेऽपुपगमे शेषस्य = स्वाति-
रिक्तसर्वज्ञानप्राहकत्वेनाभिमतरत्वं तदज्ञानस्यासिद्धिः = अनिश्चितत्वेन सर्वासिद्धिः = न सर्वस्मिन्
ज्ञाने ज्ञानान्तरवेद्यत्वरूपसिद्धिः । अथवा इत्यस्य प्रवेशात् = ज्ञानान्तरवेद्यत्वनियममूलकज्ञानपरम्परायां स्व-
प्राहकनया इत्यस्य चरमस्य त्रिधात्मिकस्य तस्य प्रवेशे स्वप्रकाशत्वम् । अप्रवेशे तु ज्ञानानवस्था, अन्यथा-
त्वन्तिमासिद्धया मूलपर्यन्तासिद्धिरिति व्याख्येयम् । स्वतः सिद्धत्वव्यपेक्षे परस्परानपेक्षणीयत्वाच्च कश्चि-
दोपः, घटादिकत्वरतः सिद्धत्वे तु परेण सम्बन्धस्य चतुर्थारिच्छेदे वक्तव्यदिशा दुर्मिरूपत्वादिनिर्वाच्यत्व-
प्रसङ्गः, प्रमाणाधीनसिद्धिकत्वेन प्रमाणखण्डनावतारकत्वाद्येह येति । मानमेयमावो = विषयविषयिभावः
नास्त्येव = अनिर्वाच्यमेव । दुरपहृत्त्वात् = अनिर्वाच्यताया वक्तुमशक्यत्वात्, अन्यथाऽनिर्वाच्यत्वं
न कापि सिद्धयेति भावः ।

दोषज्ञानमेवैव प्रकाशत्वमतेति । अभावापादकज्ञानविरोधिचित्त एव प्रकाशात्मतापदेनाभि-
धानम्, तथा च 'स्वतः सिद्धिबसम्भवे' इत्यस्य नासङ्गतिः । जटारमरुधर्मप्रतिद्विज्ञात सूचनाय तु
तलन्प्रयोग औपचारिकधर्मनामादाय । अनानन्दापादकज्ञानविरोधिचित्त प्रधानत्वम्, असत्वा-

चानुभवस्य सर्वदोषहाने नित्यमाणत्वात् । प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतः सिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्तिः । अत एव धर्मोपग्रहप्रवर्तिष्णुवाच्य-
वहाराविषयत्वम्, कालानवच्छेदमादाय च नित्यतोषचारः, देशानवच्छेदमादाय च
विभुत्वव्यपदेशः, प्रकारावच्छेदविरहनिबन्धनश्च सर्वात्मत्वाद्वैतादिव्यवहारः, सौगतप्रा-
भाकरचङ्गावे, नैयायिकव्याभावे, श्रमावानतिरेकस्वीकारादेव चाद्वैताध्याधातः । नम-
विषयनिषेधवच्च प्रतियोगिनः सर्वयैवासिद्ध्यापि न काचित्क्षतिः ।

पादकाज्ञानविरोधिचित एव सत्तावमित्याशयेन मात्रपदम् । स्वतः सिद्धिसम्भवे = स्वान्यसंवि-
द्वेक्षव्यवहारविषयान्यत्वसम्भवात् । जडानां तु तादृशविषयत्वमेव । पूर्णानन्दाशस्य संप्रदासपरोक्षवचि-
हेऽपि संविदस्तदन्यत्वात्तस्य तादृशविषयान्यत्वमक्षतमेवेति भावः । जडात्मनां = निरुक्तविषयवचसाम-
ज्ञानान्तःकणादीनां धर्माणां = भाष्यासिक्तसम्बन्धेन चिदाश्रितानां तदन्तर्भावानुपपत्तेः = प्रकाशाभे-
दानुपपत्तेः, प्रकाशाभेदे हि तेषां जडत्वमेव न स्यात्, प्रकारत्वमेव वा प्रकाशस्य न स्यात्, तथा च
तस्य स्वतः सिद्धावविहरे रशदेव खण्डनयुक्तिशक्यता, नान्वेदमित्यर्थः । एवञ्च धर्मिणो भिन्नाभिन्नस्य
तत्समसत्ताकस्यैव च धर्मवत् प्रकाशावादेर्मचिद्धर्मत्वम्, नाप्यन्यस्य, चित्समसत्ताकत्वाभावात्
तदभेदाभावाद्येति निर्धर्मकत्वं किमुक्तप्राप्यम् । एतेनैवानुशयेनाहात एवेति । चितो निर्धर्मकत्वादेवेत्यर्थः ।
धर्मोपग्रहप्रवर्तिष्णुः = धर्मनिमित्तकप्रवृत्तिकः, किञ्चिद्धर्मवच्छिन्नशक्यताक इति यावत्, वाग्यव-
हारः = शब्दः, तद्विषयत्वं = तदवाच्यत्वं तदबोधव्यमित्येव वा, विषयतासामान्यस्यैव तत्र निषेधौचि-
र्यात्, विषयतोरहिते एव विषयतायाः सत्त्वेनानुपहिते तदभावात् । तथा औपहितस्यापि न शुद्धात्म-
कतेति तस्य पराधीनसिद्धिकत्वेन खण्डनयुक्तिशक्यत्वेऽपि न क्षतिः । एवं नित्यत्वादिधर्माणामप्या-
भावरूपत्वेनाधिकारणभङ्गया ब्रह्मणि तद्वत्तासम्भवात् तद्वतो वाच्यत्वेऽपि न हानिः, निर्धर्मकत्वादेव च
न ब्रह्मगोऽनित्यत्वादिप्रसङ्गोऽपीत्याशयेनाह कालानवच्छेदमादायेति । कालानवच्छेदनिबन्धन इत्यर्थः ।
एवमग्रेऽपि । कालानवच्छेदः = प्रागभावध्वंसप्रतियोगित्वम् । उपचारः = नीलव्यवहारः, निरप्यवस्य तत्त्व-
रूपत्वे तन्निष्ठतया नित्यत्वाभिधानस्य मुख्यत्वासम्भवादिति भावः । एवमग्रे व्यवदेशव्यवहारशब्दयो-
रपि बोध्यम् । देशानवच्छेदः = अन्तराभावाप्रतियोगित्वम् । प्रकारावच्छेदविरहः = भेदकवर्मवैशिष्ट्या-
भावः, तथा च तादृशधर्मं विना तत्प्रतियोगिकभेदासम्भवात् भेदाप्रतियोगित्वं पर्यवसन्नम्, तच्च
इदानीन्तनसत्ताकभेदप्रतियोगित्वत्वात्तदभावात्, तादृशप्रतियोगित्वञ्च घटादौ ननु ब्रह्मणि, तत्र कलिरन-
भेदप्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वात् । प्रकारशब्देन च परमकायत्वमित्यत्रादेरपि धर्मस्य क्वाभावात् तद्विरह-
निबन्धनत्वं स्वप्रकाशत्वसत्यत्वादिव्यवहारे लब्धं भवति, अतएवात्र आदिपदमुपात्तम् । द्वैतासम्बन्धि
द्वैतं भेदः, द्वैतभेदयोः परस्परानन्तरीयकत्वात्, प्रतियोगितासम्बन्धेन तदभावस्योपलक्षितमद्वैतमित्या-
शयेन भेदाप्रतियोगिन्प्रद्वैतशब्दप्रयोगः । सौगतमतेऽभावस्य तुच्छत्वादेव न भावरूपाधिकरणातिरेकः ।
प्रभाकरमतेऽपि “अभावश्च केवलाधिकरणं तत्कालसम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञानं वेति” चिन्तामण्यु-
क्तदिशा भावरूप एव । तार्किकैश्चाभावप्रकारकप्रतीतेः प्रमात्ववक्ष्यार्थं भावाधिकरणकाभावस्यातिरिक्त-
तोषगमेऽपि नाभावाधिकरणकाभावस्यातिरेक उपगम्यते, लघवात्, तादृशप्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तेश्च, यदाह
शिरोमणिः—“स्वस्वैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात् तद्वेदस्यानवस्थाभयेन स्वस्वरूपा-
नतिरिक्तयेति” । अभेदेऽप्यधाराधेयभावश्च ‘घटाभावे घटो नास्ती’ त्यादौ बौद्धाधिकारे शिरोमणि-

तदेतत्तु श्रुत्या प्रमाणेनोपलक्षणन्यायात् तात्पर्यतः प्रकाश्यते; तेन परमार्थतोऽभिधानाभिधेयभावविरहे तात्पर्यतः श्रुतिस्तस्मिन्निश्चिन्नादशायां पराभ्युपगमरीत्या प्रमाण-

भिरुक्त इति । ननु प्रपञ्चस्य सत्यत्वे तदनुयोगिकभेदस्यापि ब्रह्मान्यूनसत्ताकत्वसम्भवात् कथं तादृशभेदप्रतियोगित्वाभावो ब्रह्मणि, न च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम्, सत्ये प्रपञ्चे सत्येव प्रपञ्चान्तरे मिथ्यात्वसम्भवात्, नहि दृष्टस्थजतं विना शुक्तौ रजतं मिष्येत्यत आह भ्रमेति । अनिर्वचनीयव्याप्तेः साधितत्वेन भ्रमविषयस्यासत्यत्वात् नेदं रजतमित्याद्यनुभूयमाननिषेधप्रतियोगित्वाच्च प्रतीतिरेव निषेधप्रतियोगितायां तन्मत्त्वम्, न तु तदगतप्रमात्वरूपेण, न च प्रपञ्चप्रतीतिरेव क्वचित्छर्मा विना न सम्भवतीति वाच्यम्; संसारनादिनायाः सर्वसम्मतत्वेन पूर्वपूर्वप्रतीत्यैव संस्कारादिद्वारोचरोत्तरप्रतीत्युपपत्तेः प्रमाथेनसंस्कारस्यैव भ्रमहेतुत्वमिनिकल्पनाया गौरवपराहतत्वात् प्रत्युत सम्पन्नजतमज्ञातयतो भ्रान्तवाक्यादिना शुक्तादेव रजतत्वप्रकारकज्ञानवतः पुनः शुक्तौ रजतभ्रमानुपपत्तिप्रसङ्गाच्चेति भावः । प्रतियोगिनः = प्रपञ्चस्य । सर्वथैवास्तिद्यापि = क्वचिदपि परमार्थिकत्वाभावेऽपि । न क्षतिः = न निषेधानुपपत्तिः ।

शुद्धे शब्दविषयतानिषेधे तदप्रामाणिकत्वमात्रादुक्त्याह तदेतदिति । भ्रूतमित्यर्थः । ध्रुत्वमिन्नप्रमाणेनेत्यर्थः । उपलक्षणन्यायादिति । शास्त्रायास्सम्बद्धोऽपि चन्द्रो यथा तथा बोध्यते तथा वस्तुतो ब्रह्मसम्बद्धैरेव तत्तद्वर्गैरुपलक्षिततया तदोध्यते इत्यर्थः । तात्पर्यतः = शुद्धेतरपरत्वाभावेन, “नेती” त्यादिव्याक्यबोधितमद्येतरनिषेधस्यानुपपत्तेः “केवलो निर्गुण” इत्यादिभ्रुत्वसङ्ख्यापक्षे न भ्रुतेर्गद्येतरपरत्वमित्यन्यनिषेधमुल्लेखैव तद्वोधः, सत्यादिपदैरपि मिथ्यात्वावृत्तिकलकमवान्तरबोधं विशिष्टविषयकमुत्पाद्य शुद्धे बोध्यते, एवञ्च “सकलवाङ्मनसातिगता चित्तिः सकलवाङ्मनसव्यवहारभागिति” न्यायेन स्वम्यूनसत्ताकव्याख्यव्यवहारविषयताश्रयत्वेऽपि स्वसमसत्ताकव्याख्यव्यवहारविषयतावद्विन्नत्वाद्वाच्यव्यवहारविषयत्वोक्तिः, स्वसमसत्ताकप्रवृत्तिनिमित्तवद्विन्नत्वेनैव चावाच्यत्वव्यवहारो, लक्ष्यताव्यवहारश्च । स्वम्यूनसत्ताकप्रवृत्तिनिमित्तवत्तामादाय वाच्यताव्यवहारस्तु गौण एवेति न हानिकर इति भावः । यत्प्रज्ञागोऽपि चित्तिष्टात्मना वाच्यत्वात् वाच्यत्वे लक्ष्यत्वव्यापकत्वस्याबाधकत्वेऽपि तेन रूपेण वाच्यत्वमि-रूपितव्याप्तेस्तेन रूपेण लक्ष्यतायां दर्शनात् शुद्धात्मना लक्ष्यस्य तेन रूपेण वाच्यत्वमप्यापततीति, तन्न, तेन रूपेण लक्ष्यत्वमित्यस्य तद्वाप्यविच्छिन्नलक्ष्यत्वमित्यर्थकत्वात् शुद्धे च किञ्चिद्वाप्यविच्छिन्नलक्ष्यत्वस्याभावेन रश्चरूपसिद्धेः, स्वम्यूनसत्ताकधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वसाधने सिद्धसाधनात्, स्वसमसत्ताकधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वसाधने च क्वचिदपि धर्मे ब्रह्मसत्ताकत्वस्यैवासिद्धेर्बाधार्थेति । अविद्यादशायामिति । अविद्याविरहे प्रमाणप्रमेयभावस्यैवाभावादिति भावः । पराभ्युपगमेति । मानाधीना मेयसिद्धिरिति पराभ्युपगमात् ब्रह्मणोऽवस्तुत्वशङ्कानिवृत्त्यै श्रुतिस्तत्र प्रमाणतयोपपन्नस्यते, मन्यते तु स्वतः सिद्धमेव वस्तु, अन्यत्तु मानशीरप्यविद्याधूलीभूतैः सिद्धदृश्यवदस्येव, तत्तन्मानोपहितस्य ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वान्न शुद्धे मानविषयत्वम्, उपहितानुपहितयोन्मादाग्यात् ‘शुद्धे पूर्णानन्दात्मक’ मिथ्यादिवाक्यैर्वस्तुगत्या स्वजन्यमित्युपहिते तत्तद्वर्कविधायिभिरेव शुद्धवाप्यविच्छिन्नविशेष्यताक्रमेण पूर्णानन्दात्मवामावविषयकसंज्ञायादिकं पूर्णानन्दविषयकमज्ञानं च निवार्यते इति फलवलेन कल्पते इति नोद्भाग्योनिप्रसङ्गः, यदाहुः—“प्रमाना च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमितिस्तथा । यप्रसादात् प्रसिद्धमिति तमिद्वौ किमेवेषते” ॥ इति, वस्तुतस्तु तादृशसंज्ञायाः प्राणादिकमपि मन्योपहिते एव ।

मित्युच्यते । अस्तु तस्मिन् स्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम् । ननु स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्न-
मिदम्, क्रियाकर्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः, कार्या क्रिया हि कर्मणो भवति, कर्म च
क्रियायाः, न च स्वेनैव स्वनिष्पादनं शक्यम्, पूर्वापरभावविशेषस्य हेतुहेतुमद्भावरूपत्वात्,
कारणं न च तस्मादेव तदेव पूर्वमपरं च सम्भवति, तदनवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्वश-
ब्दार्थत्वान्, तदा च तस्य सद्भावस्वीकारेण एव कालस्तदवच्छिन्नस्तदनवच्छिन्नश्चेति-
विरोधात् । मैवम् । क्रियायाः कर्मजन्यतानियमानङ्गीकारात् । सर्वथैवानागतविषयकविज्ञाने
तदसम्भवात्, कश्चिज्जनकतामादाय च कर्मणि कारकत्वव्यपदेशात् । करणव्या-
पारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्मलक्षणात् विनापि क्रियाजनकत्वेन
कर्मव्यवहारोपपत्तेः ।

तदेतदभिसम्भाषाह अस्तुत इति । स्वात्मसिद्धमेव = मानमनपक्षयैव सचिद्रूपे संशयाद्यतिषयः ।

क्रियेति । धात्वर्थत्वेन विषयित्वेन क्रियात्वं विषयत्वेन च कर्मत्वमेकत्रासम्भवि । कर्मणः
कार्या = कर्मजन्या, क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति सिद्धान्तात् । एकत्र विषयविषयिभावाङ्गीकर्तृयोगा-
धारादिभेदे ज्ञानस्य नित्यत्वानङ्गीकारादिति भावः । निष्पादनं = जननम् । पूर्वापरभावमाश्रय रासभय-
साधारण्यान् विशेषस्येति । विशेषो नैवत्यमनन्यथासिद्धिश्च । तदन्यवद्विषयप्रत्यक्षणावच्छेदेन तत्समा-
नाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति तन्निरूपिताम्यथासिद्धिराहित्यं तत्कारणत्वं न तदभिन्ने
सम्भवति । तदनवच्छिन्नः कालस्तद्वर्षसकालोऽपीत्यत उक्तं विशेषस्येति तथा च तत्प्रागभावाश्रयका-
लस्तत्पूर्वकालः । तदा = तत्प्रागभावकाले । स एव = एक एव । एकावच्छेदेनेति शेषः, अवच्छेदकश्च
ज्ञानोत्पत्त्यवच्छेदकः प्रवेष्टाः । अवच्छिन्नः = आश्रयः । तथाच स्वं यदि स्वजनकं स्यात् स्वभिन्नं स्यादिति
ज्ञानस्वरूपमेव विशीर्णम्, स्वप्रकाशत्वं तु दूरे इति भावः । क्रियायाः = सकर्मकक्रियायाः । तेनाकर्मक-
क्रियायां कर्मजन्यत्वात्तत्सम्भावनामारोहेऽपि न क्षतिः । अनागतेति अतीतस्याप्युपलक्षणम् । येन
रूपेणातीतानागतयोर्ज्ञानं परोक्षम्, तेन रूपेण तयोः सत्कार्यवादेऽप्यसत्त्वात् ज्ञानजनकत्वासम्भवात्,
रूपान्तरेण सत्त्वस्यानुपयोगित्वात् । वर्तमानविषयकपरोक्षं प्रति केनचिद्विषयस्य कारणता सम्भाव्ये-
तासीत्यागयेन सर्वथैवेति । तदसम्भवात् = कर्मजन्यत्वासम्भवान् । यद्यपि प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य का-
रणत्वात् ज्ञानमाश्रय च स्वांति प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षत्वेन रूपेण विषयजन्यतानियमस्य स्वप्रकाशत्वविरो-
धित्वं घट्नुं शक्यते, ईश्वरप्रत्यक्षे ध्वमिचारे तु जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनैव विषयजन्यत्वमस्तु, तथापि
एकत्रिद्विषयजन्यत्वेनैव प्रत्यक्षत्वोपपत्तौ यदन्ते यस्य जन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं लौकिकप्रत्यक्षत्वं वा
तदन्ते तस्य सज्जन्यत्वमिति नियमे मानम्, स्वप्रकाशत्वं विना बोधासिद्धेरसत्त्वात् स्वविषयकत्वावच्छे-
देन तादृशनियमस्य सङ्कोच्यत्वात्, अन्यथा जन्यत्वमपि किमिच्छुपादीयते, प्रमागवलाज्ज्ञाने नित्यत्व-
सिद्धिरिति तु स्वप्रकाशत्वसिद्धावपि तुल्यम्, अतिप्रसङ्गशब्देनैव स्वांति प्रत्यक्षतानियामकतामुपेय-
वारणसम्भवान्, कर्मकारकता स्वतीतानागतयोरिव स्वांति नास्त्येव, ज्ञानार्थकत्वात्समभिप्राहारे विषयि-
ताया एव द्वितीयाधेयस्य तार्किकसम्मतत्वादिति भावः । कश्चिन् = घटादिविषयकत्वावच्छेदेन प्रत्यक्ष-
त्वाश्रये, गमनादिक्रियायां वा । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थो जनकतान्वयी । करणव्यापारविषयत्वात् = करण-
व्यापारजन्यफलाश्रयत्वप्रकारेकच्छीयमुख्यविशेष्यताश्रयत्वात् । संयोगरूपफलाश्रयत्वप्रकारेकच्छीयमुख्य-
विशेष्यतावारचैत्रेऽपि सत्त्वात् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगप्रमद इत्यतो लक्षणांतरमाह परसमवेतेति ।

किञ्च तत्कर्मत्वं यत्स्वं प्रति विरुद्धयते । परसमवेतक्रियाफलभागित्वमिति चेन्न, अपादानस्यापि व्याप्तेः । अपादानं कर्मापीति चेन्न, वृत्तात्पतति पर्णमिति वत् वृक्षं पर्णं पततीत्यपि स्यात् । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति तद्विवक्षया नैवमिति चेन्न, वस्तुतः सतस्ताद्रूप्यस्य यदि विवक्षा स्यात् तदा तदपि स्यात् । अपादानस्य कर्मत्वं न विवक्ष्यते इति शाब्दिकसम्प्रदायोऽयमिति चेत्, तर्हि निवृत्तसर्वकर्मव्यवहारेऽपि स्वरुतकर्मलक्षणानुरोधेन कर्मत्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रं कर्मत्वाद्यपि लक्षणं सावकाशितं स्यात् ।

प्रकृतधात्वर्थव्यापारानाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वादित्यर्थः । चैत्रे सत्यन्ताभावा-
न्नोक्तमसङ्गः । नच काशीं गच्छन् पथि मृत इति प्रयोगानुरक्तिः, कारणाः संयोगरूपफलानाश्र-
यत्वादिति वाच्यम्, तादृशफलाश्रयप्रकारकेऽप्यभ्युपगम्यविशेष्यताप्रत्ययस्य विवक्षितत्वात् । ज्ञातताव-
च्छिन्नज्ञानस्य ज्ञानात्वर्थत्वमते फलपदेन ज्ञाततामादाय, ज्ञानानुसूलाभ्यापारस्यात्मनोयोगादिरूपस्य
ज्ञानात्वर्थत्वमते ज्ञानरूपफलमादाय लक्षणसमन्वयः, ज्ञानस्य विषयतया विषयसमन्वयत्वात् । अज्ञाना-
विषयत्वावच्छिन्नज्ञानस्य तदर्थत्वे तु विषयेऽज्ञानाविषयत्वमादाय लक्षणसमन्वयः । प्रतीतिबलाद्वा
सत्कार्यवाद्भाविता वाऽतीतादेरपि विषयताऽज्ञानाविषयतयोराश्रयत्वोपगमात् । ज्ञानत्वस्यैव ज्ञानात्वर्थ-
तावच्छेदकत्वमिति तार्किकमते तु ज्ञानस्थले नोक्तत्वं कर्मत्वम्, अपि तु ज्ञानविषयत्वमेवेति ध्येयम् ।

यथाधुतेऽपादानेऽतिग्यासिमाह अपादानस्येति । अपातिः कर्मत्वेन, तथा च कर्मत्वापत्तिरित्यर्थः ।
तत्क्रियानाश्रयस्य तत्क्रियाजन्यविभागवत् एवापादानत्वात् पर्णसमवेतपमनक्रियाजन्यविभागरूपफल-
वारं वृक्षस्यापीति भावः । विवक्षात इत्यादिप्रत्ययेनोद्घातनीयामिसन्धिमूलके शब्दासमाधाने अपादान-
मित्यादिना । नच—धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वविवक्षायां भेदं वृण्वन्, अधः संयोगस्यैव पतधात्वर्थ-
तावच्छेदकत्वेन वृक्षस्य तदनाश्रयत्वात् तदाश्रयभूमेः कर्मत्वं त्वेष्टम्, अधिकरणानवच्छिन्नत्वं वा फले-
विशेषणीयम्, नरकं पतित इति प्रयोगस्तु 'पतितोऽयं ब्राह्मण' इत्यादाविव पतधातोर्धान्तरे लक्षणया
समर्थनीयः, नहि सत्रायः संयोगावच्छिन्नस्य प्रतीतिः, उक्तं हि दुःखविशेषवाचकनरकपदसम-
वाहारे पतधानोर्भोगानुसूलापत्तित्वात्कत्वं शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम्, व्युत्पत्तिवादतत्वालोकै च ।
एवञ्च तत्र भोगान्वितविषयत्वमेव द्वितीयार्थ इति—वाच्यम्, काशीं गच्छन् पथि मृत इत्यत्र तथाप्यभ्यास-
रिति भावः । निरुक्तील्लेख्यापत्तिमेव लक्षणमादृशणीयमित्याशयेनाशङ्कते प्रियज्ञात इति । काकाणि =
कारकविभक्तयः । तद्विवक्षया = अपादाने कर्मत्वाविवक्षया नैवम् = वृक्षं पततीति प्रयोगो न । इष्टा-
घटितलक्षणकरणेन काशीं गच्छन्त्याप्राप्त्याप्युदारेऽपि पर्णं वृक्षं पततीति प्रयोगादतिरस्येव, तादृश-
फलाश्रयप्रकारकेऽप्यभ्युपगम्यविशेष्यताया वृक्षेऽपि सम्भवात्, नहि कस्यचिदिष्टा वृक्षेऽयः संयोगा-
श्रयत्वसम्भवमनुरोधे, सर्वस्यापि किञ्चिदपेक्षयाऽश्रयत्वेन संयोगेऽश्रयत्वस्यावतंकरास्य, अपादानो-
पेक्षाश्रयविवक्षायां चापादानस्य तत्क्रियानाश्रयत्वसमानाधिकरणजन्यविभागाश्रयत्वात्मकत्वेन
तत्तादृशदिनरवेनानुगतत्वेन पतधानोः सङ्घेतेऽप्राप्त्यनुपपत्तिः, कथमन्यथा भानस्वत्वविभक्त्याऽप्यपी-
शक्तित्यागः सङ्घेतेन, एवमुदासीनपदादव्यतिग्यासिरित्याशयेनाह वस्तुतः इति । सतस्ताद्रूप्यस्य =
वृक्षे पतमानस्य परसमवेतक्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वस्य, सङ्घर्षान्वयि प्रकारत्वं पट्टार्यः ।
प्रियज्ञेति । प्रकृत्यर्थोऽपि पतितः । वृक्षविशेष्यकेऽप्यर्थः । तदपि = वृक्षे कर्मत्वमपि । उक्तशब्देन
शाब्दिकनिष्ठत्वमिष्टायां विशेषणीयमिति नोक्तमित्यातिः, शाब्दिकस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्व-

कथं च लोकोत्तरप्रभेन निवृत्तसर्वकर्मव्यवहारेऽपि स्वकृतकर्मत्वमस्तीत्याधि-
गतम् । अपादानेतरदीदृशं कर्मेति चेन्न, तत्रापि 'नदी वद्धते' इत्यादौ तद्वृद्धेरप्राप्तरी-

प्रकारकेच्छायाः कर्मातिरिक्तेऽसम्भवादिति मनसि निधायाह अपादानस्येति । तर्हीति । अयमभावः—
शाब्दिकस्य तादृशेच्छीयविशेष्यताशून्येऽशाब्दिकस्य तादृशेच्छीयविशेष्यतायति व्यक्तिविशेषेऽभ्यासि,
अन्यत्र निगमिषोर्भ्रमाद्वा यदच्छाया वाऽपरदेवागमने तस्य कर्मत्वानुपपत्तिः तादृशेच्छीयविशेष्यतानाश्रय-
त्वात्, तथाचेच्छाश्रयितं परसम्भवेनक्रियाफलशालित्वादिकं लक्षणं वाच्यमेव, तथापादानमप्यनुगच्छ-
तीति शाब्दिकैः सर्वैः कर्मत्वेनाव्यवहियमाणेऽप्यपादाने स्वप्रगीतस्य तादृशकर्मलक्षणस्यानुरोधेन कर्मत्वा-
भ्युपगमो बोधितः, लक्ष्यव्यवस्थायां लौकिकव्यवहारानुरोधित्वात्, अन्यथा परसम्भवेतदपि निष्फलं
वस्तुत्वादिकमेव च लाघवात् कर्मत्वमस्तु, तथाचैतत्सर्वतद्विरूपितकर्मतेति व्यवहारलोपापत्तिः । एतेन
लक्षणानामतिप्रसक्तत्वेऽपि सञ्ज्ञानां बाध्यबाधकभावमादाय तत्र तत्र प्रयोगातिप्रसङ्गं परिहरन्ताऽ-
पास्ताः । ननु लक्षणद्वयं बाध्यम्, प्रकृतधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमित्येकं, तादृशफलाश्रयत्वप्रकार-
केच्छीयमुत्पत्तिविशेष्यताश्रयावमिति चापरं, नचाननुगमः, अन्यतरत्वेनानुगमसम्भवात् । मैवम्, अन्यत-
रत्वं तावन्नाल्लङ्घ्यम्, तस्य प्रतीतिविशेषमादायैव परं प्रति प्रत्याप्यत्वात् प्रतीतिविषययोः परस्परधी-
ननिरूपणकतयाऽन्योन्याश्रयापत्तेः । तादृशफलाश्रयभिन्नं सत् यत्तादृशविशेष्यताश्रयभिन्नं तदन्यत्वं
कर्मत्वमित्येवमन्यतरावनेरुक्तिसर्वसर्वज्ञदुर्माहा, प्रतियोगिभूतभेदद्वयस्यानुगतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वाभावेनानन्ये एव पर्यवसन्नत्वात् । तादृशभेदद्वयानुयोगितावच्छेदकतायास्तादृशभेदद्वयातिरिक्ते एव
वक्तुमीचित्येन विशिष्यानन्तानुयोगितावच्छेदकप्रहस्यापेक्षणीयत्वापाताच्च । स्वाश्रयत्वस्वनिष्ठतादृशेच्छी-
यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वान्यतरसम्बन्धेन प्रकृतधात्वर्थतावच्छेदकफलवत्ताऽभिधानं तु नोचितम्,
परम्पराणां संसर्गताया अप्रामाणिकत्वस्य केवलान्वयिप्रकरणेऽनुमितिप्रकरणे च गदाधरैरौक्तत्वात् ।
किञ्चैवमपि 'काशीं गच्छति न प्रयागमित्यत्र' प्रयागस्य कर्मसानुपपत्तिः फलाश्रयत्वस्य तादृशेच्छीय-
विशेष्यत्वस्य वा तत्राभावात्, योग्यतां तु निवेदय तु न निस्तारः, योग्यतावच्छेदकस्यैव निरूपणीयत्वा-
पातात्, तन्निरूपणे तु तस्यैव लक्षणत्वमस्तु, अवश्योपस्थितिकत्वात्, अन्यथा धैर्यार्था । प्रकृतक्रिया-
निरूपितकर्मनाविरहित्यपि तादृशयोग्यतासम्भवेव प्रयोगातिप्रसङ्गाच्च, तद्वशाद्वा योग्यता तु दुरवधार-
णैव । एतेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलश्रयत्वेनोद्देश्यः कर्मत्वमित्यपि
निरस्तम्, फलाश्रयत्वेनोद्देश्यतायाः फलाश्रयत्वप्रकारकेच्छीयमुत्पत्तिविशेष्यताश्रयत्वरूपत्वेनोदीरितसकल-
दोषोन्मेपादिति ।

कृतं = प्रगीतं । कर्मत्वं = कर्मलक्षणं । ईदृशं = परसम्भवेतक्रियाफलशालि । यद्यप्यपादान-
सामान्यभेदो न निवेशयितुं शक्यः, प्रकृतकर्मणोऽपि क्वचिदपादानत्वेनान्व्याप्तेः, अतएव परसम्भवेत-
क्रियाफलशालित्वापादानत्वाभावयोर्देशकालोभयघटितसामानाधिकरन्थविवक्षयापि न निरतारः, तादृश-
फलशालित्वदशायामेव क्रियान्तरं प्रत्यपादानत्वसम्भवात्, प्रकृतक्रियापादानभेदनिवेशे तु पुनत्यादि-
क्रियाकर्मण्यभ्यासिः, प्रकृतक्रियापादानाप्रसिद्धेः, तथापि यादृशक्रियायामपादानप्रसिद्धित्कर्मण्येवा-
पादानभेदो निवेदय इति भावः । सति चैवमपे समर्थनीयदृष्टणमावस्थाननुगमस्य सत्त्वे एवाह तत्रापीति ।
उक्तनिवेशोऽपीत्यर्थः । तद्वृद्धेः = नदीवृद्धेः । अप्राप्तस्य तीरभागस्य प्राप्तिः = तीरभागसंयोगः । तादृश-
फलाश्रयत्वं तीरस्येति नदी तीरं वद्धते इति प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वापत्तिः । नचाः परपदेनोपादानसम्भ-

भागप्राप्तिकलायाः सकर्मकत्वापत्तेः । अपादानेतरदिति स्थाने क्रियानाशकेतिकरणेऽप्य-
स्य दोषस्य तादवस्थ्यात् । विनाशलक्षणायां वृद्धौ तदसम्भवाच्च । वृत्तं त्यजतीत्यादा-
वकर्मत्वप्रसङ्गाच्च । आत्मानं जानामोत्यत्र परत्वामावादव्याप्तेः । तत्राप्युपाधिभेदात्परत्वं,
कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहितस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाभ्युपगमादिति चेन्न; यतोऽस्तु तावद्यथा-
कथञ्चिदेवं, तथाप्यध्यात्मविदो निरुपाधिमात्मानं जानतो ज्ञानं नात्मकर्मकं स्यात् ।
पच्यते फलं स्वयमेवेत्यादौ च कर्मकर्तरि का गतिः स्यात् । सर्वज्ञमीश्वरं मन्य-
मानेन च नित्यज्ञाने तस्मिन् भगवति फलनाशकत्वस्थानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणा-

वात् । यद्यपि धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयविवक्षायां नेदं रूपम्, अवयवोपचयरूपफलावच्छिन्न-
व्यापारस्य वर्धत्वर्थत्वेन तादवस्थऽप्येव तरेऽवृत्तेः । अप्राप्तदेशप्राप्त्युपहितवयवोपचयस्य तदर्थत्वेऽपि
फले आश्रयानवच्छिन्नत्वस्य विशेषणीयतया न दोषः, तथापि लक्षणस्यास्यापि निरस्तत्वान्न दोषः ।
इति स्थाने = इत्येतद्विशेषणसाध्यव्यावृत्तिसिद्धये, तेन फलस्यैव धात्वर्थक्रियानाशकत्वेन तस्य फले एव
विशेषणीयत्वेऽपि न हानिः । अपादाननिष्ठस्य विभागस्य तु एतन्क्रियानाशकत्वाभावात्प्राप्तिप्रसङ्गः,
अथः संयोगस्यैव तन्नाशकत्वात् । अस्य = तारे वृद्धिकर्मत्वप्रसङ्गस्य । तादवस्थ्यादिति । तीराश्रित-
संयोगस्य धृष्यर्थव्यापारनाशकत्वात्, पूर्वञ्च क्रियानाशकत्वनिवेशः पूर्वोक्तापादानसामान्यभेदादिविकरण-
निबन्धनदोषपरिजिहीर्षयेति भावः । वृद्धाविति । वृद्धु छेदने भौवादिक आत्मनेपदी सेट्चेति सुधायां
नामानुशासनव्याख्यायां भानुजिदीक्षितः, तस्यैवेतद्रूपम्, वर्धं छेदनपूर्णयोरिति चौरादिकस्तु न द्राष्टः,
वृद्धाविति प्रयोगासङ्गतेः । यद्यपि छेदनं न विनाशोऽपि तु द्वैधभावात्तुल्यो व्यापारः, द्वैधभावात्तुल्यव्यभि-
चिनाशकलो नावयवविचिनाशः तथापि विनाशाभिप्रायेणैव वृद्धं वर्धते इति प्रयोगस्थले वृद्धेऽव्याप्तिः,
पूर्वं चेद् विनाशपरसकर्मकधातुमाश्रयलक्षणम्, विनाशस्थानन्तरत्वेन तन्नाशकाप्रसिद्धेरिति । ननु
क्रियानाशकत्वं हि न प्रकृतधात्वर्थमात्रनाशकत्वं येनोक्तदोषः स्यात्, अपि तु प्रकृतधात्वर्थव्यापारनाश-
कत्वम्, विनाशानुकूलव्यापास्तु वर्धकिनिष्ठो विनश्यत्वेव सति फले विनाशे इत्यतो दोषान्तरमाह
वृत्तमिति । विभागानुकूलस्पर्शविशेषो हि त्यजत्वर्थः । नञ् वृद्धाद्विभागे सति खण्डस्य स्पर्शो
विनश्यतीति वृद्धेऽव्याप्तिरित्यर्थः । ननु विभागानुकूलः स्पर्शो विनश्य एव सति विभागे, पुनस्तु खण्डे
स्पर्शान्तासुत्युपगते इति यदि कश्चिद्भूत्वात्तद्व्याप्याह आत्मानमिति । अज्ञानविषयत्वाद्विरूपकलाभयस्यैव
तदनुकूलज्ञानरयामकक्रियाधयत्वादित्यर्थः । कर्तृत्वेति । विशेषगुणोपहितस्यैवात्मनो ग्रहणम्, अतएव
सुषुप्तौ नाहमर्थस्य ग्रहणम्, गुणिग्रहणस्य विशेषगुणग्रहणव्याप्यत्वान्, ज्ञातृत्वं तु मनोविसिद्ध्यनेनेति
भावः । यथाकथञ्चिदिति । उपाधिभेदोपहितभेदस्य सर्वैरनादीकारादिति भावः । नन्वद्वैतं निश्चितवत्
आत्मविषयकं ज्ञानमुपाध्यविषयकमप्युपहितविषयकमेव, वृत्त्यात्मकज्ञानस्यैव तदोपाधेः सत्त्वात् मनतोऽ-
पि तदा सत्त्वेन तदुपहिते ज्ञातृत्वस्यापि सम्भवात्, नहि कर्मणः स्वभिन्नत्वेन ज्ञानं कर्तुरपेक्षितं येन
तत्र कर्मलक्षणाव्याप्तिः स्यादित्यत आह पच्यते इति । केति । कर्मकर्तारकत्वेन विवक्षितत्वादिति भावः ।
ननु कारकविभक्त्यविवक्षाधीनत्वेऽपि कर्मलक्षणे परत्वं न वैवशिकं, येनैक-विचक्षया तद्विधेन
कर्मकर्तारव्याप्तिः स्यात्, अपि तु वास्तवम्, तथा च देवदत्तादिसमवेतक्रियाजन्यविक्रित्यादिकलाभ-
व्याप्त्याव्याप्तिरित्याशङ्क्य, एवं सति प्रकृतलक्षणस्य प्रयोगानुपपत्तिकत्वेन तदौपचित्यलक्षणात्तरन्यावरय-
पारक्यत्वात्, इच्छापहितस्य च तस्य निरस्तत्वान्, अस्य चैवैवर्थमेव स्वादित्यादिदोषसत्त्वे एवाह सर्वज्ञ-

सिद्धेः । करणव्यापारविषयः कर्मेति चेन्न, हस्तेन रामेण शरेणेत्यादावतिप्रसङ्गात् । तस्माद्व्याकरणकारैः शब्दसिद्धयर्थं नदीवृद्ध्यादिवत् कर्मापि परिभाषितमित्यलं तदनुगतलक्षणगवेषणया । लक्षणं विनापि, क्रियाजनकत्वे सति व्यापारोद्देश्यत्वेन कर्मव्यवहारोपपत्तेः । शेषं चेष्ट्वरामिसन्धौ स्वप्रकाशवादे निर्वाह्यम् ।

मिति । भगवतीति । भगवद्भूतित्यज्ञाननिरूपितफलनिष्ठनाशकत्वस्यानभ्युपगमादित्यर्थः । यद्यपि नित्यज्ञानवदीश्वरवादिनाऽज्ञानविषयत्वज्ञाततादेर्ज्ञानफलत्वं नोपेयते जानात्यर्थत्वं च ज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैवेति फलस्यैवाप्रसिद्धिः, इच्छाकुर्योरिवरे नित्यत्वेन ज्ञानफलत्वासम्भवात्, तथापि ज्ञानस्य निष्फलत्वरारहाराय जगत्सर्जनादिकं तत्फलं जानात्यर्थतानवच्छेदकमप्यवश्यं वक्तव्यम् यथाश्रुतलक्षणे धात्वर्थनायच्छेदकत्वस्य फलेऽविशेषितत्वात्, तथाच तन्नाशयत्वस्य नित्यज्ञानेऽभावाज्जगति कर्मावानुपपत्तिरित्यर्थः । करणव्यापारविषयत्वं यदि प्रकृतक्रियाकरणव्यापारजन्यफलश्रयत्वं तदा दूषयति हस्तेनेति । इतो बालिरिति शेषः । हस्तव्यापारजन्यस्य धनुरारोपणरूपफलस्य शरेऽपि साक्षात्तस्य कर्मत्वापत्ता, प्रकृतधात्वर्थतावच्छेदकफलभावविवक्षायां यद्यपि नायं शेषः, धनुरारोपणस्य हन्वर्थतानवच्छेदकत्वात्, तथापि तदसाक्षत्वमपि निषेधितमेव । शब्दसिद्धयर्थम् = प्राप्तमित्यादिप्रयोगोपपत्तये । आदिना गुणविद्युप्रभृतयो ग्राह्याः । लक्षणम् = अग्राभ्यादिदोषद्वयं लक्षणम् । व्यापारोद्देश्यत्वं फलवत्त्वेन बोध्यम् तच्च प्रकृतधात्वर्थव्यापारजन्यफलवत्त्वेनैकजीयमुख्यविशेष्यरश्मेव, एवञ्चैतेनैवाकारकस्यावृत्तेरपि सिद्धौ तदर्थं सत्यवस्तमुपादेयमेव, तस्योक्तार्थं एव कथञ्चित्तात्पर्यं ग्राहकत्वात् । शेषमिति । तदपीजन्यत्ववहारभागवत्मेव तद्धीकर्मत्वम्, तच्च धटादाविव स्वस्मिन्नपि सम्भवति, ज्ञानविषयत्वमेव वा ज्ञानकर्मत्वं, विषयत्वज्ञाभेदेऽपि । नच-स्वजनकेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वेन स्वस्य स्वाविषयत्वं साधनीयम्, विषयत्वनियामकेन्द्रियसन्निकर्षादेरभावे स्वविषयत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम्; सन्निकर्षवज्ज्ञानाभेदस्यापि विषयतानियामकत्वात् सन्निकर्षत्वस्य षोडासाधारण्यं दुर्बलत्वेन स्वत्वस्य चाननुगतत्वेनाननुगमस्यावयोः समा-नत्वात् । अथ-प्रत्यक्षजनकस्य प्रत्यक्षविषयतानुपपत्तिः, अनागतविषयकसाक्षात्कारहेतुप्रत्यासत्त्यनाश्रयनिष्ठप्रत्यक्षविषयताया जनकत्वस्यासत्त्वात्; विद्यमानस्वसामान्यप्रत्यासत्त्यजीनप्रत्यक्षविषये व्यभिचारस्तु न, अजनकविषयकसाक्षात्कारान्यसाक्षात्कारविषयताया एव जनकत्वस्यासत्तया विवक्षितत्वात्, नचैवं ज्ञानस्य स्वार्थोऽजनकविषयकत्वेनोक्तव्यासिर्न क्षतिकरोति वाच्यम्; अलौकिकसाक्षात्कारान्यसाक्षात्कारविषयताया विवक्षितत्वात्, नच तथापीदवरज्ञानस्य विषये व्यभिचारः तस्य तदजनकत्वादिति वाच्यम्; द्वितीयसाक्षात्कारे जन्यत्वस्यापि निवेशनीयत्वादिति चेन्न; अन्यथानुपपत्तिबलत्वं स्वप्रकाशत्वस्यावरोप्यत्वे तादृशसाक्षात्कारीयविषयताया ज्ञानान्यनिष्ठताया एव जनकत्वस्यासत्तया वाच्यत्वात् अन्यथा त्वप्रयोजकत्वात् अतिप्रसङ्गस्याभेदनियामकत्वमुपगत्य चारणात् । स्वप्रकाशत्वं विना बोधासिद्धेरुक्तत्वेन धर्मिप्राहकमानवाधाच्च । एतेन-चाक्षुषं ज्ञानं न चाक्षुर्जन्यज्ञानविषयः, चाक्षुरसन्निकृष्टत्वात् असन्निकृष्टवदित्यादिकं-निरस्तम्; स्वजन्यज्ञानतादात्म्यसम्बन्धेन चाक्षुषश्चाक्षुषज्ञाने सन्निकृष्टत्वेन स्वरूपासिद्धेश्च, संयोगादिसन्निकर्षपेक्षाया अप्रयोजकत्वात् । एतेन-इच्छात्वादीनामननुगमेन लाघवानुगमाभ्यां प्रत्यक्षत्वस्येन्द्रिययोग्यतावच्छेदकत्वस्थितौ ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वम्, मनः सन्निकर्षजन्यत्वेन च मानसत्वमिति-निरस्तमिति भावः ।

ननु चाभेदे विषयविषयिभावस्यासङ्गतत्वं, विषयित्वां हि विषयसम्बन्धिता, सम्बन्धश्च भेदमन्तरेणासम्भवदवस्थितिः. सम्बन्धमिदं सम्बन्धस्वरूपभेदमिति व्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् । मैघम् । विषयविषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपाद्भिन्नः, तथाभूतत्वेऽपि चान्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि स्वाध्यायत्वमभ्युपगम्यम्. अनवस्थाभवात्, तथा सति च सैव यथा सम्बन्धमिति सम्बन्धस्वरूपात्सम्बन्धिनोभेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगन्तव्यम्, स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्यादातिशायित्वात्, तथा विनापि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावात्माऽयं सम्बन्धः पर्यवसास्यति, तद्वगमोऽपि तथावगमव्यतिरेकेणैव भविष्यति को विरोधः । न चैवं घटतज्ज्ञानयोराद्विषयविषयिभावस्ततो मात्रयापि स्वप्रकाशे विषयविषयिभावान्यत्वे बाध्यतकत्र स्यात् । अस्त्येव ह्यधिद्याधिद्यमाने घटतज्ज्ञाने बाध्यत्वम्, परमार्थसति तु स्वप्रकाशे पारमार्थिकत्वमिति द्वयोरननुगमेऽपि न दोषः ।

अथवा स्वात्मना सह क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशार्थः इति नाभ्युपेयमेव, यथा तु भवतां सत्तासम्बन्धादितरत्र सद्व्यवहारव्यवस्था, सत्ता तु स्वय-

तत्सम्बन्धस्य तद्भेदस्याप्यत्वं वाच्यम्, अन्यथा संयोगेन तद्व्यतिरेकस्तद्व्यक्तिमतीति धियः प्रमात्वापत्तिरित्याशयेनासङ्गते नञ्विति । अभेदे विषयविषयिभावस्य = स्वस्मिन् स्वनिष्ठविषयत्वनिरूपिविषयित्वस्य । वैपरीत्यम् = अभावः । न मिथ इति । यदाह शिरीमणिः “सामान्यतो विषयता ज्ञानमेव, घटादिविषयता तु घटादिसम्बन्धिततद्वीस्वरूपा, सम्बन्धसम्बन्धिनोभावेदो न दोषाय, सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धस्थले तथा कल्पनादिति ।” एवञ्च स्वरूपानिरिक्तसम्बन्धस्यैव भेदस्याप्यत्वं वाच्यम्, अन्यथा विषयविषयिभावस्य सम्बन्धिभेदे सम्बन्धस्यासम्बन्धस्य सम्बन्धत्वादशङ्कनात् सम्बन्धान्तरापेक्षायामनवस्थापत्तिः । क्वचित्सम्बन्धस्य सम्बन्धिस्वरूपतोपगमे तु न्यायसाम्यात् प्रथमस्यैव तथात्वमित्याशयेनाह तथाभूतत्वेऽपीति । सम्बन्धिस्वरूपाद्भिन्नत्वेऽपीत्यर्थः । सैव = अन्तिमा । इतरसम्बन्धानां मर्यादा = स्वसम्बन्धिभेदस्याप्यत्वम् । तद्वगमः = विषयविषयिभाववगमः । तथावगममनिरिक्तेण = सम्बन्धिभेदावगमं विना । विरोधः = अनुपपत्तिः, अतीतानागतयोरपि ज्ञानविषयत्वदर्शनेन विषयविषयिभावस्य द्विष्ट्वमनुभवानुसारिणा वक्तुमशक्यमिति भावः । बाह्यम् = भेदनिवृत्तः । अन्यत्वे = विलक्षणत्वे । यद्यपि वैदन्तिनाऽभेदे विषयविषयिभावो नोपेक्षते, तथाप्यभ्युपगमवादेन तन्मतेन परिहरति अस्त्येवेति । योगाचारादिमते तु घटज्ञाने आविषयकत्वं वक्तुमशक्यम्, तस्यैव स्वप्रकाशात्वेन परमार्थस्त्वादिति बोध्यम् । घटतज्ज्ञाने इति समाहारद्वन्द्वः । वाच्यत्वं पारमार्थिकत्वं च विषयविषयिभावस्यैवोक्तम्, सम्बन्धिस्वरूपस्य तस्य तत्समसत्ताकत्वस्योचितत्वादिति भावः । अननुगमो = वैलक्षण्यम् ।

एतावता योगाचारस्य नयप्रामाण्यस्य च मने स्वकर्मत्वरूपं स्वविषयत्वरूपं वा स्वप्रकाशात् निवर्हिताम्, अभेदे विषयविषयिभावानुपगन्तुः प्राचीनप्रामाण्यस्य तदनुगन्तुर्वैदन्तिनश्च स्वप्रकाशत्वमिदानीं दृष्टान्तद्वयेनाह अथवेति । अयम्भावः—संयोगादित्येके कल्पन्तं तत्सम्बन्धे तद्भेदस्याप्यत्वं न त्याज्यम्, स्वरूपस्य काप्यसम्बन्धत्वात्, घटस्य घटीयत्वानुपपत्तेः, रूपभेदेन तस्य तदीयत्वोपपादाने तु तादृशरूपस्यातिरिक्तत्वे रूपवतोऽपि तथात्वमस्तु, न्यायसाम्यात् अनतिरिक्तत्वे तु न तद्वत्त्वादपि नस्य तदीयत्वोपपत्तिः, अतिरिक्तानतिरिक्तापि च तस्य किं विषयतया न समाना, अतएव शिरोमण्या-

मेव सद्रूपा, न चैतावता स्वात्माश्रयता तस्याः, तथा ज्ञानमपि स्वत एव सिद्धस्वरूपम् ।
अथवा यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसंविज्ञाने गुणमादायैव प्रधानस्यान्यपदार्थस्य
बहुव्रीहिसिद्धपदप्रतिपाद्यता, तथा विज्ञानस्याविषयमपि स्वात्मानमादायैव स्वविषये
व्यवहारप्रवर्तनं समर्थ्यताम् । सोऽयं गुरुणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षो
न ब्रह्मस्वप्रकाशतापक्षः, तत्र विषयाभावात् । एतावन्मात्रेण तु स्यात्,—यथा

दिभिरपि विषयताया अनिरिक्तत्वमेव सिद्धान्तितम्, सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरापेक्षत्वेनानवस्था तु
तार्किकैस्तस्याः प्रामाणिकत्वेनादूपगन्वमुपगम्य समाधेया, वेदान्तिमिदं निर्वचनीयतामुपगम्य, तस्मा-
त्तादात्म्येन स्वस्यैव स्वव्यवहारप्रयोजकतामुपगम्य स्वातिरिक्तसंविदपेक्ष्यव्यवहारविषयान्यत्वमेव स्वप्रका-
शत्वं वक्तव्यम्, स्वाविषयत्वेऽपि स्वव्यवहारजनकत्वोपपत्तौ स्वविषयत्वकल्पनाया अनौचित्यात्, अतएव
“न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये”, “येनेदं सर्वं विजानानि तं केन विजानीयादिति” ध्रुतिरपि स्वरसतः सद्गच्छते
इति भावः । भयतामिति । तार्किकाणामित्यर्थः । प्राभाकराणां तु ज्ञानविषयत्वमेव सर्वत्र सत्ता, गुणादौ
जात्यनङ्गीकारात्, वेदान्तिनां तु ब्रह्मरूपेय सा सर्वत्र तादात्म्येन भासते इति भावः । सम्बन्धात् = सम-
वायात् सामानाधिकरण्याद्वा । स्थयमेव सद्रूपेति । सत्त्वप्रकारकस्वविशेष्यकव्यवहारे स्वातिरिक्तसत्ता-
पेक्षं वक्तव्येत्यर्थः । स्वतएव सिद्धस्वरूपं = स्वातिरिक्तसंविदनेपेक्ष्यव्यवहारकम् । ननु तद्विषयक-
ज्ञानस्यैव तद्विषयकव्यवहारसाधकत्वदर्शनात् ज्ञानं यदि स्वविषयकव्यवहारसाधकं स्यात् स्वविषयक-
मपि स्यात्, अन्यथा स्वविषयकव्यवहारसाधकमपि न स्यादिति कथमुक्तस्वप्रकाशत्वनिर्वाह इत्यत
आह अथवेति । तद्गुणसंविज्ञाने इति । तस्य प्रधानस्यान्यपदार्थस्य “अनेकमन्यपदार्थे” इत्यनुशा-
सनबलात् बहुव्रीहिरितिष्ठितपदप्रतिपाद्यत्व गुणाः = उपसर्जनीभूता बहुव्रीहिवदकपदार्था विधेया-
न्वयितया विधेयकालसन्निहिततया वा यदधीनविज्ञानविषया भवन्ति तत्र बहुव्रीहिसमासे लम्बकण-
मानय, शुद्धवाससं भोजयेत्यादावित्यर्थः । गुणमादायैव = अशक्यगुणसहितस्यैव । विज्ञानस्येति ।
निष्ठं पृष्ठार्थः प्रवर्तनान्वयी । अविषयमपि स्वात्मानमादायैव = स्वाविषयीभूतस्वसहिते एव । स्व-
विषये इति सत्समर्थो विषयित्वं व्यवहारेऽन्वेति, व्यवहारेति संस्कारस्याप्युपलक्षणम् । प्रवर्तनं = जनकत्वम् ।
तथाच तद्विषयकव्यवहारसाधकज्ञानत्वस्य तद्विषयकव्यवहारसाधकत्वमप्रयोजकत्वादसम्भवे, अशक्ये बहु-
व्रीहेरिव स्वाविषयेऽपि स्वात्मानं ज्ञानस्य व्यवहारजनकत्वोपपत्तेः, अन्यथा सत्ता यदि सत्ताप्रकारकव्यव-
हारविशेष्यता सत्तासम्बन्धवत्यैव स्यात्, तच्च तादात्म्येन सत्तायामपि, सत्ताप्रतियोगिक-
समवायवत्त्वस्याप्यस्यैव स्वप्रयोजकत्वान्नेति श्रूये, तर्हि तद्विषयकव्यवहारसाधकज्ञानत्वं तत्सम्बद्धत्वस्यैव
स्याप्यम्, तच्च तादात्म्येन ज्ञानेऽपीति ममापि तुल्यम् । ज्ञाने च व्यवहारदर्शनादेव स्वाविषयकत्वेऽपि
स्वव्यवहारजनकत्वं स्वीकृतमिति नान्यत्र स्वाविषयकत्वस्वाभेदयोः सत्त्वमात्रेण व्यवहारोऽतिप्रसजनीयः,
अन्यथा तवापि सत्तादीर्विषयोपापातादिति भावः । अन्यमते ज्ञानत्वस्य सविषयकत्वव्याप्यत्वं, अतएव
प्राभाकरादय आत्मनो ज्ञानरूपतां नाबुमन्यन्ते, अन्यथा सपुण्यादौ ज्ञानस्वात्मारूपस्य सत्त्वेन तस्य
निर्विषयकत्वोपगमापातात्, किन्तु तादृशव्याप्यत्वमपि स्वविषयकत्वव्याप्यत्वमिवाप्रामाणिकमिति स्वम-
तेनाह सोऽयमिति । गुरुणां = प्रमाकरणां । विषयाभावादिनि । विषयाणां मिश्रत्वेनासार्वदिकत्वात्
मुक्तचित्तौ तत्सम्बन्धानुपपत्तेः, तथाच कालिकव्यपत्तेरसम्भवेऽपि दैविकव्याप्तिर्नास्माकं क्षतिकरी, अवि-

स्वाविषयेऽपि कुटादौ बहुव्रीहिवाक्यं व्यवहारं प्रवर्तयति, तथा ज्ञानमविषयेऽप्यात्मन्य-
विद्यादशायामिति ।

तदेवं यद्यदन्यत्र दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्यवसास्यति तत्सर्वमन्यथानुपपत्तिरेव
स्वप्रकाशसाधकतया प्रदर्शिता स्वोकारयिष्यति । तद्यथा—अन्यो ज्ञाताऽन्यश्च हेयः

छादशानादाय तदुपपत्तेः, इयांस्तु विशेषः, यन्मम मते सविषयकत्वमप्याविषयकमेव, तदुक्तमुदयनाचार्यैः,
“परमार्थतो नातुभवस्य विषयेण सम्बन्धः, संख्या तु गगनगन्धर्वनगरयोरीयास्यवेति” भावः ।
स्यात् = गुरुप्रज्ञावादिपक्षयोः साम्यं स्यात् । स्वाविषये इति । अन्यपदार्थात्मकौसर्गिकविषयादन्यस्मि-
न्निरमर्गः । एतेन—गुणीभूतस्यापि बहुव्रीहिप्रतिपाद्यताया अनुपदमुक्तत्वात्तद्विरोध इति, चैत्रशालीया-
आनीयन्तामित्यत्र चैत्रवेनोपलक्षणस्यापि चैत्रस्य स्वशालास्थत्वेन चैत्रशालीयपदविषयत्ववत् “गान्धुदा-
दिभ्य” इत्यत्र कुटत्वेनोपलक्षणस्यापि कुटस्य पुटादेरेव कुटादिगणपदितत्वेन कुटादीतिबहुव्रीहिविषयत्व-
मिति च—निरस्तम् । औत्सर्गिकविषयत्वस्यैव निषेधात् । कुटादावित्यादिना सर्वादीनीत्यादिकं प्राधान्यम् ।
व्यवहारं प्रवर्तयति = प्रत्ययविशेषस्य द्विवाचिकं विषयो । अविषये = स्वाविषये । आत्मनि = स्वस्मिन् ।
आचार्यास्तु—स्वाविषये इत्यस्य कुटादिपठितसमुदायत्वेन रूपेण बहुव्रीहिविषयेऽपि समुदायिताम्यो-
जकेन कुटत्वेन रूपेण तदविषये इत्यर्थः । तथा च यथा कुटत्वेनाज्ञानेऽपि धोविशेषविषयत्वरूपसमुदायत्वेन
कुटस्य ज्ञानात् द्विवच्यार्थम्, तथा शुद्धचिद्रूपेणाज्ञानेऽपि प्रमोदत्वादिरूपेण ज्ञानात् प्रमात्रादाविच शुद्ध-
चितावपि व्यवहारादिः, शुद्धमात्रस्याव्यवहारात्वात् विशिष्टवटकत्वस्यैव तस्य व्यवहार्यताया वक्तव्यत्वात्
अहं ग्रहेति शुद्धव्यवहारकाले तु तद्विषयकवृत्तोरपि सत्त्वात् न बहुव्रीहेरंशान्ततेति लघुचन्द्रिकायां प्राहुः ।
अत्र पक्षे “एतावन्मात्रेण तु स्यादित्यत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः स्यादित्यर्थः । यद्वा विशिष्टान्वय पूर्वौत्स-
र्गिको नदुपलक्षितान्वयः, वित्तिप्रवहणे बहुव्रीहिषट्कपदप्रतिपाद्यस्यान्यपदार्थस्वरूपि ग्रहणात् न ‘अनेक-
मन्यपदार्थे’ इति सूत्रासङ्गतिः, तावतीव तत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्विषयविभागसिद्धेः । एवञ्च स्वाविषये इत्य-
स्यातद्गुणसंविज्ञानलभ्यार्थभिन्ने इत्यर्थः । यच्चैवं विशिष्टान्वयलाभहेतुत्वेन तद्गुणसंविज्ञानस्यैव मुख्य-
त्वात् बहुव्रीहिविषयमायाः कुटेऽपि सत्त्वात् तादृशभिन्नत्वकथनं व्यर्थमिति वाच्यम्; यथा बहुव्रीहेः
स्वषट्ककृतपदार्थकुटज्ञानोत्तरपाठविशेषजन्यज्ञानविषयत्वरूपात् स्वपदार्थसम्बन्धात् स्वषट्कपदार्थ-
प्रतिपक्षिणपुटादिषट्कत्वये द्विविधानम्, तथा स्वषट्कपदार्थकुटपरप्रत्ययेऽपि द्विविधानम्, कुट-
ज्ञानोत्तरपाठविशेषजन्यज्ञानविषयत्वरूपेण कुटावृत्तिना कुटस्यावोधेऽपि कुटत्वेन रूपेण तस्य विशेषण-
तया बोधात् । नच—कुटसाधारणैकज्ञानविषयत्वेन कुटस्यापि ग्रहणसम्भवेन कुटव्यावृत्तोरुक्तत्वेन बोधोक्ति-
रयुक्तेतिवाच्यम्; अतद्गुणसंविज्ञानस्थले कुटव्यावृत्तरूपेणैव बोधस्य वाच्यत्वात् तद्गुणसंविज्ञानस्थलेऽ-
पि तदौचित्यात्, नष्टकस्थलमोर्भिन्नरूपाभ्यामन्यपदार्थधीकृतो विशेषः, किन्तु कुटस्योपलक्षणत्वविशे-
षणत्वकृतः, अत एव “तद्गुणसंविज्ञाने तद्विशिष्टस्येतरान्वयः, अन्यत्र तदुपलक्षितस्येति” सर्वादिसूत्र-
कैयटोद्योतेऽप्युक्तम् एवं प्रकृतेऽपि यथा विज्ञानं स्वसम्बन्धादन्यत्र व्यवहारं प्रवर्तयति तथा स्वस्मिन्व्य-
विद्यादशायामित्यर्थ इत्यपि वदन्ति ।

अन्यत्र दृष्टं = स्वजनकेन्द्रियसन्निकर्षाध्यस्यैव स्वविषयत्वं, तद्विषयकव्यवहारेतोर्ज्ञानस्य
तद्भिन्नत्वं, तद्विषयकत्वं च तस्य वैधर्म्यं = विरहः । अन्यथाऽनुपपत्तिः = संज्ञायाविषयत्वस्य ज्ञाने
स्वसत्ताव्यापकस्वज्ञानकत्वं विनाऽनुपपत्तिः । स्वीकारयिष्यतीति । उपपद्येन सर्वमपि उपोपपादकमा-

इत्यन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यम्; तथा अन्यज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति 'जानामीति' व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यम्; सर्वतो यलवती ह्यन्यथानुपपत्तिस्तथा-
दृष्टतामात्रयलमवलम्ब्य प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते । तदिदमाहुः, - 'प्रमाणरन्त्यदृष्टानि
कल्याणि सुबहून्यपीति' तस्मात्—

अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।
पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्ववलाधिका ॥ ३ ॥

क्षिप्यते इति भावः । उपाधिभेदेऽनुपहितस्यैकत्वात् 'अहमिति' ज्ञानस्याश्रयविषययोरैक्यम्, अत एव
प्रत्यक्षमण्यालोके परसमवेनेत्यादिकर्मलक्षणस्य 'मामहं जानामी' त्यग्राग्यासिरुक्तेति भावः । तथेति
दृष्टान्तसमुच्चये । अन्यज्ज्ञेयमिति त्याज्यमित्यनेनान्वयः । अन्यत् = ज्ञानत्वानाश्रयः । तेन 'जानामी'
त्यत्र परमते व्ययसायानुव्यवसाययोर्भेदेऽपि नासङ्गतिः । वस्तुतस्तु स्वविषयवत्त्वादिमते तथेत्यादेर्दर्श-
न्तिकपरत्वमपि सम्भवरूपं, लाघवसहकारेण जानामीत्यादिप्रतीतेरेव स्वविषयत्वे प्रमाणतया मग्नाश्रुत-
त्वात्, निरूपितमैतत्पूर्वम् । सर्वत इत्यादि । उक्तमेतन्मनावपि । यद्यपि वेदान्तिभिः श्रुतेरेव सर्वतो
यलवत्प्रमुच्यते यदादुरद्वैतरत्नकाराः "श्रुतेरन्यस्य यलवत्तः प्रमाणस्याभावात्, सर्वतो यलवती हि श्रुति-
रिति ।" अतएव 'द्वा सुपर्णेत्यत्र' द्वित्वान्यथानुपपत्त्या प्रतीयमानोऽपि भेदांभेदध्रुव्या बाध्यते इति
सिद्धान्तः । तथापि स्वप्रकाशत्वसाधकान्यथानुपपत्तेः स्वयंज्योतिष्रुतिमूलकत्वान्न दोषः, अन्यथानुप-
पत्तिशब्देन प्रकृताया एव ग्राह्यत्वात् । सर्वशब्दस्य श्रुत्यतिरिक्तपरत्वं वा वक्तव्यम् । अन्यन्तु पर-
मार्थः—अन्यथानुपपत्तिः = अन्यथानुपपद्यमानं प्रमाणमात्रम् । तच्च श्रुतिर्वाऽनुमानं वाऽन्यद्वा
सर्वतो यलवदेव, - अत एव व्यावहारिकत्वेनोपपद्यमानभेदविषयकप्रत्यक्षादेरन्यथानुपपद्यमानाभेदविष-
यकश्रुत्या बाधः, अमेदस्य प्रातिमासिकत्वेन स्वावहारिकत्वेन वाऽनुपपत्तेः । अतएव यजमानः प्रस्तर-
इत्यादिश्रुतेरपि यजमानप्रस्तरभेदप्राप्तिप्रत्यक्षेण बाधः । प्रकृते च संशयाद्यविषयत्वस्य बोधसिद्धेश्चाऽन्य-
थानुपपत्तेरन्यथानुपपद्यमानं प्रमाणमर्थापत्तिर्वाऽनुमानं वा स्वेतरबाधकमिति भावः । तथा दृष्टता-
मात्रयलमवलम्ब्य प्रवृत्तं = स्वविषयादौ स्वजनकेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वादिदर्शनमात्राधीनप्रवृत्तिकं
प्रवृत्तिः = प्रतीयुपपत्तिः । मात्रपदेन व्याप्तिव्यवच्छेदः । बहिरनुष्णः कृतकत्वादिरयादौ पक्षव्यतिरिक्ते
व्याप्तिमहाभावेऽपि बाधोक्तोपपन्नतरुवृक्षोपाधिनैवानौपाधिकत्वरूपस्याप्तिमहो यथा, तथा प्रकृतेऽ-
पीति भावः । तर्कशतमिति । ज्ञानं यदि स्वविषयकत्वावच्छेदेन प्राप्यतं स्यात् स्वजनकेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयः
स्यात्, यदि स्वातिरिक्तत्वेन न स्यात् वस्तुत्वं जहात्, यदि ज्ञानत्वे सति स्वव्यवहारहेतुः स्यात् स्वभिन्नं
स्यात् । स्वविषयकत्वानङ्गीकारपक्षे तु ज्ञानं यदि स्वविषयकत्वव्यवहारप्रयोजकं स्यात् स्वविषयकं स्या-
दित्यादितर्का द्रष्टव्याः । बाधते इति । तादृशतर्काधीनविषयवानुमितावप्रमाणप्रहमाधत्ते
इत्यर्थः । प्रतीयुपपत्तिप्रतिबन्धस्तु सिद्धान्तविरोध एवेति भावः । प्रमाणवन्ति = प्रमाणाधीनधीविषयाः ।
अदृष्टानि = प्रत्यक्षाविषयाः । कल्याणि = वस्तुत्वप्रकारकविश्ववीयविशेष्यतायोग्यानि । योग्यतावच्छे-
दकं च प्रमितिविषयत्वं प्रमाणवन्तीत्यनेनोक्तम् । "अदृष्टशतमागोऽपि न कल्प्यो ह्यप्रमाणक" इति तन्त्र-
ार्थिकोत्तराद्धम् । अन्यथानुपपत्तिः = कल्पकस्य कल्प्यं विनाऽनुपपत्तिज्ञानम् । दृष्टवैमत्यं पिनष्टि =
अन्यथादर्शनप्रयुक्तविवादविरहप्रयोजिका । सर्ववलाधिका = सर्वमादलेऽधिका = इतरापेक्षया भूयो-
यलवती । यलं च कल्पकस्य वस्तुतो यदुपपादकं तद्विषयकत्वम्, कल्प्यं विना कल्पकानुपपत्तिविषयकत्वा-

वाच्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टाऽऽग्रहः ।

नह्येकत्र

समावेशश्चायातपचदेतयोः ॥ ७ ॥ इति ।

तदित्थं त्वदङ्गोक्तसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवंविधैर्विचारैः स्वप्रकाशता भवता
सुप्रतिपदा; अस्माभिस्तु संवेदनबलादेव स्वतः सिद्धरूपं विज्ञानमास्थीयते इति ।

इति खण्डनखण्डखाद्ये स्वप्रकाशवादः ॥

अथानिर्वाच्यत्वनिरुक्तिः ।

एवं च सति सौगतग्रहवादिनोरपि विशेषो यद्वादिमः सर्वमेवानिर्वाचनीयं यत्

चच्छेदेन कल्पकविषयकत्वावच्छेदेन च प्रमात्रम् । अन्यथोपपत्तिः = संशयाद्यविषयाद्यस्य योयसिद्धे
स्वप्रकाशत्वं विनापि विनैव वा सम्भवः । दृष्टाग्रहः = व्यवहारविशेष्यकव्यवहर्तृमित्रज्ञानसाध्यत्व-
प्रकारकदर्शनादिविशेष्यकप्रमात्रप्रकारकमिनिवेशः । एतयोः = अन्यथानुपपत्तितादृशदर्शनासाध्य-
स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वयोरैक्यं कृत्तिर्नहि, येनोभयबलादुभयमप्यनुरोद्धृत्य स्यादिति भावः ।

सद्विचारलक्षणोपपत्तौ = प्रमित्युपपाद्यकस्य परामर्शस्य, अर्थापत्तिकरणस्य वा प्रयोजकैर्विचारैः
कथात्मकैः । भवता = मेयसिद्धौ मानाधीनत्वादिना । सुप्रतिपदा = सुग्रहा । अस्माभिः = पराधीन-
सिद्धिकस्य सहाय्यवादिभिः । संवेदनबलादेव = संविदतिरिक्तमनपेक्षैवास्थीयते = विप्रतिपत्तिविषयतां
नासाधते इति । यत्तु-स्वप्रकाशस्यैवं सिद्धौ सद्विषयत्वेनैव प्रपञ्चस्य सत्यत्वमपि सिद्धयतीति स्वप्रकाश-
साधनं परानुद्गलमिति-तत्र, अन्यथाख्यातिवादिनाऽपि संसर्गस्यासत् एव वक्तव्यत्वात् सर्वज्ञभगवन्ज्ञा-
नस्य भवन्मते स्वप्रकाशस्य तद्विषयकत्वावश्यकत्वाच्चैव अपविचारात्, अनिर्वाचनीयशुक्तिरूप्यधरो
साक्षिणोऽपि भ्रमत्वेन भ्रमप्रमासाधारणस्वप्रकाशविषयत्वस्य सत्यत्वसाधनेऽप्रयोजकत्वाच्च, अनिर्वाच-
नीयख्यातेः साधितत्वात् शुक्तिरूप्यादी मिथ्यात्वेन गृहीतव्याप्तिरूप्य स्वप्रकाशविषयत्वस्य सत्यत्व-
साधने विरुद्धत्वाच्च, आत्मनि स्वविषयताऽनङ्गीकारेण सत्यत्वनिरूपितव्याप्तिग्रहस्थलस्यैवाभावाच्च,
भवन्मते ईश्वरीयस्वप्रकाशज्ञानविषयताविरहस्य कान्यभावेन व्यतिरेकिणोऽप्यसम्भवाच्चेति । तस्मा-
त्सुसाधितेऽमुष्मिन् स्वप्रकाशैकचेतने । कल्पितत्वात्प्रपञ्चोऽयं नाभ्युपेयः सुग्रीधनैः ॥
प्रकाशपाशवद्धस्य मृषाभूतस्य सत्यता । व्यवहारे न ह्येति नो विरोधो मनागपि ॥

इतिखण्डनशारदायां शून्यवादापवादः स्वप्रकाशवादः ॥

एवं च सति = स्वप्रकाशस्य शून्यत्वासम्भवे सति । सौगतोऽग्र माप्यमिको न तु योगाचारार्तिः,
तेन ज्ञानस्यानिर्वाच्यतानङ्गीकारात् । तदतिरिक्तस्य धानिर्वाच्यत्वमनङ्गीकृत्यालीकृताया ज्ञानागमना सद्य-
ताया वाऽङ्गीकारात् । सर्वमेवेति । दृष्टरयोभयमेवेत्यर्थः । दृष्टद्वययोभेदासम्भवात् भेदे च सम्भ-
न्धस्यासम्भदस्य सम्बन्धत्वानुपपत्त्या सम्बन्धान्तरापेक्षायामनवस्यानुष्ठस्यानिर्वाच्यत्वात् तादृशसम्बन्धा-
नुयोगिप्रतियोगिनोरपि तथात्वम् । किञ्च “विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमिति” यद्विद्वन्निर्दिष्टं ज्ञानं
विषयनिरूपणाधीननिरूपणकत्वं तावत्स्वीकृतम्, विषयाणां च विषयत्वानुयोगिधर्मनियोगिगन्तव्य-
दन्तापर्याप्यवच्छेदकत्वादीनां प्रतीतिविशेषसाक्षिकत्वेन निर्वचनं कुर्वद्भिन्नैक्यनाटिर्भिन्नाननिरूपणाधी-
ननिरूपणकत्वं स्फुटमुरीकृतम्, उक्तानतिरिक्तविषयागमपि खण्डनोक्तरीत्या निरासेऽवश्यम्भाविनि तु
तेयामपि प्रतीतिविशेषसाक्षिकत्वेनैव निर्वचनं कर्तुं युक्तम्, तान्यन्तराभावात्, तथा च ज्ञेयसामान्यरस्यैव

यति । तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे—“बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते । अतो निरभिलप्यास्ते निस्स्वभावाश्च देशिता” इति ॥ विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सद्-
सद्गुणां विलक्षणं ग्रहणादिन सङ्गिरन्ते । तथाहि—नेदं सद्गुणितुमर्हति, वदयमाणदूषण-
प्रस्तत्वात्, नाप्यसदेव, तथा सति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहृत्यापत्तेः ।

ज्ञाननिरूपणाधीननिरूपणकरमित्यवश्योपेयं धीमता, सति चैवं ज्ञानज्ञेययोरुभयोरपि परस्परश्रित-
त्वात्कथं नानिर्वाच्यतेति परमार्थः । अनर्थवचनीयमिति । तत्र च चतुष्कोटिभिर्निर्मुक्तत्वम्, “न सन्ना
सद्गुणसदसत्ता चानुभयतावकम् । विमतं तर्कपीड्यन्मान्मरीचिषु यथोदकम्” ॥ इत्यद्वयवज्रसङ्ग्रहादा-
वुक्तत्वात् । भगवता = बुद्धेन निरभिलप्याः = सत्त्वादित्तुष्कोटिभिरनिर्वाच्याः । निस्स्वभावाः = परमार्थ-
स्वभावहरिताः सांभृतसङ्गवन्त इति यावत् । विज्ञानव्यतिरिक्तमिति । ययोज्ञानज्ञेययोर्निरूपणे
परस्परपेक्षत्वमस्तु तयोरनिर्वाच्यात्वम्, अस्तु च इदमवयवसङ्गधानुयोगित्वेन रूपेण दृशोऽपि तथात्वम्,
शुद्धात्मना त्वसङ्गतासाक्षित्वाच्च न तस्यास्तथात्वसम्भव इति भावः । दृष्ट्यादौ जडे विज्ञानपदस्या-
मुख्यत्वात् विज्ञानव्यतिरिक्तत्वं दृष्ट्यादावपि निराभावम् । इदम् = सधेन प्रतीयमानं सत्त्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकरवविशिष्टादात्मप्रविशिष्टमिति यावत्, एतच्चालीकस्य व्यावृत्तये अन्यथा तस्यानिर्वाच्यत्वानु-
पगमादसङ्गतेः । अलीकस्येदमा निर्देशानुपपत्तेस्तस्मात्पार्थिवलीकमिद्वत्स्वय धर्मितावच्छेदकत्वोक्तौ तु
‘नाप्यसदेवे’त्यग्निप्रमत्त्यासङ्गतिः । अलीकमेदावच्छिन्नोद्देश्यताया अलीकमेदत्वपर्यासावच्छेदकताविधे-
यताकक्षासम्भवात्, तस्माद्विज्ञानेऽपि तादृशतादात्म्यवैशिष्ट्याभावावुक्तरूपेणैव धर्मिता । सदसद्गुणां
विलक्षणम् = सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकासत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसदसदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
मेदवत् । उभयात्मकतापक्षे सद्देदासद्देदयोः सत्त्वावच्छिन्नमेदनिवेशः, एवञ्च कोटिययविनिर्मुक्तत्व-
मुक्तं भवतीति सौगतमतादिशेषः । वस्तुनस्तु तात्त्विकत्वेन सद्देदासद्देदाभ्यां नियचनासम्भवादेव
सौगतैश्वर्यकोटेरप्यागात्, “नहि स्वरूपतो दुर्निरूपस्य किञ्चिदपि रूपं वास्तवं सम्भवतीति” वदन्निर-
द्वैतिभिरपि चतुर्ण्योर्निर्वाच्यत्वोपगमाच्च फलतो न कश्चिद्विशेषः, अतएव प्रतियोगिदुर्निरूपताप्रकटनायैव
सदादिभेदोक्तिरित्यद्वैतसिद्ध्यादावुक्तम् । इदमु बोध्यम्—सर्वशून्यत्वत्रादे शून्यत्वस्यापि सर्वान्तर्गतत्वात्
सद्गुणत्वानुपपत्तिः, क्वचिच्छून्यतायाः पारमार्थिकत्वोक्तिस्तु शून्यत्वं व्यवस्थापयता शून्यत्वस्यैव पारमा-
र्थिकत्वमवश्योपेयम्, अन्यथा प्रपञ्चस्याशून्यत्वापरोरित्याशयेनैव, एवञ्चैतदाक्षेपमीरुणा केनचित्सौ-
गतेन चिरादैतद्विनाशेनैव वीपनिपदगुणधरेण शून्यतायाः सद्गुणत्वस्य चिदादिरूपत्वस्य चोपगमे
तस्यैवोपनिपदत्वापत्तिरुच्यते सर्वं शून्यमिति स्वसिद्धान्तत्यागात् नव्यैपनिपदानां सौगम्यत्वापत्तिः,
स्वसिद्धान्तात्यागादिति । सद् = त्रिकालाबाध्यम् । वदयमाणेति । बाधयोग्यत्वादित्यर्थः । असत् =
अलीकम् । लौकिकाः = शास्त्राध्ययनसंस्कृतमतिविहिणः, विचारकाः = तादृशमतिमन्तः । पत्तेरिति ।
ययसत्त्वात् व्यवहारविशेषविषयो न स्यात्, तद्विषयत्वात्सन्नेत्यर्थः । सदसदुभयात्मकत्वं ॥ विरोधादेव
न सम्भवतीति भावः । एतेन—यथा सत्त्वाविशेषेऽपि किञ्चिदप्रत्यक्षं किञ्चिन्न, तथा श्रुत्यवगतासत्त्वमपि
किञ्चिदप्रत्यक्षं किञ्चिन्नेत्यस्तु, असद्विलक्षणत्वं तु श्रुतिबाध्यत्वाच्च मन्तुमुचितम्, जगति खपुण्डरीलक्षण-
सद्भावेऽपि नासत्त्वहानिः, असद्विशेषत्वादेव, नह्यसत्तोरपि खपुण्डरीलक्षणशब्दयोरेकाकाशधीः समुन्मिषति,
तथा सति शब्दविशेषान्वयव्यतिरेकगोरभावप्रसङ्गात्, जनकत्वस्य चासत्यप्युपपादितत्वात्, तस्माद-
निर्वाचनीयतोक्तिरियमापातत एव बालानां सन्तोषायेति—परास्तम् ; शब्दबोधे शब्दस्यापि भावेन
खपुण्डरीलक्षणशब्दोर्विचित्राकारतोपपत्तावलीकानां परस्परविशेषत्वोपगमस्यापामागिकत्वात्, अन्यथाऽ-

यदपि निर्वक्तुमसामर्थ्यं गुरुव उपास्यन्ताम्, येभ्यो निरुक्तयः शिष्यन्ते इत्युपात्त-
म्भवचनं तत्तदा शोभेत यदि मेयस्त्रमावानुगामिनीयमनिर्वचनीयतेति न प्रयुः, वक्तृदो-
षादिति च घटयुः । यस्तुनिरुक्त्यभिमानं धत्ते स निर्वक्तुं न तु शक्यति, वक्तव्यदोषात् ।
नच ते दोषाः स्वकमपि घन्तो जातयः कथं न स्युरिति वाच्यम्; यतो निर्वचनीयत्वं
प्राप्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनिर्वचनीयैरेव, अनिर्वचनीयैरेव च तैर्व्यवहियते एवेति कुतोऽ-
स्मान् प्रति व्याघातः स्यात् । तज्जातित्वस्य च निरुक्त्य योजयितुमशक्यत्वात् । ननु

लीकत्वव्याहतेः, सत्तादाभ्यानापन्नत्वरूपासत्त्वस्यालीकगतस्य प्रपञ्चस्यावृत्तत्वेन सत्तादाभ्यापन्नत्व-
रूपासत्त्वस्य प्रपञ्चगतस्यालीकगतावृत्तत्वेन च खण्डप्रपञ्चोभयानुगतासत्त्वस्य सर्वदेशकालस्थाय-
न्ताभावप्रतियोगित्वातिरिक्तस्य विशेषस्य च कालसम्बन्धित्वासम्बन्धित्वातिरिक्तस्य दुर्बलतया वाचो-
भङ्गयन्तरेण सदसद्रिलक्षणत्वस्य तथापि पर्यवसानाच्च, नहि तद्व्याघातप्रतियोगित्ववतो न सर्वलक्षण्यं, काल-
सम्बन्धित्ववत्तश्च नासद्द्वैलक्षण्यमिति ।

मेयत्वभावानुगामिनी = मेयत्ववैशिष्ट्यसमनियता । उक्तं हि सौगताः— “इदं वस्तुपलायतं
यद्बुद्धिं विपश्चिताः । यथा यथार्थाश्रित्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथेति ॥” “यथा यथा विचार्यन्ते
विशीर्यन्ते तथा तथा । यदेतत्स्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वपमिति” च ॥ स्वकमपि प्रस्ताः = स्वविरह-
स्यापि ज्ञापकाः, प्रपञ्चान्नर्गतत्वात् । जातयः = स्ववक्तृपगतस्य व्याघातकाम्यसदुत्तराणि । यथा धूम-
वत्प्रमस्तु बह्मिभवं मान्वित्युत्तरं स्ववक्तृपगतधूमवत्प्रमस्तुविरहप्रसङ्गकत्वेन व्याघातकत्वादसदुत्तरम्, एवं
विषयविषयिभावसम्बन्धस्य खण्डभेदनिर्वाच्यत्वादिविषयकज्ञानस्यापि स्वविषयेण सम्बन्धानुपपत्त्या त्वदभ्यु-
पगतानिर्वाच्यत्वादेरप्यसिद्धिः, भेदो भिन्ने निविशतेऽभिज्ञे वेति विकल्प्य भेदखण्डने चऽभेदस्यापि तथा-
खण्डनसम्भवेन त्वदभ्युपगताभेदासिद्धिः, एवं प्रमात्वादिलक्षण्येन त्वदभ्युपगतप्रपञ्चमिध्यात्वादेरसम्भवाः,
तद्विषयकप्रतीतिः प्रमात्वाद्यनुपपत्तेरिति भावः । अनिर्वचनीयस्यापि साधकताया उपपादितत्वादभिर्व-
चनीयविषयविषयिभावमादायैवानिर्वाच्यत्वादिसिद्धिः, व्यावहारिकप्रमात्वादिवीकराराच्च नार्नीष्टा-
निर्वाहः, अभेदस्य स्वरूपात्मकत्वान्नोक्तविकल्पविषयता, भेदस्य स्वरूपात्मकता तु न सम्भवतीति वक्ष्यते
इत्याशयेनाह यत् इति । अस्मान् प्रतीति । एतेन वक्तुरभिमतव्याघातकत्वमेव जानेदूपकताधीनमिति
सूचितम् । अत्र वैतण्डिकतामाश्रित्य वदतो मम स्थापनीयाभावेन मां प्रति जातेर्याघातकत्वाभावाः, सर्व-
व्ययानां व्यया मया वाऽभ्युपगतामां खण्डनयुक्तिमिर्वाधस्य मद्विषत्वात्, “अभीष्टमिच्छावशी” त्यादिवक्ष्य-
माणत्वान् ग्रहणश्च वाचासम्भवस्य निवेदितत्वादित्यपि वदन्ति । इदंनु बोध्यम्—दूष्यतावच्छेदकावच्छिन्नं
दूष्यमां खण्डनानां न जात्युत्तरत्वज्ञाऽपि, दूष्यतावच्छेदकस्य स्वपरसाधारणत्वात् । दूषणासमर्थोत्तर-
त्वस्यैव च जातिलक्षणत्वात् “अनुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वान्न पक्षेतर उपाधिरित्यपेक्षास्तम्, दूषण-
समर्थत्वेन जानित्वाभावादिति” वदता चिन्तामणिकारेण, तत्सङ्कल्पाभ्यामाभिमज्जगद्गीशागदाधरमधुराना-
थैश्च तथैव जातिलक्षणाभिधानात् । दूष्यतावच्छेदकावच्छिन्नादूषकावस्थैव जातेदुष्टिबीजत्वात्, खण्डनेषु
दूषकतौपयिकरूपस्यानिरासाच्च, नहि निर्वाच्यत्वमपि तत्तदोपलक्षणवदकमिति । तज्जातित्वस्येति ।
मदुक्तदोषेषु जातित्वस्येत्यर्थः । अयमभावः, स्वाभ्युपगतरथाधानकोत्तरत्वं तावच्च जातिरवम्, महाविद्या-
नुमानेषु त्वया जातित्वेनाभ्युपगतेऽवस्थान्ते, तेषामनुत्तरत्वात्, उत्तरत्वस्य दूषकतानीपयिकत्वेन वय-
र्थ्याच्च, स्वत्वस्य धानुगतत्वे मदभ्युपगतव्याघातकस्य त्वदुक्तदूषणस्यापि जातिस्वरूपेः अननुगतत्वे तु
प्रातिस्विकरूपेणानन्तव्यक्तिग्रहणानुपपत्तेर्दुर्ज्ञेयतापत्तेः, व्याघातकत्वस्य च विरहप्रसङ्गजनकत्वरूपत्वे

सदसत्त्वज्ञयोर्दोषदर्शनादनिर्वाचनीयतेति ब्रुवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः, किं वा सदसत्त्व-
पक्षवहिर्भावाभ्युपगमः ? आद्ये भवितव्यतावत्सदसत्त्वयोरन्यतरेणेत्येकपक्षदोषस्याभास-
त्वम्. तच्च 'सत्त्वपक्षदोषस्यैवान्युपेयम्. आवश्यकत्वात् । यदि तावत्सत्त्वपक्षस्तदा
सत्त्वपक्षदोषः कथं सङ्गच्छेत, अथासत्त्वपक्षस्तदा सर्वासत्त्वे तद्दोषः कथं सद्भविवान्
भवितुं प्रभवेत् । द्वितीयस्तु व्याघातादेवासम्भवी "परस्परविरोधे हि न प्रकाशान्तरस्थि-
ति" रिति । तदेतदनाफलितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थानम्. यो हि सर्वमनिर्वाचनीयसदसत्त्व
व्रते स कथमनिर्वाचनीयतासत्त्वव्यवस्थितौ पर्यनुयुज्येत. साऽपि हि कृत्स्नप्रपञ्चपर-
सर्वशब्दाभिधेयमध्यनिविष्टैव । परस्य व्यवस्थयैवं पर्ययस्यति-निर्वाचनप्रतिक्षेपाद्-
निर्वाचनीयत्वम्, विधिनिषेधयोरेकतरनिरासस्येतरपर्यवसायितायास्तेनाभ्युपगमात् । ततः

विरहव्याप्यस्वरूपत्वे वा जनकताभ्याप्यमावच्छेदकरूपनिरूपणं विना न निश्चारः, तन्निरूपणे वा तस्यैव
लक्षणत्वमुचितम्, अन्यथा वैयर्थ्यात्, नवा तदभ्युपगतं सम्भवति । एतेन दूषणसमर्थमुक्तमिभ्यपि
निरस्तम्; स्वपक्षदूषणसमर्थस्य तदुत्तरस्य जानित्वापत्तिवारणाय यत्पुरुषीयदूष्यत्वः काकेच्छीय-
विशेषताशालि यत्, तदूषणसमर्थस्य तत्पुरुषोत्तरस्य तत्र जातित्वमित्येवं वाच्यत्वे स्वावयवत्वादेर-
नुमानानुगमभावात्मुक्तदोषात्, नह्यनुगमपक्षे यद्व्यक्तेः पूर्वेण यदादिपदेन ग्रहणं तस्या पयोत्तरेण तेनेति
नियमः सम्भवति व्यक्तं चैतत्सिद्धान्तलक्षणताशालोके, अत्रैव द्वितीयपरिच्छेदे च एवं दूषणसमर्थस्य
दूषणयोग्यतारूपत्वेन तदवच्छेदकस्यावश्यकनिरूपणीयत्वेन तस्य चैकस्यासम्भवेनानुगतधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वेनानन्ताभावानां लक्षणवदकत्वापत्तावसंबन्धदुर्ग्रहत्वापत्तिरिति ॥ संशय इति । सत्त्वा-
सत्त्वकोटिताकसंशयीयविशेषत्वमनिर्वाच्यत्वमित्यर्थः । बहिर्भावेति । सत्त्वव्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक
भेदप्रपञ्चत्वमनिर्वाच्यत्वमित्यर्थः । अन्यतरेणेति । भावाभावयोस्तृतीयप्रकारासम्भवादिषमिमानः ।
आवश्यकत्वमेव स्मोरयति यदीति । सत्त्वपक्ष इति । प्रमित इति शेषः । प्रवमसत्त्वपक्ष इत्यत्रापि ।
सङ्गच्छेत = अनाभासः स्यात् । सर्वेति । विज्ञानातिरिक्तसर्वेयर्थः । सत्त्वाववाद् = परमार्थः । दोष-
स्वोक्तमर्वातःपातिवादिति भावः । व्याघातात् = परस्परविरहरूपयोरेकनिषेधेऽपरसत्त्वावयवसम्भावेन
तृतीयप्रकारानुपपत्तिरुपपत्तिरुत्कर्तात् । प्रसज्जनं तु सद्भिन्नत्वेनासत्त्वस्यासद्भिन्नत्वेन च सत्त्वस्य करणी-
यमिति भावः । परस्पररेति । द्वयोः परस्परविरहात्मकत्वे तदन्यप्रकारानुपपत्तिरित्युदयनाचार्योक्तेरर्थः ।
सर्वं = इष्टमात्रम् । अनिर्वाचनीयसदसत्त्वम् = सत्त्वासत्त्वप्रकारकनिरुक्तिविषयताजन्यम् ।
सत्त्वव्यवस्थितौ = साक्षोपपादनाय । प्रपञ्चपरेति । प्रपञ्चप्रतीतीच्छयोच्चारितेयर्थः । परस्य = तात्कि-
कस्य । परकीयव्यवस्थामाह विधीति । इतरपर्यवसायितायाः = इतरात्मकताया । परकीयरीत्या =
भावाभावयोः परस्परविरहात्मतानिबन्धमुपेयम् । यद्यपि सत्त्वस्य त्रिकालावाप्यस्वरूपत्वेऽसत्त्वस्य च सत्ता-
दात्मयानापक्षत्वरूपत्वे न "परस्परविरोधे हीति" न्यायावतारशङ्कापि, ब्रह्मण्युभयोरपि रूप्यादौ चोभया
भावस्यैव सत्त्वात् व्याघातानुपपत्तेः, तथापि परस्परविरहरूपतामुपेत्यैव समाहितम् । तत्र चानिर्वाचनी-
यताया अनिर्वाचनीयत्वोक्त्या परस्परविरहरूपयोरेकत्र विरहद्वयस्यातात्त्विकत्वं सूचितम्, किन्तु तादृश-
प्रतियोगिकाभावयोरेकत्र वृत्तिर्विरुद्धाया उपगमे तत्प्रतियोगिनोरप्येकत्र वृत्तेरात्विकत्वा अनुपगमे न बी-
जम्, न्यायतीत्यात् । इदन्त्यवस्थाव्याघातव्यम्—यथा परस्परविरहरूपयोरेक द्विषतद्वद्देदयोपट-
त्वावच्छेदेन निषेधसमुच्चयो व्युत्पत्तिवादे गदाधरमहाचार्यैरुक्तः, कस्यापि द्वित्वस्य घटत्वावच्छेदेनावृत्तेः,
द्वित्ववद्देदस्यापि तदवच्छेदेन वृत्तौ चैकत्वाविवक्षादायां घटो न द्वविति प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वमसङ्गः,

परकीयरीत्येदमुच्यते,—‘अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यतीति ॥ इति खण्डनेऽनिर्वाच्यत्वनिरुक्तिः ॥

अथ पररीत्या परमतनिरासोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु यथं सर्वप्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्युतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भ्रमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे । ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया चिचारप्रवृत्तार्थं तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः—न साधनीयं भवतां चिचारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहृतत्वात् । अतएवास्मदुपन्यस्यमानेदूषणस्थितिर्विपर्याः पर्यनुपेक्षा निरवकाशाः, त्वद्वयवस्थयैव त्वद्वयवस्थाया व्याहृत्युपन्यासात् । न चोपन्यास एव निर्वन्धकारणम्, चिचारैपन्यासस्य सदसत्त्वोपगमाद्युदासीनैर्चिचार्यमित्युपेत्यैव परं चिचारप्रवर्तनायाः शक्यत्वमित्यावेदितत्वात् । यदि तु चिचार-

यथा वा “एकदेशदृष्टेर्गोतमवद्विप्रमार्गवच्छिन्नानुयोगिताकाशान्नज्ञोकारादि”त्यवयवप्रकरणे गदाधरीकरीत्या घटपटोभयावाक्यछेदेन न घटावतद्भावो नापि घटाभेदतद्भेदौ, तथाच तृतीयैव कोटिः, भग्नघटाघटेऽपि घटत्वाभास्य घटाभेदस्य च घटेऽपि घटत्वस्य घटाभेदस्य चापत्तौ पूर्णाद्वैतसामान्यापत्तिः, एवं प्रकृतेऽपि तृतीयैव कोटिः, प्रमाणस्य तमेव ममापि सत्त्वात्, विधिविधेययोरेकनरनिरासस्येतरपर्यवसायितायास्त्वयैव व्यागादिति । यत्तु प्रकृतमूलमुद्भूत्य सदसदुभयव्यतिरेकं श्रीहर्षस्य सम्मतेति भारोसभट्टेनोक्तम् तदनवबोधविजृम्भितम्, सदसदयोर्विलक्षणं विश्वमित्यनुपदमेव मूले उक्तावात् । प्रमावन्निरासप्रस्तावे च “मम ह्येवं दर्शनम्, प्रसीतिसिद्धत्वाद्यप्यन्तासद्विलक्षणं भवदपि जगत्तथा सत्त्वोपगमेऽपि बाध्यमानत्वादिनिर्वचनीयमिति” वक्ष्यमाणत्वात् सदसद्विलक्षणत्वस्य स्वात्मसम्मतत्वे ममेत्यस्यासङ्गतेः । तस्मात् ‘परस्य व्यवस्थयेति’ सन्दर्भानुसारेण परकीयरीत्येवस्यास्मदुक्त एवार्थो युक्तः, ननु ‘कस्यचिद्देवान्तिमो रीत्येत्यर्थ’ इति ॥ इति खण्डनशारदायामनिर्वाच्यत्वनिरुक्तिः ॥

सत्त्वासत्त्वेति । सत्त्वासत्त्वान्यतरस्य तदुभयस्य वा युक्त्यधीनप्रतिपत्त्यनुकूलव्यापारविरहित इत्यर्थः । स्वतः सिद्धे = परप्रकाश्यत्वाभावव्योपलक्षिते । ब्रह्मतत्त्वे = परिच्छेदसामान्याभावव्योपलक्षिते । केवले = द्वैतसामान्याभावव्योपलक्षिते । चिदात्मनीति विशेष्यपदम् । ब्रह्मान्वयिविपरित्यक्तं सत्त्वग्रहः । भवं = निर्भरं ब्रह्माण्यवैतानुवृत्तिविशेषमिति यावत् । अवलम्ब्य = द्वैतदुःखनिवृत्तये संप्राप्य । चरितार्थाः = जीवन्मुक्ताः । एतादृशमहानिष्ठेन भवता विचारद्वारा परः कथं प्रतिपाद्यते इत्याशङ्क्य निष्कर्षानुक्त्यापरवशात्तयैवेत्याशयेनाह ये त्विति । साधनदूषणव्यवस्था = स्वपक्षसत्यत्वपरपक्षासत्यत्वविषयकप्रमिर्यात्मकव्यवस्थाप्रयोजकप्रमाणतर्कतदाभासैः । एवमग्रेऽपि व्यवस्थाशब्दार्थो बोध्यः । अधीनत्वं तृतीयार्थो विचारान्वयी । विचारस्तत्त्वनिर्णयादिफलो वचननिबन्धः । अवतार्य = कृत्वा । तत्त्वं = अवाधितार्थम् । विचारव्यवस्था = विचारोपपत्तिकरुक्तव्यवस्थाप्रयोजकाः । व्याहृतत्वादिति । बाधितत्वात् । भवदुक्तप्रमाणतर्कतदाभासैर्भवदुक्तप्रमाणादीनामेव वक्ष्यमाणरीत्या खण्डने कृतैः कस्यचित्पक्षस्य सत्यत्वासत्यत्वान्यतरावधारणमिति भावः । अतएव = भवदुक्तप्रमाणादेर्भवदुक्तप्रमाणादिनैव बाधो देव । दूषणस्थितिः = आत्मब्रह्मादेः सत्यत्वम् । असत्यस्यादूषणकारणात्सत्यत्वोपगमापत्तिरित्यभिमानः । व्याहृत्युपन्यासात् = बाधकपनान् । सत्यवयवस्तु मा धा, स्वदूषणतैस्तैरभाभिर्गर्ववहनुं शक्यते एवेति भावः । निर्वन्धकारणम् = स्वसत्यत्वाभ्युपगमापादकम् । विचारोपन्यासस्येत्यत्र कर्मधारयः । पक्षयो

स्य सत्त्वमनभ्युपेत्य न विचारयितुं शक्यमित्युच्यते, तदा प्रमाणमव्यापार्य न तदीय-
सत्त्वाभ्युपगमोऽपि शक्यते, अतिप्रसङ्गादिति विचारस्यापि विचार्य ग्रहणेऽनवस्थया
विचारारम्भ एवाशक्यः स्यात् । न च पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानी-
मगवेषणीयम् । विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे, विचार्यरूपस्वविषयव्यवस्थितत्वात्तस्य विचार्य-
मपि पूर्वमेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य । अथ विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्ध-
त्वात्तदर्थं विचारारम्भः, तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति घृथा
शुष्कचर्वणम् ।

यदि च त्वद्दर्शनरोत्याऽभिधीयमानमस्माभिर्वाधं बाधसे तदा स्वाभ्युपगतरोति-
बाधाभिधायितैश्च ते स्यात् । अस्माभिर्निर्वाह्यमानस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधेऽस्मा-
कमेव जेतुता, 'खण्डनयुक्तयो बाधिकाः, निर्वाहपक्षश्च बाध्य' इत्यस्यास्मदुक्तपक्षस्य
त्वयैव निर्वाहात् । तस्मात्त्वया निर्वाह्यमस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां
त्वन्निर्वाह्यनिर्वाहे तव जयो नान्यथेति । तदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः, ब्रह्मैव परमार्थ-
सद्वितीयमिति स्थितम् । इति खण्डने पररोत्या परमतनिरासोपपत्तिः ॥

अथाद्वैते प्रमाणप्रश्नखण्डनम् ।

नन्वाद्वैते किं प्रमाणम् ? । प्रश्न एव तावदद्वैतमनज्ञोऽकुर्वतो नोपपद्यते । प्रमाणे

विशेषत्वमुपगमान्वयि । प्रमाणमव्यापार्य = प्रमाणाधीनविचारमङ्गत्वात् । तदोयेति । विचारीयेत्यर्थः ।
विचार्येति व्यवहृतम् । ग्रहणे = भङ्गुरगमेऽनाहार्यनिश्चयप्रसङ्गे । पूर्वपूर्वेति । प्रवाहनादिवारपूर्वपूर्व-
विचारेणोत्तरोत्तरविचारस्य निश्चितरश्मादिरर्थः । पूर्वसिद्धत्वे विचार्यमपि पूर्वमेव विचारितमिति
योजना । तत्र हेतुः विचार्यरूपेत्यादि । व्यवस्थितत्वात् = तादात्म्येन व्याप्यत्वात् । तस्य = विचा-
रस्य । व्यापकता विषयिनया । विचार्यविशेषस्य = भेदादिरूपस्य । तर्हीति । तथाच विचारविशेषस्य
विचारपूर्वकमुपगमेऽनवस्थेति भावः । विचारत्वेन रूपेण विचारसामान्यस्य सत्यत्वात्मुपगमोऽपि न
विचारारम्भ, तस्यापि विचाराधीनत्वेन ध्यमिचाराद्विचारसामान्याङ्गताया वक्तुमशक्यादित्याशयेनाह
घृथेति । स्वकर्मकशुद्धास्मिन्नर्थमिव स्वच्छद्वागतं निष्फलमित्यर्थः ।

बाधं = दूषणम् । निर्वाह्यमानस्य = उपपाद्यमानस्य प्रक्रियाजातस्य । ग्रहणो बाधस्तावन्न केनापि
शक्य इत्युक्तम् । तदन्यस्य बाधस्तु त्वया वा मया वा क्रियतां, भगवत्स्य प्राज्ञमिच्छात्वस्योपोद्बलकपूर्व,
खण्डनयुक्तिभिः सत्त्वाभावसिद्धौ प्रतीयमानत्वेनानल्लोके मिथ्यात्वस्यैव पर्यवसानात् । बाधिकाः =
इदंभावव्यापिकाः । निर्वाहपक्षः = इत्यसत्त्वत्वं तस्मात् = त्वया खण्डने तव स्वाभ्युपगतीतिबाधाभि-
धायितापातात् । इतीदृश्यामेवेति । इत्येतत्समयवन्धाधीनवारमित्यर्थः । चिद्रूपत्वेन ग्रहणः स्वतः
सिद्धत्वेन तदन्यस्य च मया साधयितुमनियमागत्वेन विधिकोटेर्भयाऽनालम्बनीयत्वात् खण्डनकोटिरेव
मयाऽऽलम्बनीया मध्यस्थस्यापि तादृशकोट्यालम्बने एव महामाज्ञादानंमुचितम् अन्यथा तन्मौल्यं स्यात्
द्वैताभावादिप्रतिपादककोटिर्विधिकोटेर्द्वैतवाच्येति भावः । भेदप्रपञ्च इति । स्वसमसत्ताकभेदप्रति-
योगितानुयोगिताऽन्यतरवानित्यर्थः, भेदत्वावच्छिन्न इत्येव वाच्यं, सर्वं महामिदमिति मूलकाराभि-
प्रायस्यामे वर्णनीयत्वात् ॥ इति खण्डनशारदायां पररोत्या परमतनिरासोपपत्तिः ।

अद्वैते = महामपदार्थोपलक्षणीयतात्यन्ताभावत्ववन्निरूपितप्रतियोगिताया भेदप्रपञ्चनिष्ठत्वे, अद्वै-

यत्राद्वैते पृच्छयते तस्याप्रतीतौ कथमेवंभूतः प्रश्नः सङ्गच्छेत, नहि प्रमाणमात्रं भवता पृच्छयते किन्नाम विषयविशेषनियतम्, तच्च तदोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारोहेत्, प्रश्नस्य वाङ्मयवहारविशेषत्वात्, व्यवहारस्य च स्वजनकज्ञानविषयनियतत्वात् । अन्यथा व्यवहाराणां विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यासम्भवेन व्यवहारविषयपारिस्वापत्तेः । यदि चाद्वैतं प्रश्नविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्रतीतिस्ते प्रमा वा स्यादप्रमा वा । आद्ये यदेव तस्याः प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं तवापि सम्प्रतिपन्नमिति वृथा तस्य प्रश्नः । न च वाच्यं सामान्यतोऽद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायामपि विशेषतः प्रमाणप्रश्नः, यतः सामान्यसिद्धावेवाद्वैतसिद्धौ विशेषविचारः काकदन्तपरीक्षाद्यत्स्यात् । सामान्यसिद्धिरिव च विशेषमप्याक्षिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथितवती किमत्र प्रश्नेन ।

तत्वेनाभिहिते वा । अद्वैतमिति । अद्वैतप्रमाणमित्यपि द्रष्टव्यम् । अनङ्गीकुर्वतः = अप्रतीतवतः । अद्वैतप्रतीतिसिद्धौ प्रमाणसिद्धिरप्रे वक्ष्यते । पृच्छयते इति । येन विषयविशेषस्याद्वैतस्य ते प्रतीतिर्न स्यादिति शेषः । विषयविशेषनियतम् = अद्वैतविषयकप्रमितिकरणम् । तच्च = तादृशप्रमाणविषयकप्रश्न-करणं च । तादृशं = अद्वैतविषयकप्रमितिकरणत्वविशिष्टम् । प्रतीतिमारोहेत् = प्रतीतिविषयः स्यात् । साण्डनिको मदीयामद्वैतप्रमाणविषयकजिज्ञासां जानास्वित्पाकारकेच्छाधीनशब्दविशेषप्रयोगो हि प्रकृत-प्रश्नः, स च व्यवहारविशेषः, तद्विषयकव्यवहारत्वेन तद्विषयकज्ञानत्वेन कार्यकारणभावात् स्वजन-कज्ञानसमानविषयकत्वं व्यवहारस्य नियतम् तथाचाद्वैतविषयकप्रतीतिरपि तद्वद्विनिर्मुक्तकरणव्यविशिष्टं प्रतीतवत आवश्यकी, विशिष्टविषयकप्रतीतेर्विशेषणविषयकरवन्नियमादित्याह प्रश्नस्येत्यादिना । विषयनियतत्वात् = विषयविषयकत्वनिबन्धात् । विषयनियमप्रयोजकस्य = अयमेवास्य व्यवहारस्य विषयो नान्य इति व्यवस्थाप्रयोजकस्य । अन्यस्य = स्वजनकज्ञानातिरिक्तस्य । पारिप्लवः = अभ्यवस्था । घटज्ञानस्यापि पटव्यवहारहेतुतापत्तिरित्यर्थः । एवमद्वैतप्रतीतिं प्रसाप्य तत्फलमाह यदीति । तथेति । अद्वैतस्य प्रत्यक्षाविषयत्वेन मानान्तरस्य च ज्ञायमानत्वेन करणत्वात् ज्ञानात्मकत्वाद्वा न जिज्ञास्यत्वम्, प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि वा स्वयमेव घटप्रत्यक्षादेरिव तत्करस्य स्वया सुप्रहात्मिति न प्रनावकाशः, स्ववृत्तिज्ञानगतप्रमात्वज्ञाने तद्वगतप्रमाणजन्यत्वज्ञानस्यापि सम्भवाच्चेति भावः । सामान्यत इति । प्रश्नेनोपपाद्येन स्वोपपादकं सामान्यज्ञानमेवाक्षिप्यते नतु स्वानुपपादकं विशेषज्ञानमपि, तस्मिन् सति जिज्ञासानिबृत्तौ तज्ज्ञानोद्देश्यकशब्दप्रयोगात्मकप्रश्नानुपपत्तेरिति, एवमद्वैतप्रमाया ममोपपत्तावपि वायोरभावस्य च प्रमाया इव करणविशेषजन्यत्वसन्देहात्प्रश्नोपपत्तिः, विवदन्ते हि वार्षाः प्रत्यक्षाशानुमेयत्वयोरभावस्य चानुपपत्त्यवसरयश्वयोरिति भावः । सामान्येति । प्रमायावेत्यर्थः । अद्वैतसिद्धौ = अद्वैतस्य प्रमाणा-कत्वोपपत्तौ । स्यात् = निष्फलः स्यात् । अद्वैतप्रमाणि स्वरूपव्याप्तीष्व्यादिति भावः । ननु सामान्यस्य निर्विशेषस्यानुपपत्तेः विशेषाभावस्य निश्चये सामान्यनिश्चये याधिरत्वग्रहो मा भूदिति विशेषोऽवरणं निश्चये इत्यत आह सामान्यसिद्धिरिति । आक्षिप्यानयन्ती = स्वविषयान्यथानुपपत्तिज्ञानाधीन-विशेषविषयकप्रमाणयोग्या सती । विशेषं ते कथितवती = विशेषविषयकरवत्प्रमाणेन प्रमाया स्यादप्यद्वैत-पूर्वग्रहवृत्तित्वसम्बन्धेन विशिष्टाऽभूत् । तथाचागृहीताप्रामाण्यकमिद्विषयाभूतसामान्यस्य विशेषं विनाऽनुपपत्तेर्महात् तादृशसामान्यसिद्ध्या विशेषविषयकप्रमाणोपपत्तौ विशेषाभावनियमवसरामभवेन न सामान्यनिश्चये बाध्यत्वग्रहो नवा विशेषस्य जिज्ञास्यत्वमिति तद्विषयकप्रश्नो वृथैव । नच विशेषस्यापि विशेषत्वेनैव प्रमितिर्ननु विविधेति वाच्यम्, विशेषत्वस्य तद्विषयान्तरित्वस्य दुर्बलत्वात् अन्यथा स्य-

परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु मध्ये यत्रैव दोषं न प्रमिणोपि, तत्रैव विशेषे सामान्यस्य चिदान्तेः । यदि च परिचितचरेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्वेष्वेव दोषं प्रमिणोपि तदा प्रमाणान्तरमाक्षिप्यापि सामान्येन विश्रमणीयमेव । यदि च 'का प्रमाणव्यक्तिरसौ' इति प्रश्नार्थः परिशिष्यते; तदा न सर्वा व्यक्तिविशेषतो निर्देष्टुं शक्यते इति तदनिर्देशोऽपि न नः किञ्चिपच्यते । यदि च द्वितीयः, तदानीमद्वैतप्रतीतिप्रमां मन्यमानस्य तव 'अप्रमाविषये किं प्रमाणमिति' कथं न प्रश्नो व्याहृत्यते ।

हानेर्जातिबाधकतानुपपत्तेः, तद्व्यक्तिवस्यासाधारणधर्मस्य निश्चये तु न जिज्ञासा सावसरेति भावः ।

प्रमाणप्रकारेषु = प्रत्यक्षादिरूपप्रमाणविशेषेषु । दोषं = अद्वैतावगाहिधीजननयोग्यताविरहः । सामान्यस्य = अद्वैतविषयकप्रमाणरूपिनकरागत्वस्य तत्रैव विशेषे चिदान्तेः = तादृशविशेषमात्रविशेष्य-कार्थापत्यात्मकप्रमाणकारत्वात् । प्रमिणोपीत्यत्र ज्ञत्वमपात्रिनीयं मन्यन्ते । तन्वद्वैतप्रमिती नेन्द्रियं कणम्, सद्रूपस्य सत्ताकालादिबद्धिरेन्द्रियप्रदात्वसम्भवेऽपि स्वद्वैतमतस्य द्वैताभाष्यत्वोपलक्षितस्य तेन ग्रहणासम्भवात् अन्यथाऽद्वैते विप्रतिपत्तिविरहापत्तेः, भेदधिकारादौ "अप्रमाणं मनोऽसत्कमि" इत्यादिवद-द्वैतत्वदीयैर्मनसः प्रमागताया एवानुपपन्नात्, सुखादेः साक्षिणैव प्रादात्वात्, भासनश्च स्वतः सिद्ध-त्वात्, प्रमाकरणात्वेनाद्वैतस्य मनसो नाद्वैतेऽपि प्रमाणत्वसम्भवः, द्वैतस्यन्तभावस्य प्रागप्रतीतेश्च । नाप्यनुमानम्, तस्य पक्षसाधनसंसर्गविषयकयोजनकत्वेन निर्विकल्पकमात्रप्राप्त्याऽद्वैतविषयकधीजन-कत्वानुपपत्तेः, तद्वद्वैतद्वैतवानिति प्रतीतेः प्रमात्वधारणानुरोधेन भेदसमानाधिकरणस्यैव संसर्गस्य विगिहर्थाविषयमाया लघुचन्द्रिकादौ व्यवस्थापितत्वेनाद्वैते तत्संसर्गविषयकानुमितेरप्यसम्भवाच्च, नाप्युपमानम्, तस्य सादृश्यविषयकप्रमितेः पदवाच्यत्वविषयप्रमितेर्वा जनकस्याद्वैतप्रमितिजनकत्वानु-पपत्तेः । नापि शब्दः, निर्धर्मके शक्तेर्लक्षणाया वा काव्यदृष्ट्यत्वात्, निर्धर्मकत्वेन शक्यत्वोपलक्ष्यत्वयोर-भावसाधने श्रुतिबाधस्य तत्प्रयुक्तोपाधेश्च श्रुतेस्तत्र प्रामाण्योपपादनं विनाऽसम्भवात्, शब्दबोधस्थले 'साक्षात्करोमी' इत्युच्यवसायस्य कदाप्यनुदयेनाद्वैतबोधस्य साक्षात्कारताया अनुपपत्तये द्वैतापरोक्षभ्रम-निवर्तकत्वानुपपत्तेश्च । नाप्यर्थावृत्तिः-तस्या अनुमानसमानयोगक्षेमत्वेन निरुक्तदोषात् । अद्वैतं विना व्यवहारे कर्याश्रित्यनुपपत्तेरभावेन, श्रुत्यनुपपत्तेश्च श्रुतेस्तत्र प्रामाण्यव्यवस्थापनं विनाऽसम्भवेनार्थावृत्ते-रद्वैतसामान्यार्थाच्च । नाप्यनुपपत्तिः, तस्या अभावमात्रविषयकत्वात्, भावस्यैवाभावाभावत्वेन धीजनने तु सप्रकारकत्वाद्यद्वैतविषयस्य 'तमेव विदित्वे' इत्यादिश्रुतिविरोधेन मुक्त्यनौपयिकत्वप्रसङ्गात्, अद्वैते भावत्वस्याप्रामाणिकत्वप्रसङ्गाच्च, तत्र मानान्तरप्रसरविरहस्योदीरितत्वात्, अभावत्वे तु सप्रतियोगिकत्वेन मिथ्यात्वप्रसङ्गाच्च बौद्धमतमनुसृत्याभावस्य तुष्टताया एव समर्थनीयत्वाच्च । एवं च प्रमाणविशेषा-भावकूटनिश्चये प्रमाणसामान्याभावसिद्ध्याऽद्वैतं खण्डयितव्यमेवेत्यत आह यदीति । प्रमाणान्तरमिथ्यादेः स्वप्रकारकप्रमाणान्तरविशेषकार्थापत्यात्मकाक्षेपोक्षरकालीन एव प्रयोजकतासम्बन्धेन सामान्यनिष्ठः स्वोपपादकजिज्ञासाविरहरूपो विश्रम इत्यर्थः । शब्देऽद्वैतावगाहिधीजनकत्वविरहप्रदस्य वक्तव्यरीत्या प्रमात्वाभावेन यदीत्युक्तम् । तदेति । प्रमिस्त्वं तत्त्वप्रमाणव्यक्तीनामानन्त्यात् प्रदर्शयितुमशक्यत्वात्, अशक्यप्रदर्शनाप्रदर्शनस्य च न्यग्भावानाधायकत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । प्रमाणत्वस्य सामान्यस्य प्रत्यक्षादिना पर्यवसानवत् प्रत्यक्षत्वादेरपि व्यक्तिविशेषमादृश्य पर्यवसानमसम्भवः, व्यक्ति-विशेषं पृच्छन्तस्तज्ज्ञानमप्यावश्यकमिति प्रश्नो वृथेत्यपि द्रष्टव्यम् । अप्रमाविषये = अद्वैतत्वप्रकारक-भ्रान्तिविषयेऽद्वैतत्वप्रकारकप्रमितिकरणं किम् । अद्वैतत्वप्रकारकभ्रान्तिविषयस्य तादृशप्रमितिविषयत्वं

अथाप्रमा सा मम मते त्वन्मते तु प्रमैवेति तत्करणं प्रमाणं पृच्छयते इति श्रूये, नैत-
दप्युपपद्यते, तवाद्वैते ज्ञानं यदुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्यमित्यत्र ममानिय-
मात् । यदि नाम मया सदद्वैतमभ्युपेयते तावता किं तावकीनस्य तज्ज्ञानस्य करणमवश्यं
प्रमाणं स्यात् । वस्तुतो वह्निमित्यपि पर्वते यदि कश्चिद्वाष्पं धूमं प्रतीत्य ततो वह्निमनुमि-
नोत्येतावताकिं वाष्पविषयं धूमज्ञानं करणं प्रमाणमेष्टव्यमिति । इत्यद्वैते प्रमाणप्रश्नखण्डनम् ।

न तव मते कदापीति व्यापातः । इदमुपलक्षणम्—अन्यथास्यानिवादिनयेद्वैतस्य क्वाप्यप्रमितौ तत्पका-
रकभ्रमस्यासम्भवः, अन्यमतेऽपि प्रतिवादिवचसो वाऽन्यतो वा यदद्वैतत्वप्रकारिका प्रतीतिस्तदा बाधकं
विना तस्यापि प्रमाणत्वाच्च भ्रष्टा प्रतिपन्नमेव, तस्याविवश्वसनीयत्वे तु बाधकस्यैव तत्राभिधान-
मुचितं प्रश्नस्तु ह्यैवेत्यपि बोध्यम् ।

अप्रमा = अप्रमात्वेन स्वीकृता । प्रमा = प्रमात्वेन स्वीकृता । तेन वस्तुनि विरुद्धं कृत्वासम्भवेऽ-
पि न क्षतिः । नन्निष्ठयास्त्वया प्रमात्वेन स्वीकृताया अद्वैतप्रतीतेः किं करणमिति प्रश्न इत्यर्थः ।
अनियमादिति । अमस्य प्रमाणबाध्यवहारानुरोधेन ज्ञाननिष्ठं प्रमाकरणत्वं प्रमात्वे सति प्रमोपधायक-
व्यापारवारं, ननु प्रमोपधायकव्यापारवत्त्वमात्रम्, प्रमात्वं च सर्वत्रैव विवक्षितम् । सत्यन्तस्थाने दोषा-
सूचकवदितत्वोक्तिस्तु ज्ञानभिन्नप्रमाणस्यापि साधारण्यमावहति । तथाच दैवाद्यत्र प्रमैव असामकृत्याऽ-
प्रमागमूलेन व्याप्तिज्ञानेन जन्मते तत्र व्यभिचारेण प्रमायाः प्रमाणजन्यत्वनिवृत्त्यासम्भवेन मया प्रमा-
त्वेनोपगताया अप्यद्वैतप्रतीतेरवशिष्टायाः करणस्याप्रमाणस्यापि सम्भवेन न मम तत्र प्रमाणाभिधाननिय-
न्त्रणेत्यभिप्रायः । सत् = तात्त्विकम् । वैज्ञानिकवह्निमात्रव्यावृत्तये वस्तुतः इति । ततः = बाष्पे धूमत्वा-
वगादिभ्यासिज्ञानात् । वह्निमनुमिनोमि = वह्निविधेयताकानुमितिमात्रम् । प्रमाणमिति । बाष्पस्य वह्नि-
व्याप्यरवधूमत्वरविरहितत्वेन तदंशे व्याप्तिज्ञानस्य अप्रमात्वेन दोषसमवहितत्वेन चाप्रमाणत्वादिति भावः ।
यदि तु—प्रमोपधायकव्यापारवत्त्वमेव प्रमाणत्वम्, अतएवानुमितिकरणस्यापि परस्परोपरिहृतया व्या-
प्यादिघटकतत्तल्लक्षणादिनिर्दिष्टव्यवस्था, ननु वस्तुसद्व्याप्तिविशिष्टविषयकत्वमपि तत्रापेक्षणीयम्,
तथा च स्वतो भ्रमस्यापि प्रमागत्वमव्याहतम् पूर्वज्ञादुत्पन्नमपि न प्रमाप्यप्रयोजकमिति कथं मूल-
सङ्गतः । दोषजन्यज्ञानत्वमप्रमात्वसमनियतमिति शीमांसकमतेऽपि कथं सा, अदुष्टस्यैव प्रमाणत्वेन
तन्मते बाष्पे धूमत्वं वह्निग्राप्यत्वं चावगाहमानस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वाभावेऽपि तज्ज्ञानानुमितेरपि विशेष-
व्याप्तिरूपकप्रकारकत्वमुपगम्य तेनाप्रमात्वोपगमान्, मूले च तत्प्रमात्वस्यैव विशिष्टत्वात्, अन्यथा
सन्दर्भविरोधादित्युच्यते तदाप्यसत्कृतातिमनुपगम्य परमतमाश्रयित्वाप्यदार्थविषयकप्रमो नियोपपद्यते,
न वा साऽपि प्रमाणिगी, शून्यवादापादकत्वात् । अतएव ब्रह्मपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावस्य यत्किञ्चिद्ब्रह्म-
त्यन्ताभावस्य वा प्रपञ्चसामान्यप्रतियोगिकत्वे भेदत्वावच्छिद्यप्रतियोगिकत्वे वा, तादृशात्यन्ताभावीय-
प्रतियोगितायाः प्रपञ्चसामान्यगतत्वे, इदयस्त्वव्यापकीभूतप्रतियोगितायाः किञ्चिद्व्यत्यन्ताभावनिरूपि-
तत्वे वा किं प्रमागमित्यादिरपि प्रश्नोऽनुपपद्यते । तादृशात्यन्ताभावप्रपञ्चप्रतियोगिकत्वापोः संसर्गस्य
साधनेनावधारणे तावतैवाभीष्टसिद्धेः प्रमाणस्थानभिधेयत्वात्, असत्त्वेनावधारणे च तत्र प्रमाणप्रदानौचित्य-
त्वात् संसर्गानतिरेकितानादस्य च बहुशो निरस्तत्वात् । अतएव ब्रह्मशब्दादिप्रमाणप्रदाना अपि न सधे-
तसाम् । यदि तु—प्रमाया गुणजन्यत्वेन तार्किकमते अमजन्यमितेः कथं प्रमान्तर्भावः, तस्या यथापन्थे
भाग्यतो लिङ्गज्ञानस्यैव तत्र गुणत्वकल्पनसम्भवेऽपि स्वतत्त्वमनेन प्रमाखण्डने वक्ष्यमाणरीत्या प्रमाया
गुणजन्यत्वस्याप्रामाणिकत्वेन दोषाभावप्रयोज्यताया पूर्व वक्ष्यमानेन दोषसमवहितज्ञानस्य कथं

अद्वैतस्य प्रामाणिकत्वम् ।

अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथा तथा, श्रुतिरेवाद्वैते प्रमाणमिति श्रूमः । श्रूयते खलु “एक-
मेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चने”त्यादि । श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यं चेश्वराभि-

प्रमान्तर्भाव इति तत्कारणस्य कथं प्रमाणत्वम्; न चैवमुक्तरीत्या मीमांसकप्रतेन तस्या यथार्थताया एव
सोकार्यत्वेन मूलसन्दर्भविरोध इति वाच्यम्; अवाधितप्रत्यभिज्ञानबलेन पर्वतवृत्तिवद्देवोक्तानुमिति-
विषयत्वस्य वाच्यत्वेन यथार्थत्वस्यावश्यकत्वात् तस्येच्छादिसाधारण्यात्, क्लृप्तप्रमास्त्वन्तर्भावसम्भवा-
परधेनेव तत्र प्रमात्वस्य दुर्वचतायास्तत्त्वानुभवस्य खण्डनान्ते वक्ष्यमाणत्वात्, द्रष्टव्यज्ञाधिकं तत्रैव, अनु-
मिनोमीत्युक्तिस्तु व्याप्तिज्ञानजन्यत्वेनैव । एवञ्चाद्वैतप्रतीतेर्यथार्थत्वेऽपि तत्र प्रमाणं नाभिधानीयमि-
तीक्ष्यते तदा यथाश्रुतं मूलं समीचीनतापरिचितमेवेत्यवधेयम् । प्रश्नखण्डनस्य च परस्य गलितगर्वैव
प्रयोजनमिति प्रश्नमात्रेण वस्तुसिद्धिरिति न भ्रमितव्यम् । नचैवं प्रश्नखण्डने कथासम्प्रदायोच्छेदः,
विजयोद्देश्यककथायामेव तत्खण्डनात् ॥ इति खण्डनशारदायामद्वैते प्रमाणप्रश्नखण्डनम् ॥

अथ तादृशसंसर्गस्य द्वैताभावत्वोपलक्षितब्रह्मणो वा प्रतीतिमात्रमेव प्रश्नौपयिकम्, सदसत्त्वाव-
धारणं तु नापेक्षणीयम्, तादृशप्रतीतिभ्रमत्वप्रमात्वान्यतरत्वं तु प्रमाणतदभावान्यतरनिर्णयेनैव निर्णय-
मिति श्रूयते, तर्हि प्रतीतिमात्रस्य व्यवहारहेतुतां भुवाणस्यानिर्वचनीयवादिता, मत्त्वम्यथाख्यातिबाधितेति
स्यात्, तन्मतेऽप्रमितस्याव्यवहार्यत्वात्, एवं तादृशप्रतीतिभ्रमत्वप्रमात्वे सन्दिहानस्य प्रश्न इति तथ-
शुभ्रसुतेव प्रष्टुरिति स्यात्, तथा चैतादृशं प्रति वक्तव्यमेवोत्तरमित्याशयेनाह अस्तु चेति । श्रुतिरेयेति ।
मानान्तरानपेक्षेत्यादिः, तेनानुमानादेः श्रुतिमूलकस्य मानान्तरस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः । अयमभाव —
एकमेवाद्वितीयमितिवाक्यादद्वितीयविषयकशाब्दबोधस्तावदानुभवीकः, परन्तु प्रकारान्तरस्य ब्रह्मणि प्रमि-
ताद्वितीयत्वस्य तत्र श्रुत्या प्रमितस्य व्याघातो माभूदिति श्रुतिप्रामाण्यवादिना वस्तुतो निर्धर्मकस्यैव
बोधोऽभ्युपेयः, फलबलाच्च तत्र वृत्तिरपि कल्पनीया, सा च विशिष्टस्य शक्यत्वे विशेष्यस्यापि तथात्व-
मिति मते शक्तिरेव, मतान्तरे तु लक्षणवेत्यत्र नादरः, वृत्तिं विनापि वा बोधः कुतो नोपपाद्यताम्, सर्वतो
हि बलवत्प्रत्ययानुपपत्तिरित्यस्य सत्प्रसम्मतत्वात् । यद्बाहुः—“अगूहीत्वैव सम्बन्धमभिधानाभिधेययोः ।
हित्वा निद्रां प्रबुद्धयन्ते सुपुत्ने बोधिताः परैरिति” । न च वृत्तिं विना शाब्दोपगमेऽतिप्रसङ्गात् तत्पदज-
न्यशाब्दबोधं प्रति तत्तद्वृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेहेतुताया वक्तव्यत्वाकथं वृत्तिं विना बोधः, एवं च सुपु-
त्यव्यवहितोत्तरक्षणेऽपि वृत्तिज्ञानं कल्पनीयम्, तदधीनपदार्थोपस्थितिश्चेति वाच्यम्; तत्ताद्विदितत्वेनो-
क्तकार्यकारणभावस्यानुगतस्याभावात्तमादाय प्रत्यवस्थानस्याशक्यत्वात्, अतएव सुपुत्यव्यवहितोत्तरक्षणे
उक्तोपस्थित्यादेरनुभवासिद्धस्य कल्पनमप्यप्रामाणिकम्, तादृशोपस्थित्यनपेक्षणे च तदा स्वरूपसत्यपि वृत्ति-
निष्कलेश, वृत्तिं तज्ज्ञानादिकं वा विना शाब्दस्य स्थलविशेषेऽप्युपगमाच्चनातिप्रसङ्गः, श्वदुक्तानन्तकार्यकार-
णभावानामेव चातिप्रसङ्गवारकत्वात् । नचैतादृशकल्पनामपेक्षयाद्वितीयश्रुतिरेव किमिति न सङ्कोच्यते इति
वाच्यम्; तत्सङ्कोचस्यापि निरसनीयत्वात् । एवं च ब्रह्म न शेषं लक्ष्यं वा निर्धर्मकत्वादित्यत्र सिद्धसाधनम्,
त्रयप्रवादेः स्वीकारपक्षेऽपि तस्य मिथ्यात्वोपगमेन ब्रह्मवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्सिद्धसाधनं दुर्वारम् ।
नच प्रतिपत्तिविषयताया एव विरहः साधनीयः, दृष्टापत्तेः, तस्या अपि मिथ्यात्वात्, धर्मिमाहकभानवा-
धाच्च, निर्धर्मकस्य कस्यचिदभावे स्वरूपासिद्धेश्च, नङ्गलीकमेव तादृशम्, तस्य निस्त्वरूपस्य धर्माभावा-
धिकरणताया धर्माभावस्वरूपताया वाऽसम्भवात् । साक्ष्यभिन्नविषयकत्वेन च तादृशब्रह्मज्ञानस्यापरोक्ष-
त्वम्, साक्षात्करोमीति प्रतीतिश्चेति नापरोक्षप्रामाणिकवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तर इति । एकमिति । पदत्रय-

सन्धौ साधयिष्यते । सिद्धार्थानां श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात्, तथापि पदसमन्वय-

स्वारस्याद्द्वैतसामान्याभायोपलक्षितमित्यर्थः, प्रतिज्ञाऽहो निरिति न्यायेन ब्रह्मातिरिक्तस्य श्रुतितात्पर्यविष-
यत्वासम्भवादेकादिशब्दस्य प्राधान्याद्यर्थकत्वं न युक्तम्, अत एवाहुः—“भेदसत्यपरस्तर्को भेदमा-
यापरोऽपरः । भेदसत्यपरस्तर्कोऽसन् वेदविरोधतः । एकविज्ञाननिगमान्नेह नानेति च श्रुतेरिति” ॥ इता-
भावोपलक्षितवस्तुमात्रप्रतीतावपि न द्वैतसत्यत्वबुद्धेः प्रतिबन्धः, नवा “ननु नाद्वैतश्रुतीनां” मित्यभि-
प्रन्थोत्थानसम्भव इति तु न व्यपदेश्यम्; द्वैताभावप्रकारकद्वैतवद्ब्रह्मविशेष्यकस्यावान्तरबोधस्याप्यु-
श्रुत्या जननात् सदेवेऽमिरुपकान्तवाच्येन द्वैतवद्ब्रह्मणः समर्पणात्, देशकालरूपावच्छेदकवाचकपदसम-
न्विताद्वाराभावसहकृन्त्वेन द्वैताभावांशेऽनवच्छिन्नकृत्तकत्वस्यापि तादृशबोधेनावगाहनात्तस्य मिथ्यात्वविष-
यकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । इह = द्वैतादात्म्यापन्ने ब्रह्मणि नाना = ब्रह्मभिन्नं किञ्चन नास्ति । एतद्वा-
क्याधीनबोधस्यापि निरुक्तस्यैव मिथ्यात्वविषयकत्वमिति न सन्दर्भासङ्गतिः । अस्तुतस्तु भेदसामान्या-
भाववद्ब्रह्मैवोक्तश्रुत्योर्थो मूलकसम्मत इत्यनुपदं वक्तव्यमिति । श्रुतिप्रामाण्यमिति । आकाङ्क्षा-
दिमता शब्देन यथार्थबोधजननात् शब्दयामोत्यनुभवेन चानुमानाद्यनन्तर्भावात् ३३ इत्य प्रमाणत्वसिद्धौ
श्रुतिरपि तादृशी प्रमाणम्; नहि तस्या ज्ञानानुत्पादकत्वसंशयजनकत्वे, नवा दुष्टत्वम्, अनासाप्रणीताभाव
तद्विपर्ययेयत्वामांवे आसप्रणीतत्वे बोधयथाऽपि सम्भवति, अतएव न बाधितायं कत्वमपि, ज्ञानसामान्य-
सामग्री हि प्रमाणेव जनयतीत्युत्तरां, दोषसहकारात् अममेव, न चात्र दोषसम्भावेनेति कथं नाबाधि-
तार्थकत्वम् । अतएव दृष्टफलेषु कचिच्छलासिद्धौ साधनधैर्यपुष्पमेव कल्प्यते । अदृष्टफलेषु तु बाधस्य
अहीतुमशक्यत्वमेवेति भावः । सिद्धार्थप्रामाण्यमिति । कार्यतावाचकलिङ्गाद्यप्यदित्यव्यप्रामाण्यमि-
त्यर्थः । यद्यपि—कार्यान्विते व्यवहारदर्शनात्तत्रैव तदधीता शक्तिः पदानां युक्ता, अतएव प्राथमिकव्युत्प-
त्यजुरोधेन कार्यपदाधुनावपि तद्व्याहारः, नच—कचिरसिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनेन पश्चादन्वयमात्रे बाधि-
क्यत्वा, बाधनीयं च प्राचीनं कार्यान्विते शक्तिज्ञानमिति वाच्यम्; अप्याहारादिनैवोत्तरज्ञानानामुपपत्तेः
प्राचीनज्ञानाप्रामाण्यासाधकत्वात्, तथापि—अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायात् कार्यान्वितेऽन्वितस्यापि
प्रविष्टत्वेन लाघवाच्च कार्यांशे गृहीतामपि शक्तिं परित्यज्यान्वितोऽंशे एव शक्तिप्रदोऽजुरोदध्यः । नचोत्तर-
ज्ञानेन पूर्वज्ञानबाधो न युक्त इति वाच्यम्; लाघवाव्यवर्जितानन्यलभ्यत्वस्याप्येव च सहकृतस्योत्तरज्ञानस्य
बलवत्वात्, अन्यथा ‘भेदं रजतमित्यपेक्ष्य इदं रजतमित्यस्यैव प्राबल्यं स्यात् । एवज्ञानयोरोऽपि बाधि-
स्वीकारोऽप्रामाणिकः गौरवान्, आकाङ्क्षाबललभ्यत्वाच्च । अतएव—अन्वयः शक्यो लक्षणाप्रज्ञानत्वदर्शनि-
भ्रमात्तद्वशादधीविषयत्वादिति—निरस्तम्, आकाङ्क्षयैवान्वयप्रतीत्युपपत्तावप्रयोक्तव्यात्, एतेनैवानु-
शयेनाहुः “एकपदार्थे चापरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया आसते” इति । तद्विषयकताद्वयोपे श्रुति-
ज्ञानाधीनतद्विषयकोपरिपठेहेतुतेति पक्षकक्षीकरणेऽपि लक्षणयैव निर्वहसम्भवाच्छिद्वत्त्वनलोचित्याहु-
रुद्देतोः स्वरूपासिद्धत्वात् । एवञ्च ‘तात्पर्याधीना श्रुतिर्न तु वृत्त्यधीनं तात्पर्यमिति’ तार्किकमर्यादया
सिद्धार्थे तात्पर्यावगमे तत्र प्रामाण्यत्यागास्याप्रामाणिकत्वमिति सिद्धेऽपि ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यसम्भव-
इत्यन्यत्र विस्तरः । सिद्धार्थकृतीनां दूरस्थत्वेन कर्मोपासनादोपवाससम्भवेऽप्यभ्युपेत्ययादमयलभ्याह
सिद्धार्थानामिति । अन्यपरत्वं = कर्मोपासनापराधम् । “सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्काराद्येन गम्यते । परार्हं
चात्मविज्ञानादन्यत्रेयवधारणात् ॥ आत्मज्ञानं हि संयोगश्चकवन्वायेन कृत्वाऽपुनरुपायंवेन ज्ञायते तेन
विना कर्ममु प्रवृत्तिनिवृत्तसम्भवात्” इति व्याकरणाधिकरणे भट्टपादोक्तदिशान्त्वपरत्वेऽनुपनिषदामद्वैता-
त्मपरत्वसम्भवः । अतएव मीमांसकौस्तुभेऽप्यर्थवादाधिकरणे “विना निदेहादिष्वतिरिक्तमित्यकर्मोक्त-

यत्नेन तासु प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामन्यपरीभवनात्, धियां स्वतः प्रामा-
ण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात् । इत्यद्वैतस्य प्रामाणिकत्वम् ॥

(निरूपणम्)

अथ प्रत्यक्षादिबाधोद्धारः ॥

ननु नाद्वैतश्रुतीनामृजावर्थे प्रामाण्यं सम्भवति, प्रत्यक्षादिबाधात्, ततश्चान्यत्रैव
अविच्छात्पर्यं कल्प्यम् । मैवम् । यदद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रत्यक्षादिमन्यसे तदात्मीये विषये घट-
पटादेर्भेदे नियते पद्योत्पद्यते, न तु प्रत्यक्षादिकं भूतभाविद्यतमानसकलव्यक्तिमेवग्राहि

रूपात्मप्रतिपादिकानामुपनिषदां परलोककर्मविध्यपेक्षितोक्तरूपात्मपरत्वमेव । उक्तविधायकज्ञानस्य चा-
नारम्याधीतस्यापि सामर्थ्यात्, “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति” वा-
क्यादा क्रत्वङ्गत्वाविरोधः । असंसारिसगुणनिर्गुणात्मप्रतिपादिकानां तूभयविधोपासनाविध्यपेक्षितत्वेन
स्वार्थपराणामेवाव्युदयनिश्चयेयसहेतुत्वमि”त्युक्तम् । एवञ्चार्थवादधिकरणे भट्टपादानुपनिषदामर्थ-
वादत्वोक्तिर्न तासां स्वार्थपरत्वाभावाभिप्रायेण, अपि तु स्वार्थपरत्वेऽपि विधिभन्त्रनामधेयनिषेधार्थवाद-
रूपवेदविभागेषु विध्यादायन्तर्भावासम्भवेनार्थवादान्तर्भावाभिप्रायेणैवेति व्यक्तमन्यत्र । अर्थवादत्वेऽपि
प्रासिबाधयोरभावेनानुवादत्वगुणवादत्वयोरसम्भवेन भूतार्थवादत्वस्यैव वक्ष्यत्वात् देवताधिकरणन्यायेन
“वज्रहस्तः पुरन्दर” इत्यादिभूतार्थवादबलाद्वतावग्रहस्यैव “एकमेव” इत्यादि भूतार्थवादबलाद्वितीय-
ब्रह्मणोऽपि सिद्धिरिति भावः । पदसमन्वयबलेन = तत्तत्पदसमभिध्याहारान्यथानुपपत्त्या । तासु प्रतीय-
मानं = उपनिषदधीनप्रतीतिविषयम् । आदायैव = अभ्युपेत्यैव । अन्यपरीभवनात् = अन्यपरत्वस्य
वक्तव्यत्वात् । तेन न व्यपोऽसङ्गतिः । अन्यपरीनि च्यन्तम्, ह्रस्वपादस्तु सन्दर्भविरुद्धः । अथवा दले-
नेत्यस्यादायेत्यनेनान्वयः, प्रतीयमानमित्यस्य तत्तत्पदबोधोपपत्त्येनेत्यादि, घटकत्वं सप्तम्यर्थः, आदाय =
बोधयित्वा, तथा च स्वघटकतत्तत्पदबोध्यत्वेन प्रतीयमानाबाधितार्थविषयकप्रतीतिमुक्तसमभिध्याहान्यथा-
नुपपत्त्योपाद्यैवोपनिषदामन्यपरताप्राप्तेरित्यर्थः । ईदृशस्थले विरम्यस्यापारादेवोपमानहीकारात्, मुख्यता
त्पर्यस्य पर्यवसितप्रतीतिरचैक्यात्, कथमन्यथा देवताधिकरणन्यायोऽर्थापत्तिमणावेकस्यैव मानस्य मितिद्वय
जनकत्वोक्तिश्च सङ्गच्छतेति भावः । उपनिषदधीनप्रतिपत्तेरबाधितविषयकत्वं कुतस्तत्राह धियामिति ।
स्वतः प्रामाण्यस्य = ज्ञानसामान्यसामग्र्यधीनत्वेनौत्सर्गिकप्रामाण्यस्य । बाधकैकापोद्यत्वादिति । अत्र
तु बाधकस्य निरसनीयत्वेनाबाधितार्थविषयकत्वरूपं प्रामाण्यं सुस्थमिति भावः । इति खण्डनशारदा-
यामद्वैतस्य प्रामाणिकत्वम् ॥

ऋजौ = यथाश्रुतेऽद्वैते । प्रत्यक्षादिबाधात् = प्रत्यक्षादिबोध्यभावप्रतियोगिविषयकधीजन-
कत्वात्, प्रत्यक्षादिज्ञाप्याप्रामाण्यकधीजनकत्वाद्वा बोधोत्पत्तिप्रतिबन्धस्तु बाधकज्ञानेन न कारीष्टः ।
ततश्च = बाधितार्थत्वेन गुणवादत्वादेवताधिकरणन्यायावतारासम्भवे च । अन्यत्रैव = उपासनादारेव ।
एवेन स्वार्थपरत्वव्यवच्छेदः । नच-प्रमाणत्वाविशेषात्प्रत्यक्षादिभिरेव कुतः श्रुतेर्बाधदोदित, तेषां
तयैव स कुतो न स्यादिति-वाच्यम्, प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणोपजीव्यत्वेन प्राक्त्वम् अतएव तदनुरोधेनैव
“आदित्यो यूप” इत्यादेरन्यथानयनम् एवञ्च प्रत्यक्षसंबाधेयमानादेरपि श्रुत्यपेक्षया प्राक्त्व्यादादिपदमपि
सङ्गतमिति । नियते = यत्किञ्चित्प्रतियोग्यनुयोगिक । अत्रेदं द्रष्टव्यम्-वेदान्तिनां मतद्वयमत्र, वैचिद्धि
नेह नानेतिश्रुतिरेकमेवेति श्रुतिश्रोतरीत्या प्रपञ्चमिध्यात्ममाहुरित्याहुः । परे तु-नेह नावेति भेदसामा

जायमानमावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति, तादृशेन ज्ञानेन चोत्पद्यमानेन सर्वज्ञतां तदा तत्र श्रद्धया यदि जानासि मम चेत्तसि किं वर्तते इति । यदि च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्तमानाऽद्वैतश्रुतिस्तेन न बाधितुं शक्यते, स्वविषयमात्रे प्रमया विपरीतविषयज्ञानबाधनात्; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । मा हि भूदग्रीपोमीयपश्वाल्मन-विधिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्वैयर्थ्यम् ।

यदा चैवं, तदा बाधिकायाः प्रत्यक्षधियो बाध्यायाश्चाद्वैतबोधने श्रुतिनिराधा

न्याभावं बोधयति, नानापदस्य भेदायकत्वात्, अद्वितीयमिति श्रुतिरपि भावप्रधानतया द्वितीयत्वस्य भेदव्यापकस्याभावबोधनद्वारा भेदसामान्याभाववद्वयस्यैव पश्यन्वस्यति, अभावस्याधिकरणस्वरूपात्वात् भेदाभावत्वमपि ब्रह्मणि, अतएव घटपटादीनामभेदोऽपि ब्रह्मैव, भेदाभावत्वविशिष्टं तदपि मिथ्या, तदु-पलक्षितं तु तत् सत्यमिति 'पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोऽमी'ति पण्डितस्याख्यानावसरे श्रुत्यादनीयमि-त्याहुः । तत्राद्यमते प्रपञ्चसामान्यस्य मिथ्यात्वबोधनेऽधिष्ठानमेकमेव तद्विषयसत्त्वमित्यर्थाच्छिष्यते तस्य घटपटादेर्भेदसत्त्वेऽनुपपन्नम्, भिन्नानामेकसदात्मकत्वस्यानुपपत्तिरित्याशयेन मन्वित्यादिनाऽद्वैतश्रुतेर्बाध-नात्तापहरिहारश्च । द्वितीयमते तु भेदसामान्याभावस्य ब्रह्मणि लोके वा श्रुत्या बोधनं घटपटादेर्भेदसत्त्वे नोपपद्यते इति स्फुट एव ब्रह्मसमाधानयोरवकाशः, एवञ्च स्वरसतो द्वितीयमतमेव मूलहृद्भित्तम्, अन्यथा श्रुत्या मिथ्यात्वबोधने घटः सस्त्रिधादिसत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षादिबाधनासमाधानयोरवधिष्येन भेदग्राहिप्रत्यक्षादिबाधनादयुक्तत्वापत्तेः । तथाच घटपटयोर्भेदसत्त्वे तयोर्ब्रह्माभेदो न स्यात्, ब्रह्मण एव तु ईक्यत्वं स्यादिति तयोर्भेदो वरधनीयः । सर्वं ब्रह्मरभिन्नमित्यस्य च सर्वं ब्रह्मातिरिक्तसत्ताशून्यमिति नार्थः, तादृशसत्तासिद्धयसिद्धिन्वापात्तात्, अपि तु तत्तद्विशेषधर्मा-वच्छेदेनाविद्यादशायां प्रसिद्धस्य ब्रह्मभेदस्याभाववत्तत्तद्विशेषधर्मावच्छिन्नमित्यर्थः, एवञ्च ब्रह्माति-रिक्तस्य पारमार्थिकत्वे सर्वस्मिन् ब्रह्माभिन्नत्वं बाधितं स्यादिति तस्यापारमार्थिकत्वमर्थादायाति, एतेन सर्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वे सत्यावापत्तिः, ब्रह्मणो वा मिथ्यात्वापत्तिर्नासाङ्गनीया । तादृगेनेति । अभेदश्रुती-यार्थः सर्वश्रुतज्ञानान्वयः । चेत्तसि वर्तते = मानसज्ञानविषयः । प्रमेयादिदसामान्यलक्षणाधीनग्रह-स्य तु तादृशभेदप्रत्यक्षानुपयोगः, विशिष्ट्यैव प्रतियोग्यनुयोगिग्रहस्य तदर्थमपेक्षणीयाऽदिति भावः । अन्यत्रापि प्रवर्तमाना = अन्यस्याप्यभेदं विषयीकुर्वती । धीतधियो वस्तुतो सर्वाभेदविषयकयमेवेति स्ववर्तितुमपि शब्दः । श्रुत्या घटपटयोर्ब्रह्माभेदबोधनेनैव घटपटयोर्भेदबोधनं, भिन्नयोरेकामतानुपपत्ते-रिति भावः । स्वविषयेति । समानविशेष्यताप्रयासस्यैव तत्प्रकारकतद्भाषप्रकारकधियोः प्रतिपक्ष-प्रतिबन्धकभावादिति भावः । अगृहीताग्रामाण्यकपुङ्गे, स्वतःग्रामाण्यमते गृहीतग्रामाण्यकपुङ्गेऽपि प्रतिबन्धकताभावात् ज्ञानेनेत्यनुक्त्वा प्रमयेत्युक्तम्, विरोधिग्रहप्रत्यक्षप्रमापकरणं प्रमायामेवेत्याशयेन या । समानविशेष्यताप्रयासस्या बाधबाधकमुत्पानुपगमेऽग्रीपोमीयपशुर्हिंसनविशेष्यकसत्ताधनत्वप्रका-रकज्ञानस्य "अग्रीपोमीयं पशुमालभेते"ति श्रुतिजन्यस्य सर्वभूताहिंसनविशेष्यकत्वबुद्धिनिष्ठाजनकत्ववि-निष्टेष्टसाधनत्वामात्रप्रकारकज्ञानं "न हिंस्यात् सर्वा भूतानीनि"भूमिजन्यं प्रत्यग्रीपोमीयपशुवनि-र्जनादेऽपि बाधकत्वप्रसङ्ग इत्याह मा हि भूदिति । सामान्यसाध्यस्य विशेषज्ञानेन स्वविषये बाधस्य सङ्कोचामकतया प्रसिद्धत्वेष्टाद्बाध इत्यनभिधायैवैवर्थमितिभिहितम् ।

बाधिकायाः = बाधकत्वेनानिमतायाः । बाध्यायाः = बाध्यत्वेनाधिमतया येवविधयः । अद्वैत-बोधने निराधारा = अध्यात्मपञ्चानानारकनिर्दिष्टाभेदबोधप्रतिबन्धकसमवहिता, भेदभेदविषयोर्भेदग्राहि-

सती तयोरैक्यं बोधयतीति तत्प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मानमेव बाधेत । घटेन पटेन तद्भेदेन च स्वविषयेण सह तस्या एव धियः श्रुत्या सर्वस्याद्वैतं गोचरयन्त्या कथं नाभेदे प्रामाण्य-
मासादयितव्यम्, तत्रावाध्यमानत्वात्; नहि तस्या धियः स्वात्मा वा स्वात्मना सह घट-
पटादेर्भेदोऽपि वा विषयः; 'घटपटौ भिन्नावित्येवमाकारा हि सा जायते नतु 'अहं घटा-
त्पटाच्च भिन्ना मत्तो वा तौ भिन्ना'विति । स्वप्रकाशताऽपि स्वमात्रे साक्षिणी, न तु यतो
यतः प्रकाशो भिद्यते ततस्ततस्तस्य भेदोऽपि । अन्यथा तत्तदपि स्वप्रकाशकुक्षौ निक्षि-
पन्ती न कथमद्वैते एव पर्यवस्यति ।

धुष्यन्तराभावस्थले इदं द्रष्टव्यम् । तयोः = भेदाभेदधियोः । ऐक्यं बोधयति = ऐक्यविषयकप्रामाण्यज्ञा-
नानास्कन्दितयोर्धं जनयति ऐक्यविषयकत्वावच्छेदेनाप्रामाण्यग्रहानास्कन्दिता भवतीति यावत् । नन्य-
भेदबुद्धेर्भेदबुद्ध्यात्मकत्वं वा, भेदबुद्धेरभेदबुद्ध्यात्मकत्वं वा अभिन्नविषयकत्वं ऐक्यं विवक्षितम्, नान्यः,
तस्याप्याप्यसिद्धेः । न द्वितीयः, अभेदबुद्धेः परिशेषे त्रिणिगमकाभावात् तस्या भेदविषयकत्वमेव किन्तु
स्यात्, नाद्यः, भेदबुद्धेः परिशेषोऽभीष्टसिद्धेरित्याशङ्क्याह तत्प्रत्यक्षादीति । अभेदबुद्ध्याभिन्नतया ज्ञातं
भेदप्रत्यक्षादि कथं स्वात्मानमेव बाधेत = कथं स्वात्मकाभेदबुद्धिबाधकतया ज्ञातं बाधेत; स्वस्य स्या-
प्रामाण्यग्रहासंजनरूपस्वबाधकमाग्रहानुदयेन बाध्यबाधकभावज्ञानस्य तज्जेदग्रहाधीनत्वकल्पनान्; तथाच
भेदाभेदबुद्धौ ऐक्यविषयकत्वावच्छेदेनाप्रामाण्यग्रहानुरूपंती स्याभिमतता भेदबुद्धेर्बाधकता न सम्भवतीत्येव
ममाशय इति घटपटाभेदविषयकत्वावच्छेदेनापि श्रुतिजगद्भेदबुद्धौ नाप्रामाण्यग्रहसम्भव इति, ऐक्यं च
ग्रहणरूपमेवेति वक्ष्यते इति तत्रैव परिशेषो नतु कस्याश्चिद्विषय इति । अद्वैतधुतेः सन्धारस्थलान्तरमाह
घटेनेति । तस्याः = घटपटभेदधियः । अभेदे इत्यनेनान्वयः । श्रुत्या = श्रुतबुद्ध्या । भेदबुद्धितद्विषययोर-
भेदविषयकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यप्रकारकग्रहविशेष्यता कथं नाश्रयितव्येत्यर्थः । तादृशाभेदोऽप्रामाण्यप्र-
हविघटने तादृशविशेष्यताश्रयत्वस्य श्रुतिजन्यबुद्धौ सम्भव इति भावः । तत्रावाध्यमानत्वात् = तादृशाभेद-
विषयकत्वावच्छेदेनाप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितत्वात् । अयमभावः—भेदबुद्धेः स्वविषयेणाभेदज्ञाने भेदज्ञा-
मासम्भवेन तस्या भेदविषयकत्वं तद्वदितप्रमाणं वा न ज्ञातं शक्यम्, एकत्र विषयविषयिभावोपगमप-
क्षेऽपि ज्ञानत्वेनैव भेदविषयकत्वं ज्ञातं बाधयते नतु भेदत्वेन भेदविषयकत्वम्, अभेदबुद्धेः प्रतिपन्धक-
त्वात्, तथाच न भेदधियाऽभेदबुद्ध्याप्रामाण्यग्रहानास्कन्दनसम्भव इति । नैषवमभेदबुद्धेरपि प्रमाणं न
सुग्रहम्, स्वविषयस्य स्वस्मिन्भेदस्यापि तद्विषयत्वादिति बाध्यम्; सर्वाभेदसिद्धेरवाभिलषितत्वेन
प्रमाणाग्रहस्याकिञ्चित्करत्वात्, ममाविषयकभेदेनापि निर्वाहाच्चेति भावः । घटो न पट इति धीसमये तस्याः
स्वविषयभेदग्राहकभावं स्फुरयति नहीति । आदिना भेदो ग्राह्यः । अहं घटपटभेदधीः । मत्तः = ताद-
राधियः । पटाच्चेति ताविति च भेदशान्पुलक्षणम्, तस्यापि विषयत्वात् । स्वप्रकाशत्वपक्षे घटादिवत्त्व-
स्यापि स्वविषयत्वात् स्वस्य घटादितो भेदग्रहस्य स्वेनैव सम्भवेन न तत्र श्रुतिः सावकाशेत्यत आह
स्वप्रकाशतापीति । स्वस्य स्वविषयकत्वमपीत्यर्थः । स्वमात्रे साक्षिणी = स्वज्ञानत्वेतराविषयकत्वमित्यतम्,
स्वात्मानं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं च विषयीकुर्वाणमपि ज्ञानं तदितराविषयकत्वात् स्वस्य स्वविषयभेदं
विषयीकर्तुमक्षममित्यर्थः । अन्यथा = स्वस्मिन् स्वविषयभेदस्यापि विषयीकरणे । तत्तदपि स्वप्रकाशकुक्षौ
निक्षिपन्ती = ज्ञानान्तर्भावैवैव तत्तद्विषयताया निरूपिका । घटान्निर्णयं पटं जानामीत्याकारैव स्वप्रकाश-
धीर्वाच्या, तत्र चाश्रयतया आत्मन एव विषयविषया च घटपटभेदेनामेव ज्ञानात्मना च स्वस्यैवोल्ले-
खास्त्रानुयोगिकस्वविषयप्रतियोगिकभेदस्य तत्र भानार्थमुक्तग्रये कचिदन्तर्भावो वाच्यः, स च ज्ञाने एव

नच तथा धिया स्वस्य स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूपलक्षणी भेदः प्रकाशित एव स्यादिति वाच्यम् ; 'पुरोवर्तिं रजतमि'ति भ्रान्तौ पुरोर्वत्यात्मनो रजतात्मनश्च प्रकाशे भेदग्रहापत्तेः । धर्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोऽपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्रकाशः, तस्मिन्सन्निकर्षपिज्ञायां धियः प्राक्तदसम्भवात् ।

युक्तः, तस्यानुयोगित्वात्, भेदस्यानुयोगिस्वरूपतायाश्चान्यत्र क्लृप्तत्वात् । तथाच घटपटतद्भेदप्रतियोगिकमेदस्य ज्ञानत्वे प्रतियोगिनामपि सत्त्वमित्यद्वैतप्रसङ्गः, भेदस्य सप्रतियोगिकस्वरूपत्वात्, उपलक्षणत्वे प्रतियोगिनां तद्विनिर्मुक्तस्यापि भेदस्य भेदत्वेन प्रत्यक्षप्रसङ्गात् । ज्ञाने एवान्तर्भाव इत्यस्याविनिगम्यत्वे वा घटाद्यन्यतरूपत्वेऽपि तादृशभेदस्य घटपटतद्भेदानामपि घटाद्यन्यतरमाभेदप्रसङ्ग इति भावः । एवमन्यान्यविषयकबुद्धीरादाय सर्वाद्वैतलक्षणः, तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वधर्मिणेण चैकान्तमापन्नानां परस्परभेदबोधसम्भव इति द्रष्टव्यम् ।

स्वस्य स्वविषयस्य चेति । अनुयोगिप्रतियोगिस्वरूपद्वयं भेद इत्याशयेनेदम्, परस्परभावावानुरोधात्, अन्यथाऽनुयोगिस्वरूपावगाहनस्यैव प्रकृतोपयोगितया वक्तव्यत्वापातात् । अनुयोगिमात्रस्वरूपत्वेऽपि बुद्धौ विषयभेदेऽप्य, विषये च बुद्धिभेदेऽप्य प्रतीतत्वप्रदर्शनार्थमिदमुक्तमिति तु युक्तम्, अन्यथैकभेदग्रहेऽप्यपरभेदस्यागृहीतत्वात् प्रतिर्लभ्यपद स्यादिति ध्येयम् । भ्रान्तौ = भेदाग्रहनिबन्धनव्यवहारप्राक्क्षणे, व्यवहारश्चाभिलाषादिरूपो ननु ज्ञानरूपः तेन ज्ञानाविषयकस्य रजतमित्याद्याकारकज्ञानस्य तन्मतेऽप्रसिद्धावपि न क्षतिः । भेदग्रहापत्तेरिति । तथाच भेदाग्रहनिबन्धनव्यवहाराभावप्रसङ्गो मा भूदिति स्वरूपस्य भेदत्वमुक्तमिति भावः । उक्तप्रसङ्गपरिहाराय वैधर्म्यालिङ्गितस्वरूपस्यैव भेदत्वमुपेयम्, तज्ज्ञाने च भेदग्रह इष्ट एवेत्यत आह धर्मेति । अन्तर्भाव्य = स्वरूपे विशेषणीकृत्य भेदत्वे = भेदत्वोपगमे । तेन न स्वपोऽसङ्गतिः । तथा स्यात् = वैधर्म्यालिङ्गितभेद स्वरूपं भेदः स्यात् । सैव धीः = घटपटभेदधीः । न तत्प्रकाशः = न वैधर्म्यविषयिणी । यद्यपि ज्ञानार्थं वैधर्म्यं प्रमाकरमते ज्ञानमात्रविषय एव, तथापि तस्याग्रे दूषणीयत्वाभिप्रायेण यमुक्तम् । अतएवाह तस्मिन्निति । ज्ञानस्वरूपवैधर्म्यं इत्यर्थः । सन्निकर्षान्वयानुयोगित्वं सत्सम्यर्थः । स्वसंयुक्तसमवेतसमवायलक्षणो मनसः सन्निकर्षो ज्ञानस्वरूप मानसप्रत्यक्षोपपत्तये वक्तव्यः, अन्यथा प्रकारान्तरेण भेदधीविषयतायास्तदंशेऽसम्भवात् ; किन्तु बुद्ध्युत्पत्तेः पुरा बुद्धिनिष्ठसमवेतत्वघटिनोक्तसन्निकर्षस्याप्यसम्भव एवेति कथं तदंशे भेदधियो मानसत्वमपीत्यर्थः । ज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव स्वविषयत्वं ननु ज्ञानत्वांशे मानसत्वमित्याशयेनाह आत्मवदिति । आत्मशब्दः स्वपरः । ज्ञानस्य मिज्ञासितप्राज्ञात्मधर्मत्वे संस्कारवदमानसत्वम् अजिज्ञासितप्राज्ञत्वे ज्ञानपरम्परानुपरमापत्तिरिति न मानसत्वमिति न मनः सन्निकर्षापेक्षेति भावः । आत्मधर्मे ज्ञानत्वे प्रत्यक्षत्वार्थमिति शेषः । ग्रहणार्थं = अनुभवत्वम् स्मरगान्धज्ञानत्वमिति यावत् । प्रमात्वं = विद्वेद्याज्ञापनकारकज्ञानार्थं, तेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य प्रमाकरमते ज्ञानमात्रविषयत्वेऽपि न क्षतिः । आदिना अगृहीतासंसर्गकधर्मधर्मविषयवैकज्ञानत्वस्य सङ्ग्रहः । तथैव स्यात् = सन्निकर्षमनपेक्ष्यैव बुद्धेरनुभवत्वादिविषयकत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षता स्यात् तथा च पुरोवर्तिविषयकरजतविषयकज्ञानयोरनुभवत्वसृष्टिनिश्चयामगृहीतभेदयोः प्रत्येकत्वमिति तत्र सिद्धान्तो क्याहन्त्येत, निरुक्तप्रमात्वादे ज्ञानविशेषे विप्रतिशक्तिश्च न स्यादित्यर्थः । यदि तु—'जानामी' व्युत्प्लेगमहिता ज्ञानत्वेनैव ज्ञानस्य स्वविषयत्वम्, तत्ताप्रमोयहेतुदोषवत्यदेव 'रजनं स्मरामी' शब्दे न सृष्टिगोलेनः, स्मर-

आत्मवदात्मधर्मेऽपि सन्निकर्षान्निवेशा सेति चेन्न; ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रमात्वादावपि तथैव स्यादिति ।

तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यवस्थाप्यमाना कथमात्मनः स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभयितुं प्रभवतीति बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदे प्रमात्वाभावमासाद्यन्त्यां श्रुतिस्तत्रतत्राप्रतिद्वन्द्वित्यासङ्गितस्वतःप्रामाण्यचललब्धतत्तदर्थैक्यान्यथानुपप-

णान्यरविविशेषावृत्त्यप्रकारकत्वादिविशेषणस्य प्रागनुपस्थितेस्तु स्मरणान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वादेन भानप्रसङ्गः, सामग्रीसाक्षात्कारायां विशेषात्, तथा च ज्ञानत्वाल्लङ्घितस्वरूपस्य भेदात्मकस्य ग्रहे न बाधकमित्युच्यते तदा मूलमिदं व्याख्येयम्—तस्मिन् = तादृशस्वरूपस्य भेदत्वेन रूपेण ग्रहार्थम् । सन्निकर्षापेक्षायां=प्रतियोग्यादिज्ञानविधया कारणोभूताया विषयतद्वुच्चोर्ध्वदेरपेक्षायां 'घटाद्भिन्नं पटं जानामी' तिथियः प्राक् तादृशबुद्धेरभावेन बोधविधयः स्वस्य स्वविषयस्य च भेदविषयकत्वसम्भवः । कार्यताकारणतावच्छेदकयोः प्रतियोग्यादिबुद्धित्वमेदबुद्धित्वयोरेकग्रानुपपत्तेः । आत्मवत् = स्वविषयितायामिव आत्मधर्मेऽपि = ज्ञानत्वविशिष्टस्य भेदत्वावच्छिन्नविषयितायामपि सन्निकर्षान्निवेशा = अन्यत्र कृतकारणानपेक्षा सा धीरपरोक्षा । यथाहि घटमहं जानामीति बुद्धिं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया कृतकारणताकं घटविषयकज्ञानत्वप्रकारकज्ञानं विनैव तादृशबुद्धिः स्वविषया स्वप्रकाशावादिनोपेत्य तथा भेदत्वेन रूपेण स्वरूपापरोक्षताऽपि प्रतियोग्यादिज्ञानं तत्सामग्रीं वा विनैव स्वादित्यभिमानः । एवं सति विशेषणोपस्थितेस्तत्सामग्र्या वा विरहेऽपि स्मरणान्यज्ञानत्वादेर्भानं स्यादिति वदन्नभिमानं निराकरोति ग्रहणत्वेति । घटाद्भिन्नं पटं जानामीति बुद्धौ घटपटयोर्भेदस्य भेदत्वेनोत्पद्यमानतद्विषययोर्भेदो न तेन रूपेणोत्पद्यते इति तस्य तादृशबुद्धिविषयतोऽप्यनेऽनुभवविरोधोऽपि ब्रह्मणः, एवं स्वविषयवशे घटाद्भिन्नः पट इति प्रतीतेरनुभूयमानाया अपलापप्रसङ्गश्चेति ।

घटेति भेदस्यान्युपलक्षणम् । बुद्धिः = घटपटमेदबुद्धिः । आत्मनः = स्वस्य । प्रमाणीभयितुं प्रभवति = प्रमाणतया ज्ञातुं शक्यते । घटपटयोर्बुद्ध्यात्मकत्वप्रतीतेरिदानीमप्रामाण्यप्रकारकग्रहाविषयत्वेन प्रामाण्यप्रकारकग्रहविषयत्वसम्भवान् घटपटमेदबुद्धेर्भेदोऽपि प्रामाण्यग्रहानुपपत्तेरिति भावः । इति = उक्तरीत्या बुद्धियदाधीरभेदविषयकत्वावच्छेदेनाद्वैतबुद्धेः प्रामाण्यग्रहात्कन्दितत्वेन भेदबुद्धेर्घटपटमेदविषयकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यप्रकारकग्रहविषयत्वासम्भवात् । बाधिकायां = बाधकत्वेनाभिमततायाम् । प्रमात्वाभावमासाद्यन्त्यां=अप्रामाण्यग्रहात्कन्दितायां । विरुद्धार्थयोरेकतरस्य प्रामाण्यग्रहात्कन्दितत्वेऽपरस्याप्रामाण्यग्रहात्कन्दितत्वसम्भवात् । श्रुतिः = श्रुतीधीः । तत्रतत्र = बाध्यबाधकत्वाभिमतबुद्धौ बाधकत्वाभिमतबुद्धितद्विषययोश्चामेदव्यवस्थापने । अप्रतिद्वन्द्वित्वेन = विरोधिमानान्तरान्यत्वेन । अप्रामाण्यग्रहानात्कन्दितभेदविषय एव विरोधित्वसम्भवादिति भावः । असङ्गितम् = अनपेक्षितम्, स्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्येऽभावप्रतियोगित्वेनाप्रतीतमिति यावन् एवं प्रामाण्यम् । प्रामाण्ये स्वाश्रयज्ञानविषयकग्रहविषयत्वव्याप्यताया एव तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाया उचितस्वतत्त्वान् स्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यताया अभेदबुद्ध्यावश्यकत्वान् । उत्पत्तिस्वतत्त्वस्य तु सङ्कोचो निवृत्तिरूप एव स्यात् किन्तु स न विरोधिमानान्तरप्रयोज्यः, दोषासमवहितज्ञानसामान्यसामग्र्याः प्रामाण्यस्योत्पत्तत्वेन तदपसारणानुपपत्तेरिति भावः । स्वतः प्रामाण्यमेव बलं तेन लब्धं = तदाश्रयीभूतश्रौतविधया विषयीकृतं तत्तदर्थैक्यं = बाध्यबाधकयोर्बाधकतद्विषययोश्चैक्यं तस्यान्यथानुपपत्तिः = बाध्यबाधकमावाभावं विषयाणां परस्परभेदं विना चानुपपत्तिः, बाध्यबाधकमावासम्भवस्यापि कलतो विषयैक्ये एव पर्यवसानं विषयाणां भेदे द्वेकबाधकबुद्धेरतद्वैक्या-

त्तिसहायसम्पदजया तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं शक्येति न क्वचिदपि प्रतिह-
तप्रसरा सती संवादैतप्रमापिकेति ।

भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च वैपरीत्यमशक्यम्, तत्राद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानस्य प्रमा-
त्वस्यैवासिद्धेः, भेदधीमात्रस्य च द्विचन्द्रादिवोधवदन्यथाप्युपपत्तेः । एकमित्युपादाय

सम्भवेन घटपटभेदविषयकत्वेन तस्या प्रमात्वेन ग्रहोक्तं नश्यतया अभेदबुद्ध्यभिज्ञतया ग्रहीतुमशक्यत्वात्
बाध्यबाधकमावोपपत्तिः । तादृशानुपपत्तिरेव सहायसम्पत् = अनुप्रादिका, तत्त्वं च प्रकृते श्रुतेः सर्वा-
भेदोऽंशे प्रामाण्यनिश्चायकतयैव, सर्वाभेदबोधस्य श्रुत्यैव सिद्धत्वात् । तत्प्रयुक्तं यद्भेदबुद्ध्यबाध्यस्वरूप-
मजयत्वं तद्वृत्ति तयोः = घटपटयोरप्यभेदं बोधयन्ती = विषयीकुर्वाणा न प्रतिहन्तुं शक्या = घटपटा-
भेदविषयकत्वावच्छेदेनाप्यप्रमात्वेन ग्रहीतुमशक्या । बुद्धितद्विषयाद्यभेदविषयकत्वावच्छेदेन तु न पूर्व-
मप्यप्रमात्वेन गृहीतेत्याशयेनापि शब्दः । उपसंहरति न क्वचिदप्योति । न सर्तीति योजना । किञ्चिद्भे-
दविषयकत्वावच्छेदेनापि भ्रमत्वेन न गृहीता सर्वाद्वैतप्रमापिका = सर्वाभेदविषयकत्वावच्छेदेन प्रमात्व-
वती । “अत्यन्तासत्यपी”ति वक्ष्यमाणन्यायेन सर्वाभेदबोधस्य प्रागुत्पन्नत्वेन भेदधीप्रयुक्तस्य तत्तद्भेद-
प्रमात्वग्रहस्य विवटनद्वारा सर्वाभेदोऽंशे प्रमात्वस्यैव व्यवस्थापनीयत्वात् । अतएव—यत्रस्य घटपटभेद-
ज्ञानं, मैत्रस्य कटकुटभेदज्ञानं, देवदत्तस्य नटवटभेदज्ञानमिति तत्तदन्यसर्वाद्वैतार्थावै श्रुतेर्वाक्यमेव
इति—निरस्तम् । नच—सर्वाभेदोऽद्वैतग्रहस्य द्वैतोपमर्दकत्वं कथं, तेन द्वैतस्यापि स्वविषयाभिज्ञतया विषयी-
कत्वादिनि-वाच्यम्, अप्रामाण्यग्रहानात्कन्दि गत्रैवग्रहस्यैव द्वैतोपमर्दरूपत्वात्, नस्यचोक्तरीत्या सम्भवा-
दिति भावः ।

अथ बुद्धितद्विषयाद्यभेदोऽंशे प्रमात्वान्यथानुपपत्तिसहकारेण यथा घटपटाद्यभेदोऽंशेऽपि श्रौतबोधस्य
प्रमात्वं, त्योक्तम्, तथा घटपटभेदप्रतीतेः प्रमात्वान्यथानुपपत्त्या बुद्धितद्विषयादिभेदोऽंशे कल्प्यताम्, अन्यथा
तदभिन्नाभिन्नेति न्यायेन घटपटयोरप्यभेदापत्त्या तद्भेदप्रतीतेः प्रमात्वं न स्यात्, नचेष्टापत्तिः, श्रुतिप्राब-
ल्यस्थानिर्णीतत्वेन मानान्तरस्य चाभेदासाधकत्वेन बाधविरहाद्भेदप्रतीतेः प्रमात्वस्यावश्योपेयत्वादित्यत
आह भेदप्रमेति । भेदप्रतीतेः प्रमात्ववैयर्थ्यः । वैपरीत्यं = घटपटयोरभेदबाधनम् । तत्र = भेदप्रतीती ।
असिद्धेः = अनिश्चयात् । अभेदप्रतीताद्यपि भेदप्रतीत्या प्रमात्वं सन्दिग्धमेवेति विनिगमनाविरहमाश-
ङ्क्याह भेदधीमात्रस्येति । मात्राब्देन निर्णीतप्रमात्वकथितोऽप्यवच्छेदः । साकल्पार्थको वा सः । वस्तुवैयर्थ्यः ।
तथाचान्यत्र क्लृप्ताप्रमात्वकसंज्ञातोऽयत्वेन घटपटादिभेदबोधस्यैवाप्रमात्वं कल्पयितुमुचितम् न तु
श्रौतबोधस्य, तज्ज्ञातीयस्य क्लृप्ताप्रमात्वकत्वाभावेन कल्पनागौरवान्, नच—कल्पचिच्छ्रौतबोधस्य सर्वथाऽ-
प्रमावस्याक्लृप्तत्वेऽपि स्वार्थेऽप्रमात्वेनान्यपरत्वं “आदित्यो यूष” इत्यादौ क्लृप्तमेवेति प्रकृतेऽपि तथास्तिवति-
वाच्यम्, अद्वैतश्रुतावन्यपरताप्रयोजककल्पविरहात्, अनन्यप्रकरणस्थित्यात्, परिबद्धलिङ्गैर्द्वैतेऽव्यवृत्ता-
त्यर्थकत्वात्, अन्यथा नेतुमशक्यत्वात् । “आदित्यो यूष” इत्यादिश्रुतिर्हि कर्मप्रकरणस्था व्यवहारदत्ता-
यामेव परीक्षितप्रत्यक्षविरुद्धेयन्यथैव नेतुमर्हा । स्तुतिद्वाराऽन्यत्रोपतामासादयन्ती हि सा नाभेदप्र-
मापत्तेः, प्रत्यक्षाविरुद्धैरेव गुणैः स्तुतिसम्भवेन तदर्थं प्रत्यक्षविरुद्धार्थकल्पनानीचितात् । प्राति-
भासिकप्रामाण्यस्यऽप्रमाणवृत्तित्वान् व्यावहारिकप्रामाण्यस्य चाद्वैतस्य व्यवहाराविषयत्वेनाद्वैतश्रुताद्य-
सम्भवेन परिशोभात्ताविकप्रामाण्यस्यैव वाच्यत्वात् । भेदबुद्धेः भेदस्य व्यवहारविषयत्वेन व्यवहारिक-
प्रामाण्येनैवोपपत्तिरित्यद्वैतसिद्धयादौ विस्तरः । नच—घटपटभेदप्रतीक्ष्यो भेदधीत्वात् चन्द्रभेदधीवदिति
मूलाभिप्रेतानुमाने गृहीतवाच्यत्वमुपाधिरिति—वाच्यम्, अद्वैतश्रुतेरन्यथ नयनासम्भवेन पक्षेऽपि धु तया

यदेवकारमप्युपादत्ते श्रुतिः “एकमेवेदमि”तिरूपा, तदैकान्तिकमैक्यं बोधयतीति भेदा-
भेदेनाप्यशक्यसमर्थनं घटपटादिभेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति ।

याधप्रहात्, अमत्यवदगृहीतबाधताया अपि साधनसम्भवाच्च, नहि केनापि न याधो गृहीत इत्यर्वागदशो
प्रत्येतुं शक्यते इति । यत्तु सर्वाभिखल्वस्य श्रुतिबोधितस्य स्वस्मात्सर्वाभेदमादायाप्युपपत्तिः, “नेह-
नाने”ति श्रुतेरपि किञ्चिदपि न नाना किन्तु प्रत्येकमेवेत्यर्थकतयोपपत्तिः, प्रमेयवादिनाभेद एव
वा ध्युत्थयौऽस्तु ‘सानेव तित्तरीनि’त्यादाविव रूपान्तरेण सजातीयमादाय वा सोऽस्तु, तथा च श्रुतेरन्यथा-
नयनासम्भवो नेति; तत्तुच्छम्, सप्रयोजनानधिगताबाधितार्थकतायामेव श्रुतेः प्रामाण्यसम्भवेन निष्प्र-
योजनानधिगतार्थपरत्वे प्रामाण्यानुपपत्तेः; स्वाध्यायाध्ययनविषयधरेण प्रहणानुपपत्तेश्च नहि प्रामाण्य-
विघटनमेव प्रमाणास्यान्यधानयनम् । एतेन— एक एव नरपति’ रित्यादाविव सजातीयमात्रनिषेधकत्वं “मेक-
मेवेति” श्रुतेः, ब्रह्ममात्रावशेषस्य विवक्षितत्वे “ब्रह्मैकमिति” वचनव्यक्तेरापत्तेरिति—निरस्तम्; एक-
शब्दादैकवचनब्रह्मादेव वा सजातीयनिषेधबोधसम्भवेन एकमेवाद्वितीयमिति पदत्रयवैयर्थ्यप्रसङ्गात्,
सजातीयविजातीयव्यगतभेदनिषेधकतयेव तत्सङ्कल्पात् । अतएव ‘ब्रह्मैकमिति’ वचनव्यक्तभावेऽपि
न क्षतिः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाश्रुतेश्च ब्रह्ममात्रावशेषतो विनानुपपत्तेस्तत्रैव श्रुतितात्पर्याव-
धारणात् । एतेन—तात्पर्याधीनं श्रुतिप्रामाण्यमतः कुत्रापि तात्पर्यामित्यनिश्चयात्, दुर्बलायाः श्रुतेरेव सर्वत्र
प्रत्यक्षेण बाध इति—निरस्तम्; तात्पर्यस्य निश्चेतुमशक्यत्वे मीमांसावैकल्यप्रसङ्गाच्च । तस्मात्—वेदसिंह-
भयोद्विद्धमा भेदबुद्धिसुगीततिः । मोहारण्येऽपि विधासं कथमासादयिष्यति ॥ अन्यचिन्ताञ्च सा स्यतवा
मीमांसामानमानिनो । लक्ष्यते विमलानन्दं श्रुतिरारमपराररा ॥ उपादाय = स्वघटकीकृत्य एकमितिपद-
घटिता सतीति यावत् । उपादत्ते = स्वघटकीकरोति एवकारघटिता भवतीति यावत् । ऐकान्तिकम् =
भेदासमानाधिकरणम् । भेदाभेदेन = भेदाभेदौ स्वीकृत्य । किञ्चैकश्च भेदाभेदौ विरुद्धावित्यपि द्रष्टव्यम् ।
तथाचैकतरस्य मिथ्यात्वे द्वैतवादो धाऽद्वैतवादो वा, द्वैताद्वैतवादस्य तु क्वावकाशः । नच रूपभेदेनावि-
रोधः, रूपयो रूपिभ्यां भेदाभेदौ विना रूपभेदेन विरोधस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् । अन्यथाऽन्यभेदेनापर-
भेदोपगमेऽतिप्रसङ्गात् । नचास्तु रूपयोः स्वस्वाश्रयेण भेदाभेदः; एवं सति तयोरपि रूपान्तरेणैव भेदाभेदयो-
रविरोधस्योपपादनीयत्वे कथञ्चानवस्था, स्वरूपेणैव वा कचिद्भेदाभेदे कथं न विरोधस्तत्रैव दत्तपदः ।
नचेष्टव्यवानवस्था, अननुभूयमानरूपपरम्परोपगमानुपपत्तेः, किञ्चिद्विद्वत्स्वतो व्यावृत्तमिति न्यायात् ।
न च भेदाभेदयोः सामानाधिकरण्यान्यधानुपपत्त्या रूपपरम्परा कल्पनीया, भेदस्याविद्यारूपकत्वमयैवोप-
त्तेरन्यथानुपपत्त्यप्रसङ्गात्, अननुभूयमानानन्तरूपकल्पनापेक्षयाऽननुभूयमानभेदे एवाविद्यकत्वकल्पनायां
लाभवात् नचानवस्थामिष्यैकावच्छेदेनैव तावुपगन्तव्यौ गुणगुण्यादिस्यले इवेति बाध्यम्; गुणगुण्यादि-
स्थलेऽप्यवच्छेदकभेदेनैव तयोर्वक्ष्यमाणत्वात् । एकावच्छेदेन तत्र तयोरुपगमेऽपि सामानाधिकरण्यप्रतीते-
राविद्यकभेदमादायैवोपपत्तेः सत्ययोस्तयोर्विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यकल्पनानवकाशात् । अतएव “विरुद्ध-
मिति नः क प्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेण वर्तते” इति न्यायावतारोऽपि न । एतेन—“दानुपर्णे”त्यादिभेद-
श्रुतीनामपि दर्शनात् “तुल्यं तु सामप्रदायिकमि”ति न्यायेन तासामन्ययानयनानीयत्वात् चिदचिदा-
त्मकशरीरविशिष्टस्य ब्रह्मण ऐक्यमेव “एकमेवाद्वितीयमिति” श्रुतिप्रतिपाद्यम्, देहदेहिनोर्मेदविषयया
‘भमेदे शरीर’मिनिबन्धेऽश्रुतेः, अभेदविवक्षया ‘वाहं गच्छामी’निबन्धेऽश्रुतेरुपपत्तेः, तथाच विशिष्टाद्वै-
तात् जीवजडयोरपरिरोपो नेति—निरस्तम्; तथाहि—विशिष्टस्य चिदचिद्ब्रह्मभिर्बन्धितरेको वाऽन्यतिरेको
वा, आद्ये चतुष्टयवादो मत्तद्वैतवाद इति कथमेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिप्रसङ्गतिः । द्वितीयेऽपि त्रितयवाद-

बुद्धेर्विरम्य व्यापारमावात्कथमित्यमिति चेन्न; ध्रुवितो द्वामेव जातायाः सर्व-
विषयाया अद्वैतधियोऽस्मद्वुद्धय एवविधविचारसोपानपरम्परामार्गेण्यो नानाविष-
येषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनिनिष्ठन्तोऽन्युच्यमानत्वात् । ननु यदि नाम प्रत्यक्षवित्या
तथा घटपटभेदांल्लेखिन्या स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावता कथं
तस्याः स्वविषयेण सहाद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमासादयितुमीष्टे, बुद्धयन्तरेण तया सार्द्धं
घटपटयोरपि भेदमुल्लिखता तत्राद्वैतध्रुतेर्वाभादेव । मैवम् । तर्हि तस्या अपि विषयमा-
पाततः परित्यज्य ययैवापरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धेर्यथा पटाद्य भेदो विषयीक्रियते
तस्याः स्वविषयेण सहाद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपक्षे घटपटतद्भेदबुद्धिभिः
सह द्वितीयाया बुद्धेरभेदे पर्यवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषामभेदे विश्राम्यति । एवञ्च सति

एवेति कथमुक्तश्रुतिसङ्गतिः । व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षस्तु व्ययाऽनुपगतः, उक्तरीत्यैव निरसनीयश्च । दुर्ब-
लश्च शरीरशरीरिभावः । तस्मादौपाधिकभेदाद्यन्तद्वित्वमेवोक्तध्रुव्यानुयते इति युक्तम् । एवं बुद्धाद्वैतपा-
दोऽप्यसङ्गतः, ब्रह्मणः परिणामिवोपगमेन दूष्यवादापत्तेः । नच—“द्रुतेऽनु शब्दमूलत्वादिति” न्यायेन
ब्रह्मणः परिणामित्वं निरयत्वं चोभयमपि श्रुतिसामाप्यादास्थेयमिति वाच्यम्; ब्रह्मणः परिणामिवस्य
भ्रुत्पक्षिद्वारात्, “सद्य त्वचाभवाद्” इत्यादिवचसां विवर्तवादादायैवोपपत्तेर्युक्तिविस्तार्यमादायो-
पादानौ विधायान्, नहि प्रमाणान्तरविरोधपरिहारेण सङ्गमयितुं शक्योऽर्थसंश्लिष्टोऽर्थेन सङ्गमनाहं, सर्व-
मीमांसासोपमर्हापत्तेरिति भावः ।

बुद्धेरिति । क्षणिकावादिति शेषः । अतएवोक्तं ब्रह्मपादैः—“तस्मात्तन्मैव विषये बुद्धेर्व्यापार-
इत्यते ।” इति । इत्थं = क्रमेणाद्वैतबोधनम् । प्रामाण्यग्रहणो यद्यप्युक्ततथाप्यद्वैतबोधक्रमोक्तिब्रमे-
णेयमाशङ्का । ब्रमं निराकरोति श्रुतित इति । द्वामेव = सकृदेव । सर्वविषयाया अद्वैतधियाः = सर्वाद्वैत-
धियाः, विषयत्वं विचारान्वयि पष्ठवर्थः । सोपानपरम्परा = कस्याक्रमः । तदारोहणं तदधीनक्रमिकोप-
त्तिकावम् । नानाविषयेषु = तत्तद्भेदविषयकांवावच्छेदेन । तत्प्रामाण्येति । अद्वैतधीप्रामाण्येयवर्थः ।
परिनिनिष्ठित = अप्रामाण्यग्रहणान्स्कन्दिताद्वैतबोधीपयिकताश्रयाः । बुद्धयन्तरेणेति उल्लिखितेत्यन्वयः
विषयीकुर्वन्तवर्थः । तथा = घटपटभेदधिया सार्द्धं = तदनुयोगिकं । तत्र = भेदधीतद्विषयाभेदविषयकरवा-
वच्छेदेन । बाधात् = अप्रामाण्यज्ञापनात् । तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य = भेदधियो विषयेण
सह बोधेद्भेदद्विषयकरवावच्छेदेन प्रामाण्यप्रकारकग्रहविशेष्यतामनासाद्य । यथा = घटपटभेदधीः स्व-
विषयादिन्नेत्याकारया । बुद्धेरिति भेदान्वयध्रुवयोगित्वं पष्ठवर्थः । अद्वैते = अद्वैतविषयकरवावच्छेदेन
श्रुतिः = श्रौतधीः । प्रामाण्यमवलम्ब्याभेदे पर्यवस्यन्तीत्यन्वयः । अप्रामाण्यप्रकारकग्रहविशेष्यतानाश्रयता-
प्रयुक्तं यदिदतीयबुद्धितद्विषयाभेदविषयकरवावच्छेदेन प्रामाण्यप्रकारकग्रहविशेष्यतारूपं पर्यवसानं तद्-
तीत्यर्थः । प्रतिबन्धकस्याप्रामाण्यप्रकारकग्रहस्थाभावे प्रामाण्यप्रकारकग्रहस्य सम्भवान् तस्य च सर्वा-
भेदे प्रामाणिकत्वसन्देहविषयनार्थमावश्यकत्वादिति भावः । लब्धपक्षे = द्वितीयधीतद्विषयाभेदधी
प्रमात्वान्यथानुपपत्त्यात्मकसहकारिरूपं यत्पदं तद्विशिष्टत्वर्थः । सर्वेषामेव तेषां घटपटादीनां विषयाणां
परस्परभेदे विश्राम्यति = निरुक्तपर्यवसानाश्रयः । अनेकेषामेकात्मनायाः परस्परैकतां विनाऽनुपपत्तिः
भेदविषयकत्वेन ज्ञानुमशक्या विषयैर्ज्ञातभेदा धीनांभेदधीप्रतिबन्धिकायादिकं पूर्वोक्तं स्मरणीयम् ।
अथवा प्रामाण्यस्वनस्ववादे प्रामाण्यमवलम्ब्येति औत्सर्गिकप्रमाणप्रकारकनिश्चयविशेष्यताभिप्रायम् ।
लब्धपक्षे, चाप्रामाण्यज्ञापकासमवाहितत्वम् । पर्यवसानं चावाधितप्रामाण्यकत्वम् । विश्रान्तिस्तु

यत्रैव गत्या याधयुद्धिपरम्पराविच्छेदो विषयान्तरसञ्चारोच्छेदमयादनवस्थाभयाद्याभ्यु-
पेयस्तस्यामेव युद्धो पदमारोप्याऽद्वैतश्रुतिः सर्वतत्तद्विषयविषयिप्रवाहमद्वैते स्थापयन्ती
न केनापि प्रमाणेन क्वचिदपि विषये बाधितुं शक्या । तस्मात्—

सुदूरधावनश्रान्ता वाधयुद्धिपरम्परा ।

निवृत्तावद्वयान्नायैः पाणिप्रार्हविजयीते ॥ ८ ॥

न च यत्र तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्तत्र पुरुषान्तरबुद्धिभेदे प्रमाणं स्यात् ।
तथापि पुरुषान्तरेण भिन्नतया सा प्रतीयते इत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यम् । नहि तदपि
पुरुषान्तरेणैव, नच सम्भाव्यमानम्, श्रौतेन निश्चयेन तन्निवर्तनात्; तथाप्यन्यस्थाना-

निरुक्तान्यथानुपपत्तिप्रयुक्तप्रामाण्यप्रकारकनिश्चयविशेषत्वम् । एवं च सति = अप्रामाण्यग्रहविघट-
नीयपिकोक्तरीतिर्जागरूकस्येति सति । सञ्चारो मनसो ज्ञानजनकत्वम् । तस्यामेव युद्धो पदमारोप्य =
तद्बुद्धितद्विषयाभेदविषयकावावच्छेदेन प्रामाण्यप्रकारकनिश्चयविशेष्यतामाश्रित्य । अप्रामाण्येन उत्तर-
कालीनत्वस्य स्वयम्भस्यान्वयः । प्रवाहमद्वैते स्थापयन्ती = प्रवाहाद्वैतविषयकत्वावच्छेदेनौक्तनिश्चयविशेष्य-
ताश्रयः । शक्येति । अद्वैतबोधे तादृशनिश्चयदशायां कस्यापि भेदप्रतिप्रमाणस्याप्रामाण्यप्रकारकप्रहा-
नास्फुटितत्वविरहादिति शेषः । सुदूरं = चरमभेदबोधनिरिक्तं विषयेषु धावनेन = तत्तद्वेदविषयी-
करणेन श्रान्ता = सुपुण्यादिजनकादृशप्रतिपत्ता भेदधीभारा स्वनिवृत्ती = चरमभेदधीनद्विषययोरगृहीत-
भेदकश्चरप्रयुक्तयाधकाव्यावगम्यत्वदशायां पाणिप्रार्हः = पृष्ठतावर्तिवैरूपेणाप्यवसितैर्विरुद्धविषयकत्व-
रुगविरोधितावच्छेदकरूपविशिष्टैरद्वयान्नायैः = तज्जन्यबोधैः बाध्यते = अप्रमाणनया ज्ञाप्यते । नच-
चरमबुद्धिज्ञाने चरमत्वव्याधान्, तदज्ञाने च कुत्र भ्रुतेः पदारोपणम् भ्रुतिप्रवृत्त्यर्थं त्वयैव तनुपस्थापने
पुनश्चरमत्वव्याधान्; तदेव तथापि समं भेदग्रहश्चेति—वाच्यम्; शब्देन वा धीयाता कचिदुच्छिद्यते
प्रवाहत्वादित्यनुमानेन वा चरमधियः प्रतीतावपि तस्या इदानीमुत्पत्त्यभावेन चरमत्वोपपत्तेः, तद्विषयक-
प्रत्यक्षस्य तत्वेदानामनुत्पत्त्यत्वात्, तथाच तदनुयोगिकभेदस्त्वया न प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यः, अनुयोगिप्रत्यक्षं
त्रिना भेदप्रत्यक्षासम्भवात्, अनुमानं तु स्यात् तच्चानुपदं मूले निरसनीयमिति भावः । तत्वेदानीं भेद-
ग्रहस्येव ममाभेदग्रहस्यापि जातत्वात् तयोः परस्परविरोधिताया अपि सम्भवाच्चेत्तपि कश्चिदाह स्म ।

पुरुषान्तरिति । चरमत्वोक्तितु स्वमासाधिकार्यस्वपूर्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानावशिष्ट-
ज्ञानाप्रत्याभिप्रायेणेति भावः । भेदे प्रमाणं = चरमधीनद्विषयादिभेदविषयिणी भिन्नतया = विषय-
ज्ञानान्तरादिभिन्नतया । सा = चरमधीः । प्रमाणमिति । तथाच तत्रैवालुमानादौ प्रमाणे श्रौताभेदयो-
धस्य नाप्रामाण्यग्रहास्फुटनम् । साक्षिणापि मानान्तरसापेक्षेणैव स्वस्मिन् स्वस्मिन्भेदग्रहः, अन्यथाऽ-
न्यः करणादिनाऽभेदप्रमाणानुपपत्तेरिति भावः तदपि = उक्तार्थे प्रमाणमपि । वाच्यमित्यनुपपद्यते । त्वयैव
सह कथाप्रस्तावात् । पुरुषान्तरधीधाराया अपि कचिद्विश्रान्त्यावश्यकत्वाच्चेति भावः । सम्भाव्यमान-
मिति । भेदग्रहणमभेदग्रहाप्रामाण्यप्रादिकं स्यादिति शेषः । एवं सति चरमधियः स्वनिषयादितो भेदस्य
सम्भावनेनैवाभेदनिश्चयस्य प्रतिबन्धिकेयुक्तं स्यात्, तच्चामहत्तमित्याह श्रौतेनेति । निश्चयेनेति । नवा-
दिपदघटितविप्रतिपत्तादिवाक्यादाहाय संशयस्य सत्यतिपक्षदीक्षित्यादावुक्तत्वेऽपि शब्दान्तरस्य निश्चय-
जनकत्वमेवेति भावः । तन्निवर्तनान् = भेदसम्भावनाप्रतिबन्धान् । भेदसम्भावना जातापि श्रौताभेद-
निश्चयेऽप्रामाण्यग्रहमाधातुमशक्तेति तु तत्त्वम् । अतएव दीक्षित्यादौ विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिकारणत्वे
गौरवसम्भावनायाः प्रतिबन्धकत्वमाशङ्क्य “सम्भाव्यते ननु सम्भावनं प्रतिबन्धकमि”त्युक्तम् । अन्यथा

नाद्यः, व्याप्तिबुद्धिरिति विषयविशेषेऽपि स्वातन्त्र्येण बाधात्मिकोपेयते तदा सैव विशेष-
बुद्धिरपि स्यादिति गतमनुमानकथया । अथानुमितिमभ्युपैपि, तदा सा नात्मानमपि
धर्माकृत्य प्रवर्तते इति तत्रैव दत्तवदा सर्वामिद्वैतश्रुतिः परम्परामालम्बते इत्युक्तमावर्तते ।

पक्षधर्महेतुमुल्लिखन्त्या = हेतोः पक्षवृत्तित्वाविषयिकया । स्वविषयमिन्नत्वव्याप्यबुद्धिधत्ववती चरम-
बुद्धिः स्वविषयमिन्नत्ववतीत्यनुमित्येत्यर्थः । चरमबुद्धिस्तदशमिन्नत्ववतीति धियैव प्रकृतनिर्वाहेऽपि
विधेये उद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वभानस्य व्युत्पत्तिसिद्धतामुपेयं हेतुकालीनसाध्यस्यानुमितौ
भानार्थमुदयनाचार्यैः स्वीकृतस्यानुमितौ लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानस्योपगमेनैवोक्ताकारानुमितेरुक्तिः ।
नचैवं व्याप्तिस्वभावसत्त्वेन व्याप्तिविषयकत्वाभिधानमयुक्तम् हेतुमाश्रयोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनैव तत्कालीन-
त्वस्य साध्ये भानसम्भवादिति वाच्यम्; पूर्वं साध्यव्याप्यत्वेन हेतोरुपस्थितत्वात् सामग्रीसत्त्वेन तेन
रूपेणैव हेतोरनुमितावपि भानादित्याशयात् । लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानस्यप्रामाणिकत्वे तु बुद्धेरत्यन्तेन
परामर्शो पयोक्तः, अन्यत्वं तुनीवार्यः । तथाच तदशपरामर्शान्तन्ययान्तिमबुद्धिविशेषकस्वविषयभेद-
साध्यकानुमित्येत्यर्थः । चरमधीः स्वविषयमिन्नेतिधीनिर्वाहस्य बुद्धिधत्वव्यापकत्वग्रहेण निर्वाहवत्,
पर्वतो बह्विमानित्यनुमित्या निर्वाहस्यापि धूमव्यापकत्वं द्विसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इति परामर्श-
नैव निर्वाहोऽसिचति तत्रातिरिक्तानुमितिमुपगम्य पर्वतो बह्विमान्वेत्यादिस्वशयविघटनोपगमो न स्यात् ।
अनुमिनोमीत्यनुगम्यवसायविषयतायास्तादृशपरामर्शे एव कल्पनसम्भवादित्याह व्याप्तिबुद्धिरिति ।
विषयविशेषे = तद्विशेषकतत्पकारकज्ञानप्रतिबध्ये तद्विशेषकतदभावप्रकारज्ञाने । 'स्वातन्त्र्येण = तद्वि-
शेषकतत्पकारकानुमितिसमुत्पाद्यैव बाधात्मिका = बाधिका । विशेषबुद्धिः = पक्षे साध्यविषयिणी ।
अनुमानकथया = परामर्शोक्तानुमितिस्वीकारेण । अयमभावः = प्रतिमन्त्रादिन्यायेन व्यभिचारप्रहप्रति-
बन्धकताया व्यापकताबुद्धभावप्रामाणिकत्वेन विरुद्धविषयकत्वस्य च विरहेण चरमधीः स्वविषयभेदा-
भाववतीति बुद्धिं प्रति न बुद्धिधत्वव्यापकत्वेन स्वविषयभेदग्रहस्य प्रतिबन्धकतासम्भवाः । समाना-
कारकतायामेव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावात् । अतएव स्वविषयभेदस्याप्यं बुद्धिधत्वमिति धियोऽपि न
तत्प्रतिबन्धकता तत्र भेदभावसमानाधिकरणताया बुद्धिधत्वे संसर्गतया भानात्, व्याप्तिबुद्धौ च भेद-
बुद्धवृत्तित्वस्य प्रकारतया भानान् । किञ्च, हेतुघटितपक्षतावच्छेदकस्थले सर्वत्रैव त्वदुक्तीतेर्बहुं शक्य-
त्वेनोदाहरणस्योपनयस्यैव वा प्रयोगः स्यात्, नतूद्देश्यीभूतानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकसाध्यजनक-
प्रतिज्ञायाः, तदन्यस्य वा तद्विद्वन्पुक्तं गतमनुमानकथयेति । प्रतिज्ञादिघटितव्यावप्रयोगेण गत-
मित्यर्थः । अनुमितिमात्राच्छेदस्तु न, व्याप्तिव्यापकत्वयोरनान्द्रियत्वेनानुमितिं विना मायो व्याप्यादिबु-
द्धेरेव शस्यमानान्, तस्याप्यवानुमितिवापादनस्य विवक्षितत्वाच्च । विषयित्वस्य स्वविषयमिन्नत्वव्याप्य-
स्वविवक्षायामपि चरमधीः स्वविषयमिन्नेत्यत्र धीत्ववद्विषयित्वस्यापि बुद्धौ भानात् स्वविषयेत्यस्य
स्वनिष्ठविषयिताकेयर्थकत्वात् निरुक्तज्ञासमाधानयोस्तुल्यत्वात् । अन्यत्वं बुद्धिधत्वाघटितं स्वविषय-
मिन्नत्वस्याप्यं दुर्वचम्, निर्विषयकसाधारणस्य स्वविषयप्रसिद्धता व्यभिचारित्वात् । बुद्धिः स्वविष-
यमिन्नेति बुद्धिधत्वावच्छेदेन स्वविषयभेदग्रहे तु बुद्धिधत्वेन गृह्यमाणचरमबुद्धौ स्वविषयभेदग्रह अव-
श्यभावी, तत्सामग्रीसत्त्वात् । अनपेक्षावच्छेदकयमं दर्शनस्य न क्षापि प्रतिबन्धकत्वं युक्तिसङ्गम्,
विशिष्टबुद्धेरसंशयव्यवस्थान् । कथमन्यथोद्बुद्धसंस्कारस्य नानुमितिहेतुत्वं तत्सत्त्वे स्मृतेरावश्य-
कत्वादिति तार्किकोक्तिः सङ्गच्छेतेति । तथा च चरमबुद्धिः स्वविषयमिन्नेत्यत्र श्रुतिपादरोपणं बाध्य-
बाधकयोरैक्ये चेति । कथयेत्यनेन चेदं सूचितम्—बुद्धिधत्वे स्वविषयमिन्नत्वस्यातिरेकानुपपन्ना,

अथ सर्वा विषादाध्यासिता बुद्धयः स्वविषयेभ्यो मित्रा बुद्धित्वाद्घटपटबुद्धि-
वदिति सामान्याकारेणात्मानमपि धर्माकृत्यात्मनोऽपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति
मन्यसे; मैत्रम्, एवमपि विषयिणो विषयस्याभेदं बोधयन्तो धृतिरनुमानमप्यनवकाश-
यति । विषयिविषययोर्मिथोभेदेऽपि साध्येऽस्तु हेत्वनुयोगः । परबुद्धीस्तद्विषयांश्च प्रति-
निरायाया सती श्रुतिरेकस्याबुद्धेर्विषयादपराभ्यस्याप्यविषयात्पराभेदबोधाय धावन्ती
सर्वाद्वैते एव पर्यवस्यतीति । न च शक्यमनुमातुं सर्वस्या बुद्धेर्विषयात्सर्वा बुद्धिभिरेति,
माभूदन्यबुद्धिविषयादात्मनोऽपि बुद्धिभिरेति । न चात्मव्यतिरिक्तादित्युक्ते निस्तारः
स्यात् । अद्वैतवादिनः सर्वाभेदमिच्छन्तः फलं चिदपि तदसिद्ध्या विशेषणप्रसिद्धेरेति ।

स्वपदस्य बुद्धिसामान्यपराये बुद्धेरपि बुद्धयन्तरविषयत्वेन स्वमादपि स्वभेदप्रसङ्गात्, एकत्र विष-
यविषयिभावोपगमपक्षे सुतराम् । एवं यत्किञ्चिद्बुद्धिपरत्वेऽपि व्यभिचारः । तथाच धीविशेषस्यैव
स्वमिन्नत्वनियमो वाच्य इत्यनुगतव्याप्तेरभावे क तद्वदलक्षरमप्युद्धी भेदसाधनमिति ।

विषादेत्यादि सिद्धमाधनपरिहाराय दृष्टान्तबुद्धिं पक्षेऽन्तर्भावयितुम् । सामान्याकारेण =
बुद्धित्वेन । आत्मज्ञानेऽग्रे सम्भवे स्वपरः । उक्तस्य स्वप्रतिनित्वनिबन्धनव्यापसारवे प्याह—एवमिति ।
विषयिणः = विषयिप्रतियोगिकं, विषयानुयोगिकमभेदम् । उक्तानमित्या तु विषयप्रतियोगिक एव
भेदो गृह्यते । अभेदं बोधयन्ती = अभेदादौऽगृहीताप्रामाण्यिका । अनुमानमिति । विषयप्रतियोगि-
कभेदस्य विषयिणि सिद्धौ तदन्यधानुपपत्त्या विषयिप्रतियोगिकभेदस्यापि विषये सिद्धिर्ध्वं चपि
सम्भवति, तथापि साध्यापत्तिरेव स्यात् न त्वनुमितिः, सा च परतो निरसनीयेति भावः ।
हेत्वनुयोग इति । विषयो विषयिणो भिन्न इत्यत्र विषयत्वं न हेतुः, ज्ञेयत्वस्य स्वमते केव-
लान्वयित्वेन विषयिणोऽपि विषयत्वाद्बुद्ध्याभिचारात् । विषयिभिन्नत्वस्य हेतो निवेदनासु साध्य-
सिद्धिमपेक्षते । विषयविषयिणो मिथो भिन्नौ विषयस्य विषयित्वान्यतरवत्त्वात्, विषयत्वादेति तु बाला-
लापः । विषयो विषयिणो विषयी च विषयाद्विन्न इत्यतोऽतिरिक्तस्य प्रतिज्ञास्येत्याभावेन साध्यपक्ष-
क्याभावादानुमित्येकधानुपपत्तेः, नहि शब्दानुगमेनार्थानुगमः । अतएव सद्व्यभिचारिणामध्या-
नानुगतत्वमवाच्य । स्वत्वानुगमेन यत्किञ्चिद्बुद्धेरेव यत्किञ्चिद्विषयादेदस्य साधयितुं शक्यत्वेनापर-
बुद्धिपतद्विषयैः सह बुद्धयन्तरादेरभेदबोधने श्रुतेः प्रामाण्यविषयको न कश्चिद्व्याह—परबुद्धीरिति ।
परबुद्धितद्विषयैः सहानुबुद्ध्यादेरभेदविषयकत्वावच्छेदेनाप्रामाण्यज्ञापकविरहिता सतीत्यर्थः । अपरा-
भ्यतरं बुद्धिं धावन्तीत्यन्वयः । अभेदबोधाय = अभेदप्रकारकबोधोद्देशेन धावन्ती = विषयीकुर्वती ।
अत्रैव विषयादिति पञ्चम्यन्तद्व्याप्यस्य विषयावगाहनपूर्वकत्वस्यान्वयः । विषयपदं च बुद्धेरप्युपलक्ष-
णम् । एकबुद्धितद्विषयस्यापरबुद्धितद्विषयस्य च योऽभेदस्तद्विषयकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यप्रकारकग्रह-
विशेष्यतावतीति ॥ निष्कटार्थः । किञ्चनपदवलात्सर्वस्य सकृदेव विषयीकृतत्वान्, अभेदबोधस्य पूर्व-
मुत्पन्नत्वादनुद्देश्यत्वात् प्रामाण्यप्रकारकग्रहविशेष्यताविशिष्टस्योद्देश्यत्वे ॥ तादृशविशेष्यतायामेव तथा-
त्वपर्यवसानात् । श्रुतेः सविषयकत्वं च तज्जन्यज्ञानानुबन्धि । सर्वाद्वैते इति । घटादेस्तदुद्धेश्च पटा-
दितदुद्धेश्चिभ्यां सहाभेदे श्रुतिप्रमाणत्वस्य घटपटाद्यभेदे तत्प्रमाणत्वं विनानुपपत्तेः । अनुमातुमिति ।
बुद्धित्वेन हेतुनेति शेषः । भिन्नेति । तथाच नोपरीत्यापि श्रुतिः सावसरेति भावः । निस्तारः = उक्त-
दोषाभावः । स्वम्यनिरिक्तत्वं पारमार्थिकं मन्त्रयेऽप्रसिद्धम्, आविचकं तु तत्वापसिद्धधान्तापादकमिति न
तन्निवेशासम्भवः । न च सामान्यतोऽपि तन्निवेशः, आविचकभेदस्य मयोपगमेऽपि तदभावस्यापि मयो-

एतेन 'सर्वं मिदं'मितिवाक्येन, विना बाधं स्वतः प्रमाणेन, सत्प्रतिशब्दा सेयमद्वैतश्रुति-
रित्यप्यनवकाशं प्रत्यक्षस्थानं मन्तव्यम् । यस्मात्कस्मादपि भेदे मिथ्यातः सत्यभेदोपगमेन
सिद्धसाधनात् । सर्वस्मादिति स्वतोऽप्यापत्तेः, स्वव्यतिक्तिकादिति चाद्वैतवादिन्य-
व्यवच्छेदकम् । तदेवम्—

हेत्वाद्यभावसार्वज्ञ्ये सर्वं पक्षयनाऽऽस्थिते ।

किञ्चित्तु त्यजतां दत्ता सैव द्वारद्वयश्रुतेः ॥ ६ ॥

ज्ञावनीयात्, अन्यथा मिथ्यत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह—अद्वैतवादिन इति । विनेति । धियामौ-
त्सर्गिकप्रभावे तार्किकाणामप्यविवादात्, उक्तं ह्येतत्परामर्शगादापर्यामिति भावः । सप्रतिशब्दा =
सन् = विद्यमानो विरोधी शब्दो यस्याः सा ।

एतेनेत्यस्यातिदेश्यमाह यस्मादिति । भेदे इति प्रतिपिपादयिषिते इति शेषः । मिथ्यात-
इत्यादि । मिथ्याप्रतियोगिकस्य नवनुयोगिकस्य वा प्रमाणुयोगिकस्य तत्प्रतियोगिकस्य वा भेदस्याविष-
यस्योपगमेनेत्यर्थः । मिथ्याभूतयोरप्याविषयपरस्परभेदस्येदमुपलक्षणम् । तथाच व्यवहारकालावाप्य-
विषयकत्वेन प्राग्वहार्थिकं प्रामाण्यमस्तु तादृशवाक्यस्येति भावः । सर्वस्मादित्येवं प्रतियोगिनोऽभिधाने
इत्यर्थः । एवमनेऽपि । अत्र कल्पे सिद्धसाधनासम्भव इति भावः । स्वत इत्यादि । स्वस्मिन् स्वप्रति-
योगिकभेदस्वाप्यापत्तेरित्यर्थः । तथाच बाधकसत्त्वात् तद्व्यवस्थस्य प्रामाण्यसम्भव इति भावः । अद्वैतवा-
दिनि = तन्मते । अद्वयवच्छेदकमिति । तथा च यतः कृतश्चिदेव भेदस्य स्वरा सत्यनीयत्वात् तदप्रति-
योगिनोऽभेदादौ श्रुतेर्नाप्रामाण्यग्रहसम्भव इति भावः । हेत्वादीति । सर्वस्य पक्षीकरणे हेतोरपरिशेषः ।
पक्षीकदेशस्य हेतुत्वे स्वस्मिन् स्वावृत्तेर्भागासिद्धिः । तद्विन्नस्त्वस्य पक्षतावच्छेदकवदकत्वं त्वद्वैतिनोऽनावि-
द्यकभेदाप्रसिद्धयाऽसम्भवि । एवं साध्यदृष्टान्तयोरपि पक्षीयात् बाधो दृष्टान्तसिद्धिष्वक्ष । भेदप्रतियोग्य-
नयुयोगिनोर्विनिर्वाच्यैव तत्तद्व्येन पक्षसाध्यकुक्षिनिक्षेप्यत्वात् सार्वज्ञ्यापत्तिः । अन्यथा घटस्य घटेन द्रव्य-
त्वादिना भेदाभावात्तेन रूपेण भेदसिद्धावनष्टप्रसङ्गोऽर्थान्तरत्वं स्यात् । आस्थिते = स्वीकृते, सर्वं
पक्षयतस्तत्वापन्ने इति यावत् । एतदापत्तिमिवा कस्यचित्पक्षबहिर्भावे नु तत्र भेदासिद्ध्याऽप्रतियक्ता
श्रुतिरुक्तरीत्या सर्वाभेदे प्रामाण्यमासादयति । सा = पक्षबहिष्कृतव्यक्तिरूपा द्वाः = सर्वाभेदविषयकत्वा-
वच्छेदेन प्रामाण्यग्रहविशेष्यतीपयिकप्रामाण्यग्रहविशेष्यतावच्छेदकं यदभेदविषयकत्वं तादृशीत्यर्थः ।
ननु घटपटभेदप्रत्यक्षं यद्यद्वैतज्ञानस्वविषयमाभ्यां मिश्रं न स्यात् भेदविषयकमेव न स्यात्, अद्वैतज्ञाना-
त्मकत्वेऽद्वैतविषयकवस्त्येव तत्रैवित्यात्, विषययोः स्वज्ञानमिश्रत्वाभावे तदभिन्नाभिन्नस्येतिन्यायेना-
भेदावश्यमाभात् । तथाच भेदविषयकत्वान्यथानुपपत्त्या भेदधियः स्वविषयादद्वैतज्ञानाच्च भेदः सिद्धय-
तीत्याशङ्कां पूर्वं निरस्तमपि प्रकारान्तरेण निरसितुमाह अतएवेति । श्रुतेर्द्वारत्वाभावेनेत्यर्थः । घटो न घट
इत्याद्यधीस्तद्विषयीभूतस्य भेदस्यान्यथानुपपन्नता = आद्यधियः स्वविषयादद्वैतबोधाच्च भेदं विनाऽनुप-
पत्तिज्ञानम् । अन्ते = धीधारारविश्रान्ती । स्वज्ञानापेक्षणादिति । स्वं = उक्तानुपपत्तिज्ञानं तस्मिन्न-
द्वैतज्ञानघटादिभेदज्ञानापेक्षणात् । तादृशभेदज्ञानाभावे तत्रैव श्रुतेर्लघपदत्वेन सर्वाद्वैते प्रामाण्यासाद-
नम् । यदि बोक्तानुपपत्तिज्ञानस्यापि भेदविषयकत्वमद्वैतज्ञानादिभेदवत्तां विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानान्तरेण
प्रथमानुपपत्तिज्ञानेऽद्वैतज्ञानादिभेदसिद्धिस्तदापि तादृशज्ञानान्तरस्य स्वविषयाभेदे श्रुतेः प्रामाण्यं विघट-
यितुमनुपपत्तिज्ञानान्तरापेक्षावामनवस्था मा भूदित्यन्तिमानुरूपत्तिज्ञानस्य वक्ष्यन्तत्वात्तैव श्रुतेर्द्वारं, सर्व-
मिन्नत्वं विनाऽनुपपत्तिज्ञानं तु घटपटभेदसाधकं न वक्तुं शक्यम्, स्वस्मादपि स्वभेदमसत्तादिना दत्तो-

अतएव च—

आद्यधीवेद्यभेदीयांऽप्यन्यथानुपपन्नता ।

स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते नाद्वयश्रुतिम् ॥ १० ॥

नच संस्कारारूढदृढान्वयव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकान्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः
शक्यशङ्कः । यतः—

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि ।

अवाधात् प्रमामत्र स्वतः प्रामाण्यनिश्चलाम् ॥ ११ ॥

सर्वत्रापि, अपि तु पृथक्पृथगेषानुपपत्तिज्ञानमिति सावकाशा श्रुतिरिति भावः । अद्वैतज्ञानस्योत्पत्तौ-
योक्तृविद्या प्रामाण्यं शक्यं निश्चेतुम्, अयोग्यताया एव तत्र ग्रहे तु क तदुत्पत्तिरपीति शङ्का निरस्यति
नचेति । संस्कारारूढः = घटः परभिन्न एवेति ज्ञानजन्यसंस्कारविषयः, अतएव दृढान्वयः = दृढविधितकः
सत्यत्वेन निश्चित इति यावत् । व्यतिरेको = भेदः तस्यान्वयव्यतिरेकी = घटत्वं पटादिभेदव्याप्यमिति,
घटत्वं पटादिभेदाभावाप्यपक्षीभूताभाव प्रतियोगीति च ज्ञाने ताभ्यामनुमित्युत्पादनद्वारा तदधीनानुमित्ये-
ति यावत्, तद्विषयकविशेषदर्शनेन, विशेषदर्शनोत्तरभेदप्रत्यक्षेण चैवपि बोध्यम् । निश्चितप्रमाणकस्या-
प्रमात्वसम्भावनाविरहस्य वा कामायेथमभिधानम्, तत्र तद्व्याप्यत्वस्य ग्रहे तत्र तदग्रहेऽप्रमात्वग्रहानुपपत्तेः ।
तृतीयार्थप्रयोज्यत्वस्यानुपपत्तेरन्वयः । अद्वैतविषयिकाया अन्वयप्रतिपत्तेः = शाब्दबोधस्य उत्पत्तिप्रति-
बन्धः = अनुत्पादः शङ्कितं न शक्य इत्यर्थः । अद्वैतसर्विकल्पकबोधस्यान्वयविषयकत्वादन्वयप्रतिपत्ति-
र्येनाभिधानम्, एवमग्रे संसर्गलक्षकमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्यन्तेत्यादि । स्वप्रकारकधीविशेषनिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगिनीत्यर्थः । कलहादौ मिरयाऽभिज्ञापादिज्ञानस्यैव सत्यपि बाधरूपायोग्यतानिश्चये
शाब्दोत्पत्तिरानुभविकी, अन्यथा क्रोधाद्यनुत्पत्त्यापत्तेः, मुपे चन्द्र इत्यादिरूपकस्थलेऽपि सत्यपि बाध-
निश्चये बोधोदयाच्चेति भावः । हिशब्दस्तादृशज्ञानस्यानुभविकत्वलाभाय । शब्द इति । बाधितार्थविष-
यकज्ञानजनकज्ञानविषयताश्रयः सद् इत्यर्थः । शाब्दान्यवितिशब्दद्विं प्रत्येव बाधनिश्चयस्य प्रति-
बन्धकत्वादिति भावः । केचित्तु—अत्यल्पमिदमुच्यते, न परं शाब्दे एव, वस्तुतस्तु बाधज्ञानं न ह्यपि
प्रतिबन्धकम्, तस्मिन् सत्यपि स्वत्वसामग्रीवशादुत्पन्नयोग्येन ज्ञाने सद्योपसामग्रीजन्यत्वग्रहस्तत्राप्ता-
माप्यग्रहमात्रमित्याहुः । बाधितस्थले न शाब्दोत्पत्तिः, अपितु तत्तत्पदात्तत्त्वार्थोपस्थितौ मानसो विशि-
ष्टसाक्षात्कार एवेति तु मतमनुभवविरुद्धम्, तत्र शृणोमि, शाब्दयामोति धीसरवात् । एवं बाधनिश्चय-
स्याप्रतिबन्धकत्वस्थितौ बाधाभावज्ञानमपि न हेतुः, अन्ययोक्तृस्थले शाब्दानुत्पत्त्यापत्तेः, नचाहार्ययोग्य-
ताज्ञानात्तदुत्पत्तिः निश्चिताप्रामाण्यकस्यापि योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वात्, एकरूपावच्छिन्नेऽपररूपावच्छि-
न्नस्यान्वयितावच्छेदकसंसर्गस्य योग्यतारूपत्वादिति वाच्यम्; अनाहार्ययोग्यताज्ञानं विनेवाहार्ययोग्यता-
ज्ञानं विनाऽपि तादृशकारणसम्यक्तां शाब्दबोधोदयेन योग्यताज्ञानसामान्यस्यापि कारणताया अप्रामाण्य-
कत्वात् । आहार्ययोग्यताज्ञानस्य प्रकृतेऽपि सम्भवाच्च । नचैवमद्वैतबोधस्याहार्यतापत्तिः, इष्टापत्तेः ।
बाधनिश्चयस्य अमत्वेन मननादिना तन्निवृत्तावद्वैतस्याप्रामाणिकत्वानुपपत्तेः । स्वविरुद्धमर्थमिताव-
च्छेदकत्वघटितमाहार्यत्वं तु भेदवति भेदाभावबोधोपगमे एव शङ्कितं शक्यम्, नचा तत्रापि, मिथ्यात्वपक्षे
भेदतदभावयोर्विरोधस्यैवाभावात् । स्वप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नाप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरू-
पितविषयतासम्भवावच्छिन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नस्य स्वविरुद्धमर्थमपदेन विवक्षितत्वेऽपि द्वैताद्वैतप्रमाणानां
विषयव्यवस्थितिनिश्चयान्—द्वैतस्य मिथ्यात्वग्रहे प्रतिबन्धप्रतिबन्धकमावासम्भवान्न काचित् क्षतिरिति
भावः । तदिदमाह अवाधादिति । अप्रामाण्यज्ञापकाभावादित्यर्थः । अत्र = अद्वैतविषयिकां प्रमां

असंसर्गाग्रहस्यापि मन्ता शंसत्यवाधिते ।

अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलक्षणम् ॥ १२ ॥

अनौचित्यापि तर्केण दुर्वाधेवाद्यश्रुतिः ।

अनारोपितमूलत्वाद्बलवत्त्वादतादृशा ॥ १३ ॥

करोति = तादृशप्रमानिरूपितजनकत्वव्यञ्जनाविषयः वाच्य इत्यर्थः । स्वतः प्रामाण्यनिधनं = प्रमावस्थ-
तत्त्वप्रयुक्तेनाप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितात्वेन विशिष्टम् ।

मन्वसंसर्गग्रहस्य भ्रमप्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य भ्रमाभ्यवधारणायपेक्षणीयत्वेन तद्वेतोरेवेति न्या-
येन तेनैव व्यवहारोपपत्तौ बाधितस्थले संसर्गबोधोक्तिरयुक्तैवत आह असंसर्गाग्रहस्येति । मन्ता =
विसर्वादिप्रवृत्तौपयिकत्वेन स्वीकर्ता । अबाधितस्थले अत्यन्ताऽसतोऽसंसर्गस्याग्रहं संसर्गलक्षणं =
स्वाव्यवहितपूर्वक्षगणितवसन्धेन संसर्गग्रहविशिष्टं शंसति = कथयति । इदं रजतमिति प्रमास्थले
रजतत्वसमवायसंसर्गस्य स्वादासंसर्गस्यात्यन्ताऽप्यभेदात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिति नासौ गृहीतः ।
बाधितस्थले तु रजतवासंसर्गः सन्वपि दोषयलादगृहीत इत्युभयत्राप्यसंसर्गाग्रहस्यैव सत्त्वान् । प्रवृत्ति-
सामान्यं प्रति यद्यपि तन्मते कारणत्वमिष्टतावच्छेदकधर्मिणोरसंसर्गाग्रहस्यैव, तथापि संबादिप्रवृत्तिं प्रति
तयोः संसर्गग्रहस्यापि कारणत्वमिति नाबाधितस्थले संसर्गग्रहानुपपत्तिः । अन्यथा विशिष्टग्रहामसिद्धा-
यसंसर्गाग्रहस्याप्यप्रसिद्धेः । विशेषकार्यकारणभावश्चायं तन्मते लघुचन्द्रिकायामुक्तः । परामर्शप्रकरणे
गदाधरस्तु—“यद्यपि तन्मते विशिष्टज्ञानस्थलेऽप्यसंसर्गाग्रह एव विशिष्टव्यवहारहेतुर्न तु विशिष्टज्ञानं,
तथापि विशिष्टज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वमपुस्तुल्य तत्त्वद्वार्यविषयकत्वेनासंसर्गाग्रहनिष्कारण-
तापामवच्छेदकत्वात् व्यवहारप्रयोजकत्वं न तु कारणत्व”मित्युक्तम् । प्रकृते तु नोभयथापि विरोधः ।
चतुर्थे एकदशतर्कान् वक्ष्यति तत्रानौचित्यं प्रामाणिकव्यवहार्यत्वरूपा वृत्ताभावे निराकर्तुमाह अनौ-
चित्येति । तर्केण = प्रमाणजन्यधीजनकप्रतिसन्धानविषयेण । तेनापत्तिस्त्वापरपर्यायतर्कत्वस्य ‘आपादया-
मीति’ प्रतीतिसाक्षिकमानसावस्थाप्यजातिविशेषतायास्तर्कप्रकरणे जगदीशोक्तदिशा तर्किकसम्मतत्वेना-
त्माश्रयदिप्रसङ्गस्यैवापत्तिरूपस्य मुख्यतर्कतासत्त्वात् कथमनौचित्या अप्रसङ्गात्मिकायास्तर्कत्वमिति
नातद्वनीयम् । अतएव प्रमाणसहकारित्वेन लाघवाद्वा तर्कतान्यवहार इत्युक्तं न्यायसूत्रवृत्ताविति ।
वस्तुतस्तु—आत्माश्रयाद्यापादकप्रसङ्गस्य यथाऽमाश्रयादिशब्देन व्यवहारः, घटो यथात्माश्रितः स्यात्
स्वभिन्नः स्यादित्यादिप्रसङ्गे आत्माश्रयादेरेवापादकत्वात्, स्वयं चाप्रसङ्गत्वात्, तथाऽनौचित्यापायक-
प्रसङ्गस्यानौचित्यशब्देन व्यवहारे न काश्चिद्व्यतिः, द्वैतं यदि मिथ्या स्यात् प्रामाणिकव्यवहार्यं स्यादित्या-
पादनस्य सम्भवात् । किञ्च, लाघवाद्वा तर्कताभिधानस्य चिन्तामण्यादौ बहुशो दृष्टत्वेन मुख्यस्य च तस्य
सम्भवे कथञ्चित्समर्पणस्यानौचित्येन निरुक्तप्रतिसन्धानविषयत्वस्यैव तर्कतामुख्यव्यवहारनियामकत्वं
युक्तम् । किञ्च, व्याप्यारोपेण व्यापकारोपात्मकप्रसङ्गस्य साध्यादिभेदमिन्नमूर्तिक्रियाप्यादिप्रवृत्तित्वेनान-
नुगतत्वात्, जातेरपि नियतव्यञ्जकसापेक्षतायाः परतो वक्ष्यमाणत्वेन तद्वदितलक्षणस्याप्यसम्भवात्
हेत्वाभासादेरिवान्यतमन्वचदितलक्षणस्यैव वक्तव्यत्वाद्व्यवहारानुरोधाल्लाघवादेरपि तर्कत्वसम्भवः,—लाघ-
वादिवलादित्यं तर्कयामीतिप्रतीतिः तर्कपञ्चकारितिकस्थलेऽपि सम्भवाच्चेति लाघवादेस्तर्कतास्वीकर्तुर्भूल-
कनुराशयः । तथाचानौचित्यनुरूपीतमेदमहिप्रत्यक्षादिनेति तृतीयान्तार्थः । तर्कमात्रस्य बाधकत्वश-
ङ्कानुपपत्तिः । दुर्वाधा = अप्रमाणत्वेन ज्ञापयितुमशक्या । अनारोपितमूलत्वात् बलवत्त्वात् = अबाधितव-
न्विषयकत्वेन भेदग्राहिप्रमागवाधकत्वात् । अतादृशा = बाधितवस्तुविषयकेनोक्तप्रत्यक्षादिना । भेदस्या-

प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न ल्यते ।

तत्रानौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यात्तु नात्र तत् ॥ १४ ॥

ननु यद्येदोदाह्रियते त्वया-नेतु इतोऽस्य भेदो गृहीत इति ततोऽस्याद्वैतासाम्राज्य-
भेदयोर्धनं तद्द्वारा सर्वभेदे पर्यवसातव्यमिति, ततस्ततस्तस्य भेदस्तद्वयं गृह्यते मया,
तस्मादुदाह्रियमाणतायामनुदाह्रियमाणतायाश्च कस्यचिदेतत्प्रत्ययस्थानमस्थाने इति ।
मैधम् । अन्तिमबुद्धेर्द्वैतधर्मातजयुद्धादितो भेदो न त्वया प्रमित इति मयोच्यमानं यस्त-
दीयस्ततो भेदः प्रमातव्यः, स न तावत्प्रत्यक्षेण, नत्कालमन्तिमबुद्धेरनुपस्थितेः । यदि
च केनचिद्भूतना घा. कयाचिदनुपपत्त्या घा तथा स्यात्, तदानीमद्वैतवादिनं प्रति हेतोः
साध्याविशिष्टतया, अनुपपत्तेश्च येन विना सा तद्विशिष्टतया ततः कथमाभासात्प्रमोदः
स्यात् । नच चाच्यं, स्वयं मया स भेदो ज्ञायते इति नास्ति पाक्षिकोऽपि मां प्रत्यसिद्ध्या-

नुपदं खण्डनेन बाधितवस्य निषेदनीयत्वात्परिदोषाद्भेदस्याभाष्यत्वमायाति, अन्यथा दूष्यतापत्तेः,
भेदस्य सिध्दावेऽप्यलीक्याभावाद्द्वयवहायैवसम्भवः, सत्यत्वेन तस्य व्यग्रहणां तु प्रामाणिक्ये पृथ न
सम्प्रतिपत्तिरिति भावः । अद्वयभूतेरबाध्याये युक्त्यन्तरमाह प्रवृत्तेनापीति । स्वाभ्यहितप्राक्क्ष-
णित्वसम्बन्धेन प्रमाविशिष्टेर्मापीत्यर्थः । येन प्रमाणेनानौचित्यमूलं = अनौचित्यवक्ष्यतामूलं विरोधि-
मानांतरं न ल्यते = स्वविषयातिरिक्तविषये न व्यवस्थाप्यते सिध्दात्वेन न बोध्यते इति वा । अत्र =
अद्वैतश्रुतौ । वैपरीत्यादिति । अद्वैतश्रुतेः पारमार्थिकविषयकत्वेन द्वैतप्रामिप्रमाणस्य च व्यावहारिक-
विषयकत्वेन विषयविरोधपरिहारात्, प्रपञ्चान्तरस्यैव द्वैतप्राहिप्रमाणस्यापि तया सिध्दात्त्वबोधनाच्च,
सर्वकल्पनानूलस्याज्ञानस्वापि तया निवर्तनाच्च न तस्या बाधव्यसम्भव इति भावः ।

उदाह्रियते प्रतियोग्यनुर्यागिनिधया । इत इतः = अभेदबुद्ध्यादितः । अन्य = अन्तिमबुद्ध्यादेः ।
तदैव = उदाहरणोत्तरक्षणे । कस्यचिदिति । कस्यचिदनुयोगिनः प्रतियोगिनश्चोदाहरणे मया भेदस्य
ग्रहणाच्छ्रुतावप्रामाण्यग्रहः, अनुदाहरणे तु श्रुतेः प्रामाण्यग्रहस्थलानिरूपणमिति भावः । एतत्प्रत्यय-
स्थानं = स्वदुर्लभं श्रुतेः प्रामाण्यासादनं । अस्थाने = अनुपपन्नम् । अनुपस्थितेः = अप्रत्यक्षम् । भेद-
प्रत्यक्षेऽनुयोगिप्रत्यक्षस्यापेक्षितत्वादिनि भावः । हेतुनेति । अद्वैतधीकालावृत्तिरवेत्यर्थः । पक्षीभूतान्ति-
मधीविशेषस्येदानीमप्रत्यक्षत्वेन तत्रोक्तहेतोर्महः । बुद्धिरिव तु न हेतुः, अद्वैतबुद्धौ स्वमिचारात् ।
तज्जेदस्य साध्यत्वम् । भिन्नसामग्रीकत्वमपि न हेतुः, कार्यभेदासिद्धौ तदसिद्धेः । अपुनरुक्तशब्द-
बाध्यत्वमपि न, अर्थभेदासिद्धौ शब्दयोरपुनरुक्तत्वात् वक्तुमशक्यत्वात् । स्वविषयभेदमात्रे साध्ये
तु बुद्धिस्वस्य हेतुना सम्भवत्येवेति । अनुपपत्त्येति उक्तहेतोर्वा घटो न पट इतिधीविषयीभूत-
भेदस्य वाऽनुपपत्त्येत्यर्थः । तथा स्यात् = अद्वैतबुद्ध्यादिप्रतियोगिकभेदप्रमितिः स्यात् । साध्यावि-
शिष्टतयेति । अद्वैतिनो हेतुसाध्ययोरद्वैतग्रहे साध्यवदेतोरप्यसिद्धत्वग्रहेत्यर्थः । अनुपपत्तेश्च तद्वि-
शिष्टतयेत्यन्वयः । अनुपपत्तिरुपपादवसाय्युपलक्षणम् । येन = उपपादकमयाऽभिप्रतेन । सा = अनुप-
पत्तिः । तथाचानुपपत्त्यादेरुपपादकेनाद्वैतग्रहे उपपादकवत्तस्याप्यसिद्धत्वग्रहेत्यर्थः । उभयप्राप्यवि-
शिष्टत्वमभेदग्रह एव वा । ततः = उक्तहेतोरुक्तानुपपत्तेर्वा । आभासान् = अनुमितेरर्थापत्तेर्वा
प्रतिबन्धकीभूतं यज्ज्ञानं तद्विषयीभूतात् । आविचकभेदमुपेत्य तु भेदसत्यत्ववादिना व्यवहर्तुम-
शक्यम् तदुक्तं भट्टपादैः-“योऽपि तावत्परासिद्धः स्वतः सिद्धोऽभिधीयते । भवेत्तत्र प्रतीकारः स्वतोऽ-
सिद्धे तु का किये”ति भावः । पाक्षिकोऽपीति । वेदान्तिमतमादाय शक्योद्भावनोऽर्थात्त्वर्थः । परार्थानु-

दिरिति; यतोऽस्य त्वद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिः, वचनस्य परार्थत्वात् । मौनमवलम्ब्यावतिष्ठानश्च भवानप्रतिभातो न मुच्यते । न च-स्वयं मया प्रमितो भेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यते इति-वाच्यम्; त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तत्रार्थं तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण तस्य स्वतस्तदर्थप्रमित्युत्पादनपर्यवसायितयोपयुक्तम्, नचाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्तुं शक्यते, तं प्रत्यन्यतरासिद्धयेरुक्तत्वात् ।

न च वाच्यं मम वचनात्सन्देहेनापि श्रुत्या तत्र सन्दिग्धवाधितभावयानामभेदप्रतिपादनं ते घटते इति; यस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्धया सर्वत्र साध्याविशेषादिदोषप्रतिसन्धायिना संशयस्याप्यनयकाशीकरणमेव स्यात् । तस्मात्—

एकं ब्रह्मास्त्रामादाय नान्यं गणयतः क्वचित् ।

आस्ते न धीरधीरस्य भङ्गः सङ्करकेलिषु ॥ १५ ॥

माने एवासिद्धादेरुक्तावनीयत्वात्, वस्तुतश्च त्वन्मतेऽसिद्धादिसत्त्वेऽपि ममानुमित्यप्रतिबन्धादिति भावः । एतादृशापाक्षिकत्वं चाद्वैतवादिनं प्रतीति यदता पूर्वं सूचितम् । असिद्धादिः = स्वरूपासिद्धिरष्टान्तसिद्धिवाधाः । एष्टान्तादेरपि पक्षामिन्नतया प्रतीतत्वात् । परार्थत्वात् = परप्रतिपिपादयिपाधीनप्रयोगविपरत्वात् । खया तु प्रतिपन्नोऽपि भेदो मां न प्रतिपादयितुं शक्यः, मयाऽसिद्धादेरुक्तावनीयत्वात् । अभ्रतिभातः = उत्तराप्रतिपत्तिलक्षणनिग्रहस्थानात् । अप्रत्ययात् = अविधासात् । वक्तृगतदोषावगमेनैवोक्तप्रामाण्यापवाद इति न परतः प्रामाण्यापात इति । तत्रार्थं = विजिगीष्वन्तरवचनप्रतिपादार्थं । तच्छब्दद्वयेन परविजिगीषुपरामर्शः । जिज्ञासेति । निप्रतिपत्तिबाध्याधीनसाध्यतदभावसंशयाधोनेकतर्कोद्विजिज्ञासास्यतिरिक्तैव चादिप्रयुक्तन्यायाधीना 'वाच्यपन्यस्तप्रमाणेनानुमिन्यामिति' जिज्ञासाऽत्रोक्तेति द्रष्टव्यम् । स्वतः = स्वस्य, निष्ठत्वं पदार्थः प्रमितवान्वेति । स्वस्मै इति वार्थः । स्वनिष्ठसंशयनिवृत्त्यादिप्रयोजनकेति यावत् । तदर्थप्रमित्युत्पादनपर्यवसायितयोपयुक्तम् = उक्तवचनार्थविषयकप्रमित्युपपत्तायकपरामर्शोपत्तिरूपफलवत् । तथा कर्तुं = भेदजिज्ञासोत्पादनद्वारा भेदप्रमित्युपपत्तायकपरामर्शोत्पादनमद्वैतवादिनि न शक्यते । तं प्रति = तन्मतमादाय तन्मताभ्युपगमाधीनेति यावत्, एतस्यासिद्धावन्वेति । तथाच तन्मते एवासिद्धिरुक्ता भवति । अन्यतरसन्देहो यादिप्रतिवाद्यन्यतरपरत्वात् । हेत्वादेरुभयसिद्धयैव परसिद्धयैव वा परं प्रति वक्तव्यत्वादिति भावः ।

वचनात् = भेदप्रतिपादकवचनात् । तत्र = अन्तिममुद्धयभेदमुद्धयाद्यभेदविषयकत्वावच्छेदेन । नाभेदेति । तार्किकैरपि कैश्चिद् यद्यपि बाधनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकतोच्यते, नतु तत्सन्देहस्य, यदाह कुसुमाञ्जलिप्रकाशे वर्धमानः—“योग्यतायाश्चलापवात् संशयादिसाधारणं ज्ञानमात्रं हेतुः, बाधसंशयस्य ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथा प्रामाण्योच्छेदप्रसङ्गादिति । प्रतिवादिवचनाधीनभेदबोधे चाप्रामाण्यसन्देहे तदाहितसन्देहस्य तद्विषये भेदे सम्भवेन भेदनिश्चयस्यासम्भावितत्वात्, तथाप्युपेक्ष्यैवाह यस्मादिति । त्वद्वचनाधीनभेदविषयकबोधे ममाप्रामाण्यनिश्चय एव नतु तत्संशयो येन भेदसंशयोऽपि स्यात् । भेदप्राहिमानमात्रविषये श्रुतेः प्रवृत्तत्वात्, भेदप्राहिमानानामबाधितविषयकत्वाभावात्, व्यावहारिकविषयकत्वेनैवोपपत्तेरचेति भावः । वस्तुतस्तु बाधितभावोऽप्रामाण्यग्रतुल्यबलत्वेन प्रतिसन्धीयमानविरुद्धार्थप्राहृत्मानद्वयोपनिपाते विषयसन्देहस्यान्यतरत्वेनाप्रामाण्यसन्देहस्य चैवित्यावर्जितत्वात्, अतएव संशयकणिकामर्थापत्तिं केचित्सत्यतिपक्षस्थले संशयात्मानुमितिज्ञानान्नीत्याशयेनैवाशङ्का । तुल्यबलत्वेन प्रतिसन्धानमेव नास्तीत्याशयेन च समाधानमिति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मेति । ब्रह्ममित्यन्तीभूय सर्वप्रपञ्चबाधकत्व-

अपि च, प्रतीयते तावदिदं सामान्यतां, यन्नाम किञ्चित्पदं चेत्तस्माच्चिन्तयधस्तीति, किञ्चिद्वा चित्तचरित्यादि, तत्र परस्य बुद्धिबिषयो चित्तचाचिषयो वा चिशेषतो विनिगमनं घना नैव प्रतीयते, ततोऽन्तिमबुद्ध्यादिभेदो न भवता शक्यप्रमः, परेण तच्चिन्तनादेरपि सम्भवात् । स्वस्मात्स्वस्य भेदाभावात् । ततस्तत्र लक्ष्यपदा कथमद्वैतधुतिर्विधा-भेदे पर्यवस्यन्तो न्वया शक्यवाधा स्यात् । तस्मात्—

कथं सामान्यतो ज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः ।

पदरोधस्त्वया कर्तुं शक्यः स्यादद्वयधुतेः ॥ १६ ॥

ननु भेदमनङ्गीकुर्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थवैचित्र्यव्यवहारो न व्याहन्यते; कथं व्याहन्यते, प्रतिवक्ष्यते हि तत् । किञ्च, योऽयं त्वया व्याघात आपादनीयः, सोऽपि कस्माच्चिदापादकात्, न चापाद्यापादकमभिद्यमानमापर्यै प्रभवेदिति । तस्मात्—

मेव प्रहणोऽस्त्रायम् । आदाय=पारमार्थिकत्वेन निश्चित्य । कश्चिन् = कापि, सदाधिकाणामात्रे इति यावत्, अन्यं=प्रहमिन्नं न गणयतः, स्वाध्यायपक्तावच्छेदकानुयोगिताविशेषनिरूपितप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्तिकरणधर्मावच्छिन्नत्वानिष्ठप्रकारताकप्रह्मातिरिक्तचित्तेष्वताकनिश्चयवत् इति निर्गलितार्थः । धीरधीरस्य = अचञ्चलचेतस्येति प्रह्लादवादिजनितशक्तिविशेषवतः । सङ्गरकेलिषु = वायुज्ज्वलीकृतौ । विनिगमनं घनेति । परकीयमुखमालिन्यादेरगणितहेतुकत्वेन सामान्यस्य गृहीतस्यापि विशेषे पर्यवसानमसम्भवीति भावः । ततः = परकीयबुद्धिविषयान् परकीयविवक्ष्याविषयाच्च । तच्चिन्तनादेः = अन्तिमबुद्ध्यादिविषयकचिन्तनादेः । तथाचान्तिमबुद्धिर्देवदत्तीयबुद्धिविषयमिन्द्रा बुद्धिस्वादित्याद्यनुमानं न सम्भवति, अनुयोगिभूतान्तिमबुद्धेरेव देवदत्तीयबुद्धिविषयत्वे तस्या एव स्वनिष्ठभेदप्रतियोगित्वापत्तेरिति । तद्विषयाह स्वस्मादिति । तत्र=परकीयबुद्धिविषयान्तिमबुद्ध्याद्यभेदविषयकत्वावच्छेदेन । स्वस्वदेवादिक्कुत्ताभं कम् । सामान्यत इति । परकीयबुद्ध्यादिविषये इत्यादिः । सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानविशेष्यविशेषधर्मप्रकारकज्ञानविशेष्यपरकीयबुद्ध्यादिविषयनिष्ठो योऽन्तिमबुद्ध्याद्यभेदस्तद्विषयकत्वावच्छेदेनाद्वैतश्रुतेरप्रामाण्यप्रहासकः पदरोधस्त्वया कर्तुं न शक्य इत्यर्थः । अथ परचित्स्यमानत्वावच्छेदेनान्तिमधर्मभेदोपपत्त्याः, अन्तिमबुद्धेरपि तादृशावच्छेदकवत्त्वसन्देहे तदवच्छेदेनान्तिमभेदस्य निश्चयासम्भवात्, भेदस्य पारस्परिकत्वेनानुयोग्यवृत्तिधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकवत्त्वप्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात्, व्यापकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकान्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याप्रामाणिकत्वात्, अतएव द्रव्यं घटान्यद्विषयस्याप्रामाणिकत्वं व्याप्तिवादे जगदीशेनोक्तम् । यद्यपि कदाचित्कथञ्चित्परकीयबुद्धिविषयं प्रतीयते ततोऽन्तिमबुद्ध्यादिभेदप्रहः स्यात्, तथापि अन्तेरवकाशोऽसर्वज्ञं प्रति सुवच एव सर्वदा सर्वत्र तेन भेदाप्रहादस्थलानामद्वैतद्वयात्, श्रुतेः सर्वविषयकत्वात् । सर्वज्ञेन तु भेदो गृह्यते इत्यस्याप्रामाणिकत्वम्, तथा सर्वज्ञत्वादिति भावः । अनङ्गीकुर्वतः = अप्रतीतवतः । वैचित्र्यव्यवहारः = भेदप्रतिपत्त्यधीनव्यवहारः । पद-श्रुतेरपरित्यज्य तत्तत्पदस्यैव प्रयोगो भेदस्यैव खण्डनार्थं नत्वभेदस्येति भेदप्रतिपत्तिमन्तरेण न घटनां प्राश्नति, एवं द्वैतवादिनं स्वभिन्नतया प्रतीयैव तेन सह कथायाः सम्भवः । यदि चात्र भेदज्ञानं नापेक्षणीयं मपि स्वभेदज्ञानविरह एव, भेदाभेदज्ञानस्यैव व्यवहारविरहापादकतायां तात्पर्यं द्रष्टव्यम् । पदचित्तेपायर्थं तु भेदज्ञानमपेक्षणीयमेव । प्रतिवक्ष्यते इति । अद्वैतज्ञानेन द्वैतज्ञानस्य भ्रमत्वमहेऽपि प्रारब्धकर्माधीनभोगीपयिकस्य तस्यानिवृत्तेर्न्यवहारसम्भवः, व्यवहारस्याविषयकद्वैतज्ञानेनैवोपपत्तौ पारमार्थिकत्वेन द्वैतज्ञानानाक्षेपकत्वादिति भावः । व्याघातः = व्यवहाराभावः । यदि भवान् भेदज्ञानवान् न स्यात् व्य-

नानात्वमवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि ।

असिद्धभेदाद्व्याघातः पतेदापादकात्कुतः ॥ १७ ॥

इदमपि च विचारमर्हति, यद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्यस्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृ-
तिभेदग्राहि, तदपि कोट्यर्थं पर्यवस्यति । तथाहि—प्रत्यक्षेण योऽसौ भेदो गृह्यते स किं
स्वरूपभेदः, किमन्योन्याभावः, किं वैधर्म्यम्, किमन्यदेव वा, यदि तावत्स्वरूपं भेदः, स
नाम घटपटयोर्हि स्वरूपं यत्परस्परस्माद्भेदः, तत्परस्परमनन्तर्भाव्य न सम्भवति, भेदो

यहारवान् न स्यादिति प्रसङ्गः । आपाद्यापादकमिति समाहारः । अभिघमानं = अभिघ्नतया निश्चितम् ।
अवलम्ब्य = प्रतीत्य । तथाचापादकमेव नास्ति । परमार्थभेदघटितमापादकं त्वप्रसिद्धमप्रयोजकम् । यदि
च पारमार्थिकत्वेन भेदनिश्चयोऽपेक्षणीयस्तदा मामुद्दिश्य व्यवहाराभावापत्तिरेव न त्वया दातुं शक्या,
अपाद्यापादकभेदस्य पारमार्थिकत्वेन समानिश्चयादापाद्यापादकभावासम्भवस्यैव मयोद्भावनीयत्वादिन्याह
असिद्धभेदादिति । पारमार्थिकत्वेनानिश्चित आपाद्यप्रतियोगिको भेदो यस्य तस्मादापादकादित्यर्थः ।

येषामुक्तीः समास्तौच्य खण्डनं भण्डयते मया ।

प्रह्मानन्दाभिधाचार्यान् घन्दे तांश्चन्द्रिकाकृतः ॥

भेदग्राहीति । घटाद्विधः पट इति धोरेव विवक्षिता । कोट्यशोत्यादि । घटप्रतियोगि-
कतया किंविपक्षित्यर्थः । प्रत्यक्षेण = प्रत्यक्षादिना । एवमग्रेऽपि । किमिति । उक्तधीर्घटप्रतियोगि-
कतया पटस्वरूपविपक्षिणी न वेत्यादिरीत्या स्वरूपस्थानेऽन्योन्याभावादिकं निवेदय विप्रतिपत्तिरूपा ।
स्वरूपभेदः = भिघमानं स्वरूपं अनुयोगिस्वरूपमिति यावत् । वैधर्म्यालिङ्गितमनुयोगिस्वरूपं वा ।
कृत्तेनाधिकरणैर्नैवोपपत्तावतिरिक्तभेदरूपनायां मानाभावात्, रूपभेदेन आधाराधेयभायोपपत्तेः, भाव-
रूपाणामधिकरणानां निष्प्रतियोगिकत्वेऽपि भेदत्वादिना सप्रतियोगिकत्वोपपत्तेः, घटत्वेन निष्प्रतियोगि-
कस्यापि घटाभावाभावात्वेन सप्रतियोगिकत्ववत्, रीतिरचेयं न परं भेदे, अपि त्वभावमात्रे, यदाहुः
प्रामाक १:-“दृष्टत्वादयं घटोत्र च पतन् दृष्टत्वा मुद्गरो, दृष्टा खर्परमंहतिः परमितोऽभावो न दृष्टोऽ-
परः । तेनाभाव इति श्रुतिः क निहिता किञ्चात्र तत्कारणम्, स्वाधीना कलशस्य केवलमित्यं दृष्टा कपाला-
वलि”रिति । प्रकृतेऽपि प्रतियोग्यनुयोग्यतिरिक्तं नोपलभ्यते इति भावः । अन्योन्याभाय इति । अनु-
योग्यतिरिक्तो भेदश्चाण्योपाध्याय इत्यर्थः । अभावप्रकारकप्रतीतिः प्रमात्परक्षाधर्मनिरिक्तताया
एवौचित्यात् निष्प्रतियोगिकस्य सप्रतियोगिकत्वे विरुद्धधर्माध्यासेन वस्तुभेदापत्तेः, अतएव घटाभावा-
भावोऽप्यतिरिच्यते एवेति भावः । वैधर्म्यमिति । तदभावव्याप्त्यो धर्मस्तदाश्रयात्स्वाश्रयस्य भेद इत्यर्थः ।
घटत्वाभावप्राप्त्यस्य पटत्वस्यैव घटात्पटभेदत्वम् । अन्योन्याभावस्याप्येतदधीनत्वादस्यावस्योपगन्तव्य-
त्वात्, भेदत्वप्रकारकप्रतीतिरेतद्विषयकत्वेनैव प्रमात्वसम्भवात् । भेदत्वेन सप्रतियोगिकत्वसिद्धौ च निष्प्रति-
योगिकत्वसप्रतियोगिकत्वयोः सामानाधिकरण्यरूपविरोधस्यैवामन्तव्यत्वात्, नचैवं स्वरूपमेव भेदोऽस्तु,
आधाराधेयभावानुभवापलापपत्तेः, रूपभेदेनाधाराधेयभावस्य च “नहि दण्डवपि देवदत्तः कुण्डलिन-
स्वमारोहती”तिन्यायेनानुपपत्तेरिति भावः । इदन्तु बोध्यम्—मतभेदेन कल्पत्रयं व्याख्यातम्, भेद-
शब्दस्य कर्मभावकरणव्युत्पत्त्या स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्यपक्षे तु कल्पत्रयमपि नैयायिकादिनां शक्या-
वलम्बनम्, कथमन्यथा भेदसिद्धिबोद्धाधिकारादौ प्रयाणामेव समर्थनं सङ्गच्छेतेति । अन्यदेवेति । पृथक्त्वं,
विभागो, घटाद्यभिन्नत्वे सति घटादिप्रतियोगिकविशेषत्वञ्चेत्यर्थः । तत्रायो घटादन्यः पट इति प्र-
तीतिसादिकः, अन्यत्वस्य पृथक्त्वरूपात्, अन्योन्याभावस्य तद्रूपत्वे तु घटात्पटो नेत्यपि प्रयोगा-

हि भवन् कस्मादपि भवति, अन्यथा 'स्वरूपं भेद' इति पारिभाषिकं नाम स्यात्, यदा च घटाद्भेदः पटस्येत्येतावानेवार्थः पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते, तदा घटोऽपि पटा-
त्मन्येव प्रविष्ट इति पटघटयोरैकात्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेण विगाहिनमिति विप-
रीतमापद्यते ।

ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोल्लेखितया व्याख्यायते, तथा भेदोल्लेखित्वेऽपि दीयता-
मस्यां दृष्टिः, अभेदे हि घट इत्येव पट इत्येव वा बुद्धिः स्यात्, न तु घटाद्भिन्नः पट इति

पतेः । अन्योन्याभावस्तु घटो न पट इत्येव भासते इति तर्कामृते जगदीशः । केचित्तु पृथक्त्वस्य धैरोपि-
कमते भेदरूपतामाहुः, नदसत्, धैरोपिकोपस्कारादौ तयोर्भेदेन स्फुटं साधितत्वादिति । द्वितीयस्य भेदत्वं
तु भेदसिद्धौ व्यवहृतम्, "य इह नामेव पश्यती"त्यत्र विभागलक्षणभेदो निश्चयते इति तद्वक्तव्यात् ।
तृतीयस्तु माध्यसम्मतः, "भेदहीने त्वपर्यापन्नान्तरनियामकः । विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तु-
ध्वशेषतः" इति भेदजयश्रीग्रन्थे तैरुक्तत्वात् । घटभेदयोरभेदेऽपि घटपटभेदपटयोरपर्याप्तनियामको
विशेष इत्यर्थः । स्वरूपं भेदः = भेदपदार्थः स्वरूपम्, घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टं वस्तुनियोगिस्वरूपमेवेति
यावत् । घटपटयोः स्थलभेदेनानुयोगिनोः । यत्परस्परस्मात् = यस्मात्परस्परस्मात् भेदत्वेन प्रतीयमानं
तत्परस्परमनन्तर्भाष्य = अविशेषणोक्तस्य घटपटयोः स्वरूपं न सम्भवतीत्यन्वयः । विशेषणताया भीत-
गिर्यत्वेन भेदत्वेन प्रतीयमाने प्रतियोगिनो विशेषणत्वे विधेयान्वयिरावश्यकमावान् घटस्याप्यनुयोग्या-
त्मतापत्तिरित्यर्थः । एतदेव विवृणोति भेद इति । कस्मादपि = किञ्चित्प्रतियोगिक एव । पारिभाषिकं =
लोकव्यवहारमननुद्धानम् । पटस्येति पटान्तार्थम् । यथा पटम्येति प्रतीयमानं पटस्य स्वरूपं तथा
घटाद्भेद इत्यपीत्यर्थः । विपरीतं = भेदविरुद्धम् । नच-घटभेदः पटात्मक इत्यत्र घटस्य भेदे विशेष-
णत्वेऽपि भेदोपविधेयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तेन स्वप्रतियोगिकभेदोपस्वरूपसम्बन्धविशेषेणैव
विधेयान्वयित्वं, तावत्तैव विशेषणतोपपत्तेरिति वाच्यम्, प्रकृतविधेये विनोप्यान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे-
नान्वयितायामेव विशेषणताव्यवहारस्य दृष्टिर्जनं पश्येत्यादौ दर्शनेन तदतिरिक्तसम्बन्धेनान्वये उपाधित-
सम्भवेऽपि विशेषणत्वासम्भवान् । अन्यथा शब्दोऽमित्य इत्यत्र शब्दत्वस्य स्वाध्वयङ्गारकसम्बन्धेना-
नित्यत्वाव्यवहारसम्भवात् तस्योपाधित्वव्यवहारो न स्यात्, वस्तुतस्तु कापि विशेषणतोपाधिताव्यवस्था
न स्यादिति भावः ।

अभेदोल्लेखितया = अभेदप्रतिपादकशब्दाभिलष्यमानविषयकतया । अविद्येति । एतेनोत्पत्ति-
विनाशकल्पनायां गौरवात् भेदस्य नित्यत्वसिद्धौ ब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वमस्त्विति निरस्तम्, वक्ष्यमाणयुक्ति-
भिर्भेदस्य बाधे तस्य नित्यताया बन्धुमशक्त्यत्वेनाविद्यकत्वस्य वक्तव्यत्वात् । भेदं प्रत्यादिशाम इति
योजना । पारमार्थिकमभेदमिति । एतेन घटपटाद्यभेदस्य ब्रह्मात्मकत्वं सूच्यते, अन्यथा ब्रह्मातिरि-
क्तस्य पारमार्थिकत्वेऽद्वैतव्याधात्, अतएव घटपटादीनामकल्पितस्वरूपमपि ब्रह्मैव, अन्यथा घटाद्यस्व-
रूपत्वे ब्रह्मणो घटादिवस्वरूपभूताभेदस्वरूपबोक्त्यसङ्गतेः । अभेदमिति स्वरूपभेदपक्षे इत्यादिः । निरु-
क्ताभिलष्यमानां विषयिकेत्यर्थः । आद्ये = अभेदविषयकत्वावच्छेदेन । अन्ये = भेदविषयकत्वावच्छेदेन
प्रमा न स्यात्, अन्यथा स्वापेक्ष्यवैशसात् = भेदोपजीव्यस्याभेदस्य बाधप्रसङ्गात् । ननु प्रतियोगिनो
विशेषणत्वे उत्कृष्टत्वाभेदविषयकत्वस्य भेदप्रतीतावापत्तावपि भेदस्थानुयोगिस्वरूपत्वेनाभेदस्य च तदभा-
वरूपत्वेन विपरीत एवोपजीव्योपजीवकभाव इति भेदविषयकत्वावच्छेदेनैव तस्याः प्रमात्वमुचितमिति
चेन्न, भेदस्य स्वरूपत्वेऽपि भेदत्वेन सप्रतियोगिकत्वं तस्यावश्यं वाच्यम्, अन्यथा घटाद्भिन्नः पट इति

चेत्, स्यादप्येव पर्यनुयोगो यद्यपि चापि चिदमानमात्रं भेदं पात्रमार्थिकमभेदमिच्छन्तोऽपि प्रत्यादिशामः । तस्मात्—

अभेदं नोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा ।

तथा चाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्ये स्वापेक्ष्यैश्वर्यान् ॥

सुदृगनुपपत्तेः, तत्प्रतिपोगिषं चाभेदस्वरूपघटादेरिति कथं नाभेदस्य भेदोपजीव्यत्वम्, न ह्येकं विनाऽ-
नेकमित्यस्य निर्दिष्टाद्वयत् । तथाचाभेदविषयकत्वावच्छेदेनैव प्रतीतेः प्रमात्रम् । भेदाभाप्येन त्वभेद-
स्यापि भेदोपजीवकत्वेन मिथ्यात्वमेव, ध्रुव्यतापत्तिमिया तु भेदाभाववोपलक्षितस्वरूपस्य सत्यत्वमा-
ययोः समानम् । न चैवं भेदवोपलक्षितस्वरूपस्यापि सत्यत्वमस्तिरिति दत्तम्, यत् सति भेदव-
यिषिष्टस्य त्वया मिथ्यात्वं स्वीकृतमेव, तदुपलक्षितमपि किं प्रमा वा घटादिस्वरूपभूतभेदो वा, आद्ये
प्रमाणः सर्वभेदात्मतावादेऽनृतभेदात्मतावास्तत्प्रासम्भवेन भेदवोपलक्षितत्वस्य तत्प्रासम्भवात्, भेदस्यापि
स्वर्वास्तर्गतत्वेन तदभेदस्य प्रमात्मकत्वे तदीयमकल्पितस्वरूपमपि प्रक्षेप्य यद्यपि तथाप्येवं भेदभेदाभाप-
वोपलक्षितरत्नमेव प्रमाणः 'भेदभेदाभाप्यस्य भेदव्यरूपत्वेऽपि कल्पितेन तेनोपलक्षितस्य प्रमाणः संपरत्ये
काक्षतिः, कल्पितत्वं तु नस्य पक्षव्यदिना दुर्निरूपतया । द्वितीये तु "नात्र काचन भिदान्ती"त्यादिभ्रुति-
विरोधः । वक्ष्यमाणदूषणगग्रासवचेति भावः । अनया च कारिकाया 'प्रतियोगिनो भेदे उपाधिभ्यमिति'
पक्षोऽपि निरस्त इति न्यूनता नाज्ञानीया, तथाहि—धीः = पटो न पट इति समानविभक्त्यन्तपक्षाभि-
लष्यमानविषयिका धीरभेदं घटपटयोरविषयीकृत्य तयोर्भेदं विषयीकृतुमक्षमा । नीलो घट इत्यादाविष-
यभेदो न पट इत्यत्रापि विभक्तीनामभेदार्थकतायाः संसर्गनवाश्वेदभानस्य बोधितत्वात्, प्रतियोगितानुयो-
गित्वयोर्विभक्त्यर्थनाकल्पने गौरवान् । नच तयोः संसर्गतया भानान्न गौरवम्, अभेदस्य संसर्गतायाः प्र-
त्यय प्रतियोग्यनुयोगिनोरभावावसंसर्गतामभवे प्रतियोगितानुयोगिनोरनिरिक्तयोः संसर्गताकल्पते गौर-
वात् । अतएव नामार्थयोरभेदान्वयवोधनिषमस्यापि नात्र सङ्कोचः । भेदभेदरूपतादात्म्यस्य सामानाधि-
काव्यप्रतीतिप्रयोजकत्वपक्षेऽपि भेदस्याविषयकत्वकल्पनार्थं विरोधः समाधेयः, अनुपलब्धिप्रकरणस्य भट्ट-
पादवार्तिकायुक्तरीत्या प्रतियोग्यनुयोगिभ्यामभावात्स्य भेदाभेदोपगन्तुमोमांसकमतेऽपि तथैव यत्तु युक्तम्,
तथाच तदभिप्रायस्य तदभिप्रायेण घटाभिप्रायभेदाभिप्रायेण घटे घटाभेदवत् पटाभिप्रायभेदाभिप्रायात्
घटे पटाभेदः, भेदभानस्यापि स्वीकारात् नानुभवविरोधः, किन्तु कतिपयैकवस्योपजीव्यत्वात् तद्विषयकत्वा-
वच्छेदेनैव धियः प्रमात्रं ननु भेदविषयकत्वावच्छेदेन, अन्यधोपजीव्यत्वात्तादिभि भावः । सिद्धे धिय-
मनुयोगिप्रतियोगिभेदानामभेदे यदि भेदांशेऽपि तादृशधियः प्रमात्रं तर्हि घटो न पट इत्यस्या अपि तदर्थो
प्रमात्रं स्यादिति ध्रुव्यतापत्तिरपि द्रष्टव्यम् । एतच्चान्योन्याभावादिसाधारणम् । भेदत्वनिर्बन्धनभेदेन
धोपाधितापक्षेऽप्युदाहरः । केचित्तु—यदि पूर्वमभेदमुल्लिखन्ती धीर्न जायते, तदा तदनन्तरोत्पक्षा
धीर्भेदोल्लेखनक्षमा न सम्भवतीति भेदस्याभेदोपजीवकत्वेनाभेदविषयकत्वावच्छेदेनैव धियः प्रमा-
त्रम् । नहि तादात्म्याभावो न भेद इति वक्ष्यते नवाऽऽरोपं विनाऽमाबलौकिकप्रत्यक्षमिति भेदत्वेन भेद-
लौकिकप्रत्यक्षार्थं घटपटयोस्तादात्म्यमारोपणीयम् । तथाच पूर्वोत्तरज्ञानयोः किं प्रमाणमिति सन्देहे
उपजीव्यत्वेन पूर्वमेव, उत्तरं तु द्विचन्द्रादिज्ञानमिव भ्रमः, पूर्वोत्तरबलीयस्य ॥ निरपेक्षविषयम् ।
नचैवं शुक्लो 'इदं रजतमिति' ज्ञानस्यैव प्रमात्रं स्यात् ननु 'भेदं रजतमि'त्यस्येति वाच्यम्, वस्तु-
तस्तस्य प्रमात्रेऽपि सर्वाभेदिनिश्चयाभावेन स्वावधारिकप्रमात्वविशिष्टं भेदं रजतमिति ज्ञानमपेक्ष्य भ्रमत्वव्य-
वहारान्, रजते रजतत्वाभावावगाहिमहम् तत्र मिथ्यात्वनिश्चयात्पूर्वं भ्रमत्वव्यवहारवदिति व्याकुर्वते ।

अथ भेद इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपम्, घटादिति च तद् घटेन प्रतियोगिनाऽन्ये-
नैव निरूप्यते; तदपि नोपपद्यते, निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् । नित्यं
प्रतियोगिघटिते एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात् । का चेयं वाच्योयुक्तिर्यदन्यासाकाङ्क्षं पटस्य
स्वरूपमन्येन प्रतियोगिना निरूप्यमाणं ततो भेदो भवतीति । नहि यत्स्वरूपेणैव नीलं,
तस्मीतेन निरूप्यमाणं नीलं भवति ।

ननु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमनुगमकमेवोपलक्षणतया, स्वरूपं तु भेदमात्रमिति न
विशेषणपक्षोक्तदोष इत्याशङ्कते अथेति । घटादिति च = घटादित्वभिलष्यमानघटप्रतियोगिकत्वेन
तु । तत् = पटस्वरूपं । प्रतियोगिनेति वस्तुगत्या अन्येनेत्युक्तयैव निर्वाहान् । तृतीयायः प्रयोज्यत्वं
ज्ञानजन्यत्वरूपं प्रतीतावन्वेति । निरूप्यते = प्रतीयते । तथाच पटात्मकभेदनिष्ठं घटप्रतियोगिकत्व-
प्रकारकज्ञानविषयत्वं घटज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वप्रयुक्तमेव, पटस्वरूपस्यापि भेदत्वेन ज्ञानस्य प्रति-
योगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यत्वात्, तद्विषयकसाक्षात्कारजनकज्ञानविषयस्य च तद्विषयक-
साक्षात्कारस्वरूपापकविषयिताकत्वनियमादिति भावः । यदि नियममिममाश्रित्य भयता भेदप्रत्यक्षस्य
प्रतियोगिविषयकत्वमुपपाद्यते, तदा प्रतियोगिनः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य
वोपलक्षणता न वक्तुं शक्या, उपलक्ष्यविषयकप्रतीतेः कदाचिदुपलक्षणाविषयिकाया अपि दृशनेन
प्रतियोगिन उपलक्षणत्वे तस्य भेदत्वावच्छिन्नविषयकसाक्षात्कारस्वरूपापकविषयिताकत्वं न स्यादित्या-
शयेनोपलक्ष्यपक्षस्यासम्भवदुक्तिरुक्तानुपाधिपक्षोक्तदूषणसत्त्वे एवाह निष्प्रतियोगिकस्येति ।
प्रतियोग्यविषयकप्रत्यक्षविषयस्येत्यर्थः । प्रतियोगिघटिते = प्रतियोगिविषयकप्रत्यक्षविषये । उक्त
नियमे एव तात्पर्यम् । अतएवाभावस्य सविकल्पकैकवैधत्वमिति तार्किकाः । तथा च कदाचिद्भेदस्य
प्रतियोग्यविषयकप्रत्यक्षविषयतायामिष्टापत्तिरशङ्क्येति भावः । एतावता स्वरूपभेदपक्षेऽद्वैतप्रसङ्ग-
मभिधाय सप्रतियोगिकत्वानुपपत्तिं दूषणान्तरमाह का चेति । अन्यासाकाङ्क्षम् = घटादिविषयिता-
व्याप्यसाक्षात्कारीयविषयिताया अनिरूपकम् । अन्येन निरूप्यमाणं = घटादिविषयकज्ञानजन्यज्ञान-
विषयताधर्योभवत् । ततो भेदः = घटादिप्रतियोगिकोभेदः । नीलं भवति = पीतप्रतियोगिकं नीलं भवति
यथा नीलस्वरूपस्य वस्तुनः कदाचित्पीतज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वेऽपि स्वनीलभावस्य पीतप्रतियोगिकत्वे ता-
दृशज्ञानविषयत्वमप्रयोजकम्, तथा पटस्वरूपस्य घटादिविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वेऽपि घटादिप्रति-
योगिकत्वे न तत्प्रयोजकम्, पट इत्याकारकसाक्षात्कारस्यापि सत्त्वेन पटस्वरूपस्य घटादिविषयिताव्याप्य-
साक्षात्कारीयविषयित्वानिरूपकत्वात्, तादृशविषयित्वनिरूपकत्वस्यैव च घटादिप्रतियोगिकत्वप्रयो-
जकत्वात् । नच पटत्वेन तादृशविषयित्वानिरूपकत्वेऽपि भेदत्वेन तन्निरूपकत्वात् घटादिप्रतियोगिकत्वं
स्यादिति वाच्यम्; एवं हि पटभेदयोरभेदेऽपि पटत्वभेदत्वान्या भेद इत्यायातम्, तथासति भेदाभेदवादी
ननु स्वरूपमेव भेद इति, नचासावपि युक्तः, भेदस्यैव निरूप्यमागत्वात् । मिन्नाभ्यां हि रूपाभ्यां
भेद इति तयोरपि भेदनिरूपणप्रसङ्गे रूपान्तराणामननुभूयमानानां प्रसङ्गं को वारयिता । किञ्च भेदत्व-
मपि पटात्मकं चेत्, तर्हि पटस्य स्वरूपेणैव सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वयोरपत्तिरिति विरोधो भेद-
पदानुयोगिवाचकपदयोः पर्यायतापत्तिरप्यभाशूदिति भेदत्वस्य पटातिरिक्तत्वमेव वाच्यम्, किन्तु भेद-
स्यातिरिक्तत्वकलनयापुनर्विरोधादिपरिहारापेक्षया भेदत्वस्यैवातिरेके विनिगमकं दुर्लभम्, प्रत्युत
तदतिरेके तस्यापि रूपान्तरमुक्तरीत्या वक्तव्यमित्यनवस्था । यदि च भेदातिरेकपक्षेऽपि भेदे भेदान्तरस्यो-
पगन्तव्यत्वेनानवस्था समानैव, तदपि रूपभेदेनाप्याधाराधेयभावासम्भवस्यान्वयेन भेदातिरिक्तत्व

यदपि चोक्तं, प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद इति, तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपं, किं वा धर्मः कश्चित् । यदि प्रथमः, तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थो घटस्य स्वरूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं नाद्वैतमेव पर्यवस्यति । तत्रापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मा, पटं प्रतीति च पटा-
पेक्षित्वमन्यदेव । तदप्यनुपपन्नम् । अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात् ।
'पटं प्रतीत्यत्रापि च स्वरूपतदन्यविकल्पे दोष एव । नापि द्वितीयः, यांऽसौ धर्मः पट-
प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोऽपि प्रविशतीति तेन सह पटस्याद्वैतं स्यात् । यदा च
पटो घटस्य धर्मतामापन्नसन्दा घटोऽपि पटस्य धर्मतामनेनैव न्यायेन गच्छेत् । नहि पट-
प्रतियोगित्वस्य घटेन प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्यान्या गतिरस्तीति परस्परमाश्रि-

युक्ता । किञ्च भेदत्वेन सप्रतियोगिकत्वं पटस्येत्यनेन भेदवत्सप्रतियोगिकत्वमेव पटस्य सप्रतियोगिकत्वं
तज्जन्य वा तज्जात्यं वा तदिति शयमप्यभिप्रेतं न सम्भवति, भेदत्वं घटप्रतियोगिकं पटः घटप्रतियो-
गिक इति प्रतीत्यनुदयेन भेदवत्पटयोः सप्रतियोगिकत्वाभावात् । नापि भेदवत्त्वच्छिन्नं पटनिष्ठं सप्रति-
योगिकत्वमित्यभिप्रेतं युक्तम्, पटे भेदवन्निरूपणं विना तदवच्छिन्नसप्रतियोगिकत्वस्य तत्र वक्तु-
मशक्यत्वात्, तथावाभ्योन्वयाश्रयः । दुर्वचं च भेदस्वामिनि घटशब्दे इति भावः ।

प्रकारान्नरेगाद्वैतमापादयितुमाह यदपीति । पटं प्रति = पटामकभेदनिरूपितं । आत्मनि =
स्वाभिन्नघटे । एवं पटनिरूपितत्वविशिष्टं निरूपितत्वसम्बन्धेन पटविशिष्टं वा प्रतियोगित्वं । पटं
प्रक्षिपतीति । पटाभेदप्रयोजनीभवतीति यावत् । विशिष्टस्य घटाभेदे पटस्य विशेषणस्यापि तत्रावश्यं-
कत्वात् तत्प्रयोजकत्वस्य विशिष्टे सम्भवः । पटनिरूपितत्वस्य पटस्य वा प्रतियोगितायामुपलक्षणत्वे पट-
निरूपितप्रतियोगितायाः कदाचित्पटनिरूपितत्वाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वप्रसङ्गः, न चेष्टापत्तिः, सनि-
रूपकपदार्थमात्रस्य स्वनिरूपकनिरूपितविषयित्वात्प्राप्तसाक्षात्कारीयविषयितानिरूपकतायाः क्लृप्तवा-
दिष्याह अकिञ्चिदपेक्षस्येति । तादृशविषयित्वोनिरूपकस्येत्यर्थः । अत्राप्युपाधित्वविषयत्वात् तु पुरो-
दीरितरीत्यैव यो यदभेदेन प्रतीयमाननिरूपकः स तदभिन्न इति व्याप्तिमतिरित्य 'पटनिरूपितं प्रतियोगि-
त्व'मित्यत्र निरूपिताभेदेन प्रतीयमानप्रतियोगित्वनिरूपकः पट इति स निरूपिताभिन्ना, अनुपेक्षं
वक्ष्यमानरीत्या पटप्रतियोगित्वयोरपि स्वभावसम्बन्धस्यैव वक्तव्यत्वाद्वा स निरूपिताभिन्न इति निरू-
पिताभिन्नप्रतियोगित्वाभिन्नघटाभिन्नोऽपीत्यद्वैतं प्रसजनीयम् । घटो न पट इति धियमादाय त्वद्वैत-
मुक्तमेव । पटं प्रतीति । पटनिरूपिता घटामकप्रतियोगित्वस्य पटविशिष्टनिरूपितत्वस्य घटस्वरूपत्वो-
द्वैतम्, पटस्योपलक्षणत्वं चोक्तरीत्याऽसम्भवदुक्तिकम् । उपाधित्वेऽप्युक्तीत्याद्वैतम् । तादृशनिरूपितत्वस्य
घटधर्मत्वे तु धर्मधर्मिसम्बन्धस्थातिरेके तस्यापि सम्बन्धान्तरं वाच्यमिति सम्बन्धानन्त्यम्, अनतिरेके च
धर्मधर्मिगोरप्यद्वैते एव पर्यवसानमित्यर्थः । प्रविशति = विशेषणीभवति । तेन = प्रतियोगित्वेन । रया-
दिति । धर्मधर्मिगोरभेदातिरेकसम्बन्धस्यानवस्थापादकात् यो यदभेदेनेति व्याप्तिस्त्वाच्चेति भावः ।
तथाच पटप्रतियोगित्वयोरैक्ये सति प्रतियोगिताया इव पटस्यापि घटधर्मत्वमाधातमित्याशयेनाह
यदेति । न्यायमेव स्फोरयितुमाह नहीति । पटनिरूपितप्रतियोगित्वस्य भेदप्रतियोगिघटनिरूप्यत्व-
मप्यस्ति, घटस्य तदाश्रयत्वात्, तथाच धर्मधर्मिगोरभेदेन घटप्रतियोगित्वयोरैक्ये प्रतियोगितानिरूपकत्व-
मिव घटनिरूपकत्वमपि पटे स्यात् । निरूपकतासम्बन्धेन घटधर्मित्वं पटे स्यादिति यावत् । अथवा घटः
पटो नेति प्रतीतिमादायेदं द्रष्टव्यम्-पटप्रतियोगित्वस्य = पटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य । प्रतियोगिना = उक्त-

तत्त्वमाश्रयत्वं च स्यात्; नच कस्यचित् प्रमाणस्य क्षिपयो घटाखण्डः पटस्तत्पटाखण्डश्च स एव घट इति ।

किञ्च धर्मस्य तस्य धर्मिणा सममसम्बन्धेऽतिप्रसङ्गः, सम्बन्धान्त्येऽनवस्था, प्रथमतोऽन्ततो गत्वा वा स्वभावसम्बन्धाभ्युपगमे सम्बन्धन्तरस्यापि तत्त्वभावप्रवेशादभेदे एव पर्यवसानं स्यादिति । एवमन्यस्मिन्नपि धर्मे विकल्प इति । तस्मात्स्वरूपभेदे प्रमाणं भवन्प्रत्यक्षमद्वैते एव प्रमाणं भवति । ननु घटादिकमेव यदाऽन्यानपेक्षं धीव्यते

प्रतियोगिताविरूपकेण । घटस्यानुयोगितया भेदत्वात् तन्निरूपकत्वप्रौढ्यात् । तथाच घटतन्निरूपित-प्रतियोगितयोः स्वभावसम्बन्धाद्वा, उक्तव्याप्तेर्वाऽभेदे सति प्रतियोगितावद्वटस्यापि पटधर्मत्वं स्यादिति भावः । परस्परधर्मवर्तिभावप्रसङ्गमुपसंहरति इति परस्परमिति । स्यादित्यन्वयः । आश्रितत्वेनान्वये स्वाश्रयत्वस्य धृढगमिधानमसङ्गतं स्यात् । स्यादिति । घटो वा पटो वा यदि स्वाश्रयाश्रयः स्यात् स्वमिन्नः स्यादिति । अतएव प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोरपि न परस्पराश्रयत्वम्, प्रमेयत्वादित्यन्तीनां नाना-त्वात्, केवलान्वयित्वं तु प्रमेयत्वावादिनैवेते भावः ।

न परं घटपटयोरिव धर्मधर्मिभावेनाभेदः, अपि तु धर्मधर्मिमात्रत्वेत्याशयेनाह किञ्चेति । तस्य = पटनिरूपितप्रतियोगित्वादेः । धर्मिणा = घटादिना । अतिप्रसङ्गः = असम्बद्धयोरपि धर्मधर्मिभाव-प्रसङ्गः । सम्बन्धिम्यामतिरिक्तो यदि सम्बन्धः, तदाऽसम्बद्धस्य सम्बन्धत्वासम्भवात् तस्य सम्बन्धान्तर-मेव स्यादेवमप्रेक्षीत्यनवस्थेत्याह सम्बन्धान्त्ये इति । अयेष्टमानन्त्यम्, प्रामाणिकत्वात्, नच पूर्व-पूर्वकार्यस्योत्तरोत्तरेणैव निर्वाहात् पूर्वपूर्वसम्बन्धवैयर्थ्यम्; पूर्वस्य सम्बन्धत्वप्रतीत्यन्यधानुपपत्त्या कल्पि-तेन तदुत्तराणायोगान् उपजीव्यम्याघातानीक्षित्यादिति चेन्न; सम्बन्धिनोर्योग्यत्वे सम्बन्धस्य योग्य-त्वावश्यकत्वेनाद्यसम्बन्धवत्सम्बन्धान्तराणामपि कदाचित्प्रत्यक्षापत्तेः । अतएवार्थापत्त्याऽपि न तेषां सिद्धिः, भगिर्वाच्यतर्क्योपपत्तेस्तदप्रसाराच्चेति भावः । तत्त्वभावप्रवेशात् = सम्बन्धस्वभाववत्प्रसङ्गात् । अभेदे एव पर्यवसानं स्यात् = अभेदस्यैव सिद्धिः स्यात् । अयमभावः—सम्बन्धिनोरन्यतरस्य स्वभावः सम्बन्धः, उत द्वयोरिव, नाद्यः, विनिगमनानाद्यात् द्वयोः सम्बन्ध इति व्यवहारविरोधाच्च, एवं न स्वीयमित्यनु-भववाधाच्च, रूपभेदं परिकल्प्य स्वस्मिन् स्वीयत्वोपपादनस्य 'महि दण्डवपि देवदत्तः कुण्डलिनं स्वमारो-हतीति' न्यायेनासम्भवाच्च । नापि द्वितीयः तथाहि—द्वौ स्वभावी सम्बन्धौ वा सम्बन्धो वा, नाद्यः, द्वयोरैकः सम्बन्ध इति व्यवहारविरोधात्, उक्तानुभववाधाच्च, असम्बद्धयोरपि द्वयोः स्वभावसत्त्वेन सम्बद्धत्वधीप्रसङ्गाच्च । द्वितीये लघ्वैतप्रसङ्गः, द्वयोरैकं विनेकसम्बन्धान्मकत्वासम्भवात् । अतिप्रसङ्गेन द्वाभ्यामेकसम्बन्धारमकतामनाप्येकसम्बन्धव्यवहारोपपादनासम्भवात्, अनिरिक्तसम्बन्धस्यानवस्थया निरस्तत्वादिति । नच—सम्बन्धित्वमाश्रित्याभेदसाधने उपजीव्यविरोधः, अभेदे सति द्वयोः परस्पर-सम्बन्धित्वानुपपत्तेरिति चाच्यम्; आविद्यकभेदमादायैवाविद्यकपरस्परसम्बन्धित्वोपपत्तेरिति । धर्म इति । घटावादेर्घटादिना समवायः सम्बन्धः, तस्य च स्वरूपमेवेति समवायघटयोः स्वरूपद्वयं सम्बन्धः, अन्यतरस्वरूपं येषादिकमुक्तरीत्या विकल्पनीयमित्यर्थः । धर्मविकल्प इति समस्तपाठे तु धर्मधर्मिभावस्य विकल्पो भ्रान्तिरित्यर्थः । ननु स्वरूपभेदस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन त्वदुक्तरीत्या वस्तुतः सप्रतियोगिकत्वं मास्तु, तथापि सप्रतियोगिकत्वेन प्रतीतिस्तु स्यादित्याशयेनातद्वृत्ते नन्विति । अन्यानपेक्षं धीव्यते इति । शास्त्रमभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकत्वानुपपत्तानीयविषयताश्रय इत्यर्थः । तादृशभेदप्रति-योग्यविषयकज्ञानविषयताश्रय इत्यर्थस्तु न सम्भवति, घट इति प्रतीतावपि घटानुयोगिकभेदप्रतियो-

तदा घटादिकमित्येव प्रतीयते, यदा पुनः पटादिना निरूप्यते तदा ततो भेद इति प्रतीयते । मैवम् । 'घटादिक'मित्येवंभूतप्रतीतिस्त्वावद्भेदप्रतीतिर्विलक्षणा; सा च न घटादिमात्रेण स्वविषयेणान्यथाकारा भवितुमर्हति । न च पटादिकमधिकं तदा प्रकाशते इति विशेषः स्यात्; घटपटविषयप्रतीतितोऽपि वैलक्षण्यात्, नहि 'घटः पटश्चे'ति 'घटा'त्पटो भिन्न इति प्रतीत्योरेकार्थकत्वं कश्चित्प्रत्येति, तत्कस्य हेताः ? पञ्चम्या प्रथमया च वैकल्पिकं निर्देशमसहमानयैव प्रतीतिकलहनिगासात्, नहि 'घटः पटश्चे'ति प्रत्येतद्व्ये कश्चिद् 'घटात्पटो भिन्न' इति प्रत्येति । तस्माद्घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यपेक्षा । नच यत्प्रतीतिर्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात्, तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्योऽर्थः,

गिनो घटावस्य स्वरूपेण भानात् संप्रतियोगिकत्वेन भेदभानापत्तेः । प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकधर्म-प्रकारकज्ञानसूत्रे तु संप्रतियोगिकत्वेन भेदात्मनो घटस्य भानं भवत्येवेति भावः । विषयवैलक्षण्यं विना प्रतीतिवैलक्षण्योपगमे साकारवादापातात् 'घटात्पटो भिन्न' इति 'घटपटौ' इति प्रतीत्यावैलक्षण्यस्य संप्रतियोगिकं कश्चित्प्रतीत्योपपादानानुपपत्तेः संप्रतियोगिकः कश्चित्पटार्थोऽवश्योपेयः, सच न पट इत्युक्तमेवेत्यतिरिक्तो भेदः स्वीकार्य इत्याशयेनाह घटादिकमिति । एवम्भूतेति । एवमाकारेऽर्थः । भेदप्रतीतिः = भेदप्रकारिका प्रतीतिः । सा = उक्तभेदप्रतीतिः । अन्यथाकारा = घटादिकमित्याकारक-प्रतीतिवैलक्षण्यकारा । तदा = तत्र, उक्तभेदप्रतीतिरिति यावत् । वैलक्षण्यादिति । उक्तभेदप्रतीति-रित्यादिः । एकार्थक्यं = चकारार्थान्तिरिक्तानि समानविषयकत्वम् । प्रत्येतीति । एतेनेत्रमपि सूचितम्, प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकविषयकत्वे न संप्रतियोगिकत्वेनानुयोगिविषयकत्वनियमः, अन्यथा घटः पटश्चेति प्रतीत्यपलापापत्तेः । नच प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकयोः परस्परभेदत्वेन ग्रहणानन्तरं संप्रतियोगिकत्वेनानुयोगिभाननियम इति वाच्यम्, एवं सति प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकयोः परस्परभेदत्वेन ज्ञानार्थरूपांतरयोस्तन्निष्ठयोर्मेंदत्वेन ग्रहोपेक्षण्य इत्यनवस्थारत्तेः । वस्तुगत्या परस्परभेद-रूपयोः प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकयोर्ज्ञानस्यानुयोगिनः संप्रतियोगिकत्वेन भाननियामकत्वे ब्रह्मत्व-घटव्योर्ज्ञानानन्तरं घटो द्रव्यं नेति प्रतीत्यापत्तेः, एकस्मिन्भानावग्रमानुपपत्तेश्च । एतेन-वस्तुतो व्यधिकरणयोर्यमयोक्तभाननियामकत्वं-निरस्तम् : व्यधिकरणत्वेन तयोर्ज्ञानस्योक्तभाननियामकत्वमुपायोक्ता-नुपपत्तिवारणे ॥ व्यधिकरणत्वस्य तद्बहुवृत्तिभिन्नत्वादिरूपत्वेऽनवस्था, तद्बहुवृत्तिवाभाष्यवत्त्वात्तिरूपत्वे स्वभावत्वस्य भावभिन्नत्वरूपत्वेनोक्तद्वयोः अभावत्वस्यालङ्घ्योपाधित्वे तु प्रतीतिविषयसाक्षिकतयैव तस्य निरूप्यत्व्याप्रतीतिविषययोः परस्परनिरूपणेनान्योन्याध्यापत्तेः । असहमानयेति । पञ्चम्याः प्रतियोगित्वार्थकत्वेन प्रथमायाश्च धर्मिमात्रबोधकत्वेन तयोः समानार्थकत्वनियतविकल्पापत्तेरित्यर्थः । प्रतीतिकलहनिगासात् = उक्तप्रतीत्योः समानविषयकत्वविवादनिरासात् । इदमुपलक्षणम्-भिन्न इत्यंशमादायापि समानविषयकत्वमात्रो द्रष्टव्यः, अनुयोगिनो भेदाधारत्वेन प्रतीत्यसम्भवस्य स्वरूपभेद-पक्षेऽभिहितत्वात् । प्रत्येतद्व्ये = प्रत्यापयितव्ये । प्रत्येति = प्रयुक्ते । अभिलाषत्रयप्रतीतिरित्युक्त्याद-भिलष्यमानप्रतीतेरिति भावः ।

धूमाद्वह्निरेव पञ्चमोसमभिध्याहारेण ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं वद्मी भासते, तज्ज्ञानयवदाधित्युक्तीत्या लक्षणया पञ्चमर्थ इति वा, धूमपदं स्वार्थज्ञाने वक्षिपदं च स्वार्थज्ञानविषये लाक्षणिकं पञ्चमी ॥ हेत्यर्थेनेति मतान्तरेण तादृशपदव्ययप्रतिपाद्यं वैयर्थ्यदेतत् । एवञ्च प्रकृतेऽपि पटस्य भेदात्मना च ज्ञानजन्यज्ञानविषयज्ञान 'घटात्पटो भिन्न' इति वाक्याभिप्रेत्यप्रतीतिरतिरिक्तसंप्रतियोगिक-

तस्मादयमिति कृत्वा कार्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते; मा भूद्विचित्रकल्पकार्थादिवं सवि-
कल्पकार्यस्य प्रतीतिः; मा च सादृश्यादेरेवं स्मर्यमाणादेः स्यात् । तस्मात् 'पटो घटा-
द्भिन्नः' इत्याद्याकारेण प्रदादेर्भेद एव भेदावधिभूतघटादिसङ्घटितः स्फुटः सर्वलोकसा-
क्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीतेरन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुं शक्योऽतिप्रसङ्गादिति ।

पदार्थोपगमं विनैव निर्वाहमासङ्गयन्ती न सादृशपदार्थसाधनायालमिष्यत आह नचेति । योऽर्थः स
'तस्मा'दिति कृत्वा, कार्यभूतायाः प्रतीतेरर्थस्तु 'अय'मिति कृत्वा प्रतीयते इत्यन्वयः । यथायोऽं पञ्च-
म्यन्तप्रथमान्तपदामिलप्यप्रतीतिविषयताश्रय इत्यर्थः । यद्यपि घटापट' इति न प्रतीतिरपि तु घटा-
द्भिन्नः पट इति, तथाच भेदत्वेनैव घट ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं पटस्य वाच्यम्, तथायुक्तम्, भेदवत्स्य
पटे निरस्त्रावासाध्यायि दूषयान्तरमाह मा भूदिति । निर्विकल्पकार्थात् = गोत्रादितः पूर्वं = अयमिति
कृत्वा प्रतीतिः । तथाच गोत्रादिविषयकनिर्विकल्पकजन्यज्ञानविषयीभूतगवादेः 'गोत्राद्री' रित्याकारा
प्रतीतिः स्यात् । ननु व्याप्यव्यापकभावप्रतिसन्धानदशायामिष्टापत्तिः, यद्विचोक्तप्रतिसन्धानस्याभाव-
दवापामुक्तप्रतीतिरपाद्यते, तदवापामपि च 'गोत्राद्री' रिति प्रतीतौ गोत्रव्येनैव गोत्रस्य भानात् तेन
रूपेण च तस्य निर्विकल्पकविषयत्वात्, निर्विकल्पकविषयीभूतरूपेणैव च पञ्चम्यन्तपदामिलप्य-
विषयताकप्रतीतिरपाद्यत्वान्नेष्टापत्तिः, अथवा गोर्गौरित्यत्रापि न सा, गोत्रविशिष्टस्य निर्विकल्पकविषय-
स्यैव तत्र पञ्चम्यन्तपदेनामिलापादियुच्यते, तत्रापि जनकीभूतसविकल्पकज्ञानविषयस्य तथा भाने न
बाधकम्, भेदधीनजनकज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकत्वेन सविकल्पकत्वादित्यन आह मा चेति ।
सादृश्यादेः = आह्लादिकवदिरूपसादृश्यादितः । तथा च चन्द्रमुखयोगाह्लादिकत्वं सादृश्यं गृहीतवत्तत्त्वो-
पेक्षारस्याह्लादकत्वेन ज्ञानेऽपरांशे प्रथमान्तपदामिलप्यविषयिका आह्लादकत्वादेः च पञ्चम्यन्तपदामिलप्य-
विषयिका प्रत्यक्षारमिका प्रतीतिरित्यस्त, एवं दृष्टादिज्ञानजन्यधियोऽपि दृष्टार्थो पञ्चम्यन्तपदबोधविष-
यकत्वं स्यात् यदि तद्विषयकप्रतीतिजन्यप्रतीतेस्तदंशे तादृशपदबोधविषयकत्वनियमत्वादित्यर्थः ।
भूमाद्वह्निरेषादिशाब्दशेषे श्वोक्ता सरणिर्नश्यन्नश्च, अथ एव परार्थानुमानाधीनानुमितेति न भूमादिति-
मञ्चम्यन्तपदबोधविषयकत्वं ज्ञायमानविशेषजन्यत्वेन विशेषणकालवृत्तितया विशेष्यभाननैयत्यपक्षेऽपि
धूमवान् पर्वतो बह्निमानित्येवानुमितिः, घटाद्भिन्नः पट इत्यादिप्रतीतिस्तु प्रत्यक्षाद्यामिकाया
अपि जायमानः सात् कथं पञ्चम्याः ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वाभिलाषः, घटप्रतियोगिकत्वस्यैव तत्र भेदेऽनु-
सन्नादिति भावः । पटदेरिति । पदामनुयोगिक इत्यर्थः । अवधिः = प्रतियोगी । सङ्घटितः = विशिष्टः
प्रतियोगिज्ञानरूपकानुयोगिनाविशेषेण वैशिष्ट्यज्ञानाच्च भूतान्तम् । अतिप्रसङ्गादिति । समप्रतियोगिक-
पदार्थोपलक्षणप्रसङ्गादित्यर्थः । गोत्रुद्भिज्जन्मा वा बुद्धिः सादृशपदप्रयोगो वा तद्विषयत्वमेव गद्यपद्य गोत्रा-
दयम्, घटबुद्धिज्जन्मा वा बुद्धिः शक्तिरपप्रयोगो वा तद्विषयत्वमेव दृष्टादेर्यदृशकत्वमित्याद्यापत्तेरिति
भावः । अत्र स्वरूपभेदपक्षे संशयावतुपपत्तिं दूषयान्तरमपि वक्ष्यतीति दृष्टव्यम् । एवं कपालप्रतियो-
गिकभेदस्य घटानुयोगिकस्य घटान्मकतया कपालवृत्तिरान्न कपालं न कपालमिति धियः प्रमात्रापत्तिरि-
त्यपि दूषयमाहुः । ननु कपालभेदात्मकघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः कपाले स्वीकारेऽपि कपालभेदा-
वच्छिन्नाधिकरणताया अनङ्गीकारलोकापत्तिः, गुणे विशिष्टसत्तात्मकसत्ताधिकरणताया अनङ्गीकारेऽपि
विशिष्टसत्ताशब्दविच्छिन्नरूपकतानिरूपिताधिकरणतानङ्गीकारवदिति चेन्न; विशिष्टसत्तात्वेन बुद्धसत्ता-
त्वेन च भेदो वा, अभेदो वा, भेदाभेदौ वा । नायः, विशिष्टसत्ता न सत्तेति प्रतीतिः प्रमात्रापत्तेः, एवं
कपालभेदो न घट इत्यस्यापि प्रमात्रापत्तौ स्वरूपभेदपक्षश्च्युतिः । न द्वितीयः, तथा सति विशिष्टसत्ता-

अतएवाप्योन्याभावं भेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमहेतुश्रुतिबाधकमित्यपि निरस्तम्;

स्वावच्छिन्ननिरूपकानिरूपिताधिकरणतायाः सत्तास्वावच्छिन्ननिरूपकानिरूपिताधिकरणतायाश्च भेदस्य युक्त्या कटाक्षेगाध्यक्षिणात् गुणो विशिष्टसत्तावानिति धियः प्रमात्वापत्तिः । एवं प्रकृतेऽपि कपाल-भेदस्वघटवाभ्यामभेदे कपालं न कपालमित्यस्याः प्रमात्वापत्तिः । न च गुणो विशिष्टसत्तावानिति धियो भ्रमत्वान्यथानुपपत्तयैव विशिष्टसत्तास्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः अतिरिक्तवसिद्धिः, विशिष्टशुद्धसत्तयोर्भेदो नापि तदुभयव्योपपत्तौ तदन्यथानुपपत्त्यप्रसारात्, प्रत्युत यावत् उपपादकस्थार्थापत्तिविषयत्वात् विशिष्ट-सत्तास्वसत्तास्वाभ्यामभेदे तद्वशाधिकरणतातिरिक्ततायाः अप्यनुपपत्तेस्त्वाभ्यामपि भेदस्य तयाऽवश्यव्योप-नैयत्वात् । पुनन-विशिष्टाधिकरणतायाः कृत्स्नाधिकरणस्वरूपत्वेनानुपपत्तौ विशिष्टातिरिक्तत्वं गौरवप्रस्त-मिति-निरस्तम्; आधाराधेयभावानुपपत्त्या तस्या अधिकारस्वरूपतायाः यत्तुमशक्यत्वाच्च, तद्वच्छुद्धा-धिकरणतायाः अप्यधिकरणस्वरूपतायाः एव शक्यत्वेन तदभिन्नाभिन्नस्येति न्यायेन विशिष्टशुद्धाधिकरण-तयोरेव भेदस्य दुर्बारावाद्य । रूपभेदेनैकयाधाराधेयभावोपगमस्य भेदाभेदवादनिवेशिवाद्य । पुनन-विशिष्टशुद्धयोर्भेदेन 'गुणे गुणकर्मण्यत्वविशिष्टसत्ते'ति प्रतीतेः प्रमात्रमिति-परास्तम्; आधारत्वाधेय-त्ययोस्तुर्यविशिष्टत्वेनाधेयत्वस्य विशिष्टसत्तायामिव तदाधारत्वस्यापि गुणे तयाऽवश्यवागवाद्यात् तद्वत् 'गुणो विशिष्टसत्तावा' नित्यस्यापि प्रमात्रापत्तेः । न चैवं विशिष्टस्यातिरेके विशिष्टसत्ता न सत्ते-त्यस्याः प्रमात्वापत्तिः, एवं सति भेदस्याभेदसमानाधिकरणस्यैवोपगन्तव्यत्वेन कृतीयकल्पे विश्रान्तिः । नञा भेदस्याभेदविरुद्धस्यैव बोधनात् । अतएव-द्रव्यं विशिष्टसत्तावदिति निर्णयदशायां द्रव्यं न सत्ता-वदिति निर्णयवारणाय प्रतियन्धकनान्तरकल्पने, विशेषणविशेष्योभयप्राहकसामग्रीविरहेऽपि विशिष्टग्रह-प्रसङ्गावराणायतदुभयप्राहकसामग्र्याः कारणतान्तरकल्पने च गौरवमिति-निरस्तम् । उत्करीत्याऽधिकरण-ताभेदस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्तवापि समानत्वाच्च । प्रतियन्धप्रतिबन्धकादिभावानां विशिष्टस्य विश्र-न्तेरवश्यभावस्य निवेदितत्वाच्च । एवं च प्रकृतेऽपि कपालभेदत्वेन घटत्वेन च भेदाभेदयोरुपगमे स्वरूप-मेव भेद इति पक्षस्यासम्भव एव, भेदस्य घटेन भेदोऽनिरिक्तोऽननिरिक्तो वेति विकल्पेऽनवस्थानाभावा-दिकञ्चेति भावः ।

अन्वस्वयोन्याभाव एव भेदः, तस्याधिकरणातिरिक्तत्वादाधाराधेयभावानुपपत्तेः, संशयाद्यनुप-पत्तेः, कपालं न कपालमित्यादिधियः प्रमात्वापत्तेश्चायोगादित्यत आह अत एवेति । प्रतियोगिविशिष्ट-स्यानुयोगिबुद्धित्वे प्रतियोगिनीऽप्यनुयोगिधर्मत्वापत्त्याऽऽपत्तिः, धर्मधर्मिणोर्भेदस्यामिहितावात् । उपाधिन्वे तु प्रतियोगिनः घटो न पट इति समानविभक्त्यस्तपदाभिरन्यधीविषयत्वाद्नुयोगिर्न्या-पत्तिः । उत्करीत्या भेदस्य घटपटाभ्यां स्वभावसम्बन्धस्यैव यत्कथ्यत्वादन्वयानवस्थानादिनि 'तदभिन्ना-भिन्ने'ति न्यायेन घटपटयोरप्यस्यापत्तिः । भेदस्य स्वाधिकरणेन भेदान्तरस्य वाच्यत्वेऽनन्तभेदमालानु-भवः पत्तिः । अर्थापत्तिबलादपि नानन्तभेदाद्यनसम्भवोऽनन्तसम्बन्धसाधनवत् । भेदस्य स्वरूपेणैवाधि-करणमिन्नत्वे घटादेरपि तथात्वापत्तिः, आधाराधेयभावानुपपत्तिश्च । वस्तुगत्या व्यधिकरणरूपाभ्यां प्रतियोग्यनुयोगिग्रहस्य भेदप्रत्यक्षहेतुत्वे 'इदं न तदि'ति भेदभ्रमस्य प्रत्यक्षात्मकस्यानुपपत्तिः, व्यधि-करणत्वेन ज्ञातरूपाभ्यां तादृशग्रहस्य भेदप्रत्यक्षहेतुत्वेऽप्योन्याश्रयापत्तिः, व्यधिकरणत्वस्य तदभिन्नाधिकर-णकत्वरूपावात् तेन रूपेण घटत्वपटात्वयोर्ज्ञानस्य घटो न पट इति ज्ञानं विनाऽसम्भवात्, तस्य तद्वद्बु-द्धिभिन्नवरूपत्वेऽपि घटत्वपटात्वयोर्भेदज्ञानस्यैव कारणतापर्यवसानेन घटो न पट इत्यस्यैव स्वरूपतो घटत्वादिविषयकस्य घटत्वपटात्वयोर्भेदविषयकानुपपत्त्यस्य कारणतोपगमे आत्माश्रयापत्तिः । घटत्वं न

अन्योन्याभावोऽपि यस्माद्भेद एष्टव्यस्तमात्मन्येवान्तर्भावयेदुक्तयुक्तिभिः । किञ्च घटपट-
योस्तद्वदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्याभावस्य प्रतियोगि मन्तव्यम्, तद्यदि सर्वथा नेष्यते,
तदा तद्विशिष्टस्तदुपलक्षितो वाऽन्योन्याभावोऽपि न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः; तहि
शशविपाणविशिष्टस्तदुपलक्षितो वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुमर्हति । तत्कस्य हेतोः ?
तस्मिंस्तद्विशिष्टरूपेऽर्थे तादृशि चोपलक्षणाव्यवच्छिद्यमानात्मनि प्रमाणं निविशमानं विशे-
षणमपि तदीयं तदुपलक्षणमपि या नानुलिखद्भवितुं प्रभवति तस्मिंश्चात्यन्तमसत्येवाव-
लम्बने न तत्प्रामाण्यं शक्यसमर्थनम् । न च वान्यं पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽसावभा-

पक्षमिति ज्ञानस्य कारणत्वे तु साकल्याद्विचरितघटत्वत्वाद्युपस्थित्यपेक्षापत्तिः तदनुपस्थितिदशायामपि
घटो न पट इति भेदप्रत्यक्षोदयेनानुभवविरोधापत्तिश्च, घटत्वव्यपटत्वस्ययोरपि भेदप्रत्यक्षोत्तरीयत्वा-
पेक्षणीयत्वापत्त्यनवस्थापसिद्धश्च । अधिकरणत्वस्यात्यन्ताभावपटितत्वेऽपि घटपटभेदाभावसंशय-
निश्चययोः सत्त्वे घटत्वपटत्वयोर्गर्भधिकरणताग्रहस्यानुभवपराहतत्वेन भेदनिश्चयस्य तत्र हेतुताया औत्पे-
णान्याम्याश्रयापत्तिः । यद्यपि तरेकसंशयनिश्चययोर्योगप्रतिबन्धकत्वं तज्जिह्वयस्य तद्वैतुतायाः प्रामाण्यवा-
मप्याशुक्तत्वात् । भेदाभावज्ञानाभावत्वेन कारणतायां भेदनिश्चयत्वेन कारणतामपेक्ष्य गौरवान्, निश्चय-
त्वस्य केषलान्वयिप्रकरणे गदाधरोक्तरीत्या संशयत्वस्यैव ज्ञानित्वमेव, न तरेकत्रयमिति विरुद्धोक्तिद्विपा-
दगाहिज्ञानाभ्युत्थानत्वाप्रतेति न विपरीतं गौरवम् । यद्यदमविच्छिन्नानुयोगिताप्रतियोगिताकभेदः प्रामा-
णिकस्तत्तदमविच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्य तादृशभेदप्रत्यक्षप्रमां प्रत्येव कारणम् न तु प्रत्यक्षभ्रमसाधारणमिति
नोक्तभेदभ्रमानुपपत्तिरित्युक्तौ तु भेदप्रत्यक्षत्वस्यानुगतप्रतीतिबलादनुगतस्यास्मिकत्वापत्तिः, उक्तभेद-
भ्रमस्यले भेदस्याभावेन तत्सन्निकर्षजन्यत्वस्य भेदप्रत्यक्षत्वनिवामकत्वासम्भवात्, भौतिकसन्निकर्षस्य
भेदे सत्त्वेऽपि लौकिकालौकिकसाधारणसन्निकर्षत्वस्य तार्किकस्यनुपगमात्, भेदे विप्रतिपद्यमानं प्रति
तत्प्रामाणिकज्ञानयुक्तिरूपेत्याद्यापत्तिपरम्परापक्षेरेत्यर्थः । अधिकं तु चतुर्थे वक्ष्यते । लघुचित्रि-
कायामावायैरेतु-नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षवारणाय भेदत्वाभावत्वाद्विप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति किञ्चि-
द्वैतवच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयताकर्षात्वावच्छिन्नं किञ्चिद्वैतवच्छिन्नविषयतानिरूपिता-
नुयोगिताविषयताकर्षात्वावच्छिन्नं च कारणमुपेयम्, भेदे प्रतियोगितानिरूपकताविरहनिश्चयस्य भेदत्वा-
विप्रकारकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वात् न तदभावस्य सहकारिताभ्यनुमन्तयैव तथा च प्रतियोगित्वानुयोगित्वयो-
र्महस्य भेदबुद्धिमापेक्षस्य नर कारणवृत्तिग्याद्विप्रकारान्तरमन्योन्याभावेऽवाचीनि ध्येयम् । नमात्मन्येवान्त-
र्भावयेदिति । तत्सहित एवानुयोग्यात्मको भवेदित्यर्थः । घटपटयोरिति । सर्वाभेदमुपपादयतापि प्रामा-
णिकभेदासम्भवे न्यावहारिकभेदमादायैव एकरूपद्वयतावच्छेदकविशिष्टपर्याप्तविषयताश्रयत्वस्यापरपर्यायता-
वच्छेदकविशिष्टे उपपाद्यत्वात् द्वन्द्वप्रयोगासङ्गतिरिति भावः । तद्वत् = घटपटयोरिव । तादात्म्यमिति ।
प्रतियोग्यन्योन्याभावातिरिक्ते भेदीयप्रतियोगिताया निरसिष्यमाणत्वादिति भावः । तदुपलक्षित
इति । इदमभ्युपेत्यादेन, प्रतियोगिन उपलक्षणताया निरस्तत्वात् । तदुपहित इति वार्धः । प्रामाणिक-
प्रमाणसिद्धः पदार्थः । तन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकत्वं तद्विषयकत्वव्याप्यमिति भावः ।
तदाह तस्मिन्नित्यादिना । तस्मिन्निति तादृशीति च पदद्वयं तद्विशिष्टतदुपलक्षितयोस्तन्निष्ठप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यत्वरूपैकरूप्यलाभाय । अर्थे निविशमानं = अर्थनिष्ठनिरूपकतानिरूपितविषयि-
तायम् । प्रमाणं = ज्ञानं । अनुलिखन् = अविविधयि कुर्वन् । तस्मिन् = घटपटतादात्म्यरूपे । अवलम्बने =
रिपये । तत्प्रामाण्यं = प्रतियोगिविशेषिणभेदबुद्धेः प्रामाण्यम् । न शक्यसमर्थनम् । असम्भवात्पेक्षया-

चोऽभ्युपगम्यमानो नात्यन्तासम्प्रतियोगिकनादोपमावहति; तथा सति संसर्गाभावादन्योन्याभावाच्च को विशेषः स्यात् ? ।

नङ्गीकादप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वात्, तदुक्तं बौद्धाधिकारशिरोमणी—“प्रमाणेनासदंशस्यानुल्लेखेऽसंख्यातिवासिद्धेः, उल्लेखे तु प्रमाणस्याप्रमाण्याभावात् असतो वा सत्त्वस्य प्रसङ्गादि”ति । अनिराध्यस्यानिषेधेऽपि घटपटतादात्म्यस्य पारमार्थिकस्य निषेधस्त्वया वक्तुमशक्यः, तस्य तत्राप्रसिद्धेः, पारमार्थिकस्य निषेधदुष्प्रसङ्गत्वाच्च । नापि व्यावहारिकस्य; घटपटयोस्तादात्म्ये व्यवहारिकशाभावान् । नापि प्रातिभासिकस्य; तस्य प्रतीतिं विनाऽसम्भवेन भेदग्रहणपूर्वं निषेधेन तत्प्रतीतिरपेक्षणीयत्वापातान् । न च घटे पटतादात्म्यमारोप्य निषिध्यते इति वर्धमानाद्युक्तः पक्षो यौक्तिकः; यदाह नन्वादे शिरोमणिः—“साधोयानयं मन्त्रपाठो यद्वलाज्जलहेदे वद्विर्वास्ती”त्यादौ शब्दबोधेऽपि परमप्रमाणेन तत्र वद्विप्रसक्तिकत्वादीयते” इति । भेदलौकिकप्रत्यक्षं प्रति कथञ्चित्तादात्म्यारोपस्य हेतुमोपगमेऽपि तस्य प्रमात्वमेव स्यादुपग्रीह्यत्वादित्यादिकं पूर्वमुक्तमेव । अथासंख्यातिमुपेत्य कश्चिदभ्युपगम्य—अलीकस्यैव भेदप्रतियोगि वसम्भु। नचैवं भेदग्रहस्याप्रमात्वं वा अलीकस्यानलीकत्वं वा स्यादिति वाच्यम्; निषेध्यतयाऽस्तीकावगाहिरवेऽपि प्रमात्वं पपत्तेः, अनिषेध्यतया तदवगाहनं पृथाप्रमात्वात् । अनिषेध्यतयाऽनवगाह्यमानत्वाच्चालीकस्य नानलीकत्वमिति; तदपेक्षलम्; भेदस्यानलीकत्वे तेनालीकस्य प्रतियोगिनः संसर्गानुपपत्तेः, सतोरेव संसर्गस्य सम्भवान् प्रतियोगिताश्रयत्वेऽलीकत्वव्यापाताच्च । अतएव घटो ध्वस्त इत्याद्यविद्यमानवदादिनिष्ठध्वंसप्रतियोगिवाधगाहानुभवापपत्तये घटस्य सूक्ष्मरूपेण ध्वंसदशायामप्यवस्थानमावदयकम् । तस्माद्वटपटतादात्म्यस्य प्रामाणिकत्वं वाऽप्रामाणिकत्वं वा, उभयथाऽपि न भेदस्य प्रामाणिकत्वम् । नच घटे घटतादात्म्यं प्रसिद्धं घटे निषिध्यते इति वाच्यम्; एवं सति ‘घटतादात्म्यं पटे नास्तीति’प्रतीतिसाक्षिकत्वात्यन्ताभावान्नैदमप्यपार्थक्यानुपपत्तेः । -संसर्गविधया तादात्म्यनिषेधस्य भेदत्वे तु पटो न घटतादात्म्यमिति भेदेऽप्याप्यपत्तेः । घटतादात्म्यस्यापि तादात्म्यान्तरोपगमस्त्वन्ववस्थापराहतः । प्रतियोगिन एव प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गत्वं त्वामाश्रयदुष्टम् । वक्तव्यं चाधिकमनुपदम् । अत्यन्तासम्प्रतियोगिकनादोपमाप्रतियोग्यप्रामाणिकत्वप्रयुक्तं तद्विशेषितरूपेणाप्रामाणिकत्वम् । को विशेष इति । घटे पटो नास्तीत्यत्यन्ताभावस्यापि पटप्रतियोगिकावशिषेयात् । ननु प्रतियोग्यैक्यं नामावैक्यप्रयोजकं, घटप्रतियोगिकाभावचतुष्टयस्यैक्यापातात्, अपि तु प्रतियोगितावच्छेदकस्यैक्यमेव, तच्चात्यन्ताभावे संयोगादिः, ध्वमे पूर्वकालीनतद्वयत्तित्वं, प्रागभावे उत्तरकालीनतद्वयत्तित्वमन्योन्याभावे तु तादात्म्यम्, तथा च तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वं भेदत्वं तादात्म्यं चालेष्टमेव, न तु स्वप्रतियोगिवृत्तित्वव्यानुयोगिवृत्तेश्चैक्यसम्बन्धेन भेदविसिष्टान्यो धर्मः, येनाभ्योन्याधयो विषयतानवस्था वा स्यात् । अतएव—उक्तलक्षणस्य संयोग्यत्यन्ताभावे संयोगितादात्म्यरूपसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकेऽप्यासिः, सम्बन्धविधया तादात्म्यव्यावच्छेदकत्वामिधानेऽपि गुणे संयोगेन संयोगी नास्तीत्यत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिरिति निरस्तम् । अभाववचमपि न भावभिन्नत्वं येनाभ्योन्याश्रयः स्यात्, अपि त्वत्त्वमेवेति चेन्न; संयोगेन घटो नास्तीतिवत् तादात्म्येन नावं घट इत्यप्रयोगात्तादात्म्ये प्रतियोगितावच्छेदकताया अप्रामाणिकत्वस्य नन्वादात्म्यदाधर्मादौ व्यक्तत्वात् । तस्यावच्छेदेऽपि घटे पटतादात्म्यव्याप्राप्त्यत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिविवारणाय सम्बन्धविधयैवावच्छेदकताया वक्तव्यत्वेनासम्भवापत्तेश्च । नहि सम्बन्धत्वस्यत्यन्ताभेदे प्रामाणिकम् द्विष्टस्यैव सम्बन्धत्वात्, विसिष्टयोमात्रस्य भेदसमानाधिकरणसंसर्गावगाहित्वात्, अतएवावच्छेदकत्वप्रतियोगिव्यवच्छेदलक्षणवटकयो भेदावहितत्वेऽपि भेदपटितरेकग्रहणवाच्येद्यावच्छेदकभाव-

नहि यथा 'घटाभावः पटसंसर्गः'ति घटसंसर्गाभावं पटे समर्थयसे तथा 'घटाभावः पटात्मकः' इति तत्तादात्म्याभावं पटस्य स्वीकरिष्यसि । तस्मात्तादात्म्यं संसर्गं च प्रतियोगिकोटाद्यन्तर्भावान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्वैलक्षण्यमभ्युपेयम्, तथा सति चात्यन्तासप्रतियोगिकता दुर्धारित । न च वाच्यं 'घटे पटत्वं नास्ति', पटे च घटत्वं नास्तीत्ये-

प्रतियोग्यनुयोजिभावग्रहप्रतिबन्धकत्वेन भेदनिश्चयस्य तद्विश्रयहेतुतायां वाच्यत्वे भेदनिश्चयस्योक्तभेदलक्षणनिश्चयापदेशणीयतापत्तिः । एतेन सम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य भेदत्वमिति निरस्तम् । ध्वंसप्रागभावीत्यप्रतियोगितायाः सम्यग्व्यापकत्वमनाभावेन तत्प्रतियोग्यत्वे । न च नित्यत्वविशेषेण तद्वारगम्, तद्वि कालत्वव्यापकत्वं वा प्रागभावध्वंसप्रतियोगि यद्यसदन्वत्वं वा, आद्येऽपि व्यापकत्वं भेदार्थं वाऽप्यन्ताभावग्रहं वा, नाशः, अन्योन्याश्रयापत्तेः । न द्वितीयः नित्यत्वे सति भेदभिन्नताभावस्यैवैवार्पणताभावं स्वरूपशून्योन्वयाश्रयापत्तेः । संसर्गाभावस्यैवद्व्यम्बताभावस्य व्यापकताया अननुभवनाप्राप्तिरित्याह, तस्याल्लङ्घ्ये वा भेदत्वस्याल्लङ्घनानुपपत्तयः निर्बीज्यन्त । नापि द्वितीयः, भेदकृतस्य निवेश्यत्वेनासर्वज्ञदुर्गहत्वापत्तेः । नहि प्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं च न नाना, येन सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावनिवेदेन निस्तारः स्यात् । नचा प्रागभाववैयर्थिकं गन्धानाधारसमायुक्तभावत्वाद्यत्मकं भेदापत्तिं येनान्योन्याश्रयो न स्यात्, अनाधारशब्देनाधारभेदमविवक्षित्वाऽऽधारवाच्यन्ताभावविश्लेषेणोक्त एव शेषः । अत्यन्ताभावत्वस्य भेदकृतिरित्याह । न च भेदत्वमखण्डोपाधिः, विषयतादीनामन्यत्वोपाधीनां सत्त्वेन नष्टावृत्ततया भेदत्वप्रत्यायनस्य प्रतीतिविश्लेषे एवायतनात्मस्य कथंनान्योन्वाध्यायकत्वम्, नहि प्रतीतिविश्लेषमवश्यम् भेदत्वं पृच्छयते, तथाच प्रतीतिविशेषस्य विषयो निर्बलं पृष्टस्तर्तुवै निरुचयते इत्यहो वैदग्ध्यम्, नचा प्रतीतिनिरूपणं विषयनिरूपणे नायनते । किञ्च भेदत्वस्यालीकत्वं मा प्रसादक्षीरिति तल्लक्षणं निरूप्यम्, लक्षणं विना वस्त्वसिद्धेः, नष्टखण्डत्वमित्येतावता लक्षणनिवृत्तिः, न च प्रतीतिविशेषविषयत्वं तत्; चक्षुराद्ययोग्यतापत्तेः, न च सकलभेदवृत्तित्वे सति भेदत्वरित्तिरित्ये तत् । तत्र भेदत्वस्यानुपवेशान्, न चाखण्डं तत्; तत्राभ्युदीरितविचारसञ्चारम् । अतएव भेदपदवाच्यत्वं, वाच्यतासम्बन्धेन भेदपदवत्त्वं वा भेदत्वमिति-निरस्तम् भेदपदमवश्यं तद्व्याप्यं च किञ्चित्प्राप्यपदत्वेनानुमाय विनिर्णय भेदपदवाच्यं प्रष्टुर्भेदपदवाच्यत्वेनैवोत्तरदानस्यानीचित्यात्, अन्यथा प्रतीतिविषययोरिव पदपदार्थयोरपि परस्परनिरूपणेऽन्योन्याश्रयापत्तेः । नहि भेदपदस्य शून्यता भेदत्वप्रकारप्रतीतिजनकत्वादन्वत् । भेदपदवाच्यताया एव भेदपदवाच्यताश्चेदकत्वे आत्माश्रयापत्तेः, भेदत्वभेदयोः परस्परनिरूपितवृत्तिमाया आवश्यकत्वेनान्योन्याश्रयापत्तेः, अन्यथाऽनवस्थानाच्च । लक्षणान्तरासम्भ्रान्तु भेदसंसर्गाभाववैधर्म्यखण्डनप्रकरणे परतो वक्षते ।

संसर्गाभावस्यैविकरणवृत्तिवमन्योन्याभावस्य स्वधिकरणत्वमकत्वमिति विशेषमाशङ्क्याह नहीति । घटाभावः = घटसंसर्गाभावः । पटसंसर्गः = पटवृत्तिरिति प्रतीतिवत्तत् । घटाभावः = घटभेदः । इति = इति प्रतीतिवत्तत् । पटस्येति । स्वरूपमिति शेषः । अन्यथा पटात्मकत्वाभिधानविरोधात् । स्वीकरिष्यसीति । भावाधिकरणकाभावस्य भावप्रतियोगिकस्य स्वयतिरिक्तोपपत्ताया घटभेदस्य पटात्मकत्वोपगमेऽपिऽद्वान्तापातादुक्तदोषाद्येति भावः । संसर्गः = तादात्म्यमभिन्नसंसर्गः, वस्तुतस्तु तादात्म्यसंसर्गस्याप्रामाणिकत्वोपपत्तय एव प्राचीनानामोदशास्त्रवह्मव्याख्याद्वयसीयते । अतएव संसर्गसंप्रत्ययप्रतीतिविषयाभावस्यमित्यादिश्लेषेण प्राचीनैस्तादात्म्यस्य संसर्गशब्देनैव व्यावृत्तिसमिप्रेष्य तद्विज्ञानं न संसर्गं विशेषणीकृत्ये इति द्रष्टव्यम् । प्रतियोगिकोटाद्यन्तर्भावः = प्रतियोगितया तद्वच्छेदकतया वा

किञ्च, ये ते यैधर्म्ये भेदौ ते किं घटादितो भिन्ने धर्मिणि निचिरोते ? किमभिधे ? परस्परविरुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य प्रकारस्यासम्भवात् । आद्ये येन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्याश्रययोर्मन्तव्यं तत्रापि पर्यानुयोग इत्यनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् । सन्तुनन्ता एव भेदा इति चेन्न; क्रमेण तेषामाश्रयसम्बन्धे, सावधिसत्त्वे चस्तुनि तदन्वयासङ्गतिरेव । अथ जायमानं चस्तु युगपदेव ते भेदा परिरमन्ते, तदा किंभेदविशेषिते किं भेदव्यवस्थातरिति किं चिनिगमकं ? विशेषाभावादन्योन्यकतहं तेषां कः समाधातुमीष्टे, चरम-

वैधर्म्ययोर्भेदव्यवहारसम्भवादि'त्याहुः ।

यैधर्म्ये इति । इदं स्वरूपानिरिक्तभेदमात्रस्योपलक्षणम् । घटादिप्रतियोगिको भेदः घटादिप्रतियोगिकभेदवति वा स्वसम्बन्धप्राक्क्षणावच्छेदेन तारुण्यभेदाभाववति वा वर्तते इति विकल्पार्थः । पुनरेव भेदाभावविरोधितावच्छेदकरूपेण धर्मिणो भेदस्योपस्थितत्वेन तत्र भेदाभाववद्दृष्टित्वस्य सम्भावनाया एवासम्भवाद्वितीयविकल्पोऽनुचित इति-निरसनम्; प्रथमकल्पगतवधकानां विरहं कालभेदेन विरोधविरहं च प्रतिसन्धाय द्वितीयकल्पस्य सम्भावनारोहात् । भेदनिवृत्त्यस्य विप्रतिपत्तिदशायामभिधेयत्वात् । नच भेदस्य भिन्नाभिन्नवृत्तित्वविकल्पेन घटादेर्धर्मिणो भेदवैनिष्ठ्यभङ्गस्य त्वया सम्पादनेन नित्यसमा जातिः स्यात्, "धर्मस्य तदुत्पन्नविकल्पानुवपत्तिः । धर्मिणस्तद्विनिष्ठत्वभङ्गो नित्यसमो भवेदिति तत्कक्षणादिनि धाच्यम्, वैतण्डिकस्य व्यवस्थापनीयाभावेन तं प्रति व्याघातकत्वाभावेन दत्तोत्तरत्वात् । प्रकारस्येति । कल्पद्वयगतदोषरहितस्येति शेषः । तेन भेदाभेदादिमीमांसकादिमतेऽन्यत्र भेदाभेदस्य दृष्टत्वेनात्र सम्भावनाया विकल्पयितुं शक्यत्वेऽपि न क्षतिः, तत्रापि वक्ष्यमाणप्राग्लोपाविदोषाणामावरणत्वात्, भेदाभेदघटकीभूतभेदस्याधिदक्षणाभेदोगमेऽपि सोऽभेदो भेदसहिष्णुरेव मीमांसकादिभिर्वाच्यः । "नद्वयान्तमभेदोऽस्ति रूपादिषुदिहापि नै"त्युक्तेरिति तद्दृष्टित्वविकल्पसम्भव इति भावः । तत्रापि भेदनिष्ठाधेयतानिरूपिताधारतावच्छेदकीभूतो भेदो विशेषणं वेषाधिर्वापलक्षणं वेति कल्पप्रथमः, अत्राप्याप्येऽन्योन्यनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधारतावच्छेदकत्वमन्योन्यस्मिन् वा, नृतीयमन्तर्भाव्य वा, नृतीयमपि प्रथमद्वितीयान्यतरावच्छिन्नाधारतानिरूपितनिरूपकत्वं वा अनुर्भाषच्छिन्नाधारतानिरूपितनिरूपकत्वं वेति कल्पचतुष्टयं; तत्र विशेषणकरूपान्तरकल्पेण, पञ्चायथमाग्राधयोऽन्योन्याधयश्चक्रकक्ष, चरमे त्वाह आद्ये इति । येनेत्यादि । यन्नेदाभिन्नभेदवधर्मिणः । अनवस्थायामिति । सर्वेषामपि योग्यानुयोगिप्रतियोगिकात्वेन कदाचित्प्राग्यक्षतापत्त्या भेदापत्तिः कर्तुं शक्यते इति भावः । दृष्टापत्ति प्रकारान्तरेण निराकर्तुमाह प्रमेयेति । पूर्वोऽनभिः प्रागभावः, उत्तरोऽधिर्धर्मः, तत्प्रतियोगि सर्वं = स्वरूपं यस्य तस्मिन्निर्णयः । भनन्तानां क्रमिकसम्बन्धस्य नित्ये एव सम्भवादित्ये भेदाभावापत्तिः ध्वंसस्यानन्तात्वेऽपि अन्यथात्वोपपत्तेः पूर्व भेदाभावापत्त्यात् न भेदावच्छिन्ने ध्वंसे आद्यक्षणे कस्यचिद्दृष्टित्वसम्भवः, वस्तुतत्त्वेयं नित्येऽपि क्रमिकान्यथो न सम्भवति, भेदानां नित्यताया उपगमे यावद्दस्तुसर्वं तत्र दृष्टेः, नदि पूर्व भूतभेदमिन्नं पञ्चागतो भिन्ने भवतीति भावः । परिरमन्ते = आध्रवन्ते । किञ्चिनिगमकमिति । युगपदेकत्र सम्बन्धमवाप्तवतारोक्तनिष्ठाधेयतानिरूपिताधारतावच्छेदकत्वमपरतरस्मिन्नप्रामाणिकं युगपदुपपन्नोपाध्यायभाववत्, अन्यथा द्वयोरेव चिनिगमकाभावेन परस्परधारतावच्छेदकत्वे परस्परार्थापयस्य दुर्पार्यापन, अतएव-यथा घटात्वावच्छिन्ने पृथिवीयां पृथिवीत्वावच्छिन्ने च घटाय घटते, अवच्छेदकता च स्वकारणरूपविशेषो भवन्ननिरिक्तवृत्तिर्वा पृथिवीयावच्छिन्नेऽन्यथा, तथा प्रकृतेऽप्येकावच्छिन्नेऽपरस्य वृत्ति-

चरमस्वीकार्येण च भेदेन प्रथमप्रथमस्वीकृतभेदोपयोगसिद्धेरत्रे धावन् पश्चाल्लुप्यमानो विस्मरणशीलश्रुतवत्, स भेदप्रवाहः किमलभ्येत । एवमेवंविधे विषयेऽन्यत्रापि—

प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमैवेत् ।

अनवस्थितिमास्यातुरचिकित्स्या त्रिदोषता ॥ १९ ॥

रस्तु, श्रद्धाग्राहकयाऽनन्तेषु भेदेष्वेतदवच्छिन्नेऽस्य वृत्तिरिति वक्तुमशक्यत्वेऽपि न काचित्स्थितिः, घटभेदो घटभिमने वर्तते इत्येतावन्मात्रस्यैव निर्वाहत्वादिति—निरस्तम् । विशेषणस्यैवाधारतावच्छेदकतयोपक्रान्त्वात्परास्वरविनिष्टे परस्परवृत्तसम्भवात्, अनन्तभेदाभ्युपगमस्य वैधर्म्यापाताच्च, न भेदविशिष्टे एवायं वर्तते इत्यत्र तद्भेदस्यैतद्वृत्तौ प्रयोजकताप्रतीत्या युगपदेकग्रमसम्भवाद्योरन्यतरस्यापरवृत्तिप्रयोजकताया अनुभवैककारणेन वक्तुमशक्यत्वाच्च, स्वापकताया अपि नियामकान्तरसापेक्षत्वाच्चेति भावः । विशेषाभावात् = पूर्वापरकालवृत्तिविरूपविशेषस्याभावात् । तेषामन्योन्यकूटं = कस्य वृत्तिः केन प्रयोज्येति विवादं । चरमेति । प्रथमप्रथमस्वीकृतभेदनिर्वाहकतयेत्यादिः । वस्तुगत्या युगपरसम्बन्धेऽपि निर्वाहं प्रतीत्यैव निर्वाहकस्य कल्पनेति भावः । यद्वा चरमचरमस्वीकार्येण = निर्वाहकतया स्वीकार्येण । प्रथमप्रथमस्वीकृतेति । निर्वाहकतया स्वीकृतेत्यर्थः । निर्वाहकत्वं निर्वाह्यत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेष एव । भेदोपयोगसिद्धेः = भेदाधीनस्य यथार्थस्यैतद्वृत्तिस्यवहारस्य सिद्धेः । अग्रे धावन् = निर्वाहकभेदाविनाभूत । पश्चाल्लुप्यमानः = निर्वाह्यभेदानो वैधर्म्यमापद्यमानः स भेद प्रवाहः किं स्वरूपमालम्ब्येत, निर्वाह्यभेदानां वैधर्म्यप्रतीतौ 'तदभ्युपगमोऽनुचितः उचितस्यैकस्यैव भेदस्य लाघवात् स्वपरनिर्वाहकत्वाभ्युपगम' इति बुद्ध्या दयेन तस्यागावश्यमाव इति नैकभेदस्य प्रवाहवसम्भवः । एतेन—पूर्वपूर्वभेदप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्पितेनोत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वापसराणां योगः, उपजोष्यविरोधापत्तेरिति—निरस्तम् ; वैधर्म्यप्रतीत्याऽनन्तभेदकल्पनायामयुक्तत्वग्रहेण तदनभ्युपगमस्यीच्छिन्नावर्जितत्वात् । अतएव सामान्यधर्मावच्छिन्नवत्ताप्रत्ययस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेषधर्मावच्छिन्नप्रतिफलकताकृदादेवोपपादनसम्भवेन शुद्धसामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिनाधिकरणता प्रतीतापि त्वज्यते तार्किकैरिति । विस्मरणशीलेन जनेन श्रुतः शास्त्रादियथोत्तरोत्तरबुद्धिविषयतामासादयन्पूर्वपूर्वबुद्ध्याधीनसंस्कारविषयताञ्च स्वजन्मप्रयोजनतां नालम्बते इति दृष्टान्तार्थः । वैधर्म्यं वैधर्म्यान्तराभ्युपगमेऽनवस्थासत्त्वेऽपि न प्राग्लोपाविनिगमदोषाविधानागमैनाह एयं विधे इति । एकत्र धर्मिणि सजातीयानन्तधर्मप्रसङ्गो यत्र, तादृशे इत्यर्थः । यथा घटत्ववति घटत्वाभाववति वा घटत्वाभ्युपगमे । एतेन—अवदुक्तं दूषणं सदूषणे वा निदूषणे वेति विकल्प्य तदपि निरसनीयमिति—निरस्तम् । दूषणानामनिर्वाह्यत्वादिष्टापत्तेः । एवमपि यथा न जायतुत्वं तथा पूर्वं निवेदितम् । प्राग्लोपेत्यादि । अवश्यस्वीकार्येणोपपत्तौ तदन्यस्याभ्युपगमासम्भवः प्राग्लोपः । युगपरसम्बन्धानां निर्वाह्यनिर्वाहकभावस्य दुरवधारणत्वमविनिगम्यत्वम् । एकस्मिन्नेव स्वपरनिर्वाहकताया अनिर्वाह्यताया योपगमेणोपपत्तावनन्तानां कल्पनाया अप्रामाणिकत्वं प्रमाणापगमः । अभेदस्तृतीयाधो दोषत्रयान्वयी । अन्यत्रापि भोजनादिव्यवस्थाऽतिवर्तिनोऽचिकित्स्यवातादिश्रयसंनिपातापातो दृष्टः । त्रिदोषतेत्यत्र बहुमीहेस्तल । अत्र प्रतीतावप्यवनस्था द्रष्टव्या, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नप्रकारताकपटत्वावच्छिन्नविशेषप्रताकबुद्धेर्भेदप्रदायीनत्वात्, एवं तादृशभेदप्रदस्यापि भेदप्रदान्तराधीनत्वम् । तयोर्भेदव्यतिरेकप्रभे तादृशबुद्धानुपपत्तेः । यद्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य यत्प्रतिबन्धकत्वं तन्निश्चयस्य तद्भेदत्वात्, अतएव प्रामाण्यनिश्चयाधीनैव प्रवृत्तिरिति स्वतः प्रामाण्यवादिनः । एतेन भेदाधारतावच्छेदकीभूतभेदस्यापेक्षितोपलक्षणत्वपश्चादपि निरस्तौ । किञ्च घटभेदोपहिते घटभेद-

यदि च कचचिद्वत्या स्वरूपमपान्योन्यं व्यापनं मानं भेद इष्यते, तदा ययोः स्वरूपं तथैष्टव्यं तयोनिस्त्वरूपतापत्तिः । अथ न स्वरूपमात्रं मिथो व्यापनं, विन्नाम स्वरूप-विशेष इत्युच्यते, तर्हि स्वरूपविशेषमात्रव्याप्यत्वा स्वरूपमात्रं तयोः व्यापित्वेकव्यापत्तिः । अथवा पक्षयोऽसौ स्वरूपमात्रादप्यो विशेषार्थः । अथ-न स्वरूपं नाम किञ्चिदनुगतमि-

वृत्तिरवोचते स्वस्मिन् स्ववृत्तिरिवेनामाधवाभावेऽपि स्वस्मिन्नी व्यापित्वेन विवक्ष्यतामाधवाय दुर्वार-त्वात्, घटभेदस्य स्वस्मिन्नी व्यापनेति घटेऽपि वृत्तापत्तेः । नच घटभेदस्याप्यो घटभेद इत्येवोपाधि-पक्षनिर्णय इति याचकम्, घटभेदस्याप्यवश्यं घटभेदभाववत्स्ववृत्तिरवश्यं गगनादिव ज्ञेयस्य सर्वधेया-वृत्तित्वेऽनुपपत्तेः 'घटभेदः के वर्तते' इति मन्त्रे तदुक्तेरनावादिष्टगामिधानात्, नादानप्रवृत्ते 'घटभेद-सर्वधेयावृत्ति'रिति, 'घटभेदश्च वृत्तिरिति, 'घटादिवृत्ति'रित्येवमिति निर्णयस्थानमाधवात् । तत्रासौ भेदा-धारतानुभवविहृदा, द्वितीये स्वस्मिन्नी व्यापित्वं दुर्वारमिवानुभूतिवाद्यानिना मन्त्रावम् । कृतीये-सङ्क्षिप्तेनादिवदेन घटप्रद्वं माभूदिति घटभेदस्यानुगतकलाया वक्ष्यत्वाद्द्वितीयेपक्षेऽन्तर्भावः । 'घट-भेदो घटव्यापन्ताभावपरिणत' इति नु 'घटादिभेदो घटादिभेदपरिणत' इति चिद्व्यञ्जित-रम्, उत्तराये वा समनिघनयेन घटव्यापन्ताभावस्य घटभेदानतिरिक्तमप्येति द्वितीयपक्ष एव । अनि-रिक्तवेऽपि वा वस्तुनां घटभेदश्च वृत्तिरिति चेति । एतेन यत्र प्रतीयते तत्रैव वर्तते इत्युत्तरमनवकाशम्, यत्पदार्थस्यैव 'घटादिव्यापकान्, एतेन गोवादेर्गोवाद्युपदिनवृत्तितापि निराकृता । उपलक्ष्यत्वं त्वसम-यवृत्तिकमेव, उपलक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वे मति सासमानाधिकरणत्वस्याभावप्रतिपत्तिरिति एव तथावात्, घटभेदगोवादेव सादृशमनियोगित्वस्याप्यादिति भावः ।

ननु वैधर्म्यं वैधर्म्यान्तराभ्युपगमनिवन्धना, भेदस्य भेदास्तरवद्वृत्तिव्याभ्युपगमनिवन्धना घात-वस्था घटावपटवयोः भेदनाशधरयोश्च स्वरूपस्यैव भेदस्याभ्युपगमेन परिहरणीयेत्याशङ्क्य, तथासति घट-पटवोरिव स्वरूपस्य भेदवस्तुचिन्तनम्, स्वरूपभेदपक्षोदितदोषोन्मेषश्च यद्यपि, तथापि ताम्रये एव दोषान्तर-माह यदीति । अन्यान्यं व्यापनं मानं = अन्योन्यभिन्नं । तथा = भेदमेव । तयोरिति । अयमावयः, वैधर्म्याल्लिखितघटादिस्वरूपस्य भेदाव नैदानीं वक्तुमर्हम्, वैधर्म्यान्तराभ्युपगमापत्तावनस्थातादप्यस्या-पत्तेः, अतएवाभ्युपगमिन्नं स्वरूपं भेद इत्यवश्यमवकाशम्, वैधर्म्यं विनाऽन्योन्यभिन्नवर्त्यवानुपपत्तेः यदाहुः "अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यदिद्विधमाप्यासः कारणभेदस्ये"ति । एवं च स्वरूपसामान्यमेव भेद इत्यापातम्, तथाच व्यावर्तकं विनैव व्यावृत्तिरुपगम्यमाना स्वस्मादपि स्वभेदमापादयन्ती निस्स्य-रूपता कथं नोपादरेत् । एवमनुगन्धीव्यवहातानुरोधेन स्वरूपत्वस्यानुगतत्वे तदवच्छिन्नप्रतियोगिताक-भेदस्य घटत्वादावन्योन्यावर्तमानवपटकवोपगमेऽपि निस्स्वरूपतापत्तिरिति । स्वरूपविशेष इति । अस्य स्वरूपमेव विशेष इति मार्गः, तथासति स्वरूपसामान्यस्य व्यावृत्तिरनिवारिता स्यात्, किन्तु स्व-रूपस्य विशेष इति सच्च विशेषो वैधर्म्यं याज्यवद्वा, आद्ये तदवस्थानवस्था, द्वितीयं त्वभ्युपगमवादेन निराकरोति तर्हीति । स्वरूपगमविशेषयोर्मिथोन्यावृत्त्युपगमेऽपि घटत्वपटत्वयोर्वैधर्म्यस्य स्वरूपस्यावृत्ते-श्चानुपगमे तयोरैकस्य दुर्वारमिति भावः । स्वरूपमात्रं तयोः स्यात् = तयोः स्वरूपं साधारणमेव ननु व्यावृत्त्या वैधर्म्येण चाऽऽल्लिख्यम् । वस्तुतस्तु घटत्वादिवस्वरूपगतो विशेषो वैधर्म्यातिरिक्तोऽनुभवपरादितः, तद्व्यक्तिवादिरपि वैधर्म्यरूपत्वात्, वैधर्म्यं चानवस्थाभीरणा त्वया नाद्रियते इत्याशयेनोक्तभ्युपगमं त्यजति अथवेति । ननु 'स्वरूपविशेषो मिथो व्यावर्तते' इति मनुक्तेरवयवार्थः-स्वरूपं विशेष एव, स्वरूपपदार्थस्तत्तद्व्यक्तिरूप इति यावत् । सच्च घटत्वपटत्वयोर्व्यावृत्तः, नहि घटत्वव्यक्तिरेव पटत्वव्यक्तिः,

भ्यते मया, विशेषरूपासु व्यक्तिष्वेव स्वरूपशब्दो नानार्थः सन्निविशते-इत्यभिधत्ते; तर्हि गतमनेनैव न्यायेन गोत्वादिसिद्धिप्रत्याशया । न च प्रतिव्यक्ति स्वरूपपदसमग्रहोपपत्तिः । यदि च स्वरूपं भेदः स्यात्, तदा धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति क्वचिन्नसन्देहः स्यादिति ।

नच-वैधर्म्याभ्युपगमं त्रिना तयोर्भेदभ्युपगमोऽनुचितः अन्यथा स्वस्मादपि स्वभेदप्रसङ्गादिति-वाच्यम्; कलशलेन स्वतो व्यावृत्तत्वस्य वैधर्म्यान्तरमनपेक्षैव स्थानुयोगिकस्वेतरप्रतियोगिकभेदधीजननयोग्यत्वरूपस्य घटत्वपटत्वयोरुपगमात्, घटो न पट इति हि धोः, ननु घटो न घट इति, येन स्थानुयोगिकत्वप्रतियोगिकभेदधीजननयोग्यत्वमपि कलयेतेत्याशङ्कते श्रयेति । स्वरूपं = स्वरूपत्वं । स्वरूपत्वस्यानुगतस्याभावे तद्वच्छिन्नप्रतियोगिकाभेदमादाय वैधर्म्यानालिङ्गितस्वरूपभेदमादाय च निस्स्वरूपतापत्तिर्नैति भावः । नानार्थ इति । तद्व्यक्तित्वस्यालङ्घ्यत्वे वा तद्व्यक्तिरूपत्वे वा स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्यानुयोगिवृत्तित्वाभ्यसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यस्वरूपाधाराधाराध्यायशब्दानुगतत्वं, येनैकधर्मावच्छिन्नशक्यताकत्वेन शक्यैक्यं भवेत्, वस्तुतस्तु यत्किञ्चिद्विशिष्टान्यत्वमादायातिप्रसङ्गभङ्गाय तादृशसम्बन्धेन भेदविशिष्टं पञ्चतन्मात्रविवक्षायामसर्वशुद्धिर्भवेति न शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकानुगमेनापि शक्यैक्यं शक्यसमर्पणम् । तादृशभेदवैशिष्ट्यस्यैवस्यासम्भवादिति भावः । शक्तिष्वेव सङ्गिविशते = शक्त्या व्यक्तिसामविषयकबोधजनकताश्रयः । एतेन तद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तिरूपत्वे एव निर्भरमुचितः । घटस्वरूपं पटस्वरूपमित्यादिप्रतीतीनां स्वरूपांशानुगताकारतासत्त्वैऽपि स्वरूपत्वस्यानुगतस्यानङ्गीकारे जातिमात्रस्यानुगताकारधीमात्रजीवनस्योच्छेदप्रसङ्ग इत्याह तर्हीति । नचेति । नचेत्यर्थः । एवं तद्व्यक्तिर्न तद्व्यक्तिरिति ध्यवहारमावादापि तद्व्यक्तित्वस्यानुगतत्वं वाच्यम्, अन्यथा व्यक्तिभेदमादाय तदापत्तेः, निरुक्तयोग्यावरूपस्वतोऽप्यवृत्त स्वावच्छेदकनिरूपणापत्तेः, नच-निरुक्तयोग्यत्वस्य स्वरूपापत्तिरेक इति तद्वच्छेदकं घटावादि कमिति-युक्तम्; स्वस्मात्स्वभेदापत्तेः । आधाराधेयभावानुपपत्तेश्च । तादृशयोग्यताप्रादिरुभेदमुत्पन्नस्य तदुपपादने योग्यतातिरिक्तत्वस्यानपराधिरवात् । नच-तदभिन्नत्वेनाप्रतीयमानत्वे सति प्रतीयमानत्वं वा तदभिन्नवप्रमाविषयत्वाभाव एव वा तद्व्यावृत्तत्वमिति वाच्यम्, घटावभेदानिरुक्तौ तदभिन्नत्वस्य दुर्निरूप्यत्वात्, प्रतीतिघटितत्वेनाचाक्षुषत्वप्रसङ्गात्, प्रतीत्यभावकाले तद्वेदत्वाभावप्रसङ्गाच्च, सर्वाभेदादिमते द्वितीयेऽप्यसम्भवश्च, तदभिन्नावप्रमाविषयत्वस्यैव सत्त्वान्, एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदस्यानेकानुयोगिकत्वेन नानात्वापत्त्या भेदांशे प्रतीतीनामनुगतत्वानुपपत्तौ चेत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । यदि चेति । सन्देह इति । विषयव्यस्याप्युपलक्षणम् । 'इदं तद्वा नवेति' 'इदं तदेवेति' संशयविपर्यययोरभावापत्तिः । नच घटादित्स्वरूपग्रहेऽपि तद्वेदत्वाग्रहात्सा मेति वाच्यम्; तद्वेदत्वस्य घटादेः सप्रतियोगिकत्वनिरास्येनाधाराधेयभावानुपपत्त्यापत्तेन च निरस्तत्वात् एतेनेतरस्यावृत्तधर्मविशिष्टस्वरूप भेदस्त्वज्ञानाच्च संशयादिरिति निरस्तम्; तादृशस्वरूपात्मकभेदज्ञानं विनेतरस्यावृत्तत्वेन धर्मज्ञानासम्भवेनेतेतराश्रयात्, वस्तुगतेतरव्यावृत्ते यो धर्मस्तद्विशिष्टविवक्षायामिदन्वादेरपि वस्तुगत्या तथात्वादुक्तसंशयाद्यनुपपत्तेः, घटावादिधर्माविवक्षायामपि 'अयं घटः स नवेति' संशयाद्यनुपपत्तेः एतद्व्यवस्थस्य तद्व्यवस्थावृत्तत्वात् । यदि च तद्वेदत्वं घटादौ तद्विद्यमानत्वं तर्हि भेदस्यातिरिक्तस्य स्वीकारावश्यकत्वेन स्वरूपभेदस्याप्राप्त्यापत्तिरिति भावः । अधिकं तु चतुर्थपरिच्छेदे वक्ष्यते ।

यदि चाभिन्ने भेदो निविशेत् तदा याव्येका व्यक्तिः प्रतीयते घटादिः, साऽपि तेनैव भेदेनानेका स्यादित्येकाभावे नानेकमपि व्यवतिष्ठते । एतेन न भेदावच्छिन्ने नाप्यभेदावच्छिन्ने भेदो विनिविशते किन्तु दासीने इत्यपि निरस्तम् । अतएव च भेदो नाम स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्यानामको धर्मान्तरं पृथक्त्वापरनामकमित्यपि-परास्तम्, सोऽपि हि स्वाश्रये भिन्ने विनिविशेत्, अभिन्ने चेत्यादियथोक्तदोषलहनाजह्वालः, एव स्यात्; स्वाश्रयेण च स्वस्मिन्नभेदमयाद्यदि स एव भेदो निविशते तदात्माश्रयः, अन्यस्त्वेतारमन्नेयं, तस्मिन्नप्यन्य इत्यनवस्था, क्वचिदपि गृह्या भेदभेदाश्रययोर्भेदस्यास्वीकारे च तदैक्यद्वारिका मूलपर्यन्तमेकता भावेत् ।

। तद्वैतश्रुतेस्तावद्वाधः प्रत्यक्षतः क्षतः ।

घटभेदो घटाभिन्नवृत्तिरिति पक्षमपहस्तयति यदीति । अनेका स्यात् = एका न स्यात्, न स्वादेवेति यावत् । घटो यदि स्वभिन्नः स्यात् सर्वदेशकालवृत्त्यस्यन्ताभावप्रतियोगी स्यादिति भावः । एकाभावे इति । घटो यदि तादृशाभावप्रतियोगी स्यात्तदित्यर्थः । नानेकमपि व्यवतिष्ठते = अनेकवाव्यवस्थापकः स्यात् स्वाधीनानेकत्वस्य सत्त्वरवेन व्यवस्थापको न स्यात्, तादृशाभावप्रतियोगिताभाववद्विषयकप्रमितिप्रयोजको न स्यादिति यावत् । तादृशप्रतियोगित्वबद्धघटनिरूप्यवविशिष्टानेकत्वस्यापि तादृशप्रतियोगित्वमेव मनु तदभावस्य सत्त्वमिति भावः । अनेका स्यादित्यनेकत्वाभावं वाऽऽपद्य एकरत्वं यथेकवृत्तिधर्मावच्छेदेनैकत्वत्वावच्छिन्नसमवायसम्यग्भावच्छिन्नारम्भान्ताभावप्रतियोगितावस्थान् सत्त्वत्वेनानेकत्वव्यवस्थापकं स्यात् सर्वदेशकालवृत्त्यस्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववद्विषयकप्रमितिप्रयोजकं न स्यादित्युत्तरप्रश्नेनापादनीयम् । अयं देशः काको वा यथेकवाञ्च स्यादनेकत्वमपि न स्यादिति तु स्वधीयः । एतेनैति । वस्तुतो घटभेदवतोऽपि पदादेशं हि घटभेदाभेदोदासीनत्वं तदा घटाभेदवतोऽपि तत्पदादिति घटेऽपि घटभेदप्रसङ्गेत्यर्थः । उदासीने इति । उदासीनत्वं न घटभेदानवच्छिन्नत्वे सति घटाभेदानवच्छिन्नत्वम्, असम्भवात्, नापि घटभेदाभेदाभ्यामप्रतीकमानत्वम्, वस्तुगत्या घटभेदवद्वृत्तिस्त्वप्रयुक्तदोषागामनुद्वारान्, घटभेदवत्ताप्रतीत्यर्थं घटभेदवत्त्वेन प्रतीत्यवयवभावस्याप्युक्तत्वाच्च, नापि पटावाद्यवच्छिन्नत्वं, वस्तुतो घटभेदवत्तामादाय दोषसत्त्वान् । तस्मादसम्भवदुक्तिकत्वमेवास्य कल्पस्येति द्रष्टव्यम् । पृथक्त्वेति विभागादेश्च्युपलक्षणम् । दोषलहनाजह्वालः = दोषराहित्यप्रयोगः । अत्र 'अन्योन्याभावादेव पृथक्सम्यग्द्वारोपपत्तेः पृथक्त्वं नानिरिच्यते तत्प्रतीतेः सावधित्वावलम्बनत्वे मानाभावेन न सावधित्वेन हेतुना तस्याभावत्वाभावसाधनसम्भवः, घटात्पटः पृथक् इतरोऽन्योभिकोऽध्यान्तरमित्यादौ तत्तच्छब्दविशेषप्रयोगे पञ्चम्यानुशासनसिद्धेवेति' पदार्थतत्त्वनिरूपणादौ शिरोभण्याद्युक्तमपि द्रष्टव्यम् । विभागे भेदन्यवहारान्तु गौण एव, अन्यथा गुणादौ संयुक्तयोश्च भेदन्यवहारानुपपत्तेः । घटावभिन्नत्वे सति घटादिकप्रतियोगिकविशेषवत्त्वं घटादिभेदत्वं तु नानुगतम्, विशेषवत्त्वस्य विशेषान्तरं भेदान्तरं वा विनानुपपत्त्याऽनवस्था च स्वपरनिर्वाहकत्वे चात्माश्रयः, तादृशविशेषस्याप्राप्तमधिकत्वं च, अपर्यायत्वनियमनस्य भेदोपभेदेनैवोपपत्तेरिति भावः । अनिरिक्तभेदपक्षेऽपि दोषान्तरमाह स्वाश्रयेणेति । स्वं भेदः । यदि स एव भेदो निविशते = स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वानुयुक्तिकभेदो यदि स्वयमेव तदा स्थितावात्माश्रयः । तदैक्येति । स्वरूपभेदस्य निरस्तत्वेन तेनानिवादादिति भावः । मूलपर्यन्तमेकता भावेत् = घटपटयो-रप्येकता स्यात्, भेदस्यातिरिक्तस्याभावान् । तत् = तस्मान् । प्रत्यक्षतो वाचः = भेदप्रत्यक्षाधीनोऽप्राप्तपथप्रदः । तं = अद्वैतश्रुतिविशेष्यकप्राप्तप्राप्तप्रकारकप्रदं । अनुमानस्यागमापेक्षया दुर्बलत्वादेव मेरुः

। नानुमानादि तं कर्तुं तवापि क्षमते मते ॥ २० ॥

पापाणमयः पर्वतस्यान्, नरशिरः कपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वात्, राजसूयं ब्राह्मणानुष्ठेयं स्वर्गसाधनत्वादि-
त्याद्यनुमानानामागमयः ध्येयं हेत्वाभासमणाधुनम् । यद्यपि धर्म्यादिग्राहकत्वेनैवात्रागमस्य प्राबल्यम्,
न चाद्वैतश्रुतेस्तथात्वं, तेन च न परमागमस्यैव प्राबल्यं अपितु बहिरनुष्ठाः कृतकत्वात्, मनो विभु ज्ञाना-
समवाय्यापारत्वादित्यादौ प्रत्यक्षानुमानादेरपि, निश्चितप्रामाण्यकत्वेनैव प्राबल्यपक्षेऽपि नानुमानादित्या-
दिनैवागमापेक्षया दोषरूपम्, अपि तु गृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव; तथाप्यन्यत्रागमस्य प्रत्यक्षेणैवानुमाना-
दिना बाध्यत्वं न ह्यपि, क्लृप्तमित्येतावन्मात्राभिप्रायेणैदमुक्तम्; आगमैकदेशप्रतिपाद्यस्य मेधादिमन्ता
तत्र सुवर्णमयत्वादप्रतिपादकोशस्य चामन्ता पुनरागमस्य प्राबल्यमनुमानापेक्षयाऽव्यवस्थाप्य प्रतिपाद-
यितुमशक्य एवेति वाऽऽशयो दृष्टव्यः । आदिपदेन तर्को ग्राह्यः स चाप्रमाणत्वादेवागमाद्बुद्धं इति
केचित् । यद्विचानुमानपदेन घटः पटमिश्रो घटश्चादित्यादिभेदसाधकमनुमानं गृह्यते तदा भेदविषयका-
र्थापत्त्यादेरपि ग्रहणे न क्षतिः, सादृश्यस्योपमानग्राह्यत्वमते भेदस्यापि तेन ग्राह्यत्वसम्भवात्, सादृश्य-
स्य भेदघटितत्वात् । यदि स्वाविद्यकभेदमादाय सिद्धसाधनं मा भूदिति भेदो न साधनीयः, अपि तु
संवादिष्यवहारक्षमत्वप्रमितत्वतुच्छव्यप्राप्तिभासिकत्वानधिकरणत्वादिना लिङ्गेनार्थापत्त्या वा भेदे प्रतीति-
साक्षिके सत्यत्वमेव, अद्वैतश्रुत्यपेक्षया च सत्यत्वसाधकानुमानस्य ऽव्यवस्थेनैवैयुष्यते, तदा 'तद्वद्वैते'ति
सादृश्योक्तपरामर्शकस्योत्तरार्द्धेऽपि हेतुतयाऽव्यवस्थः; तथाचायमर्थः—भेदनिर्वचनखण्डनैर्हर्तुर्भेदे सत्यत्वा-
भावस्यैवोपनीतरात्र सत्यत्वसाधनसम्भवः, किञ्च भेदत्वावच्छेदेन सत्यत्वसाधनस्य प्रातिभासिकभेदे
यापेक्षासम्भवात् घटपटभेदादिकं विसिध्यैव धर्माद्वय सत्यत्वं साधनीयमिति भेदसामान्याभावबोधने
प्रवृत्ता श्रुतिघटपटभेदातिरिक्तौतेश्च गृहीताप्रामाण्यकत्वेनोक्तन्यायेन सर्वाभेदे प्रामाण्यमासाद्य भेदे सत्यता-
धियं प्रतिक्षेप्यति, नहि विशेषरूपेण भेदेषु सत्यत्वमसर्वज्ञसुग्रहम्, अतएवाव्यवस्थमपि न पक्षताव-
च्छेदकम्; अतएव न विमतिरपि विशेष्यतासम्बन्धेन तस्याः प्रातिभासिकभेदसाधारण्येन बाधापत्तेः,
नच तस्या व्यावहारिकनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकत्वम्, तथाच भेदभेदिना सर्वेषां सत्यता
सेत्स्यतीति वाच्यम्; व्यावहारिकत्वस्य ग्रहज्ञानेतरावाध्यत्वरूपस्य व्यवहारकालाबाध्यत्वरूपस्य वा
ग्रहसाधारण्येन तत्र सिद्धसाधनापत्तेः, व्यावहारिकसामान्यनिष्ठा च विशेष्यता नैका, अधिष्ठानप्रमाप्रयु-
क्ताभावप्रतियोगित्वादिरूपबाध्यत्वस्याननुगतत्वेन तद्विरहस्यापि तथात्वात्, व्यवहारकालव्यवस्थायव्यव-
स्थितत्वाच्च । एतेन व्यावहारिके ग्रहभिमिश्रत्वनिवेदोऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरुपगमेऽपि वा न निस्तारः ।
ज्ञानमात्रस्य ग्रहविषयकत्वेन ग्रहज्ञानेतरत्वस्यैव ज्ञानेऽप्रतिषेधे, निर्विशेषग्रहविवक्षणेऽपि विशेष्यतामा-
न्यस्य मिथ्यात्वसिद्धिं विना तस्याप्रसिद्धिरेव, सविशेषनिर्विशेषसाधारणनिवेदो मूलमेव दुर्वचं चोभय-
साधारणं रूपम्; निर्विशेषगतधर्मागमभावरूपतयाऽऽभ्यात्मकत्वेन सावेशोपारमकत्वस्य सविशेषनिष्ठत्वस्य
वाऽनुपपत्तेः । नापि वेदान्ततात्पर्यप्रमितिजन्यज्ञानान्यावाध्यत्वं मोक्षहेतुज्ञानान्यावाध्यत्वं वा पक्षता-
वच्छेदकम्; भेदस्यानुयोगिप्रतियोगितत्वैधर्म्यनिरूपणं विना प्रतिपत्तुमशक्यत्वेनानुयोगितत्वैधर्म्यस्य
निरूपणावश्यकत्वे तदवच्छिन्नावाध्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वौचित्यात्; नवा तन्निरूपणमपि सुशक्यम्; तात्पर्य-
प्रमितिश्च न शब्दैक्यमात्रेणानुगता स्यात्, नवा मोक्षपदार्थेऽपि, तथाच तात्पर्यपदार्थस्य मोक्षपदार्थस्य
च विवेचने नोभयमतसाधारण्यसम्भवः पक्षतावच्छेदकस्य । एतेन प्रातिभासिकभिन्नत्वं तुच्छस्याद्वी-
कारे तत्त्वानधिकरणत्वमपि पक्षतावच्छेदकमिति निरस्तम्; अनुयोगितत्वैधर्म्यस्य निरूपणापत्तेः । अत-
एवालक्ष्यान्यत्यघटितलक्षणमात्रं मूले निरसिष्यति । एतेन प्रातिभासिकभिन्नत्वे सति दृश्यत्वं, सत्ता-

अद्वैतागमनासीरे साधु सा धुन्वती परान् ।

सेवामेवार्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा ॥ २१ ॥

नन्वद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तिनिरुद्धादिभेदानुपजीव्यार्थं प्रतिपादयन्त्यः स्वोपजी-

व्याख्यं वा पक्षतावच्छेदकमिति निरस्तम्; दृश्यवस्य विद्विषयत्वादिरूपत्वेऽननुगमः, विषयताया विषय-
भेदेन भिन्नत्वान्, अन्यथा घटपटाविति समूहात्मनस्य घटपटनिष्ठविषयताया गृह्येन भ्रमत्वापत्तेः
घटावृत्तिधर्मावृत्तिघटपटनिष्ठविषयतायात्वित्यान्, एतेन सत्तादात्म्यस्यापि चिद्विषयत्वरूपत्वं निरस्तम्;
सद्व्यस्तत्वादिरूपत्वं तु सत्यत्वं सार्थं न सृज्यते । दुर्बलज्ञाप्यस्तत्वं विना वृत्तिनिरूपिताकाराख्य-
विषयताताश्चिद्विषयविषयतायामभ्युपेतं धैर्यक्षणम्, नवा विषयतात्वमप्येकं द्वयोः साधारणं येन
तेनात्मनापि निवेशः स्यात् । स्वामिरिक्तचिदधीनस्वरूपरूपं दृश्यत्वमपि स्वाप्राप्तत्वेन नातु-
गतम्; एवं प्रकारान्तरेष्वपि द्रष्टव्यमिति दिक् । उक्तहेतूनां दूषणानि त्वद्वैतसिद्ध्यादी द्रष्टव्यानि । इदं
पुनस्तत्त्वम्-आद्यस्य तृतीयस्य च व्यावहारिकसत्त्वेनैवोपपत्तः पारमार्थिकत्वसाधनेऽप्रयोजकत्वम्, द्विती-
यश्चासिद्धमेव, भेदनिर्वचनप्रतिषेधादिति । नासीरज्ञद्वयस्य सद्भारार्थकत्वे-अद्वैतागमस्य भेदबोधैः सह
नासीरे = बाध्यबाधकभावचिन्तायां सा = पूर्वोक्ता अर्थापत्तिपत्तिपरम्परा = तत्तद्वाचकत्वाभिमतभेदबुद्धि-
भिर्बाध्यत्वाभिमतद्वैतबुद्धेः स्वविषयश्च तत्तद्बुद्धेरद्वैतविषयकत्वावच्छेदेन निश्चितप्रामाण्यप्रकृत्यान्वयधानु-
पपत्तिबुद्धौ न बाधकत्वाभिमतभेदबुद्धिप्रामाण्यग्रहविषयकतया सेनाविषेधात्मकपत्तिरूपतयाऽध्ययसितानां
परम्परा साधु यथा स्यात्तथा परान् धुन्वती = भेदबोधविशेषकप्रामाण्यप्रकारकप्रभावाभावप्रयोजिका
सती सेवामेवार्जयति = भेदबुद्धेः सर्वविषयकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यप्रहोपयिक्ततामेवासादयतीत्यर्थः ।
नासीरज्ञद्वयस्य सेनाविशेषात्मकपत्तिप्रिगुणीभूतसेनामुखार्थकत्वे तु-मुखास्तःकरणानां विदुषामद्वैता-
भूमितिः, उक्तान्यधानुपपत्त्यागमिका दृश्यत्वाद्यन्यधानुपपत्त्यागमिका च युक्तिः, द्वैतमिच्छावानुमित्तिद्वयेन
अपमेयाद्वैतागमस्य नासीरे तदघटकीभूता अर्थापत्तिपत्तिपरम्परेति द्रष्टव्यम् ।

यथेत्यादि । यद्यपि समुदायघटकवर्णानामानर्थक्याचक्षरत्वेऽप्यतस्तत्त्वम्, तदर्थोपस्य दृष्ट्वावयव-
पदविभक्तिपदार्थमात्रान्वयविरवानुपपत्तेः । वासुदेवादिवाचकाकारादेश पदपदेनैव ग्रहणसम्भवः, तथापि
पदपदस्य शक्तिमत्परत्वे विभक्तिपदोपादानानर्थक्यास्तुतिरन्यतरान्तरार्थक्या प्रकृतिमात्रस्याकारादेरिणादि-
धातोश्च केवलस्यागदिप्रत्ययस्य च वर्णपदेन ग्रहणसम्भवः; अद्वैतश्रुतिपदस्याद्वैतपरबेदमात्रपरत्वेनाद्वैत-
श्रुतिघटकत्वमपि तेषु । अथवा वर्णपदस्य पदविभक्तिवदार्थादीन्वयेनैव समासो द्रष्टव्यः । आदिपदेन
वाच्यवहितपूर्वापरीभावयदितकाङ्क्षादिकं ग्राह्यम् । तथावाद्वैतश्रुत्यधीनज्ञानबोधप्रयोजकबोधविषय-
त्वमेवोक्तभेदेऽद्वैतश्रुत्युपजीव्यत्वम्; नहि प्रकृतिप्रत्ययभाववाच्यवाचकमावाकाङ्क्षादिप्रत्ययो भेद-
प्रत्ययमन्तरेण घटते, शब्दस्वरूपस्य पूर्वं नियतप्रतीतिकत्वेनैवास्मिन्नकारिकाविभक्तशाब्दबोधविषयत्वस्य
तत्रोपपत्त्या तद्वैत शब्दत्वस्य 'घटपदं आन्दयामो'त्वानुप्यवसायविरहेणाप्रामाणिकत्वेन वाच्यत्वस्याप्य-
प्रामाणिकत्वाद्वाच्यत्वाचकभावस्यापि भेदप्रतिपत्त्यधीनप्रतिपत्तिकत्वमेवेति भावः । स्वोपजीव्याभिः =
स्वाधीनज्ञानबोधप्रयोजिकाभिः । नहि प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमित्येतावतैव प्रबलं, येन जान्या तस्य प्राक्त्वस्याश-
ङ्क्येतापि, मा भूचन्द्रे प्रादेविकत्वादेः स्वीकारप्रसङ्गः, नवा तस्य निश्चितप्रामाण्यकत्वं, येन प्रथमोत्पत्तिके
तत्रोपक्रमन्यायेन प्राक्प्रत्यक्षज्ञानकाशमासादयेत्, नवा तस्य व्यवहारोऽनवकाशता अद्वैतश्रुतेश्च सावका-
शता, येनानवकाशवलीयस्त्वन्यायोऽत्र सावकाशः स्यात्; नवा तत्तत्प्रामाण्यधानां परमपि, येन भेदबुद्धय-
न्तरसंवादवतो भेदप्रत्यक्षस्य 'बहूनामनुग्रहो न्याय्य' इति न्यायेनाद्वैतश्रुतिबाधकता स्यात्; नवा तेषां

व्याभिर्भेदबुद्धिभिर्न कथं वाच्यन्ताम्, उपजीवकस्योपजीव्याद्बुद्धेर्लत्वात् । मैवम् । न वयं भेदस्य सर्वथैवासत्त्वमभ्युपगच्छामः, किन्नाम, पारमार्थिकं सत्त्वम् । अविद्याविद्यमानत्वं तु तदीयमिष्यते एव, तदेव च कार्यकारणभावोपयोगि । एतेन- 'एकमेवे'त्येवकारणवच्छेदेन, 'अद्वितीयमिति'द्वितीयेन, 'न नानेति' नानात्वेन, 'किञ्चने'त्यनेन बहुना चिना नोपपद्यमानेन, व्याघात इत्यपि प्रत्यादिष्टम्; श्रुतिभिश्चाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते, नच पारमार्थिकमतिरपारमार्थिकधिया शक्यवाधा, मा भूच्छुक्तिरजतधिया परमार्थशुक्तिमतिवाचः । यत्र त्वद्विरनुष्ण इति बुद्धेरुष्णज्ञानोपजीवनादुष्णबोधेनानुष्णबुद्धिबाधस्तत्र द्वयोरप्यविद्याविद्यमानत्वाद्वाधो युक्तः ।

ननु तत्रापि तर्ह्यनुष्णतापि पारमार्थिक्येव साध्यतामवाधनाय । मैवम्, अनुष्ण-

सर्वथैवानुप्रहोऽपि, व्यग्रहरे साधसरत्वात्; तस्मादुपजीव्यत्वेनैव प्राग्व्यमात्रदृष्टे । यद्यप्युपजीव्यत्वेनापि प्राग्वह्ये मानाभावः, अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन निश्चितप्रामाण्यकत्वेन वा प्राग्व्यात्, उपजीव्यस्यापि क्वचिप्राग्वह्ये तदेव प्रयोजकं, अन्यथा नेदं रजतमिति प्रमारेक्षया तत्पूर्वभावितो रजतभ्रमस्यापि प्राग्वह्यस्यात्, न च निश्चितप्रामाण्यकत्वं प्रत्यक्षस्वेत्युक्तं पुरा "भेदधोमात्रस्य च द्विचन्द्रादिवोधवद्व्यवधायुपपत्तेरि"त्यत्र । तथाप्यभ्युपगमवादेन समाधत्ते न वयमिति । सर्वथैवसत्त्वं = अलंकारं सद्भिन्नत्वे सति कालिकसम्बन्धावच्छिन्नावेयतानाश्रयस्वरूपम्, सद्भिन्नाऽपि घटादिस्तादृशावेयताश्रय एव, तादृशावेयतानाश्रयोऽपि निर्धर्मकं ब्रह्म न सद्भिन्नम् । पारमार्थिकं सत्त्वं = कालव्यवस्थापकवाधकप्रमित्यविषयत्वं । नाभ्युपगच्छाम इत्यनुपहः । तदेवेति । "पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्ये एव नावि"ति प्रपञ्चे व्यावहारिके कारणना व्यवस्थापिता, तथाच यद्धर्मावच्छिन्नभेदविषयताकत्वेन बोधस्याद्वैतश्रुत्यधीनशास्त्रबोधप्रयोजकता तद्धर्मतिस्तिरूपेणापि भेदस्य बाधे उपजीव्यव्याघातोक्तेरप्रामाणिकत्वात् तद्धर्मैर्नैव भेदस्य बाधे तस्याः प्रामाणिकतायाः स्वीकार्यत्वात् भेदस्य व्यावहारिकत्वसमानाधिकरणभेद-वस्य वा तद्धर्मस्याबाधे तेन रूपेण भेदस्याप्यबाधेन नोपजीव्यव्याघातः एवं भेदबोधस्योपजीव्यत्वेऽपि दृष्टव्यमिति भावः । एतेन = निषेधस्याविषयकस्योपगमेन । एवकारेति । कारो बाहुलकात् । एवकारज्ञानार्थानुज्ञानविषयव्यावृत्तिप्रतिषेधेन सजानीयाद्यन्यतमभेदेनेत्यर्थः । इति द्वितीयेन = इत्येतज्ज्ञानार्थानुज्ञानविषयव्यावृत्तिप्रतिषेधेन द्वितीयत्वेन । प्रत्यक्षमते एतच्छ्रुत्याभेदस्यैव निषेधात् । एवमप्रेऽपि । बहुना = बहुत्वेन, सहस्येयपत्वे बहुवचनपत्तेः, वैपुल्यवाचिनश्च प्रकृतेऽनुपयोगात् । व्याघातः = अद्वैतासम्भवः । यो ह्यर्थः । पारमार्थिकमतिः = अत्राधितविषयकधीः । अपारमार्थिकधिया = बाधितविषयकधिया । शक्यवाधा = अप्रामाण्यप्रकारकप्रमाविशेषाकर्तुं शक्या । परमार्थेति । व्यावहारिकेत्यर्थः । न परं त्रिकालावाप्यविषयकज्ञानस्यैव प्राग्वह्यम्, अपि तु व्यवहारकालवाप्यविषयकज्ञानापेक्षया व्यवहारकालावाप्यविषयकज्ञानस्यापि, निश्चितव्यावहारिकप्रामाण्यकत्वादित्याशयेनाह यत्रेति । उपगज्ञानोपजीवनान् = उपगज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानविधयाऽपेक्षमान् । अविद्याविद्यमानत्वात् = आविद्यकविषयकत्वात् । अनौप्यबुद्धेः पारमार्थिकविषयकत्वे हि व्यावहारिकौप्यसत्त्वेऽपि तद्विषयोपपत्तेरद्वैतश्रुतिरूपोपजीव्यवाधत्वात् न स्यात्, तस्या अविद्याकानौप्यविषयकत्वे तु औप्यज्ञानस्योपजीव्यस्याविद्यकविषयकत्वेऽपि निश्चितव्यावहारिकप्रामाण्यकत्वेन प्रार्थितिकविषयकत्वात्सम्भवात् व्यावहारिकानौप्यविषयकत्वमुक्तबुद्धौ सोढुमक्षमत्वात्तस्याः प्रार्थितिकविषयकत्वेनैव वाच्यमित्यस्यैवोपजीव्यवाच्यतेति भावः ।

तत्र = अग्री । अवाधनाय = उपजीव्यविरोधपरिहाराय । पारमार्थिकेति किं व्यवहारकालावाप्या

नायाः जलादिदृष्टान्तसजातीयायाः शीताद्यव्यावृत्तस्वरूपायाः प्रसाधनेऽविद्याविद्यमानत्वे
एव विध्रामात् तत्रैवंविधरूपतानद्गीकारं चाद्वैतस्यैव नामान्तरकरणापत्तेः । ततस्तस्यां
ज्ञेयज्ञानादिभेदावस्थाभ्युपेयतया जगद्वाच्युक्तिकथलाप्रवेशासम्भवात् । अद्वैते च द्वैताश्र-
यस्य बाधस्य चास्तवस्थानवकाशादपारमार्थिकत्वसम्भावनापि दृग्गत एवापसर्गतीति ।
ननु किमद्वैतपरमार्थताभ्युपगमेन समाहितं भवति यत उच्चजीव्यवाधादद्वैते प्रमां श्रुति-
जनयितुं न शक्नोतीति धूमः । मैवम् ; अद्वैतं हि पारमार्थिकमिदं पारमार्थिकेन भेदेन बाध्यत,

विवक्षिता, आहोन्विन् त्रिकालावाप्याः आद्यं अनुष्णताया इति । दृष्टान्तसजातीयायाः = दृष्टान्तग-
तानुष्णतासजातीयायाः । साजात्यं च शीतानुष्णशीतम्परीक्षार्शभावाव्यतमव्याप्यत्वेनेत्याह शीतादीति ।
शीताद्यभाववद्वृत्तिरूपाया इत्यर्थः । द्वितीये तथेति । अनुष्णतायामित्यर्थः । अद्वैतस्यैवेति ।
औष्ण्याभावस्यावधारिकत्वे पारमार्थिकत्वमेव बाध्यम्, प्रतीतिरूपे उपशीत्यप्यन्तापत्तेः, तथाचाध्य-
स्ताभावस्यापिष्टानामकृतोपगमात् यद्वाच्यौष्ण्याभावस्थानवच्छिन्नवृत्तिरूप मिद्वैतस्य प्रतियोगिसमा-
नाधिकरणत्वेनाध्यस्तप्रतियोगिकाद्ब्रह्मात्मकत्वेनेष्टापत्तिरिति परेगानुष्णताया औष्ण्यापेक्षयाधिकसत्ता-
काः वक्तुमशक्यमेव । तदपेक्षया न्यूनसत्ताकत्वस्य तत्समसत्ताकत्वस्य योक्तारहाह तत इति । ज्ञेयज्ञाना-
दिभेदेति । ज्ञेयेति भावप्रधानं, तथाच दृग्विषयत्वं मिथ्यात्वस्याप्यलम्बम्, ज्ञानभेदः = ज्ञानत्वस्य "सर्व-
ज्ञानमि"ति ध्रुवा ब्रह्मज्येष्ठोपगमात्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमेदाधिकरणत्वमपि मिथ्यात्वस्याप्यलम्बम्, शुद्ध-
स्य निस्स्वरूपस्थानधिकरणत्वात् । आदिपदबलादात्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमेदाधिकरणत्वलाभः ।
ध्रुववानुष्णताया स्वानिश्चिततज्ज्ञेयज्ञानादिभेदस्याभिधानेन स्थान्यूनसत्ताकाभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्या-
त्वस्याप्यलम्बः । यद्वा भेदज्ञत्वस्य विरोधार्थकतया ज्ञेयज्ञानभेदः = विषयविषयिभावः आदिपदबला-
त्प्रतियोग्यनुयोगिभावजन्यजनकमायादेः सम्बन्धस्य लाभः, तथाच शुद्धे ब्रह्मयुपहिताभ्युपगमादन्वयानिर्-
कस्य भावभूतधर्मस्थाभावेन समद्वन्द्वस्य तत्समसम्बन्धप्रतियोगित्वरूपस्य मिथ्यात्वस्याप्यलम्बेनानुष्णतायां
च सत्त्वेन तस्या मिथ्यात्वावश्यभाव इति भावः । जगद्वाच्युक्तीत्यादि । अनुपपत्तिरुद्धे वक्तव्यदिशा
दृग्विषयत्वादिसम्बन्धमात्रस्यानिर्वाच्यत्वेन तदवस्थानुपपत्तिरूपा या प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधिका युक्तिः
तत्कथलाप्रवेशस्य तत्सममिथ्यात्वानाकान्तत्वरूपस्यामम्भवादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्-औष्ण्याभाव-
स्यौष्ण्यसमसत्ताकाधोपगमे औष्ण्ये मिथ्यात्वस्य परानिष्टत्वापत्तिरित्यपि ब्रह्मस्य, प्रतियोग्यन्यूनसत्ताका-
स्यैवाभावस्य मिथ्यात्वघटकताया अन्यत्र निर्णीतत्वादिति । अवयुनः सम्बन्धमात्रखण्डनसंक्षेपः-विषय-
त्वादितः सम्बन्धित्वाभिन्नोवाभिन्नो वा आरोजनवस्था, यथा च नेष्टापत्तिस्तथाऽमकृदावेदितमधस्तात्,
द्वितीये आधाराधेयभावस्थानुपगममान्यापलापः रूपभेदेनापि स 'नहि दृष्टदपि देवदत्तः कुण्डलिनं स्व-
माहोहती'ति न्यायेनासम्भवी, रूपस्य सम्बन्धगतस्थानिरिक्तस्योपगमे वा सम्बन्धस्यातिरिक्ततया किम-
परादम्, अनवस्थायाः समानत्वान्, भेदाभेदपक्षस्तु विरोधादेवासम्भवी, एकस्यानिर्वाच्यत्वमुपगम्य
गृहीतपक्षोपगमे च सम्बन्धमात्रस्थानिर्वाच्यत्वमेवेति । विषयत्वादेरनिर्वाच्यत्वेन तत्संसृष्टतया प्रपञ्च
वद्ब्रह्मज्ञोऽनिर्वाच्यत्वेऽपि शुद्धरूपेण न तथात्वं प्रपञ्चानां तु शुद्धरूपं नास्त्येव ब्रह्मातिरिक्तमित्याशये-
नाह अद्वैते चेति । द्वैताश्रयस्य = संसृष्टवनिबन्धनस्य । वास्तवस्य = व्यावहारिकप्रमाणसिद्धस्य ।
तेन 'सर्वं भूतमि'ति वदतो बाधग्रमसत्त्वेऽपि न क्षतिः । जनयितुमिति । "न च संस्कारारूढे"त्या-
दिप्रत्ये विरुद्धविषयकमानान्तरसत्त्वमात्रेणाद्वैतप्रमित्यनुपत्तिराद्विज्ञाता, अत्र तु विरुद्धविषयकत्वोपजी-
व्यत्वोभयविशिष्टमानान्तरमत्त्वेनेति ध्येयम् । विरोधिमानान्तरस्योत्पत्तिप्रतियन्धकत्वं नास्त्येवेति प्राप्नु-

न त्वविद्याविद्यमानेन; तस्मादविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्वार्धं चोपजीवन्त्या न परमार्थद्वैत-
बुद्धेः उपजीव्य शक्यः । यदि ध्रुतिजन्या भवन्त्यप्यद्वैतबुद्धिर्गविद्याविद्यमाना तथापि तद्विप-
यस्तावत्परमार्थसदेवाद्वैतम्, विरोधेन च तस्या बाध्यता, स च नास्तीति । तस्मात्—

पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं ध्रुतिः ।

बाधनादुपजीव्येन विभेति न मनागपि ॥ २ ॥

ध्रुतिरपि तदाह—“द्विनोयाद्वै भयं भवतो”ति । इति खण्डने प्रत्यक्षादिबाधोद्धारः ।

अथाद्वैतस्वरूपनिरूपणम् ।

तद्याद्वैतं “ब्रह्मैवेदं सर्वमि”ति ध्रुत्यर्थेन सहैक्यमापन्नं ब्रह्मैवं स्यात् । “विज्ञानमा-
नन्दं ब्रह्मे”ति च ध्रुत्या ज्ञानानन्दात्मतया व्यवतिष्ठते । तेन यदिदमद्वैतज्ञानं ध्रुत्या जनितं

कालेऽर्पादानीमभ्युपेत्यवादेनाह अद्वैतं हीति । यदि द्वैताभावः पारमार्थिकप्रतियोगिकः स्यादपारमार्थिकः
स्यात्, समसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधादित्यर्थः । ननु ब्रह्मातिरिक्तस्य मिथ्यात्वे तद्विषयकबुद्धितत्प्रामा-
ण्यादिरपि मिथ्यात्वेन ब्रह्मापि मिथ्यैव स्यात् । नहि शुक्तिरूप्यविषयकबुद्ध्यादेर्मिथ्यात्वे शुक्तिरूप्यं सार्धं
दृष्टमिष्यादाकृते यदीति । यद्यप्येत्यर्थः । शुक्तिरूप्यविषयकबुद्धेर्मिथ्यात्वे मिथ्याविषयकत्वं न प्रयोजकं,
अपि तु दृश्यत्वमेव, एवं तत्प्रामाण्यादिरपि । मिथ्याविषयकत्वं च प्रामाण्यस्यैव प्रयोजकम्, तथाच सर्व-
बाधकधोविषयस्य ब्रह्मणो मिथ्यात्वामभयेन बाध्याधिकसत्ताकवस्तुविषयकधिय एवेतरबाधकत्वेन
ब्रह्मबुद्धेर्मिथ्याविषयकत्वाभावेनाप्रामाण्याभावेऽपि दृश्यत्वेन मिथ्यात्वस्य ब्रह्मणश्च सत्यत्वस्य सम्भव
इति परिहरति तथापीति । विरोधेन = विषयबाधेन । तस्याः = बुद्धेः । बाध्यता = अप्रामाण्यम् ।
नास्ति । अद्वैतबुद्धादिव्यादिः । ब्रह्मणः शरणत्वं सर्वबाधकर्षाविषयत्वेन । प्रविश्य = प्रतिपाद्य । तदाह =
अद्वैतं ज्ञाणीकुर्वाणस्य भयाभावमर्थादाह । द्वितीयाद्वै = मिथ्यत्वप्रकारकप्रहाविशेषाभूतादात्मभित्तवप्र-
कारकप्रहविशेषादेव । एवञ्च तादृशविशेषत्वे भयप्रयोजकत्वव्यापकबलाभादात्मभित्तवप्रकारकप्रहस्य
निन्दितवप्रतीत्या तद्विषयस्यापि निन्दितत्वायाति, विषयस्य प्रशस्तत्वे तज्ज्ञानस्याप्राप्तस्यासम्भवात्,
एवं द्वैतमिथ्यात्वग्रहे सति भयाभावेन तस्य प्राप्त्यलक्षणेन तद्विषयस्य द्वैतमिथ्यात्वस्यापि प्राप्त्यर्थं
प्रतीयते, विषयाप्राप्त्यर्थे ज्ञानप्राप्तस्यानुपपत्तेरित्युक्ते एव ध्रुतेऽन्तात्पर्यमिति भावः । इति खण्डन-
शारदायां प्रत्यक्षादिबाधोद्धारः ।

अद्वैतं हि द्वैताभावः, तस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वे सत्यत्वं मिथ्यात्वं योभयथापि सर्वाद्वैतक्षतिः, भाव-
मात्रादुत्पत्तस्य ध्रुतिस्वारस्यविरुद्धत्वादित्यासङ्गद्वैताभावव्योपलक्षितब्रह्मणोऽर्जुनपदार्थनामाह तद्व्युत्पत्तिः ।
ब्रह्मैवेदं सर्वं = इदं सर्वं ब्रह्मैव, आविष्करोदम्पदार्थनादाग्न्योपलक्षिताधिष्ठानबोधकसमानविभक्तिकपद-
निचयत्वेनात्र बाधसामानाधिकरण्यात् एवञ्च ध्रुतेर्ब्रह्मातिरिक्तसहमानन्वं स्फुटमेव । सर्वपदभावे प्रत्यक्ष-
विषयस्यैव ब्रह्माभेदः सम्मान्यतेत्याशयेन सर्वेयमुपात्तमिति प्रत्यक्षाविषयस्यापि द्वैताभावस्य ब्रह्मभि-
न्नत्वम्, द्वैतप्रतियोगिकत्वेन रूपेणाद्वैतस्याविषयकत्वं पूर्वमुक्तमेवेति भावः । अद्वैतस्यान्येच्छानधीनेच्छा
विषयत्वरूपहाराद्यव्योपपत्तेर्नाह विज्ञानमिति । ज्ञानानन्दा प्रतया ननु ज्ञानानन्दाधारतया, उक्त-
ध्रुत्यादिसिद्धस्याद्वैतस्य व्याघातात् । आनन्दस्यानावृत्तबलाभाय ज्ञानात्मतोक्तिः; तथाच ‘मुखं मेऽनावृत्तं
भयन्ति’त्यादीच्छानां मन्त्रिष्ठावरणविषयताशून्यत्वप्रकाररूपसुखविशेषकत्वेन सुखस्य तादृशविषयताशून्य-
त्वेनैव पुरुषार्थनाया यत्कल्पत्वान्तरूपस्यात्मरूपसुखस्यापि तथाव्योपपत्तिः, सिद्धे दृष्टानुदयेन स्वात्म-

तद्विज्ञानाद्वैतात्मस्येव निविशते । ननु कथं तस्य धृत्या जन्यत्वमुपपद्यते । सत्यमेवं स्यात्, यदि नस्य पारमार्थिकी धृत्या जन्यतापि स्यात्, अविद्याव्यवस्थिता तु तज्जन्यता न पारमार्थिकेनाजन्यत्वेन विरुद्धयते; अतएव धृत्येदमेकं साध्यते । यत्तु तत्र यद्येकता भेदाभावां यदि त्रैकत्वसंख्या यदि वा ज्ञानात्मकत्वं यदि वाऽन्यः एवैकत्वनामा कश्चिद्-भेदापरपर्यायो धर्मस्तद्वत्त्वं वाच्यते तच्चाद्वैतव्याघातकत्वात्तत्र सेद्वधुं शक्नोति, तदा नदपि निष्पीडनमसहमानं तज्ज्ञानधुतिजन्यत्वेन सहैव निवर्तनाम्, यत्तु नादृशस्याद्वैतस्य धर्म-

सुलस्य च सर्वदासिद्धत्वेन 'अहं स्याम्, सुखं वा रूपमित्यादौऽऽद्या असमवेऽपि स्वामरुसुखनिष्ठानां धृतत्वस्यासिद्धत्वेन तद्विषयकेऽऽद्या सम्भवेन पुरुषार्थनायां स्थानिरित्यवस्थाप्रयोजकत्वादिति भावः । व्यवतिष्ठते = प्रमायिष्यत्यवस्थापयत्यर्थः । तेन = प्रह्वग एव ज्ञानात्मकत्वेन प्रह्वानिरित्यवस्थामावेन वा । ज्ञानं धृष्टुपास्तुविदात्मकं । विज्ञानाद्वैतेत्यादि । विज्ञानाद्वैतात्मानुयोगिकाभेदप्रतियोगिताभ्य इत्यर्थः । मनोवृत्तादौ ज्ञानाद्वैतस्याद्वानयिरोपिध्रुतिजननकत्वाद्विगुणमादायीपचारिक इति भावः । तस्य = निपाद्वैतात्मकज्ञानस्य । यद्यपि चिद्विनिष्ठवृत्तज्ञानं धृष्टुपास्तु तस्या प्रह्वामकताभिधाने जन्यत्वं नोपपद्येत, धृष्टुपास्तुचिन्तनं ज्ञानत्वे वृत्तेर्जन्यत्वप्रयुक्तमेव तत्र जन्यत्वमिष्यौपचारिकत्वात्तस्या नियमत्वेऽपि तदुपपद्यते एव, तथापि सर्वाभिधं प्रह्वेति मूलकृत्सिद्धान्ते सर्वपदार्थानां स्वरूपं परमार्थं प्रह्वेति घटादौ दृश्यमानापि जन्यता नियमप्रह्वभेदं मा विरोसीदिति तस्याः काल्पनिकत्वेन विरोधः परिहरणीय इति सर्वपक्षसाधारणं मुख्यं समाधानमेवाह सत्यमित्यादिना । अतएव = प्रह्वविषयकज्ञानस्य धृतिजन्यतो-पपत्तेरेव । इदं = प्रह्वम् । एकम् = अद्वैतम् । साध्यते = प्रतिपाद्यते । यत्तु तद्वत्त्वं योष्यते इत्यन्यथा; तत्पदार्थं भेदाभावादिकमाह तच्चेति । ज्ञानात्मेति । नवानन्दाधारमकत्वेन विनिगमनायिरहः; कल्पितानन्दाव-ज्ञानत्वादिधर्मैरानन्दज्ञानादेर्भेदोऽपि वस्तुत एकरान्, ह्युत्पत्तिमनतिरेके एव तत्परिणं ज्ञानत्वमानन्दत्वं सत्त्वं चैकत्वमित्यत्राप्यदोषाच्च । अभेदापरेति । अभेदस्याशङ्क्यं तद्व्यक्ति-वपदार्थभिधेयम् । तस्य = तद्वत्त्वं च । अद्वैतव्याघातकत्वादिति । ननु भावभूतधर्माणामधिकरणातिरिक्तत्वेनैक्यस्य प्रह्वत्वा-सम्भवेऽपि भेदाभाववपक्षेऽदोषः अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेनाद्वैताव्याघातान्, नच भेदस्यैक्याभावत्वे-नान्योन्याश्रयः, भेदत्वस्याखण्डोपाधिताया उक्तत्वात्, एवं ज्ञानत्वादिकलितजातेः स्वोपहितचिद्विद्यत्वात् तत्तादात्म्यापन्नशुद्धचित्त्यपेकत्वव्यवहारोपपत्तिरिति तृतीयपक्षेऽप्यदोष एवेति चे सत्यम्, अतएव "अभा-वानतिरेकस्वीकारादेव चाद्वैताव्याघात इति" पुरोदीरितम् तथापि परमार्थतो विचारासहसादेव तत्पक्षेऽ-प्यद्वैतस्याद्वैतामाह्वत्वमधुनोच्यते, नहि भेदाभावव्योपलक्षितत्वमपि शुद्धचिन्ति यत्तुं शक्यं नचा ज्ञानत्वो-पहितनादात्म्योपलक्षितत्वमपि, तस्यापि धर्मत्वात्, तस्याप्युपलक्षकत्वेऽनवस्थानात्, स्वरूपमात्रत्वे एवं न स्वीयमित्यनुभवविरोधात्, अनप्य तद्वृत्तिधर्माणाधारत्वोपलक्षितस्वरूपस्थैक्यमप्ययुक्तम्, नवा रूप-भेदेनाधाराधेयभावः प्रामाणिक इत्युक्तमित्यभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिरपि । निष्पीडनं = युक्तिः । तज्ज्ञानधुतिजन्यत्वेन = अद्वैतज्ञाननिष्ठेन धुतिजन्यत्वेन । यथा जन्यताया अपारमार्थिकत्वमुक्तं तथा धर्मान्तरस्यापि द्वैतस्याद्वैतस्य वा प्रह्वानिरित्यस्य तथात्वमेव, नह्येतावता सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा परै-र्वक्तुं शक्यम्, तैर्ह्यनिरित्यस्य परमार्थताद्वाकारादिति भावः । निवर्तताम् = अनवच्छिन्नवृत्तिकात्यन्ताभा-वप्रतियोगित्वमालम्ब्यताम् । नादृशान्यन्ताभावस्यापि प्रह्वामकनाया वक्तुमशक्यत्वात्का गतिरिति तु नाश-कनीयम्, अद्वैतधृतिवलादेव तस्य प्रह्वारूपत्वात्, 'द्वैताभाववद्वहो'त्यादिधियामाधाराधेयभावांशे भ्रमत्वेन तदुपपादनासम्भवेऽपि क्षायभावान्, नहि प्रह्ववादिनां तद्वनिरित्यमुपपादनीयम्, नवा धौनवोधस्यापि

स्य धर्मितया प्रमितं तन्मात्रमत्राशब्दधिगतं परमार्थतो व्यवतिष्ठताम् ; नहि परमार्थशुक्ती रजततया प्रनीयते यदा, तदा बाधात्तत्र रजतत्वे व्यावर्तमाने धर्मिव्यक्तिरपि तदपराध्रा-
त्रिवर्तने । इति खण्डनेऽद्वैतस्वरूपनिरूपणम् ।

अथ मुमुक्षुपदेशः ।

सेयमद्वैतशुद्धिर्न तर्कशतमवतार्यं प्राज्ञैरपनेया, यदाह श्रुतिः—“नैषा तर्केण
मनिरापनेये”ति, तस्मात्—

धीधना ! बाधनायाऽस्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।

क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमध्वी यदीच्छथ ॥ २४ ॥

सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि, यदाहुः—“स्वरूपमप्यस्य धर्मस्य नायते महतां भयात्”,

तस्मात्—

ईश्वरानुग्रहादेया पुंसामद्वैतवासना ।

महामयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते ॥ २५ ॥

तस्मात्—

आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनामद्वैतमाकलितमर्थतया धृतीनाम् ।

नस्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वा निष्पीडितादहह निर्वहते चिचारात् ॥ २६ ॥

तदिदमेताभिरात्ममतसिद्धसद्युक्तिलक्षणोपपन्नाभिर्युक्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमधि-
याचित्वालालासोऽपि श्रद्धावानु नावज्ञवान्, तदनु चानयैवोपनिषदर्थश्रद्धयाऽध्यात्मं जिज्ञा-

प्रह्यातिरिक्तोऽपि ताविकप्रमाणम्, एवञ्च प्रमाणवत्ताज्ञाज्ञानरूपाभ्यधिकरणक्षणेन प्रतियोग्यधिकरण-
कालपूर्वत्वाभावनियमो यथा सर्वैरुच्यते तथा चरमे मनः परिणामे स्वपरिणामज्ञानतत्प्रयुक्तद्वयाधिकर-

णकालपूर्वत्वाभावनियम एव श्रुत्यन्यथानुपपत्त्या तत्प्रामाण्यवादिभिर्वक्तव्य इति भावः । अधिकं ॥

“यः साक्षात्कुरुते समाधिष्विति” चरमपद्यत्तरदायां वक्ष्यते । अत्राधादिति । अत्राधिनतयेत्यर्थः
परमार्थेति । व्यावहारिकेत्यर्थः । तदपराधात् = आरोपितबाधात्, संघट्टरूपेण तु शुक्लैरिव प्रमाणोऽपि

बाधो न क्षतिकर इति भावः । इति खण्डनशारदायामद्वैतस्वरूपनिरूपणम् ।

अपनेया पृथ आपनेया । अस्य धर्मस्य = अद्वैतचिन्तनस्य, द्वौ वा प्रयो वा द्वित्राः, षडुग्रीही
संलयेयेति वच् । आपातत आकलितम् = पूर्वं पदपदार्थविभागशतयैवोत्पन्नेन भ्रमप्रज्ञानात्स्फुटितेन
ज्ञानेन विपरीकृतम् । चिदेव भूत्वा = चिदात्मनैव । निष्पीडिताद्विचारात् = मनननिर्दिष्टासनसहकृतात्
श्रवणात् । निर्वहते = स्वोपादानाज्ञाननिवर्तनक्षमभ्रमवज्ञानानात्स्फुटितापरोक्षमनोवृत्तिविययताशयः भ्र-
मवज्ञानानात्स्फुटितापरोक्षवृत्तेरेवाज्ञाननिवर्तकत्वम् ; ननु परोक्षायाम्, अपरोक्षत्वेऽपि भ्रमवज्ञानात्स्फुटि-
ताया वा, स्वोपादाननिवृत्तिजनकत्वं च वृत्तेऽज्ञानपटसंयोगस्य स्वोपादानपटनिवृत्तिजनकत्वबहुपपद्यते
एव, तस्याः स्वोपादाननिवृत्तिरूपत्वमेव वा, पूर्वोक्तनियमोपगमे तु न कस्यचिद्योयस्यावसरोऽतीति
भावः । अहहेति स्वानुभवसिद्धत्वसूचनाय । प्रमाणोऽप्रमेयत्वेन ध्रुवगन्धमाभिधानं तस्याविद्यादायामा-
पातत एव, युक्तिपूर्वकविकारेण तु मानमेवभावव्यवहारस्याप्रामाणिकत्वात् स्वप्रकाशनयैव तत्सिद्धिरि-
त्यपि स्पष्टार्थः । आत्मेति । तार्किकेत्यर्थः । अध्यात्मं परमार्थतत्त्वं = प्रत्यगात्मानं । जिज्ञासमानः =

समानः परमार्थतत्त्वं क्रमाद्बृत्तिव्यावृत्तचेताः स्वप्रकाशसाक्षिकं मानिकरतातिशयि
स्यात्मनैव साक्षात्कर्ष्यति । यथा च परिहृतचापलमाग्नतत्त्वामृतसगसि निमज्ज्य रज्यति
निरायासमेव मानसं तथाहमकथयं नैवधन्वतिस्य पद्मपुरुषस्तुतौ समं इत्येषा द्विः ।
इति खण्डने मुमुक्षुपदेशः ।

अथ खण्डनयुक्तीनां कथात्रयेऽप्युपयोगः ।

अभीष्टसिद्धायपि खण्डनानामग्विड गन्नामिव नैवमाप्ता ।

तत्तानि कस्मान्न यथाभिलाषं सैद्धान्तिकेऽप्यध्वनि योजयध्यम् ॥ २७ ॥

तदेतादृशीषु सर्वास्वपि दर्शनस्थितिषु काममास्माकीनाः खण्डनयुक्तयः प्रगल्भन्ते ।

मीमांसमानः । वृत्तिः शाब्दतत्त्वेताः = अनाम्नाकारवृत्तिविपरीकृतचेताः यदाहुः— अनाम्नादर्शनेनैव परा-
मानमुपास्महे” । स्वप्रकाशसाक्षिकमिति । सविषयिण्या पृथ वृत्तेः साक्षिवेषात्तद्व्यपदेशतया
तद्विषयस्यापि साक्षिवेषत्वमिति भावः । स्वप्रकाशचिदतिरिक्ताप्राप्तमिति वार्धः । साक्षिकरमातिशयि =
अपकर्षनाश्रयान्तरात्मकमईतं । स्वात्मनैव = स्वस्थेनैव चेनसा, अनाम्नाकारवृत्तिद्वयचेतमेति वाच्यम् ।
लौकिकान्द्साक्षारकारपेक्षणायाद्याविषयमनपेक्ष्येति वार्धः । साक्षारकारस्वावर्गविषयनासामान्य-
द्वयव्यवस्थम् । निमज्ज्य रज्यति = आम्नाकारातिरिक्तवृत्तिद्वयवाचीनाम्नैककानन्दकारनिर्विकल्पकवृत्त्या-
श्रयः । तादृशवृत्तिदशायाग्न्यानाम्नाकारवृत्तिद्वयव्यवस्थामात्र निरायासमेवेति । समं इति । जना हि
केचिच्छुष्कचेतसः, अपरे पुनर्दुःखराज्यधर्मविशेषालिङ्गितचेतसः, तेष्वपि ये प्राग्भवसंगदितपुण्यपरि-
पाकेनाद्याहतरविषयेषु चेतःसञ्चारासहिष्णवो “मत्तार्थं कल्पितं त्रैतमद्वैतादपि सुन्दर”मिति सुमतिवु-
म्विता जगदाराध्यदैवचरणामलकमलालिङ्गितलो “नयनं गन्धभूषणरया वदनं यदगदहृदया गिरा । पुल-
कैर्निविनं वपुःकश तव नामग्रहणे भविष्यती”ति वासनैकनिर्जनचेतनाः, ते भगवद्याहचरितचिन्तनैक-
तानतायामेव लोकोत्तरचमत्कारकारिर्विगलितचेत्याश्रयसंस्पर्शपरिपूर्णानन्दानुभूतिभाजः । शुष्कचेतसस्तु
कथमपि भगवदनुग्रहेण द्रुतचेतस्त्वमासाद्य भृत्यन्तरेण वाङ्मात्रप्रविक्षापनप्रभञ्जनायमनादिनेति भावः
द्विगर्थस्तु ज्ञानरसैव निवृत्त्यर्थं लोकस्य प्रवृत्तिः अतएव शशभङ्गागतमोनाशोद्देशिका न कस्यापि
प्रवृत्तिः, तस्यालीकस्य ज्ञानाभावात्, तथा यदाज्ञानस्य ज्ञानत्वे एव तद्विहृत्यर्थं प्रवृत्तिरुपपद्येतेति तज्ज्ञा-
नस्य प्रेमात्मकस्य विरुद्धत्वेनासम्भवात् तद्विद्वत्त्वमेव वाच्यमिति तदेव नित्यं ज्ञानं सुखात्मकं,
साक्षिपदासर्व सर्वप्रपञ्चभासकतया मांस्मागैरुपास्यमित्यादिराक्षरेष्ववगन्तव्य इति ।

परमात्मबुद्धिमन्त्रिले सखले सज्जडे तनोपि जडमानस नो ।

जडदशनेन जडता जनिता भवितानुतापविनतिर्विकटा ॥

इति खण्डनशारदायां मुमुक्षुपदेशः ।

विजिगीषोः स्थानभीष्टमतमात्रवाच्यपिकत्वं खण्डनयुक्तीनामाह—अभीष्टसिद्धायपीति ।
एवमर्थादस्य = तार्किकदिमतवाधस्य सिद्ध्युद्देशेनास्माभिरभ्यूहिगानामपि खण्डनानामित्यर्थः । यदा
खण्डने परमतवाधद्वारा स्वाभीष्टप्राप्तयेतस्य एवं = उक्तरीत्या सिद्धायपि तेषामाज्ञा = सर्वदर्श-
नाभिमतदर्शवाचकता राज्ञामिवाज्ञा न निराकृता । तन् = तस्मात् । सैद्धान्तिकोऽप्यध्वनि =
अद्वैत्यभिमतप्रक्रियायामपि । ब्रह्मणस्तु साक्षिन्वादेव वाचासम्भव इत्युक्तमेवेति भावः । एतादृशीषु =
प्रमाणाध्यापश्रयास्तु । स्थितिषु = प्रक्रियास्तु । आम्नाकीनाः = अस्माभिरभ्यूहितानि । प्रगल्भन्ते = वाध-

यासामीश्वरपरवशां विश्वव्यवस्थाप्रनास्थाय निरसनमशक्यं, तासामेवावतारणार्थमयं प्राधादुकप्रवादोपन्यासः । तथाहि—यदि शून्यवादानिर्वचनीयपक्षयोराश्रयणं, तदा तावद्-मूपां निराशयैव सार्वपथीनता । यदि तु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगन्तुमतावलम्बनं, तदापि लक्षणखण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेषखण्डने, लक्ष्यखण्डनयुक्तीनां च तद्विषयप्रमाणादिविशेषखण्डने, प्रत्येकं तात्पर्यम् । न च सौत्रादिलक्षणखण्डनेऽपसिद्धान्तापत्तिः, तादृश्याः सूत्रादिव्याख्यायाः खण्ड्यमानत्वात् । न च चाक्षर्यं—लक्षणविशेषवस्तुव्यवस्थापकप्रमाण-विशेषसूत्रादिव्याख्याविशेषखण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं, प्रमाणान्तरं, व्याख्यान्तरं च, चाक्षर्यं प्रसज्येत भवतोऽपीति; वितण्डाकथामालम्ब्य खण्डनानां यत्कथ्यत्वात् । तत्र च व्यावृत्त्यै स्वपक्षनिर्वाहं प्रति पर्यनुयागानवकाशात् । एवञ्च सति वादिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयागो निर्वाह एव, एकदेशियत्प्रत्ययवस्थातुं शक्यत्वात् । वैयाकरणानामिव च

फतावच्छेदकरूपस्यः । बाधकत्वज्ञाभावज्ञापकत्वं तदैकदेशोऽभावे सप्तमर्थप्रतियोगित्वमन्यव्यः । ईश्वरपरवशां = ब्रह्मणोऽवतारप्रयुक्तं ईश्वरत्वञ्च मायामन्वन्ध इति विद्वत्स्थितेर्मायिकगमनुभ्युपगम्य खण्डनयुक्तीनां निरासाम्भवः, नश्य मायिकबोधोपगमे तु युक्तीनामपि विश्रान्तःपातिव्यान्मायिकवा-वदपक्षभावादधिष्ठानप्रमानिवर्णितरूपनिरासस्य सम्भव इति भावः । अवतारणार्थं = निरूपणधीजप्रदर्श-नार्थम् । अयं = प्राक्कृतः प्राधादुकस्य भाष्यमिकादेः प्रावादः शून्यत्वादिविषयकस्तदुपन्यासः । ननु कथं शून्यत्वाद्देनवाद्योः प्रदर्शनस्य खण्डनयुक्त्यवतरगत्वन्तर्ग्राह—तथाहोति । शून्यत्वाद्ः सर्वा-निर्वचनीयवाद् । अनिर्वचनीयपक्षः विज्ञानानतिरिक्तानिर्वचनीयवाद् । सार्वपथीनता = सर्वाभावज्ञाप-करूपा सार्वपथ्यापिता । उक्तवादद्वये समर्थनीयस्य कस्यचिद्भावात्, ब्रह्मणः स्वतः सिद्धत्वात्, सर्वमतखण्डनेनैव शून्यत्वमिद्विसम्भवाच्च तादृशवादिनोर्विण्णायामुक्तमाधिकास्तिवान् । लक्षणवि-शेषेति । अधिष्ठानानधिष्ठानार्थविषयकत्वादिरूपप्रमादिलक्षणेण नैशायिकैः, अधिकाणप्रकारावच्छिन्न-विषयानतिरूपकत्वादिप्रमादिलक्षणेण च मीमांसकैः खण्डनयुक्त्यै उपयोज्यस्या इत्यर्थः । खण्डने इति तात्पर्यमिति परेणान्वयः । लक्ष्यखण्डनेति । सचेन्न बाधेत, असच्च प्रत्यक्षादिविषयतामालम्ब्येते-त्यादीनां, 'नाप्यापस्या प्रमामात्रते तेऽर्थाः स्वक्रियोचिताः । तद्विषयस्तदुरीकारे स्वाभयं कश्चिद्विस्तृतु' ॥ इत्यादीनां च युक्तीनामित्यर्थः । अमूपां च तार्किकावभिमतस्यापि बाधकत्वेऽपि विनोऽयामुद्भावनं न दोषावदम् । ज्ञाने सामान्ये च प्रव्यासस्तिवत्स्य, अनुभवत्वेऽसत्यत्वनिश्चयत्वोच्च ज्ञातिवत्स्य, स्मृतौ प्रमुष्टतत्तावत्स्य, स्विकल्पे निर्विकल्पाकपूर्वकत्वस्य, अनुमिती ज्ञायमानकरणकत्वस्य, उपमाने प्रमा-णान्तरत्वस्य, अपसिद्धान्ते दूषणत्वस्य, प्राचीनाभिमततर्कैर्नदूषणविभागस्य, स्वरूपाद्या प्रकमेदस्य, शून्यत्वप्रप्रकारयत्वयोः परमार्थसति कारणवत्ता, एवसाधन्यादृशस्य च खण्डनमयैवान्तर्भावनीयम् । तत्तद्विनिष्टलक्ष्यखण्डनपर्यवसायित्वात् । प्रमाणादीत्यादिना स्वानभिमतलक्ष्यादिकं ग्राह्यम् । प्रत्येक-मिति । उक्तरीत्या विशिष्य, न तु शून्यत्वादादाविव लक्ष्यलक्षणसामान्यस्य खण्डने इत्यर्थः । विशेषान्त-त्रयस्यऽभावबोधनरूपखण्डनैकदेशोऽभावे प्रतियोगितयाऽन्यव्यः । भवतः = साण्डनिकस्य । तत्र चेति । पर्यनु योगानवकाशादित्यन्वयः । व्यावृत्त्यै = खण्डनानन्तरम् । एवं च सति = वितण्डायां स्वपक्षनिर्वाहं प्रति पर्यनुयोगानवकाशे च सति । वैतण्डिकं प्रति नया पर्यनुयोगे स्वपर्यनुयोगानुयोगेन प स्य निग्रह इति भावः । एकदेशिनोऽस्यविशेषे प्रत्यवतिष्ठमानस्य तत्रांशे मतमेतेऽस्यस्यैवेत्येतो मतैक्ये खण्डनोपयोग-प्रतिपादनायानुरूपं दृष्टान्तमाह—वैयाकरणानामिति । शब्देति । अविप्रतिपक्षस्वरूपेयादिः । तेन

शब्दसिद्धिप्रदानस्य परकीयतत्त्वज्ञाननिरूपणार्थं समानपक्षस्थित्यापि पर्यनुयोगसाध्यव
हारिकतायाः सम्भवात् । यस्तुस्थितिं कुर्यादेन च विचारकेषावप्रथमेनायुक्तय उद्धर-
णीयाः अन्यथा यस्तुस्थितेश्चक्यत्वादिति वादेऽपि प्रयोगः सम्भवत्येव खण्डनयुक्तीनाम् ।
जल्पस्त्वेका कथा न सम्भवत्येवासामयिकी, चित्तगडाद्वयशरीरत्वात्, अन्यथा जल्पद्वये-
नापि किमित्येका कथा न कल्प्यतेः अत्रोचाम च जल्पविचारप्रस्तावे विस्तरणीतदिति ।
जल्पकथयापि चाभिधाने स्वपक्षे व्यावृत्त्य सद्बोधस्यापि प्रमाणतयाऽभिधानं कृत्वा तदो-
पाध्यायनकारी कामपि खण्डनयुक्तिमवतार्य बाधनीय इति जल्पेऽपि नात्यन्तमनयकाशः
खण्डनयुक्तयः । इति खण्डनखण्डखाद्ये खण्डनयुक्तीनां कथात्रयेऽप्युपयोगः ।

निर्जरादिशब्देषु वैषाकरणानां मूलव्यवहारेऽपि न क्षतिः । निरूपणार्थं = प्रतिपादयर्थम् । समानपक्ष-
स्थित्यापि = मतेष्वेऽपि । वादेऽपि खण्डनोपायोगमाह—यस्तुस्थितिमिति । तत्रनिर्णयमित्यर्थः ।
उद्धरणीयाः = निरमर्णायतया निरासकतया पोषणायतन्याः । अन्यथा = विरोधितोऽसिद्धावपुनर्नीती
युक्त्यन्तरनिरासे । युक्तिभिरेतानांभिः किञ्चाम यत्त वाचयनिराममिति तत्त्वबुधमुदाहरणनिर्वाच्यताया
एव तत्त्वस्थ निर्णयेन दूरीकरणीयेति भावः । चित्तगडायामेकेनैव दूष्यते जल्पे त्येकेन स्थापनं परेण च दूषणं
ततः तेन स्थापनं प्रथमेन च दूषणमिति परमतदूषणशक्त्या द्वयोरेव द्वैतगिष्ठकमग्न्याशयेनाह—
वित्तगडाद्वयेति । अथ जल्पस्योभयपक्षस्थापनावत्येन वित्तगडातो भेदः, अन्यथेकेन स्थापितस्य परेण
दूषणे एव जल्पाः समाप्तिमियात्, न तु तदनन्तरं परोऽपि स्वपक्षं स्थापयेदित्यत आह—असामयि-
कीति । समपक्षेऽप्यवधानवीनप्रवृत्तिकेयर्थः । वित्तगडायाः परपक्षहननमात्रमकृत्यात्तदनुकूलशक्ति-
ज्ञापनस्य तयोपपत्तावपि स्वपक्षक्षयपरपक्षहननोभयानुसूतलक्षिकविशेषज्ञापनस्य वित्तगडाद्वयामकजल्पा-
धानत्वात् समपक्षत्वेन वादिनोस्तत्र प्रवृत्तेन परपक्षदूषणमात्रेण तत्समाप्तिरित्यर्थः । अन्यथा = कथा-
द्वयस्य संहत्य कथान्तरत्वोपगमे । कल्प्यते इति । यथा स्वैकपक्षरक्षणपरंपक्षहननशक्तिजिज्ञासाया-
मेको जल्पः, तथा स्वपक्षद्वयक्षयपरपक्षहननशक्तिजिज्ञासाया अपोष्टसाधनताज्ञानाधीनाया अश-
क्यवारणत्वेन तत्सर्वे जल्पद्वयं मिलित्वा कथान्तरतामापद्येत तच्च पक्षद्वयस्यैकेन नैरन्तर्येण स्थापने,
परेण च ततो नैरन्तर्येण तद्दूषणे वा, एकस्य पक्षस्यैकेन स्थापने ततः परेण तद्दूषणे इति क्रमेण वेद्य-
न्यदेतदिति भावः । वादेऽपि क्रमेण स्थापनदूषणयोर्गोत्राभ्यां द्विषमागन्वाहितगडात् न नापादनीयं, तस्य
तत्त्वनिर्णयमात्रफलकात्वेन तेनैव पार्थक्यादित्याशयेनाह—अत्रोचामेति । ईश्वराभिमतवाचिति शेष
इत्याहुः । जल्पस्थानतिरेकाभ्युपगमे तस्य स्थापनासहितत्वेन तत्र खण्डनयुक्तिभिः परमतखण्डने स्वपक्षनि-
र्वाहार्थं पर्यनुयोगस्य सावकाशत्वेन तासामुपयोगो न सम्भवतीति प्रकारान्तरेण तमाह—जल्पकथयेति ।
व्यावृत्त्य = परपक्षखण्डनानन्तरं, स्वपक्षे प्रमाणतयेत्यन्वयः । स्वपक्षविषयकप्रमितिकरणतयेत्यर्थः । अभि-
धानं च सद्बोधत्वेन जानतो वाऽज्ञानतो वेत्यन्यदेतत् । नचैवमधर्मोत्पत्तिभयम्, तदपेक्षया धर्मस्थापि-
कस्थोपपत्तेः, परप्रतारकैर्दुर्जनैः सदैवेदशकथाया शिष्टैरुपदिष्टत्वात्, तदुक्तं “दुःशिक्षितकुलकौशलेनवा-
लिताननाः । शक्या किमन्यथा जेतुं वित्तगदादोषमण्डिताः ॥ गतानुगतिको लोकः कुमार्गं तत्प्रतारितः ।
मा गादिति च्छल्यदीनि ग्राह कारुणिको मुनि”रिति । इति खण्डनशारदायां खण्डनयुक्तीनां
कथात्रयेऽप्युपयोगः ।

समाप्तोऽयं खण्डनावतरणभागः ।

अथ लक्षणसामान्यखण्डनम्

कीदृश्यः पुनस्ताः ? उच्यन्ते; तथाहि-लक्षणाधीना तावत्लक्ष्यव्यवस्थितिः लक्षणानि चानुपपन्नानि, ज्ञाताधिकरणादिलक्षणनिरूपणद्वारेण चककाद्यापत्तेः । इति लक्षणसामान्यखण्डनम् ।

मूलाधारामनाधारामाधाराधेयचेतनाम् ।

चेत्यचक्रपरां ज्ञान्तां तां परां समुपास्महे ॥

ताः = खण्डनयुक्तयः । लक्षणाधीना = लक्षणज्ञानजम्भा । लक्ष्यव्यवस्थितिः = लक्ष्यस्य स्येतर-व्यावृत्तत्वेन प्रमितिः । लक्षणनिरूपणद्वारेणैव लक्ष्याणां परस्परव्यावृत्तेः प्रमाणोपायेन तद्विज्ञातोपथो-गितया द्वारासम्भवमेवाह लक्षणाधीनाति अलक्षिते प्रमाणोपस्थापनवकाशात् लक्षणानिरूपणे प्रमाणे-नापि लक्ष्यसाधनासम्भवात्, प्रमाणमपि च लक्षणाधीनव्यवस्थितिकमेव, यदाहुः-“मानाधीना मेयसिद्धि-मानसिद्धिश्च लक्षणा” इति । तथाच लक्षणखण्डनयुक्तिभिः प्रपञ्चानामभावस्य, व्यवहार्यत्वादिना चास-द्विलक्षणत्वस्य समर्पणे सदसद्विलक्षणत्वादिरूपमित्यावश्यतेषु पर्यवसानमिति भावः । अनुपपन्नानि = अप्रमितानि । अप्रमित्यवभाषकं वाचकमाह ज्ञातेति । आदिपदेन तत्तल्लक्ष्यनिष्ठव्यावृत्तिप्रतियोगी प्राज्ञः । ज्ञातेनाधिकरणादिना लक्षणनिरूपणं चककाद्यापवादकम्, तथाहि-ज्ञातलक्षणं प्रति लक्षणप्रतिपादनस्य निष्कलत्वात्, अज्ञातलक्षणं च प्रति लक्षणवाक्यस्याप्रतिपादकत्वात् “नच सर्वे व्यामृदा येन प्रतिपाद्य प्रतिपादकव्यवस्था न स्या” इति निबन्धोक्तदिशा वस्तुतो लक्षणं जानानोऽपि लक्ष्यविशेषलक्षणत्वेना-जानानो लक्षणवाक्यप्रतिपाद्य इति तार्किकमतम्; तदयुक्तम्, लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यस्य लक्षणाधिकरणा-नभिज्ञत्वे आप्रयासिद्वैलक्ष्यमस्यानभिधानीयत्वं मा प्रसङ्गीदिति तदभिज्ञत्वाच्च लक्षणवाक्यप्रतिपाद्य-ताया वक्तव्यत्वात् तदभिज्ञानस्य च व्यावृत्तत्वात्प्राप्त्यामप्यमज्ञोदक्षमन्वान्, व्यावृत्तत्वेन लक्ष्यस्य पूर्वं ज्ञातत्वे हि लक्षणाभिधानवैयर्थ्यं तावत्सुखमेव, तादृशज्ञानस्यापि लक्षणाभिधानपूर्वकत्वे त्वभिधानान-वस्थापि प्रसक्तैव, तस्य प्रमाणान्तरमूलकत्वेऽपि वस्त्वनवस्था, लक्षणस्यापि लक्षणान्तरार्थानव्यावृत्ति-कत्वात्, असम्भवयुक्तिकं हि क्वचिदपि स्वरूपस्यैव लक्षणत्वं, अस्मैर्दं लक्षणमिति भेदाधीनव्यवहारानु-पपादकत्वात्, रूपभेदोपगमे तु तादृशरूपविशिष्टयोरव्यन्ताभेदे कथञ्चान्नोपः, भेदाभेदे वा कथञ्चानिवा-च्यवाद्; अन्यन्तभेदे वा कथञ्चानवस्था, नवैष्टव्यैव सा. यतोऽनुभूतिपथातिवर्तिनीमनन्तरूपमालो न संख्यावानुपेतुमुत्सहेत, अन्यथाऽनवस्थाया जातिवाचकता वाच्येत, यथा चार्थापत्तिरपि नात्र सावसरा. तथा बहुधाः प्रतिविहितमधस्तात्, युक्ता चानवस्थावेनैव दूषकता, अन्यथा क्वचिद्व्यवस्थानवस्थाया अपि दूषकत्वोपगमेन ज्ञानानवस्थावस्य दूषकतावच्छेदकताया वक्तुमशक्यत्वेन रूपान्तरस्य चानुगतस्याभावेन यत्र यत्रानवस्थायां प्रामाणिकानां दूषकत्वव्यवहारान्नस्या एव दूषकत्वस्याको पुरुषगतप्रामाणिकत्वस्य तत्तद्दर्शनभेदेनान्यवस्थितत्वादनवस्थाया दूषकत्वमव्यवस्थितमेव स्यात्, एवं च सति ज्ञानानवस्थापि, लक्षणमोक्षस्योत्तरोत्तरापेक्षया लक्ष्यत्वेन व्यावृत्तत्वेन तत्तज्ज्ञानानामपेक्षणीयत्वात्, व्यवधानलक्षणज्ञानधा-रायामपि दूषकता तार्किकप्रसक्तैव, अतएव तर्कमणिरहस्ये मधुरानाथैः “नहि कदाचिदन्तराविच्छेद एवानवस्थापरिहारः, किन्वाप्यन्तिकविच्छेदे एवेति सकल्पमप्रदायभिद्धमि”त्युक्तम्, अनवस्थान्वयमेव

दूषकतावच्छेदकमिति तदाशयः । एतदाशयमूल्यं च “अनवग्यादयो दोषाः सत्तां निगन्ति यन्मुन” इति मूलश्रुतिः । एतेनाभ्यावृत्ततया लक्ष्यज्ञानोपेक्षापक्षोऽपि विशिष्टः; लक्ष्यस्याभ्यावृत्ततया ज्ञाने लक्षणस्यापि लक्ष्येतरसाधारण्येन ज्ञानाल्लक्षणभिधानवैफल्यपक्षेः नहि पृथिवीं जलाम्बाहुतां बुध्यमानो गन्धवत्तां सेष्युच्यमानो गन्धं न जलवृत्तिनया प्रतिपद्येत् । नच-प्रत्यक्षादिना जलादौ गन्धभावं निश्चिन्वानो ‘गन्धवती पृथिवी’ति यात्याज्जलादिभ्यावृत्तां तामाधिगच्छति, तदुक्तम्-“लक्षणरूपविदोपदर्शनाभावात्प्राक् धर्मिज्ञानस्य व्यामुख्येऽपि तत्सद्वृत्तधर्मिज्ञानस्यानवधानम्”मिति; गन्धवत्तावच्छेदेन च न पृथिवीत्वमेव विदुषो येन गन्धाभाववत्त्वपि पृथिवीव्यतिपत्तिरसम्भवेन निश्चितगन्धभावात् जलादौ पृथिवीत्ववृत्तिं नास्तीत्यनेन किन्तु पृथिवीत्वावच्छेदेन गन्धमपीति गन्धे व्यापकताया अपि प्रतीती गन्धाभावयति पृथिवीत्वमवगम्युं नास्तीति प्रभवतीति-वाच्यम्; गन्धे जलादिगतधर्माभेदप्रहे जलाद्यवृत्तिवत्प्रहस्यासम्भवेन तदर्थं गन्धे तत्तदितरभेदप्रहस्यावश्यकत्वेन तस्य च लक्षणान्तरं विनाऽसम्भवेनौकरीत्येवानवस्थानामापत्तेः, प्रवादस्य प्रथामकये ॥ चक्रपदम्, अन्यथा त्वन्योन्याश्रयः, एवं च लक्ष्यव्यावर्तकत्वे तद्व्यवहारे वा लक्षणभिधानस्योपायताया पदानुपपत्तेः “उपायस्योपायान्तरादूषकत्व”मिति न्यायानवतरेण प्रमाणान्तरेण जलादौ गन्धाभावस्येव तेनैव गन्धवत्त्वेन पृथिवीत्वस्यापि निश्चयसम्भवेन लक्षणभिधानं विफलमेव, को हि मन्दो गन्धस्यावृत्तिवत्प्रहामाये, गन्धं, पृथिवीं, जलादौ गन्धभावं च, प्रतिपद्यमानो गन्धवती पृथिवीति प्रत्येयुं न पारयेत्, तादृशप्रतीतिसामग्रा वृत्तश्चान् । एतेन-लक्षणमितरव्यावृत्तवत्त्वच्छेदपि तल्लक्ष्यव्यावर्तकतया चो न जानाति तं प्रति तस्य विषयव्यावर्तकत्वं योध्यते इति-निरस्तम् । एवं पृथिव्यामितरभेदसाधने तत्प्रतियोगिजलादेरधिगमो यद्यभ्यावृत्ततया तदा पृथिव्यपि तस्मादभ्यावृत्ततया शक्याधिगमेति पुरोदीरितदोषोन्मेषः, यदिभ्यावृत्ततया, तदा पृथिव्या इतरव्यावृत्तवत्त्वधिगमं विना जलादेरपि तादृशाधिगमोऽसम्भवोऽन्योन्याश्रयः व्यवस्थापितं च पूर्वं भेदप्रहायत्तत्त्वानुयोगिप्रतिबोधिभावप्रहस्य भेदप्रहकारण्यम्, कृतीवादिर्भेदप्रहस्यान्तर्भावेन तु चक्रकादिकमिति ।

ज्ञानाधिकरणादीतिपाठे तु प्रयोजनमादिना ग्राह्यम्, लक्षणानां ज्ञानाधिकरणप्रयोजनप्रयस्य लक्षणं = स्वरूपं तन्निरूपणद्वारेण यथासम्भवं चक्रकाद्यापत्तेः तत्राधिकरणस्य स्वरूपं व्यावृत्तत्वेन गृहीतं वाऽभ्यावृत्तत्वेन गृहीतं वेतिविकल्प्य निरस्तमेव; प्रयोजनस्य स्वरूपं व्यवहारेण वेतरव्यावृत्तिज्ञानं वा; उभयथा लक्ष्यलक्षणयोरितरव्यावृत्तत्वेन प्रतीतिं विना तदसम्भवात्पूर्वोक्तखण्डनसत्कारः; चक्षरति च व्यवहारस्य प्रयोजनत्वासम्भवं प्रत्यक्षखण्डने । लक्षणज्ञानस्य स्वरूपं प्रमात्वं वाऽप्रमात्वं वा, द्वितीये तत्त्वस्यापि याथाव्याससम्भवाः, आद्ये प्रमात्वस्य दुरवधारणत्वमित्याशयेन प्रथमं प्रमात्वमेव निरसिष्यति. लक्ष्येतरावृत्तिवत्त्वेन लक्षणज्ञानस्य प्रमात्वे एव च लक्ष्ये इतरव्यावृत्तिप्रहस्य प्रमात्वसमर्पणं स्यात्, तथा लक्षणज्ञानस्यैव तु पूर्वोक्तविधा चक्रकाद्यापत्त्या प्रमात्वासम्भवं इति भावः ।

आदिपदेन च लक्षणमात्रेऽनित्यत्वादिप्रकाराः सूचिताः, तथाहि-गन्धस्य तत्समवायस्य वा लक्षणत्वे तस्य कान्तिकेनानित्यमात्रवृत्तिवादिभ्यासिः, समवायेन गन्धवत्त्वस्य समवायसम्भवावच्छिन्नगन्धत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वरूपस्य लक्षणत्वेऽपि तथैव, यथाहि घटसंयोगस्य मूलत्वे कृतावेव संयोगसम्भवावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वं ततोपेयते, तथा गन्धसमवायस्य जलादौ कयमपि वृत्तौ समवायसम्भवावच्छिन्नगन्धत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वमपि तत्र किमिति न स्यात् यदि च गन्धसमवायस्य स्वरूपसम्भवेनाधिकरणे एव तादृशाधिकरणतोपगमस्तदापि स्वरूपसम्भवात्त्वान्तरेकत्वं कालिकेन तस्य जलादौ वृत्तौ कथं

अथ प्रमात्वखण्डनप्रकरणम्

तत्त्वपदार्थखण्डनम् ।

तेषु तावत्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्ययुक्तम्, तत्त्वशब्दार्थस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्; तस्य

नोदितदिशादोषः, तादृशाधिकरणत्वस्यापि कालिकेन जलादौ घृत्तेश्च, तादृशाधिकरणतावावच्छि-
न्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वस्य प्रवेशे च तस्यापि कालिकेनालक्ष्यवृत्तित्या-
दोष एवेति तस्यापि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वं प्रवेशनीयमित्यनवस्था-
धामुण्डोदरप्रवेतमपास्य न निस्तारः । एवं लक्ष्यपरस्वपदघटितलक्षणवाक्यस्थलेऽपि स्वपदेनालक्ष्य-
मादाय प्रसङ्गनीयम् । कालिकस्वरूपसम्बन्धादीनां वैलक्षण्यस्य प्रतीतिवैलक्षण्यपङ्कनस्यैव घटतत्त्वेना-
न्योन्याश्रयाच्च सम्बन्धविशेषनिवेशानामकिञ्चित्करत्वं द्रष्टव्यम् । किञ्च गन्धवाचं न गन्धवाचच्छिन्ननिरू-
पकतानिरूपिताधिकरणत्वं, सामान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वं च सामान्य-
धर्मावच्छिन्नवृत्ताप्रतीत्युपपत्तेः शुद्धसामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणताया मानानालिङ्गि-
तत्वादिति व्यक्तं व्युत्पत्तिवादसिद्धान्तलक्षणादौ । अन्यथा तादृशाधिकरणतावास्तत्रानन्ताधिकरणतात्वा-
द्विधर्माणां सम्बन्धस्य च कल्पनापराधा गौरवात् । अतएव विशेषाभावकृतेनैवालङ्घ्यमात्रान्याभावां
नातिरिच्यते इति प्रामाणिकाः । नापि गन्धत्वघटितधर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वं सत्,
तादृशधर्माणामसङ्ख्येयत्वात् सकलतद्वच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणता-
प्रसिद्धेः । नापि तत्तदगन्धवाचच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वम्, चालनीन्दायेनाश्रयः । रीति-
श्चैषा खाण्डनिकैः प्रत्येकमिलितविकल्परानुपपत्तिरिति निगद्यते । एवं समवायेन गन्धवाचस्य वैज्ञानिक-
स्यातिप्रसक्तत्वात् वास्तवस्यैव निवेशनीयत्वान् वास्तवत्वनिर्णयस्य च तत्र तद्वत्प्रज्ञानीयप्रमात्वनिर्णया-
धीनत्वात् प्रमात्वस्य च तत्र तद्वत्निर्णयाधीननिर्णयकत्वालक्षणमात्रेऽन्योन्याश्रयो द्रष्टव्यः । एवं सर्वत्रैव
लक्षणैर्न केवलव्यतिरेकिणैरभेदसाधने व्यतिरेकव्याप्तावुपाधिभेदः, यथा पृथिवीश्चेतनमिच्छा गन्धवाच-
दित्यत्र 'यद्येतद्भेदाभावस्तत्र गन्धाभाव' इति व्यतिरेकव्याप्तीयसाध्यव्यापकीभूतस्य पाकजल्पाभावस्य
श्वाभाववापक्षवृत्तिवैतरे सन्निधेतरभेदाभावव्यापकत्वेनानिश्रितस्य सन्निधोपाधित्वसम्बन्धः, यथा च
तर्कोऽपि नात्राद्यतरीतुं क्षमस्तथाऽनुमानापमानवेलायां वक्ष्यते । एवं सर्वत्रैव लक्षणै लक्ष्यवृत्तिबाभावः
शक्यसाधनः, यथा गन्धः पृथिव्यवृत्तिगुणत्वात् दीप्यमान् रूपादः पक्षसमावाह व्यभिचारः, चन्द्रभेदप्रत्य-
क्षवृत्तिव्याप्यगन्धप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेन प्रमात्वखण्डनस्यावतारणीयत्वेन च न साधः, अतएव
पृथिवी गन्धाभाववर्मा द्रव्यत्वात् जलादिवदितरीतिरपि क्षोदक्षमा, नच पृथिव्यगन्धावगन्धसमवायिका-
रणत्वाभावयोस्वाधिवम् उक्तहेतुम्यामेव तयोरीपि पक्षे साधनीयत्वेन साधनाव्यापकत्वस्याशक्यनिश्च-
यत्वात्, साध्योपाध्योर्ध्यासावुक्तरीत्यैवोपाधिसन्देहाच्चेति दिक् । इति खण्डनसामान्यखण्डनम् ।

स्मृतिहेतोः प्रमाणान्तरतापत्तिमिया प्रमात्वस्य स्मृतिव्यावृत्तर्म्यवोपगमादित्याशयेनानुभूति-
रिति । अनुभूतिर्यं च विशेषणज्ञानजन्यनावच्छेदकतया मिद्वन्नुमित्यादिमाधारणं ज्ञातिरूपं स्मृतिमि-
ज्ञानत्वं बोधयथापि स्मृतिव्यावृत्तमेवेति भावः । प्रमा = प्रमाणार्थः । तत्त्वं यदि प्रमातापरपर्यायं विषयतया
निविष्टं तदाऽऽमाश्रयः, यदि च याथाव्याप्यपरपर्यायं विषयिणि विशेषणं तदा याथाव्यखण्डने प्रतिविधान्यते
इत्याशयेन प्रकारान्तरमाक्षिपति तस्य भाव इति । तज्जेदव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति नञि-

शब्दः स्वरूपमात्रवचन इति; एतदप्ययुक्तम्, स्वरूपत्वस्य जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि वृत्त्य-
वृत्तिभ्यामनुपपत्तेः स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासम्भवेन प्रतिविपयव्यावृत्त्या लक्षणस्था-
व्यापकत्वापानात्; कथं च 'तत्त्वे'ति विपर्ययादेर्निरासः. तथाहि-शुक्लौ यो रजतत्व-
प्रत्ययः सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव, नहि धर्मो वा रजतत्वं वा न स्वरूपं, नापि तयोः
प्रतिभासमानः सम्बन्धो न स्वरूपमिति युक्तं, समवायो हि तयोः सम्बन्धः प्रतिभाति, स
च स्वरूपमेव ।

सत्यं समवाय स्वरूपं, स एव तु शुक्तिव्यक्तौ रजतत्वस्य नास्तीति चेन्मैवम्; तत्र
नास्तित्वेऽपि स्वरूपताया अव्यावृत्तेः. नहि गेहे देवदत्तो नास्तीति स्वरूपं न स्यात् । न
स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते. किन्तु यद्देशकालसम्बन्धि यत्स्वरूपं प्रतीतं तस्य तद्देशकाल-

स्वीचिन्त्येन प्रकारान्तरेण तन्निरासस्य तार्किकागामुन्मत्तप्रलापत्वापत्तेः । अन्यत्रापि तत्त्वलक्षणेपु क्षिरोम-
प्यादीनामप्याप्यभिधानस्यासाहस्यत्वापत्तेः, सर्वत्रानुगमस्यैव सरलसरणिस्वात् । एवमपि वा सर्वेषां
प्रमाणाणां प्रातिस्विकरूपेण लक्षणाशस्तेरसिद्धिरेव । प्रमापदसमयग्रहानुपपत्तिश्च । तस्माच्चालनीन्यायै-
वाप्यासिद्धिर्पारैय । एतेन-तद्वृद्धिदोषप्रकाशविच्छिन्नतत्प्रकारकताशास्त्रानुभवस्तत्प्रमा, तद्वृत्ता प्रकारिता च
प्रमात्रनिर्णायकसम्बन्धेन तद्वृत्ता च तन्निरूपितसम्बन्धिता, नतु तन्निरूपिताधारतामात्रं तेन वृत्त्यनिर्वा-
मकसम्बन्धेन प्रमायां नाप्यासिरिति-निरस्तम् गुणकर्मोत्पन्नविशिष्टसत्तावान् गुण इत्यत्र प्रमात्ववार्णाय
तत्सम्बन्धेन तद्वर्माविच्छिन्नतन्निरूपितसम्बन्धितावति तत्सम्बन्धेन तद्वर्माविशिष्टतत्प्रकारकानुभवत्वस्य
विवक्षायामयं घट इत्यादौ घटावादिप्रमायामव्याप्यापत्तेः । तद्वर्माविच्छिन्नत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभावस्य
प्रकारतायां निवेदोप्यनुपपत्तं वदधमागदिशा पाकरस्ते इयामोऽयमिति धियः प्रमात्वापत्तेः । तत्सम्बन्धि-
वर्मावैज्ञानिकस्य निवेदोऽतिप्रसङ्गेन यास्तवस्यैव निवेदनीयत्वात् तस्य च तत्प्रतीतेः प्रमात्वनिर्णयं
यिना निर्णेतुमशक्यमादावशो न्यायवाच्येति । स्वरूपत्वस्य जातित्वे समवायेनैव तस्य वृत्तिमत्ताया
वाच्यवान् सामान्यादेर्निस्स्वरूपत्वापातादाहोपाधेर्वैति अल्लण्डोपाधेरित्यर्थः । स्ववृत्तित्वे आत्माश्रयः,
नच केवलान्वयिष्योपगमे तद्वन्प्रधानुपपत्त्यैवामाश्रयो न दोष इति वाच्यम्, आत्माश्रयात्तस्यैव न केव-
लान्वयिष्योपगमसम्भवः, इतिमिदमेव श्रुतिवदवाप्यत्वस्यान्वयप्रकृतत्वात्, प्रमेयत्वादावपि प्रमेयत्वान्त-
रस्यैव वृत्तेः । न च प्रतियोग्यममानाधिकारमात्रप्रतियोगितामवच्छेदकधर्मैव तस्यैव केवलान्वयित्वरूप-
त्वान् प्रमेयत्वात् तदश्रयममादायैव प्रमेयत्वादेः केवलान्वयित्वमिति-वाच्यम्, सकलप्रमेयवृत्तित्वादि-
घटितस्य प्रमेयत्वस्याप्यननुगतत्वादल्लण्डोपाधित्वेऽपि तन्निरूपितमेयत्वेऽपि तद्वृत्तेरावश्यकत्वेनाप्योप्या-
श्रयात्तादशधर्मतायास्तत्प्रामात्रभावात्, प्रमात्वस्यानुगन्तुमशक्यत्वात् । स्वरूपत्वस्य स्वावृत्तित्वे तु स्वरूप-
त्वविषयकप्रमायामश्रयित्वमिति भावः । अव्यापकत्वेति । लक्ष्यमात्रसाधारण्याभावेत्यर्थः । तत्वेतीति ।
इतिपदं लुप्तवृत्तीयान्तम् । आदिना संशयो प्राह्यः ।

रजतत्वस्य नास्ति = रजतत्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टो नास्ति, तेन समवायस्यैकत्वपक्षेऽपि नास-
द्भितिः । नन्वसद्विषयकान्यानुभवत्वमेव तत्त्वानुभवत्वम्, तत्त्वस्य सत्त्वात्मकत्वात्, अमे तु संसर्गस्था-
लीकस्यैव भागाङ्गीकारात्तद्व्यावृत्तिः, सर्वांशे प्रमाया एव लक्ष्यत्वान्त्वान्तवैयर्थ्यमिति चेन्न; सदसतो-
त्पत्तरागासम्भवेनालीकसंसर्गस्य अमे भागासम्भवान् । सम्बन्धि = सम्बन्धितया । तस्येति । तत्सम्ब-
न्धिदेशकालयोस्तद्व्यावृत्तित्वस्य तद्देशे प्रमात्वमित्यर्थः । प्रतीतिमात्रस्य देशकालविषयत्वमप्येव, अयं
घट इत्यादौ घटादेरेव रजतादावप्यल्लक्षणात्, "न सोऽस्मि प्रत्ययो लोके यत्र कालो न मानते"

सम्बन्धि स्वरूपं तत्त्वमुच्यते इति; मैघम्; देशकालसम्बन्धांशे प्रमाया अप्रमात्वापातात् ।
तयोः स्वरूपमेव तत्त्वशब्दार्थ इति चेन्न, तत्त्वशब्दस्यानेकार्थत्वेन लक्षणाव्यापकतापत्तेः ।
अथैवं प्रपे-यद्यथाभूतं प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते । नूनदपि युक्तम्;
यद्यथाभूतं प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथाभूतं स्यात् तदाप्येवं
तत्त्वं स्यादेवेति भाविपाकजरागः कुम्भः श्यामतादशायामपि रक्तपित्तिना रक्ततयोपलभ्य-
मानस्तत्त्वं स्यादिति तद्व्युद्धेः प्रमात्वापातः । 'यदा नदे'नि विशेषणप्रक्षेपणे च कालविशि-
ष्टताप्रतीतेरप्रमात्वापातः, नहि कालवैशिष्ट्येऽपि कालान्तरसम्बन्धः सम्भवी । अन्योपा-

इत्यभियुक्तोक्तेश्च, अन्यथा तत्कालीनज्ञानेन तत्कालीनप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । दर्शेति । यद्यपि
वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन प्रमायामन्यासिष्युदासाय सम्बन्धिव्यापारानाधारसाधारणं विवक्षणीयमिति
परमात्वादेरनधिकरणकर्यापि प्रमायां नाव्याप्तिः, तथापि सम्बन्धमाश्रय्य भेदानान्तरीयकत्वाभेदे सम्ब-
न्धनाया अभावादुक्तानुभवस्य देशकालानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोग्यं प्रमात्वोक्तौ देशरूपानुपयोग्यं
प्रमात्वासम्भवः, एवं च देशात्मकाधारानवगाहिप्रमायामन्यासिरपि, रूपभेदेनैकसम्बन्धप्रतियोगिवादा
योगित्वयोरैकप्रयोगमेऽपि कालरूपानुपयोग्यं प्रमात्वासम्भव एव । अध निरुक्तानुभवत्वं स्वविषयसम्बन्ध-
प्रतियोग्यं इव तदनुपयोग्यंऽपि प्रमात्वमिति चेत्तथापि गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावात् शुण इत्यत्रानि-
न्यासिरित्यादिपूर्वोक्तमनुसन्धेयम् । लक्षणेति । चालमीन्यायेनेत्यादिः । तत्ताघटितत्वेनाप्यव्यापकत्वं
द्रष्टव्यम् । तत्सम्बन्धितावति तदवगाहानुभवत्वं तत्प्रमात्वं, नच संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटसम्बन्धिता-
यति समवायावच्छिन्नघटविषयताकानुभवेऽतिव्याप्तिः, उभयत्रैव सम्बन्धविशेषद्वयं निवेशनीयत्वात्,
घटे घटावगम्यग्राह्यासिवारणाय तद्वतीति नोक्तम्, सम्बन्धिता तु स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याशयेन देश-
कालावपहायासङ्गते अर्थैवमिति । परमार्थतो वस्तुनः । इयत्स्थितं = सम्बद्धं । एवं = निरक्तं ।
प्रमात्वापात इति । नषेष्टापत्तिः, कदाचित्तर रक्ततासंशय इति वाच्यम्; प्रतीतिमाश्रय्य स्वाधिकर-
णसमयावच्छिन्नवस्तुविषयकत्वात् श्यामतादशायां 'अयं घटोरक्त' इति बुद्धेः प्रमात्वस्य वस्तुमशक्यत्वात्
अतएव प्रत्यक्षमणी सविकल्पकत्वादे- "प्रतीतेः समयविशेषविषयवन्नियमात्, अतएव पाकुरते 'इया-
मोऽय' मितिधियोऽयथार्थत्ववहारो लौकिकानां श्यामत्वस्य वर्तमानत्वेनावगमात् । एतेन-इयामत्वधी-
रनत्र दयार्थैव, घटे कदाचित्तासत्त्वात्, 'इदानीमयं इयाम' इति प्रतीतेराकार एव नेत्यपास्तम्; अतएवा-
तीतानागतवद्व्यगोचरत्वे विद्यमानधूमेन 'पर्वते वद्वि'रित्यनुमितेर्वर्तमानवद्विषयत्वादिदानीं वद्विनिष्-
येन वद्विप्रतिप्रवृत्तिः, अन्येदानीं तत्सन्देहे प्रवृत्तिर्न स्यात्, 'यदा धूमस्तदा वद्वि'रिति व्याप्तावपि तद-
ज्ञानदशायां प्रवृत्तेरन्यथानुपपत्ते'रित्युक्तम् । तत्सम्बन्धितावद्विशेषकत्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धितावच्छेद-
ककालावच्छिन्नतदवगाहिताकानुभवत्वं तत्प्रमात्वं तथाच नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह यदेत्यादि । यदा यथा
भाभूतं प्रतीयते तदा तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमित्युक्ताविरथः । कालवैशिष्ट्येऽपीत्यपिना काल
उपादेयः । कालान्तरेति । कालेत्यर्थः । उक्तलक्षणे तत्प्रदेन कालस्य चतुर्मासकत्वात्तदंशे प्रमात्वव्यव-
हारो न स्यात्, नच कालः स्वयमेव स्वसम्बन्धितावच्छेदकः, तथात्वे स्वाधारताया अपि स्वस्मिन्नावश्य-
कत्वेनास्मादप्राप्ता । तदुक्तं प्रत्यक्षमणावभाववादे- "नच तत्समयविशेषे तत्समयविशेषयोगः, अभेदे
सम्बन्धानुपपत्तावापाराधेयभावामावा"दिति । एवं च घटाभावे घटो नास्तीत्यादावप्यनिर्वाच्यतैव गति-
रिति भावः । अन्योपाध्यवच्छिन्न इति । क्रियाप्रचयात्मकेन तत्कालमात्रवृत्तिप्रदायविशेषेण योपा-
धिनाऽवच्छिन्नो महाकाल एव ग्रहादिन्यवहारभाक्, तथाभूत एव च न 'इदानीं घटोऽत्र'स्यादिप्रतीति-

यवच्छिन्नः सोऽप्युपाध्यवच्छिन्नेन सम्मन्तस्यतीति चेत्, तर्हि देवदत्तः कुण्ड-
लिनं स्वमारोक्ष्यत्येव । उपाधिभेदेऽप्युपधेयस्यैकत्वानिवृत्तौ नैवमिति चेत्तुल्यम् । एतेन
कारणं तत्त्वमिति निरस्तम् : सर्वस्य तथात्वे प्रमित्यभावेनात्माधयेण च प्रतिक्षणविशिष्ट-

विषयः, उपाधेरेव प्रहरादिरूपतोक्तिस्त्वौपचारिकाति भावः । दृष्टव्यपि देवदत्तः = दण्डी देवदत्तोऽपि । तथा
च दिनस्य प्रहर इत्यादि प्रतीतिर्नापलप्यते अपि तु तस्या अनुपपन्नत्वमेव प्रदर्श्यते इति भावः । उक्त-
प्रतीतिरुपाधोरेव सम्बन्धमवगाहते नतु काले कालस्येत्यपि केचित् । लक्षणे उपाधिरूपकालं निवेदय्य
कालांशोऽप्रमाणं परिहरणीयमिति तु न वाच्यम् ; उपाधिमहाकालयोरनुगतकालत्वस्याभावेन कालिकस-
म्बन्धावच्छिन्नाधारत्वस्य च कालत्वेनिरूप्यत्वेन महाकालवैशिष्ट्यावगाहिधियोऽप्रमात्यापातादिति । एतेन
घटाभावे घटो नास्तीत्यादावपि रूपभेदेनाधाराधेयभावो निरस्तः । तुल्यमिति । क्रियाप्रचयाद्यात्मकोपा-
धिभेदेऽपि कालस्योपहितस्यैकत्वमेवेति भावः । उक्तलक्षणे नित्यविषयकप्रमाया नित्यांशोऽव्याप्तिरपि द्रष्ट-
व्या, तत्सम्बन्धितावच्छेदककालाप्रसिद्धेः । अथ तत्सम्बन्धितानवच्छेदककालानवच्छिन्नत्वमेव निवेदयम्,
नथाच नैयमग्राप्तिः, नापि कालांशे, नापि इयामतादशायां रजताप्रतीतावतिश्याप्तिः, भावितकालवृत्तौ
घटे तत्कालावृत्तितादशायां तत्कालवृत्तिर्वटोऽयमिति प्रतीतेः नु यद्यप्रमात्वं तदा तत्कालसम्बन्धितानवच्छे-
दकतत्कालावच्छिन्नतत्कालविषयताकत्वमेवेति नातिश्याप्तिरिति चेन्न, नित्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्य कालेऽ-
प्रसिद्धौ तद्विरुद्धस्यापि प्रसिद्धसम्भवान्, नच देवो एव तत्प्रसिद्धिः, देशकालसाधारणावच्छेदकताया
भसम्भवात्, व्याप्यवृत्तिनित्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्य देशोऽप्यप्रसिद्धेः, गुणकर्मण्यवच्छिष्टसत्तावान्
गुण इत्यादावतिश्याप्यादिपूर्वोक्तदोषाच्चेति भावः । एतेनेति । यद्यभागेनेत्यर्थः । कारणत्वस्य नित्य-
पूर्वकालवृत्तित्वघटितत्वेन काले तदसम्भवेन कालप्रमाया अनुपपन्नसङ्गतेति तु नार्थः कार्याव्यवहितप्राक्-
क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकार्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नव्यवहितस्य स्वरूपसम्बन्धविशे-
यादिरूपस्य वा कारणत्वस्य काले निराधारत्वात् । कारणं तत्त्वमिति । यद्यपि दमशक्यशङ्कम्, अन्यथा-
प्यातिमते प्राप्यो भ्रममात्रमङ्गमाहकारत्वात्, धर्म्यं प्रमात्वमादायेष्टापत्तौ त्वनुभवत्वमात्रस्य लक्षणत्व-
सम्भवात् । भ्रमयानिमतेऽपि प्रमात्वरूपानुभवत्वनियतत्वात् । असंख्यातिवादिमते चालीकविषयकविक-
ारव्यावर्तकारमन्त्रमपि भ्रमोपपन्नमाहकारान् शुक्लशब्दौ सवृत्तार्थक्रियाकारित्वस्य तन्मतसिद्धत्वात् ।
बौद्धमन्त्रवेज्ञापयमिधानस्यासाङ्ग्यापत्तेश्च । अतएव न योगाधारादिमतेऽपीदं लक्षणम्, अर्थक्रियाकारि-
त्वस्य तन्मते पारमार्थिकत्वनियतत्वेन तद्विशिष्टविषयकानुभवस्य प्रमात्वेऽपि यद्यभागापत्त्यसङ्गतेः । इद-
न्तातिरिक्तार्थक्रियाकारिविषयकत्वेनातिश्याप्तिरपि । रजते इदन्ताया एव तन्मतेऽङ्गीकृतवान् । तथापि
भ्रमविशेषातिरिक्तास्थालीकता, अत एव नस्य नार्थक्रियाकारिता, अपि नु तज्ज्ञानस्यैव, घटादिप्रप-
ञ्चश्च चिरस्थायीयुपेयुषामवर्जनानां मते लक्षणमिदं शक्यशङ्कमेव, तथा सति बौद्धमतापादनस्यापि
सङ्गतेः । न चाधिष्ठानस्यार्थक्रियाकारिणे अग्निगोचरत्वेनातिश्याप्तिः कारणसामान्यातिरिक्ताविषयका-
नुभवरूपस्य लक्षणत्वान् । वस्तुतस्तु लक्षणस्यैवंरूपताविवक्षायां प्राचीनान्वयाख्यातिमतेऽपि लक्षण-
मिदं सम्माप्यते एव, तन्मते संसर्गस्य भ्रमविषयस्यालीकतोपगमेन भ्रममात्रस्य कारणातिरिक्तविषय-
यकत्वात्, नञान्यथाख्यातिमते पुनर्भ्रमत्वस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वेनैवोपगमान् संसर्गस्य संसर्ग-
नतिरेकोपगम इत्यन्वयेतत् । तथादे = कारणत्वे । प्रमित्यभावेनेति । तार्किकैस्तात्पर्यामरणश्रुत्यादेर-
कारणव्युत्पत्तेरप्येव, अन्यथाप्यनित्यस्यान्ततः स्वप्नसंकारणत्वसम्भवेऽपि नित्यमात्रस्य कारणत्वमनि-
श्रितमेव, योगिज्ञानस्य विषयान्न्यत्वात् । अस्यासिन्देहेनापि लक्षणासिद्धेरिति भावः । योगिज्ञानस्य

विश्ववश्यकारणत्वोपगमे दूरपथादर्थक्रियाकारित्वस्य रूपसत्त्वलक्षणग्राहीकारिजनत्वस्य
शरणप्रवेशघटिदम्बनापादिदोषप्राप्तेन चेति । इति तत्त्वपदार्थखण्डनम् ।

अथानुभवत्वस्य जातित्वखण्डनम् ।

किञ्चेदमनुभूतित्वं नाम ? ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदो वा, स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं
वा स्मृतिलक्षणरहितज्ञानत्वं वा, नद्विदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधारणकारणकबुद्धित्वं

वर्तमानविषयजन्यस्वरूपेण व्याप्यते—आत्माश्रयेण चेति । कारणत्वे कारणव्योपगमे आत्माश्रयः, तदनु-
पगमे तु घटकारणं दण्ड इति ज्ञानं प्रमा न स्थान् कारणतिरिक्तकारणनाविषयकत्वात् । न च कारणत्वे
कारणत्वादनस्मैवेति नामाश्रयो नाप्यस्यासिरिति वाच्यम्, अनुगतप्रतीतिव्यवहारवशात्तत्सर्वकस्यैवोपग-
न्तव्यत्वादन्यथा जानिमागच्छेदापत्तेः, सङ्केतप्रदानुपपत्तेश्च । न च कारणताया नानाव्येति कारणत्वत्वेना-
खण्डोपाधिनानुगतप्रतीतिव्यवस्थापत्तिरिति वाच्यम्; परकारणं घटकारणमित्यादौ कारणस्यैव दशरूपत एव
भावेन कारणत्ववैतानुगतप्रतीत्याधनुपपत्तेः । न च कारणताया एकत्वे दण्डनिष्ठकारणता न पटनिरूपिता
दण्डत्वावच्छिन्नकारणता न चक्रत्वावच्छिन्नेत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिरिति कार्यभेदेन कारणता षोडशभेदेन च
तन्नेद भावश्यक इति वाच्यम्; वैतण्डिकं प्रत्येवं वक्तुमनौचित्यात् । तस्या एकव्येपि दण्डवृत्तिव्यति-
ष्टत्वेन पटानिरूपितावश्य, दण्डत्वावच्छिन्नत्वेन चक्रत्वानवच्छिन्नत्वस्योपपत्तेश्चेति भावः । अभ्युपगमा-
देनाह—प्रतिक्षेपेति । अयम्भावात्, कारणत्वं स्वरूपव्योपगम्यं वा विवक्षितं फलोपधायकत्वं वा, आद्यस्य
कारणतावच्छेदकधर्मवैश्वरूपत्वेन युक्तिश्चिद्वर्त्मव्योक्त्यननुगमः, यावत्तद्वर्त्मव्योक्त्यानावसम्भव इति
प्रत्येकमिहितविकल्पानुपपत्तिः, सदसतोः संसर्गस्याप्राप्तागिकत्वेनासत्संसर्गभानस्यासम्भवेन स्वरूपव्यो-
पगम्यव्यतिष्ठेताविषयकत्वेन भ्रमेतिव्याप्तिश्च, द्वितीयस्य तु स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वस्यभेदेन फलव-
त्तत्त्वत्वेन तदभावकालीनविषयः प्रमाव्यवहारानुपपत्तिः । तादृशकलयत्वस्योपलक्षणतया उपलक्ष्य-
सावच्छेदकानुगमेनासम्भवदुक्तिकत्वात् । एवञ्च सत्त्वक्षणावच्छिन्नव्युत्पत्तिव्यवहारप्रमाव्यवहारो-
पपत्तये प्रतिक्षणविशिष्टस्य विश्वस्यावश्यं कारणताया उपगमे दूरपथादर्थ = अनिवार्यसार्थक्रिया-
कारित्वस्वरूपसत्त्वलक्षणग्राहीकारिविदूषणत्वात्प्रवेशात्मकविलासस्वभावादेव नापसिद्धास्तावद्यदोषेण प्राप्तः
अर्थक्रियाकारित्वस्वरूपस्योपगमस्तु तार्किकस्यासम्भवी, क्षणिकत्वप्रसङ्गान् तादृशसत्त्वव्यवहारकयोः क्रमयोग-
पचयोः स्थिरे प्रसङ्गविपर्ययाभ्यामसम्भवेन तादृशसत्त्वस्याप्यसम्भवात्तदुपपत्तये क्षणिकनोपगमप्रतीत्याप,
अर्थक्रियाकारित्वं हि फलोपधायकत्वमेव, न च स्थिरे तत्सर्वदा दृश्यते इत्यस्मत्प्राप्तिबुद्धासाय पूर्वपूर्व-
क्षणस्यैवोत्तराक्षणेनुनोपेया स्यात्, क्षणस्तु घटादेर्नातिरिच्यते “उत्पादनान्तरास्थायि स्वरूपं यच्च
वस्तुनः । तदुच्यते क्षणः सोऽस्ति यस्य तन्क्षणिकं मतमि”ति सौगतोक्तेः । एवं च क्षणिकत्वे युगपदेव
स्वोपाद्योत्पादनसम्भवः, स्थिरत्वे तु युगपदेव सर्वकारणं स्वप्नसोऽपि कुनः स्यादिति स्थिरत्वव्याघातः
क्रमेण कारणं प्रतिक्षणं स्वोत्तरस्वसजातीयोपधानं विना न निर्वहति, करणे विलिखितक्रमस्तु मध्यक्षणे
प्रसवप्रसजकः । तस्माच्चोक्तार्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वमिति भावः । कारणतानुगमपक्षे तु कारणता-
विशेषस्यैव निवेदयत्वेन न सर्वैरसदग्रह इत्यपि द्रष्टव्यम् । इति तत्त्वपदार्थखण्डनम् ।

ज्ञानत्वेति । ज्ञानत्वमिदं तदव्याप्यो ज्ञानविशेष इत्यर्थः । संशयत्वस्मृतित्रादेर्जातित्वपक्षे तद्व-
यावृत्तिफलं विशेष्यम् । स्मृतिलक्षणमिदं ज्ञानवगाहित्वे सति नत्तावगाहिज्ञानत्वम्, स्मरामीनि प्रतीति-
सिद्धजानि विशेषो वा । प्रमुष्टनत्ताकत्वं तु न स्मृतेरिति वक्ष्यते । तद्विदूरेति । नन्यदेन हिलक्ष्यपिना

वा, न तावदाद्यः, तथाहि—अनुभूतिर्वं नाम जातिरेकाऽभ्युपगम्येति कुतः ? । अनुभवा-
मीति प्रत्ययानुगमयशादिति चेन्न, माघमासीयनिशावसाने सितासितसरित्सम्भेदस्ना-
यिनः सत्यपि शब्दचलाङ्गाविस्वकीयस्वर्गसुखसम्प्रत्यये 'सुखमनुभवामी'ति प्रतीत्यनु-
यात्, प्रत्युत शीतसम्भेदसम्भूतवेदनासंवेदनादेव, परस्त्रियं सम्भुजानस्यास्तिककामुकस्य
शब्दाधीने सत्यपि भाविनरकगमनानुभवनीययातनाधिगमे 'दुःखमनुभवामी'ति मतेरनु-
त्पत्तेः, प्रत्युत 'अमन्दमानन्दं संघिदन् साम्प्रतमस्मी'ति प्रत्ययात् । यदि तु शब्दोपदेशित-
व्याप्तिजमनुमानमनुभव एव स्यात् तर्हि सुखं दुःखं चानुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात् ।

व्यक्तिः । अथवहितत्वमद्वैतं क्षणद्वयसाधारणम्, उत्पत्त्या नियतं नियतोत्पत्तिकमिति यावत्, कदाचित्सं-
स्कारोत्पत्त्यवयवहितोत्तरक्षणे स्मृतेः सम्भवात्तत्र तत्पदम् । नचैवमपि तादृशस्मृतिव्यक्तैरुपग्रह एव, ज्ञानव्य-
व्याप्ययज्जात्यवच्छेदेन स्वाश्रयाव्यपहितप्राक्क्षणाव्यच्छिन्नोत्पत्तिकयत्किञ्चिदसाधारणकारणकत्वं तत्तत्ता-
तिमत्वे तात्पर्यात्, सा च प्रत्यक्षाद्यादिका, तादृशकारणं च व्याप्तिज्ञानादिकं सन्निरूप्यं । शब्दप्रत्यक्षे च
शब्दः श्रोत्रमनःसन्निरूप्यं वा तथाभूत एव । एका = प्रत्यक्षादिमितिचतुष्टयसाधारणी । प्रत्ययानुगमः =
प्रत्ययस्य प्रत्यक्षादिमितिचतुष्टयसाधारण्यम् । साक्षात्त्वमेवानुभवत्वं नत्वनुमिरयादिसाधारणं, अनुभवामी-
त्यनुव्यवसायस्य प्रत्यक्षे एवोत्पत्तेः, अनुमिरयादौ काविरकस्यानुभवत्वव्यवहारस्य स्मृत्यन्यज्ञानत्वेनाप्यु-
पपत्तेः, तथाचानुमित्यादावनुभूतिस्वजातिपटितप्रमात्वस्याव्याप्तिः, अनुभूतिस्वस्यानुमिरयादावभ्युपगमे
वाऽनुमित्यादात्मकस्य सुखादिनिश्चयस्य सत्त्वेऽप्यनुभवामीति प्रत्ययापत्तिरित्येतत्सर्वमाह माघेति ।
स्वीकृतञ्चैतत्सर्वं शिरोमध्यादिभिः पदार्थतत्त्वनिरूपणादाविति द्रष्टव्यम् । एवञ्च तत्र सुखमनुभवामीत्य-
नुव्यवसाये इष्टापत्तिकरणं भीममेव । सितासितसरित्सम्भेदः = प्रवागः । शब्दब्रह्माद् = "सितासिते
सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्नुतासौ दिवमुत्पतन्ती"तिशास्त्रप्रामाण्यग्रहात् । सम्प्रत्ययान्वयव्यधीनत्वं पञ्च-
मर्थः । अतिह्येतासाध्याष्टकलककर्मानुष्ठानाधीनभाविसुखविषयकानुमितेः शास्त्रप्रामाण्यग्रहं विनाऽनुप-
पत्तेः, तत्र प्रवृत्तेरपि तदधीनतायाः सर्वसम्प्रतिपक्षत्वात् । अत्र स्वर्गशब्दोऽग्रे नरकशब्दश्च न प्रीतिवि-
शेषदुःखविशेषपरी, सुखंयातनापदयोर्वैयर्थ्यापत्तेः अपि तु लोकत्रिशेषपरी । शीतेति । शीतजलसम्पर्क-
जन्यदुःखानुभवस्यैवानुव्यवसायादित्यर्थः । आस्तिककामुकस्येति । "अगम्यां न गच्छेत्," "परपत्नी
समास्य नारकी स्यात् संशय" इत्यादिशास्त्रेऽप्रामाण्यग्रहरहितत्वे सति तीव्ररागवत् इत्यर्थः । भावीति-
यातनान्वयि । अधिगमे इति । पदार्ह कश्चित्— "वेदसास्त्रपुराणानि सत्यानि यदि भामिनि । भावयोः
सङ्गमो मूलं कुम्भीपाके भविष्यति" ॥ इति । व्याप्तिजमिति । प्रपरागस्तत्पित्वे भाविसुखनिरूपित-
व्याप्तेः पदारागामित्वे भाविदुःखनिरूपितव्याप्तेश्च ग्रहेण जन्यमित्यर्थः । अनुमानम् = अनुमितिः ।
तयोः = उक्तपुरुषयोः । स्यादिति । कदाचिदपीत्यादिः । एतेन—सुखमनुमिनोमीत्यनुमितित्वोक्ते-
रन्यनुव्यवसायसामाया प्रतिबन्धान् अनुभवत्वोक्तेरन्यनुव्यवसायामाव इति—परास्तम् ; सर्वदाऽनुमि-
तिश्चेद्वेदेष्यनुग्रवसायसामग्र्या नियन्मशयत्वात् । निर्विकल्पकस्यानुभवत्वेऽपि तत्रानुगतमतिभङ्गो
न दर्शितः, निर्विकल्पकविषयतानां निरूप्यनिरूपकभावानापक्षत्वात्तदापक्षत्वेनैव विषयतावगाधनु-
व्यवसायविषयत्वस्य निर्विकल्पकसम्भवात् । अनुभवार्थम् = अनुभवत्वविशिष्टम् । अनुव्यव = प्रतीत्य,
तथा च साक्षात्त्वानुभवत्वाभेदग्रहनिबन्धन एवानुमिताऽनुभवामीतिप्रत्ययव्यवहारविरह इत्यर्थः ।
विमर्शकस्य ॥ त्रै = तादृशप्रत्ययव्यवहारौ शब्दज्ञानुमानापेक्षौ = शब्दोपदेशितव्याप्तिग्रहजन्यानु-
मितिविषयो स्यातामेव । तर्हि = सर्वज्ञानीनानुभवत्वप्रत्ययव्यवहारयोः प्रत्यक्षे एवोपगमे । अनु-

अथ मन्यसे—साक्षात्कारमनुभवार्थमनुबुद्ध्य तयोर्नैवमधिगमव्यवहारी, शब्दजानुमाता-
पेक्षौ तु विमर्शकस्य स्यातामेव ताविति; तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यवहारौ
साक्षात्त्वनिबन्धनाविति तत्रानुभवत्वजातिकल्पनायां न प्रयोजनप्रमाणे इत्यनुभूत्यर्थमेदा-
हत्तणानुगमो दोषः । अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव इत्यनुगता-
वगमः स साक्षात्कारित्वादानुपपन्नः, ततश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिविशेषेण साधारणमनु-
भूतित्वमन्यदेष्टव्यमित्युच्यते; तदपि न युक्तम्, पदार्थान्तरव्यावृत्तेन रूपेण यस्तदित-
रेष्वनुगतप्रत्ययस्तद्व्यवहारो वा तत्र तदेव रूपं निमित्तं न तु जातिः काचित्तदनुरोधा-
त्कल्प्यते तथा सत्यनक्षपदार्थेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिषु साम्यावा-
मादृक्षत्वादिजातिकल्पना प्रसज्येत ।

भवेति । अनुभववप्रकारकैरर्थः । अनुभवत्वजातीति । साक्षात्त्वमिन्नेत्यादिः । साक्षात्त्वस्य
प्रत्यक्षज्ञाने कृत्वत्वादिनि भावः । वस्तुनस्तु विमर्शकस्याप्यनुमित्यादावनुभवामीति प्रतीतिरप्रामाणि-
कीति न तद्वत्प्रत्यक्षादिसाधारणी जातिरिति साक्षात्कारपानुभववनिवेदोऽनुमित्याद्यसङ्ग्रहः,
तद्व्यावृत्तस्य निवेदो च प्रत्यक्षासङ्ग्रह इत्याहानुभूत्यर्थमेदादिति । अनुभवामीत्यनुभवसाधकत्व-
व्यावृत्तिसाधारणज्ञानसिद्धावपि तत्साधारणानुभवव्यवहारवत्साधारणजातिः सत्सतीत्याशङ्कते अथे-
ति । स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेणावगमः = स्मृत्यन्यज्ञानत्वसमनियतविषयताको व्यवहारः । तादृशज्ञानत्वादि-
प्रत्यक्षादिनिष्ठविषयताकावार्थकत्वे-षु जातिकल्पनोदेतुमेव नालम् । साक्षात्कारित्वात् = साक्षात्कारित्वं
विपर्योक्तम् । स्मृत्यन्यज्ञानत्वेनैव प्रत्यक्षादौ सर्वत्रानुभवव्यवहारनिर्वाहेऽतिरिक्तजातिकल्पनायां न मान-
मिति परिहरति पदार्थान्तरेति । तदा पदार्थान्तरं परावृत्तम् । तदेव = स्मृत्यन्यज्ञानत्वादिकं ।
निमित्तं = विषयतावच्छेदकम् । असति बाधके इति शेषः । “अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेणुपाशके । कदा-
क्षेत्राक्षयोः सर्वे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीवं तुल्ये सौवर्चलेन्द्रिये” इति मेदिन्यभिधाना-
दक्षशाब्दो नानार्थ इत्यनक्षपदार्थपटादिभिन्नत्वेन रूपेणाक्षपदार्थानां सात्त्व्येऽपि तत्सर्वसाधारणी काचिजाति-
नपिप्यते, अन्यथासिद्धसाधकमावात्, अन्यथैकतयतावच्छेदकसम्भवेनाक्षपदस्य नानार्थत्वमेव भवेत्,
नचागक्षभिन्नत्वेनानुगतव्यवहारोपगमे तद्वच्छकतयाऽक्षत्वं विभीतकादिसाधारणमभ्युपगन्तव्यं स्यादिति-
वाच्यम्; अक्षपदवाच्यवर्त्येव वाच्यतावच्छेदकमेदमिन्नस्य कथञ्चिद्वाच्यः कवेनानुगतस्य तद्वच्छकत्वात् ।
अक्ष इति विधिसुत्रप्रत्ययोपपत्तिरप्येवमेव । पट इत्यादिष्ववहारस्यापटव्यावृत्तत्वादिसमनियतविषयता-
कत्वेऽपि विधिसुत्रप्रत्ययस्य निषेधनानिर्वाहान् व्यावृत्तिमहस्य विशिष्टबुद्धिफलत्वेऽपि तद्विषयताया व्या-
वृत्तावप्रामाणिकत्वात्, पटादिपदस्यैकतयतावच्छेदकत्वेन पटादिपदवाच्यत्वापेक्षया साधवेनाक्षपदस्य
पदवर्त्यवानुगतव्यवहारनियामकस्य तादृशव्यावृत्तवच्छकत्वाच्च न पटादेरप्यसिद्धिराशङ्क्येति भावः ।
यदा-अनुभव इत्यनुगतव्यवहारस्य स्मृत्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षादिनिष्ठविषयताकावात् साक्षात्त्वमेद-
स्यानुभूतित्वेऽसम्भवात् तद्विज्ञमेवानुभूतित्वं वाच्यमिति शङ्कायः । तद्विज्ञमनुभूतित्वं स्मृत्यन्यज्ञानत्वं वा
विमर्शितम्, चतुष्टयसाधारणी जातिर्वा, आधे चतुष्टयसाधारणजातिरित्यस्य प्रकृतस्य निर्वोहादिशक्तिः ।
द्वितीयेऽन्यविषयज्ञानस्यापरात्र प्रमाणत्वासम्भवः, अन्यथाऽनक्षपदार्थव्यावृत्तत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानस्या-
स्त्यजाती प्रमाणत्वप्रसङ्ग इति समाधानार्थः । यदि चाक्षत्वस्य जातित्वे तेजस्वादिना साङ्ख्यं बाधकमपि,
तदा प्रकृतेऽपि साङ्ख्यं पक्षयि । ननु विशेषज्ञानजन्यतावच्छेदकतायाऽनुभूतित्वं चतुष्टयसाधारणी जातिः
सिध्यत्, अन्यथा विशेषज्ञानासत्त्वेऽनुमित्यापत्तेरिति चेत्, विशेषज्ञानासत्त्वे परामर्शव्यवभावेनाप्य

इतोऽपि नानुभूतित्वं नाम स्मृतित्वव्यावृत्ता जातिः; तथाहि-‘घटः स एवाय’मिति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते, सा किं स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयम्; एकमेव वा विज्ञानमंशे स्मृतिरंशे चानुभवः; उत स्मृतिरेव; आहोस्विदनुभव एव; आद्ये य एष प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्था-

यं(गात् । नच पृथिव्यामितरभेद इत्यप्रसिद्धसाध्यकानुमित्युत्पादकाले साध्यविशेषणकानुमित्यापत्तिवारणाय विशेषणधीजन्यतावच्छेदकस्यानुमितिसाधारण्यभावस्य कमिति वाच्यम्; पृथिवीतरभिन्नेति साध्यविशेषणकानुमितेर्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकत्वेन विशेषणभावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यत्वेन तेन विनाऽसम्भवात् । नच विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकतयाऽनुमित्यादिसाधारण्यजातिसिद्धिरिति वाच्यम्; साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितेि प्रत्यन्यविपरामर्शस्यैव कारणत्वेन तद्विरहेणाप्रसिद्धसाध्यकस्थले तादृशानुमित्यनारभ्येत्साधारण्यस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकजन्यतावच्छेदकस्याकल्पनीयत्वात्, प्रत्यक्षानुमितिसाधारण्यकार्यकारणभावस्यैकस्य द्वयोर्वा कल्पनेऽपि च तेषां तादृशोपमिति साधारण्ये मानाभावेन चतुष्टयसाधारण्यजातिसिद्ध्यसम्भवं एव । वस्तुनस्तु-अन्यविशेषणज्ञानेनापरविशिष्टद्विवारणाय, अन्यविशेषणतावच्छेदकज्ञानेनापरविशिष्टवैशिष्ट्यधीवारणाय च विशिष्टस्य कार्यकारणोपगमधौघ्येण सामान्यकार्यकारणभावस्याप्रामाणिकत्वेन न तद्व्याप्तिप्रामाण्यानुगतजातिसिद्धिसम्भावनापीति शिष्यम् ।

यद्यपि विरुद्धसंस्थानव्यङ्ग्यनुरगण्यविहगन्वादेर्विरुद्धसामग्रीप्रयोग्यनीलत्वपीतत्वादेश्च जाते सङ्करो नेप्यते, प्रमाणे सति तु सङ्कीर्णजातिरूपेयते एव, यथा शुक्लपीतादिसाधारण्यमुद्भूतत्वम्, तज्ज्ञानिसमानाधिकरणतद्भावसमानाधिकरणजातेस्तज्ज्ञानिष्ठापरूपमिति नियमस्याप्रयोजकत्वादिति बौद्धाधिकारशिरोमणितादापर्यादावुक्तम्, एवं जातेरांशिकत्वमपि सति प्रमाणे स्वीक्रियते एव. अतएव अयं स्थाणुर्न वेत्यादौ धर्मिविषयकत्वापष्टिन्नकोटिविषयकत्वावच्छेदेन वृत्तिमतः संशयत्वस्य जातित्वं केवलान्वयिगादाधर्मायुक्तम् । एवञ्चानुभवत्वस्येदन्ताविषयकत्वावच्छेदेन स्मृतित्वस्य च तत्ताविषयकत्वावच्छेदेन प्रत्यभिज्ञायामुपगमे आंशिकत्वं परस्वराभावसमानाधिकरणयोरनुभवत्वस्मृतित्वयोरैकत्र वर्तमानतया साङ्ख्यं च प्राप्तमपि नानुभवत्वस्य जातितया बाधकतामालम्बेत, तथापि प्राचीनैः साङ्ख्यैरांशिकत्वयोजतिबाधकताया उपगतत्वात्तन्मातुसारेणानुभवत्वे ते आख्यातुमाह इतोऽपीति । ज्ञानद्वयमिति । संस्कारत्रिरूपसामग्रीभेदात् परोक्ष्यापरोक्ष्यलक्षणविरुद्धधर्माप्यासाच्च प्रत्यभिज्ञा नैकं ज्ञानम्, अपि तु तत्तदेदन्तादिविशिष्टविषयकं ज्ञानद्वयमेव भेदाग्रहसहकृतं विशिष्टमवधारनिदानमिति भावः । अंशे = तत्ताविशिष्टविषयकत्वावच्छेदेन । अंशे = इदन्ताविशिष्टविषयकत्वावच्छेदेन । प्रत्यभिज्ञायामेवत्वस्य तत्ताविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोरभेदविषयकत्वस्य चानुभविक्त्वाज्ञानद्वयात्मकताया असम्भवदुक्तिकत्वात् परोक्ष्यापरोक्ष्ययोश्चावच्छेदकभेदेन व्यवस्थासम्भवत् इन्द्रियसंग्रहयोगसंस्कारयोः सम्भूयकारित्वेन सामग्रीभेदाभावाच्च प्रत्यभिज्ञाया एकत्वमेव, अन्यथा स्थैर्यमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः । स्मृतिरेवेति । यदीन्द्रियजन्यत्वेनानुभवत्वं प्रत्यभिज्ञायास्तार्किकैरेयते तदा संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वमेव किञ्च स्यादित्यभिमानः । अनुभव एवेति । संस्कारस्य निर्वापारत्वेन करणताया असम्भवात् तत्सहकृतेन्द्रियस्यैव सङ्गिकरण्यापारकस्य प्रत्यभिज्ञायां करणत्वात्. ‘अनुभवार्थी’त्यनुप्यवसायाच्च, अनुभवत्वस्य जातित्वेनांशिकत्वस्यासम्भवाच्च प्रत्यभिज्ञाया अनुभवत्वमेवेति केचित्तार्किकाः । तत्तास्मृतित्वजन्यमेव प्रत्यभिज्ञानं ननु संस्कारजन्यम्, अन्यथा पूर्वानुभवस्यैव संस्काररूपव्यापारद्वारा करणत्वेन प्रत्यभिज्ञाया ज्ञानकरणकत्वापत्त्या परोक्षता स्यात्. अनुमादौ ज्ञानकरणकत्वस्य परोक्षतानैयत्यावधारणत्वं, तत्तास्मृतित्वेन कारणमपि निर्वापारत्वाच्च करणमिति नोक्तदोष इत्यपरे तार्किकाः । सर्वथाऽप्यनुभव एव तन्मते प्रत्यभिज्ञानमिति ।

विशिष्टादिदन्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाशते स न स्मृतावन्तर्भावयितुं शक्यः अननुभूतचर-
त्वेन संस्कारानुपनेयत्वात् । अतएव न तृतीयः । नाप्यनुभवेऽन्तर्भावयितुमसौ शक्यः,
प्रत्यभिज्ञानकालेऽनुभवेन प्रागवस्थाया असंवेदनात् ; संवेदने वा अनुभव एवेति शेषपक्षेऽ-
न्तर्भावः स्यात् सचाग्रे दूषयिष्यते । अतएव न द्वितीयः । प्रागवस्थाविशिष्टाभिन्नत्वांशेऽ-
नुभवत्वस्वीकारश्चेत् प्रागवस्थावैशिष्ट्यमप्यनुभवविषये एव निविष्टमिति चरमपक्षे
प्रवेशः । अथ प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्नः इत्ययमर्थोऽप्यनेकांशः, तत्र 'प्रागवस्थाविशिष्टः'
इत्यत्रांशे स्मृतिवत्, 'अभिन्नः' इत्यंशे चानुभवत्वमित्युच्यते, एवं तर्हि 'प्रागवस्थाविशिष्टः'
सः, इदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चायमिति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितं भवति, प्रागवस्थाविशिष्टा-
श्रयतया त्वभेदः केनापि न प्रकाशित इति 'य एव प्रागवस्थाविशिष्टः स एवायमिति'
प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात् । अथानुभवेन योऽसावनुभूयमानधर्म्याश्रयतयाऽभेदो बो-
धितः स कोट्यन्तरमनालम्ब्य न पर्यवस्यतीति केनचित्खलु कस्यचिदभेदो भवति, ततः
स्मृत्यंशोपनीतमेव सन्निधानात्कोट्यन्तरं प्रागवस्थाविशिष्टरूपमालम्बते इत्यभेदस्य प्राग-
वस्थाविशिष्टाश्रयतया सिद्धिरिति । तदेतत्तुच्छतरम् ; कोट्यन्तरमालम्बते इति किं कोट्य-

प्रागवस्था = अतीतसमयसम्बन्धस्तच्छब्देनोल्लिख्यमानः । इदन्ता = वर्तमानसमयसम्बन्धः । प्रत्य-
भिज्ञायां प्रकाशते = प्रत्यभिज्ञानरूपितविषयताश्रयः । यद्यपि ज्ञानद्वयवादिनं प्रति नैतद्वस्तु युक्तम्, तथा-
प्यनुभवानुरोधेनेदमुक्तम् । स्मृतौ = स्मृतिविषये । संस्कारानुपनेयत्वात् = संस्कारविषयत्वात् । उक्ता
भेदप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यैव संस्कारविषयत्वं, नस्वनुयोगितावच्छेदकविशिष्टस्येत्यर्थः । अनुभवे =
अनुभवविषये । असौ = निरुक्ताभेदः । असंवेदनादिति । संस्कारे ज्ञाने वा इत्यासत्तित्वस्य निरसिष्य-
माणत्वादिति भावः । तदभ्युपगमेनाह संवेदने वेति । स्यादिति । प्रागवस्थायां हि स्मृतेरवकाशः,
सा चानुभवैर्नैव गोचरीकृतेति भावः अतएव = आश्रितस्मृतिवानुभवत्वाभ्यामपि विशिष्टेन निरुक्ताभेदा-
वगाहनासम्भवादेव । ज्ञानप्रत्यामत्याऽनुभवस्य तादृशाभेदावगाहितामुपेत्याह प्रागवस्थाविशिष्ट्येति ।
चरमपक्षे प्रवेशं धारयितुमाह अथेति । इत्ययमंशोऽप्यनेकांशः = इत्येतद्विषयकत्वावच्छेदेन प्रत्यभिज्ञायां
न स्मृतिवत्मात्रं नाप्यनुभववत्मात्रम् । अभिन्न इति । प्रागवस्थाविशिष्टादिति पक्षयोर्ल्लिखिता प्रतियो-
गिता ॥ संसर्गत्वादनुपस्थित्यापि इष्यदनुभवविषयः, पूर्वमभेदानुयोगिकचोरपि संसर्गतयाऽनुभवविषयता,
संसर्गांशे सन्निकर्षरहाहेतुत्वादिति भावः । एवमिति । स एवायं घट इत्यत्र स इत्यंशेन प्रागवस्था-
विशिष्टः, अपरिचर्यंशेन चेदन्ताविशिष्टोऽभिन्न इति स्मृत्यनुभूतिभ्यामाश्रित्यामावेदितं भवतीति बो-
धना । तेन स इत्यस्यायमप्यस्य च प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टार्थरूपेऽपि नासन्निति, नचोपरितन-
शद्वाग्रन्यासहतिः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेशानुभवाविषयत्वेऽभेदस्य किञ्चिद्भावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वेन तद्विषयवानुपपत्तेः, न चेष्ट्यासत्तिः, प्रत्यभिज्ञाभिलाषविरोधादित्याशयः । विशिष्टाश्रयतया =
विशिष्टप्रतियोगिकतया । धर्म्याश्रयतया = धर्म्यनुयोगिकतया । कोट्यन्तरमनालम्ब्य = कञ्चिन्नप्रतियोगिनं
विना, इति = यतो न पर्यवस्यति = सम्भवति । उपनीतं = विषयीकृतं सन्निधानात् = स्वविषयकज्ञान-
विषयत्वात् । सः = भेदः । कोट्यन्तरं प्रागवस्थाविशिष्टरूपं = प्रागवस्थाविशिष्टात्मकं कोट्यन्तरम् ।
सिद्धिरिति । यद्यप्येवं प्रत्यभिज्ञोत्तरं ज्ञानान्तरमेवाभेदविषयकं स्यात्, तथाप्युपलम्भवाधितम्, प्रत्य-
भिज्ञा च पूर्वं निष्प्रतियोगिकतया भेदं विषयीकृत्य पुनः सप्रतियोगिकतया न विषयीकर्तुमक्षमा, विर-
भ्यम्पापारम्भावात्, पूर्वमेव तत्सावन्तविशिष्टप्रतियोगिकाभेदविषयकचोपगमे चानुभवांसास्य तत्तावि-

न्तराश्रितो भवति ? उत कोऽन्यन्तराश्रिततया ज्ञायते इति । नाद्यः, अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्याश्रयेणोत्पत्तौ पूर्वं प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात् । द्वितीये तु यदेव कोऽन्यन्तराश्रिततया इदन्तावच्छिन्नधर्म्यभेदस्य ज्ञानं तत्स्मृती नान्तर्भावयितुं शक्यं नाप्यनुभवांशे इत्युक्त एव दोषः ।

किञ्च, यदा प्रत्यभिज्ञानं स इत्यंशे स्मृतिः, अयमित्यंशे चानुभव इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा धर्मिणमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्कोचो दुर्वारः । तथाहि संस्कारेण तत्तामात्रं घोपनीयते तत्ताविशिष्टो वा धर्मी । आद्ये 'स' इति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात्, तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोपनीतत्वात् । नापि द्वितीयः, तथा सति 'अय'मित्यनुभवांशेऽपि धर्मिप्रकाशो वक्तव्य एव. अन्यथेदन्तामात्रप्रकाशे 'अय'मिति तच्छरीरं न स्यात् । एवञ्च संस्कारस्य चेन्द्रियस्य च धर्मिप्रतीतिहेतोर्हमयस्योपनिपाते किं विशेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञानाभ्यामुत्पत्तव्यम् ? उत कारणद्वयसम्भेदादभेदमात्रभाजा ज्ञानेन ? । प्रथमे प्रत्यभिज्ञानस्यैकज्ञानव्यक्तित्वाभ्युपगमव्याघातः, भेदपक्षोक्तदूषणापातश्च । द्वितीये धर्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वमप्यनुभवत्वमपीन्यनुभूतिस्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयापि नियमो भग्नः ।

अथोच्यते माभूद्विषयोपाधिभेदाद्व्यवस्थानमुपाभ्यन्तराच्च भविष्यति । तद्यथा

शिष्टविषयकारकं दुर्वारमिति चरमपक्षे प्रवेशस्तथाप्यापातत एवेवमाशङ्कते द्रष्टव्यम् । भवति = उपपद्यते । तत्स्मृती नान्तर्भावयितुं शक्यम् = तस्यांशिकस्मृतिरूपत्वं वक्तुमशक्यम् । पूर्वमांशिकानुभवरूपत्वमपि । एवं प्रत्यभिज्ञाया अभेदविषयकारकत्वसम्भवे स्थैर्यमात्रोच्छेदोऽपि द्रष्टव्यः, साङ्ख्यज्ञापने स्पष्टमेवेत्यनुभूतिर्त्वं न जातिः । गुणे जात्यनङ्गीकारेऽपि स्मृत्यन्यज्ञानस्वरूपवस्थानुभूतित्वस्य निरसिष्यमाणत्वेनाखण्डोपाधितैव वाच्या, युक्तैस्तैल्यास्तु साङ्ख्यस्य तदाधिक्यमपि, अतएव "साङ्ख्यमुपाप्योरपि दोषाय यदि तदा तत्राप्याश्रयभेदप्रसङ्ग" इति खण्डनोक्तिर्मन्त्रपायामुद्धृता, सा चेदानीन्तनपुस्तके नोपलभ्यते इत्यन्यदेतत् ।

ननु तदभावसामानाधिकरणस्य तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनस्तत्समानाधिकरण्यमात्रं न जातिता विरुद्धि, अपि तु तदवच्छेदकावच्छिन्नतदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वमेव, तथाच नानुभूतित्वस्य जातिर्ये वाचकमिरयाशङ्क्य धर्मिविषयकत्वावच्छेदेनैव प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभूतित्वे उपपादयति— किञ्चेति । स इत्यंशे = तत्ताविशिष्टविषयकत्वावच्छेदेन । एवमग्रेऽपि । इत्येकं = इत्येकमेकं । धर्मिणमादाय = धर्मिविषयकत्वावच्छेदेन । स्मृत्यनुभवेति भावप्रधानम्, एवमग्रेऽपि । उपनीयते = उपस्थाप्यते । तथा सतीत्यादेरनुभूतिवतिष्ठायाः प्रत्यभिज्ञाविष्ठाधिकरगतानिरूपितनिरूपकताया अवच्छेदकमिदन्ताविशिष्टमरुधर्मिविषयकत्वमेव न त्विदन्तामात्रविषयकत्वमिति तात्पर्यार्थः प्रत्यभिज्ञायामनुभवांशेऽपि = अनुभवत्वावच्छेदकावच्छेदेनापि 'अय'मिति धर्मिप्रकाश इदन्ताविशिष्टविषयकत्वरूप एव वक्तव्य इति योजनया लब्धव्यः । उपनिपाते = समवधाने । सम्भेदान् = समवधानान् । अभेदस्य प्रत्यभिज्ञानाविषयत्वप्रसङ्गो भेदपक्षोक्तदूषणम् । विषयव्यवस्थयापि नियमः = अन्यान्यविषयकारकावच्छेदेनैवानुभूतिव्यवस्थानुभवोः सामानाधिकरण्यमिति नियमोऽपि । अपिना वैयधिकरण्यनियमः । न चेष्टापत्तिः, विरुद्धधर्मद्वयस्यैककैवावच्छेदेन वृत्त्यभ्युपगमे विरोधमात्रस्य दत्तमल्यञ्जलितापचेरिति भावः ।

नच—तत्तावैशिष्ट्यावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वावच्छेदेन स्मृतित्वं, इदन्तावैशिष्ट्यावच्छिन्नवि-

संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्यवस्थितिरिन्द्रियसन्निकर्षजत्वमादाय चानुभवत्वव्यवस्थानमिति विरोधपरिहारोऽस्तु; न, प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारे प्रमारूपताया विषयव्यवस्थित्येवोपगमेनोपाध्यन्तरोपन्यासेऽपि स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव धर्मिण्यर्थे निवेशात्

पयतानिरूपकत्वावच्छेदेन चानुभवत्वमिति न साङ्ख्यं, तादृशनिरूपकतयोर्भेदेनैकावच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहादिति—वाच्यम्, तच्चेदन्ताविशिष्टयोरभेदस्य प्रत्यभिज्ञाविषयत्वोपगमे विशेषणयोरपि विधेयान्वयितयाऽभेदप्रसङ्गत्, तस्य च बाधात्, तच्चेदन्तोपहितत्वेनाप्यैक्यासम्भवाच्च तदुपलक्षितयोरैक्यभानस्य प्रत्यभिज्ञायां वक्तव्यत्वात्, तत्तादिवैशिष्ट्यावच्छिन्नविषयताकत्वस्य तत्रासम्भवेन तदवच्छेदेन स्मृतित्वादेर्दृष्टेरशक्यवचनत्वात्, उपलक्षितधर्मिमात्रभानमुपगम्य स्मृतित्वाद्युपगमे एकावच्छेदेन सामानाधिकरण्यापत्तेरावश्यकत्वात् । स्मृत्यनात्मकनिर्विकल्पकप्रत्यभिज्ञाभ्युपगमप्रादे तु चित्त्वेवानुभवत्वस्य स्वीकारेण तस्य प्रमामाप्रसाधारण्यविरहेणैव तदुच्यतलक्षणस्यास्यास्तत्वेन साङ्ख्याभावेऽपि क्षत्यभावात्, स्मृतिप्रभावतत्वेऽज्ञाताज्ञातावच्छेदकान्यतरविषयकत्वेनैव तन्मते प्रमात्वस्य घटितत्वादिति । किञ्च तच्चेदन्तावैशिष्ट्यावच्छिन्नयोरविषययोरभेदे तादृशविषयतानिरूपकत्वयोरपि भेदे मानाभावः, तयोर्भेदे तु प्रत्यभिज्ञायास्तयोरभेदावगाहिन्या भ्रमत्वप्रसङ्गः भेदाभेदे स्वनिर्वचनीयत्वादस्तदवस्थं च साङ्ख्यमिति । ननु प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वादेरवच्छेदकं न तत्तद्विषयकत्वं येन धर्मिविषयकत्वावच्छेदेनोभयसत्त्वे साङ्ख्यं स्यात्, अपि तु संस्कारजत्वादिकमेव, तत्र तु तत्ताविशिष्टविषयकत्वादिकमवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्ग इति देशयति अथोच्यते इत्यादिना । विषयोपाधिभेदात् = तत्ताविशिष्टविषयकत्वादेदन्ताविशिष्टविषयकत्वरूपावच्छेदकभेदात् । व्यवस्थानं = मिश्रावच्छेदेन वृत्तिमत्तानियमो मा भूत् = मानिवंहत् । अत्र निर्वाहं पक्षस्यार्थाधीनत्वस्यान्वयः । उपाध्यन्तरात् = अवच्छेदकान्तरात् भविष्यति = निर्वाहमेत्यति । संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्यवस्थितिः = संस्कारत्वावच्छिन्नकारणताकत्वावच्छेदेनैव स्मृतित्वस्य वृत्तिः । एवमप्रेऽपि । विरोधपरिहारः = स्मृतित्वानुभूतित्वयोरैकावच्छेदेन वृत्त्यनुपपत्तिपरिहारः । मुख्यविशेष्योश्च ज्ञानानां प्रमात्वस्य निषेधेन व्यवहारात्, तस्य मुख्यविशेष्यकत्वावच्छेदेन वृत्तेरवश्यं वक्तव्यत्वात् तदुच्यतानुभूतित्वस्याप्युक्तावच्छेदेन वृत्तिरुपगन्तव्यैव, एवं स्मृतेर्यथार्थत्वेऽपि प्रागधिगतविषयकत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावस्य व्यवहारात् स्मृतित्वस्याप्युक्तावच्छेदेन वृत्तिरुपेया, अन्यथा 'प्रत्यभिज्ञायां तत्तावैशिष्ट्यांशे स्मृतित्वमिदन्तावैशिष्ट्यांशे चानुभवत्व'मिति अवधीयानां व्यवहारो व्याह्रन्येत, तथाच तदवस्थं साङ्ख्यमित्याशयेन परिहरति—प्रमात्वेत्यादिना । चासुपत्त्वादेर्विषयिताविशेषरूपत्वपक्षे तेन सह प्रमावजातेः साङ्ख्यस्यावक्तव्यत्वेऽपि विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतया व्याघात् जात्यात्मकतया सिद्धेन साक्षात्करोमीति धीसाक्षिकलौकिकविषयितान्यावृत्तेन प्रत्यक्षात्वेन साङ्ख्यं वक्तुं शक्यते, सुप्रकारकत्वघटितप्रमात्वस्य गुणजन्यत्वनियतस्य निर्विकल्पके ईश्वरप्राप्ये चावृत्ते, प्रत्यक्षत्वस्य चानुमित्यादिप्रमायामवृत्तेरिति प्रमात्वस्य न जातित्वं, धर्मार्थानो वृत्तिमत्तया अव्याप्यवृत्तित्वाच्चेति भावः । प्रमारूपतायाः = प्रमात्वरस्य । विषयव्यवस्थित्यैव = विशेष्यवृत्तिप्रकारकरेणैव । उपगमेन = उपगन्तव्यत्वेन स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकावच्छेदकोपन्यासेऽपि = संस्कारजत्वावच्छेदकोपन्यासेऽपि । प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकस्मिन्नेव धर्मिण्यर्थे निवेशात् = प्रमात्वस्येदन्तावैशिष्ट्यावच्छिन्नधर्मिविषयकत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावस्य च तत्तावैशिष्ट्यावच्छिन्नधर्मिविषयकत्वावच्छेदेन यतमानत्वात् स्मृतित्वानुभूतित्वयोरप्येकविषयनैव = अन्यान्यावच्छेदेन वृत्तिमत्तनियमो नेति प्रस्तुतसाङ्ख्यतादवस्थम् । अप्रमात्वशब्देन भ्रमत्वं ॥ नात्र प्राशङ्क्यं, तत्तावैशिष्ट्यावच्छिन्नधर्मिविषयकत्वावच्छेदेनापि यथार्थस्य सत्त्वात् । प्रमात्वाप्रमात्वयोरेका-

प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतैव । किञ्च ज्ञानविकल्पानामध्यात्मं भावाभावसंवेदनात् स्मृ-
तित्वानुभूतिवयोर्द्वयोऽपि प्रत्यभिज्ञायां स्वतः प्रतिभासेन विषयनिरूपणव्यवस्थित्यनङ्गी-
कारे स्मृतित्वादेरिदन्ताध्यामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात् । यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं
तदा तस्यैव विरोधेऽभिधीयमाने स एव विरोधसामञ्जस्यायोपाधिरूपन्यस्यते इति ।
नान्यस्य चेतसि निविशते । अथान्यत्स्मृतित्वं नाम तदाप्यनुपपत्तिः, तथाहि-संस्कारजत्वं

वच्छेदेन वृत्तिमत्त्वरूपैकविषयतायां स्मृतित्वानुभूतिवयोरेकधर्मविषयकत्वावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वस्योपपत्ति-
कत्वं तु न युक्तम्, स्मृतित्वानुभूतिवयोरेकधर्मविषयकत्वावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वस्य पूर्ववादिता त्यक्तत्वात् ।
अनुभवानुरोधेन तदभ्युपगमापादने तु तावतैव स्मृतित्वानुभूतिवयोः साङ्ख्यस्य प्रकृतस्य निर्वाहेण
निरस्तस्य प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतापादनेत्यायुक्तत्वात् । 'तदधीने तत्रैवार्थे प्रमात्वाप्रमात्वापत्ते
सा तेऽस्ति'ति भाविग्रन्थैकवाक्यतादुराग्रहे तु निवेदनात् = निवेदयन्तानुभवानुरोधेनाऽऽदरणीयत्वात्
प्रमात्वाप्रमात्वयोः = प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतायुक्तमेव व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । यद्यपि प्रमात्वस्य
जातिताभ्युपगमेऽपि धर्म्येण प्रमात्वं प्रकारांशे च भ्रमत्वमिति स्पष्टहारात् प्रत्यभिज्ञाया-
मपि तत्तावैतिश्यावच्छिन्नविषयकत्वेदन्तावैतिश्यावच्छिन्नविषयकत्वरूपावच्छेदकान्ता प्रमात्वात्
भावयोर्ध्ववहारस्पोपादनीयत्वाच्चैकैकविषयता तयोरेकतैव, तथापि जातेर्यथावृत्तितानियमोपगमना
प्राचा प्रमात्वस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वादपि जातिव्यमनभ्युपगमनस्यमेवेति भावेन प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारे
इत्युक्तम् । स्मृतित्वाधाधारतावच्छेदकत्वं संस्कारजत्वादावभ्युपेत्योक्तम्, इदानीं तदेव नेत्याशयेनाह-
किञ्चेति । "ज्ञानविकल्पानां भावाभावसंवेदनादध्यात्मं"मिति न्यायदर्शनपञ्चमाध्यायस्थमूत्रम्,
ज्ञानविकल्पानां = ज्ञानतद्विरोधानुभवत्वादीनां भावाभावयोरेकध्यात्मं संवेदनात् = बहिरिन्द्रियाजन्यज्ञान-
विषयत्वात्, तच्च ज्ञानं मानसं वा साक्षिरूपं वेद्यमन्यदेतत् । प्रत्यभिज्ञायां इत्यतः प्रतिभासेन = संस्का-
रजत्वादिप्रतीतिं विनैव प्रत्यभिज्ञाविषयकज्ञानविषयत्वेन स्मृतित्वादेर्विषयनिरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे =
विषयेण निरूपणं यस्याहनादव्यवस्थित्यनङ्गीकारे, तत्तद्विषयकत्वावच्छेदेन ज्ञायमानतानभ्युपगमे इति
यावत् इदन्ताविषयकत्वावच्छेदेनापि स्मृतित्वानुभवप्रसङ्गात्, एवं तत्तद्विषयकत्वावच्छेदेनानुभव-
त्वानुभवप्रसङ्गोऽपि, तार्किकवाक्योपापत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् । तथाच तत्तद्विषयकत्वावच्छेदेन स्मृति-
त्वादेर्ज्ञायमानताभ्युपगमस्यावश्यकत्वे वृत्तिरपि स्मृतिरादेस्तथैवाभ्युपगमन्तस्या, अनुभवानुरोधात् ।
संस्कारजत्वादेरपि वृत्तेस्तद्विषयकत्वावच्छेदेनाभ्युपगमनीयत्वे चावश्यकत्वात् प्रथमोपस्थितत्वाच्च
स्मृतिवादेरपि वृत्तेस्तथैवावस्थितिर्भावेति भावः । स्मृतिवत्त्वस्य संस्कारजत्वावच्छेदेन वृत्त्यभ्युपगमे आत्मा-
श्रयान्योन्याश्रयावस्थाह-यदीनि । संस्कारजत्वोपस्थितिमन्तरेणापि स्मरामिन्त्यनुभवसत्त्वात् संस्कार-
जत्वमेव स्मृतित्वमिति पञ्चस्यायुक्ततां मृचयितुं यदीति । संस्कारजत्वं संस्कारत्वावच्छिन्नकारणताकत्वं
तेन संस्कारध्वंसे नानिच्छासि, तत्र प्रतियोगित्वेनैव संस्कारस्य जनकत्वात् । इन्द्रियसन्निकर्षत्वावच्छिन्न-
कारणताकत्वमेवानुभवत्वमिति पञ्चसु न शङ्कितं, अनुभवत्वस्यानुमिरथादिसाधारणताभ्युपगमनपञ्चनि-
रासस्यैव प्रस्तुतत्वात् । तस्य = स्मृतित्वस्य । विरोधे = अनुभूतिवत्त्वेन सहैकावच्छेदेन सामानाधिकर-
ण्यानुपपत्तौ । उपाधिः = अवच्छेदकः । अन्यस्य = प्रतिवादिनः । न निविशते = युक्तत्वप्रकारक-
ज्ञानविषयताश्रयो न, स्वावच्छेदेन स्ववृत्तत्वात्माश्रयात्, जन्यतायाः स्वावच्छिन्नत्वपर्यवसानेनावच्छेदक-
प्रदाधीनमहविषयत्वेन च ज्ञासावप्यात्माश्रयाच्च, स्मृतित्वावच्छेदकतया स्मृतिवत्त्वस्याभिधानेऽपि तदव-
च्छेदकजिज्ञासाया अज्ञानोत्तरस्यानुत्तरत्वाच्चेति भावः । अन्यत् = जातिविशेष उपाधिर्वाऽखण्डः ।

संस्कारादमन्तरं नियमेन भावः, नियतत्वं च नानाव्यक्तिगनमेकं रूपं ग्राहकमकोडीकृत्या-
सम्भवीति स्मृतित्वेनैव संस्कारजत्वं वक्तव्यम्, तथाच संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्व-
मुपाधिः, स्मृतित्वव्यवस्थितौ संस्कारजत्वमित्यन्योन्याधयः । नस्मात्स्मृत्यनुभवसङ्गो
दुर्धार एव ।

अपि च, स्मृत्यनुभवयोर्ये कारणसामग्र्यौ ते प्रतिमिज्ञायां मन्तव्ये न वा ? । नवे-
त्कथमंशतोऽपि स्मृतित्वमनुभवत्वं च प्रत्यभिज्ञानस्य ? । एवमेव तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्
स्मृत्यनुभूतयोः स एव सङ्गरः । प्रथमे तु पृथगेव कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः, प्रत्येकं स्वसकार्ये
समर्थत्वात्, सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुत्वेनावधारितत्वात् । अथ यत्र ते पृथग्जायेते तत्र
पृथगेव कार्यं, प्रत्यभिज्ञायां तु तयोर्युगपज्ज्ञानत्वेन सम्भूयजननात् कार्मिवत्कार्योत्पत्तिः ।
यद्यपि घटपट्टादिसामग्र्योर्नैवं दृश्यते तथापि तद्विलक्षणस्यभावत्वादनयोरीदृशत्वमुप-
पद्यते, नह्येकस्य यादृक् पदार्थस्य स्वभावः, नादृगन्यस्यापि सर्वस्य भवति जगद्विचित्र-
मन्नप्रसङ्गादिति; नैतदस्ति, यत्र हि मिलितत्वं तयोस्तत्र किं परस्परसहकारित्वमनयोरे-
ष्टव्यं ? नवा ? नचेत्, परस्परमेलनलक्षणविशेषोऽनुपयोगी कार्यजननं प्रति, मिथः सह-
कारिभावविरहेणाप्रयोजकत्वात्, ततश्चाविशेषात् पृथगेव कार्यं प्रसज्येत । अथ परस्पर-

संस्कारादिति । संस्कारनिष्ठान्यधामिद्वयनिरूपकत्वे सति संस्कारत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वं संस्कारजत्वम् ।
व्याप्तेर्भावच्छिन्नत्वनिपमात् तदवच्छेदकं स्मृतित्वमेव वक्तव्यम्, प्रातिस्विकरूपेण व्याप्तेर्दुर्ग्रहात् ।
तत्त्वाव्याप्यत्वं च स्वायवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन संस्कारत्वावच्छिन्नव्यापकताकरवमिति सूचनायानन्तर-
पदम् । संस्काराव्यवहितोत्तरक्षणत्वव्याप्यं संस्कारत्वावच्छिन्नान्यधामिद्वयनिरूपकस्य यद्व्यावच्छिन्नस्या-
वक्षणत्वं तद्व्यावच्छिन्नत्वं वाऽक्षरार्थः । तद्वृत्तं च स्मृतित्वमेवैति भावः । अत्र कल्पे भावः = आद्यक्षण-
मन्वन्धः । ग्राहकं = नानाव्यक्तिगमद्ग्राहकं, अनुगतमिति यावत् । अकोडीकृत्य = अनवच्छेदकीकृत्य
स्मृतित्वेनैवेति वृत्तयोर्धोऽवच्छिन्नत्वम् । संस्कारजत्वव्यवस्थितौ = संस्कारजत्वप्रमित्यपेक्षणीयज्ञानकमव-
च्छेदकं स्मृतित्वं, जगत्ताग्रहस्यावच्छेदकग्रहं विनाऽसम्भवात्, संस्कारजत्वस्य स्मृतिव्यव-
प्रसङ्गात् स्मृतित्वप्रदायं तद्व्यावच्छिन्नव्याप्यपेक्षणीयतेत्यन्योन्याधयः । वृत्तौ तु न सः, उपाधितयाऽवच्छे-
दकताया वक्तुं शक्यत्वात्, परस्परावच्छिन्नत्वस्य परस्पराव्यापकतायामेव पर्यवसानात्, विशेषतया चाव-
च्छेदकताविरहेऽपि क्षत्यभावादिति । भेदप्रस्तावोक्तदिशोपाधित्वेऽपि वा परस्परापेक्षत्वं समर्थनीयम् ।
स्मृत्यनुभवेति । स्मृतित्वानुभवत्वेत्यर्थः ।

एवमेव तथात्वे = स्मृतित्वादिसंयोजकसामग्र्यभावेऽपि स्मृतित्वाद्युपगमे । अतिप्रसङ्गात् =
ज्ञानभावे स्मृतित्वानुभूतिव्यवच्छेदकमेदं विनैव प्रसङ्गात् । हेतुत्वेन = व्याप्यत्वेन । यथा युगपदना-
नाज्ञानसामग्रीसमवधाने तार्किकैः समूलाभ्यनमेकं ज्ञानमुपेयते ज्ञानयोगपक्षस्थानङ्गीकारात्, यथा वा
तुल्यवलविरुद्धोभयसामग्रीभ्यामेकमेव संशयात्मकं ज्ञानं, तथा प्रकृतेऽपि सामग्रीद्वयस्य योगपक्षे प्रत्य-
भिज्ञानमेकमेव स्यादिति शङ्कते अयेति । पृथगेव कार्यं = कार्यद्वयमेव । करस्मिन्नेति । तत्तत्सामग्री-
प्रयोज्यधर्मद्वयावच्छिन्नेत्यर्थः । यादृक् स्वभाव इत्यन्वयः । मिलितत्वं = एकक्षणावच्छेदेन सामानाधिक-
रण्यम् । परस्परसहकारित्वं = परस्परप्रयोज्यप्रयोजकत्वं । अप्रयोजकत्वात् = एककार्यजननौपयिकरूपा-
समानाधिकरणत्वात् । परस्परमेलनस्य तादृशसहकारित्वसमानाधिकरणस्यैव कार्यजननौपयिकत्वादिति
भावः । अनुभवयोरेऽपि संस्कारस्य व्यापारः = संस्कारस्य अनुभवत्वावच्छिन्नप्रत्यभिज्ञां प्रत्यपि जनकत्वं

सहकारित्वं तयोरित्येते, तदानुभवांशेऽपि संस्कारस्य व्यापारः, स्मरणंशेऽप्युक्तस्येति नियामकत्वाभिमतयोस्तयोरुभयांशे साधारण्यात् स्मृत्यंशेऽप्यनुभूतिगुणभूत्यांशेऽपि स्मरणमिति सुवज्रलेपायितं प्रत्यभिज्ञायामनुभूतिवत्स्मृतिवत्सङ्करेति ।

नाप्यनुभव एवेति पक्षः, तथासति तत्तावच्छिन्नस्याभेदाश्रयतायां न संस्कारो नेन्द्रियसन्निकर्षश्चेति तदविषयत्वापातः । न च संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या सम्बद्धविशेषणतया तद्वग्रहः, क्वचित् 'सोऽयं नवे'ति तर्हि संशयो न स्यात् । दोषविशेषात्तत्र तत्प्रकाशो न सम्बद्धविशेषणत्वादिति चेत्, त्रिणापि संस्कारं दोषवशात्तदापत्तेः । वस्तुप्रकाशिनि च दोषत्वव्याचोयुक्तमनिरुक्तेः । क्वापि तस्यावस्तुप्रकाशित्वादांशत्वे कथमज्ञादेरपि

प्रत्यभिज्ञानिष्ठानुभवत्वस्यापि प्रयोजकत्वमिति यावत् । एवमक्षस्यापि प्रत्यभिज्ञानिष्ठस्मरणत्वंप्रयोजकत्वम् । नियामकत्वेति । स्मरणत्वानुभवत्वप्रयोजकत्वेत्यर्थः । तयोः = संस्कारेन्द्रिययोः । उभयोर्दोषसाधारण्यात् = उभयत्रावच्छिन्नप्रयोजकत्वात् । स्मृत्यंशे = यद्वच्छेदेन स्मृतित्वं तद्वच्छेदेन । अनुभूतिः = अनुभूतिवत् । अनुभूत्यंशे = यद्वच्छेदेनानुभवत्वं तद्वच्छेदेन । स्मरणं = स्मरणत्वम् । सुवज्रं चेति । पूर्वं धर्मविषयकत्वाच्छेदेनैव साङ्ख्यमिदानीं तु तत्तावद्विषयकत्वावच्छेदेनापीत्याशयेन सोऽप्रयोगः । यदि तु सन्निकर्षविधया संस्कारस्योपसर्जनभावः प्राधान्यव्याप्त्येवैकैव सामग्री, तदाज्ञानुसारेणैव प्रत्यभिज्ञाया व्यवस्थाप्यत्वादनुभवत्वमेवेति तत्तुल्यकल्पेऽन्तर्भाव इति भावः ।

अभेदाश्रयतायां = अभेदाश्रयताविषयकत्वे । नेन्द्रियसन्निकर्षः = नापीन्द्रियसन्निकर्षः, प्रयोजक इति शेषः । तदविषयत्वापातः = तत्तदन्तावच्छिन्नाभेदस्य प्रत्यभिज्ञानाविषयत्वापातः । अभेदस्य सम्बन्धत्वेनानुपस्थितस्यापि भानमनुभवे तद्वै स्वाद्यदि तदभिनयोगित्वावच्छेदकोभवत्तत्तानुभवविषयतामासादयेदिति भावः । संस्कारद्वारा = संस्कारघटितया । प्राचानमते संस्कारस्याप्युपनायकत्वादित्यम् । न्यपमते तु तस्यानुपनायकनयोपनयानुरोधेन स्मृतेरेव कल्पनात् तद्वदितैव प्रत्यासत्तिरित्यन्यत् । सङ्घट्टेति । स्वसंयुक्तमनःसंयुक्तमनसमवेतैत्यर्थः, तादृशश्च संस्कार इति तद्विशेषणतैव तत्तावामिन्द्रियव्यापकिकप्रत्यक्षतानिर्वाहकः सन्निकर्ष इत्यर्थः । तद्वग्रहः = तत्तावग्रहः । स्यादिति । निश्चयजनिकाया उत्तमप्रत्यासत्तेस्तथायां सत्त्वादिति भावः । तत्र = उक्तसंशये । तत्प्रकाशः = तत्तावद्विशिष्टाभेदभानम् । न सम्बद्धविशेषणत्वादिति । संशयायतताविषयकत्वस्य नोक्तसंस्कारघटितप्रत्यासत्तिप्रयोज्यत्वम्, अपि तु दोषप्रयोज्यत्वमेवेति भावः । तदापत्तेः = तत्तावद्विशिष्टाभेदसंशयापत्तेः । अत्र—यथालीनैर्नैर्मीयलौकिकविषयताया रजनं साक्षात्कारोमौल्यनुभवसाधिकायाः दोषमात्रप्रयोज्यत्वमुच्यते, ननुपनयप्रयोज्यत्वम्, तत्प्रयोज्यविषयताया अलौकिकत्वात्, तथा संशयायतताविषयतायाः साक्षात्कारोमौल्यनुभवसाधिकाभावेन समवदुक्तिलौकिकताकत्वेन दोषमात्रप्रयोज्यत्वं पूर्ववादिना न चकुमुचितम्, अपि तु दोषसहकृतोक्तसंस्कारघटितप्रत्यासत्तिप्रयोज्यत्वमेव, तादृशप्रत्यासत्त्यभावेऽपि च मतान्तरे अमे इव संशयेऽपि संस्कारस्यापेक्षणीयत्वमेव, अन्यथा कोटिद्वयोपस्थित्यसम्भवेन संशयाभावापत्तेरिति नेदं दूषणमित्याशङ्क्याह वस्तुप्रकाशिनीति । इमामेवाशङ्कते स्वयमेव "एतेन संस्कारः सहकारिमात्र"मित्यादिप्रत्येनानुवादयति । इदन्तु ब्रह्मत्वम्—तत्तावद्विशिष्टोऽसौ 'साक्षात्कारोमी'तिवद् 'नुभवामी'तिविधौऽप्यभावेन 'स्मरामी'तिविधौ सत्येन तदंशेऽनुभवत्वोक्तिरयुक्तैव, तस्मादस्तु प्रत्यभिज्ञायास्तत्तावद्विशिष्टांशे स्मृतिवत्त्वमस्तु वा निरन्तरेण्यभिज्ञाद्वयादेव सोऽप्यमित्यादिमिलापः, प्रत्यभिज्ञानं तु तत्तावदनवगात्रेय निर्विकल्पकमभेदमात्रविषयकमभिज्ञाद्वयानन्तरमावीति मतम्, तार्किकमतं त्वनुपपन्नमेवेति । संशयस्य सदर्ध-

तत्र स्यात्, विशिष्टत्वेन तथात्वस्य प्रकृतेऽप्यपगिहाः । नहि विनैव कुतोऽपि विशेषादस्या
चस्तुप्रकाशिता, सत्यप्यर्थे दोषादवस्तुन एव प्रकाशे संशयात्प्रेक्षाद्यप्रवृत्त्यादेरसम्भवा-
पत्तेः । चस्तुविषयत्वेऽपि दोषादनिश्चयतेति चेन्नः चस्तुनस्तस्यासङ्कीर्णत्वात्तस्य प्रकाशे

विषयकत्वमस्ति नवा, आद्ये सदर्थविषयकज्ञानस्य प्रमाद्विनियमात् तज्जनकस्य दोषार्थं वक्तुमशक्यम्,
अन्यथाज्ञादेरपि दोषनापत्तेरित्याह चस्तुप्रकाशिनीनि । सदर्थविषयकज्ञानजनके इत्यर्थः । ननु
मन्मात्रविषयकज्ञानस्यैव प्रमाद्वं, नचान्यथाख्यातिमते अमेऽनिश्चयः, तत्रालीकस्य संसर्गाद्यापि
भानान्, संसर्गासत्तां विना स्वधिकरणप्रकारकस्याप्यसम्भवान्, सम्बन्धसम्बन्धिनेरित्यस्य 'स्वं न
स्वीय'मित्यनुभवविरोधेन पराहत्वात् । तथाच संशयेऽप्येकतरकोटेः क्वचित्कोटिद्वयस्यैव वाऽलीक एव
संसर्गो भासते इति संशयजनकस्य दोषतोपपत्तिरित्यत आह कदापीति । संसर्गादे इत्यर्थः । तस्य =
निमिरादेः । 'स्यादिति । संशयजनकस्य तत्राप्यविशिष्टादिनि भावः । नन्वसद्भानासाधारणकार-
णतावच्छेदकशक्तिविशेषविशिष्टत्वेनैव नयनादेरवस्तुप्रकाशिता, शक्तिश्च सा दोषादादिता न तु
सहजोपपद्येत, दोषाणां तु स्वरूपेणैवावस्तुप्रकाशिता, सैव च दोषव्यवहारनियामिकेति न
नयनादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह विशिष्टत्वेनेति । उक्तशक्तिविशेषविशिष्टत्वेनेत्यर्थः । तथात्वस्य =
अवस्तुप्रकाशित्वस्य । प्रकृतेऽपि = तिमिरादावपि । विनैव कुतोऽपि विशेषान् = उक्तशक्तिरूपविशेषं
विना । अस्य = निमिरादेः । शक्तिवादे सर्वस्यापि शक्तिविशेषविशिष्टत्वेनैव जनकत्वम्, तिमिरादेरपि
नयनादिविशेषासम्भव इत्यर्थः । नच तादृशसहजशक्तिविशिष्टत्वमेव दोषत्वम् तिमिरादेः स्वविषय-
कप्रमाद्यनाशयकत्वप्रसङ्गात् । एतेनासद्भानासाधारणकारणतावच्छेदकरूपवार्थं दोषत्वम्, असद्भाना-
न्युपगमे चाप्रमाद्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति परास्मिन्, तादृशरूपस्यानुगतस्याभावात्, क्वचिदोपस्था-
प्यपरत्र गुणत्वात् । तदुक्तं प्रामाण्यवादमणौ—“नच जात्यैव कश्चिदोपोऽस्ती”ति । एतेन—यथार्थज्ञानत्वा-
वच्छिन्नप्रतिबिम्बतानिरूपितप्रतिबिम्बकतावच्छेदकरूपवत्त्वं दोषत्वम्, नच—यथार्थज्ञानप्रतिबिम्बकेष्वेव न
दोषव्यवहारः, दोषविषयकज्ञानस्याप्रमाद्वापत्तिश्चेति—वाच्यम्; यद्यप्यवशिष्टोप्येकघटशब्दविरुद्धाप्रकार-
कज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबिम्बतानिरूपितप्रतिबिम्बकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशज्ञानस्थलीयदोषत्वस्यानुगमस्यैव
विषयत्वदत्त्वादिति—निरस्तम् तादृशज्ञानव्यन्धीनामपि नानात्वेन तत्रैकरूपावच्छिन्नदोषागमप्रसिद्धेः ।
तादृशरूपाणां नानात्वे तु प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेः । नचैवमननुगमे तत्तत्क्षणसम्बन्धानां
मेव प्रतिबिम्बकतास्तु तावत्तैव प्रकृतसंशयोपपत्तेरिति वाच्यम्; एवं हि सर्वत्रैव तेषामेव प्रतिबिम्बकता-
या वक्तुं शक्यत्वेन प्रतिबिम्बकान्तरविलोपापातात्, दोषसमवधानं विना तेषामपि प्रतिबिम्बकताया अस-
म्भवदुक्तिरित्याद्येनैव दोषत्वस्य दुर्निवेकत्वमेवेति भावः । संशयस्य सदर्थविषयकत्वाभावापक्षमाशङ्क्याह
सत्यपीति । अवस्तुनः = अलीकस्य, तस्य हि सत्त्वेन न भानम्, माने वा सद्विषयकत्वावर्जितम्,
संशयादपि च सकम्पप्रवृत्त्यादिकं कृप्यादौ सर्वसम्प्रतिपक्षमेवेति भावः । अनिश्चयतेति । अत्र
निश्चयत्वं यदि विषयिताविशेषो जातिविशेषो वा निश्चिनोमीतिप्रत्ययसाक्षिकस्तदा तस्य सन्देहा-
मान्येऽस्त्यात्वा 'निश्चयत्वस्याप्रवृत्तत्वादेवेत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिः । निश्चयत्वस्य संशयान्यज्ञानत्वरूपत्वे
॥ संशयत्वे एवानिश्चयत्वस्य पर्यवसानेन तस्य सन्देहोत्तिथीमाक्षिकविषयिताविशेषजातिविशेषा-
न्यतरात्मकत्वेऽग्रिमग्रन्थस्यालक्षकतैव, तादृशधियः संशयेऽनवलपनीयत्वादिति तस्यैकधर्मिकविरुद्धा-
नेकप्रकारकज्ञानत्वात्मकत्वैवेति तद्वच्छिन्नजन्मतानिरूपितजनकत्वमेव दोषत्वमिति भावः । एतादृश-
संशयार्थं नैकैकोटयंशे, अपि नु विश्वोभयारोपमामग्रीत्यामारोपद्वयस्य प्रसक्तत्वेऽपि ज्ञानकारण-

तदेव संशयैककोटौ प्रकाशितमिति कुतस्तदनिश्चयता । निश्चयार्थस्य च संशयकोटाव-
खण्डने संशये तदभावाधिकप्राहित्वेऽपि निश्चयत्वस्याप्रत्युहत्वादेव । अभावनिश्चयः
कोट्यन्तरं केवलमधिकं स्यात् ।

मेकैकमेव ज्ञानमत्रयतीति नियमेन तुल्यबलविरुद्धाभयारोपसामग्रीसंवलनस्याभयविपर्ययकारोपहेतु-
तोपेयते इति कोटिद्वयारोपमेकमाशयैव निरुक्तानेकप्रकारकज्ञानत्वमिति नीलघट/यादिवत् संशयव-
त्त्यर्थसमाजप्रस्तयेन कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च तद्व्याच्छिन्नजन्यताकजनकत्वं दोषत्वमित्यभिप्रायेणाह वस्तु-
न इति । असङ्कोर्णस्यादिति । धर्मिणोऽन्यतरकोटयोऽस्तुनः संशयाप्यकोटिद्वयासम्बन्धित्वादित्यर्थः ।
तदेवेति । संशयमात्रस्य भावाभावकोटिरुक्त्यात् स्थाणुर्या पुरुषो वेत्यस्यापि स्थाणुत्पुरुषाभावांवादाप
कोटिचतुष्कावगाहित्वात् संशयैककोटयंशे एकात्मना य-तुनो भानसम्भवादिति भावः । वस्तुनः सङ्कोर्णये
तु कदाचिदनेकात्मनाऽपि भानसम्भवात् नैककोटयंशे एकात्मनैव भाननियम इत्युपलभ्यसङ्गतिः । संशयै-
ककोटी = संशयैकतरकोटयंशे, संशयैकतरकोटिविषयकत्वावच्छेदेनेति यावत् । प्रकाशितम् = विषयता-
श्रयः । तदनिश्चयतेति । एकैककोटयंशे इत्यादिः । अनिश्चयता = निरुक्तानेकप्रकारकज्ञानत्वम् । उक्तं
एतोरपि तुमेव विरोधिकोटीभासकसामग्रीसत्त्वे कथमेकतरकोटयंशे निश्चयत्वमित्याशङ्क्यामाह निश्च-
यार्थस्येति । यद्विषयकत्वावच्छेदेन निरुक्तज्ञानत्वाभावावस्तत्स्येत्यर्थः, भावाभावाभ्यन्तरात्मककोटिरिति
यावत् । संशयकोटावखण्डने इति । संशयकोटयन्तरभानाविरोधिभानकत्वे इत्यर्थः । कोटयन्तरभामक-
सामग्या बलवत्त्वविरहेणापरकोटिभानाप्रतिपन्नवत्त्ववदिति भावः । अथवा संशयकोटाविषयस्य प्राहित्वेऽ-
पीत्यनेनान्वयः, संशयैककोटयंशे इत्यर्थः । संशये इत्येतस्मिन्समभिन्याहारेणाखण्डने इत्यस्य शोकात्थकत्वम् ।
तदभावेति । संशयस्य भावाभावकोटिविषयकत्वे द्वयोरेव परस्परभावरूपत्वेन तदभावाधिकत्वेत्यनेन कोटय-
न्तरलाभः । भावद्वयमात्रकोटिकसंशयस्य प्रामाणिकत्वपक्षे त्यस्योपलक्षणत्वं द्रष्टव्यम्, उक्तसंशयत्वस्य
जन्यतानवच्छेदकरण्यास्तावतापि निर्वाहात् । निश्चयत्वस्य = उक्तसंशयत्वाभावरस्य । अभावनिश्चयः =
निश्चीयमानोऽभावः, निश्चयायावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयताश्रयोऽभाव इति यावत् । अत्रैकस्मिन्
विशेष्येऽविरलोपन्नविरुद्धकोटिविषयकनिश्चयद्वयमेव संशयात्मकतया प्रभाकरमतवदभिप्रेतमिति तु न
अमितव्ययम्, ग्रन्थास्वरसात्, “संशये तदभावाधिकप्राहित्वेऽपि”त्यनेन स्फुटं विरोधाच्च, तुल्यन्यायेन समु-
हालम्बनस्याप्युच्छेदे द्वित्रादिप्रत्यक्षताविलोपापाताच्चेति । नवैकत्वेऽपि संशयस्य निश्चयत्वोक्तेरसाम-
ग्रस्य, विरोधविषयकत्वेनैव संशयत्वावयवभावात्, अन्यथा समुच्चयतोऽविशेषापत्तेरिति वाच्यम्; मूला-
वच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगो न वेत्यादिसंशयस्याप्येकावच्छेदकत्वावच्छेदेन भावाभायोभयवत्तावगाहिनः
सात्वेन विरोधविषयकत्वेन संशयसमुच्चयवैलक्षण्योपपादनासम्भवात्, अतएव “कचिद्विरोधभासस्यापि
तत्सामग्र्यधीनत्वा”दिति शिरोमण्युक्तौ कचिदित्यस्य सङ्गतिः, विरोधभानापेक्षणीयस्याव्याप्यवृत्तिवज्ज्ञाना-
भावविरोधोपस्थित्यादेरसार्वत्रिकत्वात्, संसर्गतया च विरोधभानस्याप्रामाणिकत्वात् । अथास्तु सन्दे-
हातिप्रतीतिरसाक्षिकी मानसत्वन्याप्यो जानिर्विशेषः संशयत्वम्, तच्च पक्षधरमिथादिसत्तेज्या”यवृत्ति वा,
अन्यमते व्याप्यवृत्ति कोटिविषयतामात्रनिरूपकत्वावच्छेदकत्वेत्यन्यदेतत् । अस्तु वा कंठिताप्यनिलक्षण-
विषयतानिरूपकत्वमेव संशयत्वं, तथाच न त्रयार्थसमाजप्रस्तनाया असम्भवदुष्कृतत्वेन तदवच्छिन्नजन्यता-
कजनकतया प्रकृते शीघ्रोपपत्तिरित्याशयेनाशङ्कते जातिरिति । विषयतानिरोधनिरूपकत्वस्याप्युपलभ-
ममिदम् । तत्रयोजकः = तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रयः ।

जातिः संशयत्वं तत्प्रयोजकश्च दोष इति चेत्, 'इदं तद्वा नये'ति संशयकोट्यर्थ-
निर्देशसमन्वयेन वाशब्दप्रतीतिव्यवहारगोभावापत्तेः । प्रतीत्या सह चाकार्थसम्बन्धे
'प्रत्येमि नये'ति न द्रापत्तेः । चाकार्थस्य प्रतीतिगतत्वेऽपि निश्चयत्ववत्त्वं 'स्थाणुमानय
पुरं चे'ति स्थाणुपुरुषगतपाक्षिकलोप्यवहारानुपपत्तेः । तस्माद्वाकार्थस्य ज्ञान-
धर्मत्वे साक्षात्कारित्वादिवह्निपयानन्ययापत्तिरेवेति । न च प्रत्यासत्ती सत्यामपि प्रत्या-
सत्यपुरस्कारान्मनसां न ग्रहणं तत्र दोषवशादित्यस्तु । दोषे सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण,

ज्ञानगतो जातिविशेषो विषयताविशेषो वा विषयगतविशेषमपास्य न स्यात् । तथाच तस्याव-
श्यकत्वमीयत्वे तेनैवोपपत्तौ ज्ञानगतविशेषरूप्यना न प्रामाणिकी, अथ विषयगतो विशेषो यदि वाकार्थस्य,
तदा स न विरोधः, तस्य संशयविषयताया अनियमान्, नापि विषयताविशेषः, अनुपपत्तये एव
तद्भावेन 'इदं तद्वा नये'ति सन्देहाकारानुपपत्तेः, नापि विकल्पः, तस्य विषयताविशेषरूपत्वे उद्गीरित-
दोषत्वं । ग्रीहिनिर्णयेन यदेवं व्यादिनिश्चयस्थलेऽपि तद्वर्तमानाच्च, अन्वाराशस्यापि संशये भानार्हस्य तस्य
दुर्वचत्वाच्च, तस्मात्सन्देहीत्यनुभवोपपत्तये जातिविशेषस्य विषयताविशेषस्यैव वा कल्पनं युक्तमिति चेदेवं
तर्हि समुच्चयसंशयस्य विषयप्रयुक्तविशेषाभावे संशये वाकार्थभानं न स्यात् । न्यायश्च संशयगततर्प्य
संशयविषयकप्रतीतौ भानमिति प्राहेनं तद्भावं धेत्यादिना । संशयकोट्यर्थकशब्दसामानाधिकरण्ये-
मेति धृतीयान्तार्थः । तद्वापत्तेः = प्रतीतिव्यवहारयोरापत्तेः । निश्चयवचप्रतीतिगतत्वेऽपीत्यन्वयः ।
विषयानन्ययापत्तिः = विषयनिष्ठतया प्रतीत्यनावृत्तिः, साक्षात्कृत इत्यादी तु साक्षात्कारित्वस्य न विष-
यनिष्ठतया प्रतीतिः, अपि तु साक्षात्कारविषयत्वस्यैवेति भावः । इदमुपलक्षणम् - विषयतागतविशेषस्य
दुर्वचत्वमपि द्रष्टव्यम्, तस्याल्लङ्घ्योपाधिष्वे स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वे वा प्रतीतिविशेषसाक्षिकत्वेनैव निरू-
पणीयत्वेनाभ्युपगम्यस्य एवं न स्वीयमित्यनुभववाच्यस्य, सम्बन्धानवस्थापनस्य चापत्तेरनिर्वाच्यत्वावदय-
म्भावात् । एतेन कोटिद्वयप्रकारितयोरवच्छेदावच्छेदकभावोपगमस्य संशये समुच्चयवैलक्षण्यायावश्यक-
त्वात् प्रकाशितावच्छिन्नप्रकारितानिरूपकत्वमेव तत्र विशेष इति निरस्तम्; न तावत्साक्षादविशेषस्य सन्दे-
हीतिप्रतीतौ भानम्, अवच्छेदावच्छेदकभावस्यानुभविकत्वे भवाभावोभयकोटिनिष्ठप्रकारतानिरूपितवि-
शेष्यताया ऐव्यकल्पनादिना समुच्चयवैलक्षण्योपपादनस्याभ्युपगमनवकाशापत्तेः । अपि तु संशयसमुच्च-
यवैलक्षण्याभ्युपगम्या तादृशविशेषस्य कल्पनैव, न चावदयकत्वमीयस्योपपादकस्य सद्भावेऽन्यथानुप-
पत्तिरुदयमासदयितुमीष्टे, यदाच कल्प्यमानोऽपि तादृशविशेषो नानिर्वाच्यतामतिक्रमिषुं प्रभुः, तदा
वैलक्षण्यस्यैवानिर्वाच्यतयैवोपपादनं युक्तमिव, लाववान्; विशेषं परिकल्प्य तदीयानिर्वाच्यताकल्पने
गौरवान् । अनप्यु कोटिद्वयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोरवच्छेदावच्छेदकभावः संशये, न तु समुच्चये
इत्यप्युक्तम्, घटनदभाववद्भूलमित्यत्र द्वन्द्वानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च, एकवाक्यतार्थं तत्र विशेष्यतयोरवच्छेदा-
वच्छेदकभावस्यावश्यकत्वात् । यत्तु - विरुद्धोभयप्रकारतानैकविशेष्यताकज्ञातव्यमेव संशयवत्, समुच्चये
प्रकारताभेदेन विशेष्यताया भेदेऽपि संशयेऽस्तथात्वादिति; तदस्तु । निरूपकभेदस्य निरूप्यभेदप्रयोजकत्वे
संशयेऽपि विशेष्यताभेदावश्यम्भावात् अन्यथा तु समुच्चयेऽपि तदसम्भवात्, अर्थापत्तेश्चोक्तदिशैवानु-
दयान् अनुभवस्य च भेदाभेदगोमीनिष्ठात् । अत्रन्यूनाधिकवर्मावच्छिन्नयोर्विशेष्यतयोरैक्यस्यासम्भवेन
शुद्धवर्तत्वावच्छेदेनाभावप्रकारकस्य नीलपर्वतत्वादिविशिष्टे व्याप्यवत्तावगाहिनः संशयस्य निरुक्तसंशय-
लक्षणानाक्रान्तत्वेनानुमित्याधारकत्वप्रसङ्ग इत्यपि वदन्ति । एवं विषयतायां विशेषस्य दुर्निर्वचत्वे संश-
यावस्य जातिनापि न मानालिङ्गिता, 'व्यञ्जकोपाधिनिश्चिता च जातिरिच्छते' इत्यभिप्रास्यमामन्वात्, उक्त-

संस्कारस्यात्मना, तस्य मनसा. तस्य च बाह्येन्द्रियेण प्रत्यासत्त्यपेक्षया एव तदर्थप्रकाश-
नियमोपपत्तेः कः प्रत्यासत्त्यपुरस्कारस्त्वन्मते स्यात् । यदि तु संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्षया
तथा सन्दिह्येत तदाऽननुभूय प्रसृत्य वा तथा सन्दिह्येत ।

वस्तुतस्तु, मनसा संस्काराग्राहिणा, चक्षुरादिना चान्माग्राहिणा तादृशप्रत्यासत्त्या
ग्रहणानुपपत्तेः । नियमेन तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहणे स्वग्राह्यसम्बद्ध-

रीत्यैवान्धोन्माश्रयाच्चेति । दोषवशात्प्रत्यासत्त्यपुरस्कारादित्यन्वयः । अपुरस्कारः = अभिभयः, फलोप-
धानप्रतिषेध इति यावत् । न ग्रहणं = न तत्ताविशिष्टाभेदनिश्चयः । तत्तोपनयनमेव संस्कारघटितप्रत्या-
सत्तेः फलं, तदुपधानं च निरुद्धमेव, अन्यथा सोऽयं नवेति सन्देहाकारानुपपत्तेः, अनपेक्षितविविशिष्टे-
नापि न नयनप्रत्यासत्तिप्रतिषेधः, अभेदस्तु संसर्गतयाऽनुपनीतोऽपि भातुमर्ल संसर्गाग्रे सन्निकर्षात्-
पेक्षणादिति न निरुक्तस्य प्रत्यासत्त्यपुरस्कारस्य सम्भव इत्याह दोषे इति । प्रत्यासत्त्यपेक्षणे एव =
अप्रतिषेद्धप्रत्यासत्तित्वे एव । तदर्थेति । तत्ताविशिष्टार्थत्वर्थः । प्रत्यासत्त्यपुरस्काराङ्गीकारे बाधक-
माह यदि स्थिति । संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्षया = अप्रतिषेद्धसंस्कारप्रत्यासत्तिं विनैव । अननुभवस्थले
विशेषाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । विस्मृतस्थले तु विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । प्रसृत्य =
विस्मृत्य । संस्कारघटितप्रत्यासत्त्यभिभवस्य संस्काराभिभवे एव पर्यसानमिति भावः ।

एतावता संस्कारघटितविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वमभ्युपेक्ष्य संक्षयानुपपत्तिरभ्यधापि, इदानीं
तु तदेव नेत्याह वस्तुत इत्यादिना । स एवाहमित्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञाभिप्रायेण मनसेति । संस्कार-
ग्राहिणा = संस्कारग्रहणयोग्येन । न एवायं घट इति बाह्यप्रत्यभिज्ञाभिप्रायेण चक्षुरादिनेति । आत्मा-
ग्राहिणेति । यद्यपि संस्कारग्रहणयोग्याभिधानमेव प्रकृतोपयोगि तदिन्द्रियसम्बद्धविशेषणताव्यविशि-
ष्टप्रत्यासत्तिरस्य तदिन्द्रियग्राह्यनिरूपितत्वव्याप्यत्वात्, मनोनयनादिग्राह्यत्वस्य संस्कारेऽसंज्ञावे मनो-
नयनादिसम्बद्धसंस्कारविशेषणतायां तद्ग्राह्यनिरूपितत्वाभावप्रयुक्तस्य तादृशप्रत्यासत्तित्वाभावस्य विशे-
षाभावनिवन्धनस्याक्षतेः । नच नयनादिसम्बद्धात्मविशेषणतायामि न तत्तादेर्ग्रह इत्यनुशयानस्येयमुक्ति-
रिति वाच्यम्, तथासत्ति नायनतादेराभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञायां निषेधस्य पर्यवसानेन सिद्धमाधनापत्तेः, घटः
स एवायमिति प्रकृतबाह्यप्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टाभेदविषयकत्वाभावस्यानभिधानापत्तेश्च । तथापि
शुखादिप्रत्यक्षस्यात्मविषयकत्वनियमदर्शनात् नायनादिग्रहस्यात्मविषयकत्वाभावे संस्कारविषयकत्वस्य
सुतरामसम्भव इत्यभिप्रायेणान्माग्राहित्वाभिधानम् । तादृशप्रत्यासत्त्या = स्वसंयुक्तमवेतसंस्कारविशे-
षणतया स्वसंयुक्तसंयुक्तमवेतसंस्कारविशेषणतया च । संस्कारविशेषणतायां प्रत्यक्षौपयिकप्रत्यासत्ति-
रभ्य निरहमावने प्रवृत्तस्य तस्यां तद्विषयताया असम्भवात् । स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतायाः ग्रहणे प्रत्या-
सत्तिविविनयमात् = तत्तदिन्द्रियग्राह्याभिज्ञातदिन्द्रियसम्बद्धनिरूपितविशेषणताया एव तत्तदिन्द्रियज-
प्रत्यक्षौपयिकप्रत्यासत्तिवात् । तथाच तत्तदिन्द्रियसम्बद्धविशेषणताव्यविशिष्टं तत्तदिन्द्रियजन्यप्रत्य-
क्षौपयिकप्रत्यासत्तित्वं तत्तदिन्द्रियग्राह्यनिरूपितत्वव्याप्यमित्यर्थः । नन्वेवं कुसुमे सौरभाभावस्य गुडे
तिक्तत्वाभावस्य गगने तद्वदभावस्य महति चायावुद्धूतत्वाभावस्य च प्रत्यक्षं न स्यात्, प्रागादिसम्ब-
द्धविशेषणतया हि तद्ग्रहणं साच न प्रागादिग्राह्यनिरूपिता, कुसुमादेर्गगादिग्राह्यत्वाभावात्, न च
सौरभाभावः कुसुमवृत्तिः कुसुमवृत्तिव्येनानुल्लङ्घ्यमानयोग्यप्रतियोगिकत्वादित्याद्यनुमानेन तद्ग्रहणमिति
वाच्यम्, योग्यानुपलब्धिसत्त्वेनेन्द्रियेण तद्ग्रहणे बाधकाभावादित्यादौ यद्यत्स्वग्राहकेन्द्रियग्रहणायो-
ग्याश्रयकं यथा सौरभादि, तत्प्रतियोगिकेतरविषयकत्वं व्याप्यद्वलप्रविष्टप्रत्यक्षे विशेषयितुं पृथग्-

विशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वनियमात् । अन्यथाऽऽप्यपरमाणादौ पृथिवीत्वादेरन्यत्र ग्राह्यतया निरस्तस्वरूपायोग्यत्वस्याभावां दृगादिभिर्गृह्यते । नहीन्द्रियविहागदेशेषु निष्-

न्तम् । नियमेनेति ॥ ग्रहणायोग्यत्वरस्याग्राह्यपदेनलामार्थं तद्विशेषणम्, अन्यथा कदाचिन्नयनादिन्य-
ग्रहणाविषयभूतलादिवृत्तिप्रतियोगिकत्वस्यैव घटाभावादौ सत्त्वेन तादृशप्रतियोगिकेतरविषयकत्वविशे-
षणमप्रसिद्धमेव स्यादिति न्याय्यसिद्धिप्रसङ्गः । नियमेनेत्यतद्वलाद्ग्रहणायोग्यत्वलाभे ॥ घटादिनिरस्त-
ग्राहकेन्द्रियग्रहणायोग्याश्रयक इति तादृशप्रतियोगिकेतरविषयकत्वं तदभावप्रत्यक्षे निरायावम् । अथ-
मपि रूपस्य स्वग्राहकेन्द्रियग्रहणायोग्याश्रयकत्वाभावेन वायौ तदभावप्रत्यक्षस्य परमाणी महत्त्वाभाव-
प्रत्यक्षस्य चानुपपत्तिर्नसमाहिता, नचाश्रयपदेन स्वप्रकारकारोपविशोप्यो विवेक्षाक्षमः, आरोपस्याभाव-
बुद्धिपूर्वं नियमेनासत्त्वात् । तदुक्तं नन्तर्यं वा दृगादाध्याम्—“प्रत्यक्षण्वं प्रतियोग्यारोपस्य हेतुवमप्रामा-
णिकं कुतः द्वाद्द्वयोधे तदेतत्त्व”मिति । तादृशारोपविषयतायोग्यत्वं एवचोद्देशकमनिरूप्याक्षयमनिवेश-
मिति चेत्तादृशविशेषणवस्थोपलक्षणतया निवेदो क्षत्यभावात् । व्यभिचारस्यान्ततन्मत्तद्विषयकत्वस्य
प्रत्यक्षे विशेषणेनापि वारणसम्भवाच्च । अत्रग्राह्यं ग्रहणयोग्यत्वं तच्च क्वचिन्महत्त्वावच्छिन्नत्वमेवेति याया-
युक्ततत्त्वाभावप्रत्यक्षोपपत्तिः, क्वचिच्चोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वमेवेति परमाणी महत्त्वाभावप्रत्यक्षोपपत्तिः,
क्वचिच्च महत्त्वोद्भूतरूपोभयावच्छिन्नत्वमेवेति न वायौ पिशाचभेदप्रत्यक्षापत्तिरित्यपि यदन्ति । नन्वेवं
व्यभिचारवारणेऽप्यप्रयोजकत्वं दुर्यारमेवेति चेत्तत्राह अन्यथेति । आप्यपरमाणादावभाशो दृगादिभिर्गृ-
ह्यतेत्यन्वयः । निरस्तेति । तथाचायन्ताभावप्रत्यक्षापेक्षणीयस्य योग्यप्रतियोगिकत्वस्यासत्त्वावभादाय
नापत्तिवारणोपपत्तिः । यदिचान्योन्याभावसंसर्गाभावोभयस्थलीयानुपलम्भगतं तत्तद्व्याप्येतरतदीयस्य
क्वचिदुपलम्भकारणकृतसमवधानमेव योग्यत्वं तदा तदपि पृथिवीत्वाद्यनुपलम्भेऽक्षतमेव । नच पृथिवी-
त्वप्रत्यक्षं प्रति स्वाश्रयसमवायेन महत्त्वस्य कारणत्वं तस्य चासत्त्वमत्रेति वाच्यम्, एवं सति महति जलेऽ-
पि पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षं न स्यात्, घटादिकमादाय तत्र महत्त्वोपपादनं तु प्रकृतेऽपि समं, पृथिवीत्वाश्रय-
गतमहत्त्वस्य पृथिवीत्वव्याप्यावात्तदितरोपलम्भकसमवधानं तत्रेति यदि तदापि तत्प्रकृते समानमेव ।
सम्बन्धिसाक्षात्कारस्य सम्बन्धसाक्षात्कारजनकत्वेन संयोगाभावस्य प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च, तात्त्वे संयोगिनां
घटादेरसत्त्वेन तासांसाक्षात्कारस्याप्यसम्भवात् । अतएव प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वमेव
योग्यत्वमिति नवीनाः । नच परमाणी पृथिवीत्वोपलम्भप्रसङ्गामेवमेवेतादृशयोग्यत्वाविशिष्टानुपलम्भवि-
रहादेव प्रकृतापत्तिर्वारणीयेति साम्प्रतम् ; आरोपस्याभावबुद्धिहेतुताया निरस्तत्वेन तद्योग्यत्वस्यैव निवे-
शनीयत्वात् निरस्तोपलम्भकारणकृतत्वस्य तद्वचोद्देशकत्वे पुरोदीरित्योपेक्षेयात् । किञ्च घटादौ पिशा-
चत्वाभावप्रत्यक्षं तावत्तार्किकरूपेयते तत्र च प्रतियोगिसत्त्वेत्याद्यनुक्तयोग्यत्वं न सम्भवति प्रतियोगितद्व्या-
प्यतिरिक्तप्रत्यक्षकारणकृतावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगिसत्त्वस्य प्रसञ्जकत्वात् पिशाचावप्रत्यक्षस्य चाप्रसि-
द्धत्वात्, किन्तु तदधिकणीयत्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वमेव पिशाचत्वानुपलम्भे योग्यत्वं, परमाणादौ मह-
त्त्वाभावप्रत्यक्षोपपत्तये च प्रतियोगिसत्त्वेत्यादियोग्यत्वमप्यावश्यकमिति गुरुतरयोग्यानुलब्धिद्वयप्रति-
तकारणकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाववाद्भावप्रत्यक्षे कृतकारणताकविशेषणतायामेव ग्राह्यनिरु-
पितत्वं निवेशयितुमुचितम् । परमाणादौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षार्थं मया प्रतियोगिसत्त्वेत्यादियोग्यतायाः
कल्पनीयत्वेऽपि योग्यताद्वयवादिनस्तव गौरवं स्फुटमेव । नच—तदधिकरणीयत्वेत्यादियोग्यता न मयापि
कल्पनीया, योग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे एव प्रतियोगिसत्त्वेत्यादियोग्यताया हेतुत्वेन तां विनापि पिशा-
चत्वाभावप्रत्यक्षोपपत्तेरिति वाच्यम् ; परमाणादौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षस्य मयाप्यन्वधोपपादितत्वेन प्रति-

रमाणुकत्वनियमो युक्तान्युपगमः । शब्दामावप्रत्यक्षताशानिये श्रोत्रेन्द्रियविशेषणता
सममः सन्निकर्षः, ननु तत्र सम्बन्धविशेषणतेत्यतोऽपि न व्यभिचारः ।

नचात्मसंयुक्तमनः प्रति पूर्वानुभूतार्थात्मप्रत्यासत्तिरेव संस्कार इति तदतीन्द्रियत्वं
न दोषाय. प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपगमादिति स्वीकृते निस्तारः;

योगिसुरेयादियोगवत्स्थापि मयाऽऽकृतममम्भवात् । एवं सत्ययोग्याधिकरणे पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षा-
पादानस्याशङ्क्यसमाधित्वापत्तेश्च, ब्राह्मसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तितोपगमे च सिद्धं नः समीहितम् ।
एतेन-विशुद्धमातापितृयोनिजत्वादिष्वञ्जकधीविहकाले ब्राह्मणत्वाद्यभावग्रहप्रसङ्गः, ब्राह्मसम्बद्धविशेष-
णतायाः सश्रुतिरिति योगयानुपलब्धेः कारणवभावस्य कथमिति-निरस्तम्; तस्याः कारणतोपगमेऽपि सादृश-
विशेषणताया उक्तरीत्या आवश्यकत्वात्, ब्राह्मत्वस्य योग्यनारूपस्याननुगमे च ब्राह्मणत्वाद्यभावप्रत्यक्ष-
प्रति व्यञ्जकविशेषणवच्छिन्नत्वरूपयोग्यावविशिष्टसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वसम्भवाच्चेति भावः ।
नन्वाप्यपरमाणुगतपृथिवीत्वाभावस्येन्द्रियसम्बद्धविशेषणताविरहादेवाप्रत्यक्षतोपपत्तिरिति ब्राह्मत्वविवक्षा
नाशरीयेत्यत आह नहीति । इन्द्रियविहारदेशेषु = इन्द्रियसम्बद्धदेशेषु । यक्ताभ्युपगमः = युक्तोभ्यु-
पगमो यस्य सः । पटवन्तस्य गगने शब्दामावप्रत्यक्षस्थले व्यभिचारवारणार्थमेव नोपादनमपि तु स्थलान्तरे
व्यभिचारवारणार्थं, शब्दाभावप्रत्यक्षस्थले निविष्टविशेषणान्तरेणैव व्यभिचारप्रसक्तैरित्याह शब्दा-
भावेति । यद्यपि पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षस्थले शब्दव नोदियादिप्राशयेन श्रोत्रेति । सप्तम इति ।
सम्बद्धविशेषणतानाम्भवे एव तात्पर्यं, विशेषणत्वात्वेनैकैक्यं तु पटवन्त्यवहारेऽपि न क्षतिः । ननु
सम्बद्धेति । नहि संयोगादिना श्रोत्रसम्बद्धे शब्दाभावो विशेषणमपि तु श्रोत्र एव, सम्बद्धत्वस्य तादा-
त्म्यासाधारणस्यैवाननुगतस्य निविष्टत्वादिति व्यक्तं कुसुमाञ्जलिप्रकाशादौ । यद्यपि स्मृतेरनुपनायकत्वमते
तस्या मनोप्राहारवैनाम्यन्तरप्रत्यभिज्ञोपपादनं सम्भवति, तथापि तस्या नयनाद्यब्राह्मत्वेन बाह्यप्रत्यभिज्ञाने
ब्राह्मसम्बद्धविशेषणताया असम्भव एव, नच तत्रापि घटादौ नयनादिना प्रत्यक्षे सम्बद्धे च विशेषणतया
नता भासनामिति पाठ्यम्; एवं सति तत्र स्मृतेरनुपनायकतापानात् । विशेषणताया वर्तमानत्वनिवह-
त्वेनैतत्कालावच्छिन्ने घटे पूर्वकालावच्छिन्नत्वस्योपलक्षणतासम्भवेऽपि विशेषणताया असम्भवाच्च,
अथवा विशेषणस्य समानकालीनत्वसंसर्गेण विधेयत्ववित्वात् पूर्वकालस्येदानीं सत्यापत्तेः । अतएव
स्मृत्यापि तस्या न विशेषणतासम्भवः, विषयताया अतीतादिसम्बद्धत्वेऽपि विशेषणतानुपपादकत्वात् ।
वरतुनस्तु प्रत्यक्षखण्डनादौ वक्ष्यमाणं युक्त्यन्तरमेवोपनयसन्निकर्षबाधकमनुसन्धेयम् । नच सप्तमाया
भावयोगेव विशेषणतया ग्रहणमित्यनुपपन्नोऽर्थं विचार इति वाच्यम्; इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतयैव तत्ता-
मानस्य सविकल्परुपादे भगवत्कृत्वात् अतएवोपनयसन्निकर्षस्य विशेषणतायामन्तर्भावः परिशुद्धि-
प्रकाशोऽभिहितः ।

नचेति । निस्तार इत्यन्वयः । आत्मसंयुक्तमनः प्रतीति । आत्मसंयुक्तमनोरूपितेत्यर्थः ।
तथाच मनः संयुक्तस्तेवतसंस्कारः प्रत्यासत्तिः । मनः संयुक्तत्वादिरूपत्वाभिधानं तु बाह्याम्यन्तरप्रत्य-
भिज्ञासाधारणानुसन्धेयं, नयनादिसंयुक्तादिरूपाग्र्यासत्तेराम्यन्तरप्रत्यभिज्ञासाधारण्यासम्भवात्, मनः
संयुक्तत्वादेष्ट तत्राप्यनुपपत्तेस्तत् । अथवा प्रत्यासत्तिपट्टकत्वेनाप्यतेन गौरवप्रसङ्गात्, निश्चयोजन-
त्वाच्च, लौकिकविषयनियतवाञ्छुकत्वादेरलौकिकविषयताशालिन्यनुपपादनीयत्वादिति भावः । अप्येति
बाह्यप्रत्यभिज्ञाभिप्रायेण । आत्मैत्याम्यन्तरप्रत्यभिज्ञाभिप्रायेण । अथवा पूर्वानुभूतोऽर्थ आत्मानाम्य-
रूपः, तस्यामनश्च प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । संस्कारम्यार्थविषयकत्वादात्मममेतत्वाच्च निरुक्तप्रत्यासत्ति-

तथासति 'स' इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्यभावात्प्रत्यभिज्ञाया अचानुपत्त्यापातान् । 'अयं' मित्यंशो दृग्गादिना, 'तदंशस्तु' मनसा गृह्यतां । तदेतद्भेदस्तु कृतेत्युक्तमप्यायते इति । एतेन-संस्कारः सहकारिमात्रमिन्द्रियस्थानिप्रसङ्गनिवारकः प्रत्यभिज्ञायां, तदर्थ इन्द्रियेणासन्निकृष्ट एवोल्लिख्यते विप्रमार्थयन्तु, सन्निकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निकर्षसहकार्यवशमभायमात्रं, तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव स्यात्, ननु सर्वप्राज्ञसन्निकर्षसहकारिता-इत्यपि निरस्तम्; सांख्यं नवेति संशयाभावापातेनैवेति । 'तद्द्राक्ष'मित्यादिसृष्टिरपि चैवमनुभवः स्यात्, मनस आत्मसंयोगसंहरुनादार्थात्मसन्निकर्षात्संस्काराज्जायमानायास्तस्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव, मनसाऽऽत्मसंयोगादात्मसमवायेन प्रत्यक्षीक्रियमाणैर्ज्ञानादिभिः स्मर्यमाणस्यार्थस्याविशेषादिति ।

लभः । प्रत्यासत्तिरेवेति । ननु सम्बद्धविशेषगताप्रत्यासत्तिव्यक्तौ येनोदीरितस्याप्तिरुपपत्तेरित्यर्थः । संस्कारस्य प्रत्यासत्तित्वं च विषयमासम्बन्धेन । संस्कार इति । उद्बुद्धसंस्कारपरादेव तत्तावा विनिश्चयीविषयत्वापत्तौ मध्ये स्मृतिकल्पनायां प्रमाणाभावादिनि भावः । निस्तारः = प्रत्यभिज्ञोपपत्तिः । प्रत्यासत्त्यभावादिति । लौकिकेत्यादिः । अलीकिकप्रत्यासत्तेः सम्भवेऽपि तस्याश्चाक्षुषत्वाद्यनुपपादकत्वादिति भावः । अचाक्षुषत्वापातान् = अचाक्षुषत्वाद्यापातान् । नञिदन्ताविशिष्टांशे एव चाक्षुषत्वं तत्ताविशिष्टांशे तु लौकिकविषयगानियताचाक्षुषत्वादिकं नेटमेवेत्यत आह अयमित्यंश इति । तद्द्राक्ष = तत्ताविशिष्टांशः । तदेतद्भेदः = तत्तावच्छिन्नेनेदन्तावच्छिन्नस्थाभेदः कृतेति । तत्तेदन्तावच्छिन्नविषयपक्षस्य तादृशाभेदविषयकत्वासम्भवात्, न च चाक्षुषार्थस्य मानसांशस्य च तत्तेदन्तावच्छिन्नविषयकत्वासम्भवे प्रापमिज्ञायास्तत्सम्भवतीति भावः । कथञ्चिन्प्रत्यभिज्ञायास्तत्सम्भवे तु सोऽयं नवेति संशयानुपपत्तिरत्र पक्षेऽपि द्रष्टव्या । इन्द्रियस्येति । आगन्तरप्रत्यभिज्ञास्थले इदन्ताविशिष्टसन्निकृष्टस्य मनसः बाह्यप्रत्यभिज्ञास्थले च तादृशस्य नयनादेरित्यर्थः । अतिप्रसङ्गेति । संस्कारं विनापि प्रत्यभिज्ञानापत्तीत्यर्थः । तदर्थः = तत्ताविशिष्टार्थः । विप्रमार्थयदिति । अन्यथाप्यातिमते रजते न लौकिकसन्निकर्षसम्भवः, अलीकिकसन्निकर्षस्तु सम्भवन्नपि रजतं साक्षात्करोमीति प्रतीत्यनुपपादक इति भावः । ननु सर्वेति । अतएव "सादृश्यस्वीभयवृत्तिधर्मस्य किञ्चिद्विशेष्यसन्निकर्षाप्रत्यक्षेण भानं यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्याप्रयोजकत्वा"दित्युपमानमणौ "यत्किञ्चिद्विषयसन्निकर्षजम्यतयैव प्रत्यक्षस्वनिर्वाह" इति परामर्शगात्रार्थान्नोक्तमिति भावः । पातेनैवेति । उद्बुद्धसंस्कारसहकृतेन्द्रियादिसत्त्वेन विप्रयस्यवोत्पत्तुं युक्तत्वात् दोषत्वदुर्विषेयताया अभिहितत्वादाभास्यमानत्वाच्चेति भावः । अयमेवात्र दोष इति परकीयश्रद्धामनुरूप्यापि संस्कारस्य मनः प्रत्यासत्तित्वे तद्व्यवस्थे च दोषान्तरमाह तद्द्राक्षमिति । एतेनेत्यादिपक्षे तु नायं दोषः, नत्ताविशिष्टेन सन्निकर्षासम्भवात्, आत्मनिष्ठनत्ताविषयकसंस्कारोद्घोषे तु मनःसन्निकृष्टात्मविषयकप्रत्यभिज्ञानस्यैवोत्पत्तेः । मनस इत्यस्य संयोगोऽन्वयः । मनःसंयुक्तात्मसमवेतसंस्कारादित्यर्थः । मनसेत्यादि । मनः संयुक्तात्मसमवायेनेत्यर्थः । अविशेषादिति । मनःसन्निकर्षस्य संस्कारपक्षित्वेन स्मृतेरनुभवत्वाभावे तु प्रत्यभिज्ञाया अपि तत्र स्यात् । ननु संस्कारत्वावच्छिन्नकारणताकवेनैव स्मृतिर्यं, प्रत्यभिज्ञायास्तु न तथात्वमपि तु तत्तास्मृतिगम्यत्वमिति चेत् उद्बुद्धसंस्कारपरादेव प्रत्यभिज्ञायास्तत्ताविषयकत्वोपपत्तेर्मध्ये स्मृतिकल्पनायां प्रमाणाभावात् प्राचीनैः सर्वैरनुभवस्य तथैव निर्णीतत्वात् । नचैवमनुभवस्य संस्कारद्वारा प्रत्यभिज्ञाकरणत्वे तस्या ज्ञानकरणकज्ञानत्वेन परोक्षतापत्तिरिति दृश्यम्, नहि ज्ञानाकरणकज्ञानत्वं प्रत्यक्षत्वमपि तु जातिरित्यस्य

पतेन-तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावविरहः स्वरूपाभेदो वाऽयं भातीत्यपि-
 निरस्तम्; अन्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तेदन्तोपाध्यवच्छिन्नयोः स्यात् नच
 तन्मिलितमेकेन सुग्रहम् । एवं स्वरूपाभेदोऽपि तयोरैक्यं तदनवगाहिना, दुरवगममेव ।
 संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञानमनुभवः स्यात्, स्मृतिरपि कुतो नानुभूतिः ? । अथ न
 संस्कारादीनामनुभवात् स्मृतित्वं, किन्तु अनुभवकारणासम्पृक्तसंस्कारजत्वेन, ततश्चाधि-
 कार्यान्तसन्निकर्षापेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभवः एव भवति, नतु स्मृतिरिति चेन्न, संस्कारा-
 सम्पृक्तानुभवकारणजत्वेनानुभवत्वं भवति, प्रत्यभिज्ञानं तु संस्कारसहितानुभवकारण-
 जं स्मृतिरेवेति वैपरीत्यं किन्तु स्यात् ? । 'अन्यत्र न स्मृतिरनुभवकारणसम्पृक्तसंस्कार-
 जन्येति तु 'नान्यत्रानुभवोऽपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियसम्प्रयोगजन्य' इति सांभ्यादेषा-
 बाधकम् । तदेवं विनिगमनायां प्रमाणाभावात्, स्वयं कल्पितव्यवस्थावैपरीत्येनापि
 कल्पनासम्भवात्, प्रत्यभिज्ञानमनुभवकारणसम्भवात् स्मृतिश्चानुभवश्चेति मन्तव्यम् ।
 तथाच स्मृतिद्वयादुक्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति प्रत्याशा निरवकाशा । नच विषयांशे स्मृति-
 त्वानुभवत्वयोर्व्यवस्था कर्तुं शक्यते; तन्निरासस्य निवेदितत्वात् । ततश्च तदेव ज्ञानं
 तस्मिन्नेवांशे स्मृतिश्चानुभवश्चेत्यापनितेऽपि यदि न विरोधबुद्धिर्भवतस्तदा तदधीने

वक्ष्यमाणत्वात्, पूर्वं च प्रत्यभिज्ञास्थले साक्षात्करोमीनिधीमत्वे प्रत्यक्षत्वमेव, ज्ञानकरणकज्ञानत्वस्य परो-
 क्षत्वेऽप्रयोजकत्वात् । अन्यथा तस्यानुमितिर्यं वा नादृष्टं बोधमितिर्यं वा प्रत्येव प्रयोजकत्वं किमिति
 न शेषैः ।

अन्योन्याभावविरहः = अन्योन्याभावात्मकभेदस्य विरहः, स्वरूपाभेदः = स्वरूपात्मकभेदस्य विरहः
 इदन्तावच्छिन्ने संस्कारेन्द्रियाभ्यां भाति, तादृशविरहद्वयस्यैव तत्तेदन्तावच्छिन्नात्मकतया ताभ्यां सम्भूय
 तद्विषयकज्ञानोत्पादनसम्भवादिति भावः । अन्योन्यमेवेति । भेदाभावाधिरूपे तादात्म्यातिरिक्तम-
 र्गणेन प्रतियोगितावच्छेदकप्रवृत्तत्वादात्म्येन प्रतियोगिनोऽपि व्यवहारात्प्रतियोगिरूपत्वं भेदाभावात्
 सम्भवदुक्तिकमिति भावः । एकेन = संस्कारेणैन्द्रियेण वा । सम्भूयकारित्वं तु सादृश्यस्य सुवज्रलेपात्वा-
 मिधमेन प्राप्तिरस्यम् । संस्काराभावच्छिन्नकारणताकत्वेन प्रत्यभिज्ञानस्य स्थानित्वमापादयति संस्का-
 रेति । ज्ञानान्धेयि विपरित्वं सम्प्रदर्शयः । अर्थात्मसन्निकर्षावस्थे सति संस्कारत्वावच्छिन्नान्यत्वस्यैव
 स्मृतित्वसम्भवात्प्राप्त्याद्विरोधमात्रस्य नासाधने सोपाधिकरूपमित्याह अर्थेनेति । अनुभवकारणं = अर्थात्त-
 सन्निकर्षादि । प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवस्य सम्प्रतिपक्षत्वे हि स्मृतिरव्यापकमर्थात्तसन्निकर्षाप्रत्यव्यवहितं
 स्यादपि, तत्र तस्य विप्रतिपक्षत्वे तु संस्कारत्वावच्छिन्नाप्रत्यत्वे सर्वार्थात्तसन्निकर्षस्याज्ञानाद्यन्यम-
 जन्यत्वस्यैवानुभवत्वप्रयोजकत्वकल्पनसम्भवेन प्रत्यभिज्ञाने नुभवत्वं कुतो नापमार्थतामित्याह संस्का-
 रेति । इति व्याधकमित्यन्वयः । विनिगमनायां = अनुभवत्वस्मृतिरन्यतरस्य प्रत्यभिज्ञायां निषेधे ।
 स्वयं कल्पितेति । अथेत्यादिनाशब्दितेयर्थः । कल्पनेति । संस्कारसम्पृक्तेत्याहुक्तकर्मनेत्यर्थः । प्रत्य-
 भिज्ञानं मन्तव्यमित्यन्वयः । उभयकारणेति । अनुभवत्वस्मृतित्वोभयप्रयोजकत्वार्थः । विषयांशे =
 तत्तद्विषयकत्वरूपावच्छेदकभेदेन । व्यवस्था = सामानाधिकरण्योपपादनं । निवेदिनत्वादिनि । 'किञ्च
 यदा च प्रत्यभिज्ञानं स इयंशे स्मृति' इत्यादिग्रन्थे इति शेषः । तत्र हि धर्मिविषयकत्वावच्छेदेन प्रत्य-
 भिज्ञायां स्मृतिरानुभूतित्वयोः सामानाधिकरण्यमुक्तं तदेव प्रारप्यज्ञात तदर्थेति । तस्मिन्नेवांशे =
 गुरुधर्मिविषयकत्वावच्छेदेन । विरोधबुद्धिः = अनुपपन्नत्वग्रहः । ज्ञानाज्ञातविषयत्वावच्छिन्नयोः स्मृ-

तत्रैवायं प्रमाणाप्रमाणापाते सा तेऽस्तु । एतेन विरोधापत्त्याऽनुभवत्वस्वीकारे बाधकेन स्मृतित्वानुत्तमनुभवत्वं नामानुगतं साक्षात्कारिज्ञानानुमित्यादिसाधारणमनुभवत्वलोदये व्यवस्थापनीयमिति प्रतीतिकलहोऽपि निरस्तः । ननु चानुभव एव शरणमिह, प्रत्यभिज्ञाने ह्यनुभवत्वमेवानुभूयते ननु स्मृतित्वं, तेन संस्कारजत्वेऽपीन्द्रियार्थसन्निकर्षाधिकारेणानुभवत्वमेवेति चिनिगमनायामप्योदमेव प्रमाणम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवप्रत्ययो न स्यादिति प्रतीतिकलहेन प्रत्यवस्थेयमिति । न; इदन्तातत्तावभासयोरनुभवस्मरणभागयोः सत्त्वेनानुभवस्यैकपक्षेऽसाधारणोक्त्य प्रमाणयितुमिहाशक्यत्वात् । एतेन स्मृत्यनुभवसङ्करप्रसङ्गेनानुभूतिपदव्यवच्छेद्यं परिप्लुतं मन्तव्यम् । न च घातयं प्रत्यभिज्ञानं व्यवच्छेद्यं माभूत्, स्मृत्यन्तरन्तु भविष्यतीति; तस्याप्यनुभूतित्वेन भवनाऽवश्यं स्वीकर्तव्यत्वात्, तथाहि- 'घटस्तथासो'दित्यादिस्मृती पूर्वकालविशिष्टो घटः स्फुरति, नचासौ पूर्वमनुभूता भूतता, या संस्कारेणोपनीयेत, प्रत्युत पूर्वं वर्तमानतायां पद्यानुभूत्या ग्रहणम् ।

तिव्यानुभवत्वयोरेकावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वस्यानुपपन्नबाधुकं यदीति । तदर्थेन = स्मृतिव्यानुभवत्वयोरेकावच्छिन्नवृत्तिप्रयुक्ते प्रमाणाप्रमाणापाते इत्यन्वयः । तत्रैवायं = स्मृतिव्यानुभवत्वोपपत्त्यवच्छेदकावच्छेदेन । सा = विरोधबुद्धिः । स्मृतिवस्याप्रमात्वनिवृत्त्यात् स्मृतिव्याप्रमात्वयोरेकावच्छिन्नवृत्तिकत्वं द्रष्टव्यम् । यद्यप्यनुगतमतेर्जातिविषयकत्वेनियममन्यथाप्यसति बाधके, नचाय बाधकासत्त्वं, साङ्कर्यस्यैव बाधकस्य सत्त्वात्, तथाचानुगतमतिसत्त्वेऽपि नानुभवत्वं जातिरित्युपसंहरति एतेनेत्यादिना । स्मृतिव्यानुभवत्वयोरेकावच्छिन्नवृत्त्यापत्तिरूपबाधकेनैवार्थः । अनुभवत्वस्वीकारे = अनुभवत्वस्य जातितास्योकारे । प्रतीतिकलहः = अनुगतमतिविरोधः । अनुभवत्वमेवेति । तथाच न साङ्कर्यमिति भावः । इदमेव = अनुभवव्यानुभव एव । इदन्तातत्तावभासयोः = इदन्तातत्तावविशिष्टविषयितयोः । अनुभवस्मरणभागयोः = अनुभवस्मरणत्वस्याप्ययोः । प्रत्यभिज्ञानस्यानुभवत्वस्मृतित्वोभयाध्वतोपपादनं प्रमाक्षणाखण्डनेन सङ्गमपन्नाह एतेनेति । प्रत्यभिज्ञानस्य परमते प्रमात्वेऽपि निर्दिष्टदिशा तत्र स्मृतिव्यावयवमावाङ्मयवच्छेदान्तापातः सम्भाव्यते, तथाप्यनुभवत्वस्यापि तत्र सत्त्वेन न तदवयवच्छेद इति भावः । भूतता = अनुभूतिविषयवृत्तिकश्चिद्वर्तमानतातीतात्मिका तत्ता, तद्विशिष्टं चाननुभूतमेव । वर्तमानताया इति । इदन्ताया इत्यर्थः । तथाचेदन्तैव स्वविषयकसंस्कारबलात्तत्तामना स्मृती भातीति तत्ताये तस्या भ्रमत्वमेवेति भावः । इदानीं = स्मृत्यवयवहितपूर्वक्षणे । पूर्वताग्रहणसामग्रीसम्भेदात् = निरुक्ततत्ताविषयकत्वावच्छेदेनानुभवत्वप्रयोगकसामग्रीसंवलनात् । विशिष्टावगमोऽपीत्यनेनैकज्ञानत्वं स्वीकुर्वता प्रभाकरमतव्यवच्छेदकृतः, तन्मते प्रत्यभिज्ञानस्यागृहीतसंसर्गकज्ञानद्वयात्मकत्वात् । अथैवं तत्तायाः संस्कारानुपपत्त्ये प्रत्यभिज्ञाने स्मृतिव्याभिधानं प्राचोर्न विरुध्यते इति चैतत्तांशे स्मृतिव्याभावेऽपि धर्म्यो संस्कारजन्यत्वेनैव प्रत्यभिज्ञानस्य तदंशे स्मृतित्वोपपत्तेः, नहि धर्मिणोऽपि पूर्वमननुभवः । तत्ताभानं प्रत्यभिज्ञाने संयुक्तविशेषणतया प्रत्यासत्त्या स्मृती चेन्द्रियसम्बद्धसंस्कारविशेषणविशेषणतयेति भावः । अत्रेदन्तत्वं—अनुभवविषयीभूतः पदार्थ एव स्मृतिविषय इति वक्ष्यादिवेव तत्ता, वदित्वादिकमेव तत्तात्वं, तच्छब्दप्रयोगस्तु संस्कारजत्वप्रयुक्तः, सोऽपि चानियतः, प्रयोगेच्छाविरहे तदप्रयोगात्, आसीदट इत्यत्र तच्छब्दानुल्लेखेऽपि तत्तामानाच्चैति मत्तं तावदयुक्तं, स वदितिरिति सहप्रयोगानुपपादनात् । अत एवातीतानुभवविषयत्वमतीतधर्मवैशिष्ट्यं वा तत्तेति मतमप्ययुक्तम्, अतीतानुभवविषयः स इत्यादिव्यवहारानुपपत्तेः, तादृशविषयतात्वनत्तावयोर्भेदमादाय तदुपपादनस्य च तयोन्तत्राभावेनानुपपत्तेः, तत्ताव-

तस्मादिदानीं पूर्वताग्रहणसामग्रीसम्भेदात् सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवद्विशिष्टावगमोऽप्यसौ स्मृत्यनुभवात्मक एवाभ्युपगन्तव्यः।

एतेनानुभवसामग्रीसहितः संस्कारोऽनुभवकारणमिति पक्षे पूर्वमाशङ्किते इदमपि दूषणं द्रष्टव्यम् : तथा सति स्मृत्युच्छेदापत्तेः ।

अथानुभवत्वस्य जातिवखण्डने

प्रमुष्टत्ताकस्मृतिवखण्डनम् ।

नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा न प्रकाशते ततश्च व्यवच्छेदानुपपत्तिः । यदपि कैश्चिदुच्यते—“दोषवशात्प्रमुष्टत्तांशं स्मरणं भवती”ति तदपि नोपपन्नम्, तदीयस्मरणत्वे प्रमाणाभावात् । नचानुभवसामग्र्यभावात्पारिशेष्येण स्मृतित्वम् ; इन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यावृत्त्याऽनुभवसामग्र्यभावात् पारिशेष्येणानुम्रियतेरपि स्मृतित्वापत्तेः । सर्वानुभवसामग्र्यभावादिति चेत्, कथं पुनस्तत्तांशशून्यरजतादिज्ञानहेतुसामग्रीनानुभवसामग्रीत्यवधारितमायुष्मता । पञ्चप्रमाणीकारणसामग्र्यसम्भवादिति चेन्न, चतुष्प्रमाणीजनकसामग्र्यसम्भवात्पञ्चमी प्रमा किञ्च पारिशेष्यात्स्मरणं तस्या व्यवस्थापि ? । कुत्र च प्रतिपन्नं पञ्चप्रमाणीकारणसामग्र्यभावे जायमानं ज्ञानं स्मृतिर्भवतीति ? ; घटस्तत्रासीदित्यादिज्ञानानामनुभवत्वोपन्यासस्य कृतन्यात् । अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिकारणसामग्र्यनुपपत्त्या रजतमाश्रय च पूर्वमनुभूतत्वेन तद्विषयकसंस्कारसम्भवात् संस्कारस्यैव हेतुताङ्गीक्रियते

‘स्यातिरिक्तत्वे वा स्मृतेस्तद्वच्छिन्नविषयताकत्वेन कथञ्चानधिगतगोचरत्वम्, तत्ताया अतिरिक्तत्वेन वा किमपराद्धम्, अतएव नातीतसमयसम्बन्धोऽपि तत्ता, स आसीदिति व्यवहारानुपपत्तेः, अनागतविषयकानुमिषाद्यधीनस्मृतेस्तत्ताविषयकत्वानापत्तेश्च, अतएव नातीतत्वमपि सा, नापि पूर्वानुभवत्वंसं, तस्य घटादाववृत्तं, नहि विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि स तत्र, ध्वंसीयप्रतियोगिताया सम्बन्धावच्छिन्नत्वे मानाभावात् । किन्त्वखण्डोपाधिरेव सत्त्वानुभूत एव स्मृतिगोचर एवञ्च फलपलादेव तत्तासौ स्मृते संस्कारसीमालङ्घित्वमिति । ज्ञानसामान्यस्य स्वोपनिष्पन्नावच्छिन्नार्थविषयत्वमतेः । स्मृतेरनुभूतविषयकत्वं स्फुटमेव, यदाहु — “न सोऽस्ति प्रथमो लोके यत्र कालो न भासते” इति ।

इदमपि = स्मृत्युच्छेदापत्तिरूपमपि । प्रमुष्टत्ताकस्मृतेरनुभवत्वासम्भवेनानुभूतिवदव्यवच्छेदादमाशङ्क्याह नचेति । सा = तत्ता । कैश्चित् = अर्यातिवादिभिः । दोषवशात् = तत्ताविषयकसंस्कारोद्बोधाभावाप्रयोजकवशात्, प्रमुष्टत्तांशं = अविषयीकृततत्ताकम् । अयमभावः = शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकेच्छानिजनकज्ञानस्य शुक्तिविशेष्यकरं न रजतत्वप्रकारकं रजतत्वप्रकारकं च न शुक्तिविशेष्यकं च, शुक्ती रजतत्वस्यावर्तमानत्वाद्दृष्टेरजतस्य चासन्निकर्षात्, अर्थैकिकसन्निकर्षस्य चाप्रामाणिकत्वात्, अन्यथा प्रत्यक्षखण्डने वैकल्प्यप्रणाल्याऽनुमितिमागेच्छेदापत्तेः प्रत्यभिज्ञाने तत्तेदन्ताविशिष्टयोर्भेदेन संस्कारेन्द्रिययोः समानविषयकतया सम्भूयकारित्वोपपत्तापि प्रकृते शुक्तिरजतयोर्भेदेन तदसम्भवाच्च, दोषस्याजनकतया तदालादमन्निकृष्टमपि भासतामित्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वाच्च, तस्मादनायस्यान्यत्रादृष्टमपि स्मृतेस्तत्ताविषयकत्वं व्याधिकरणप्रकारकेच्छाजनकज्ञानस्य पारिशेष्येण स्मृतित्वमासेदुपो मूलव्यमेव, एवं शुक्तिविशेष्यके रजतवप्रकारकज्ञानत्वस्याप्रामाणिकत्वे च निरुक्तेच्छाधीनप्रवृत्तिरप्यपि कृतनियतपूर्ववृत्तितारुण्योभावाप्रतियोगिवेनोपस्थितरजतपुगेवनिज्ञानधोरेवागृहीतानांसंगयोर्हेतु

न त्वन्यत् कारणत्वेन कल्प्यते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसम्भवे जायमानस्य त्वनुमानादेर-
ननुभूतविषयत्वेन तस्माद्योत्पत्तिसम्भव इति तत्कारणं सिद्धादिकमङ्गीक्रियते ततः प्रमाणा-
न्तरासहचरतसंस्कारजत्वं तद्व्यङ्ग्यो वा जानिर्विशेष एव स्मृतित्वमिति; मैवम्; तत्र का-
ण्ठं किमिति नाक्षर्येयं, येन संस्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते। तेनार्थेन सह तदाऽक्षस्य
सन्निकर्षाभावादसन्निकृष्टस्य च तस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गान् नेन्द्रियजत्वं तस्येति
चेन्न; संस्कारस्यापि केवलस्य तज्जननेऽतिप्रसङ्गात्तदावस्थात्। सहचरितधर्मदर्शना-
दिना सहकारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्जनने नास्त्यतिप्रसङ्ग इति चेत्; तेनैव सह-
कारिणा सहितस्येन्द्रियस्यापि तज्ज्ञानजननेऽतिप्रसङ्गाभावात्। अननुभूतेऽपि तर्हि
प्रसङ्ग इति चेन्न; तद्यापि तद्धर्मतानधिगते तद्धर्मव्यवधिगते तस्य संस्कारवतः स्मृत्या-
पस्या समाधिसाम्यात्। तुमन्तरसाहचर्यदर्शनजसंस्कारस्यापि नथा सति सहचरितरज-

त्वं कल्पनीयं, अनन्वधासिद्धत्वमात्रकरनेन कालपात्र, शुक्तिविशेषकरजतप्रकारकज्ञानस्य कल्पने-
नन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्तित्वयोः कल्पनापस्या गौरवस्य व्यक्त्यादिति। यत्किञ्चिदनुभवसामान्यभाव-
विवक्षायामाह इन्द्रियेति। पञ्चप्रमाणेति समाहारे। प्राभाकरमतेऽभावस्य भावानतिरेकादनुबलविष-
प्रमाणान्नोकारादुक्तं पदेति। प्रमाणबलादनुभवत्वेन सिद्धतोऽपि कृत्सानुभवावन्तर्भावेन स्मृतिवोपा-
नेऽतिप्रसङ्गमाह चतुष्प्रमाणीति। संस्कारस्येयेति। रजनं पदयमित्यनुभवस्तु दर्शनविषयत्वा-
संसर्गाग्रहादेवोपपाद्य इति भावः। अननुभूतेति। नहि पक्षधर्मतावलम्ब्यसाध्यसिद्धिरप्यनुमाना-
मिति भावः। तस्मात् = संस्कारात्। लिङ्गादिकमिति ज्ञायमानलिङ्गादेः कारणतामते। अन्यथा तु लिङ्ग-
परामर्शादिकमित्यर्थः। “ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात्। एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमवाधिते”
इति वदता प्राभाकरेण शालिकनान्धेनापि लिङ्गदर्शनस्यैव कारणतामिधानात्। नैयायिकमतेन प्रत्यभिज्ञा
व्यवच्छेदं प्रमाणान्तरासहचरतेत्युक्तम्, अन्यथा मीमांसकनये ज्ञानद्वयस्यागृहीतासंसर्गकस्यांशिक-
स्मृतित्ववन्नो वैकस्य ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञात्वे तदसङ्गते। संस्कारजत्वं = संस्कारत्वाद्यच्छिन्नजनकताकर्मम्।
जातिविशेष इति। सम्भावामिप्रायेणैवम्, अन्यथा जातेः संस्थानव्यङ्ग्यव्यनियमोपगमप्राभाकरमते
गुणे जात्यनभ्युपगमेनासङ्गतिः। जातिलौकिकप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषयस्यैव जातिव्यञ्जकत्वे च संस्कार-
जत्वस्य व्यञ्जकत्वासम्भवेनाप्यसङ्गतिः। अखण्डोपाधिराभिधानं तु युज्यते। स्मृतित्वमिति। रजत-
ज्ञानमभ्यासितुं क्षममिति शेषः। येन = भक्षस्य कारणतासम्भवेन। तज्जनने = स्मृतिजनने। अनिप्रसङ्ग
अनुदुष्टस्यापि संस्कारस्य स्मृत्युपपाद्यकतापातः। सहचरितेति। वस्तुगत्या रजतवतदभावसहचरि-
तेत्यर्थः। विपरीतकोट्यनुपस्थितिकालीनसाधारणधर्मदर्शनस्य संशयकत्वाभावादिति भावः। आदिनाऽ-
दृष्टिचिन्तादिकं न्यायदर्शनगतप्रणिधानमूत्रोक्तं प्राह्यम्। तेनैवेति। पुरोवर्तिसन्निकर्षणैव साधारणधर्मदर्श-
नस्य संस्कारोद्बोधकस्य सम्भव इति भावः। तर्हि = संस्कारानपेक्षायाम्। अननुभूतेऽपि रजतादौ प्रसङ्गः =
भ्रमप्रसङ्गः, असन्निकृष्टे इत्यादिः। तेन पुराननुभूतस्यापि सन्निकृष्टत्वे पुरोवर्तिवस्त्वन्तरेण कदाचित्ता-
दात्म्यभ्रमविषयत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः। तद्धर्मतानधिगते = रजतसादृश्यप्रकाशकज्ञानविषये। तद्धर्म-
वति = वस्तुतो रजतसदृशे शुक्त्यादौ चाकचक्यादिमत्तयाधिगते सतीत्यर्थः। तथाच वस्तुतः सहचरित-
धर्मदर्शनमप्यक्षमेव। तस्य संस्कारेति। रजतविषयकसंस्कारेत्यर्थः। समाधिसाम्यादिति।
रजतसादृश्यप्रकारकज्ञानव्यवहितोत्तरजायमानरजतविषयकस्मृतिं प्रति तादृशज्ञानस्य कारणत्वं स्वीक-
र्योक्तापत्तिसमाधानं तादृशज्ञानव्यवहितोत्तरजायमानरजतविषयकप्रत्यक्षं प्रति तादृशज्ञानस्य कारणतां

तादृजप्रतीतिप्रसङ्ग इति चेन्न; तथापि मते तादृशस्य रजतादिसंस्कारवतो रजतादि-
स्मृतिप्रसङ्गसाम्यात् । तस्माद्यतस्ते कालव्यवधानादितः संस्कारलोपस्तदनुपनिपातस्या-
पि हेतुत्वोपगमेऽनतिप्रसङ्गात् । तदेवं -

तत्सदृकप्रत्यभिज्ञानं यत्ते संस्कारबोधकम् ।

सहकारि तदेवास्तामक्षस्यातिप्रसक्तितुम् ॥ २८ ॥

तत्सदृशप्रत्यभिज्ञानं तु स्मृतव्यस्मरणपूर्वकमित्येतदपि सममेव ।

स्य कृप्य ननुभू विषयकप्रमाणितिसमाधानसममित्यर्थः । लुप्तेति लुप्तो विनष्टो रजतसादृश्यदर्शन-
जन्यसंस्कारो यस्य, तस्येत्यर्थः । तथासति = विस्वादिप्रवृत्तिजनकज्ञानस्य संस्काराज्जगत्वे सति ।
उक्तक्रमेण रजतसादृश्यप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वोपगमे इति तु नायं । तादृशज्ञानस्य सादृश्यदर्शनज-
संस्कारलोपेऽसम्भवात् । सहचरितेति । पुरोवर्तिसदृशेत्यर्थः । अनप्यव “संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं
विरोधिते”त्यत्र साहचर्यं सादृश्यमिति व्याचक्षते । तादृशस्य = लुप्तरजतसादृश्यविषयकसंस्कारस्य ।
रजतादिसंस्कारेति । चाकचक्ष्याविषयकरजतादिविषयकसंस्कारेत्यर्थः । रजतसादृश्यविषयकसंस्कार-
विर्णये चाकचक्ष्याप्रकारकरजतसंस्कारासम्भवात् । तेन पुरोवर्तिनि चाकचक्ष्यवत्तयाऽधिगते तेन रूपेण
रजतविषयकसंस्कारवतः स्मृतेरिष्टत्वेऽपि न क्षतिः । साम्यादिति । रजतसादृश्यसंस्कारस्य सहचरित-
धर्मदर्शने रजतसंस्कारोद्बोधकनौपयिकस्यासद्भावेऽपि सहचरितधर्मदर्शनेसहकृतरजतसंस्कारस्य रजत-
स्मृतिहेतुत्वेन त्वयाम्युपगतस्य सद्भावादिति भावः । व्यवधानादित इत्यादिना रोगादिरुपादेयः । व्यव-
धानपदं च व्यवधानविशेषपरम् । तदनुपनिपातस्यापि = तदभासस्यापि । अथ संस्कारनिवर्तकानां तदु-
द्बोधकानां त्वानुगमात्तवानुगमकारणभावकृत्वनप्रसङ्गाद्विगीरयम्, मम तदुद्बुद्धसंस्कारस्यैव स्मृति-
हेतुताकल्पनेन कायवं सादृश्यसंस्कारनिवर्तकविरहस्याप्युद्बोधेनौपयिकयादिति चेन्न; उद्बुद्धत्वस्य
प्रतीतिविशेषसाक्षिकैर्जात्यविशेषरूपत्वे विषयविषयिणोः परस्परप्राधान्यवैलक्षण्यकथनेन ज्ञातावन्योन्या-
श्रयात् । स्मृतिजनकप्रकृत्यै स्मृतिजनकत्वेन स्मृतिजनकप्रत्ययवसानेनान्तराश्रयात्, अनुद्बुद्धेऽपि स्व-
रूपयोरुपपत्त्यजनकप्रसङ्गाच्च, स्मृतिविशिष्टत्वस्य जनकतामकव्यविक्षेपे च स्मृतेः पुरा तद्विशिष्ट-
संस्कारस्य तदुत्पादनियामकस्य विरहेण तदनुत्पत्त्यापत्तेः । उद्बुद्धत्वस्य स्मृतिसामग्रीमवहितत्वरूपत्वे
तु संस्कारस्याप्युद्बोधान्तःपातः, उद्बोधकानामपि धैर्यं सति सामग्र्यन्तः पातस्य वक्तव्यतया तेषामनुग-
मेन कार्यकारणभावादनव्यत्यय तथापि प्रसङ्गः, सामग्रा एकविशिष्टापर्यवधारिरूपतया विशेष्यविशेषणभावे
विनिगमनाविरहेण च स प्रसङ्गः । अन्यादृशं चोद्बुद्धत्वं दुर्भजनमेवेति भावः । तत्सदृकप्रत्यभिज्ञानं =
तत्सदृशमिदमिति विशिष्टज्ञानं, एतच्छादष्टादिरूपोद्बोधकान्तरस्याप्युपलक्षणम् । बोधकम् = उद्बोधकम् ।
सहकारीति । उद्बोधकानामनुगमाद्व्यभिचास्त्वव्यवहितोत्तरत्वनिवेशोऽयं वारणीय इति भावः ।
ननुक्तविशिष्टज्ञानस्य सादृश्यप्रतिषेधोपपत्तिकविशेषज्ञानजन्यत्वेन चक्रप्रसङ्गः रजतस्मृतिर्हि संस्कारो-
द्बोधकमपेक्षते, सच रजतसादृश्यज्ञानं तच्च रजतस्मृतिमिति, तत्राह तत्सदृशेति । सममेवेति । त्व-
यापि सादृश्यज्ञानस्य विशिष्टज्ञानतया विशेषणज्ञानजन्यताया अवश्योपपत्त्याच्चक्रप्रसङ्गसाम्यात्,
विशेषणज्ञानहेतोरिव विशिष्टबुद्धौ विशेषणमाननियामकत्वं चेदेतदपि सममेव । कदाभूतज्ञानादन्यैव
सादृश्यज्ञानजनयित्री स्मृतिरिति चेदेतदपि सममेव, संस्कारोद्बोधकस्य सादृश्यज्ञानैकनियतत्वाभावेना-
वस्थापरिहरणमपि सममेव; यदि तु स्मृतेरव्यवहितप्राक्पणे तादृशप्रत्यभिज्ञानमनपेक्ष्यम्, तज्जनकी-
भूतसंस्कारेणैव सहचरितधर्मदर्शनसहितेन निर्वाहान् तदा सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायांमिवेन्द्रियसहका-

तदपि कथं कल्प्यते । प्रत्यभिज्ञाने एव संस्कारस्य सदृशदर्शनादि सहकारि कल्पितं नन्विन्द्रियस्येति चेन्न; प्रत्यभिज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोऽपि कारणत्वात् सदृशदर्शनादि सहकृतत्वदर्शनाविशेषात् । अत्र सदृशदर्शनंसहकारित्वे संस्कारसहकारित्वस्यापि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानप्रदिति चेन्न; तथा सति तद्वदेव तत्तोल्लेखापत्तेः; सदृशदर्शनादिसहकृतत्वेन च तत्तांशप्रसङ्गे संस्कारजत्वस्योपाधित्वम् । न च सदृशदर्शनसहकारित्वेय

पावात् । अथैवं रजतनिर्विकल्पकं रजतसंयोगं विनापि स्यात्, तस्य रजनविशेष्यकत्वाभावादिति चेदत्र तार्किकाः—आन्तिसिद्ध्यन्याथानुपपत्त्यैव निर्विकल्पकविषयताविशेष्यतान्यतरसम्बन्धेन रजतविशिष्टप्रत्यक्ष-
त्वेनैव कार्यतावच्छेदकतोपगमात्, सम्बन्धांशेननुगमस्य चादोषत्वात् । घटज्ञानादविशिष्टज्ञानवारेणाय
विशिष्टाभियं प्रति विशेषज्ञानकारणताया विशिष्ट्यैव विभ्रान्ततया निर्विकल्पकस्याप्रामाणिकत्वादेति
यदन्ति । रजतविषयकप्रत्यक्षत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकतोपगमे तु प्राभाकरविजयाय वेदान्तिन एवोक्तरीत्या
प्रभविपगव इत्यवधेयम् । दोषाणां प्रत्यासत्तिरवाभिधानम्बुद्धं तार्किकमतनैव, अनिर्वाच्योपपत्तिवादे तु
छाद्येन रजतत्वादिनैव दोषत्वावच्छिन्नजनकनानिरूपितजन्यताया भवच्छिन्नत्वोपगमात् रजतभ्रमत्वादिना
तस्या अनवच्छिन्नत्वान्, विषयं प्रति येन्द्रियस्याकारणतया तत्प्रत्यासत्तिताया दोषेण्यसम्भवदुक्तिकत्वा-
दिति । एवमुक्तमतद्वयवदनुपदं संस्कारस्य स्मृतेर्वाप्रत्यासत्तिर्बन्धित्वमिध्यासमानं मतद्वयमपि तार्किका-
णामेव द्रष्टव्यम् । ननु दोषाणां भ्रमीयलौकिकविषयतानियामकत्वसम्भवोऽपि प्रत्यासत्तिवासम्भव एव,
नहि संयोगेन घटसन्निकृष्टमिन्द्रियमितिधीयन् दोषेण घटसन्निकृष्टमिन्द्रियमितिधीरुन्नेयमात्रादयतीत्यतः
प्रथममेव पक्षं समर्थयते किञ्चेति । प्रमाणान्तरासहकृतस्य = प्रमाणामहकृतस्य । संस्कारस्याप्रमाणत्वा-
दन्तरपदासङ्गतेः । प्रत्यभिज्ञायां संस्कारप्रमाणयोः सम्भूयकारित्वस्यैव दर्शनात् स्मृतिमात्रस्य प्रमाणयि-
निर्मुक्तसंस्कारजत्वं न स्यात्, अन्यत्रादर्शनस्याप्रयोजकत्वं तु मयाऽपि सुवचमित्याशयः । प्रत्यभिज्ञाने
एव = स्मृतौ संस्कारजत्वज्ञानत्वेन प्रमाणजत्वस्यापादनादोदाहरणे एव । संस्कारस्य = संस्कारस्यैव । सं-
शदर्शनादि = तत्कालैककालावच्छिन्नयोरनुगतधर्मदर्शनादि । नत्विति । इन्द्रियस्योद्बोधकविधया सद-
शदर्शनाद्यपेक्षणासम्भवादिनि भावः । तथाच यदुदाहरणीकृत्य स्मृतौ प्रमाणजत्वमापाद्यते तदेवोदाहरणी-
कृत्य स्मृतिविशेषे सदृशदर्शनापेक्षज्ञानत्वेन संस्कारजत्वमप्यापाद्यमिति प्रतियन्दिः । सदृशदर्शनापेक्ष-
स्मृतेरभ्युद्बोधकान्तरसपेक्षत्वेन तदपेक्षज्ञानत्वेन प्रत्यभिज्ञाविशेषमुदाहरणीकृत्य संस्कारजत्वमापाद्यमिति
भाषः । उद्बोधकविधयैव सदृशदर्शनाद्यपेक्षेति नियमे प्रमाणाभावमभिप्रेत्याह प्रत्यभिज्ञाने इति ।
निरुक्तं रजतज्ञानं यदि सदृशदर्शनापेक्षज्ञानं स्यादिन्द्रियजन्यं स्यात्प्रत्यभिज्ञावद्विधेयं किन्नापाद्यता-
मिति भावः । तर्हि विनिगमकाभावात् 'उक्तज्ञानं यदि सदृशदर्शनापेक्षज्ञानं स्यात् संस्कारेन्द्रियोभय-
जन्यं स्यात् प्रत्यभिज्ञानव'दित्यस्तु, तावतापि प्रमुष्टतत्ताकस्मृतेः सेत्त्यमानत्वात्, संस्कारजन्यज्ञानत्वेन
स्मृतित्वाद्दीकारादिति देशयति अत्रेति । निरुक्तरजतज्ञाने इत्यर्थः । सदृशदर्शनंसहकारित्वे = सदृश-
दर्शनसहकृतजत्वे, सदृशदर्शनजत्वे इति यावन् । संस्कारसहकारित्वस्य = संस्कारसहकृतेन्द्रियजत्वस्य,
संस्कारेन्द्रियोभयजन्यत्वेति यावन् । इन्द्रियजत्वमेवाप्यमिति तत्र विनिगमनामात्रे तथासतीति ।
संस्कारजत्वोपगमे इत्यर्थः । इन्द्रियजत्वोपगमेऽपि 'उक्तज्ञानं यदि सदृशदर्शनापेक्षज्ञानं स्यात् तत्ता-
विषयकं स्यात् प्रत्यभिज्ञानविशेष' इत्यापादनस्य सावमरतया तत्तद्विषयकत्वापत्तिर्नेन्द्रियजन्यत्वे
विनिगमकभावमालम्बितुमीष्टे इति "यत्रोभयोस्समोदोषः परिहारोऽपि वा सम" इति न्यायस्यैवावकाश-
इत्याशङ्क्याह सदृशदर्शनादिसहकृतत्वेनेति । सदृशदर्शनाद्यन्यनमोद्बोधकपेक्षज्ञानत्वेनेत्यर्थः ।

तत्ताप्रयोजिकेति त्यज्यतां, न संस्कार इति युक्तम्; सदृशदर्शनं पणित्यज्य. संस्कारे सत्य-
प्यतथायोधान् । तथापि सदर्थं प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न हातुं शक्यमिति चेन्नः
उक्तमत्र यथेन्द्रियस्य प्राप्तिसहकृतस्य धापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि प्रमाणान्तर-
सहकृतस्य धापकत्वमुपलब्धमिति तदपि हातुं न युक्तमिति संस्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्या-
सत्तित्वस्वीकारेण तद्विरहासिद्धेः । तत्तांशमोपकरणं च स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्षे एव
यावदधिकम् । कुतश्चायं तत्तांशमोप इति विचारमधिकरोति, पूर्वं वर्तमानादिपालविशे-
पचिशिष्टस्य रजतादेरेकस्मिन्ननुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेणापि तथैवोपनेतुमु-

तत्तांशप्रसङ्गे = तत्ताविषयकप्रसङ्गे । ननु तत्तदुद्बोधकापेक्षतत्ताप्रत्यभिज्ञायां तत्ताविषयकत्वं प्रति
संस्कारस्यैव प्रयोजकत्वं ननु तत्तदुद्बोधकस्येव विनिगमस्त्वामीष्यान् प्रयुक्तं तत्तदुद्बोधकमन्तरेण
संस्कारस्याकिञ्चित्करत्वात् तस्यैव तत्ताविषयकप्रयोजकताया मनुमौषिण्यात् प्रकृतज्ञाने संस्कारजत्व-
सत्वेऽपि तत्तदुद्बोधकानपेक्षितोपगमेनैव तत्ताविषयकत्वाघटनायास्तत्र सम्भवदुक्तिकत्वात् साधनत्वा-
कत्वेन न संस्कारजत्वस्यापि धातुसम्भव इत्यादिनां निराकरणे नयेति । सदृशदर्शनमङ्कारितैव =
सदृशदर्शनाद्यन्यतमापेक्षज्ञानत्वमेव । तत्ताप्रयोजिका = तत्ताविषयकत्वसमन्वितम् । न संस्कारः = न
संस्कारजत्वं । त्यज्यतामित्यनुपहृतः । सदृशदर्शनं = तत्तदुद्बोधकं । उद्बुद्धसंस्कारस्यैव स्मृत्युपधाया-
कत्वादित्यादिः । अनथायोधान् = तत्ताविषयकयोधस्य प्रकृतरजतयोधस्य चाभावात् । तथा च संस्कार-
जत्वेवादिनाप्युद्बोधकस्यावयवमपेक्षणीयत्वात् तत्तांगासम्भवात्स्य तत्ताविषयकत्वसमन्वयस्यावयवार्थ-
यत्वादन्यथा प्रकृतज्ञाने तत्ताविषयकत्वस्य दुर्धरात्वादिति परिशेषादिति प्रसङ्गमङ्गाय संस्कारस्मृत्योः
समानविषयकत्वेन कार्यकारणभावस्यावयवकत्वाच्च स्मृतिविषयतां प्रति संस्कारविषयताया एव
प्रयोजकत्वेन संस्कारजज्ञानत्वस्यैव तत्ताविषयकत्वसमन्वयत्वमिति तत्ताविषयकत्वविरहिणि प्रकृतज्ञाने
संस्कारजत्वस्यासम्भवाच्च तस्योपाधिस्वासम्भवः, न वा प्रकृतज्ञानस्य स्मृतिस्वसिद्धिरिति भावः । प्रत्या-
सत्पन्तरं वक्तुमुक्ते एव शङ्कासमाधाने अनुवदति तथापीत्यादिना । सदर्थं = प्रकृतज्ञानसमानकालिके ।
पुनश्च प्रायभिज्ञायां तत्तांशे व्यभिचारं परिहर्तुम्, परन्वेवमपि नामांशे व्यभिचारस्यापरिहाराद्वैतिल्लै-
वादर्थस्थापादनस्येति । संस्कारस्यापीति । संस्कारस्य स्मृतेर्वैत्यर्थः । चकारस्य तद्विरहासिद्धेरौघ-
न्वयः । नवा प्रत्यासत्तिपरामर्शः । सम्यग्बुद्धिशेषगतैव प्रत्यासत्तिर्न तु ग्राह्यसम्यग्बुद्धिशेषगता, आप्यपरमाणौ
वृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षस्य प्रतिपादिसत्प्रसङ्गेत्यादियोग्यताविशिष्टानुपलम्भाभावेनैव वारणसम्भवादि-
त्याशयः । तद्वं तु निवेदितमेव । न च संस्कारस्य रजतविशेष्यकत्वादिन्द्रियेण शुक्तिविशेष्यकप्रत्यक्ष-
जनकेन कथं सम्भूयकारिता, प्रत्यभिज्ञायां संस्कारस्य स्वसमानविशेष्यकप्रत्यक्षजनकेन्द्रियेणैव सम्भूय-
कारित्वदर्शनादिति देयम् समान विशेष्यकत्वाभावेऽपि फलवलेन समानविषयकत्वेनैव सम्भूयकारित्व-
कल्पने बाधकाभावादिप्राप्त्यात् । तत्तांशमोपकरणं = तत्ताविषयकत्वाभावकल्पनं । स्वतन्त्रसंस्क रजत्व-
पक्षे = निरुक्तजतत्वप्रकारकज्ञानस्याज्ञानपेक्षसंस्कारजत्वे, स्मृतित्वपक्षे इति यावत् । तेन प्रथमभिज्ञा-
यामक्षापेक्षसंस्कारजन्यायामपि तत्ताविषयकत्वदर्शनेनात्र तदभावकल्पनेन साम्येऽपि नासङ्गतिः । अननु-
भूयमानस्मृतित्वकल्पने एव तावद्गौरवम्, तत्परिकल्प्य तत्ताविषयकत्वाभावकल्पने तु महद्गौरवमिति
सूचनाय यावत्पदम् । स्मृतेरन्त्यत्र तत्ताविषयिकाया एव दृष्टत्वात् । प्रत्यक्षत्वं तु तत्रानुभक्तिकम्, तत्ता-
विषयकत्वानियतं चेति मम न गौरवमिति भावः । विचारमधिकरोति = विचारहम् । वर्तमानादीति ।
अतीतानागतविषयकानुमिष्यधीनस्मृतेरपि सद्भावादादिपदम् । अनुभूतिविषयस्यैव कालादेस्तत्तात्वमिति

चितत्वात्, प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् । दोषवशात्तत्तांशमोप इति चेन्न, विषय-
सम्बन्धस्य स्वभावत्वेन संस्कारे तदलोपात् । दोषात्स्मृतौ तथेति चेत्, कः पुनरसौ
दोषः ? यस्माद्भ्रान्त्युत्पत्तिः परेषामिति चेत्, तर्हि 'तद्वज्रताविशिष्टमिदं रजत'मित्यत्र,
'सैव रजतव्यक्तिरिय'मित्यत्र वा, 'पुनस्तदेवं रजतमुपस्थित'मितीह वा, सामान्यत एव
रजतस्य तदापि परामृष्टस्य भ्रान्ती तत्तांशमोपः स्यात्, दोषस्य विद्यमानत्वात् । अन्यथा
'इदं रजत'मित्यंशेऽपि तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमोपो न स्यादित्यास्तामिं प्रसक्तामुपसक्तिः ।
इत्यनुभवत्वस्य जातिवत्खण्डने प्रमुष्टतत्ताकस्मृतिखण्डनम् ।

नच प्रत्यभिज्ञा नाम स्मरणानुभवाभ्यामन्य एव प्रकार इति वाच्यम्, अननुभव-
त्वेनाप्रमात्वापातात् । नचैवमेवास्त्विति वाच्यम्, अक्षणिकत्ववादिना स्थिरसिद्धौ प्रमा-
त्वेनोपन्यस्तत्वात्, ईदृशप्रसिद्धत्वव्यत्यागेन च लक्ष्योपपादनेऽनियमः प्रसज्येतेति ।

मतेनेदम्, अतात्तानुभवविषयत्वं तत्ता, तच्चानुभवस्य स्वप्रकाशतेया तद्विषय इति प्रभाकरमतेऽपि संस्का-
रस्य तद्विषयकस्य तदुपनायकत्वधौष्यमेव । तत्तांशे स्मृतेरज्ञानज्ञापकत्वमते तु नायं विचारः, प्रमोप-
वादिना तदनङ्गीकारादिति । विषयसम्बन्धस्य = सविषयकत्वस्य । स्वभावत्वेन = संस्कारत्वव्यापकत्वेन ।
तदलोपात् = तत्ताविषयकत्वाभावासम्भवात्, अनुपेक्षात्मकनिक्षेपेन स्वीययावद्विषयविषयकसंस्कारस्यो-
त्पादात्वादिति भावः । तथा = तत्ताविषयकत्वाभावः । परेषां = भ्राश्यभ्युपगमनां, प्रमोपवादिना तद-
नभ्युपगमात् । विपरीतव्यवहारजनकज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदको भर्मा दोषत्वं तद्वत्त्वं
च प्रमोपकत्वेत्यर्थः, तेनेन्द्रियादेरदोषस्य भ्रान्त्युपादकत्वेऽपि नासङ्गतिः । अविशिष्टं = अविलक्षणम् ।
उपस्थितम् = पुरोवर्ति जातम् । सामान्यत इति । पुरोवर्तितादात्म्येन प्रतीयमानरजताविलक्षणरूपेणे-
त्यर्थः । तद्विलक्षणरूपेण प्रतीतावुक्तभ्रमाणामसम्भवात् । तदा = तच्छब्देन परामृष्टस्यापि । अपि विद्व-
त्वप्रदर्शनाय तत्ताविषयकत्वाभावस्य । इत्यंशेऽपि = इत्याद्यंशेऽपि, तस्मिन् ज्ञाने = उक्तज्ञानेपु । तत्तांश-
मोपो न स्यादिति परमते, स्वमते तु भ्रमत्वं न स्यादिति दृष्टव्यम् । आलोऽविलक्षणस्य भ्रमः, द्विती-
योऽभेदस्य, तृतीयः पुरोवृत्तिताया इति विशेषमादत्त्वैवानेकविधभ्रमोदाहरणम्, दोषस्य तत्ताविषयकत्वा-
भावप्रयोजकतायामन्यव्यभिचारस्यैकेनैव प्रतीत्युपपत्तेरिति । दोषवस्यानुगतत्वे पित्तादिनिष्टदयच्छिन्न-
जनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकता न विपरीतव्यवहारजनकज्ञानत्वेऽभ्युपगन्तुमुचिता अपि तु भ्रमत्वे एव
लाघवात्, भ्रमत्वस्य जातिविशेषरूपताभ्युपगमे तु नितरामिति तादृशजन्यजनकभावबलादपि भ्रमात्मक-
ज्ञानसिद्धिः । नच-व्यवहारगतं वैपरीत्यं न तदभाववनि तत्प्रकाशकत्वं वाच्यम्, अपि त्वनुगतव्यवहार-
बलादनुगतमथेति तदवच्छिन्नैवोक्तजन्यतेति-वक्तव्यम्, त्वन्मते दोषस्य कारणताया अनङ्गीकृतत्वेन दोष-
समवेदितज्ञानस्यैव विपरीतव्यवहारजनकत्वेन च यथार्थव्यवहारस्थले ज्ञानस्यैव कारणतायाः हेतुत्वेन च
व्यवहारागममेव दोषत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया अवच्छिन्नत्वासम्भवात्, व्यवहारे वैपरीत्या-
भ्युपगमे ज्ञानगतवैपरीत्येऽकारणकप्रद्वेषानौचित्याच्चेत्यभिप्रेत्याह इत्यास्तामिति । प्रमात्वखण्डनप्रसक्तं
प्रत्यभिज्ञानखण्डनं तदनुप्रसङ्गिच्च प्रमुष्टतत्ताकस्मृतिखण्डनस्येत्यर्थः । इति शारदायामनुभूतित्वस्य
जातिवत्खण्डने स्मृतेः प्रमुष्टतत्ताकत्वखण्डनम् ।

'स्मरणानुभवाभ्या' मिल्युक्त्या निरसं प्रकारचतुष्टयमेव सङ्गृहीतम् । प्रमात्वेनेति । "कुतः पुनः
स्थिरसिद्धिः ? प्रत्यभिज्ञानात्" "पूर्वापरकालीनामेवावगाहप्रत्यक्षमेव स्थैर्यं प्रमाण"मिति बौद्धाधिकार-
तदीधित्यादावभिहितत्वादिति भावः । अनियमः = सर्वत्रैव सङ्गृहीतमशक्यत्वाद्वाणामलक्ष्यव्योपगमः ।

तस्माज्जातिवाचिनोऽनुभवपदस्य स्मृतिनो व्यवच्छेदार्थमुपादानमिति सर्वथाऽनुपपन्नमिति । इति खण्डनखण्डखाद्येऽनुभवत्वस्य जातिव्यवगहनम् ।

अथ स्मृत्यन्यत्वखण्डनम् ।

नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः, नापि स्मृतिलक्षणरहितत्वम्, उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य दर्शितत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । इतोऽपि न स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः, तथाहि—स्मृत्यन्यत्वं यद्विरुद्धिस्मरणान्यता या, सर्वस्मृतिव्यक्त्यन्यता या, स्मृतित्वरहितत्वं या, अभिप्रेतम् । प्रथमे तु स्मृत्यन्तरव्यतिरेकात्स्मृत्यन्तरमप्यनुभूतिः स्यात्, नहि यतोऽव्यतिरेका स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृतिव्यक्तिस्तस्मरणमेव न भवति येन तद्व्यतिरेकं न स्मृत्यन्यत्वं स्यात् । नापि द्वितीयः, मदीयादिस्मृतिव्यक्तिभ्यां हि भवता कथङ्कारं व्यतिरेकत्वमवधारणीयं प्रमायाः १, तासां भवता प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तथाहि—न तावत्परकीयज्ञाने परस्यास्मादृशोऽप्यक्षसम्भवः, नाप्यनुमानार्थापत्ती, लिङ्गाः उपपद्यमानयोः सर्वथावगदृशा प्रत्येतुमशक्यत्वात्, नापि शब्दः, सर्वत्र तस्यासम्भवात् । उपमानाद्यसम्भवोऽपि स्फुट एव, ततः कथं सर्वाभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्यो व्यतिरेको निरूप्यः प्रमाया इत्यबोधादसिद्धिर्लक्षणस्य । न च धाच्यं स्मृतिरित्येन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः सर्व-

तस्मान् = अनुभूतिव्यस्य जातिव्यासम्भवात् । जातिवाचिनः = ज्ञानरस्याप्यजातिविशेषावच्छिन्नशक्यता-
कस्य । इति खण्डनशारदायामनुभूतिव्यस्य जातिव्यवगहनम् ।

स्मृत्यन्यत्वं = स्मृत्यन्यज्ञानत्वम् । रहितत्वं = रहितज्ञानत्वम् । सङ्करपदमभेदपरं, तथा च स्मृते-
रज्ञातज्ञापकामकवस्थेत्यर्थः, स्मृत्यनुभूतिपदं वा भावपरम् । व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेरिति ।
स्मृतिमात्रस्य तत्तादृशज्ञातज्ञापकवस्थितौ यदि प्रमालक्षणलक्ष्यत्वं तदा तत्र स्मृत्यन्यत्वस्मृतिलक्षण-
रहितत्वविरुद्धेणाप्यासिः, अस्याप्यवृत्तिभेदात्प्रमाभावाद्येस्तत्राभ्युपगमे तु इयमनुभूतिपदम्, भ्रमभिन्न-
ज्ञानमात्रस्यैव लक्षणात्वेन तत्रविषयकज्ञानत्वस्यैव लक्षणतीक्ष्णत्वात् । यदि तु तस्य न प्रमालक्षणलक्ष्यता,
न वा तत्र स्मृत्यन्यत्वादिकं तदाप्याह इतोऽपीति । सर्वेति । सर्वस्मृतिव्यक्तिप्रतियोगिकभेदकूटव्य-
मिरपर्थः । तत्तत्स्मृतिप्रतियोगिककतिपयभेदकूटव्यतिरेकव्याख्यास्मृतिविशेषस्यापीत्यतः सर्वेति । सर्वस्मृती-
नामपि स्मृतित्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तादृशभेदसमुदायस्य वा स्मृतिर्नेति प्रतीतिविषयस्य
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादात्मनःतिशयानस्य स्मृतिस्वप्रकारकधीजननीकबोधविषयतामासेदुपः सुप्रतिपद्यते-
नोपरितनलखण्डनासाङ्गत्वमित्यतो व्यक्तिपदं भेदाय तत्तद्विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं समर्पयितुम् ।
'अस्मादृशः' 'अवगदृशः' इति सर्वज्ञं व्यवच्छेत्तुम् । ननु स्मृतित्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव
विवक्षणीयः, न च तदभावबोधे तज्ज्ञानहेतुतायां तादृशभेदबोधस्यति यावत्प्रतियोगिज्ञानार्थाधीनत्वेनोक्त-
खण्डनं सावकाशमिति वाच्यम् ; तादृशभेदबोधार्थं यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य स्मृतित्वेनैवापेक्षणीयत्वात्तस्य
च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सौलभ्यादिति प्राचीनमतमनुसरन्तीं शङ्को निररुचे नचेति । एकं प्रमेयं
प्रत्यक्षयतः = प्रमेयवदितिज्ञानवतः । सर्वज्ञं = सर्वसंशयविरोधिज्ञानम् । अस्मच्चेतसि विपरिवर्तते =
अस्मदीयमानसबोधविषयः, तादृशसर्वज्ञवतः 'परकीयज्ञानविषयो घटो नवे'ति संशयो न स्यादिति
यावत्, तादृशसंशयं प्रति घटत्वप्रकारकनिश्चयस्यैव विरोधित्वात् 'प्रमेयवदिति ज्ञाने च प्रमेयत्वेन रूपेण
घटत्वस्य मनुष्योद्दिष्टव्यमानवतानुयोगिकवैशिष्ट्यप्रतियोगितया भासमानत्वेन भासमानवैशिष्ट्यीयभास-
मानप्रतियोगितात्मकप्रकारतायास्तत्राज्ञातत्वेन तादृशज्ञानस्यापि घटत्वप्रकारताकनिश्चयवेनोक्तसंशयवि-

कालसर्वपुरुषसम्बन्धिन्यः स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं प्रत्यक्षयता प्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते सामान्यलक्षणयेन्द्रियप्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले इव व्याप्यव्यापकव्यक्तय इति; दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकयोर्दोषप्रस्तत्वात्, तथा सत्येकं प्रमेयं प्रत्यक्षयतः प्रमेयत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या
विश्वमेव प्रत्यक्षं स्यात्, एवमभ्युपगच्छतश्च अहधीमहि ते सार्वक्षयमिदं यदि जानासि
किमस्मच्चेतसि विपरिवर्तते इति ।

रोधितायाः सम्भवात् । एवं सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तदनन्तरं 'इमामेव व्यक्तिं जानामि, न
त्वन्वा'मित्यनुभवविरोधमपि वदन्ति । व्याप्तिग्रहादिकं स्वन्वयैवोपपद्यते इत्यन्यत्र निरूपितम् । अधिकं
त्वनुमानखण्डनकारादयो यक्षणे । ननु प्रतियोगिविरोधिताभावज्ञानं प्रति यावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतु-
तायां गौरवेण मानाभावेन च प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुतया न स्मृतिसामान्यान्योन्या-
भावप्रतीत्यसम्भव इति चेन्न; स्मृतिसामान्यान्योन्याभावरूपं दुर्बलज्ञानं, तथाहि-अनाहार्याप्रामाण्य-
ज्ञानानास्कन्दिनयारशभेदत्वावच्छिन्नप्रकारकानिश्चयत्वमभेदसम्बन्धावच्छिन्नस्मृतिस्वावच्छिन्नप्रकारता-
कानाहार्यकुक्षित्वप्रापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताननिरिक्तवृत्तिं तादृशभेदत्वावच्छिन्नत्व-
स्मृतिभिन्नत्वम्, अभेदस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारमेव प्रकारनाशमुपादेयमिति तावदु-
क्तम्; अप्रामाण्यग्रहस्याप्रामाण्यग्रहास्कन्दिनस्याकिञ्चित्करत्वेन तत्राप्यप्रामाण्यग्रहानास्कन्दिनत्वस्य निवे-
द्यतया तद्वद्वकीभूताप्रामाण्यग्रहस्याप्यप्रामाण्यग्रहास्कन्दिनस्याकिञ्चित्करतया तत्राप्यप्रामाण्यग्रहानास्क-
न्दिनत्वस्य निवेशोऽनवस्थानात् । स्मृतिभेदनिदचये मत्परिचयदप्रामाण्यज्ञानवृत्तिसत्ये स्मृत्यभेदबुद्धिर्न
प्रतिबध्यते तत्तद्व्यक्तिविरहकुटविशिष्टत्वनिवेशे तादृशशक्तीनामानान्यादमव्यञ्जदुर्बलत्वप्रसङ्गात् । अना-
हार्यवस्थाहर्षेऽपि यत्किञ्चिदाहर्षभेददिकमादाय सत्त्वेन तादृशनिश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकत्वातिरिक्तवृत्ति-
त्वात् । तत्तद्विच्छाविहङ्गवृत्तिप्रतिबन्धे चेच्छायाशक्तीनामानान्येनासार्वज्ञदुर्बलत्वमेव । प्रकारतायामिच्छा-
प्रयोज्यत्वाभावनिवेशेऽपि विशेषोभयाभावादिकमादाय दोष एव । इच्छाप्रयोज्यत्वत्वातिरिक्तधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वोक्ता अपि प्रतियोगितायां तादृशधर्मावच्छिन्नत्वघटोभयाभावं, अधिकरणधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगितानां 'इच्छाप्रयोज्यत्वत्वेन घटो नास्ती'त्यभावाद्वादाय दोषतादवस्थमेव । अध्येष्टाप्रयोज्यत्व-
गतैकवृत्तिप्रतियोगिताकाभावरूपं विवक्षणीयम् । प्रतियोगिताप्रामेयवृत्तित्वञ्च स्वावच्छेदकतायाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याय नुनयोगितावच्छेदकत्वस्वरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकताया-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याय नुनयोगितावच्छेदकत्वान्याम् । घटत्वेनेच्छाप्रयोज्यत्वाभावावधारणायैः सम्ब-
न्धः । इच्छाप्रयोज्यत्वत्वेन घटाभावधारणाय द्वितीय इति चेन्न; इच्छाप्रयोज्यत्ववच्छिन्नत्व-
उपशमाभावमिच्छाप्रयोज्यत्वत्वेनेच्छाप्रयोज्यत्वघटोभयाभावज्ञादाय तथापि दोषान्, इच्छाप्रयोज्यत्ववृत्ति-
त्वविशिष्टावच्छेदकत्वप्रतियोगिकपर्यायनुयोगितावच्छेदकत्वस्येच्छाप्रयोज्यत्वगतैकत्वे निरावधान्यात् ।

नचोक्तमन्वध्वयवटिका पर्याप्तिरवच्छेदकतायावच्छिन्नप्रतियोगिताका, इच्छाप्रयोज्यत्ववृत्ति-
त्वविशिष्टावच्छेदकताप्रतियोगिकतासिद्धिर्न तथा, अपि तु नास्तीति त्व्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकैव, साध-
यादिति वाच्यम्; एवं सति 'तादृशवृत्तिविवशिष्टावच्छेदकतापदिच्छाप्रयोज्यत्वत्व'मिति प्रतीत्या पर्याप्ति-
संसर्गावच्छिन्नवृत्तितया वृत्तिव्यावच्छिन्नाया एवावगाहत्वेनात्माश्रयस्य दुर्बलत्वात् । अतएव-अयं ब्राह्मण-
एतद्ब्राह्मणवृत्तिविवशिष्टावच्छिन्नत्ववान् एतद्ब्राह्मणवृत्तिविवशिष्टपदार्थत्ववान्निष्ठादिप्रतीतिविषयीभूत-
वृत्तित्वा वृत्तितावच्छिन्नैवेति-निरस्तम् । नचायसम्बन्धे निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताभि-
न्नावच्छेदकतावृत्तिव्यावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताया अनिरूपिका निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशिष्टाव-

च्छेदकतायाश्च निरूपिका प्रतियोगिता प्रवेदया, एवं द्वितीयसम्बन्धेऽपि निरूपकतानिष्ठनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताया अनिरूपिका निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतानिष्ठावच्छेदकतायाश्च निरूपिका प्रतियोगिता निवेदया, तथा धोक्ताभावद्वयमादाय न दोषः, इच्छाप्रयोज्यत्ववृत्तित्वविशिष्टावच्छेदकतावाचच्छिन्नप्रतियोगिताया उक्तावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतावच्छिन्ननिरूपकतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वघटोभयाभावमादाय निरूपकानिरूपकत्वस्य सम्पादनीयत्वात्, निरूपकत्वाभावस्य निरूपकत्ववृत्तेतरधर्मानिष्ठप्रतियोगिताकाभावत्वेन धियक्षणोऽपि तादृशधर्मावच्छिन्नत्वघटोभयाभावं प्रतियोगितायामादाय निरूपकत्वत्वेन घटाभावादिकम्बादायातिप्रसङ्ग एवेति तत्तद्भावाविशेषणानां प्रक्षेपस्यावश्यकत्वे निर्दुष्टलक्षणस्य पुरुषायुपैरपि ज्ञातुमशक्यत्वमेव । न चानाहायैशुद्धित्वस्यानेऽनुमितित्वमेव प्रवेदयाम्, आहार्यज्ञानस्य प्रत्यक्षरामकवनियतत्वादिति घटितं युक्तम्, अत्यन्तारपरीनि न्यायेन शास्त्रस्याप्याहार्यत्वोपगमेनाहार्यज्ञानस्य प्रत्यक्षरामकवनियतेरप्रामाणिकत्वात्, कथमपि भवदीयधर्मानुसृष्टानुमितेरेनाहार्यत्वनियमोपगमेऽपि तादृशप्रतिबन्धकतानिष्ठनिरूपकत्वस्योभयामावादिकमादाय तस्मृतिभेदनिश्चयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपत्वेन तादृशावच्छेदकत्वघटोभयाभावादिकमादाय तस्मृतिभेदनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतायामक्षतत्वेनापि तस्मृतिभेदसङ्ग्रहस्य दुर्वारत्वम् । तत्तद्वारकविशेषणपरम्पराप्रक्षेपे च समुद्रितलक्षणस्यासर्वशुद्धिर्ज्ञेयत्वम् ।

एतेन—यादृशमेदवावच्छिन्नप्रकारतावध्यापकं किञ्चिद्भावावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नस्मृतिव्यावच्छिन्नप्रकारताकानुमितिव्यव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तादृशमेदवच्छिन्नविशेष्यत्वम्, उभयभेदादिप्रकारतायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन नातिप्रसङ्गः प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नविवक्षणाच्च न 'घटभेदवान् स्मृतिभेदवान् घटभेदवानय'मिति ज्ञानविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय प्रसङ्ग इति—निरस्तम्; उक्तरीत्या व्यापकताया अतिप्रसक्तया तस्मृतिभेदस्य दुर्वारत्वात् । अतएव—स्मृतिव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटत्वत्वं स्मृत्यन्यत्वमिति—निरस्तम्; स्मृतिप्रतियोगिकभेदत्रयामककूटस्य स्मृतावपि सद्भावान् स्मृतिव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वव्यापककूटत्वावच्छिन्नाधिकरणतानिवेशोऽपि स्मृतिप्रतियोगिकभेदत्रयकूटत्वस्याप्युक्तरीत्या स्मृतिव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदव्यव्यापकत्वेनोक्तदोषतादवस्थान्, कूटत्वस्यासर्वशुद्धिर्ज्ञेयत्वाच्च । एतेन—स्मृतिव्यवगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं स्मृतिभिन्नत्वम्, प्रतियोगितायामेकत्ववृत्तित्वञ्च निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्ववच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्वन्निरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतानिष्ठनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकत्वाभ्यामिति, परम्पराणां संसर्गताया अप्रामाणिकत्वे तु प्रकारमुद्रयैव निवेश आद्रियतामिति—निरस्तम्; व्यधिकरणप्रकरणे जगदीशोक्तदिशा पक्षधरमिश्रमतमनुसृत्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदोपगमे घटत्वेन स्मृतिव्यवगतैकत्ववृत्तिर्ज्ञेयत्वमेदस्य दुर्वारत्वात्, न च साक्षात्परम्परासाधारणस्य स्वावच्छेदकत्वस्य संसर्गे विवक्षणीयतया तादृशमेदीयप्रतियोगिताया उक्तसम्बन्धेन घटत्वस्मृतिव्यवगतद्वित्वे एव सत्त्वेन न तत्सङ्ग्रह इति वाच्यम्; साक्षात्परम्परासाधारणावच्छेदकतायां प्रमाणस्य दुर्निरूपत्वात्, स्मृतिव्यवगतित्वविशिष्टावच्छेदकतामादाय दोषस्य तथापि तादवस्थाच्च, इच्छाप्रयोज्यत्वाभावखण्डनन्यायेन च

घटश्चस्मृतित्वाभ्यां स्मृतिर्नैति भेदस्य निवारणायैतद्वारकपर्याप्तनिवेशस्यावश्यकत्वेन लक्षणापर्यवसान-
स्यासर्वशुद्धैयतायाश्चापेक्षे । रंतिद्वैयाऽभावघटितपरिष्कारमात्रे द्रष्टव्या । न च लक्षणापर्यवसानमे-
ष्टव्यमेव यीजादुरपरम्पराऽपर्यवसानमिवेति वक्तुं युज्यते, दृष्टान्तवैयर्थ्यात्, यीजादुरयोः कार्यकारणभाव-
स्याप्यक्षसिद्धतया तत्र कारणपरम्पराक्षेपस्य प्रामाणिकत्वात्, एकैनापरजनने स्वकारणपरम्परानन्त्यान-
पेक्षणेन च तत्रानवरथाया आभासत्वात् । प्रकृते तु प्रत्यक्षानुमानादेर्विविच्य प्रदर्शयितुमशक्यत्वेन प्रमा-
णापगमस्यानाभासत्वप्रयोजकस्य सद्भावेन लक्षणस्य दुष्टस्य लक्ष्यव्यवस्थापकत्वासम्भवेन चानवस्थाया
अनाभासत्वधीव्यात् ।

एतच्च सर्वमभ्युपेयवादेन, यस्तुतस्वीदशपरिष्काराणां शङ्कैव मोरधातुमीष्टे, आगोपालाङ्गनं
जायमानस्य स्मृतिभेदादिप्रत्ययस्यावच्छेदकनादिघटितार्थविषयकत्वस्य केनापि वक्तुमशक्यत्वात् । अतएव
शब्दमणौ शब्दसाधुत्वविचारप्रस्तावे 'यज्ञप्रयोगार्हत्वं तच्च'मित्याशङ्क्य यज्ञाज्ञानेऽपि साधुत्वव्यवहारा-
दित्यभिधाय तल्लक्षणं निराकृतम् । भवैतादृशलक्षणनिरूपणस्य व्यवहारीपयिकत्वाभावेऽपि व्यावृत्तिप्र-
तीत्यौपयिकत्वं स्यादेव ; स्यादेव यदीदृशलक्षणमज्ञानानो व्यावृत्तिं न प्रतीयादेव । नचोपायस्योपाया-
न्तरादूपकत्वम्, व्यभिचारस्याप्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनैव सुपरिहरित्वादिति वक्तव्यम् ; तद्विषयकप्रती-
त्यविषयस्य तदनात्मकतया पर्यवसानभूमिममास्कन्दमानस्य च विषयव्यावृत्तिप्रमितेरप्रामाणिकत्वोपा-
यगाया दुरधिगमत्वात्, व्यवहारीपयिकस्य रूपान्तरस्य वक्तव्यत्वापानाच्च ।

अथ तादात्म्यसम्बन्धेन स्मृतिविविशिष्टप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं स्मृतिमिश्रत्वम्, भेदवत्ता च स्वरूपसम्बन्धेन, तेन कालिकसम्बन्धमदाय न दोषः, सायान्याभासीयप्रतियोगितायाः प्रतियोगितायच्छे-
दकानतिरेकः, अभावान्तराधप्रतियोगिनायाश्च तदतिरेक इत्यन्यत्र द्रष्टव्यम्, नचैकत्रायच्छेदायच्छेदकभा-
वासम्भवः, विशिष्टशुद्धयोर्भेदमुपेत्य तस्योपपादनीयत्वात्, तथा सति शुद्धस्यावच्छेदकताया अभावनि-
रूपितत्वविशिष्टस्य चावच्छेदनाया सम्भवदुक्तिरुपादिति । अत्र केचित्-विशिष्टशुद्धयोस्तत्तदधिकरणतयो-
श्चातिरिक्तशोभेक्षयाऽधिकरगताया एवातिरिक्तत्वं युक्तं लाघवादिनि । तच्चिन्त्यम्, विशिष्टशुद्धयोरेभेदे
तत्तन्निष्ठनिरूपकतानिरूपिताधिकरणतयोप्यभेदस्यापाद्यात्, अन्यत्र तथा दृष्टवान् । विशिष्टशुद्धयो-
र्भेदादेव हि तत्क्षणवृत्तिरविशिष्टघटविषयकबोधस्य शुद्धघटविषयकबोधाद्वैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्य-
कृतमेवोपपद्यते । यत्तु विषयनावच्छेदकस्यापि वैशिष्ट्यस्य विषयत्वेन विषयवैलक्षण्यकृतवैलक्षण्यस्य
समापि सम्भव इति, तन्न ; वैशिष्ट्यविषयकविशुद्धलप्रतीतितीतेऽपि विशिष्टविषयकप्रतीतिवैलक्षण्यम् ।
यत्तु-सामान्याभासीयप्रतियोगित्वस्यावच्छेदकत्वमकत्वे संयोगेन घटाभासीयप्रतियोगित्वं समवायेन
घटाभासीयप्रतियोगित्वमिश्रमिति सकलानुभवसिद्धव्यवहारविशेष इति ; तदपि न, सादृशानुभवस्य
सकलानुभवसिद्धताया अवशिष्टा वक्तुमनीयत्वात्, पुरुषविषयस्य तादृशानुभवस्य तदीयभ्युपगतिमनु-
सरतो ब्रह्मसाधकत्वात् । अथैवं संयोगेन घटो नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकाभावात्समवायेन घटो नास्तीति
प्रतीतिसाक्षिकाभावस्य वैलक्षण्यं न स्यात् घटस्वरूपैकप्रतियोगिताकत्वादिति चेन्न ; एकस्या एव प्रतियो-
गितायाः संयोगत्वावच्छिन्नसंगतावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावत्त्वेन समवायत्वावच्छिन्न-
संसर्गात्तावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावत्त्वेन च भेदममवादिनि ।

अत्रेदं वक्तव्यम्-भेदस्तावद्विराक्तोऽवस्थान् । यथा च स्वरूपसम्बन्धेन भेदवत्ताविवक्षापि
लक्षणापर्यवसानमतिप्रसङ्गि वा नातिप्रामाण्यं तथा निवेदिनं लक्षणसामान्यखण्डनप्रस्तावे । विशिष्टशुद्ध-
योश्चात्यनभेदो वा भेदाभेदो वा, आद्योऽवच्छेदावच्छेदकयोर्भेदेन न प्रतियोगितानतिरेकः, द्वितीये तु

नापि तृतीयः, स्मृतित्वरहितत्वं हि स्मृतित्वाभाववत्त्वं वा स्यात् ? स्मृतित्वप्रति-
योगिकमाश्रयस्य स्वरूपं वा ! तज्ज्ञानं वा ? न नावदाद्यः. तथाहि-स्मृतित्वान्योन्याभा-
वोऽपि स्मृतित्वाभावां भवत्येव, तद्वत्त्वं स्मृतिष्वप्यस्ति, ततश्च स्मृतेरपि तथात्वापत्तिः,
तद्व्यवच्छेदाद्विशेषणवैयर्थ्यं च, विना विशेष्यमिच्छादावपि प्रमत्तान् । स्मृतित्वस्य
संसर्गाभावस्तत्र विद्यद्वितीति चेन्न; तथाहि 'स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव' इति किमुच्यते ?
किं स्मृतित्वस्य संसर्गाभावः ? उत संसर्गविशिष्टस्य स्मृतित्वस्य ? अथान्यदेव वा किञ्चि-
दनया धामभङ्गाया विद्यद्वितीति ? । आद्ये स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावः स्मृतावस्तीति
स एव प्रसङ्गः, नहि स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिः । अत एव न द्वितीयोऽपि, नहि संसर्गविशिष्टं
यत्स्मृतित्वं तदेव स्मृतिव्यक्तिः, ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वेन सह स्मृतिव्यक्तेरन्यो-
न्याभावमादायोक्तदोषाऽनिवृत्तिः । एवं तत्रतत्रापि संसर्गविशुण्णप्रक्षेपे दोषानिवृत्तिरेव,
अतवस्थायां वा पर्यवसानं विशेषणप्रक्षेपपरम्परायाः । ॥ च वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न
संसर्गान्तरेण सम्यग्निर्वाच्यं किन्तु समावृत एव तत्कुतः परम्परागवेषणं कार्यमिति ।

विरोधेनैकतरस्य कविपतयोपगमावश्यभावेऽनिर्वाच्यपादो वा द्युपपादो वा । एवं तादृशानिरूप्यताश्रय-
विशिष्टरूपयोर्भेदाभेदेऽपि दृष्टव्यमिति । अत्र भविप्रसङ्गाद्यनापादकस्य धर्मितावच्छेदकस्याज्ञाने प्रति-
योगितायां तदवच्छेदकतादात्म्यज्ञानासम्भवे, स्मृतिसामान्याभावाव्यप्रतियोगितान्त्वस्यातिप्रसङ्गाद्यनापा-
दकत्वेऽपि स्मृतिसामान्याभावाज्ञानं विना तज्ज्ञानानुपपत्तिः प्रकारान्तरेण तादृशाभावज्ञाने तु तैवैव
परिष्कारोऽपि कर्तुमुचितः आद्यव्यवस्थादियपि वदन्ति । अपि च स्मृतिसामान्याभावस्य प्रतियोगि-
ताया उक्तरीत्याऽऽच्छेदकानामवश्ये यदि यद्विशिष्टप्रतियोगित्वरूपपरं तदा यन्निश्चिद्विशेषवत्त्वपि सामा-
न्याभावपियः प्रमात्वापत्तिः, वाक्यप्रतियोगित्वरूपत्वे तु सामान्याभावयोषे वाव्यप्रतियोगिनिपयकत्वस्य
मात्रानालिङ्गितत्वापत्तिः । उभयथाप्याधाराधेयभावासाहनिश्च, घटाभावे घटो भास्वीत्यादावपि दोषवा-
देवात्माश्रयस्यानवस्थाया वा, रूपभेदेनाप्यधाराधेयभावस्य बहुतो निरस्तत्वात्, प्रतियोगितान्त्वत्वाति-
रिक्तस्योपगमे वा प्रतियोगितातिरिक्तताविद्वेषस्थानौचित्यात् । यदि च प्रतियोगिताया अतिरिक्त्यं
तदापि तस्या अव्यसंज्यवृत्तित्वे यत्किञ्चिद्विशेषवत्त्वपि सामान्याभावयोषधयः प्रमात्वापत्तिः, व्यासम्बु-
त्तित्वे वावदाश्रयप्रत्यक्षं विना तत्प्रत्यक्षासम्भवे, कथञ्चित्सम्भवे वा तदवच्छेदकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धा-
त्मकताया उक्तमुत्तराऽऽसम्भवेनाखण्डोपाधित्ववादस्य चानिर्वाच्यवादप्रसङ्गवत्त्वेभानतिरिक्तवृत्तिरूपत्व-
मेव वाच्यम्. तस्य चोभयाभावादिसाधारणस्य सामान्ये सदाधेन यत्किञ्चिद्विशेषवत्त्वपि सामान्या-
भावप्रतीतिः प्रमात्वापत्तिः, पर्याप्त्यादिनिवेशे चापर्यवसानमेवेत्यलं पल्लवैरिति ।

तज्ज्ञानं = आश्रयमात्रविषयकं ज्ञानम्, अन्विमकल्पद्वयं प्रभाकरमतानुसारि, यदाह शालिक-
नाथः—“इदमे प्रतियोगिनि या तदेकविषया बुद्धिः सा तदभावो व्यपदिश्यते” इति । तथात्वापत्तिः =
अनुभूतिरवापत्तिः । विशेषणं स्मृतित्वाभाववज्ज्ञानत्वरूपानुभूतित्वघटकस्मृतित्वाभाववत्त्वम् । ननु त-
नुभूतित्वस्यैव वैयर्थ्यं कुतो नोच्यते इत्यत आह विनेति । विशेषणं = ज्ञानत्वम् । संसर्गाभाव इति ।
आख्यन्ताभावस्य सदातनत्वविशिष्टसंसर्गाभावरूपत्वादिति भावः । संसर्गस्येति । संसर्गाभावशब्दस्य
संसर्गप्रतियोगिकाभावायकत्वे संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकथनेन प्रकृतेऽन्यन्ताभावसदृशेऽन्यन्य-
भेदादिसाधारण्यं न स्यादिति तु नाशङ्कनीयम् ; असंसर्गसमये तत्पूर्वकालस्य प्रागभावसमये च तदुत्तर-
कालस्याभावेन तयोरेव तयोः प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गत्वेन चोपपत्तेः, संसर्गाभावस्य भेदभिन्नाभावत्व-

स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय वृत्तस्य प्रसङ्गस्य परिहृतुं तदानीं सुतरामशक्य-
त्वात्, संसर्गान्तरविशेषणवचनस्याधिकार्थापर्यवसायित्वात् ।

किञ्च तदुभयस्वरूपातिरेकं तत्संसर्गस्याग्रन्यमानेन स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतित्व-
धर्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मकत्वे व्यवस्थाप्यमानेऽनुभूतौ कथं तादृशस्य
संसर्गस्य निषेधः ? किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति ? उत स्मृतित्वसंसर्गस्य ? ततः
कस्य निषेधः ? अर्थान्तरभूतस्य च संसर्गस्य निषेधे स्मृतावपि प्रसङ्गस्तदवस्थाः, स्मृतौ
तस्यार्थान्तरभूतस्य भवताऽनभ्युपगमात् । स्वरूपमेव तयोः सम्बन्ध इति हि तत्र भवतोऽ-
भ्युपगमः । अथोच्यते—अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपसम्भवेऽपि न परस्परसम्बन्ध-
बुद्धिजनकार्यं तयोः, तादृशं च यत्र तयोस्तत्र सम्बन्धात्मकत्वं स्वरूपयोरुच्यते इति ;
मैवम्, विशेषोपपन्नं ग्राहकासिद्धौ तस्याप्यनुपपत्तेः । उपसङ्ग्राहकान्तरोक्तौ तत्सम्बन्धेऽ-
पि प्रसङ्गेनापरापरतोपसङ्ग्राहकगवेषणायापनवस्थापातात् ; एतावतापि चानुभूतिस्वरूपे
कस्य निषेधो वर्णितः स्यात् । 'स्मृतित्वसंसर्गानुभूतौ सम्बन्धे' इत्येधंरूपबुद्धिजनकत्व-

रूपावेऽपि च भेदघटोभयाभावादिकमादाय स्मृतावतिप्रसङ्गोऽस्येव, पर्याप्त्यादिनिवेशस्य प्रतिविहितत्वात् ।
तस्य प्रकृते तादात्म्यातिरेकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वरूपताविवक्षापामपि तादात्म्येऽपि तादा-
त्म्यातिरेकस्योभयाभावादिकमादाय सत्त्वाद्दोषतादृशस्यम् । अत्यन्ताभाववस्यावच्छिन्नत्वोपगमेऽपि स्मृति-
त्वघटोभयाभावादिकमादायातिप्रसङ्गो बोध्यः ।

तदुभयेति । स्मृतित्वसमवायः स्मृतित्वधर्मौ चेत्युभयेत्यर्थः । तत्संसर्गस्य = स्मृतित्वसमवाय-
प्रतियोगिकसंसर्गस्य । एतयोरिति । विनिगमकाभावेन सम्बन्धिद्वयात्मकत्वमेव समवायप्रतियोगिक-
संसर्गस्येत्याशयः । अनुभूतेरिति । स्मृतित्वेनापाद्यमानाया इति शेषः । अतएव स्मृतिस्वरूपत्वेनैव-
नुकृत्वा स्मृतिधर्मिस्वरूपं चेत्युक्तम् । भवतेति । सम्बन्धानवस्थापित्वाभ्युपगमः । सम्बन्धान्तर-
मन्तरेण विशिष्टबुद्धिजनकत्वं स्वरूपसम्बन्धत्वं ननु स्वरूपवभाष्यं येन यत्र भवत्येव 'स्यादित्याशयेना-
शङ्कते अयेति । उपपन्नस्य भ्रममादायातिव्यापकत्वेन प्रमान्यविवक्षणेऽप्यव्यापकत्वेन च जनकतापदे-
नाविवक्षणीयत्वाद्योक्त्यायाश्च तदवच्छेदकं विना सर्वत्र द्रुमहत्वाद्येकस्वरूपसम्बन्धत्वं युक्तमित्याह
विशेषोपसङ्ग्राहकेति । उक्तजनकताप्रययावद्व्यत्ययानुगमकरूपेणैव । तस्य = उक्तजनकत्वस्य ।
अनुपपत्तेः = लक्ष्यमात्रमाधारण्यानुपपत्तेः । स्मृतित्वसंसर्गावविशिष्टधीत्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजन-
कतानतिरेकबुध्यपि स्मृतित्वप्रतियोगिकसमवायत्वं स्मृतिर्त्वं च न समवायस्मृत्युभयसंश्लेषणम्,
उभयपक्षमन्यतएव वा तदुभयसाधारणमपि नोक्तजनकतावच्छेदकम्, त्वैकभेदविशिष्टापरभेदवन्नेदात्मक-
मन्यतएवमुभयाभावादिकमादायानतिप्रसक्तम्, न च तदवच्छेदम् ; अननुभवात्, पूर्वलिङ्गशालोकलिङ्ग-
कपरामर्शयोर्मिभिवारवाराण्य जन्यतावच्छेदककोट्यवच्छिन्नतत्त्वनिवेशस्य तार्किकाणामसङ्ख्या-
पत्तेश्च । ननुक्तजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव लक्षणमुच्यते, प्रत्येकं स्मृतित्वादिकमादाय तत्समन्वयात्,
कथमन्यथोभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वादेः स्वपिचारादिलक्षणता मन्वादायुक्ता सङ्गच्छेतेति
चेत्तत्रापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेः सावसरत्वात् । अभ्युपेत्याप्याह उपसङ्ग्राहकेति । अन्तरपदं
सम्पातायातम् । समवायत्वान्यतरत्वादेः स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वान् स्मृतित्वस्य समवायेन वृत्तावपि
तस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव वृत्तेः, विशिष्टधीजनकतावच्छेदकरूपान्तराणां वक्तव्यत्वाज्जनकताया अवच्छिन्नत्व-
नियमात् तेषामपि च स्वरूपेणैव वृत्तेर्जन्यत्वादननुभूयमानधर्ममालोपगमापत्तिः । पुत्रं जनकतायाम-

स्येति चेन्न, भ्रान्त्यात्मिकाया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य चाग्यितुमशक्यत्वान् । यथार्थाया-
इति चेत्, ईदृशबुद्धेर्यथार्थाया यदि सत्त्वमभ्युपैषि तदानुभूतौ स्मृतिव्यक्तिः, अथ
नाभ्युपैषि, किं प्रति तस्या जनकत्वाभावो निरूप्यः ? । अथात्यन्तासतीमेतादृशबुद्धिं प्रति
जनकत्वाभावाधाराद्यनुभूतेरभ्युपैषि तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः, यावत्त्यस्तद्व्युदयस्तत्र
जायन्ते तदधिकां तादृशबुद्धिमत्यन्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात् । सर्वा-
मेव तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूतेर्न त्वेयं स्मृतेरिति चेन्न, सर्वतद्भ्यक्तिप्रमित्यसम्भ-
वात् । किञ्च 'सर्वा'मिति कोऽर्थः ? किमसतीं सर्वांम् ? उत सतीम् ? उत सतीमसतीं
चेत्युभयौ प्रत्यजनकत्वम् ? आद्ये द्वितीये च स्मृतावपि तदजनकत्वमस्येयं, नहि 'स्मृति-
त्वसंसर्गस्मृतौ सम्बन्धे' इति यावत्त्यः स्मृतिव्यक्तिषु व्युदय उत्पद्यन्ते ताः प्रति प्रत्येकं
स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमस्ति । काञ्चित्सत्यां सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव दूषितम् ।
तृतीये च नानुभूतावपि तदजनकत्वं, सत्यासत्यतादृशबुद्धेर्भावेनाभावेन च सतीमसतीं
प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति ।

वच्छेदतायाः स्मृतित्वादाववच्छेदकतायाश्च स्वरूपेणैव सम्बद्धत्वात्तत्राप्यपर्यवसानमयमेवम् । भ्रान्तीति ।
स्मृतित्वानुभूतिवयोर्विरोधानुपस्थितिदशायामित्यादिः । बुद्धेर्जनकत्वस्य = बुद्धिनिरूपितजनकत्वस्य ।
प्रसङ्ग इति । इदमुपलक्षणमात्रमात्रवशावि, प्रमात्वलक्षणे प्रमात्वप्रवेशात् । एतेन-सम्बन्धान्तरम-
न्तरेण स्मृतिव्यक्तिर्गर्गवैशिष्ट्यप्रमितिजनकत्वाभावावज्ञानत्वमेवानुभवत्वम्, तादृशप्रमितिश्च विशेष्यतया
स्मृतौ प्रसिद्धैवेति नाप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वमिति-निरस्तम्, एवं न स्वीयमित्यनुभववाधेन, स्वरूपस्य
सम्बन्धताया बहुशोऽपहसितत्वाच्च, तादृशजनकत्वघटोभयाभावादिकमादाय स्मृतावपि प्रसङ्गेनोदीरित-
रीतेरप्रापि सावसरत्वाच्चेति । किं प्रतीति । किञ्चिरूपितजनकत्वस्याभावोऽनुभूतौ प्रायेतव्यः,
'वस्तुनः प्रतियोगिते'ति वदन्निरप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमाद्विमतोऽप्याह
अयेति । तद्व्युदयः = स्मृतिव्यक्तिवैशिष्ट्यव्युदयः । तत्र = स्मृतौ । तादृशबुद्धिं = उक्तवैशिष्ट्य-
बुद्धिं । सर्वेति । प्रतियोगिनीनियामकसामग्र्या एवाभावबुद्धौ प्रतियोगिभाननियामकत्वमिति तत्त्वा-
त्तादृशतादृशसामग्र्यसम्भव एव द्रष्टव्यः । ननु सम्बन्धास्तरमन्तरेण तादृशबुद्धित्वस्यापकजन्यतानिरूपित
जनकताविवक्षायां नायं दोषः, साधारणकारणेत्वविशेषातिवारणाय तु जन्मतायां तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नत्व-
मप्युच्यतामित्यत आह किञ्चेति । असतीं = अलीकामनुभूतिविशेष्यकतादृशवैशिष्ट्यप्रमाम् । तथाचा-
सत्तादृशधीत्वव्यापकत्वं विवक्षितं किमिति विकल्पार्थः । एवमग्रेऽपि । सतीं = अनलीकां स्मृतिविशे-
ष्यकतादृशवैशिष्ट्यप्रमाम् । अपीति । अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावमभ्युपेत्यासजनकत्वाभावा यथाऽनुभूतौ
वाच्यः, तथा स्मृतावपीत्यर्थः । नन्वावपक्षे एवं सम्भवेऽपि द्वितीये कथमित्यत आह नहीति । स्मृति-
व्यक्तिषु = स्मृतिव्यक्तिविशेष्यकाः । न यावत्सत्स्मृतिव्यक्तिवैशिष्ट्यव्युदयधीजनकत्वं विवक्षितं नवा सत्ता-
दृशधीत्वव्यापकजन्यताकजनकत्वं येनासम्भवः सम्भवेत्, अपितु सत्तादृशधीत्वावच्छिन्नजन्यताकजन-
कत्वमेवेत्यत आह काञ्चिदिति । प्रमात्मिकाऽपि तादृशधीः सती, तत्त्वावच्छिन्नजनकता चानुभूताव-
पीत्यतः सत्यामिति । प्रमामित्यर्थः । तदजनकत्वं = अनुभूतेरजनकत्वम् । प्रागेवेति । "ईदृशबुद्धे-
र्यथार्थाया" इत्यादिनेत्यर्थः । नच स्मृतिविशेष्यकैव तादृशधीः प्रमा, तत्त्वावच्छिन्नजनकत्वाभावश्चानु-
भूतौ सुलभ इति देशम्; दूषोत्तरत्वात् । अपिशब्दोऽप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावानभ्युपगमन्तुपक्षे स्मृतिं
दृष्टान्तीकर्तुम्, सदसदुभयनिरूपितजनकत्वाप्रसिद्धेः । अभावेन चेत्यन्तेन सिद्धसिद्धिव्याघातः 'असम्भ-

स्यादेतत् स्मृतित्वस्यान्योन्याभावमादाय याऽतिप्रसक्तिर्दर्शिता सा नोपपद्यते, भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदाभेदस्य स्मृत्या सहाभ्युपगमात्, ययोर्भेदाभेदस्तयोस्तत्रान्योन्याभावानभ्युपगमात् । न; कथं हावधार्यं स्मृतित्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या, नानुभूयेति ? ।

वा'दित्यग्रहेतुरुक्तः । भ्रमप्रमात्मिकयोस्तादृशबुद्धयोः सत्त्वे प्रमां प्रति स्मृतेरिव भ्रमं प्रायनुभूतेरपि जनकत्वं ध्रुवम्, उभे प्रति ॥ नोभयोरपि जनकत्वम् । तयोरसत्त्वे तु तच्चिरूपितजनकत्वाप्रसिद्धयैवाभावोऽप्रसिद्धः, मतान्तरे चानुभूताविव स्मृतावपि स तुल्य इत्यर्थः । सत्या इति पृथक् पदं वा पठ्यन्तम्, विद्यमानाया इत्यर्थः ।

भेदाभेदवादिमते इति । भेदाभेदवादोऽयं मीमांसकादिसम्मत एकावच्छेदेनेति केचित्, अन्यथाऽवच्छेदकभेदेन तार्किकैरपि तदभ्युपगमेन सिद्धसाधनापत्तेः, द्रव्यत्वघटत्वाभ्यां भेदसत्त्वेऽपि घटः कलश इति सामानाधिकरण्यबुद्ध्यनुत्पत्तेस्तदुपपादकत्वस्य भेदाभेदादेऽसम्भवापत्तेरचेति । प्रतीयमानरूपयोरेवान्यतररूपेण भेदस्यापरतररूपेण चाभेदस्य सामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वोपगमे घटः कलश' इति सामानाधिकरण्यविधौ नापत्तिः, रूपद्रव्याप्रतीतेः । नापि सिद्धसाधनम्, अवच्छेदकभेदेनावच्छेद्यभेदस्य तार्किकसम्मतत्वे मूलशालावच्छिन्नवृक्षयोर्भेदेन संयोगतद्भावयोः सामानाधिकरण्यस्यैवाभावेन तयोरप्याप्यवृत्तितोपगमस्यासङ्गतत्वापत्तेः । अतएव नीलो घट इत्यादावुद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकभेदादेव सामानाधिकरण्यमुच्यते नै; ननुद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकरूपाभ्यामुद्देश्यविधेयभेदात् । व्याप्तिपूर्वपक्षप्रकरणे "मूले वृक्षः कपिसंयोगावानेत्येषाधितप्रतीतेस्तदन्योन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात्, नचैवं भेदाभेदः, अवच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्युपगमादिति मणिकरोक्तिस्यभ्युपेक्षयादाः, परमताभिप्रायेण वा, प्राचीनलक्षणखण्डनस्य परमतानुसारिणोऽप्यनुवादसम्भवात्, अतएव सिद्धान्ते विशेषव्याप्तिप्रत्ययेऽप्याप्यवृत्तिर्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याप्याप्यवृत्तिर्त्वं मणौ नाहीकृतम्, दीधितिकारैः पुनरप्याप्यवृत्तिर्मन्त्रैश्चैवाप्याप्यवृत्तिर्त्वं समर्थितमित्यन्यदेतत्, तस्मादवच्छेदकभेदेनैव भेदाभेदवादः, सति चैवं "कार्यात्मना तु नानात्वमभेदः कारणान्मना", "भेदाभेदयोर्हार्दस्त्वकटकावच्छेदकभेदेन वृत्तिरभ्युपगम्यते", इति भासतीपरिमलादिस्वरसोऽपि । अन्यथा क्लृष्टकल्पनापत्तेः । अतएव "तद्व्यत्यन्तमभेदोऽस्ति ऋगदिवाद्वापि नः । धर्मयोर्भेद इष्टो हि धर्म्यभेदेऽपि नः स्थिते" इति प्रघटके श्लोकवार्तिके "भावाभावयोरपि स्वरूपेण भेदो धर्मिरूपेण चाभेद" इति न्यायस्याकमेऽप्युक्तम् तेन च इष्टान्तीभूतरूपादावपि भेदाभेदावच्छेदकभेदेनैव सुचिती, रूपादिदार्ष्टान्तिकस्थानीयाभावस्थले वार्तिकेऽपि च "स्वरूपपररूपाभ्यां निग्यं सदसदात्मके" इति तृतीयाऽवच्छिन्नार्थिका प्रयुक्तेति तु मन्तव्यम् । भेदाभेदः = भेदसमानाधिकरणोऽभेदः । तत्र = भेदाभेदवादिमते । अन्योन्याभावानभ्युपगमात् = तादात्म्यविरोधिभेदानभ्युपगमात्, तादृशभेदस्यैव न्यायमिलापो ननु तादात्म्यसहिष्णोरपि भेदस्य, अतएव घटत्वोपहिते द्रव्यत्वोपहितभेदसद्भावेऽपि घटो द्रव्यं नेति धीनं प्रमेति लघुचन्द्रिकादावुक्तम् । एवं च स्मृतित्वं न स्मृतिरितिप्रतीतिमादाय स्मृन्निष्ठाभाववच्चं न स्मृतौ सन्नन्तुमुचितमिति भावः । नानुभूयेति । अभेदस्य भेदाशेषकत्वं भेदस्याऽभेदाशेषकत्वमित्यत्र विनिगमनानुपलम्भात् स्मृतित्वभेदस्यानुभूतौ सत्त्वे तद्भेदोऽपि किञ्च स्यादिति स्मृताविवानुभूतावपि स्मृतित्वाभावो न स्यादिति भावः । न नमोऽभेदो भेदं भेदो वाऽभेदमाक्षिपतीति, अपि तु स्मृतिः स्मृतित्वप्रतियोगिकभेदाभेदवती समानविभक्त्यन्तनामद्वयाभिलक्ष्यस्मृतित्वप्रकारकप्रमीयविशेष्यत्वादिति, संयोगेन तद्व्यत्यन्तद्वयविवर्तितधियः प्रमात्ववारणाय विशिष्टधीमात्रे विशेष्ये विशेषणस्य भेदसमानाधिकरणः सम्बन्धो विषयतया कल्प्यते इत्यादेरन्यत्र

श्रुति तदनादरणात् । न च स्वप्रतियोगिसमानकालसमानाधिकरण्योऽभावोऽन्योन्याभावः ।

तावच्छेदकताया मानाभावेन भवदीयैः क्षिरोमण्यादिभिः सामान्याभावप्रत्यक्षमभ्युपगमात् । न च भ्रंसप्रागभावयोरस्तु यथा तथा, भेदात्यन्ताभावयोरस्तु भेदः प्रकृतोपयुक्त उक्तरीत्या सम्भवत्येवेति वाच्यम् । तादात्म्येन नायं घट इत्यपयोगेन मानाभावेन च तादात्म्ये भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकताया नञ्वादादौ गदाधरादिभिरभ्युपगमात् । नापि भेदात्यन्ताभाववत्त्वात्प्रत्यक्षमभेदात्तयोर्भेदः । एता-
तिरिक्तस्यापसिद्धान्तापातेनानभ्युपगमात् । तस्य प्रतीतिवैलक्षण्यापीनैव लक्षण्यर्थेय वक्तव्यत्वेनान्यो-
न्याश्रयात् । अपास्तु प्रतियोगिताभेदादेव भेदः, तद्वेदथ संसर्गावच्छिन्नव्यवस्थानुगतमभेदात्तयोर्भेदः । अत्रापि
विशेषणीयं संसर्गाविषयानवच्छिन्नव्यवस्थानुगतमेव, एवञ्च भेदेऽप्यन्ताभावभेदः संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकावेन शब्दोऽनुमानमिति चेन्न; भेदात्प्रत्यक्षाभावोर्भेदापिद्धान्यन्ताभावप्रतियोगितायामपि संसर्गाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकतावन्ताभावस्य संसर्गावच्छिन्नभावरेदकतानिरूपकताभेदस्य वा सत्तावमादाय इप्रभि-
चारस्योद्भावनीयत्वात्, एवंश्रोतृहेतोर्भाष्यस्वसिद्धिः साध्यसिद्धिमपेक्षमाणाऽन्योन्याश्रयमपि सावसर-
पति । परीक्षणीया यानुपदं प्रतियोगितापीति । अत्र भेदेऽप्यन्ताभावभेदोपपत्तेः आत्माश्रयत्वस्यापिदिक् तु
रुद्धवाच्येण च विरुद्धधर्माभासादपि न भेदात्यन्ताभावभेदसिद्धिरित्याह न चेत्यादिनेति । भ्रंसप्राग-
भावयोरपि स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्समानकालेति । स्वप्रतियोग्यनधिकरणत्वात्तावच्छेदेनात्यन्ता-
भावस्यपि स्वप्रतियोगिसमानकालिकत्वात् समानाधिकरणेति । ननु प्रतियोगितावच्छेदकसम्भवावच्छि-
न्नस्वप्रतियोगितिरुक्तरूपकनिरूपितसम्भवितानिरूपितविशेषगताविशेषावच्छिन्ननिरूपकताश्रयत्वं न
विवक्षाक्षमम् घटनाश्रयवति विशेषणताविशेषेण घटभेदस्यावृत्तेरनुभवापत्तेः, सम्बन्धिताभ्यामेऽधि-
करणतानिवेदोपि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणताया अप्रसिद्धिनिश्चयन एवासम्भवः ।
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नताविवक्षणं च कालिकेन घटाधिकरणे संयोगादिना घटाभावस्य
विशेषगताविशेषेण वृत्तेरनिव्यासितादवस्थम् । न च तादात्म्याधिकरणतानिरूपितविशेषगताविशेषावच्छि-
न्ननिरूपकताभावाच्च योयस्त्वन्यावाप्यमेकं प्रतियोगिगण्यपि क्रमाग्न्यात्ममेवोक्तत्वेन विवक्षणीयम्, भेदस्तु
न यःपदेनोपादिष्य, तादात्म्येनाधिकरणत्वात्प्रसिद्धेः अथ च तादात्म्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकतानभ्यु-
पगमेऽपि न हानिरिति वाच्यम्, संयोगात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तेः, विशेषणतायां निरवच्छिन्नविवक्षणेऽ-
प्यप्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याप्याप्यवृत्तित्वेन निरवच्छिन्नविशेषगताविशेषावच्छिन्ननिरू-
पकताभावस्येऽपि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वात्प्रसिद्धेयं तत्राव्याप्तिवाच्येऽपि आत्माश्रयो
दुर्वार एव, भेदप्रवृत्तित्वात्, भन्यादशभेदस्य तत्रानुपवेदो तादशस्यैवाश्रयकत्वात्प्रथममुपस्थित्याश्च
प्रकृतवैयर्थ्यसम्पादकत्वम्, भेदवृत्तवृत्तित्वेनासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वमेति चेन्न; स्वप्रतियोगिनिष्ठाधिकरणतानि-
रूपितविशेषगताविशेषावच्छिन्ननिरूपकताविरहस्य विवक्षितत्वात्, एवञ्च भेदस्य कालिकेन स्वप्रतियोगि-
वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । न च द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदेऽन्याप्तिः तस्य प्रतियोगिन्यपि वृत्तेरिति
वाच्यम्; स्वप्रतियोगिभावच्छेदकत्वच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितनिरूपकत्वात् विवक्षणीयत्वात्, तादशभेदस्य
चातथ्यत्वेनादोषात् । न च सत्तात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिः, सत्ता सर्वोतिप्रतीत्या सत्तायां तदभावस्यासम्भ-
वादिनि वाच्यम्, सत्तावामन्यादशसत्त्वस्य वृत्तावपि प्रतियोगिभूतसत्ताया अवृत्तेः, अन्यथासत्तायापत्ते-
रिति । स्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकत्वं, स्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितविशेषगताविशेषावच्छिन्ननिरू-
पकत्वेति संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोगितावच्छेदकाभाववत्त्वमित्याद्यनुगमप्रणाली तु परम्प-

तदन्योन्याभावघांश्च तदभावः संसर्गाभावः, यथासम्भवमात्माध्यायननुभवस्वभेदानु-
गमतत्तदवगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वप्रसङ्गात् ।

रणां संसर्गताया अप्रामाणिकत्वाद्भाद्रिता । संयोगादावनिव्याप्तिवारणायामावषडम् । संयोगादिव्यावृत्त-
प्रतियोगिताविशेषविशेषायांमपि तादृशनिरूपकताविरहस्य प्रविष्टत्वेनाभावत्वं विकल्पोपरिततो निरासो
नास्तद्वत् । तदन्योन्याभावघानिति । उक्तभेदमिष्ट इत्यर्थः । ननु भेदस्य स्वयमप्यदितत्वेनानुग-
मादेकभेदेभ्यः भेदान्तरे सदावमादाय तत्रातिव्याप्तिरित्यात्तद्वत् तदभाव इत्यत्र प्रतियोगिविशेषपरं
तापदमुपात्तम् । तथा च घटभेदमिष्टो घटाभावो घटसंसर्गाभाव इत्यर्थः । घटप्रतियोगिक इत्यमिधत्वे
तु घटसंयोगोऽतिव्याप्तिः । यथासम्भयमिति । अभावस्यैव भावमिष्टात्प्रत्ययभावे भेदे भेदानुप्रवेशेना-
भावाध्याय, अभावत्वभेदययोः परस्परव्यतिरेक्येन परस्परान्तराध्यायश्च, भावस्याव्यवस्थाभावरूपतायां तु सदा-
तनसंसर्गाभावरूपेवाव्यवस्थानभावेनैव चक्रम्, संसर्गाभावत्वस्य स्वव्यतिरेक्यव्यवस्थाभावव्यतिरेक्यभेदावपदि-
तात्वात् । ननु ह्येवमेव तस्य सङ्गठनाया पृथग्विभागोऽङ्गवत्त्वाप्रामाणिकत्वात् । तस्याव्यवस्थे वा भेद-
त्वस्य सङ्गठिताया निर्भाषिताया । नच समवायसामानाधिकरण्यान्तरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
सत्ताभाव पृथगाभावरूपमिति याच्यम्, एवं हि सत्ताभावस्याभावत्वं वा व्याहृत्येत, भावमाश्रयो वा प्रस-
ज्येत, व्यक्तिद्वयाभ्युपगमेऽन्यान्वाध्यायिकं वापद्येत, न पृथगप्यादिनिवेद्यस्य निरवस्थेन तादृशसत्ता-
घटोभ्यामाभावाधिकमतिप्रसङ्गाच्च । पृथगुक्तभेदलक्षणेऽपि तादृशनिरूपकताविरहस्यातिप्रसक्तत्वं द्विव्या-
घवच्छिन्नप्रतियोगिकाकभेदेऽव्याप्तिरूपेणपि द्रष्टव्यम्, घटव्यवस्थयन्किञ्चिन्प्रतियोगितावच्छेदकोपादानस-
म्भवात् । नचाभावत्वमनुपयोगिताविशेषः, तथासति तस्य प्रतिव्यक्तिमिष्टत्वेनाभावप्रतीतिरनुगतत्वं भवेत्
जातिमात्रं वा विलुप्येन । विशेषस्य प्रतीतिविशेषतासिद्धकतयाऽभिधानस्यान्योन्याश्रयापरायाऽसम्भवि-
तया तस्य दुर्बलत्वाच्च । एवं विशेषगतायां विशेषोऽपि दुर्बलं पृथगेति कालिकविशेषगतायां स्वप्रतियोगि-
वृत्तिव्यवस्थादायातासिरपि द्रष्टव्या । यथावा लक्षणोपाधितावाद्यो न होदक्षमः, नवा लक्षणान्तरं भेदस्य
विचारसहं तथोपपादितं भेदभेदे पुरा, चतुर्थपरिच्छेदे चोपपादयिष्यते इति । अननुभवेति । भेदभेदस्य
संसर्गाभावनिष्ठस्य न तदारम्भकत्वम्, नापि प्रथमभेदात्तमकत्वम्, आधारार्थेयभावस्य प्रतियोग्यनुपयोगि-
भावस्य च भेदे एव इष्टतयाऽभेदे तदुपगमेऽनुभवविरोधात्, भेदमालोपगमस्यापि च तस्या अननुभूयमान-
तयाऽसम्भवात्, घटो न घट इत्यादिभेदबुद्धेरुक्तलक्षणविषयकत्वाननुभवाच्च । एवं संसर्गाभावबुद्धेरपि ।
नच न व्यवहारौपयिकमिदं लक्षणमपि ॥ व्यावृत्तौपयिकमिति वाच्यम् ; व्यवहारौपयिकस्य लक्षणान्तरस्य
वक्तव्यत्वापात्तात् । स्वभेदानुगमेति । स्वत्वानुगमेत्यर्थः । भेदस्य भेदकपरत्वात् । तथाच स्वपदेन
घटभेदोपादाने भेदान्तरासङ्ग्रह इति । यद्व्यक्तेः पूर्वस्वपदेनोपादानं तस्या, पूर्वोत्तरस्वपदेनेत्यत्र निया-
मकाभावप्रसङ्गेन यत्किञ्चिन्प्रतियोगिसामानकालीनत्वमादायातिप्रसङ्गात्तदवस्थेन च स्वत्वानुगमपक्षं न
कस्मिंश्चिन्निज । व्यक्तीभविष्यति चेदं द्वितीयपरिच्छेदे इति । इदमुलक्षणम् । कपिसंयोगिभेदस्य प्रति-
योगिवृत्तितया स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकताविरहस्यैव विवक्षणीयतया व्याप्यवृत्तेर-
वच्छेदकाप्रसिद्धातदवच्छिन्नभेदेऽव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । अत्र-स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वावच्छे-
दकनिष्ठपेयताकाधिकरणत्वावच्छेदकावच्छिन्ना या स्वावच्छेदकवत्ताग्रहविरोधितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना
वृत्तिरनवच्छेदकत्वं स्वीनिरूपकत्वं चेत्पुन्यसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यानुयोगितैव भेदमात्रवृत्ति-
त्वात्तल्लक्षणमस्तु, शास्त्रावच्छिन्नवृत्त्यवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगिभेदनिष्ठानुयोगितायामभावेन तस्या
प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वात्तत्वे, एवं च स्वत्वस्य संसर्गघटकतयाऽननुगमोऽपि न, स्वाधिकरणवृत्तिताव-

ननु संसर्गप्रतियोगिको निषेधः संसर्गाभावः, तादात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्या-
भाव इत्युक्ते एव न मिश्रता तयोः, यो हि संसर्गतादात्म्यस्य निषेधः स संसर्गनिषेध एव
न भवति, तादात्म्यप्रतियोगिकत्वादिति; मैवम्, द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु हि
तेषां प्रध्वंसा.नैवं संसर्गाभावाः स्युः संसर्गप्रतियोगिकत्वे तु संसर्गस्य समवायस्वरूप-
तया समवायानित्यत्वप्रसङ्गात् । किञ्च -तर्हि संसर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादिप्रति-
योगिकाविति घटादेः कालादिव्यतिरिक्तधित्यापातः, संसर्गतादात्म्ययोश्चाधिरोपितयोर्निषेधे
सामान्यत एव तयोश्चुद्धेदः स्यात्, एवं यद्यदेव प्रतियोगि वाच्यं न तत्स्वरूपत एव ॥

च्छेदकत्वनिषेधे द्विषावच्छिन्नप्रतियोगितावै.तादृश्यस्य तादृशप्रतियोगिताकभेदनिष्ठानुयोगितायां सावेना-
व्याप्तिवारणाय स्वावच्छेदकाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूप वृत्तौ निषेध इति तु न शक्यशङ्कमपि,
ध्वंसप्रागभावयोरतिप्रसङ्गः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदासङ्ग्रहाच्च, भेदघटिततया भ्रामा-
ध्यास्य, परस्परानां संसर्गताया भ्रामाणिक्तत्वाच्च, १. नन्वस्तु लक्ष्यभेदेन लक्षणभेद इत्यत आह तत्तद-
व्यमानभ्युपगमेति । प्रातिस्विकरूपेण न तत्तद्व्यक्तीनामुपादातुमशक्यत्वेनासर्वज्ञानव्यवस्थप्रसङ्गेन
व्यवस्थापनासम्भवं, भेदव्यावर्धेऽदुगतव्यवहारविलोपापातद्वयेत्यर्थः । अत्र-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेदेऽऽप्राप्तिः । अवस्थापेक्षयात्माध्वंसस्य लघोपस्त्वेनोपगमे तु सत्ताव्यवस्थानाये त्वप्रतियोग्य-
वृत्तावतिव्याप्तिरपि पूर्वोक्तरीत्या द्रष्टव्या ।

संसर्गप्रतियोगिकेति । तादात्म्यस्य संसर्गता तु न प्राचीनसरणिंसिद्धा, तदन्यत्वं वा निषे-
धम् । घटोयसंसर्गविशेषविशहं विना संसर्गविशेषावच्छिन्नघटप्रतियोगिताकविरहस्याप्यसम्भवात् संस-
र्गान्तरेण घटसत्त्वेऽव्यपारसंसर्गेण घटाभावस्य तद्विरहेणैव निर्वाह्यत्वाच्च समवायेन पदो नास्तीतिप्रतीतिः
समवायविशिष्टघटावगाहिन्या अपि शिषी ध्वस्त इत्यादेरिव विशेषणविरहविषयकत्वसम्भवाच्च क्लृप्तावात्
संसर्गप्रतियोगिकत्वं सम्भवदुक्तिरुक्तमेव सर्वत्र संसर्गाभावस्य, अतएव व्यधिकरणसम्भवावच्छिन्नप्राभावो-
पि न प्रामाणिक इत्यादुरिध्वन्यत्र विस्तरः । संयोगप्रतियोगिकसमवायकारणाय निषेध इति । तादा-
त्म्यप्रतियोगिकश्चेति । तादात्म्यसम्भवावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकं तु न लक्षणं यथा, तथा दूषितं
पुरा । मिश्रता = अनेदः । नेति । एवञ्च स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय पुरोक्तातिप्रसङ्गनिरासः ।
प्रध्वंसा इति । प्रागभावा इत्यपि द्रष्टव्यम्, तेषामपि समवायप्रतियोगिकत्वे तस्योत्पत्त्यावश्यकत्वेना-
नित्यत्वप्रसङ्गमाम्यात् । प्रसङ्गादिति । पूर्वोक्तकालीनत्वयोस्तु न संसर्गता प्रामाणिकीति भावः । एतेन
संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसंसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वयोरप्यव्यापकतोपदिष्टता । एव-
मवीन्द्रियसंसर्गाभावेऽव्याप्तिः, संसर्गारोपस्याभावप्रतीतिहेतुतायां मानाभावश्चेति । समवायस्यानित्य-
तापक्षेऽप्याह किञ्चेति । निरवधिचेति । नित्यत्वैवार्थः । सर्वान्तरव्यवस्थान्वयित्वयोरप्युपलक्षणमि-
दम् । मीमांसकमते संसर्गस्यैकोत्पत्तिविनाशशालित्वेन रूपादीनां च नित्यत्वेन नित्यत्वापादने तत्रेष्टाप-
त्तिसम्भवेऽपि घटादिस्थले न तत्सम्भवाः तार्किकमते तु न कापीति भावः । सर्वान्तरव्यवस्थस्तु तादात्म्यस्य
घटाद्यतिरिक्तत्वमेतत् । अविवेचितयोः = प्रतियोगिदेशकालाद्यविवेचितयोः, सामान्यत उच्छेदः = अली-
कत्वम् । गगनाद्यनामकस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकभावप्रतियोगिनं ध्वालीकृत्यात् । विवेचितयोर्निषेधपक्षं तु
“तर्हि विनिष्टस्य निषेधो विवेचनस्यापि भवती”त्यग्रेतनेन ग्रन्थेन निरसितव्यति । यद्यदेव = संसर्गप्रति-
योगी वा संसर्गं वा । प्रतियोगि = अविवेचितस्य निषेधप्रतियोगि । स्वरूपतएव न स्यात् = अलीकं स्यात् ।
नस्येत्यादि । संसर्गतत्वातियोग्यादेरपि संसर्गैवैवाविवेचितस्य निषिध्यमानत्वोपगमे चेत्यर्थः ।

स्यात् । तस्यापि संसर्गं प्रति धावने च तदक्षतम् । संसर्गानवस्था शोरोच्छेदात्पूर्वपूर्वा-
च्छेदो वा स्यात् ।

तदक्षतम् = संसर्गतप्रतियोग्यादिकं सर्वात्मकं नित्यं केवलान्वयि चापन्नम् । तस्यास्तीक्यानापत्तारपी-
त्यादिः । किञ्चैवमविशेषितसंसर्गस्यैव निषेधे तस्यास्तीक्यानापत्त्या किञ्चिप्रतियोगिरूपामभ्येनाविशे-
पिनसंसर्गताप्रतियोग्यादरेपि स्वरूपते निषेधस्यैवापत्त्याऽऽप्तीक्यं मा प्रमादूदिति संसर्गस्यापि संसर्गा-
न्तरमेव निषेदमप्यमित्यनवस्थापतिरित्यर्थः ।

अनुयोगी प्रतियोगितानिरूपितानुयोगितास्यस्वरूपसम्बन्धविशेषाध्यः । स चाभावः, अत-
पुथाभावत्वमनुयोगिताविशेष इति नवीनाः । तथाच = प्रतियोग्यनुयोगिभावः । प्रार्चानमते सम्बन्ध-
त्वमिव विरोधत्वमपि विनिष्टस्यैव, नश्यनये पुनरनुयोगिकं प्रतियोगित्वेन द्वयमेव । प्रतियोगित्वमपि
स्वरूपसम्बन्धविशेष एव, तथात्वे चाभिर्वैयर्थ्यस्यैवमवत्, नतु स्वाभावविरहाभावम्, अर्थाधिताभाव-
प्रत्ययमनुबन्धानैराभावाभावाभ्यानिरिक्तोपगमान्, अननिरिक्ततायामपि न भेदादिप्रतियोगितासाधारण्य-
सम्भवः कथञ्चित्सम्बन्धेऽपि स्वाभावेत्यादेः स्यप्रतियोगिकाभावेत्याद्यर्थक्यवेनामाध्यप्रसङ्गः, प्रति-
योगितासम्बन्धेन स्वविशिष्टाभावेत्याद्यर्थक्येऽपि प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्यस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन
स्वविशिष्टाभावेत्याद्यर्थक्येनेतदुपपत्तीभूतस्यापि तस्य सत्यं निवेदयत्वेन विवक्षितानवस्थानप्रसङ्गः
स्यष्ट एव । स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपप्रतियोगितायादनद्वयक्ये चावश्यक्यात्तस्यैव प्रतियोगितात्वमुचित-
मिति स्वाभावविरहात्मतायास्तत्त्वे न प्रमाणमिति । प्रतियोग्यनुयोगिनोर्विरोध इति सम्बन्धः । विरोधः =
विरोधपदार्थः । सहभावाभावः = प्रतियोग्यभावव्याप्यत्वं स्वप्रतियोगिमद्वृत्तित्वं स्वप्रतियोगिविरुद्ध-
त्वमित्यर्थः । यद्यप्येवं भेदाभावाप्यवृत्त्यस्यन्ताभावध्वंसप्रागभावानां न स्वप्रतियोगिविरुद्धत्वोपपत्तिः,
स्वप्रतियोगिमज्ञिरूपितवृत्ततायाः स्वप्रतियोग्यवच्छेदकदेशाकांक्षच्छिन्नाया विरहस्य विवक्षायांमपि भेदे
तदनुपपत्तिस्तदवश्यैव । प्रतियोगिमत्ता यदि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिनिष्ठनिरूपक-
तानिरूपितसम्बन्धिता तदा तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठनिरूपकतानिरूपितसम्बन्धिताश्रयघटनिरू-
पितवृत्तताया घटभेदे विरहेणोक्तानुपपत्तिपरिहारेऽपि ध्वंसप्रागभावयोरनुपपत्तिरेव, तयोः प्रतियोगिता-
वच्छेदकसम्बन्धस्यैवाभावात्, स्वपूर्वापरकालीनत्वाद्वैतधात्येऽपि वा ध्वंसपूर्वकालीनत्वाद्यच्छिन्नत्वस्य
प्रतियोगिनिष्ठनिरूपकतायामप्रसिद्धिरेव, पूर्वं प्रतियोगिनो व्याप्यवृत्तित्वात्स्थलेऽप्युपपत्तिरेव, तदवच्छेदका-
प्रसिद्धेः । तथापि भेदस्य व्याप्यवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नधिकरणनानिरूपितविशेषणताविशेषावच्छिन्नवृत्तताविरहः, अध्याप्यवृत्तिमद्वेदस्य सोऽ-
वच्छेदकगर्भः, ध्वंसप्रागभावयोश्च स्वप्रतियोग्यवच्छेदककालावच्छिन्नस्वप्रतियोग्यधिकरणनिरूपितवृत्ति-
ताविरहः, अत्यन्ताभावस्य तु समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणताश्रयनिरूपितविशेषणताविशेषा-
वच्छिन्ननिरूपकताया विरहः, स्वप्रतियोग्यवच्छेदकदेशावच्छिन्नायास्तादृशनिरूपकताया विरहत्वव्या-
प्यवृत्त्यस्यन्ताभावस्येति विशिष्ट्यैव विरोधो वाच्यः, संयोगेन रूपं नास्तीत्याद्यभावस्य तु केवलान्वयितया
न प्रतियोगिविरुद्धत्वमिति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नरूपनिष्ठनिरूपकताया अप्रामादवापि न क्षतिः ।

यत्तु—स्वनिरूपकाभावस्य स्वविशिष्टावच्छेदकताकनिरूपकताकाधिकरणतात्वद्वृत्तित्वमित्येव सामा-
न्याभावस्य विरोधः, वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्व—स्वावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणनि-
ष्ठत्व—स्वनिरूपकानुयोगिताकनिरूपकतावत्वेतिसम्बन्धत्रयेण, निरूपकतावत्ता च स्वावच्छेदकतापर्याप्यधि-

अथ ॥ प्रतियोग्यनुयोगिनोस्तथात्वं विरोधः, किन्तु सहभावाभावात्, अतस्तन्मात्रं न स्यात्, नतु तन्मात्रमेव न स्यादिति चेन्न; अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः । तथा प्रमा-

करगणिष्ठसामानाधिकरण्यासम्भवाच्चिद्वच्यच्छेदकताकल्प-त्वावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भेदसम्भवाच्चिद्वच्यप्रमीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणनिष्ठत्वेति सम्बन्धद्वयेनेति;
तत् "नातत्सम्बन्धमे नावन्न तत्तदपि मत्स्ये" इत्युपरितनकारिकाभ्यामन्यानावसरे निर्देष्टव्यमिदं "घटो
घट" इति प्रतीतिमात्रस्य प्रमत्त्वविरोधेन भूतले घटो नास्तीत्यादौ निरूपकतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरण-
घटावच्छिन्नताभेदसम्भवाच्चिद्वच्यप्रमीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणनिष्ठत्व-
स्यावच्छेदकतायामसद्भावेनासम्भवदुर्लभमिति ध्येयम् । तन्मात्रं = सहभावमात्रम्; न तु तन्मात्रमेव न
स्यात् = न तु प्रतियोगिनोऽस्तीकृतमपि स्यात् । देशविशेषादिकमनन्तभाष्य स्वरूपत एव विरोधोपगमे
कचिदसतोऽन्यत्रापि सारवस्यासम्भवेनाल्लेख्यप्रसङ्गः इहापि, सहानवस्थानस्य तथात्वोपगमे त्वेकत्रा-
नवतांशपरपर्यन्तं भयनं निराधायमिति न तत्प्रसङ्गिरित्याभासाशयः । एवंश्चाविरोधितानामपि प्रतियोगि-
नैव, न तु देशकालादिनापीति पर्यवसन्नम् । इदन्तवधेयम्, यद्यपि देशविशेषादिकमनन्तभाष्य विरो-
धोपगमेऽपि प्रतियोग्यविशेषितादिसंसार्यादिनिषेधोपगमे भूतले घटसमवाये नास्तीति समवायेन घटो
नास्तीति वा निषेधस्य घटाविरोधितसमवायप्रतियोगिकत्वेन समवायाविरोधितघटप्रतियोगिकत्वेन वा
भूतले रूपादिसमवायस्य संयोगेन घटस्यापि चाभावप्रसङ्गोऽस्त्येव, एवमलीकस्यैकत्वान्ताभावप्रति-
पत्तिरित्यस्य, जलाद्वर्णाद्यीपयिकघटादेर्न तापि निषेध इति मतेऽविरोधितस्य प्रतियोगिना विरोधितस्य वा
त्यन्ताभावप्रतियोगिवैकलीकवापादनसम्भवात्, 'नहीदमपि कुसुमं गगनकुसुमं येनामार्दं नादृष्टा'दिति
प्रतीतियुक्तां दलीके प्रतियोगिनाया मन्तव्यत्वात्, तत्र तस्या अनुपगमेऽपि सिध्दात्ताधारणस्य तद्वैदेश-
कालवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगिकत्ववैकलीकवापादनीयत्वात्, अभावप्रतियोगित्वेन तस्यानुमेयत्वाद्वा । वाधादेश्यप्र-
तिरन्तत्वात् । यदाहुः— "तस्माच्चान्नास्ति नास्त्येव यत्वास्ति परमार्थतः । तत्सत्यमन्यन्मिष्येति न सत्य-
द्वयकल्पने"ति । अयमेतदस्य प्रकृतोपयुक्तार्थः— यच्चान्नास्ति = प्रतियोगितासम्बन्धेन यदभावविशिष्टम्, तस्मा-
त्स्यैव = तत्सत्यदेशकालवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगि । आत्मनः पारमार्थिकत्वव्यवस्थितौ तु तद्वृत्तिवैशि-
ष्ट्यं प्रतियोगितायां सम्बन्धे विशेयणीयम्, जडादिप्रतियोगिकभेदस्य तत्रानुपगमेनैव नवत्वाद्यापत्तिवार-
णसम्भवेन जडानुयुक्तिकभेदीयप्रतियोगित्वं तत्र नामनुपगमनीयमिति वा । यत्वास्ति = प्रतियोगितास-
म्बन्धेन यदभावविशिष्टम्, तत्परमार्थतः सत्यम् = परमार्थसत्यम् । पुनर्नोक्तप्रसङ्गेनाभाववतः सादृशसत्त्व-
स्वीकारो ध्वनितः, तद्वद्वा अन्यन्मिष्येति, नवनीकम् । न सत्यद्वयकल्पना = परमार्थसत्यनानात्वकल्पना
न युक्ता, श्रुतिपुत्रादिविरोधादिति । तथापि सहानवस्थानलक्षण एव भावाभावयोर्विरोधो ननु प्रति-
योग्यनुयोगिभावलक्षणः स्वरूपतोऽपि विरोध इति पराभिप्रायमसृष्ट्यमाणस्तमेव स्वरूपतोऽपि विरोधोऽ-
स्त्येव पुनरेवाशयेन निराकृत्येन अनुयुक्तमिति । अनुयोगिनि प्रतियोग्याधारतापि सम्भाष्येत्यर्थः ।
यद्यन्यत्र प्रतियोगिसत्त्वमुपगमाभावावस्थावस्थानमेव निषिध्यते तन्निमित्तमावस्य भावाधारतानुमन्यते
प्रतियोगिसत्त्वसहानवस्थानयोस्तावनाप्यन्यायातादिति भावः । घटो घटमावधानमिति प्रतीत्या प्रतियो-
गिन्यनुयोगिसम्भावना नाभिहिता । तथा प्रमेति । अभावे प्रतियोग्यधारताप्रमेयार्थः । परित्यज्य
निश्चितानतिप्रसङ्गकत्वात् सम्भाव्यमानातिप्रसङ्गकत्वाकस्य कल्पनाया नौचित्ये, अन्यथा कार्यकारणयोः
सहानवस्थितयोरप्यधारणस्यैवमावप्रमाया दृष्टानेनानुयोगिनि प्रतियोग्याधारताप्रमाया अपि सम्भाव्यमा-
नतया तादृशाधारताया अपि सम्भावनाया दुर्निवारत्वात्, प्रतियोग्यनुयोगिमावलक्षणविरोधस्य तु

भावात्कथं तथास्तामिति चेन्न; तथाप्रमाभावात्तस्य विरोधस्य सहानवस्थानस्य नियमन-
भङ्गात् प्रतियोग्यनुयोगिभावादन्यः कस्तयोर्विरोधः स्यात् । तथा न प्रमीयमाणत्वमेव स

कल्प्यमानस्य तद्विरुद्धस्यैव कलनीयत्वेन न तत्सम्भावनापि, सहानवस्थानस्य तु तद्विरुद्धवत्कल्पनाया
न सम्भवः, तत्सत्त्वेऽप्याधाराधेयभावदर्शनादित्यादायेनाह तथाप्रमेति । अकार्यकम् । भावमूलस्य =
सम्भावकस्य सहानवस्थानात्मकविरोधस्य, मूलकस्येति पाठेऽपि मूलनीति मूलक इति प्युषप्योक्त-
पदार्थः । सम्पातायातो वा कः । अभवेतिच्छेदे तु सहानवस्थानस्येति भावप्रधानम् । तथाच तादृशप्रतीतेः
प्रमात्वात्सम्भावकस्य विरोधस्य सहानवस्थानात्मकता न सम्भवतीत्यर्थः । तथाप्रमाऽभावपदेन घटे
तदभावसहावस्थानविषयकप्रतिनिधिरहमभिधाय बहुधीहिणापि ध्यायमानं रोचयन्ति केचिन् । वस्तु-
तस्तत्रानुभवयलादैव भावाभावयोरनुयोगिप्रतियोगिभारुक्षणो विरोधो मन्तुमुचितः, सचानिरिक्तो वाऽ-
नतिरिक्तो वेद्यन्यदेतन्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गसम्भावनयैव तत्कल्पने सहानवस्थितयोगोऽभावाद्ययोरपि
विरोधान्तरस्यापि कल्पनापत्तेः, इष्टापत्तौ च प्रकृतेऽपि तेनैव निर्वाहणानुयोगिप्रतियोगिभावलक्षणविरो-
धस्याप्रामाणिकत्वापत्तिरिति ध्येयम् । अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेरितिग्रन्थस्यापत्तिपरत्वं तु न युक्तम्,
आपत्तौ वाधस्यानुगुणत्वेन “तथाप्रमाऽभावादिनि” प्रण्यासङ्गतेः । गौरवाधत्वाद्दीर्घमिचारेण सहानव-
स्थानस्याधाराधेयभावनात्पादकरंयष्ट, अतएव न प्रतियोग्यनुयोगिभावयिरहस्यापि तदापादकत्वम्,
घटो घटात्पञ्चभावावन्तित्वस्याप्यनापत्तेश्च । नापि घटाभावे संयोगसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकथदा-
भावानधिकरणत्वेन संयोगसम्यग्धावच्छिन्नघटनिष्ठनिरूपकनिरूपिताधिकरणताया आपादनसम्भवः,
तादृशवयाभावाधिकरणताया एव घटाभावे सङ्गात्वेनासिद्धेः । नच-अनुयोगिनिरूपितत्वस्य प्रतियोगि-
गतत्वापत्तेरिति तदर्थः, घटस्याभावा इति वदभावस्य घट इत्यपि स्यादिति यावत्, प्रतियोग्यनुयोगि-
भावाभ्युपगमे तु प्रतियोगिताया घटे एवानुयोगिताया अभावे एव सत्त्वात्तत्तिप्रसङ्ग इति-वाच्यम्;
“प्रतियोग्यनुयोगिनोस्तथाव”मिति ग्रन्थेश्चरत्वेन प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य पूर्वधादिनाप्यङ्गीकारात्तस्य
विरोधपदार्थतायामेव विवादात्, अतएव “किन्तु सहभावाभाव” इति ग्रन्थेन विरोधाभ्युपगमा प्रतियो-
गिता निरूप्यते इति न युक्त्यम्; निरुक्तविरोधस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वाच्च, यद्भावाप्रतियोगितावच्छेदको
यः सत्त्वन्धस्तेन सम्बन्धेन तद्वदसम्बन्धित्वस्य सहानवस्थानपदार्थतायाऽभिधानेऽपि समवायेन सत्ता-
भावप्रतियोगित्वस्यापत्तिः स्पष्टैव, कथञ्चित्तद्वारेणोऽपि प्रतियोगितायास्तद्वदत्वावयवसम्भावेनोक्तरीत्याऽऽमा-
श्रयानवस्थाविप्रसङ्गो दुर्वार एवेति । तथातेति । नञ्समासमित्यतोपगमस्य महाविभाषाधिकारवाधि-
तत्वेन समासाभावेऽपि न श्रुतिः, यदाहुः-“असद्वादी हि काव्यायनः” इति । नकारेणैव वा समासः ।
पृथमप्येऽपि । सः = विरोधः । घटाभाववृत्तित्वप्रकारकप्रमित्यविषयत्वं घटाभावविरुद्धत्वमिति नार्थः ।
पदादावतिप्रसङ्गः । नापि तादृशप्रमित्यविषयत्वे सति घटाभावसमानाधिकरणत्वप्रकारकप्रमित्यविष-
यत्वम्; विशेषगवैयर्थ्यात्, किन्तु विदोष्यदलमेव । समानाधिकरणत्वगर्भे सम्यग्निष्ठत्वं निवेद्यमिति न
गगनादावतिप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु ‘सर्वमाकाशव’दिनि ग्रन्थस्य सर्वजनीनत्वेन तस्यावृत्तित्वं निष्प्रमा-
णमेव । तादृशप्रमित्यविषयत्वञ्च तादृशप्रमितिविषयतान्वयापकप्रतियोगिताकाव्यन्ताभाव इति न
पटादौ यरिक्तत्विप्रमितिविषयताविरहमादायातिप्रसङ्गादावस्थम् । सम्बन्धविशेषावच्छेदकविशेषादि-
निवेदास्तु पूर्वोक्तरीत्या द्रष्टव्यः । घटभेदविरुद्धत्वं तु घटभेदाधिकरणनिरूपिततादात्म्यसम्यग्धावच्छिन्न-
सम्बन्धित्ववैशिष्ट्यप्रमित्यविषयत्वम् । सत्तादौ तु स्वाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वप्रकारकप्रमित्यविषया-
भावकत्वादिकमेव वक्तव्यम् । अतिप्रसङ्गादिति । यत्पटादिप्रकौ घटाभावसमानाधिकरणत्वप्रकारक-

इति चेन्न; अतिप्रसङ्गात् । नियमेनेति चेन्न; जात्या नियमाभ्युपगमात् व्यक्त्योरविरोधा-
पत्तेः । तथा न प्रमातुमनौपाधिकी योग्यतेति चेत्; सैव मेयगता योग्यताऽनुयोगिप्रति-

प्रतिविषयतासामान्याभावस्तथातिप्रसङ्गेः । न च तादृशव्यक्त्यै मानाभावः, संशयेनापि लक्षणासिद्धेः ।
नचान्तत ईश्वरीयतादशप्रमोयविषयतासङ्गाय इति वाच्यम्; अनीश्वरत्वादिन्यसिद्धेः । नियमेनेति ।
यद्व्याप्यविशेषप्रकाराकप्रमोयविशेषत्वं यदाभावप्रकाराकप्रमोयविशेषत्वाभावस्याप्यं, यद्वृत्तं वा यदा-
भावसामानाधिकरणप्रकाराकप्रमितिविशेषत्वं सामान्याभावस्याप्यं तद्व्याप्यविशेषत्वमित्यर्थः । तद्वृत्तं च
पटाद्यं नतु पटाद्यवैयर्थ्यादिकम् । आद्ये यद्वृत्तं च पटाद्यवैयर्थ्यादिकम् । आद्ये यद्वृत्तं च पटाद्यवैयर्थ्यादिकम् ।
पटाद्यं नतु पटाद्यवैयर्थ्यादिकम् । आद्ये यद्वृत्तं च पटाद्यवैयर्थ्यादिकम् । आद्ये यद्वृत्तं च पटाद्यवैयर्थ्यादिकम् ।
नियमेनेति । व्यक्तीनामानन्त्यव्यभिचारिण्यं नियमस्यानुगमनपर्यायत्वेनेत्याभ्युपेयत्वात् यदाद्येन
नद्व्याप्यविशेषत्वात् न च विरोधस्य प्रपञ्चेन सङ्गच्छतेति तत्तद्व्याप्यत्वेन तत्तद्व्याप्यत्वेन च तस्य ज्ञानु-
गम्यतायाऽसम्भवदुक्तिरवश्यम् । विशेषरूपेण तद्व्याप्यत्वे च सामान्यरूपेणापि न तत्सम्भवः, अन्यथा
विरोधरूपेण कार्यकारणभावादिकमन्तरापि सामान्यरूपेण तद्व्याप्यतामाप्तेरिति भावः । व्यक्त्या-
रिति विशेषरूपेणेति शेषः । अथवा तादृशप्रमितिविषयत्वाभाव इति यथाभूते यद्व्याप्यतादश-
प्रमितिविषयत्वाभावमादाय पटादावितिप्रसङ्ग एव 'अतिप्रसङ्गादि'नि प्रत्येनेनोक्तः । तादृशप्रमितिविषयता-
व्याप्यप्रतिप्रयोगिताभावाद्ये विवक्षणीय इति च 'नियमेनेत्यनेनोक्तम् । तत्तद्व्याप्यत्वात्वेन तत्तद्व्याप्य-
त्वेन च विरोधस्याप्येतया तद्व्याप्ययो 'जात्ये'त्यादिनोक्तः । तुल्यव्याप्यतया चान्यत्रापि विशेषरूपेण
विरोधस्याप्रतिप्रयोगितायाऽसम्भवे मन्त्रेदे वा सामान्यरूपेणापि न तस्य सम्भवो निश्चयः चेति भाव इति ।
उपलब्धगतेनतु, भेदसंसर्गाभावयोर्वैयर्थ्यादिकत्वेन प्रस्तुततया तस्याप्यतिप्रयोगिताभाव-
विवक्षया अकिञ्चित्कारत्वेन तादृशप्रमितिविषयताभेदमादायाप्यतिप्रसङ्गः, प्रमात्वस्यैव निरूप्यमाणतया
भ्रममादायाप्रसङ्गश्च द्रष्टव्यः । पृथग्मेव । तथा नैति । कदाचिद् यदाभावसामानाधिकरणव्यपकाराक-
प्रमितिविषयताविरहत्वेन यदाद्यपि तादृशविरहयोग्यताया मन्त्रव्यवहारातिप्रसङ्गेतिरित्यत अनीपाधिकी-
त्युक्तम्, स्वाभाविकीत्यर्थः । एवैव स्वरूपयोग्यतेति प्रसिद्धा । तादृशविषयतायाप्यतिप्रसङ्गश्च यच्च
तादृशविषयताविरहयोग्यतेति तादृशविषयतायोग्यतावति पटादी तादृशविषयताविरहयोग्यताया न
सम्भव इति भावः । यद्यपि विचार्यमाणेयं योग्यता तादृशविषयताविरहव्याप्यत्वस्य तादृशव्यसम्भवा-
विरहस्य तत्सम्भवाप्यत्वस्य वाऽवच्छेदकीभूतधर्मवत्तायामेव पर्यवस्यति, तथाच नियमेनेत्यादि
प्रत्येनैव गन्तव्यं, अथवाप्युक्तकत्वे सङ्गापौनरुक्त्यपरिहारोऽपि समापेक्षेतौल्यमक्षतम् । अत्रापि च ताद-
रायव्यक्तिप्रमितिविषयताविरहवतः पटादेस्तनौपाधिकयोग्यतापि स्वादेवेति तादृशप्रमितिविषयता-
सामान्याभावो विवक्षणीय एव, तथा ॥ सर्वज्ञत्वादे तेनैव चारिताप्ययोग्यताविशेषोऽकिञ्चित्करः असर्व-
ज्ञत्वादे तु पापताद्विशेषकौ तादृशसामान्याभावसम्भावना तत्र तद्योग्यताया अपि सम्भव इति रीतिरुक्त-
यानुसर्तव्या, तथापि स्वरूपसम्बन्धविशेष एव सा योग्यता, सा च घटे पृथगुपेयत्वादायः । एवं चा'नु-
योगिप्रतिप्रयोगित्वाद्या का समर्थिता स्या'दित्यग्रिमप्रत्यक्षस्यापि सामञ्जस्यम् । अतएव नतो धरत्यासेन
तादृशप्रमितिविषयतायोग्यताविरह इत्यर्थकतया तायं प्रमोयं व्याख्यातः, नत्रा हि 'मेयगता योग्यते'-
त्यत्रायोग्यतेतिच्छेदसम्भवेऽपि 'प्रतिप्रयोगित्वानुयोगित्वे विहाय तादृशयोग्यताविरहस्य समर्थनासम्भवः,
तथापि तादृशविरहनिषादकत्वादिति तद्व्याप्यता आवश्यक' इत्येव समाधेयं कर्तव्यमित्येवमग्रिमप्रत्या-
सङ्गतेः स्पष्टत्वादिति । न प्रमातुमितिप्रयोगतः प्रमातृगतापि योग्यता भाव्येत्वादायेन तद्व्याप्यताये
मेयेति । यदाभावमाधिकरणप्रकाराकप्रमितिविषयत्वाभावयोग्यत्वभावगतमनुयोगितात्वमेवेति भावः ।

योगित्वादन्या का समर्थिता स्यात् । स्वरूपमेवेति चेन्न, मिथः सम्भेदाभ्युपगन्नापि सयोः स्वरूपोपगमात् । तथाभूतं स्वरूपमिति चेन्न, नस्यैव निर्वाच्यत्वापत्तेः । कश्च गोत्वाभ्युपगमात् भावाभावयोरेवंविधविरोधे विशेषः स्यात्, सत्यां च तयोः साहित्य-प्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति कार्या ? प्रमयैवाप्रमानुपगमादिति ।

अथ घटादिविशेषितयोन्वयोनिषेधौ तौ, सविशेषणौ च विधिनियेधौ न कथञ्चिद्विशेषणमनुपसङ्गक्रम्य स्यातामिति प्रप्ये; तदपि न, तर्हि विशिष्टस्य निषेधो विशेषण-स्यापि भवतीति संसर्गान्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनः स प्रसङ्गो घट-लोपायते । अन्योन्याप्रतियोगिकसंसर्गप्रतिषेधस्तथा विवक्षितः, एवमन्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गाप्रतियोगिकत्वेन निर्वाच्य इति चेन्न, एवं तर्ह्यान्योन्यसंसर्गाभावः संसर्गान्योन्या-

तादात्म्ययोग्यता घटनदभावादिरूपमेव ननु प्रतियोगित्वाद्यात्मिकेत्याह स्वरूपमेवेति । सम्भेदस्ता-दात्म्यं तदभ्युपगन्ता "मयं हि वस्तु स्वरूपपररूपाभ्यां सदसदात्मना द्विविधम्", "भावाभावात्मकत्वा-द्वस्तुन" इति वदन्नेकान्तवादी भाट्टेनादिः । एवञ्चाभावप्रतियोगिनोस्तन्मते सामानाधिकरण्यमप्या-वश्यकमिति स्वरूपमात्रमतिप्रसक्तमिति भावः । तथाभूतमिति । परस्वरासामानाधिकरण्यवर्गः स्वरूपविशेष एव निरुक्तयोग्यतेत्यर्थः । स्वरूपगतो विरोधो नानुयोग्यप्रतियोगित्वादन्योन्यनिषेधं शक्य-इत्याह तस्यैवेति । एवंविधविरोधे = अमानानाधिकरण्यमात्रात्मके विरोधे, भावाभावयोः स्वरूपतोऽन्य-नुभूयमानो विरोधो नापलभ्य इति भावः । तयोः = अत्राप्यवृत्तिनदभानयोः । साहित्यं = सामानाधि-करण्यम् । प्रकारभेदेन = अवच्छेदकभेदेन । व्यवस्थापना = विरोधापत्तिपरिहारः । प्रमयैव = सामाना-धिकरण्यप्रमाविषयतयैव सामानाधिकरण्यप्रमाविषयताविरहस्यानुपगन्तव्यत्वात् । अयम्भावः = यद्यसा-मानाधिकरण्यमेव सामानाधिकरण्येनाप्रमीयमाणत्वमेव वा गोत्वाभ्युपगमादिवद्भावाभावयोर्विशेषः, तदा घटत्वतदभावाद्योरेव विरोधोऽभ्युपेयः, ननु संयोगतदभावाद्योरपि, तयोः सामानाधिकरण्योपलम्भा-दित्येकावच्छेदनासामानाधिकरण्यप्रमाविरोधान्तरकल्पना किमिति कियते । भावाभावयोरेव कथ-मप्यसामानाधिकरण्यतामकी विरोध उपपाद्योऽन्यथा भावत्वाभावत्वस्याघात इति चेदेवं तर्हि स्वरूपतो-विरोधस्त्वयाऽभ्युपेत एव, तस्य तु विरोधान्तरस्याप्यन्यत्राभ्युपगन्तव्यत्वान् । केवलान्वयिषु व्यधि-करणधर्माश्चिच्छन्नप्रतियोगिकत्वे तु मिथ्यात्वघटकीभूतेषु चाभावेषु व्यभिचारेण विरोधान्तरस्याप्यवम-प्रा-माणिकम्, स्वरूपसम्बन्धविरोधात्मकस्य प्रतियोग्यनुभोगिभावस्य तत्रापि सद्भावादिति तु द्रष्टव्यम् ।

तयोः = संसर्गतादात्म्ययोः । तौ = संसर्गाभावाभ्योन्याभावौ । सविशेषणौ विधिनियेधौ = विशि-ष्टसद्भावतदभावविषयकयोः । विशेषणमनुपसङ्गक्रम्य = विशेषणसद्भावतदभावावनवगाहः । संसर्गान्यो-न्यनिषेधः = संसर्गीयतादात्म्यस्य निषेधः, अन्योन्यशब्दस्य तादात्म्यपरत्वात् । स प्रसङ्ग इति । स्मृति-त्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय स्मृतित्वसंसर्गाभावस्य स्मृतावपि सत्त्वेन तस्या अनुभूतित्वप्रसङ्गः । तादा-त्म्याप्रतियोगिकत्वे सति संसर्गप्रतियोगिकोऽभावः संसर्गाभावः, संसर्गाप्रतियोगिकत्वे सति तादात्म्यप्रति-योगिकत्वभावोऽन्योन्याभावः, तथा = स्मृतित्वसंसर्गस्य तादात्म्यप्रतियोगिकाभावो न संसर्गाभाव इति नोक्तदीप इत्याहान्योन्येति । अपरेति । भेदसंसर्गाभावातिरिक्तैत्यर्थः । ननु विशिष्टनिषेधप्रत्ययस्य विशेष-णनिषेधावगाहित्वमसति बाधके भ्रमः स्मृतित्वसंसर्गस्य तु स्मृतौ भ्रमप्रमितेस्तत्तादात्म्यनिषेधस्य न स्मृतित्वसंसर्गप्रतियोगिकत्वसम्भव इति चेन्न, एवं हि समवायादिना घटस्य सत्त्वे एव घटसंयोगादे-निषेधस्य घटप्रतियोगिकत्वं न स्यादिति न विरोधनिषेधपक्षेऽपि निम्नारः । तत्र संयोगादिना घटस्या-

यथा नीलमुत्पलमित्यादि, ततस्तदभावादेव न तथेत्यतिप्रसङ्गः । अन्यश्चान्योन्याभावेऽप्येव तिष्ठन्नेव फः प्रमेयो यद्वति तथा कथ्यते ? अभावमात्रे त्वतिप्रसङ्गात् । व्यक्तिविशेषे च शेषेष्वन्योन्याभावेषु संसर्गाभावत्वापत्तेः । एतच्च सर्वत्र नदन्यत्वेन व्यवच्छेद्यमाने द्रष्टव्यम् । तथाहि—

नातत्तन्मन्यसे ताद्यत्र तत्तदपि मंस्यसे ।

सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते ॥ २६ ॥

त्यानुपगमे कार्यकारणीभूतज्ञानयोर्विषयतावैलक्षण्योपगमेऽपि वा ज्ञातज्ञापकसाम्यं नापास्तुं शक्यम्, नहि भेदो भेद इत्यादिविधौ संशयादिनिवर्तक्यम्, भेदो न भेद इत्यादेराहार्यतया नियत्यस्याभावात् । एवं च भेदसामानाधिकरण्योपलक्षिततादात्म्यावगाहित्वे एवाभेदसंसर्गकथियः प्रमात्रम्, भेदसामानाधिकरण्यसंसर्गान्तरावगाहित्वेनैव च भेदसंसर्गकथियः प्रमात्रम्, अन्यथा तद्वदतद्वदघटत्वानिति धियोऽपि प्रमात्वापत्तेः, तद्वद्वाराण्य प्रमात्वान्तरनिर्वचने च प्रमापदार्थस्य पारिभाषिकत्वापत्तिरिति लघुचन्द्रिकाकारानुसारिणी सरणिः । ननु भेदो न भेद इत्यादेराहार्यत्वस्य स्वयाप्युक्तत्वाद् भेदत्वावच्छिन्ने तदवच्छिन्नस्य भेदविरहेणार्थप्राप्तेऽभेद इति मयापि सुवचमिति नोक्तानिप्रसङ्ग इति चेदेवं तर्हि तदवच्छिन्ने तदवच्छिन्नस्य नभेदो नापि भेद इति तृतीयं सरगिरनिर्वाच्यसेति तद्वादिन एव विजयन्ते । अन्यः = भेदवान्यः । अन्योन्याभावेऽप्येव तिष्ठन्नेव = भेदत्वान्यूनाननिरिकृतिः । यद्वति = यमुदेवतावच्छेदककृत्य । तथाकथ्यते = अभेदसंसर्गेण भेदत्वावच्छिन्नं विधीयते । यद्यपि भेदमात्रमृत्त्वविविधेऽप्रमेयत्वादिकं भेदत्वान्यूनाननिरिकृतिः, तथापि तदवच्छेदेन भेदत्वावच्छिन्नाभेदविधाने भेदत्वावच्छेदेन तदसिद्धिरेवेति तेन रूपेणैव भेदातिरेकमादायातिप्रसङ्गं सुकरम् । किञ्च तादृशप्रमेयत्वस्य विधेयकोट्यन्तःपातोपपत्तावप्युद्देश्यकोट्यन्तःपातो न सोपपत्तिकः । किञ्च, भेदो भेदानतिरेकासिद्धौ भेदातिरेकाद्वित्तत्वं प्रमातुं शक्यं न कापि । आत्माश्रयाद्यापत्तेस्तु संसर्गाभावातिरेकाभावावस्थोद्देश्यतावच्छेदकत्वं नास्त्ययमपि । अभावमात्रे = अभावत्वावच्छेदेन तथाविधाने तु संसर्गाभावस्यापि भेदत्वापत्तिरुक्त्या । अभावत्वसामानाधिकरण्येन तथा विधानं चेत्तादृक् व्यक्तिविशेषोऽस्ति । व्यक्तिविशेषमुद्दिश्य तथाविधाने इत्यर्थः । सामानाधिकरण्येन बाधबुद्धेरवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धिविरोधिवादाह शेषेऽप्यिति । संसर्गाभावत्वापत्तेरिति । उद्भाव्यत्वादिति शेषः । नच-शेषेऽप्येव तदेवातिरेकभेदत्वेनैव संसर्गाभावत्वस्यागदनीयत्वात्तेन रूपेण तत्र भेदात्मता मयापि सुवचेति-वाच्यम्; विधेयांशोऽधिकानवगाहितया द्वांसत्वात् । तदंशे आधिक्यसम्पत्तिमात्रप्रयोजनकमनाकाङ्क्षितविशेषणाभिधानं तु न युक्तम्; उद्देश्यवाचकपदेनैवावगततया घटस्यापूर्वत्वविरहेणाधिकांशस्यैव विधेयताया औचित्येऽपि घटो नीलघटो नवेति संशयस्य घटो नील इत्यसामानाकारकप्रतिपक्षप्रतिबध्यतामुपगच्छद्विहिं घटो नीलघट इति प्रयोगोऽनुमन्यते, न च प्रकृते भेदः प्रमेयभेदो नवेत्यादिसंशयो येन तथा स्यात् । एवं च कथायां प्रतिवादी नैवं शक्यः प्रतिपादयितुम् । स्वयमपि च केनापि प्रतिस्विकरूपेण तत्र तत्र भेदात्मता प्रतिपत्तुं न पार्यते इति व्यक्तमेव । एवं च भेदत्वेन रूपेण भेदस्यातिप्रसङ्गस्थलत्वं दुष्परिहरमेवेति भावः । सर्वत्र = निश्चयमिच्छन्ने सति ज्ञानत्वं संशयत्वमित्यादी । तदन्यत्वेन = अलक्ष्यान्यत्वेन । निश्चयो निश्चय इति प्रतीतिरेकप्रमात्वेन तत्र तत्रेदस्यांशप्राप्तत्वादतिप्रसङ्ग इति भावः । मन्यसे इति । योग्यताविरहादिति भावः । न तत्तदिति तत्पदद्वयं तदर्मावच्छिन्नपरम् । तेन घटः कम्बुग्रीवादिसमिन्यादिप्रतीतेः प्रमात्वेऽपि न क्षतिः । सामानाधिकरण्यमिति । न परं शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं

रूपान्तरेण निर्दिश्य तच्चेत्तदभिधीयते ।

ताद्रूपेण तथापि स्यात्सैव सव्यभिचारिता ॥ ३० ॥

अपि चान्योन्याभावस्य संसर्गाभावोप्येवं व्यवच्छिन्नः स्यात्, तस्याप्यन्योन्य-
प्रतियोगिकत्वात् । अथान्योन्याभावस्य संसर्गाभावां नामाधिको नोपेयते एव यमादाय
तथा स्यादिति चेत्; एवं तर्ह्यन्योन्याभावस्यान्योन्याभावोऽपि नाधिकोऽभ्युपगन्तव्यः
स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगिकत्वेन व्यवच्छेदोऽपि संसर्गाभावस्य तदभिमतस्य कथं
स्यात् ? व्यवच्छेदस्य निषेधार्थत्वात् । अथ मा भूदधिकोऽसौ स्वरूपमेव तु तद्योप्येतं
इति तदादायैव व्यवहार एव निर्दोष इति चेत्; तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गद्वयतिरेकोऽपि
तुल्यमेतत् । अपि चान्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो यः स संसर्गाभाव इति घटनाऽ-

नादप्रमात्यावच्छिन्नं वा प्रति तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन
तदभेदेऽपि क्षितोऽपि तु प्रमात्यावच्छिन्नमेव प्रतीतिभावः, अन्यथा ब्रान्दतिरिक्तप्रमयैव तदभ्या-
वच्छिन्नस्य तदभ्यावच्छिन्नत्वकतासिद्धिसम्भवेनासङ्गतिः स्पष्टैव । युक्तिस्तूत्रैव । गुणस्यावच्छेदकभेद-
रूपापेक्षणीयत्वे तेन रूपेणवच्छेदयोरपि भेदस्यानुभविक्त्वादात्यन्तिकाभेदान्निप्रायेण तत्तदपीति यथा-
श्रुतमपि सम्भवति । रूपान्तरेण = भेदस्यासमनियतधर्मेण । निर्दिश्य = उद्दिश्य । ताद्रूपेण = भेदत्वेन
रूपेण भेदे भेदस्यावच्छिन्नभेदमादाय सव्यभिचारिता = संसर्गाभावलक्षणस्यातिप्रसक्तता । तदवच्छिन्ने
तदवच्छिन्नस्य नाभेदो नापि भेद इति एवैकवस्तुगतिमनुरूप्य दोषान्तरमाह अपिचेति । अन्यो-
न्यप्रतियोगिकत्वादिति । अन्योन्याभावस्य प्रतियोगित्वे तद्विशेषणीभूततादात्म्यात्मकान्योन्यस्य
प्रतियोगितायास्त्वदुक्तपथेनैव प्राप्तवादिति भावः । यद्यप्यन्योन्याभावस्य प्रतियोगित्वे तादात्म्ये प्रति-
योगित्वदोषगतासमानाधिकरणैव प्रतियोगितेति तदसमानाधिकरणप्रतियोगिगत्वानिरूपकवस्तुत्वेन
नान्वासिः, अन्योन्याभावस्याप्रतियोगित्वे तु तादात्म्यस्य प्रतियोगितायाः शङ्कयाप्यनास्कन्दने नितरां
न सा । तथापि यथाश्रुते एवंदं दूषणं द्रष्टव्यम् ।

अधिक इति । भेदस्य नित्यत्वेन तद्यावभाषणसंयुक्तः केवल्यन्वयित्वेन च सामान्यतस्तद-
व्यन्ताभावस्याप्रसिद्धत्वात् विनिश्चय घटान्योन्याभावात्यन्तानादावेवाप्यासिर्बन्ध्या, तस्य च तादा-
त्म्येन घटादिसमनैकत्वेन, अभावमात्राधिकरणकत्वेनाभावमात्रप्रतियोगिकस्याप्यधिकरणकतेतिमते-
न वा घटात्मकता घटव्याप्यता बोधगन्तव्या, व्याख्यात अन्यथाऽनवस्थानादित्यर्थः । घट-
भेदात्मकताभिधानं तु न युज्यते. पदे घटभेदत्वन्ताभावस्य घटे घटभेदस्य च सत्तावप्रस-
ङ्गान् । तथा स्यात् = अनासिः स्यात् । नाधिक इति । भेदप्रतियोगिकभेदस्य प्रथमभेदात्म-
कत्वं वाऽधिकरणान्तरार्थं केत्यर्थः । अन्योन्याप्रतियोगिकत्वेन व्यवच्छेदः = संसर्गाभावेऽन्योन्याप्रतियो-
गिकत्वप्रयुक्तोऽन्योन्याभावाद्भेदः । कथमिति । तस्यातिरिक्तस्य संसर्गाभावेऽन्युपगमे तत्सम्पत्त्यर्थं
संसर्गाभावलक्षणेऽन्योन्याप्रतियोगिकत्वविशेष्यवैयर्थ्यमिति भावः । स्वरूपमेव = प्रथमभेदस्याधिकर-
णस्य वा स्वरूपमेव । व्यवहार इति । संसर्गाभावेऽन्योन्याभावप्रतियोगिकभेदव्यवहार इत्यर्थः ।
अनवस्थापेक्षदीकत्र प्रतियोग्यनुपयोगिभावस्याधाराधेयभावस्य वा सहनैविन्यतिरिति भावः । तुल्य-
मिति । घटव्याप्यता वर्तमानस्य घटभेदाभावस्य व्यवहारान्तरीपरिकत्वेऽप्यासिस्त्वल्पापि सम्भवत्येवेति
भावः । उक्तान्वा विवक्षितपक्षे नेयमनासित्वित्यतो दोषान्तरमाह अपि चेति । अन्योन्यप्रतियोगिको
न भवतीत्यस्मादन्योन्यप्रतियोगिकप्रतियोगिकभेदो भासते, अन्योन्यप्रत्यक्षं तादात्म्यम्, तच्च

न्योन्यप्रतियोगिकेऽभावे निषिध्यमानेऽन्योन्यात्मकोऽसाधभावोभ्युपगतः स्यात् । द्वयो-
र्निषेधयोः सुन्दोपसुन्दतयाऽन्योन्यस्यैव स्थैर्यापत्तेः, तथा च सत्यन्योन्यस्मिन्निविशेषेण
जगदेव प्रथिमिति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितस्य जगदात्मतायां सिद्ध्यन्त्यामन्योन्या-
भावात्प्रमत्तापि स्यादिति व्यर्थो विशेषणप्रयासो हासायेति सविशेषणेष्वविशेषणधत्प्रसङ्ग
इति महत्कौतुकम् । ननु 'घटाभावा न भवति स्तम्भः' इत्युक्ते किं स्तम्भो घटात्मा विहितो
भवति ? तत्कस्य हेतोः ? तदा हि तथा स्यात्, यदि घटस्तदभावाश्चेत्येव जगत्स्यात्,
यदा तु स्तम्भादिरप्यपरा कोटिरस्ति तदा कथं स्यादित्युक्तप्रसङ्गान्नपकाश इति : मैवम्,
यथा घटतद्भावाभ्यामन्या घटादिकमप्यस्ति कोटिस्तथान्योन्यतदभावाभ्यां नान्या
कोटिः सम्भवति. निविशेषणान्योन्यमध्ये जगत एव प्रवेशात्, तदात्मनोऽपि निषिध्यमा-

नत्तद्व्यव्यतिरेकि न सुवचम्, यदाहुः—'तद्व्यव्यतिरेकं तादात्म्येन मैव व्यक्तिरिति' । एवञ्च भेदान्तरेऽति-
व्याप्तिप्रसङ्गात्तथाय यत्किञ्चिद्भेदाभ्यामन्योन्यनिरास्येन भेदप्रतियोगितादात्म्यमाश्रय्य निषेध्यतया भावा-
भावात्मकसंघर्षप्रश्ननिवेशस्यैव पर्यवसानेन तदभावात्मात्मकस्य संसर्गाभावस्य तदात्मकत्वापत्त्याऽन्यो-
न्याभावात्मकत्वमप्यपन्नम्, यथाहि भावाभावात्मकं जगदिति भावमिष्टस्याभावत्वमेव, अभावमिष्टमप्य
च भावत्वमेवापत्ते, प्रकारान्तराभावात्, तद्वत् । इयांसु विदोषे यद्य भेदप्रतियोगिताया भेदेऽपि कृते-
र्भावाभावात्मकतादात्म्यप्रतियोगिकाभावस्य स्वप्रतियोगिसमुदायान्तर्गततया तदनात्मकस्य तदाम-
कत्वं व्याहतमापन्नमिति, अतएव 'महत्कौतुक'मित्युक्तम् । नहि तादात्म्याभाव इत्यत्राभावस्य भेदात्वेन
प्रवेशः, येन तादात्म्याभावात्मात्मकं तादात्म्यात्मकं न स्यात्, किन्त्वभावत्वेन, अन्यथाऽन्याश्रयापत्ते-
र्भेदलक्षणे । भावात्मकतादात्म्याभावात्मात्मकस्य संसर्गाभावस्य भावात्मकतापि यद्यपि व्याहृता, तथापि
भेदात्मकतासम्पत्तये उपात्तविशेषणस्य तदात्मकतासम्पादकत्वमप्युपहासास्पदमित्याद्येनैकैव व्याह-
तिरुपपन्नता । यद्यपि सर्वप्रपञ्चान्योन्याभावोऽप्रमिद्धः, स्यात्तज्जगत्तत्तद्विच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य
तस्याविवक्षितत्वात्, अन्यथा भेदान्तरे संसर्गाभावत्वप्रसक्तेरिति न तत्तादात्म्याभावकूटनिवेशस्यावश्य-
म्भावः, तथाप्यनन्ततत्तादात्म्याभावात्तदभावात्मात्मकस्यानन्ततत्तादात्म्यात्मकताप्रसक्त्योक्तापत्तिरपि
दृष्टपदैव । असर्वशुद्धमहत्वापत्तिः पुनरधिकेत्यन्यत् । एवञ्चान्योन्याभावो न भवति संसर्गाभाव इति
प्रमाणभूतया गिरा भेदस्य तादात्म्यप्रतियोगिकाभावत्वकल्पे संसर्गाभावस्य भेदात्मकतापर्यवसाने तादा-
त्म्यनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकराश्रयन्ताभावाविवक्षयति न निश्चयः, याथात् । नच तादात्म्यसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानात्मकता विवक्षाश्रमा, तादात्म्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावा-
दिना भेदभेदे द्योतितत्वादिति समुदायार्थः । सुन्दोपसुन्दतया = परस्परविरोधितया । सुन्दोपसुन्दयो-
र्द्वैत्ययोः परस्परौपहन्तृत्वप्रसिद्धेः । अन्योन्यस्यैवेति । तादात्म्याभावभेदस्य न तादात्म्यरूपत्वमपि
तु तादात्म्यत्वन्ताभावात्मन्ताभावस्येति तु तदा स्यात्, यदि तयोः परस्परव्यावृत्तं स्वरूपं निर्वक्तुं शक्येत,
संसर्गाभावखण्डनेन तद्व्यतिरिक्तान्यन्ताभावत्वस्यापि निरस्तप्राप्तत्वादिनि भावः । निविशेषणे इति याव-
त्तादात्म्यनिवेशसूचनाय । जगदेव = सर्वं जगत् । अन्योन्यतदभावाभ्यामिति । तदभावस्यान्योन्या-
न्तर्गतत्वेऽन्योन्यत्वतदभावत्वान्यां भेदात्पृथगुपन्यामः । घटतत्तादात्म्योपरितरेकित्वेऽन्योन्याभाव-
शब्देन घटादिप्रतियोगिकाभावाभिधाने उक्तविचारसरगिरप्रतिहतैवेत्याह तदान्मन इति । तादात्म्या-
श्रयस्य घटादेरित्यर्थः । निषिध्यमानत्वे = अन्योन्याभावप्रतियोगित्वे । तन्निषेधात्मके = घटादिप्रतियोगि-
कान्योन्याभावाभावात्मके । जगत्प्रवेशात् = तादात्म्याभावस्य जगदात्मकत्वादिति यावत् । तादात्म्यसम्ब-

नत्वे तन्निपेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात् । नहि 'घटः पटात्मे'त्यनेन पटस्वरूपादन्य-
स्तदात्मा चिहितः स्यात् । यदि तु तादात्म्यं नामभेदाख्यो धर्मः कश्चिदिष्यते स घट-
पटाद्यधिकरणतया निषिध्यते तदा संसर्गाभाव एव स स्यात् । तस्मान्निविशेषणतादा-
त्म्यन्तर्भूतं जगदिति कोट्यन्तराभावा इति । अपि चैवं तर्हि घटे निषिध्यमाने घटाभावो
विधीयते, घटाभावे च निषिध्यमाने घट इत्यपि न स्यात् । तृतीयस्य विद्यमानत्वात् ;
भवन्त्या 'घटाभावः स्तम्भो न भवती'त्यत्रापि घटाभावनिपेक्षत्वाविशेषात् विशेषान्तर-
निर्यचनात् घटः स्तम्भात्मेत्येवोक्तं स्यादिति त्वग्रसङ्गस्त्वपि निषेधेत् । संसर्गान्योन्या-
भाववैशिष्ट्यादाय हि स परिहार्यः, स एव च नाद्यापि व्यवतिष्ठेत् । अतएव 'प्रतीनि-
यत्तादेव वैधर्म्यमन्योरुपेक्ष'मित्यपि निरस्तम् । प्रतिपेक्षप्रतिपेक्षविरोधे प्रकारविशेष-
व्यवस्थानिरूपक्यशक्तेरविशेषणैकनिपेधेऽन्यविधिधौल्यं भवदन्योन्याभावनिपेधेऽप्यन्यो-
न्यविधये स्यात् । मम चानिर्धननीयतैव प्रतीनिव्यवहारव्यवस्थापर्यनुयोगप्राणधारणाद्य

भावविशेषप्रतियोगिताकस्य सम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वा घटाद्यभावभावात् न घटाद्यात्मक
इति तु तदा नियन्तुं शक्येन यदि तादृशलक्षणाकोऽन्योन्याभावः स्यात्, न च तत्सम्भवतीपुनर्मिति
भावः । नहि तदाहम् । तस्मादतिरिच्यते येन प्रपञ्चात्मनः प्रतियोगित्वे प्रपञ्चस्य तत्र स्वादित्यहं नहीति ।
तदाहम् = पटाहम् । स्यादिति । तादृशप्रतीतिर्जन्म इत्यन्यदेतत् । द्रव्याद्यात्मेत्युचिता पाठः । ननु न
घटादेर्भेदप्रतियोगिना, अपि तु नादात्म्यस्य, तत्र न घटाद्यात्मकत्वं, किन्त्वखण्डधर्मविशेष इति तादा-
त्म्यानावात्मकस्य न यावज्जगत्प्रतापचित्तत आह यदिति । सः = अन्योन्याभावः । घटे पदता-
दात्म्यं नावात्मकस्य न यावज्जगत्प्रतापचित्तत आह यदिति । सः = अन्योन्याभावः । घटे पदता-
दात्म्यं नास्तीति संसर्गाभावेन तस्याविशेषः । एवञ्च समानविभक्त्यन्तप्रतियोग्यनुयोगिप्राणकपदसम-
न्वित्याहारस्यान्योन्याभावयोधहेतुनाभ्युपगमोऽपि निर्मूलः स्यादिति घटो न पट इति तद्वर्तीत्याकारी
ग्राह्यतेति । घटाभावानात्मकस्य घटानात्मकत्वमभ्युपेत्य समाधायि पुरा अत्रुना तु तस्यापि घटात्म-
कत्वमभ्युपेत्य सुतरां नादात्म्याभावात्मकस्य तादात्म्यात्मकत्वमित्युपदर्शयितुमाह अपि चेति ।
पूर्वं तर्हि = प्रतियोगितादभावातिरिक्तत्वं विद्यमानत्वेऽभावाभावस्य प्रतियोगित्वरूपत्वानुपगमे । भवन्त्या =
घटाभावनिपेधो घटात्मके भवन्त्या 'घटाभावो न भवति स्वम्' इति धीसाक्षिकोऽपि स घटात्मको भवे-
दिति घटाभावो न भवति स्वम् इत्यत्रापि घटः स्तम्भात्मेत्येवोक्तं स्यात् = घटस्तम्भाभेद एव तादृश-
मात्राधीनधीविषयः स्यादित्यस्य हेतुः । अत्रापि 'भवन्त्येव स्यात्सङ्गतेः । घटाभावा-
निपेक्षत्वाविशेषादिति । घटाभावभेदेत्येत्यादिः । ननु घटात्म्यन्ताभावान्त्वन्ताभावस्य घटात्मकता तद-
न्येव तद्व्यवहारादिना कल्प्यते ननु घटाभावभेदस्य, अन्यथा घटाभाववति तदसत्त्वप्रसङ्गादित्यत्र आह
विशेषान्तरानिर्वचनादिति । भेदात्म्यन्ताभावयोर्विषय निर्वचनमन्तरा तादृशकल्पनाया असम्भवेन
तादृशप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणप्रकृतेणैव समाधानस्य स्वयात्पादरणीयत्वादिति भावः । त्वदिति । स्तम्भ-
स्य घटात्मतापत्तिस्तत्रापि समानेत्यर्थः । संसर्गान्योन्याभावेति । संसर्गाभावान्योन्याभावेत्यर्थः । सः =
इकप्रसङ्गः । स पुनः = संसर्गान्योन्याभावयोर्भेद एव । तदेवेत्युचिता पाठः । अतएव = वैधर्म्यस्यात्मभ-
वदुक्तित्वे तत्प्रतीतिरप्रमायादेव । प्रतीतीति । विलक्षणाकारेत्यादिः । प्रतिपेक्षेत्यादि । प्रतियोग्य-
नुयोगिभावो घटतद्भेदयोस्त्वि घटसंसर्गाभावयोरपि समानः, विरोधान्तरं वैधर्म्यं नानुगमं न भेदस्य
नुयोगिभावो घटतद्भेदयोस्त्वि घटसंसर्गाभावयोरपि समानः, विरोधान्तरं वैधर्म्यं नानुगमं न भेदस्य
नापि संसर्गाभावस्य नाप्यव्यवस्थानात्मकस्य सुवचमित्युक्तमवमानादिति भावः । अनिवेधेयः = अभावात्वावच्छे-
देन । अभावावनिपेधे प्रतियोगिविषयोऽर्थः । अन्योन्याभावानिपेधे इति । ननुतीत्यर्थः । अन्योन्याभा-

यज्वारवाणायमाना चिज्यते । मम होत्रं दर्शनम्-प्रतीतिसिद्धत्वादित्यन्तासहितज्ञानं
भवदपि जगत्तथा सत्त्वोपगमेऽपि बाध्यमानत्वादित्यर्थनीयमिति । अतएव प्रतीयमानत्वा-
द्वैचित्र्यमनयोर्धुप्यमाणमतिदूरनिरस्तम् । उक्तप्रतियोग्यादिवैचित्र्यानुपपत्तिः प्रतीय-
मानस्यैव बाध्यमानताया एव कथनात् । तस्माद्—

अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ ।

सत्यां स्यात्तद्व्यवस्थेति स्यादत्रयं कश्चिद्विस्तृतु ॥ ३१ ॥

अभाव एव यत्रेति सावधारणं वक्तव्यमिति चेन्न; एवकारेण किमधिकमभिधी-
यते ? भावो निषिध्यते इति चेन्न; तस्याभावपदेनैव सम्पत्त्यात्, भावनिषेधोऽभाव-
इत्यनर्थान्तरमिदम् । भावसमानाधिकरण्यनिषेध एवकारार्थ इति चेत्; उक्तोऽन्य गतार्थ-
त्वात् । अन्योन्याभावस्य च स्मृतावपि सम्भवात्, नहि भावसामानाधिकरण्यं स्मृतिः ।

अनिषेधस्याप्यन्योन्याप्रकृतार्थं न्यादिति भावार्थः । स्वमते सर्वप्रमहानां सप्तसमाधानमाह ममेति ।
यद्यपि वैतण्डिकस्य प्रतिबन्दिपरिहारोऽनुचितः, तेन परमतनिरासस्यैव प्रक्रान्तायात्, नवा परस्य
पर्यनुयोगेऽप्यत्र कथायामधिकारः, अतएव द्वितीयपरिच्छेदे प्रतिबन्दिग्रहणे “मया साग्रप्रनं तदभिधा-
नस्याप्रस्तुतत्वा”दित्युक्तम्, तथापि ग्रन्थकृदुक्तिरियं मुक्तज्ञावेनैवेति । चारवाणः = कञ्चुकः । प्रतीति-
सिद्धत्वात् = अलीकविषयकप्रतीतिविलक्षणप्रतीतिविषयत्वात् । तथा सत्त्वोपगमेऽपि = तादृशप्रतीति-
निवृत्तत्वेनोपगम्यमानमपि चानिर्वचनीयमेव, नतु परमार्थमत्, बाध्यमानत्वादिति योजना । कृतप्रप-
ञ्चं पुरैतत् । प्रतीतिबलादेवैव्यादिनोक्तमेव समाधानं स्फोरयितुमनुवदन्नाह अत एवेति । अनयोः =
संसर्गाभावान्योन्याभावयोः । अनुपपत्तितो बाध्यताया इत्यन्वयः । तद्व्यवस्था = तादृशभेदव्यवस्था ।
भेदभिन्नाभावार्थं संसर्गाभावलक्षणं भेदसंसर्गाभावयोर्भेदसिद्धिं विना न सम्भवति तयोर्भेदमिद्विध-
नादलक्षणं विना न निर्वहतीत्यन्योन्याध्ययः, लक्षणस्यैव भेदकत्वात् । परम्परया भेदसिद्धेः स्वसा-
देष्टत्वात्तत्माश्रय इति ।

स्मृतिवत्त्वाभाव एव यत्र नञ्ज्ञानमनुभूतिः, स्मृती तु न स्मृतिवत्त्वस्य भेदामकोऽभाव एव,
अपि तु स्मृतिवत्त्वपीत्याशङ्कते अभाव इति । शङ्के पाण्डरत्वमेवेत्यत्र पाण्डरत्वाभाववदवृत्तित्वस्य
शङ्क्ये प्रतीतिवत्प्रकृते स्मृतिवत्त्वाभावाभाववदवृत्तित्वे स्मृतिवत्त्ववदवृत्तित्वरूपं यादृशज्ञानमे तस्यानुभूति-
त्वमिति प्रतीत्यभिप्रायेणाह भावसामानाधिकरण्येति । उक्तेनेति । स्मृतिवत्त्वाभावोक्त्यैव स्मृतिव-
त्सामानाधिकरण्यभावस्यार्थलभात्, प्रत्यभिज्ञानात्मकांशिकानुभूतेरुभयथाऽपि सङ्गहीतुमशक्यत्वा-
दिति भावः । अवच्छेदकगर्भासामानाधिकरण्योपादाने तत्सङ्गग्रहेणैवैवकारसाफल्यसम्भवादाह अन्यो-
न्येति । स्मृतिवत्सामानाधिकरण्यभेदस्येत्यर्थः । स्मृती = स्मृतिवत्त्वे । स्मृतिः = स्मृतिवत्त्वम् । भेदात्यन्ता-
भावयोरपि विविच्यानिरवचनादिति भावः । यद्वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वधिकरण-
स्मृतिवत्त्वान्यन्ताभाववत्ज्ञानत्वमनुभवत्प्रमित्याशङ्कते भावेति । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वधिकरणत्व-
नियमात् संयोगाभावस्यापि प्रतियोग्यधिकरणे प्रतियोग्यवच्छेदकावच्छेदेनावृत्तित्वात् मूलशाखावच्छि-
न्नवृक्षयोरिव वा भेदप्रतियोगित्वधिकरणतालाभाय नैवकारसाफल्यमित्याह उक्तेनेति । अत्यन्ताभावस्य
प्रतियोगित्वधिकरणत्वनियमेऽपि भेदेन तद्विवेकानिरूपणदशायां तद्विवक्षाया अकिञ्चित्करत्वात् स्मृतिव-
त्त्वभेदमादायातिप्रसङ्गो मा भूदिति समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरणबलाभाफलकैवकारसाफल्यमित्याशङ्क्याह
अन्योन्याभावस्येति । प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिकान्योन्याभावस्येत्यर्थः । तादृशवृत्तित्वाभा-

सद्भेदो ननु रूपरसयोरिति कश्चित्ने प्रमाणम् । रूपरसयोः परस्परप्रतिक्षेपानामकत्वात्
तदभावे तयोः सामानाधिकरण्याभाव आत्मात् । अत्र नु नैवमिति चेत् । तथाप्यस्या-
सामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः सामानाधिकरण्यप्रयोजकः स्यादिति रूपरसा-
दीनामसामानाधिकरण्यापत्तिः, भावाभायोरसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च । असामा-
नाधिकरण्यमेव यत्रेति विवक्षितमिति चेत्, एवकारार्थदीर्घ्यनादधम्यात् । एतेन-
विलक्षण एवायमभावो भावसहस्रानुपपत्त्यो य एवकारसममित्याहारेणोच्यते-इति
निरस्तम् । नस्यापि विलक्षणं प्रतियोग्याधयनिषेधनात्साम्येऽपि सामानाधिकरण्यवि-
हादुन्नेयम्, तच्च तुल्यमभावात्तरेण । सामानाधिकरण्याभावाप्रत्ययेनेति चेत्, प्रत्यय-
विशेषकस्यार्थस्य स्मृतावपि भावान् । अन्योन्याभावप्यनिरिक्तः स्मृतिव्याभाव इत्युक्तौ

न्ताभावयो विषेष्टानिरूपणादप्यसामान्यं च प्रतियोगिना परस्परप्रतिक्षेपान्तराया एव दर्शनादिति
भावः । यद्यपि भेदप्रतियोगिनीः परस्परविरोधमनापामपि तादात्म्येनैव प्रतियोगित्वस्यैव तद्भेदो न
स्यात्, ननु सम्बन्धात्तरेणापि तत्सम्बन्धे, तथा च स्मृतौ स्मृतिव्याभावस्य प्रतियोगिद्वयधिकरण्यं दुर्घ-
टमेव, तथापि नैतदपि भेदायन्ताभावयोर्विवेकरूपनिरूपणमन्तरा घटते इत्याशयः । सामान्यतो पर-
स्परविरोधमकनानुपपत्त्येवापानतो पौर्णम्याप्रमुद्रावयवि रूपरसयोरिति । तदभावे = रूपरसयोरभा-
वाधिकरणावच्छेदेन । अत्र न नैवम् = स्मृतिव्यवहारादयोः परस्परप्रतिक्षेपानामकत्वाविरहेण तदुभया-
भावाधिकरणावच्छेदेनापि न तयोः सामानाधिकरण्याभाव इत्याभासः । तथाग्रम्य = परस्परप्रतिक्षेपा-
नात्मकत्वस्य । प्रयोजकत्वे = समनियताये वा, स्वःपक्षे कथं वा, स्वाप्यपक्षे कथं वा । प्रयोजकः =
समनियतो वा, स्वाप्य कथं वा, स्वापक कथं वा । पक्षप्रवर्धनं नृथगद्वयेन निराचष्टे रूपेति । असा-
मानाधिकरण्यमेवेति । स्मृतिव्यवहारादयोः । तज्ज्ञानमनुभव इति शेषः । तथा च स्वस्या-
भादसामानाधिकरण्यानिरूपकत्वसम्बन्धेन स्मृतिव्यवहितेक्षणान्तरमनु तत्त्वमित्यर्थः । स्वस्याभावासामा-
नाधिकरण्यनिरूपकत्वेनापि वैदित्यनिषेधस्तु निष्कलः । स्मृतेस्तु परस्परप्रतिक्षेपान्तराविरोधोऽसामानाधि-
करण्यनिरूपकत्वेऽपि स्मृतिव्यवहारादयोः न स्मृतिरिति प्रत्ययव्यवहारायोः सामानाधिकरण्यनिरूपकत्वमपीति तद्व्या-
वृत्तिरिति । सामानाधिकरण्ये च सम्बन्धविशेषस्य प्रवेशनीयत्वात्साम्य इति भावः । तादृशसामा-
नाधिकरण्यनिरूपकत्वभेदस्य स्मृतावपि सत्वेनानिप्रसङ्ग इत्याह एवकारेति । भावसहेति । स्वप्रति-
योग्यसामानाधिकरण्य इत्यर्थः । प्रतियोगीति । अन्योन्याभावेन सः प्रतियोग्यमुपयोग्यभावव्यानां
साम्येऽवीत्यर्थः । सामानाधिकरण्यविरहान् = प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसम्बन्धवृत्ति-
त्वात् । तच्च = उक्तावृत्तिव्यवहाराभावेऽन्योन्याभावेन तुल्यम्, नह्यन्योन्याभावः प्रतियोगितादात्म्यवति
वर्तते । इदमुपलक्षणमन्योन्याश्रयस्यापि, तादृशवैलक्षण्यस्य स्वाधीनविलक्षणताकप्रतीत्यधीनताया
एव वक्तव्यत्वात् । सामानेति । निरुक्तावृत्तिव्यवहारेणैव नैवमर्थः । वैलक्षण्यमुन्नेयमित्यनुपपद्यते । स्मृतौ =
स्मृतिगते स्वस्याभावसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वभेदे । भावादिति । तथाच तत्प्रत्ययोऽपि तत्र स्यादेव ।
एतादृशभेदस्यापि निरुक्तावृत्तिव्याश्रयत्वात् निरुक्तावृत्तिव्याश्रयतादशनिरूपकत्वाभावमादाय स्मृता-
वतिप्रसङ्गान् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकनादशनिरूपकत्वाभावविवक्षायापि दत्तमुत्तरम् ।
नच तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिसम्बन्धवृत्तित्वेन भेदवैलक्षण्यमस्यन्ताभावे उन्नेयमिति
वाच्यम्, भेदस्य कालिकेन स्वप्रतियोगिसम्बन्धनि स्वप्रतियोगिन्यवृत्तेर्व्यभिचारान् । भेदायन्ताभाव-
योर्वैलक्षण्यासिद्धौ च तादात्म्यातिरिक्तत्वस्य तादात्म्यायन्ताभावमादायोभयाभावादिकमादाय च

स्मृतिव्यतिरिक्तपक्षोक्त एव दोषः । तदास्मां विस्तरः ।

नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं तद्विर्वेति पक्षः । अन्योन्याभावेऽपि भवतामभावव्यवस्थायास्तादृशत्वेनोक्तप्रसङ्गस्य समानत्वात् । अथान्यदेव किञ्चित्संसर्गाभावनिरवचनं क्रियते तथाहि-स्मृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य संसर्गाभावत्वम्, यत्र तु तदात्मत्वेन, तत्र तदभावस्य न संसर्गाभावता । किन्त्वन्योन्याभावत्वमेव, स चेह न विवक्षितः, पूर्वकः एव तु संसर्गाभावोऽभिधित इति । नैतद्विचारसहम् । संसर्गितया निषेध इति येयं तृतीया, सा किं लक्षणे वा ? सहयोगे वा, कारकभेदे वा कारणादौ ? नाद्यः, संसर्गितया लक्षितस्यैवान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, तत्सहितस्यैवान्योन्यानिषेधस्य प्रत्याख्यानुमशक्यत्वात् । तृतीयस्तु न सम्मतिरिति, अयन्तनिषेधस्यानुपपत्तिधर्मकत्वात्, तस्य च प्रकृतोदाहरणत्वात् । प्रकारवाचिनीयं तृतीयेति चेद्यः प्रकारशब्दार्थस्याधिकस्य निर्वक्तव्यत्वापातात् । प्रकारः प्रकारं पद्येति चेद्यः अर्धितलस्यस्य लक्षणमनभिधायेतद्व्यवच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ; अन्यथा सर्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् । को घट इत्यादिपृष्ठे 'घट एव घट' इत्याद्येवोत्तरं सङ्गच्छेत । 'प्रकार इति पक्षो नोपपन्नः सद्योपत्वादि'ति वक्ता 'को दोष' इत्यनुयुक्तो 'दोष एव दोष' इत्यभिधायैव निर्वृत्ता भवेदिति । इति भेदसंसर्गाभावयोर्भेदखण्डनम् ॥

तादात्म्येऽपि प्रसक्तत्वाच्च । स्मृतित्वाभाव इति । यत्र, तज्ज्ञानमनुभूतिरिति शेषः । दोष इति । यत्किञ्चिदन्योन्याभावभेदस्यानिप्रसक्तत्वाद्भेदकृतस्य चासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वात् सामान्याभासस्य बोधयाभावाविक्रमाश्रयातिप्रसक्तत्वादित्यादिकमुक्तं स्मृत्यन्वयखण्डने ।

भवताम् = प्राभाकराणाम् । नदभावस्य = स्मृतित्वाभावस्य । तदात्मत्वेन = तादात्म्येन स्मृतिरस्य निषेध इत्यनुपपद्यते । सः = अन्योन्याभावः । इत्थंभूतलक्षणे, सहयुक्तेऽप्रधाने, कर्तृकरणयोस्तृतीयेति मूलस्य मनसि कृत्य विकल्पितम् । भेदे = विशेषे । लक्षणं व्यावर्तकत्वं तच्च विशेषणतयेपास्येन परतः 'प्रकारवाचिनी'त्यादि ग्रन्थः । उपलक्षणतयेन्याशयेन तु नात्र इत्यादि । लक्षितस्य = उपलक्षितस्य स्मृतिरस्य । पूर्वं नाद्रात्म्योपलक्षितस्मृतिरित्यादिप्रतियोगिताकात्म्यताभावे भेदलक्षणस्यापि दृष्ट्यातिशयासिः तत्सहितस्येत्यादि । संसर्गितासहितस्मृतित्वप्रतियोगिकान्योन्याभावस्येत्यर्थः । स्मृताग्रिणि शेषः । अयन्तनिषेधस्य = अत्यन्ताभावत्वेनाभिमनस्य । अधिकस्य = विशेषणतातिरिक्तस्य, संसर्गितप्रतिष्ठितस्मृतित्वस्य भेदमादाय शेषस्यातिरिक्त भावः यदि तु संसर्गाविच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यं तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यं च विवक्षितं सदा निरस्तमेव पूर्वमिति दृष्टव्यम् । प्रसिद्धपदार्थस्य न निर्वचनार्थेऽन्याशयेनाह प्रकार इति । प्रकारशब्दार्थ इत्यर्थः । अर्धितलस्यस्येति । इतरस्यावृत्ततायातिरिक्तलक्ष्यत्वेत्यर्थः । अत्र 'लक्षण'मित्यनेनैवान्वयः, तेन 'तस्ये'त्यस्य न वैपर्यम् । को दोषः = दोषपदार्थः, यद्विशिष्टवत्त्वेनाह पक्षस्य सद्योपत्तेरानाद्यः । तेन विशेषप्रदाने दोष एव दोष इत्यभिधाने सन्तर्थासङ्गातापि न क्षतिः । इति खण्डनशारदायां भेदसंसर्गाभावयोर्भेदखण्डनम् ॥

स्मृतित्वव्यतिरिक्तः । तृतीयास्तादृतिः । रहितत्वम् = रहितज्ञानत्वम् । प्रत्युक्तमिति । राहित्यसम्पन्ने विशेषाभासस्य सामान्याभावस्यानुयोगिस्वरूपस्य तज्ज्ञानस्य वा विवक्षाया उद्गीर्तननिरासरी-

अथ स्मृतित्वखण्डनम् ।

स्मृतित्ववत् 'स्मृतेर्लक्षणान्तरेण रहितत्वमनुभूतित्वमिति' प्रत्युक्तं चेदित्यम् । गृहीतस्य ज्ञानं स्मृतिरिति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानेऽतिप्रसक्तिः । सापेक्षज्ञानं स्मृतिः, सापेक्षता च स्वविषयनियमे समानविषयज्ञानपेक्षेति चेन्न; प्रत्यभिज्ञायास्तत्ता-
भागस्य स्मृतित्वापत्तेः । एवमस्मिन्निति चेन्न; तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्यनुभवभागयोर्भिन्न-
विषयत्वव्यवस्थितौ तदभेदः केन गृह्यते इति पूर्वदोष आवर्तते । संस्कारमात्रजं ज्ञानं

एवधारभाजनत्वादिति भावः । गृहीतस्येति । ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वं स्मृतित्वम्, वैनिष्ठ्यमत्र यदि
स्वसमवायिसमवेतत्वसमानविषयस्त्वशोत्तरात्मिकपर्यन्तिषेत्तत्वे नदा धारावाहिन प्रत्यभिज्ञायाश्चाति-
व्याप्तिः । तृतीयस्थाने स्वजन्यत्वनिषेधेऽपि तथैव, विशेषज्ञानविषया धारावाहिन्यपि पूर्वस्य कारणता-
सम्भवात् । यदि तु स्वजन्यसंस्कारजन्यत्वं विषयणीयम्, एवञ्च प्रथमसम्बन्धे निष्प्रयोजनत्वात्प्राप्य
एव, द्वितीयसम्बन्धस्थाने च स्वविषयानतिरिक्तविषयकत्वं वाच्यमिति प्रत्यभिज्ञायां नातिप्रसक्तिः, अन-
धिगतकालाभाहित्यमते धारावाहिनी द्वितीयेन वारणेऽपि भूतान्तरेण तद्वारणाय स्वजन्यत्वादिसम्बन्ध
इत्युच्यते, तदापि सप्रे प्रमेयमित्यनुभवजन्यस्मरणेऽप्याप्तिः, स्वविषयातिरिक्ताप्रसिद्धेः । स्वविषयताव्या-
प्यविषयताकत्वस्यापि स्वविषयवाभावयदप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धिरेव । यदि तु तत्स्थाने स्वस्मृतित्वं निवेश्यम्,
तच्च स्वविषयताव्यापकविषयताकत्वसम्बन्धेनेत्युच्यते, तदापि तत्ताते स्मृतेरनधिगतविषयकत्वमिति
प्राग्वप्यवस्थापिते मतेऽसम्भव एव, व्यापकत्वेनाभिमतस्याप्यव्यापकतामावहन्ती च रीतिरुक्तैव । परम्प-
रायाः संनर्गताया अप्रामाणिकत्वेन प्रकारमुद्रया निवेशस्यादर्शनीयत्वेनानुगमश्चाप्रतिपक्षप्रसर एव ।
जन्यतावच्छेदकावधारणापेक्षणीयतायाञ्च प्रकृतस्य लक्षणताया अर्नाषितीक्षुम्पित्वेन्यादिकं द्रष्टव्यम् ।
जन्यतावच्छेदकञ्च दुर्निरूपमिति वदयते । सापेक्षताऽनुभवमाग्रेऽतिप्रसक्तैत्यतस्मां निम्नं सापेक्षतेति ।
स्वानुभूतविषयकज्ञानविषयतानियतविषयताकत्वमित्यर्थः, स्वविषयताव्यापकविषयनरकज्ञानजन्यत्वमिति
यावत् । अत्र स्वीयपरिकल्पितविषयताव्यापकत्वविवक्षायांमाह प्रत्यभिज्ञाया इति । तत्ताभागस्य=तत्ता-
विषयकत्वावच्छेदेन । इदं विशिष्टानुभवमाग्रेऽतिव्याप्तेरुपलक्षणम् । स्वीययावद्विषयताव्यापकत्वविवक्षायां
कस्या अपि विषयताया नादृशयावद्विषयताव्यापकत्वाभावेनासम्भवं, कथञ्चित्परिहारेऽपि धारावाहि-
कानुभवेऽतिव्याप्तिः । स्वीययावद्विषयताप्रयोगकज्ञानान्तरकत्वं विवक्षणीयम्, स्वप्रयोगयावद्विषयता-
कत्वसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टज्ञानावमिति यावत्, साद्वयोधीयाः सांस्वर्गिकविषयता हि न पदार्थोपस्थिति-
प्रयोगाः । धारावाहिकज्ञानीयविशेषणविषयतातिरिक्तविषयता न पूर्वज्ञानप्रयोगा इति चेत्; प्रयो-
ज्यत्वं हि ज्ञानतावच्छेदकत्वम् न च तद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वादेतत्, अतिप्रसक्तत्वात् । अनुगतानति-
प्रसक्तं रूपं च प्रादुर्निरूप्यम् । प्रयोज्यत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष एकदेशसाधारण इति चेत्; अनिर्याच्य-
वादापत्तेः । विशेषज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वागिरूपकज्ञानत्वं तु निर्विकल्पकप्रत्यक्षेऽतिव्यापकम्, सप्रका-
रकत्वसमानाधिकरणं न तच्चिन्मिक्लकस्मृतावस्थापकम्, तस्या प्राग्व्यवस्थापितत्वात् । ज्ञानजन्यत्व-
समानाधिकरणं तस्मृतित्वम्, ज्ञानं च स्वसमवायिसमवेतत्वेन विशेषणीयमिति नेश्वरज्ञानजन्यतामादाय
निर्विकल्पकतातिव्याप्तितावस्थामिति चेत् । जन्यतावच्छेदकस्य प्रादुर्निरूपत्वादिति प्रतिविहितत्वात् ।
घटज्ञानाप्यविशिष्टज्ञानवारणाय विशिष्ट्यैव कारणताया वक्तव्यत्वेन विशेषज्ञानज्ञानत्वेन कारणताया अप्रा-
माणिकत्वाच्च । नवाऽनुमिष्यादौ विशेषज्ञानज्ञानत्वेन कारणतेत्युक्तमिति तत्रातिव्याप्तेश्च । स्वकारणी-
भूतज्ञानयाथार्थप्रयुक्तयाथार्थकज्ञानत्वं स्मृतित्वमिति तु बुद्धम्, प्रमाया गुणजन्यत्वमते शाब्दा-

स्मृतिरित्यपि न; सामग्रीतः सर्वसम्भवेन लक्षणस्यासम्भवात् । असाधारणतद्देतुकयी-
त्यमिति चेन्न; आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः, आत्मप्रनोयोगस्य साधारण्यात्; कार्यक्या-
नवधारणे च कारख्यानवधारणात्; तद्वैक्ये च तदेव लक्षणं स्यात् । येन ज्ञानेनार्थो
ज्ञाततात्मकः कियते तदनुभवः, येन तु ज्ञातमेव तथा, न तस्मिन्मिति चेन्न; ज्ञातो ज्ञास्यते

द्रावतिप्रसक्तः, भ्रमजन्यस्मृतावप्रसक्तेश्च, याथावस्थ निरमिष्यमाणावाच । तद्धेतुकेति । संस्कार-
हेतुकेत्यर्थः । संस्कारार्थमेऽतिव्याप्तिवारणाय धीत्वमिति । आत्ममनोयोगस्य = आत्ममनस्तपो-
गानम् । साधारण्यात् = जन्मज्ञानावच्छिन्नकारणत्वात्, आत्मन आत्मत्वेन मनसश्च मनस्वेनोक्त-
नाधारण्यमक्षतम्, आत्मनो विषयत्वेन मनसश्चेन्द्रियत्वेनात्मप्रत्यभिज्ञानेऽसाधारण्येपि संस्कार-
स्यापि तन्नासाधारण्यं निर्वाच्यम्, संस्कारमात्रसाधारण्यविवक्षायांमतिव्याप्तिदानात् । पृथक् घटादि-
प्रत्यभिज्ञानेऽप्यतिव्याप्तिर्दृष्ट्या, तन्नापीन्द्रियादिवत्संस्काराव्याप्यसाधारण्यात् । ननु तत्तास्मृतेरेव
प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वं ननु तत्संस्कारमन्येन नव्यमते नातिव्याप्तिरसंभवात् प्राचीनमतेऽपि संस्कारमात्रा-
साधारण्यकारणक्यविवक्षायां नातिव्याप्तिः, स्मृतिं प्रति मनसो मनस्वेत्येव हेतुता, नस्यिन्द्रियत्वेनेति न
तस्यासाधारण्यम्, संस्कारत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वविषयात्मन्यदोप एव,
स्मृतिवत्त्ववच्छिन्नेहेतुत्वेनेव संस्कारसिद्धेरित्यासाद्वयाह कार्यक्येति । कार्यतावच्छेदकेत्यर्थः । कार्यतावच्छे-
दकनिरूपणं विना न कार्यनानिरूपणम्, तन्निरूपणं विना च किञ्चिदपि नकारणता संस्कारे निरूप्येति
भावः । ननु निर्वचनांतरासम्भवेऽपि स्मृतित्वं जातिवत्त्वोपाधिर्वाऽस्तु तदेव च कार्यतावच्छेदकमिति
मुमद्वैक्यमुक्तलक्षणस्येत्यत आह तद्वैक्य इति । कार्यतावच्छेदकत्वधारणे इत्यर्थः । नन्वस्तु तदेव लक्ष-
णम्, नाराकार्यतावच्छेदकत्वं तु नापरिचायकमेवेति चेत्, लक्षणाधीना लक्ष्यसिद्धिरिति तादृशकार्यता-
वच्छेदकतया स्मृतिप्रसिद्धिरित्युक्तं स्यात्, स्मृतिवत्त्ववच्छिन्नकारणतया च संस्कारसिद्धिरिति चक्रान्यो-
प्याश्रयी । स्मरामीति प्रमयैव स्मृतिवत्त्वमिति चेत्स्मृतिवत्त्वसद्भावमिदं विना तदप्रमाणस्य दुरधि-
गम्येनान्योन्याश्रयतादवस्थ्यात् । निर्वाच्यस्मृतिवत्त्वस्यापिप्रमकारुभूती नोज्ञास्येतेत्याशयेन प्रथमं
तद्व्यावृत्तमनुभूतिलक्षणमाह येनेति । अर्थोऽज्ञानः । ज्ञाततात्मक इति । धर्मधर्मिणोर्भेदेऽसादाभ्याह्नी
कारादित्याशयेनेदम् । क्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपकर्मोपपत्तये क्रियया कर्मण्यनिशपस्यावयवाधियत्वाज्ज्ञानेन
घटादीं "ज्ञातो घट" इति प्रतीतिसाक्षिकं प्राकट्यापरपर्यायं ज्ञातत्वमेवाप्यस्ये तदेव च ज्ञानानुमापकम्,
स्वविषयत्वस्य ज्ञाने निरस्तत्वात्, अर्थ घट इत्येव प्रथममनुभवाच्च, द्वितीये च क्षणे घटो ज्ञात इत्येवानु-
भवान्, तृतीयक्षणे ज्ञानस्यैवाभावेन प्रत्यक्षत्वात्सम्भवात्, "सम्भवं धर्मान्मनस्य गृह्णते चक्षुरादिने"ति
निपमादिति तस्मिन् द्रष्टव्यम् । ज्ञातमेवेति । "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते" इत्यस्यै-
वसिद्धत्वेन स्मृतेः स्वकारणीभूतज्ञानविषयीकृतकालावच्छिन्नस्यैव स्वविषयस्य ग्राहक्यम्, न तु स्व-
कालावच्छिन्नस्येत्याशयेनैव फलः । अत्र स्वसामानाधिकरन्वस्योत्तरकालिकत्वस्वयनकज्ञानविशिष्टज्ञान-
जन्यवैतिसम्भवंप्रत्यक्षवच्छिन्नप्रतियोगिता कज्ञातत्वाभाववज्ज्ञानताजनकज्ञानत्वमनुभवत्वं, उक्तसम्भ-
न्धप्रत्येण ज्ञाननायिमिश्रज्ञानताजनकज्ञानत्वञ्च स्मृतित्वमिति पर्यवसिद्धेऽर्थः । उभयस्यापि द्वितीयसम्बन्धे
वैतिस्यैव स्वपमकार्यसम्भवेतत्स्ववृत्तित्वाभावात्, स्ववृत्तित्वञ्च स्वविषयताद्वयापकविषयताकत्वसम्बन्धेन ।
पारत्वादिनः स्वकालावच्छिन्नविषयतायादित्वात्पूर्वज्ञानीयविषयताया न तद्विषयतायापकत्वम् ।
अन्यपुरुषावगमनागमनिपुरुषान्तरीयानुभवस्य स्मृतिवत्त्वान्नय स्वसम्भवापिसम्भवेत्त्वनिवेतः । स्ववि-
षयतायापकविषयताकस्मृतिजनकानुभवोऽतिप्रसिद्धिवारणाय स्वोत्तरकालिकत्वनिवेदनं, पटज्ञानजन्य-

चेत्यनुमानादावप्यापत्तेः । ततश्च विषयतः स्मृतिविवेचनमन्ततो वाक्येनाप्यनुभाव्यत्वात्कार्यकारणाभ्यां चानुगतत्वरूपस्य प्रागसिद्धेः, जातितश्च सङ्करप्रसङ्गादशक्यमिति । इति स्मृतित्वखण्डनम् ॥

अथानुभवत्वविशेषखण्डनम् ।

नापि चतुर्थः, यतः कार्यगतवैलक्षण्यानवगमे क्व कारणता क्वासाधारण्यं वा ज्ञेयमिति । इत्यनुभवत्वविशेषखण्डनम् ॥

ज्ञानतावैशिष्ट्यं घटानुभवाहितज्ञाततायामादायातिप्रसङ्गभङ्गाय स्वसामानाधिकरण्यानिवेशः । नच घटानुभवविषयताभ्यापकविषयताकत्वस्य षट्ज्ञानेऽभावादेव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । घटपटादिसमूहालम्बने तस्य सम्भवादिनि दिक् । ज्ञात इति । घटोऽयं मया ज्ञात इति प्रत्यक्षे 'घटोऽयं मया ज्ञातो व्यवहृतः' इति वाक्योपदर्शितपक्षसाध्यकानुमित्यादिविषयताभ्यापकविषयताकत्वमादाय तादृशानुमित्यादावतिप्रसङ्गा, एवं यत्रोपनीतभानबलादन्यथा वा कस्यचिज्ज्ञानस्य घटो ज्ञाप्यते इत्याकारकता, तस्य घटो ज्ञास्यते इत्यनुमित्यादिविषयताभ्यापकविषयताकत्वात्तादृशानुमित्यादावपि । यथाभूते त्वतिश्यासिः स्पष्टैव, ज्ञात इति ज्ञास्यत इति चानुमित्यादिना ज्ञातताविशिष्टे एव ज्ञातताजननात्, विशेषणीभूता ज्ञातता पुनर्भूता वा भाषिनी केष्यन्यदेतत् । इदमुपलक्षणम्, जनकतावच्छेदकप्रवृत्त्याप्यवक्षणीयत्वात् । एवमतीतानागतविषयकज्ञानेन ज्ञातताजननासम्भवः, विषयस्यासत्त्वात्, सत्कार्यवदि केनचिद्वर्णनं तत्सत्त्वेऽपि येन रूपेण ज्ञातत्वं तेन रूपेण तदसत्त्वात् घटो ज्ञात इति व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात्, तस्मात्तादृशस्थले घटो ज्ञात इति प्रतीतेरन्यथैवोपपाद्यत्वात् वर्तमानस्थलेऽपि तस्यास्तथैवोपपादनमुचितमिति न ज्ञाततायाः प्रामाणिकत्वम् । फलमप्यावरणभङ्गादिदेव । एवमसन्निकृष्टविषयकानुमित्यादितनितज्ञाततायाः प्रत्यक्षासम्भवेन तस्यास्तत्र ज्ञानानुमापकत्वस्याप्यसम्भव इति तादृशानुमित्यादिसन्नित्वस्याप्रामाणिकत्वापत्तिरिति साक्षिभास्यतैव ज्ञाननामित्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । इदन्ता नवगाहित्वे सति तत्तावगगहिज्ञानत्वं तु स्मृतिलक्षणं पूर्वं तत्ताया निरस्तत्वेन निरस्तप्रायमेव, तस्या अखण्डोपाधितोपगमे त्वन्योन्याश्रयो यदुक्तो निवेदितः, इदन्तानवगाहित्वप्रतीतिं विनापि स्मृतित्वस्यवहाराच्च, स घट इति शब्दाद्यनुभवेऽतिप्रसङ्गश्चेति । विषयतः, कार्यकारणाभ्यां च, जातितश्च स्मृतिविवेचनशक्यमिति सम्बन्धः । तत्र क्रमेण हेतुत्रयम् । गृहीतज्ञानत्वमिति प्राथमिकं विषयघटितं लक्षणम्, अधिमश्रयं च कारणघटितम्; चरमं तु कार्यघटितम्, स्मृतित्वं जातिरिति तु पञ्चमम्, तत्तावगाहित्वादियदितं तु षष्ठं विषयघटितम् । तत्र यथाभूते विषयघटितलक्षणे स घट इत्यादिशाब्दाद्यनुभवेऽतिप्रसङ्गमाह अन्तत इति । वाक्यपदं 'गृहीतज्ञानत्व'मिति लक्षणवाक्यपरमित्यपि व्याचक्षते, अनुगतत्वरूपस्य = कार्यतावच्छेदकस्य कारणतावच्छेदकस्य च स्मृतित्वस्य । सङ्करः प्रत्यभिज्ञायाम्, तस्य जातिषाधकतानभ्युपगमेऽपि स्मृतित्वजातिविशेषोऽनुपदमुक्तम् । इति शारदायां स्मृतित्वखण्डनम् ॥

स्मृतिलक्षणरहितज्ञानाश्रमित्यनुभूतिलक्षणं महताप्रयत्नेन निराहृत्य तद्विदूरप्राकारालेत्यादि पूर्वाहितं लक्षणान्तरं निराचष्टे नापीति । कार्यगतवैलक्षण्यम् = कार्यतावच्छेदकमनुभूतिगतम् । यद्वर्मावच्छेदेन शक्यवदितपूर्वनियतोपपत्तितासाधारणकारणजन्यता प्रत्येनभ्या स चर्मो नाद्यापि प्रत्यक्षादि साधारणो निरुक्तः, नवा सम्भवदुष्क्रिदोऽपि, प्रत्यक्षत्वाद्यनुमितिवादेः प्रत्येकमेवेन्द्रियसङ्घर्षव्याप्तिज्ञानादिजन्यतावच्छेदकत्वात्, एवञ्च प्रत्येकमित्यतिविकल्पानुपपत्तिरपि नावकाशः । नच प्रत्यक्षावाद्यन्यतमवयवं प्रत्यक्षाद्यन्यतमं वाऽनुभवत्वम्, अनुयोगिप्रतियोगिविधया सकलप्रपञ्चघटितादेनासत्त्वं ननु

अथ तत्त्वानुभवत्वखण्डनम् ।

न केवलं प्रत्येकपदार्थस्य तद्वयवच्छेदकत्वस्य चानुपपत्तिः, मिलितेऽप्यस्मिन् सत्तत्वे दूषणमुच्यते, तथाहि-‘तत्त्वानुभूतिः प्रमेयत्वेन काकतालीयमपि यथार्थज्ञानं व्याप्यते, तद्यथा-पाणौ पञ्चवराटकान् पिपाय कश्चित्पृच्छति ‘कति वराटका’ इति ? पृष्ट्वाजाह्वाणीयन्यायेन प्रयोति ‘पञ्चे’ति, ततः ‘पञ्चे’ति ज्ञानमस्ति वक्तुः श्रोतुश्च; दृश्यन्ते सावदेवधिधान्युदाहरणानि, तच्च ज्ञानं न तत्त्वपदेन व्यवच्छेत्तुं शक्यम्, वस्तु-तस्तस्य पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वेनातथाभूतत्वाभावात् । नाप्यनुभवशब्दव्यवच्छेदकम्, अत-नुभूतचरत्वेन स्मरणलक्षणोपेक्षणात् । नच-यक्तुः संशय एव, निश्चायकाभावात्, एक-तरकोटिव्यवहारस्तु कृप्यादिप्रवृत्तिवदिति-युक्तम्; तत्राप्याहाररूपैककोटिनिश्चयाऽऽ-स्थानात्, अन्यथा संशयस्य कोटिद्वयनिश्चयसमुच्चयतापत्तेः । नच प्रमेयं तदित्युररीक-रणीयम्; मध्येऽप्यक्षादिदुरन्तभावत्वात् । अथभिचारिकरणजन्यत्वे सतीतिविशेषणीय-

भाषते; नहि प्रत्यक्षत्वादिभेद एव स्यानुभोगितावच्छेदकः, आप्ताश्रयापत्तेः, विधिमुख्यप्रत्ययस्य निपे-धमुभेनोपपादनेऽतिप्रसङ्गाच्च, उक्तरीत्या अनुभवमिति व्यवहारस्यानुमित्यादिप्राकृत्यै च प्रमितियनु-यसाधारणस्यानुभवत्वनिर्वाचनस्य निरवसरत्वापत्तेः । इति खण्डनशारदायामनुभवत्वविशेष-खण्डनम् ॥

प्रत्येकेति । प्रत्येकं तत्त्वादीत्यर्थः । काकतालीयं यथार्थज्ञानम् = दूषवशात्सप्तपाधार्थकं ज्ञानम् । “ममासाच तद्विषया” इति मूषणेनार्थं समासाच्छः । पूर्वं यद्यभागेऽजाकृपाणीपेऽपि । आग-ज्जनः काकम्पाकरमात्तालफलपतनान्, आगच्छन्त्याश्वाजाया आकस्मिककृपाणपतत्वाद्यथा भरणं तथैत्यर्थः । अजाकृपाणीपन्यायेन = अवितर्क्यैव । नन इति । ततः पूर्वं वक्तुः, नतः परं च श्रोतुमित्यर्थः । तच्चेति वक्तुसमवेतमित्यर्थः । श्रोतृममयेनस्य शाब्दप्रमायामन्तर्भाविसम्भवोदिति भावः । तस्य = वराटकादेः । स्मरणेति । यदा भायनाक्रमनोऽपि प्रतिमस्य न स्मृतिर्यम्, तदा तदग्रमनस्तदूर-तरम् । संशय इति । नदुर्कं शास्त्रदीपिकायाम्-“यत् प्रातिभास्यं प्रमाणम् ‘अस्ते भ्राताऽऽगन्ते’ति तत्तु लिङ्गाभासजमनिश्चायकत्वादेवाप्रमाणमिति । अनिश्चायकत्वात् = अनिश्चयत्वात् । अथग्रहाद्यन्त-रापागमपि सम्भवेनानिश्चितसस्याधिगमानामपि प्रवृत्तौ “अविष्यति फलमवग्रहाद्यभावे” इत्येकतर-कोटिव्यवहारवदित्यर्थः । तत्रापि = कृप्यादिस्थलेऽपि । आहाररूपेण = यदिपदवदितवाक्याभिलष्यवि-पयको निश्चयो यदि वृष्टिर्भविष्यति तदा कृप्यादितोऽवश्यं फलं लब्धत्वे ज्ञातकारः । अन्यमेव महत्प्रवाद-मणी तर्कशब्देन व्यवहृतः “यदि च वृष्ट्यादौ सति कृप्यादितोऽवश्यं फलमिति तर्कात्तत्र प्रवृत्तिस्तदा सति विद्वे महत्प्रवादवश्यं फलमिति तर्कश्चापि प्रवृत्ति” इति तत्रोक्तम् । तर्कविति निश्चायवदित्यर्थः इति तत्र मथुरानायाः । आप्ताश्रयान् = स्वीकृतान् । संशयादेकतरकोटिव्यवहारानुपपत्तेरित्याशयः । एतेन-कृप्यादौ न निष्कर्षा प्रवृत्तिरपि तु सकम्पा, साच संशयापीनेवेति निरस्तम्; एकज्ञानस्य च संशया-नामरूपात् । लिङ्गप्रवादिकमन्त्रेणैवोत्पत्तेरानुभविकत्वात्तदानीनिश्चयस्य लिङ्गाभाससज्जाभिधानं न युज्यते । अन्यथा = एकतरकोटिकव्यवहारजनकत्वेन निश्चयस्यापि सादृशज्ञानस्य संशयत्वोपगमे । संश-यस्य = पूर्वतो वदित्वाज्ञाते ज्ञानस्यापि । यदि संशयत्वमेककोटिकज्ञानवृत्ति स्यात् निश्चयत्वाननिरिक्त-वृत्ति स्यात् निश्चयत्ववदित्यर्थः । दुरन्तरिति । योगप्रथमप्रसूतानुभवस्यैवास्यापि प्रत्यक्षत्वं स्यादिति तु न दृश्यम्, अत्र साक्षात्करोमीत्यनुभवसायस्य वक्तुः कदाचनदुष्टात् । प्रथमनुमिनोमीत्यादिप्रत्यया-

मिति चेन्न; तत्त्वपदवैयर्थ्यापातात् । न च काकतालीयसंवादमपि ज्ञानं व्यभिचारिकर-
णसामग्रीजन्यमास्थातुमीशिषे; व्यभिचारिणोऽपि कारणाविशेषाद्यथार्थत्वप्रसङ्गात्, नह्य-
हेतुकमेवास्य यथार्थत्वम्, नियामकाभावेनातिप्रसङ्गापातात्; श्रवश्यमस्याव्यभिचारित्वेऽ-
व्यभिचारिनियतमेव करणं यक्तव्यम् । किं तदिनि चेत्; स्वात्मनैवात्र प्रश्ने दीयतामुत्तरं
भवता, येन नियतेषु प्रमाणाशिष्वेवेदं ज्ञानमन्तर्भाव्यम्, प्रमासामान्यतत्त्वेन वा व्यवच्छे-
तव्यम् ।

एवं लिङ्गाभासादिभ्यांऽपि जातं लिङ्गिज्ञानं दैवगत्या स्थितलिङ्गलिङ्गिनि लिङ्गिमत्येव

भावेन नानुमितित्वादिकमपि । अथाव्यभिचारिकरणजन्यत्वं यदि प्रमाकरणजन्यत्वं तदात्माश्रयः, शिरो-
वेष्टनेन नासिकास्पर्शानुधायनापातश्च, यदि पित्तादिरहितेन्द्रियसन्निकर्षयथार्थलिङ्गज्ञानयथार्थसादृश्यज्ञान
यथार्थयोग्यताज्ञानान्यतमजन्यत्वं तत्, तदाप्यात्माश्रयः, भ्रमात्मकलिङ्गज्ञानजन्यानुमितेरपि क्वचित्
प्रमात्वेनाप्यासिद्ध, तत्रपदवैयर्थ्यापाताभिधानस्यासङ्गतिश्च, तादृशानुमितेस्तस्यानुभवत्वलक्षणेन सङ्ग-
हीतत्वात् । अतएव दुष्टेन्द्रियभ्रमात्मकलिङ्गज्ञानाद्यजन्यत्वमपि न तत् । नच भ्रमजन्यानुमितेरयथार्थ-
त्वमेव, तत्र विशेषावृत्तेरेव प्रकारस्य भानमिति मतस्यैवावलम्बनीयत्वात्, एवंच न तत्त्वपदवैयर्थ्याभि-
धानस्यासङ्गतिरिति वाच्यम्; एवं सति 'नच काकतालीयसंवादमपीत्यभिप्रेत्यासङ्गतिरेव, उक्तः
मतानुसारं तत्रापि करावृत्तिवराट्कादे र्यधिकरणप्रकारस्यैव भानोपगमसम्भवादिति चेन्न; उक्तमतानु-
सारेणैव वैयर्थ्याभिधानात्, नपेत्यादिग्रन्थस्य च लौकिकरूपवद्वाराणुत्पत्तेन याथाार्थ्यमुपगम्य प्रयुक्तेर्वक्तुं
शक्यत्वात् । अव्यभिचारित्वे च तत्त्वपदार्थातिरेकिण पृथ व्यधिकरणप्रकारकत्वाद्यभावरूपयाथाार्थ्यस्य
घटकत्वसम्भवादिति । प्रकृतज्ञानं तु लिङ्गभ्रमजन्यमित्यभिमानः । तत्त्वपदव्यागेऽप्युक्ताभिमानं निराकु-
र्वन्नाह नचेति । संवादे याथाार्थ्यम् । करणसामग्री = करणघटितसामग्री । व्यभिचारिणः = व्यधिकरण-
प्रकारकत्वेन प्रसिद्धग्रहस्यापि यथार्थत्वप्रसङ्गात्, प्रकृतज्ञानकारणेन तत्कारणस्य दुष्टत्वेनाविशिष्टत्वात् ।
ननु दोषघटितसामग्रीप्रयुक्तं न प्रकृतज्ञानस्य याथाार्थ्यं येनान्यत्रापि तद्वलात्तदापत्तिः स्यात्, अपि
त्याकस्मिन्मेवेत्येव आह नहीति । अव्यभिचारिनियतं = व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावयज्ञानजनकम्, एवं
संघटितताऽव्यभिचारिकरणजगदघटितलक्षणस्यापि तत्रातिव्याप्तिरुक्ता । येन भवता नियतेषु = कृतेषु ।

ननु तस्य सम्भावनात्वमेव, कृप्यादिस्थलेऽपि सम्भावनायामेव निश्चयः प्रमा, "यदि जलं सह-
कारिभिः सम्पश्यते तदा मे कृष्णं शमयिष्यती"त्यादेः सम्भावनालभ्यतर्कत्वं चतुर्थे भवतीत्युत्पादनीयम्,
अतएवोक्तमणावपि तर्कशब्देन तदभिधानं यथाश्रुतमेव सम्पक्, यदि च तत्तत्सम्भावनायाः कोट्यन्त-
रादतिथिं प्रकृतज्ञानस्यैव या तथात्वं शपथेन निर्णयते तथाच तस्या निश्चयत्वमेवेत्याग्रहः, तदाऽस्तौ
प्रकृतज्ञानस्यातिरिक्तप्रमात्वम्, अपसिद्धान्तभीरुतायां वा निवेदयतां प्रमावलक्षणे प्रातिभिभिन्नत्वम्,
स्मृतेर्यथाार्थाया अपि प्रमागान्तरास्वीकारमयेन द्वावृत्तयेऽनुभवकशमिष्येत्स्वरसादतिव्याप्तेः स्थलान्तरमाह
एवमिति । लिङ्गेति । अव्याप्यस्यापञ्चमस्य वा धूम्रोपलब्धदेव्यास्थित्वेन पक्षधर्मत्वेन च परामर्शादित-
द्वयर्थः । लिङ्ग = साध्यम् । दैवगत्या = स्वमागमवशात् । स्थितेत्यादिद्विहमीहिः । धूमवद्गुणव्यति-
शेदकमित्यर्थः । तत्र लिङ्गस्याभावेऽपि प्रकृतनिर्वाह इत्याशयेनाह लिङ्गिमत्येव चेति । धूमवद्विशो-
रक्ये सति यद्विमाद्विशेषकमित्यर्थः । लिङ्गाभासे इति । इदञ्च लिङ्गोपहितलिङ्गिभ्रमानमताभिप्रायेण,
अन्यथा लिङ्गाभासभानस्यानुमिती प्रसङ्गेदेवाभावेन तद्वशे प्रमायनिषेधामहतेः । तद्वति = सामाना-
धिस्त्यमवगन्तेन तद्विशिष्टे । विशेषगाने प्रमायां चित्ता विशिष्टाने प्रमायानिर्वाहादिति भावः ।

वा यत्स्यात् तत्तु यद्यपि लिङ्गमासांशे न प्रमा, नया तद्वति लिङ्गिस्वरूपे, तथापि विशिष्टं तथाविधं गोचरयन्त्यास्तस्या बुद्धेलिङ्गान्तरवति केवले वा लिङ्गिनि बहुधादावप्यंशे विषये प्रामाण्यस्योक्तदोषापरिहारादिति । आभासकरणजत्वात्तद्विषयस्य यस्तु-

विशिष्टं = लिङ्गमासविशिष्टं तथाविधं = लिङ्गिनं गोचरयन्त्याः = तत्तदंशे तेन तेन सम्बन्धेन तत्तत्प्रका-
रिकाया इति यावत्, तेनापक्षधर्मं सामानाधिकरण्याव्याप्ये च व्याप्यादेशप्रसिद्धावपि न शक्तिः ।
बुद्धेरिति । अनुमितेरितिवृत्तम्, लिङ्गमासादिभ्य इत्यत्रादिषोपादानेन तादृशाधिपत्यादेशपि
सङ्ग्राह्यत्वात् । अनुमित्यादेरित्यभिधाने च गौरवात् । वस्तुतस्तु यत्कर्म्यदिशा तस्यानुमित्यन्तर्भावानि-
प्रत्येनेदमुक्तम् । लिङ्गान्तरवति लिङ्गिनि = सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन सखिलविशिष्टलिङ्गिविपक्षत्वा-
वच्छेदेन । एवं स्थितलिङ्गलिङ्गिनीत्युक्तायादिदमुक्तम्, लिङ्गिमास्येत्युक्तानुसारेणाह केवले इति ।
अंश-विषये = विषयामकांशे, तथाच बहुधादिरूपकैयलमिङ्गिविपक्षत्वावच्छेदेनेत्यर्थः । अपिना धर्मि-
समुच्चयः । नचैवं धर्म्यं ज्ञानमात्रस्य यथार्थत्वेन ज्ञावितोपपत्त्यर्थं धार्यं विपक्षमिति वाच्यम्,
धर्म्यं ज्ञानमात्रस्य यथार्थत्वेऽपि 'इदं रजतमिति ज्ञानं भ्रमो ननु प्रमे'ति सार्वज्ञीनम्यवहारेण प्रका-
रांशमादायैव भ्रमादाभ्रमवच्योर्गर्वादिप्रत्येक्षावितोपपत्त्यन्तधावनसाफल्यत्वात् । वस्तुतस्तु 'अंशेऽपि
विषये' इति धोजनया 'नक्षत्रीशिकमेव यथार्थत्वमपि र्वांशिकमपि'त्यर्थः स्वःसाध्यात् । प्रामाण्यं =
तद्वति तत्प्रकारकत्वम्, तन्नातिव्याप्तिदानस्य यथाश्रुते नाप्यशक्तिः । लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानाम्युपगमेना-
निकयापार्थमुक्तम्, तद्वन्भुवगमे तु सर्वान्शे एव यथाश्रुतं द्रष्टव्यम् । उक्तदोषः = प्रमालक्षणाति-
व्याप्तिः । नच-लक्ष्यत्वात्तानिष्प्राप्तिः, अनुमितित्वस्य व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानवरूपस्य
मानविशेषरूपस्य वा तत्र सम्भवदुक्तिकत्वादिति-वाच्यम्, दोषसमबहितजन्यज्ञानत्वस्याप्रामांस्वसमनै-
ष्यमिति सीमांसकमते तावच्च तस्य लक्ष्यतासम्भवः, उपपरामर्शस्य भ्रमत्वेन तत्र दोषस्यावश्यकत्वात्,
दोषाभावप्रयोजकत्वं च प्रमात्वे तन्मते तत्स्वतत्त्वान्वधानुषङ्गा आवश्यकम् । नापि तात्किमते, तेन
प्रमाया गुणजन्यव्योपगमेनानुमिती च यथार्थलिङ्गज्ञानस्यैव गुणत्वेन तस्य चाप्राप्तत्वादेन प्रमावानुप-
पत्तेः । अतएव व्याप्तिनिषिद्धप्रतियोगिकपक्षानुयोजिकसम्बन्धावगातिजान्जन्यं ज्ञानमनुमितिरिति
प्राज्ञः । मन्वेक्षरीयतादृशज्ञानमेव तत्र गुण इति तद्व्यवधानेनानुमित्यात्मकप्रमात्वोपपत्तिरिति वाच्यम्,
ईधरीयतादृशज्ञानजन्यज्ञानत्वस्यानुमितित्वं प्रति वा, प्रमास्यं प्रति वा, उभये प्रति वा प्रयोजकत्वम्,
भावे ज्ञानमात्रमन्वेक्षरीयतादृशज्ञानजन्यत्वेनानुमितित्वप्रसङ्गः, जन्मतानवच्छिन्नतन्मयताप्रधाने च प्रकृत-
मानेऽपीधरीयज्ञानजन्यताया जन्मतानवच्छिन्नतया नानुमितित्वस्यसम्भवः, द्वितीये ज्ञानमात्रस्य प्रमा-
त्यप्रसङ्गः, अतएव न तृतीयेऽपि । अथ तादृशज्ञानजन्यज्ञानवृत्त्यनुभवत्वात्तद्व्याप्तिप्रमात्यत्वेन प्रकृतज्ञान-
स्यानुमितित्वमवश्यं वाच्यम्, अतएव "वस्तुतो वदितमपि पर्वते यदि कश्चिद्व्याप्यं धूमं प्रवीण्य ततो
वदिप्रभुमितोत्ती"ति श्रुते एव प्रथम्युक्तप्रस्तावेऽन्यथापि, तदीयप्रमात्वोपपादनाय परं तादृशं भाग-
वज्ज्ञानं शरणाकर्शणीयम्, पर्वतो वदिमानितियथार्थानुमिति प्रत्येव 'पर्वतो वदिम्याप्यर्वा'नित्येताद्विप-
क्षज्ञानं शरणाकर्शणीयम्, पर्वतो वदिमानितियथार्थानुमिति प्रत्येव 'पर्वतो वदिम्याप्यर्वा'नित्येताद्विप-
क्षज्ञानं भागवज्ज्ञानस्य गुणत्वकल्पनाच्च नानिप्रसङ्गः, यथार्थानुमितित्वस्य प्रकृतज्ञाने तत्रापि सम्प्रति-
पत्तेः, अनुमानेति परस्परपक्षिद्वयया व्याप्यादिषट्कषट्कार्थावगातिज्ञानस्याप्येकज्ञानत्वस्या च न तद्विरु-
द्धताया भागवज्ज्ञानादृशज्ञानमादायानुमितिप्रसङ्ग इति चेन्नः प्रमात्वखण्डनशोधे वक्ष्यमाणदिशा प्रमायां
गुणजन्यत्वात्प्रामाणिकत्वेन दोषाभावप्रयोजकताया एव तत्र वाच्यत्वेऽप्रकृते च दोषस्य सत्त्वेन न प्रमा-
त्वापादने इष्टापायकज्ञान इत्याशयेनानिष्प्राप्त्यभिधानात् । अतएव स्वतत्त्ववादिमानेनैवादाहने आभा

भूतलिङ्गयादेरन्यत्वमेवेति चेन्न; विशेषस्यान्यत्वेऽपि तज्जातीयमात्रवत्तावभासांशे दोषा-
परिहारात् । सामान्यसम्बन्धकोटिनिविष्टत्वादिशेषस्य, तस्य च तत्रानवस्थितस्यैव
स्फुरणान्नैव दोष इति चेन्न; विशेषाप्रतिभासे सामान्यतस्तन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्याप्यभ्यु-
पेयत्वात्, देवदत्तयष्टदत्तसम्बन्धितासंशयेऽपि पुरुषसम्बन्धितया निश्चयवत् । सम्बन्धि-
विशेषस्य निर्लुण्ठितविशेषरूपतया च प्रवेशे व्याप्यादेरननुगमप्रसङ्गात् । सामान्यानुमा-

सकरणजत्वादिति । दोषघटितसामग्रीजन्यत्वादित्यर्थः । प्रकृतज्ञानस्येत्यादिः । तद्विषयस्य = प्रकृ-
तज्ञाने विधेयतया भासमानस्य । संस्तुभूतेति । विशेष्यवृत्तित्यर्थः । अन्यत्वमेवेति । तथा च त्वनि-
रूपितविशेष्यताध्यावृत्तिप्रकारकत्वेन प्रकृतज्ञानस्य भ्रमत्वमेवेति भावः । तज्जातीयमात्रवत्तावभा-
सांशे = बह्विधावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छेदेन । बह्विधेन रूपेण हि व्यापकता गृहीता न ॥ पर्वतावृत्तित-
द्वह्विधेनेति व्यापकत्वावच्छेदकबह्विधेनैवानुमिति विधेयस्य भागं युक्तम्, इतरविशेषबाधस्य लाघवस्य वा
सहकारेण हि कचिद्व्यापकज्ञानवच्छेदकरूपेणापि साध्यस्यानुमितौ भागमुपेत्ये न च प्रकृतेऽनुमातुं तथा,
तेन पूर्वं स्वपरामर्शस्य भ्रमत्वानवधारणात्, एवं च बह्विधमिति पर्वते 'पर्वतो बह्विमानि'त्याकारकधिया
कथं न यथार्थमिति भावः । सामान्येत्यादि । बह्विवादिसामान्यप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितसम्ब-
न्धिताध्रयघटकत्वादित्यर्थः । सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वादिति यावत् । विशेषस्य = तत्तद्व्यक्तिरूपविशेष-
स्यैव । तस्य = विशेषस्य । तत्रानवस्थितस्य = पर्वतेऽवर्तमानस्य । विशेष एव हि सामान्यधर्मावच्छिन्नः;
स च यदि पर्वतावृत्तिरेव प्रकृतज्ञानप्रकारतया तद्दोषजन्यत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पितः, तदा सामान्य-
धर्मावच्छिन्नतयाऽपि स एव भाषास्तु पर्वतवृत्तिरिति कथमुक्तधियो यथार्थत्वमित्यर्थः । विशेषाप्रति-
भासे = महानसीयत्वादिना बह्वैरुक्तव्यविषयत्वे । महानसीयबह्विधावच्छिन्नव्यापकताप्रहादिघटितसा-
मग्रीविरहदशापामिर्यादिः । अपिरेवकारार्थः । बह्विधावच्छिन्नविधेयताकत्वस्यैवेत्यर्थः । यत्र सामा-
न्यधर्मावच्छिन्नस्य कस्यापि न मन्त्रावः, यथा पुरोवर्तिनि रजतत्वावच्छिन्नस्य, तत्रान्यधाण्यातिवादिना
मयतां देशान्तरवर्तिन एव सामान्यधर्मपुरःकारेण भागकल्पनं युज्यते, यत्र न कस्यचित्सामान्यधर्माव-
च्छिन्नस्य मन्त्रावः, तत्र सामग्रीसत्त्वे सोऽपि कुतो न भाषातु, प्रकृतज्ञाने च दोषजन्यत्वेन विशेष्या-
वृत्तिविषयकत्वबह्विधावच्छिन्नव्यापकताप्रहयटितसामग्रीसत्त्वेन विशेष्यवृत्तिरपि बह्विः कृतो न भासेत,
नहि महानसीयत्वादिना विशेषोऽनुमितौ परिस्फुरति, येन विशेषान्तरस्य तद्विषयत्वमसम्भववृत्तिकं
स्यात्, अपि तु बह्विधेनैव, तथैव व्यापकताप्रहादिति भावः । देवदत्तेति । यथा घटादी देवदत्तीयत्वा-
दिना निश्चयसामग्र्यावदशायां पुरुषात्येनैव च निश्चयसामग्रीसत्त्वदशायां तेनैव रूपेण निश्चयस्तथे-
त्यर्थः । न च तत्तद्विधावच्छिन्नव्यापकताप्रहसम्बन्धः, स्थकज्ञानन्यात्, नवा पर्वतीयबह्विधं विना
तन्निष्ठस्वरूपायाः पर्वतीयधूमनिरूपिताया प्रहसम्भव इति लाघवज्ञानादिविहरे महानसीयत्वावच्छि-
न्नविधेयतास्य कथमनुमितिं दाशयेतापीत्याह सम्बन्धिविशेषस्येति । सामानाधिकरण्यानिरूपित-
सम्बन्धिताप्रदरित्यर्थः । तादृशाध्वस्य च व्यापके सामानाधिकरण्यस्य निरूपकतया, व्याप्ये च तदा-
धयतया । निर्लुण्ठित्यर्थः = सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वम् । तथा च सामान्यधर्मावच्छिन्नतया व्याप्याघट-
कत्वे इत्यर्थः । व्याप्यादेति वादिनाऽनुमितिष्याप्तिज्ञानयोः कार्यकारणभावो विरोधितः प्रतिषेधप्रति-
बन्धकभावश्च सदृष्टते । प्रातिस्विकरूपव्याप्यादेः पुरुषापुरैरपि ज्ञानासम्बन्धेन नेष्टापत्तिरिति भावः ।
यस्तु तस्तु 'यो बह्विरन्यथापि, तमेशात्र निर्दिष्टे' इति प्रावभिज्ञानानुरोधेन पर्वतवृत्तिबह्विधेव तादृशानु-
मिति विषयः, अनुभवान्ताये च कथानधिहारापरिगृह्यानुमितेः स्यादेव यथार्थत्वम् । एतेन-प्रमाये

नाभासे च संवादिनि विशेषान्यवत्ताकल्पनानवकाशात्, सामान्यसमवाययोरप्यन्ययोरैव प्रतिभासेऽन्यथाख्याति विहायासत्त्वपातिप्रवेशापातात् । तत्रत्यधर्मान्तरस्य जात्या तादात्म्यारोपस्तत्रेति चेन्न; तथापि धर्मिणि जातौ च प्रमात्वतादयस्यात्, संसर्गारोपनिमित्ताच्च तादात्म्यारोपानुपपत्तेः, परार्थानुमानाभासे हि प्रतिपादितपदार्थसंसर्गारोपकार-

दोषाभावप्रयोज्यरक्षान्यधानुपपत्त्या बहिर्त्वावच्छिन्नव्यापकताग्रहाधीनाया अपि प्रकृतानुमितेर्वह्न्येन पर्व-
तावृत्तिविषयकः श्रमेव कल्पनीयम् । किञ्च सर्वाणो एव प्रमात्वं दोषाभावप्रयोज्यम्, आंशिकप्रमात्वं तु सत्यपि
दोषे सम्भवत्येव, अन्यथा कुत्रै 'इदं रजत'मिति घटाभाववति पटवति च 'इदं घटप्रत्यवच्छे'त्यदिज्ञान-
र्यांशिकप्रमात्वं विलुप्तेत, एवं च प्रकृतज्ञानस्यांशिकप्रमात्त्वतोऽनुमितिसमस्यामस्तर्भावसम्भव इति-
दैश्यस्य नाशकातः । यत्र व्यक्तवन्तरमानकल्पनं नोदयमप्यामादयति तादृशस्थलेऽतिव्याप्तिमाह सामा-
न्यानुमानाभासे च संवादिनीति । गोत्वस्याप्यवृथीत्ववृथीयमित्यादिभ्रमजन्यगोत्वोच्छेदकव्यक्तिसा-
ध्यगोत्ववृत्तीयमितियधार्थानुमितावित्यर्थः । गोत्वत्वेनोपस्थितदशायां च तस्य सम्भवः । विशेषान्यवत्तेति =
पक्षावृत्तिगोत्वविषयकत्वेत्यर्थः । तथाच गोत्ववति गोत्वप्रकारकत्वेन तादृशानुमितेर्वाध्याप्यदोषजन्यत्वेन
चादृश्यत्वाद्गुणित्याप्तिरिति । समवायेन समवायव्याप्यभावत्वत्वाद् घट इति भ्रमाधीनानुमित्यभिप्रा-
येण, पृथक् पूर्वत्रापि सामान्यपदं समवायस्योपलक्षणम्, प्राचीनतार्किकमते तस्यैकावात्, तन्ना-
रव्यादिनवयमते तु तत्साध्यकानुमितावृत्तिव्याप्तिरप्रसाध्यकानुमित्यतिव्याप्तिरसमानयोगक्षेमा । तदन्वी-
कर्तृभ्रमते तु तत्साध्यकानुमितौ नातिव्याप्तिरसम्भवात् । अन्यथाप्यति = विशेषावृत्तिततो ज्ञान-
विषयत्वं विज्ञाप्य = अस्वीकृत्य । असाध्यवृत्तिप्रवेशः = असतः प्रकारतया ज्ञानविषयत्वस्वीकारः, तेन
प्राचीनान्यथावृत्तिमतेऽसतः संसर्गतया ज्ञानविषयत्वोपगमेऽपि न क्षतिः । प्रकृते तु सामान्यसमवा-
ययोः साध्यतया प्रकारतैवेति भावः । तत्रत्यधर्मान्तरस्य = गोत्वान्वयस्य गोवृत्तिधर्मस्य । तत्र = गोत्व-
व्याप्यवृथीत्ववृत्तिद्विमितिभ्रमाधीनः । तथाच तादृशभ्रमेण गोत्वमिच्छावृत्ततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नगो-
त्वत्वावच्छिन्नसाध्यताका 'इदं गोत्व'मित्यनुमितेरेव प्रसूयते. न तु गोपक्षिका समवायसम्बन्धावच्छिन्न-
गोत्वभाववच्छिन्नसाध्यकैति न तस्या याथावृत्त्यम् । यद्यपि गवावृत्तिधर्मे गवाधिकरणे च धर्मिण्यापि तादा-
त्म्येन गोत्वानुमितेर्भ्रमत्वसम्भवस्तथापि तत्र भ्रमसामग्रीमग्यादनं क्लृप्तं स्यादित्याशयेन तत्रत्यधर्मान्तर-
स्येत्युक्तम् । अपलक्ष्यग्रेदम्, गवान्तरस्यापि गोत्ववृत्तया तादात्म्येन तत्साध्यकतयापि गोत्ववृत्तीय-
मित्यनुमितेर्भ्रमवोपपत्तेः । तदन्वीयिकपरामर्शस्थले द्वाविनिव्याप्तिर्द्वितितेत्यस्यामे एव स्फोरणीयत्वात् ।
इदं गोत्वमित्युक्तानुमितेस्तादृशभावे एव भ्रमत्वं न तु धर्मिक्रान्तरीणीत्यनुसन्धेनाह धर्मिणीति ।
इदं गोत्वमित्युक्तानुमितेस्तादृशभावे एव भ्रमत्वं न तु धर्मिक्रान्तरीणीत्यनुसन्धेनाह धर्मिणीति ।
प्रमात्वेति । प्रमात्वापत्तात्यर्थः । ननु धर्म्यं कं नाम भ्रमे नाभ्रमत्वमिति भ्रमविशेषानुपाधनयै-
कत्वम्, तत्सम्बन्धिनि तत्प्रकरकानुभवत्वस्य तदंश एव प्रमात्वव्यवहारनियामकतैत्युक्तत्वाच्च, एवं च
गोत्वतादात्म्याभावेन एव तादात्म्येन गोत्वप्रकरणकनयोक्तानुभवस्य न गोत्वोऽपि प्रमात्वापादन-
सम्भवं, उत्तरोत्थांशिकप्रमायाः कृत्स्नत्वमवसम्भवेन तत्राव्याप्तिदानस्य नौचित्यं चेत्तत्परसादाह
संसर्गेति । समवायसम्बन्धावच्छिन्नगोत्व भावच्छिन्नप्रकारताकानुमितिकारणात् समवायसम्बन्धाव-
च्छिन्नगोत्वभाववच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभाववदवृत्तिवनिष्ठप्रकारताकवृथीत्वोत्तादिनिष्ठविशेषतावच्छि-
न्नप्रकारताकगोनिष्ठविशेषताकपरामर्शद्वित्यर्थः । गोत्वमिच्छावृत्तित्वविषयकपरामर्शस्यैव तादृशस्येन
गोत्वानुमिरवौपयिकत्वादिति भावः । परार्थानुमानाभासे इति । भ्रमात्मकपरामर्शयोगजनकतयाऽऽ-
भासीभूतवाचप्रविशेषरूपन्याये इत्यर्थः । अधीनत्वं कर्तव्यान्वयि सत्यर्थः । निरूपपरामर्शात्मकं हि

एकसम्भवात्, तथापि तत्र तादात्म्यारोपकल्पने च तथाग्रमनियमस्य निष्कारणत्वात् ।
कस्यचित्तत्र जातसंवादजातिसंसर्गममस्य मितौ का गतिः ? का वा गतिः सिद्धसाधने ?

संसर्गारोपकारणं व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया व्याप्तिप्रकारकट्टिचिवीत्वविशेष्यकज्ञानात्मकेन विशेष-
णतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेन जन्यम्, तच्च न्यायजन्यशाब्दबोधजन्यमिति परम्परयाऽधीनत्वमक्षतम् ।
प्रतिपादितपदार्थसंसर्गः = न्यायजन्यशाब्दबोधविषयीभूतो गोत्वनिष्ठव्यापकतावच्छेदकः समवायात्मकः
संसर्गः । न्यायस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नगोत्रभावावच्छेदकत्वेन विषयकशाब्दबोधजनकोपनयवाक्य-
घटितत्वे परामर्शस्यापि तादृशव्याप्तिविषयकत्वेन सम्बन्धेऽनुमितेरपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
रत्वमावश्यकम्, अन्यथातिप्रसङ्गादिति भावः । इदमुपलक्षणम्, स्वार्थानुमितिजनकपरामर्शस्यापि ताद-
ृशव्याप्तिविषयकत्वेऽनुमितेस्तादृशप्रकारताकञ्जस्यानपलपनीयत्वात्, एवञ्च भ्रमजन्याया गति गोत्वसाध्य-
कानुमितेः सर्वशेषे यथाव्यर्थेन प्रमात्वापत्तिरिति । नथापि = निरुक्तसंसर्गारोपकारणसत्त्वेऽपि । तथाग्रम-
नियमस्य = तत्संसर्गकज्ञानत्वे तत्संसर्गकज्ञानकारणत्वव्याप्तेः । निष्कारणत्वात् = अभ्रामाणिस्त्वापा-
तात्, तथाचाभ्यन्तरे संसर्गाभ्यन्तरज्ञानसामाध्या अपरसंसर्गकज्ञानजनकत्वापत्तिः । ननु दोषजन्यज्ञानत्व-
स्याप्रमात्वस्याप्यत्वान्यथानुपपत्त्या क्वचित्संसर्गाभ्यन्तरज्ञानसामग्र्या अपरसंसर्गज्ञानजनकत्वमास्ताम्,
दोषसमयहितसामग्र्याः शक्तिविषयांससम्भवाच्चेत्यत आह कस्यचिदिति । जातसंवादः = अनुप-
सायविषयीभूतः समवायेन गोत्रप्रकारकबोधस्य तादृशपुरुषस्येत्यर्थः । तथा च समवायेन गोत्रप्रका-
रकतयाऽनुपपन्नसंज्ञमानानुमितावित्यर्थः । अनुपपन्नसायस्य प्रामाण्यनियमाज्ञात्र कुक्कल्पनावकाशः ।
प्रकृतज्ञानस्य यथार्थत्वेऽपि 'भ्रमस्ये'त्यभिधानं तस्य दोषजन्यतया प्रमात्वानन्तर्भावमिमात्रेण, तदभा-
ववति तत्प्रकारकत्वरूपं भ्रमत्वं तु नात्र विवक्षितम् । गतिः = प्रमात्वापत्तिपरिहारोपायः । अतिव्याप्य-
न्तरमाह का वेति । सिद्धसाधने = तत्र तत्प्रकारकनिश्चयानन्तरं तत्र तत्प्रकारकानुमितौ । तस्या यथा-
र्थाया अपि आभासकरणजन्यतया प्रमात्वे नेष्टापत्तिः, कृतप्रमानन्तर्भावमिति । इदञ्चापाततः, तथाहि-
सिद्धौ सत्यां पक्षताया विरहेण हेतोरपक्षधर्मतया स्वरूपासिद्धिर्वा पक्षविशेषणाप्रतीत्याऽऽश्रयासिद्धिर्वेति
सा हेत्वाभास इति प्राचीनमतम्, अनुमितिं तदेतुज्ञानं वा प्रति साक्षाद्विरोधिन एव हेत्वाभासत्वेन
निर्देशे स्याद्यथाप्यपक्षगोविषयकतयैवानुमितिविरोधित्वेन साक्षादन्तर्भावत्वेन हेत्वाभासत्वाभावेऽपि
तत्र हेतुर्दोषमभ्रममेवेति मणिकारादिमतम् । स्वन एव तत्त्वानुमितिविरोधित्वमिति च मतान्तरम्,
मतेषु चैषु सिद्धयन्तर्गतानुमितेरसम्भवदुक्तिरुत्वेन कथं तत्रातिव्याप्तिः । अनुमित्सासद्भावे ॥ सिद्धसा-
धनमदोष एव, इष्टविषयतावच्छेदकरूपेण सिद्धेरसद्भावात् । पक्षता नानुमितिहेतुरिति वदतां प्राभाक-
राणां वेदान्तिनाञ्च मते सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वेनार्थान्तरविधयेन च कथयामुद्भावनीयत्वेन तदुत्तरोप-
चाया अप्यनुमितेरदुष्टकरणजत्वेन प्रमात्वकतया कथमतिव्याप्तिः । “प्रत्यक्षादी वायेन न ज्ञानं प्रति-
बध्यते, किन्तुपक्षज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते, अनुमितौ नृपतिरेव प्रतिबध्यते”- इति मय्युक्तविभागस्य द्रष्ट-
व्यप्रमाणकत्वेन विनयेमात्रमनोरक्तत्वेनार्थान्तरतीयताया अनौचित्येन च सर्वत्रैव बाधादिभिरप्रामाण्य-
मेव ज्ञाप्यते उत्पन्ने ज्ञाने, उत्पत्तिस्तु न कापि प्रतिबध्यते इति मते यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयवत्या-
पकोऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वाभावात्तथाविषयकबोधभावावस्थादशविशिष्टस्य हेत्वाभासतत्पुनरेवप्राभाणि-
कत्वेन प्रकृतोऽनुमित्युपपत्त्युपगमेऽपि सिद्धेरप्राप्ताप्राण्यपक्षत्वेन तत्र दोषता न सम्भवदुक्तिकेति कथम-
नुमितावतिव्याप्तिरिति कृत्स्नं विस्तरेण । तत्र = उक्तानुमितौ । अन्यत्वरूपनाराया = विशेष्यादुक्तिरपि-
विषयकवच्छिन्नतायाम् । तथात्वे च = उक्तानुमितेः प्रमात्वोपगमे च । यथार्थग्राहितया = प्रमितिजनक-

तत्राप्यन्यत्वकल्पनायां सिद्धत्वव्यापातात्, तथात्वे च हेतुभासस्यापि यथार्थगाहित-
योक्तृनिमित्तस्य व्यभिचारेणान्यत्राप्याभातेऽन्यप्रतिभासकल्पनाया निर्निमित्तत्वात् ।
सिद्धसाधनमितरेषु वाऽव्यवच्छेदान् । इति खण्डने तत्त्वानुभवत्वखण्डनम् ।

अथ याथार्थ्यखण्डनम् ।

यथार्थानुभवः प्रमेत्यप्युक्त्यर्थम् । यथार्थत्वं हि तत्त्वविषयत्वं वा ? अर्थसदृशता
शा स्यात् ? नायः, पूर्वं निरस्तत्वात्, नापि द्वितीयः, व्यभिचारिणोऽपि प्रमेयत्वादिनाऽर्थ-
सादृश्येन प्रमात्वापातात् । ननु ज्ञानविषयीकृतरूपेण सादृश्यं विवक्षितम्, तच्च-प्रमेयत्वा-
दिरूपस्य व्यभिचारिण्यपि प्रकाशसम्भवेन तथाप्यतिप्रसङ्ग इति-याच्यम् ; प्रमेयत्वाद्यर्थे
प्रकाशमानं विषयीभूतधर्मान्तरापेक्षया व्यभिचारिणोऽपि प्रमात्वाभ्युपगमादिति ; नैनद्यु-
क्तम्, प्रकाशमानेन रूपादिसमवायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसादृश्यानभ्युपगमेऽपि तत्र
नदीयप्रमात्वाङ्गोकारादिनि । प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यमनुभवस्य
विवक्षितम्, अर्थस्य च यथा समवायाद्वर्णं विशेषणीभवति तथा विषयभावाज्ज्ञानस्यापि
नद्वितीयेषु भवत्येवेति चेन्न ; एवं हि पुरोवर्तित्वादिना रूपेण तथाभाससम्भवात्पुरोवर्तिनीं
शक्तिं रजततयाऽद्यगाहमानं ज्ञानं प्रमा स्यात् । न च याच्यमिष्यते एव सा प्रमापीति न

तथा । उक्तनिमित्तस्य व्यभिचारेण = दोषजन्यज्ञानत्वेऽप्रभासवशात्प्रमेयभावेन । अन्वयप्रामांसे = प्रमात्मक-
परामर्शजन्यानुमितौ । सिद्धसाधनमितरेरिति । प्रकाशान्तरेण दूषमभिदुष्कात्प्रसादेव दृष्टव्यम् ।
ज्ञानविषयकयथाभेदान्नामप्रसौख्यार्थः । “अनुपलब्धेऽर्थे तत्प्रमाणमिति” वारमपेक्षान्नादृशात्विषयकस्यैव
दोषस्य प्रमात्वेन ज्ञानविषयकस्य यथार्थस्यापि स्मृतिवदप्रमात्वेन तार्किकोक्तक्षेत्रमाश्रम्य तत्राति
व्याप्तिः । अन्यथा स्मृतिग्राह्यत्वेऽनुभवस्वोदाहृतं प्रमात्वस्य चारिभाषिकतां प्रयुञ्जीत । स्मृतौ व्यापत्तये
तदर्थेणः प्रमाणात्तरभाषितिरिति चेत्सादृश्यतो विषयतात्त्वानुयोगितास्वप्रतियोगितावादीनि । ह्युसातिरिक्तो
कस्यकस्य भवती न यदि कापि हानिः, तर्हि प्रमाणात्तरस्वोक्तरेणापि न सा स्यादिति शिवम् । इति
खण्डनशारदायां तत्त्वानुभवरखण्डनम् ।

यथार्थेति । यथासदृश्यं पदार्थाततिवृत्तिसादृश्यार्थकताभिप्रायेण विरूपद्वयम्, योग्यता-
र्थास्योः प्रकृतेऽसम्भवात् । व्यभिचारिणो भ्रमस्य । प्रमेयत्वादिनेनेति । अभेदस्त्वार्थाः सादृश्या-
न्वया । व्यभिचारिणि प्रकाशेति । भ्रमनिरूपितविषयत्वार्थः । विषयीभूतधर्मान्तरविषयकत्वावच्छेदेन
भ्रमवत्त्वतोऽपि प्रमेयत्वादिविषयकत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभ्युपगमादित्यर्थः । रूपादीनि । स्वचितोऽप्यता-
निरूपितप्रकारताश्रयधर्मवत्त्वतो ज्ञानस्य यथार्थत्वविवक्षायां रूपसमवायी घट इति ज्ञानेऽव्याप्तिः रूपसम-
वायिरूपसादृशधर्मवत्त्वाभावादित्यर्थः । इदमुपलक्ष्यम्, अर्थं घट इत्यादिज्ञानेऽपि दृष्टव्याव्याप्तिः,
यथारूपसादृशधर्मवत्त्वाभावादित्यर्थः । इदमुपलक्ष्यम्, अर्थं घट इत्यादिज्ञानेऽपि दृष्टव्याव्याप्तिः,
प्रकारतावच्छेदेन भ्रमवायसम्भवेन ज्ञाने घटत्वविरहान् । उक्तधर्मवैशिष्ट्यं न प्रकारतावच्छेदकसम्भवेन
विवक्षितम्, अपितु विषयतासम्भवेनेति शङ्कते प्रकाशेति । अथ च तद्विशेषकत्वावच्छिन्नतत्प्रकार-
कत्वे एव पर्यवसानं दृष्टव्यम् । शुभौ “पुरोवर्ति रजत”मिति ज्ञानस्य पुरोवर्तित्ववच्चुक्तिविशेषकत्वावच्छि-
न्नपुरोवर्तिवत्प्रकाशत्वेन तत्रानिग्राह्यमिहाह पञ्चमिति । तथाभावे विषयत्वम् । व्यभिचारोदना-अनि-
त्याप्युक्त्यर्थम् । प्रमायामिति । अनुभवत्वं प्रमात्वस्याप्यं स्थानं, प्रमात्वसमीप्यर्थं स्यादिति यावत् ।
यदि तु ज्ञानमात्रस्य धर्मवत्त्वे प्रमात्वेऽपि तद्विशेषकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वं तदर्थं याथार्थ्यमिति नामाथ

व्यभिचारचोदनेयं युक्तिमतीति; यथार्थताविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अनुभूतिः प्रमेत्युक्ते एव हि तावन्नास्त्यतिप्रसङ्गः, सर्वस्य व्यभिचार्यनुभवस्यान्ततोऽन्यथाप्यातिवादिनये धर्मिण्यपि प्रमात्त्वसम्भवेन प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्थैर्यात् । यदि त्वंशतोऽपि व्यभिचारिण्यां मा लक्षणं गमदिति चेत्तसि निधाय यथार्थत्वविशेषणं प्रयुक्तं तदा न युक्तम्, उक्तदोषात् ।

यथार्थरदम्, तदा तावानुभववत्प्रसङ्गोपक्रमे “अत्रिगुरवस्तद्वदार्थत्वप्रसङ्गेने”ति पङ्क्तिभ्यास्याया-
मुक्तमनुसन्धेयम् । व्यभिचारिण्यामिति । प्रतोताविनिर्देशः । उक्तदोषादिति । तदाह इत्यत्रेनाभि-
मताया आक्षिप्तप्रमाया उक्तलक्षणाक्रान्ततयाऽनिन्यासेतिरयं । अप्राहुः—स्वाधिकरणावृत्तिनिष्ठप्रकारता-
निरूपिता या या विशेष्यता तत्तद्विरूपकत्वं सर्वशो यापार्यम् । स्वाधिकरणावृत्तिं च स्वाधिकरणनि-
रूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिस्वाभावः, तेन सम्बन्धसामान्येनावृत्तिगगनादिनिष्ठप्रकारता-
निरूपितविशेष्यत्वानिरूपकत्वमादाय ‘इदो यद्विमानि’त्यत्र नातिप्रसङ्गः । न च—गुणः संयोगेन घटवा-
निति ज्ञानस्य प्रमात्त्वापत्तिः, गुणनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति—वाच्यम्; प्रकारता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वीयस्वरूपसम्बन्धेन स्वाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्याभावः प्रकारताभ्यर्थधर्म-
विवक्षणीयः, तथा च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वीयस्वरूपसम्बन्धस्य गुणनिरूपितवृत्तित्वव्यधिकरणतया
नोक्तापत्तिः । अथ घटत्वप्रतियोगिकसमवायेन पटत्ववान् पट इति ज्ञानस्य प्रमात्वं स्यात् प्रकारतावच्छेदक-
समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वीयस्वरूपसम्बन्धेन पटनिरूपितवृत्तित्वस्य पटत्वे सत्त्वात् । न च—प्रका-
रतानिरूपितसंसर्गनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छे-
दकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपकसंसर्गनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवृत्तित्वीयस्वरूप-
सम्बन्धेन स्वाधिकरणनिरूपितवृत्तिस्वाभावे विवक्षणीयः, तथाच प्रकृते उक्तपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकं
घटत्वप्रतियोगिकत्वसमवायत्वनिष्ठद्वित्वं तदवच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकघटत्वप्रतियोगिक-
समवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवृत्तित्वीयस्वरूपसम्बन्धस्य तज्ज्ञानीवविषयताश्रयपटनिरूपितवृत्तित्व-
व्यधिकरणतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तद्विशिष्टवृत्तित्वाभावस्य पटत्वादिरूपप्रकारे सत्त्वालो-
कापत्तिरिति—वाच्यम्; गुणीयसंयोगेन घटवान् गुण इति ज्ञानस्य प्रमात्त्वापत्तेः, तज्ज्ञानीयप्रकारता-
वच्छेदकतावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकगुणप्रतियोगिकत्वसंयोगत्वनिष्ठ-
द्विबाधवच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकतावच्छेदकताकवृत्तित्वाप्रसिद्धेः स्वपदेन ज्ञानान्तरीयविष-
यताया एव धरणीयत्वादिति चेन्न; स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकतानिरूप-
कीयस्वरूपसम्बन्धेन स्वाश्रयनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य विवक्षणीयतया गुणप्रतियोगिकत्वसंयोगत्वनिष्ठता-
दशपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकीभूतद्विबाधवच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपकीभूता या संस-
र्गविषयावच्छेदकता तन्निरूपकत्वस्य वृत्तित्वेऽप्रसिद्धावपि तज्ज्ञानीयघटत्वावच्छिन्नप्रकारतायां प्रसिद्धे-
स्तादृशप्रकारत्वीयस्वरूपसम्बन्धस्य वृत्तित्वन्यधिकरणतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाधिकरणनिरू-
पितवृत्तित्वाभाववदधटनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपके प्रोक्तज्ञानेन जनिन्यासेः । अथ तद्व्यक्तित्वा-
दिना घटत्वादिज्ञानं विशेष्यीकृत्य जायमाने विषयितासम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारकज्ञाने प्रमात्वं
स्यात्, तज्ज्ञानीयोकज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिरूपितसंसर्गनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छे-
दकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकीभूतं यदिष्यतात्वनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं तदवच्छि-

प्राप्तियोगिताकपर्याप्तिसम्बन्धेदृक्मानिरूपकसंमर्गनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकविषयित्वात्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्ति-
 श्चीयस्वरूपसम्बन्धेन विरोध्यताश्रयतादृक्ज्ञाननिरूपितवृत्तित्वस्य घटाद्यादिरूपप्रकारे सत्येन स्यपदेन
 तादृशविरोध्यताया अत्राश्रयोपादानत्वात् । नच-निरूपकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयाश्रयनिरू-
 पितनिरवच्छिन्नवृत्तित्वाभावावच्छिन्ननिर्वाच्यप्रकारतानिरूपितविरोध्यत्वानिरूपकत्वं विवक्षणीयम्, तथा
 च विरोध्यताश्रयोक्तज्ञाननिरूपितविषयितासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य घटत्वे सत्येऽपि तद्वृत्तित्वं तद्व्य-
 क्तिवावच्छिन्नं ननु निर्वाच्यमिति स्वपदेन तादृशविरोध्यत्वोपादानं शक्या, प्रकारतायां निर्वाच्यप्र-
 त्यवितोषणं तु घटश्रयणेन घटत्वावगाहज्ञानविशेषकस्य विषयितासम्बन्धेन घटावगाहेन घटावप्रकारक-
 ज्ञानस्य सहप्रधार्यम्, अन्यथा तस्य विरोध्यताश्रयज्ञाननिरूपितनिरवच्छिन्नप्रतियोगितायावदवच्छिन्नवृ-
 त्तिरतानिरूपितविरोध्यतानिरूपकत्वेन स्यादसहप्रह इति-वाच्यम् इदो वद्विमानिति ज्ञानस्य प्रमाया-
 पत्तेः, तदीयवद्विनिष्ठप्रकारतायां निरवच्छिन्नत्वामायेन ज्ञानान्तरीयनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविरो-
 द्यत्वानिरूपकत्वस्य नच सद्भावादिनि चेन्न, स्वाश्रयनिरूपितवृत्तित्वानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानि-
 रूपिता या या विरोध्यता तत्तदनिरूपकत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, उक्तज्ञाने स्वविरोध्यताश्रयज्ञाननिरूपित-
 वृत्तितानवच्छेदकवद्विवावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविरोध्यतानिरूपकत्वात् । सत्येनानागतव्याप्तेः । वृत्तित्वा-
 य प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना, अन्यथा वद्विवादेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तादिरूपितवृत्ति-
 तावच्छेदकत्वेन तदनवच्छेदकगमनवाच्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितज्ञानान्तरीयविरोध्यत्वानिरूपके उक्तज्ञा-
 नेऽतिशयोक्तितादृक्त्वस्यात् । वृत्तिवावच्छेदकत्वाभावाच्च न स्वरूपसम्बन्धेन, किन्तु स्वनिरूपितप्रकारता-
 निरूपितसंसर्गतानिरूपितवच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितारूपपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानु-
 योगिताकपर्याप्तिसावच्छेदकतानिरूपकसंसर्गतानिरूपकनिरूपितावच्छेदकत्वोपस्यस्वरूपसम्बन्धेन, स्वविरो-
 द्यता, इदो वद्विमानित्यत्र संयोगावगतेऽस्यावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिसावच्छेदकतानिरूपकसंयोग-
 निष्ठसंसर्गतानिरूपकप्रकारतानिरूपितावच्छेदकत्वोपस्यस्वरूपसम्बन्धेन हृदयनिरूपितवृत्तित्वावच्छेदकत्वाभा-
 ववद्विनिष्ठमित्यनन्तरिसङ्गः । एतच्च वृत्तित्वा प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना न विवक्षणीया, तेन गुण-
 संयोगेन घटवानितिव्याप्ते विरोध्यताश्रयगुणनिरूपिततादृशवृत्तिवत्त्वाप्रसिद्धत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । उक्त-
 संसर्गे तादृशसंसर्गतानिरूपकनिरूपितवत्त्वेन प्रवेक्षेन निरूपकपदेन प्रकारतायां शक्योपादानत्वेन च
 गुणवत्संयोगेन घटवान् गुण इति शब्दे गुणप्रतियोगिकत्वसंयोगत्वनिष्ठवृत्तावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्ति-
 कावच्छेदकतानिरूपकसंसर्गनिष्ठवच्छेदकतानिरूपकवृत्तित्वव्याप्तिप्रसिद्धत्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति ।

अत्रोच्यते-तद्विगदु कलविक्रमं लब्धं दूषणं पतति नैव यद्वच ।

निर्नरदु प्रयतो न महीयात् दूषणस्य भणितिः कियतोऽपि ॥

न च नातिव्याप्तिः, स्वरूपतो रजनवादिप्रकारताकस्य तद्व्यक्तित्वादिना घटाद्याद्विज्ञानविरोध्य-
 कस्य स्वरूपतो विषयितया घटावप्रकारताकस्य च अमरस्य धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविरोध्यत्वानिरू-
 पकत्वेन तत्र तस्या अवयवमात्रम् । स्वाश्रयनिरूपितवृत्तित्वानवच्छेदकधर्मेतरधर्मानवच्छिन्नप्रकारतानि-
 रूपितविरोध्यत्वानिरूपकत्वविवक्षायां भुक्तधर्मोपविरोध्यताविरूपकप्रकारतायास्तादृशधर्मेतरधर्मानवच्छि-
 न्नावेनातिव्याप्तिवारणेऽपि 'अयं घट' इत्यादिप्रमायाः स्वरूपतो घटत्वप्रकारिकाया अपि तादृशप्रकारता-
 कविरोध्यताकत्वेनात्राप्यवपत्तेः । निखिलधर्मोपविरोध्यतानां प्रातिस्विकरूपेण स्वपदेनोपादानासम्बन्धेन
 कतिपयधर्मोपविरोध्यतानामुपादाने भ्रमान्तरेषु तदनिरूपकेऽतिव्याप्तेर्नृत्तित्वाच्च । एवं तादृशविरोध्य-
 तानिरूपकत्वघटोपमाभावादिप्रमादायापि, तद्विचारणाय प्रकारान्तरानुसृतिस्तु स्मृतिस्मृत्यान्वयान्वयान्वाभा

वखण्डने निवेदितदोषभावामनवस्थामनापाद्य न शाम्यति । एवं तादृशनिरूपकत्वात्पन्ताभावं कालिकेन
 स्थापयित्वापि, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशात्यन्ताभावत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणताविवक्षा
 तु लक्षणापर्यवसानं प्रसूते इति द्रष्टव्यं लक्षणसामान्यखण्डने । न च नाभ्यासिः, उत्तरीत्यैव वृत्तितानवच्छेद-
 कत्वस्यातिप्रसक्तत्वेन तस्या दुर्बोत्त्वात् । न च नासम्भवः, लक्षणघटकविशेष्यतानामनुगमकानतिप्रसक्त-
 रूपविरहेण तत्तद्विरूपकस्यात्यन्ताभावामनन्तानां कापि प्रमातुमशक्यत्वेन तस्यापि ध्रौव्यात्, एतावत्पदा-
 र्थानजानतोऽपि प्रमात्वव्यवहाराच्च, एतस्येतरभेदानुमापकत्वे व्यवहारीपरिकस्य लक्षणान्तरस्य वक्ष्य-
 त्वापाताच्च । न च नाभाश्रयादिः, विशेष्यताश्रयत्वादिकं वैज्ञानिकमतिप्रसक्तमिति वास्तवत्वं तत्र विवक्ष-
 णीयम्, भ्रमे विशेष्यतुयोगिकार्थसंसर्गावगाहनोपगमे तु नितराम्, वास्तवत्वं च प्रमात्वायदितं दुर्वच-
 निति व्यक्ताशामाश्रयान्योन्याश्रयौ, प्रमात्वनिरणयस्य स्वनिर्णयाधीनवास्तव्यनिरणयाधीनविशेष्यता-
 श्रयत्वादिनिरणयाधीनत्वात्तु अकमपि । अनवस्था तु नैव । एवं घटत्वप्रतियोगिकसमवायेन पटत्ववा-
 यद इति प्रतीतिः प्रमात्ववाराण्य संसर्गतावच्छेदकतापर्याप्तेरवश्यं निवेदनीयतयापि सा, समवायाव-
 वृत्तिव्यतिशिष्टावच्छेदकता समवायत्वे पर्याप्तेति प्रतीत्या समवाय-वगसैकत्वस्याप्यनुयौगितायवच्छेदकतया
 शेषोपादानत्वादित्यास्तित्त्वस्था मा भूदित्यवच्छेदकतात्वेतरानवच्छिन्नत्वेनावि पर्याप्तिप्रतियोगिताया
 विवक्षणीयत्वात् । अधिकं, तुक्तम् । विशेष्यतादीनां लक्षणघटकानां यथासम्भवं स्वरूपसम्बन्धविशेषा-
 र्थकताया अखण्डोपाधिताया बोधगन्तव्यत्वेन स्वात्माश्रयान्योन्याश्रयौ सुप्रतीताविति । न च नापि
 द्वाभ्याः, स्वाश्रयनिरूपितवृत्तितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वरूपं भ्रमत्वं
 युक्तलक्षणप्रतियोगि, न च हृदो यद्विमानित्यत्र यद्विनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं हृदनिष्ठविशेष्यतायां हृद-
 वद्भ्योः सम्बन्धमन्तरा सम्भवति, न च सम्बन्धस्य सम्बन्धात्मकत्वं प्रामाणिकम्, एवं न स्वीयमित्य-
 नुभववाधानम् । नचासौ सम्बन्धोऽतिरिक्तः सन्, तथा सति व्यधिकरणप्रकारकत्वस्यापि दुर्निरूपत्वेन तत्र
 भ्रमत्वमाहतेः । वक्ष्यते पाधिकम् । नचासावसन्, तथा सति सदसतोऽवरागानुपपत्तेः सम्बन्धिनोरप्यस-
 त्वस्यैव वक्तव्यत्वेन बहिर्भूतप्रवेशापत्तेरिति । एतेन-विशेष्यताविशिष्टप्रकारताशून्यत्वं सर्वांशे प्रमाणम्,
 वैशिष्टयञ्च स्वनिरूपितत्वस्याश्रयनिष्ठाधिकरणतानिरूपकताविशिष्टान्यत्वोभयसम्बन्धेन, अत्र वैशिष्टयञ्च स्वा-
 वच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्यत्वेन वच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्ववृत्तित्वेति सम्बन्धश्चतुष्टयेन,
 स्ववृत्तिरत्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, विशेष्यताश्रयहृदनिष्ठाधिकरणतानिरूपितप्रलनिष्ठ
 निरूपकताविशिष्टा जलनिष्ठा प्रकारता तद्वत्त्वं यद्विनिष्ठप्रकारतायामिति सैव विशेष्यताविशिष्टा तच्छु-
 ब्यत्वं हृदो जलवानिति ज्ञाने एवेति नाप्रसङ्गालिप्रसङ्गौ । सम्बन्धश्चतुष्टयान्तर्गतप्रथमसम्बन्धानिवेशे
 हृदो यद्विमानितिज्ञानीयविशेष्यतानिरूपितवद्विनिष्ठप्रकारतायां हृदनिष्ठाधिकरणतानिरूपितकालिकस-
 म्बन्धावच्छिन्नवद्विनिष्ठनिरूपकतायाः सामानाधिकरण्यादिसम्बन्धव्रण्येण सत्त्वात्तदवशिष्टविशेष्यतायाः स्वप-
 देनोपादानानुपपत्तेर्यतो गणनवानितिज्ञानीयघटनिष्ठविशेष्यताया एवोपादेयतया तद्विशिष्टप्रकारताशून्य-
 तया हृदो यद्विमानितिज्ञानेऽनित्यासिः । द्वितीयसम्बन्धानिवेशे गुणवनिष्ठनिरवच्छिन्ननिरूपकतायाः
 परितिएसम्बन्धैर्द्रव्यवनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतायां सत्त्वात्तदवशिष्टप्रकारत्वानिरूपके गुणो द्रव्यमितिज्ञाने-
 नित्यासिः । न च निरवच्छिन्ननिरूपकत्वप्रकारत्वयोरवच्छेदकाप्रसिद्धा न द्रव्यवनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकार-
 तायां तादृशनिरूपकतावैतिह्यमिति चाप्ययम्, घटो द्रव्यमिति ज्ञानसङ्ग्रहाय स्वानवच्छेदकत्वस्यावच्छे-
 दकतासम्बन्धेन स्वाभाववत्त्वरूपस्य वक्तव्यत्वात्, अन्यथा विशेष्यताश्रयघटनिष्ठाधिकरणतानिरूपकता-
 विशिष्टा द्रव्यवनिष्ठा प्रकारता न भ्यान्, निरवच्छिन्नत्वात् । तृतीयसम्बन्धानिवेशे स्वरूपनां घटत्वव-

अव्यभिचारिणं चांशमननुदध्य तदीयाप्रमितकोटिनिक्षेपसाहसिकयादविभ्यता किमव्यभि-
चार्यशानुराधेन व्यभिचार्यशस्यापि प्रमाकोटिनिवेशनमेव नाध्यवसीयते भवता, शक्यन्ते
ह्यनुभूतित्वज्ञानत्वादयस्तादृगभिप्रायेण लक्षणीकर्तुम् । यदि न बाध्यार्थांशो धारवाध्यां-
शेऽप्यप्रमैव तदा सौध्राप्रकुम्भादिवत् दूरत्वात्तुहिनद्युतिविद्युदादिपरमाग्राहणादव्य-
विनं च तावत्परिमाणग्राहणादल्पपरिमाणमुल्लिखत्प्रत्यक्षं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धमप्रमा
स्यात् । यत्र च लब्धं देशकालालोकादिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य समस्ततावदर्थप्रवृत्ति-
सामर्थ्योदाहरणं येन नन्वप्रामाण्यं मन्यसे । यदि चांशो बाधादबाधेऽप्यंशे तद्वोचमिथ्यात्वं
समर्थयसे तदा यदर्थजातीयं बाध्यं तदर्थजातीयमबाध्यमपि मिथ्येति मन्यमाने किमुक्तं
ते स्यादव्यय लोकप्रसिद्धप्रमोदाहरणस्यागात् ।

दुपःसद्माह्वान् । प्रमासामान्यलक्षणेन तत्सद्माह्वानानुपगमे आह अव्यभिचारिणमिति । तदीया-
प्रमिनि कोटिनिक्षेपः = उक्तज्ञानस्याप्रमात्वापगमः प्रमाकोटिनिवेशनम् = प्रमात्वाश्रयता । नेति । तथा
च विनिगमनाविरहात्प्रमात्वाप्रमाशोभयमपि तत्राश्रयेमिति भावः । यथार्थं स्मृतैर्लक्ष्यताभिप्रायेण ज्ञान-
त्वेति । आदिपदेनागृहीतासंसर्गकधर्मविषयकैकज्ञानत्वं सविषयकव्यञ्ज गृह्यते, इच्छादौ याचिन-
मण्डनन्यायेनैव सविषयकव्यव्यवहारेर्नातिप्रसङ्गः । नायं घट इति यथार्थज्ञानमिदं प्रदायार्थमिति घटत्व-
प्रमात्वं नालम्ब्येत्याशयेनागृहीतासंसर्गकेति । तादृगभिप्रायेण = भाषिकभ्रमरवधतोऽपि प्रमात्वाभिप्रा-
येण । बाध्यार्थांशः = याकिञ्चिद्विषयकत्वावच्छेदेन भ्रमरत्ववती । सौधो राजसद्वनम् । दूरत्वात्परमाग्रा-
हणात्तावत्परिमाणग्राहणादित्यत्र पूर्वपूर्वदोषोत्तरोत्तरं प्रति हेतुता । तुहिनद्युतिः = चन्द्रमाः । विद्युदादीति
द्वितीयागमम् । अव्यविनं च = अन्यत्राव्यविनम्, तेन चन्द्रादेरप्यव्यवित्वेन नासङ्गतिः । यद्यपि
सौध्राप्रकुम्भादिप्रशब्दे प्रमात्वाप्रसिद्धेन तद्विषयं दृष्टान्तोक्त्य चन्द्रादिप्रत्यक्षेऽस्यासिद्धान्तमुचितम्,
तथाप्युक्तिवैचिर्म्यार्थमेवेदम् । अनल्पपरिमाणोऽत्र परिमाणत्वागाहितयाशिकभ्रमरत्वमुपोद्धृत्य च
दृष्टान्तोपन्यासः । प्रमात्वेनेति । कचिदंशे इत्यादिः । अप्रमा = सर्वांशेऽप्रमा । सर्वांशे प्रमाया एव
लक्ष्यतामुपेक्ष्याप्याह पथेति । तावदर्थसामर्थ्येति । तज्ज्ञानीयविषयताश्रययावद्विषयकसफलप्रवृत्ति-
जनकत्वेत्यर्थः । उक्तजलादिज्ञानं कापि जने स्वीययावद्विषये संवादिप्रवृत्तिजनकमिति न शक्यमुदाह-
तुम् । प्रवृत्तिपर्यन्तं कालादेर्जलादिज्ञानविषयस्थानवस्थितत्वं सूचयितुं न्यक्तिपदं व्यक्तविशेषपरम् ।
स्वतःप्रमात्वावादेऽपि नङ्गति तत्प्रकारकत्वादिरूपमेव प्रमात्वं स्वाश्रयज्ञानविषयकप्रथमज्ञानेन गृह्यते ननु
सर्वांशे प्रमात्वम्, तज्ज्ञानप्रयोजकसामग्रीविरहादिति व्यक्तमन्यत्र, एवञ्चानेकविषयकोक्तज्ञानस्य सर्वांशे
प्रमात्वं स्वीययावद्विषये सफलप्रवृत्तिजनकत्वेनैव ग्राह्यम्, जनकत्वञ्च बोधधानम्, स्वीययावद्विषये
प्रवृत्तुपधाने मानामावात्, केयाञ्चिद्विषयाणां प्रवृत्तिपर्यन्तमनवस्थावित्वाच्च, नापि स्वरूपयोग्यत्वम्, अव-
च्छेदकस्य निरूपणीयत्वापातात् । इदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं जलविशेषकं जलमिहाविशेष्यकत्वे सति
सविशेष्यकत्वाद्यतिरेके जलभ्रमरवदिति रीत्या तु विषयविशेषे एव प्रमात्वं गृह्यते ननु सर्वत्र, न वा
तत्प्रकारांशे तत्प्रकाराश्रयभिन्नाविशेष्यकत्वं सर्वांशे संवादिप्रवृत्तुपधानं विना शक्यं ग्रहीतुमिति
तत्प्रमाप्रमितीनां सर्वांशे प्रमात्वं न स्यादिति भावः । सिंहावलोकिनेनाह यदीति । मिथ्यात्वम् =
अप्रमात्वम् । समर्थयसे = अभिमन्यसे । यदर्थजातीयं = यदसर्वविच्छिन्नविषयकं किञ्चिज्ज्ञानं बाध्यं =
भ्रमरत्वेन प्रमिदं नदर्थजातीयं = नदसर्वविच्छिन्नविषयकं ज्ञानान्तरमबाध्यमपि = प्रमात्वेन प्रसिद्धमपि
मिथ्या = भ्रमरभ्रमिमन्यमानं प्रतिवादिनं प्रति लोकप्रसिद्धप्रमोदाहरणानिरिक्तमुक्तं ते न स्यात् । भ्रमे

मिति तु दूरं तुच्छम्, रूपादेः समवायेन तदुज्ज्ञानविशेषकत्वात् । अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमो यत्तदुज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेणेति, नतु ज्ञानेऽपीति चेन्न; तदुज्ज्ञानव्यक्तेरन्यत्रासम्भवेनासाधारण्यादव्यापकत्वादित्यलम् । इति खण्डनखण्डखाद्ये याथार्थ्यखण्डनम् ।

अथ सम्यक्त्वखण्डनम् ।

सम्यक्परिच्छित्तिः प्रमेत्यपि न युक्तम्; न खलु सम्यक्त्वं सत्त्वविषयता याथार्थ्यं वा सम्भवति, उक्तदोषात् । ननु सामस्त्यं सम्यक्त्वमिष्टम्, अभिधीयते हि लोके-‘न मया सम्यग्दृष्टं-सामान्याकारेण तूपलब्धमिति, तदिह समीचीनोऽर्थस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेदः, सम्यगर्थविषयत्वाद्वा सम्यक्शब्दः परिच्छेदसमानाधिकरण एवावयवमिति; मैवम्, सामस्त्यमर्थस्य किं सर्वावयवसहिततयम्, अथवा सर्वधर्मसहिततयम्, नाद्यः, अनवयवपदार्थपरिच्छेदस्य सावयवपदार्थपरिच्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषयस्याऽप्रमात्वापातात् । नापि द्वितीयः, असर्वविशेषपरिच्छित्तीनां सर्वासामप्रमात्वापत्तेः । अथ मन्यसे-सम्यक्शब्दः सविशेषार्थः, यदपि लोकेऽभिधीयते ‘न मया सम्यग्दृष्टम्’ तस्यापि मया न विशेषतो दृष्टमित्यर्थः, तस्माद्विशेषसहितधर्मिपरिच्छित्तिः प्रमेत्युक्तं भवति, विभ्रमादयो हि विशेषमपश्यतो जायन्ते इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमिदम्, विशेषाणां च सर्वेषां विशेषान्तरानभ्युपगमेऽपि स्वरूपमेव केषाञ्चिद्विशेष इति, नैतद्युक्तम्, विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिना विशेषेण सहैव शुक्तिव्यक्त्यादेर्मैत्रेणावगाहनात्तस्यापि प्रमात्वं स्यात् । प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकाराणां च विशेषाणामुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात्, सामान्यतश्चातिप्रसङ्गादित्युभयथाप्यसङ्गततापत्तेः । ननु न ब्रूमो विशेषेण सहोपलम्भो विशेषसहि-

पावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्सम्बन्धितान्तस्तज्ज्ञानस्य तदंशो प्रमात्वमित्यर्थः । सम्बन्धिताखलं यदि यथाभूतं तदा समवायेन रूपवान् घट इत्यादावव्याप्यादुपयति दूरमिति । अतीत्यर्थः । तत्सम्बन्धितायां स्यादवयवविषयकत्वसम्बन्धेनेति नोक्तदोष इत्याशङ्कते अर्थेति । अन्यत्रासम्भवेन = स्वविषयान्वयविषयकत्वासम्भवेन । असाधारण्यात् = अननुगमात्, लक्ष्यमात्रसाधारण्यविरहादिति यावत् । इदमुपलक्षणं रूपानवच्छिन्नप्रकारताकप्रमित्यवशात्तरेपीति शिवम् । इति खण्डनशारदायां याथार्थ्यखण्डनम् ॥

परिच्छित्तिः = अनुभवः । सम्यगर्थविषयत्वात् = सम्यगर्थविषयकत्वपरत्वात् । परिच्छेदसमा-
नाधिकरणः = परिच्छित्तिपदार्थविशेष्यकाभेदबोधजनकः । सर्वेति । स्वीयेत्यादिः । असर्वविदिति ।
वस्तुमात्रस्यानन्तधर्मकत्वात् सामान्यप्रत्यासत्तेश्चाप्रामाणिकत्वात्, प्रामाणिकत्वेऽपि तदनधीनज्ञाना-
सङ्ग्रहस्य दुर्वारत्वादिनि भावः । नन्वेवमन्यविशेषविशेष्यकप्रमित्यव्याप्तिः, तदीयविशेष्यस्य विशेष-
सहितत्वाभावादित्याशङ्क्याह विशेषाणामिति । स्वरूपमेवेति । तथा च विशेषविषयकत्वमेव सम्य-
गर्थं विवक्षितमिति विशेषसाहित्यस्यान्तिमविशेषत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः । स्यादिति । स्वविशेष्य-
श्रुतिविशेषविषयकत्वविवक्षायामपि पुरोवर्तितत्वापि किञ्चिदपेक्ष्य विशेषत्वेन तद्विषयकोऽभ्युपगमेऽस्ति-
ति, अन्यविशेषविशेष्यकप्रमित्याव्याप्तिरचेति तत्तद्विशेषविषयकत्वेनैव तत्तदज्ञानस्य प्रमात्वं वाच्यमि-
त्यभिप्रेत्यानेनाह प्रत्यर्थमिति । उभयथेत्यनेन परामर्शसौकर्यायमुक्तमनुवदति सामान्यत इति ।
व्यावृत्ताकारेण शुक्तिव्यादिनामुपादाने इत्यर्थः । विशेषत्वस्यानुगमस्याभावादननुगमोऽत्र पक्षेऽपि
दृश्यः । पदमपेक्षेति । कथमिति । भूमसंज्ञानिवर्तकज्ञानविषयस्यैव विशेषतया पुरोवर्तित्वं न विशेष

तोपलम्भः, किञ्चाम विशेषेण सहितस्य पदार्थस्योपलम्भः तथा च न शुक्तौ रजस्तत्वं विशेषोऽस्ति. तत्कथं रजतभ्रमेऽतिप्रसङ्ग इति; न; उक्तदोषेणैव निरस्तत्वात्, यदि हि विशेषस्य सामान्यतोऽभिधानं नदा पुनोवर्तित्वादेः सत्त्वाच्च प्रसङ्गनिवारणम्, विशेषेण तदभिधाने त्वननुगम इति । विशेषस्य च भवतु स्वरूपमेव विशेषस्तथाप्यमेदादेव विशेषसहितत्वं नास्तीत्यव्याप्तेरपरिहारात् ।

यत्तु कश्चिदयोचत्-विशेषशब्देन तेऽभिधीयन्ते यद्दर्शनेन भ्रमसंशयावकाशो

इति गृहोभिसन्धिः । तादृशज्ञानविषयस्य विशेषनायाः परतो निराकरणीयतया न ग्रामाणि कश्चिन्मेव शयेन परिहरति उक्तेति । ननु स्वविशेष्यवृत्तिवद्विशेषविषयकत्वं यस्य तद्वंशे तस्य सम्यक्त्वमिति पुरोवर्तित्वांशे प्रमात्वमिष्टमेयोपास्यवृत्तिमवितोषविशेष्यकप्रमायामन्यासिमाह विशेषेणेत्येति । नह्यमेवैषि सन्निधिता येन वृत्तिवस्थाने तत्त्वित्येतेन निरनारः स्यात्. नचैवं प्रकारांशे प्रमात्वनिमित्तः स्यात्, नचा विशिष्टसत्त्वावाद् गुण इत्यादौ नातिव्याप्तिः स्यात् । नच निरपेक्षप्रकारताकभूमं नातिव्याप्तियेन स्वविशेष्यवृत्तित्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकस्वविवक्षा क्षोदक्षमा स्यात् । नच प्रकारान्तरं न पुरा निरन्तरेण तवैवाप्रोपादेयं स्यादिति भावः ।

पुरोवर्तित्वादिम्यावृत्तिविशेषानुगमपरं कुमुमाश्लिष्यग्रन्थमर्थतः पठति विशेषशब्देनेति । भ्रमसंशयान्तरात्स्य निवेदः, विपरीतज्ञानत्वमेवोभयोर्वा । नचा च तद्विशेष्यकभ्रमग्रन्थग्रन्थज्ञानविषयत्वं तद्विशेष्यम्, तेन पुरोवर्तित्वादेः कचिद्भ्रमग्रन्थग्रन्थज्ञानविषयत्वेऽपि न क्षतिः । म्यूनिरूपे विशेषदर्शने सत्यपि पीतः शङ्ख इति भ्रमोदयेन शङ्खगतौ विशेषो न सक्तृगृह्यते इति तु न वाच्यम्; प्रत्यक्षभ्रमे प्रायश्च विशेषदर्शनस्यैव प्रणिग्रन्थकत्वेन तत्र तस्यैव निवेदननियत्वात्, अननुगमस्य तार्किकैरगत्या स्वहसितस्यात् । नचैवं समुदाहृत्त्वेन पुरोवर्तिनी शुक्तिरित्यादिज्ञानसादापातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्; तादृशप्रतिबन्धकनावच्छेदकविषयमाश्रयत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात्, प्रतिबन्धकता च तद्विशेष्यकभ्रमत्वव्यापकप्रतिषेध्यतानिरूपिता विवक्षणीया, नचावच्छेदकत्वम्यानतिरिक्तवृत्तिरूपत्वेऽसम्भवः; इत्थान्प्रयोगव्याप्ताभावेन विषयतावच्छिन्नताभावेनाप्राप्त्यज्ञानाव्याप्यवृत्तिवृत्तानानास्कन्दिज्ञानीयात्वेन च विशिष्टाया एव विषयनायाः प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य वक्तव्यत्वात् । संशयार्थकरोटिविषयनाऽपरकोटिविषयतावच्छिन्नेति द्वितीयविशेषणेन तद्वारणम् । अधिकमन्वदप्रसिद्धदिशेन द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु शुक्तिवद्याप्यत्वेन रजस्तत्वाद्यभावव्याप्यत्वेन वा पुरोवर्तित्वेऽपि शुक्तिविशेषनाश्रयेव, तथात्वेनागृह्यमाणे तु नोल्लघुत्वादावपि सा भास्येवेति तत्तद्व्यवहारीनविषयताया एवानतिरिक्तवृत्तित्वम्, पृथञ्च पुरुषविशेषनियन्त्रत्वमपि, परन्तु तथाग्रहस्य विशेषणत्वे तदभाव्यकाले विरोधव्याभावेन प्रमात्वाव्याप्तिः, उपलक्षणत्वे तु तथाग्रहाभावकालिकविशेषविषयतायाः प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया नोपलक्षणसम्भवः, तस्मात्स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकता विवक्षित्वा यदुपावच्छिन्नविषयताव्याप्यकं यद्विशेष्यकभ्रमप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तदुपावच्छिन्नस्य तद्विशेष्यत्वमित्येव वक्तव्यम्, समानाकारकज्ञानीविषयतावर्त्मक्याद्याप्रतिबन्धकज्ञानीविषयताया अपि तादृशावच्छेदकत्वमिति द्विक् । वाधावाधव्याप्ता = विपरीतज्ञानेऽवधार्यत्वस्याविपरीतज्ञाने च यथार्थत्वस्य प्रमितिः, विशेषदर्शनं हि तद्व्याप्यस्य तदभावव्याप्यस्य वा दर्शनमिति तत्प्रकारकग्रहे तद्व्याप्यवद्विशेष्यकत्वग्रहेण तद्विशेष्यकत्वस्यापि प्रतीत्या यथार्थत्वग्रहस्य फलतः पर्यवसानम्, तदभावव्याप्यवद्विशेष्यकत्वग्रहेण तु तदभाववद्विशेष्यकत्वग्रहीत्यावधार्यत्वग्रहस्येति भावः । नचा च भूमत्वप्रमात्वान्यतरप्रमितीयपिकावम्, शुक्तिविशेष्यकप्रकारकग्रहविशेष्यकतद्विशेष्यकप्रकारकप्रमितिप्रवक्तव्यच्छेदकी-

यद्दर्शने च व्याघादाद्यव्यवस्था, तदनभ्युपगमे तत्त्वातत्त्वविभागो न स्यात्, भवितव्यं च तेन. अन्यथा व्याघातादिति; तदयुक्तम्; न तावदेवेविधौ विशेषोऽभिधातुं शक्यो यद्व्यगमस्य न भ्रान्तिव्यादिसम्भवः, स्वप्नदृशः सर्वविशेषोपलम्भात् । न च व्याघातदण्डभयमात्रादिसावुपपादयितुमशक्योऽप्यभ्युपगन्तव्य इति युक्तम्; तदुपदर्शनाशक्यत्वेन व्याघातपरिहार एव कश्चिदप्यो निर्वाकुमशक्योऽप्यस्तीत्येव तदा किञ्च व्यचस्थाप्यते, नहि

भूतनिरूपकत्वमिष्टप्रकारतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेष्यतानिष्टप्रकारतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवृत्तित्वेन निष्टप्रकारतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताधिकरणनिष्टप्रकारतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारताभ्याम् शुक्तिविशेष्यत्वमिति यावत् । एवं तद्विज्ञेयकत्वस्थाने तदभाववद्विशेष्यकत्वं निवेदयामीति । तदन्वयुपगमे = विशेषानभ्युपगमे । तत्त्वातत्त्वविभागः = प्रमितप्रमितकोटिविभागः, ज्ञानानां प्रमाणाप्रमादविभागो वा । तेन = उक्तविभागेन । व्याघातादिति । निषेधे क्रियमाणे प्रतियोगिना सिद्धातिविध्यामनुपपत्तेः, एवं ज्ञानमात्रस्य प्रमात्ये शुक्तौ रजतत्वज्ञानादेर्विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वानुपपत्तेः, अप्रमात्ये तु रजते रजतत्वज्ञानस्य संवादिप्रवृत्तिजनकत्वानुपपत्तेः, प्रतिवादिनि प्रमित्याधानाय तत्र बाधप्रयोगानुपपत्तेरचेत्यर्थः । स्वप्नेऽपि शुक्तिवादिष्याप्यधर्मदर्शनं प्रतिबन्धनात्येव शुक्तिविशेष्यकरजतत्वादिभूमादिकम्, तत्र तद्व्याप्यत्वेन प्रतीयमानस्य तद्व्यभिचारित्वेनाप्रतीतेः, अन्यथा क्वापि बाधबाधकभावो न स्यात् । यदि हि विशेषोपलम्भेऽपि विपर्ययो भवेत् तदा बाधकामन्त्रावेन विपर्ययत्वमपि तस्य कुतः, बाधकत्वेनाभिमतस्यापि वा कुतो न तथात्वम्, तस्माद्विशेषोपलम्भाभावस्य भूमादिकारणत्वे तत्प्रतियोगिनो भूमादिप्रतिबन्धकत्वेनांशविशेष्यकक्षणसम्भव इति पराभिप्रायमभिप्रेत्य परिहरति तदयुक्तमिति । यद्व्यगमस्येति । तथापि स्वप्ने तद्व्याप्यत्वेन प्रतीयमानस्यापि तद्व्यभिचारित्वेनेज्ज्ञानधीनापि प्रतीतिरिति सर्वेषामपि ज्ञानीयप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावानां स्वप्ने व्यभिचारः, एवं ज्ञानीयकार्यकारणभावानामपि, हृष्टां विनापि शुक्तित्वस्य स्वाप्नभूमे रजतत्वप्रकारताविशेष्यतावच्छेदकत्वाच्च तद्वर्तनस्य भूमादिप्रतिबन्धकत्वं दूरेणसारितम् । अत्र यद्यपि विशेषनिश्चयस्यैव जायति प्रतिबन्धकता कुता ननु विशेषप्रमात्वेनापि, सा च व्यभिचरिता, तथापि तद्विशेष्यकभूमादिप्रतिबन्धकज्ञानविषयस्यैव तद्विशेष्यत्वे शुक्तिविशेष्यद्वज्जतत्वप्रकारकभूमप्रतिबन्धककाचत्वप्रकारकभूमविषयस्य काचत्वस्यापि शुक्तिविशेष्यत्वं स्यात्, तस्मात्तद्विशेष्यकभूमादिप्रतिबन्धकप्रमाविषयस्यैव तद्विशेष्यत्वं बाध्यम्, स्वाप्नं विशेषदर्शनञ्च न प्रमेत्यदोष इति न बाध्यम्, प्रमात्वस्याप्यविविक्तत्वात्, एतेन निरुक्तं भूमाद्विप्रमात्वाव्यतिरिक्तमप्यपि निरस्तम्, दोषान्तरं च वक्ष्यति । यदि तु शुक्तिवादिमेव शुक्तिविशेष्य इत्येव वक्ष्यम्, तेनानुगमकरूपामावेऽपि न क्षान्तिरित्युच्यते तदाऽपि शुक्तौ रजतमित्यादिविशेष्यविषयकत्वाज्भूमन्वतिव्याप्तिः प्रमाक्षणस्थेय्यपि यद्व्यगमस्येत्यादिनोक्तमेवेति तद्व्यगमः । स्वप्नदृशः = स्वप्नतत्त्वमवतः । सर्वविशेष्येति । आप्रति तत्तद्व्यभिचारकतावच्छेदकविषयताभ्येत्यादिः । उक्तानुपपत्त्यात्मकस्याप्येतद्व्यगमं विदोषात्मके व्यवस्थापनीयेऽर्थे विप्रतिपत्तिनिराकृतिसाधनत्वम् । असौ = विशेषः । तदुपदर्शनाशक्यत्वेन = विशेषस्य निर्वाकुमशक्यत्वेन । कश्चिन् = अनिर्वचनीयतात्पर्यः । अनिर्वचनीयताया अप्यनिर्वचनीयत्वादिवाशयेनाह निर्वाकुमशक्य इति । नन्वनिर्वचनीयानिर्वचनीयताया व्याघातपरिहारत्वं वा कल्प्यताम्, अनिर्वचनीयविशेषस्य व्याघातपरिहारसाधनत्वं येष्यत्र किं विनिगमकमिति चेदप्यत्रमेव, तस्या व्याघातपरिहारन्यासाधनयोर्दोषोः कल्पनीयत्वान्न, मया च व्याघातपरिहारस्यैव, यदि हि निरुक्तदोषो व्याघातोऽनुभूयेत तदा स्यादपि गौरवमकिञ्चिन्करम्, नत्वेवम्, स्वा-

परिदृश्यमानपदार्थगोचरं तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्ने वा चाक्प्रभासे वा प्रति-
पत्तुमशक्यमिति प्रतिपत्त्यारूढतया येनमप्रतीयमानकल्पना ततो चरमनुगलभ्यमानस्य
वशाघातपरिहारस्यैव कल्पना भद्रा । बहुशुश्रूष व्याघातोद्भावनविमीपिकामिमांमुन्मूलयि-
ष्यामः । वाधावाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेष इति पक्षं यस्तु जडतरं न जहाति स 'आप्ता-
नातवाक्याभ्यां नदीतीरे फलानि सन्तीत्येवंरूपाभ्यां प्रतिपाद्यमानेऽर्थे स्थितं कं विशेष-

जन्ममे वाक्यामामाधीनभूमे च स्वभिचारेण विशेषदर्शनाभावस्य भूमाहेतुत्वादुक्तलक्षणस्यासम्भवादि-
शुक्लत्वादित्याह नहोति । परिदृश्यमानपदार्थगोचरं = प्रामाणिकपदार्थान्तर्गतं, परिदृश्यमानपदार्थगो-
चरगोचरोऽवकाशो घटकतया यस्येति वा परिदृश्यमानाः पदार्था गोचरा घटिततया सन्निहिता यस्येति वा
चुराया तादृशार्थज्ञात्वात् । अन्यत्वादिति मते सध्वस्य ज्ञानविषयताप्यापकत्वात्प्रामाणिकपदार्थानामेव
भूमे भानादिभि भावः । वाक्याभासे इति । "अप्यन्तास्तरपी"तिन्यायेन विशेषदर्शनकाले उत्पन्नोऽपि
शाब्दबोध आहार्य एव, प्रतिषेधभूमे चानाहार्यत्वमपयनिवैयर्थ्यमप्यथा भूमत्वस्यापकत्वस्य प्रतिषेध-
त्वापामनुपपत्तेः, नदभाषयति तत्प्रकारकवस्थाहार्येऽपि मद्रावादिति तु न वक्तव्यम्; अनाहार्यत्वं हि
स्वविषयत्वस्यावश्यकत्वात्तद्विशेषादित्यादिना नान्यत्वं नक्षोक्तत्वाद्बोधेऽङ्गमेव, विशेषदर्शने
सत्पि वाक्याभासप्रवृत्तमनन्तरमिच्छां धिनेव शाब्दस्यानुभविक्त्वात् विशेषदर्शनस्य प्रतिषेधकत्वे
हीनताया उत्तेजकतामन्येन शाब्दे तस्याप्रतिषेधकताया अनुभवेन निर्णये तु कतस्या उत्तेजकतेति भावः ।
प्रतिपत्त्यारूढतया = भूमाद्यप्रतिषेधकप्रतिषेधविषयतया निरुक्तलक्षणवत्त्वेनाप्रतीयमानस्य = अनिर्वा-
च्यस्य विशेषस्य येन रूपना ततोऽनुगलभ्यमानस्य = अनिर्वचनीयस्य व्याघातपरिहारस्यैव कल्पना
लायवसद्वृत्तत्वेन भवेत्येव धरम्, एवेन विशेषवच्छेदः । यदि तु 'यद्दर्शनेन'त्यादिना तद्विशेषक-
भूमाप्रकारस्यैव तद्विशेषत्वं सूचितम्, 'यद्वागम्ये'त्यादिना च शुक्तिविशेषकभूमप्रकारतया । शुक्ली
रगतमिति स्वाप्नभूममादाय शुक्तिव्येऽपि मत्वेन तस्य शुक्तिविशेषत्वं न स्यादित्युक्तम्, नचेत्यादिप्रस-
ङ्ग पूर्ववत्, वाक्याभासश्च 'शुक्ली रजत'मित्यादिगुणाने, नदा प्रतिपत्त्यारूढतया = सर्वस्यापि तत्तद्विशेष-
तत्तद्विशेषकभूमप्रकारस्येऽपि अप्रतीयमानकल्पना = तादृशभूमप्रकारत्वं परिकल्प्य विशेषस्योक्तल-
क्षणस्य कल्पना, तत्तद्विशेषकभूमप्रकारभूतानां विदोषाणामप्रतीयमानानां = अप्रामाणिकानामपि प्रति-
पत्त्यारूढतया = प्रामाणिकत्वेन कल्पनेति वा व्याख्येयम्, प्रतीयमानता तु तादृशभूमप्रकारतावतामेव ।
अथ ॥ धर्मिकल्पना तत्र ज्ञानभविक्त्वात्तादृशभूमप्रकारत्वादि च कल्पनेत्यधिकं गौरवम् । उपलक्षण-
वत्, ज्ञापतोऽपि शुक्तिविशेषकभूमालम्बनभूमविषयताया शुक्तिव्ये सम्भवेनव्याप्तेः, नच-शुक्तिविशे-
षकभूमात्वावच्छेदकविषयिवातिरूपकस्यमेव शुक्तिविशेषत्वमिति नोक्तदोषः शुक्लविशेषाणां तु स्वप्न-
दृशामादाय तादृशविषयतानिरूपकत्वमेकेननिप्रसक्तिरिति-वाच्यम्; एवं हि पुरोवर्तिवस्थापि तत्वात्वेन
तद्विषयकभूमेऽतिप्रसक्तिः प्रसक्तैव प्रकृतप्रमावस्य । तत्तदीयविशेषवैशिष्ट्यव्यपकानुभवस्य तदीय-
विशेषोऽप्रमावस्मिन्निमित्तान्तु नाननुगम्यान्वाश्रयादिकमतिप्रसक्तिः, निष्फलत्वं विशेषत्वनिवेश इति
कृतं विस्मरण । उन्मूलयिष्याम इति । अनुमानखण्डने प्रथमपरिच्छेदे, द्वितीयचतुर्थपरिच्छेदोद्यो-
त्यर्थः 'यद्दर्शनेन भूमसंज्ञावकाश' इत्यंशं दूषयित्वा 'यद्दर्शने वाधावाधव्यवस्था'त्यंशं दूषयितुमात्
वाधेति । उक्तरीत्या तद्विशेषकभूमप्रकारभूतत्वे तद्विशेषस्य वाधावाधव्यवस्थापकत्वात्प्रसम्भवात्त-
स्याप्यनुचित इत्याशयेन जडतर इति । दूषणादिकप्रदर्शनेऽपि पक्षान्तरे दूषणानुपहितेत्यर्थः । तद-
पदर्शने दूषणानुपहिता तु जड इति भावः । स पट्टा प्रतिबोधनीय इत्यन्वयः । कं विशेषमिति ।

मेकत्र पश्यसि यमपरत्र न पश्यसीति पृष्ट्वा प्रतिबोधनीयः, तथाप्यज्ञातबोधस्तु जडतमः कश्चिदपि स्यात्, स एवं प्रबोध्यः, ये ते विशेषान्तरप्रवाहस्वीकारेऽनन्तविशेषापत्तिभया-
त्त्वया स्वत एव विशेषरूपा इति स्वीकृतास्तेषां स्वरूपं तावत्परस्परव्यावृत्तमतोऽनुगतैक-
रूपाभावादव्यापकत्वं स्यादिति । बाधव्यवस्थाहेतुत्वादेवानुगतिति चेन्न; क्वाचित्क-
बाधहेतोर्भेदेऽपि प्रकाशात् । तत्र तस्येति चेन्न; व्यावृत्तेः, बाधस्य च तद्विपरीतार्थप्रमा-
त्वेन तदर्थाननुगमात्, प्रमायाश्चाद्याप्यव्यवस्थापनादिति । शङ्कान्तराणि चातः पराणि
याथार्थ्यविशेषणरूपानुपपत्तयान्येवोपनिपतन्तीतीह द्विरभिधानभयाच्चोक्तानि । किञ्च तर्क-
ज्ञानमाहार्यं च संशयविपर्ययो परिदृश्यमाने एव विशेषे भवन्तीति तैरतिप्रसङ्गः स्यात् ।

इदं रजतमिति शुक्तिविशेष्यकस्य शुक्तिविशेषाविषयकत्वेन भ्रमत्ववत्, इयं शुक्तिरिति शुक्तिविशेष्यकस्य
च तद्विषयकत्वेन प्रमात्ववत् प्रकृतशाब्दयोः समानाकारतयैकस्य विशेष्यगतविशेषाविषयकत्वमपरस्य च
तद्विषयकत्वमित्यस्य वक्तृमशकत्वेन भ्रमत्वं प्रमात्वं वा न व्यवतिष्ठेत्, नहि प्रमात्वव्यवस्थां विना प्रमा-
विषयत्वं विशेषो यदितुं शक्यः, नवा न प्रकृतशाब्दव्यक्तिविषयः अनेप्य न स्थनिष्ठप्रकारताविशेष्य-
तावद्गुणित्वं स्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्सम्बन्धित्वं वा स्वस्य विशेषः । ननु तादृशाब्दयो-
रेकस्मिन्नदीतीरे एककाले एव फलावगाहित्वे द्वयोरेव भ्रमत्वं प्रमात्वं वा स्यात्, तस्मान्निष्कालिकोच्चा-
रणविषयवाक्यजात्वमेव तयोर्वाच्यम्, तथासति 'सन्ती'ति पदमहिम्ना तयोर्भिन्नकालविषयत्वेन विषयगतो
विशेषः सुवच इति चेन्न; उक्तवाक्ययोः समानकालिकोच्चारणविषयत्वेऽपि तज्जन्यशाब्दयोर्वस्तुतोऽप्या-
न्यतीरविषयकत्वेनैकनरस्य भ्रमत्वमपरस्य च प्रमात्वमिदं पपत्तेः । नदीतीरत्वेनैव भानेऽप्यासानसवाक्य-
जात्वान्यथानुपपत्त्या प्रमावाद्युपपत्तये शाब्दयोरन्यान्यतीरविषयकत्वस्य कल्पनमम्भवान्, भ्रमात्मकपरा-
मज्ञानवत्त्वान्यथानुपपत्त्या सीमांसकमते शङ्कितत्ववत्तद्विषयिण्या अप्यनुमितेः पर्वतावृत्तिवद्विषयकत्व-
वत् । किञ्च कालभेदेऽपि कालविशेषावच्छिन्नदीतीरसामान्यवृत्तिर्त्वं न फलस्य तदभावस्य वा विशेष
इति नदीतीरभेदः कल्पनीय इवेति । उपलक्षणद्वेष्टमिदं रजतमित्याद्येकाकारयोः प्रत्यक्षाद्यात्मकभ्रमप्र-
योरपि । वस्तुतस्तु शुक्तित्वादेरपि रजतत्वाद्यभाववशाप्यस्येनागुह्यमाणतादृशायां प्रमान्यादिव्यवस्थाप-
कत्वाभावेन प्रमान्याभ्यासिपरिहाराय व्यवस्थायोग्यताया एव विवक्षणीयत्वेनानुगतावच्छेदकं विना च
तस्यास्तत्तत्स्वरूपतायामेव पर्यवसानेनानुगमवार्ताया अपि विरहेण विशेषत्वेन विशेषावगाहितायाः प्रमा-
त्वानुप्रवेश उपहास्यतापद्वीमेवाधिरोहणीति । ननु वस्तुगत्या तदीयविशेषस्य तत्र वैदिष्टयावगाहित्व-
विवक्षायां नोक्तदोष इत्यत आह तथापीति । प्रमात्वनिर्वक्तिविना वस्तुगत्यादेर्निर्णयासम्भवेन शुद्ध-
म्यापि दोषत्येक्षणश्रमत्वादाह जडतम इति । स्वतएवविशेषरूपाः = स्वतःस्वरूपव्यावृत्तिर्धाविशेषणी-
भूतं यद्यत्तदने इत्यर्थः । क्वाचित्केति । रजतत्वादेरपि रजतविशेष्यकप्रतीतेस्वतरीत्या प्रमात्वव्यव-
स्थापकत्वादित्यर्थः । तत्र तस्येति । शुक्तिविशेष्यकतत्प्रकारकग्रहविशेष्यकत्वादिपुरोद्वीरितनिरुक्ति-
भिरेतादृशः । व्यावृत्तेः = अननुगमान् । अननुगमेन वा समाधीयतामनिर्वचनीयतया वा, तत्र द्वितीय एव
पक्षः प्रेक्षावद्गो रोचते, अननुगमस्यानुगतव्यवहारापलापकत्वेनासमाधानत्वादिति भावः । ननु विरो-
धमहात्म्यमर्थे ज्ञानां ग्लिखितविशेषमग्न्यन्वम् ज्ञाने तु स्वविशेष्यसम्बन्धिविशेषप्रकारकत्वमित्याशङ्क्याह
शङ्कान्तराणीति । द्विरभिधानभयादिति । यद्यपि "वाच्यार्थयोः पुनर्वचनमन्यथानुवादा"दिति
न्यायमुपान्वीतस्य निग्रहस्यानत्वेन कथायामेव तस्माद्वयमुचितम्, 'शङ्कान्तराणां'त्याद्यभिधानं तु
ग्रन्थकुरेव, तथापि द्विरभिधाने प्रयोजनाभावो ग्रन्थगौरवशेनैव भावः । तर्कज्ञानमिति । पर्वतो यदि

न चाहार्यं तौ नाभ्युपगन्तव्याविनि युक्तम् । विप्रलम्भकस्य वाक्यप्रयोगमूलतयाऽऽहार्य-
भ्रमस्य, हाततत्त्वस्य च गुरोः शिष्यप्रवोधाद्यर्थं विचारं प्रवर्तयन्, आहार्यसंशयानां भवतः
एव शास्त्रेऽनुमतत्वात् । परिच्छेदशब्दानुभूतिपर्यायाऽनुभूतिदूषणं नातिक्रामतीत्यलम् ।
इति सम्यक्त्वखण्डनम् ।

अथाव्यभिचारित्वखण्डनम् ।

नाप्यव्यभिचार्यनुभवः प्रमेति युक्तम्, अव्यभिचारिपदस्य यदि तत्त्वविषयत्वाद्य-
र्थतः तदा दूषणान्युक्तान्येवावर्तन्ते । अर्थवमुच्यते-अव्यभिचारित्वमर्थविनाभूतत्वं तदा

षट्तिमात्रं न्यादधूमवाच्यं स्यादित्यारोपे बहुव्यभावादिकं यद्यपि न पर्वतविशेषः, पर्वतत्वस्य तद्विशेषताया
अभिप्रेतत्वे तु तर्कपर्यन्तानुधावनवैकल्यम्, तथापि बहुशब्देन स्थिततत्तयाऽऽरोपविषयत्वसम्भवः, परं
प्रमाणादने तु तदभिलाषकशब्दप्रयोगो नेत्यन्वदिनि भावः । एवमाहार्यविषयवेऽपि । संशयेति ।
यद्यपि संशयस्य द्विकोटिकारोपत्वेनैककोटिर्वास्तवत्वेऽनाहार्यसंशयस्यप्यतिव्याप्तिः सम्भवति, व्यधिकरण
प्रकारकाभावाविवक्षायाञ्च नाहार्येऽपि सा, अपि न्वहिरुदभावाभावद्वयकोटिकसंशयस्य प्रामाणिकत्वे
इदं जलवात् बहुव्यभावात्वेऽप्यत्रादौ, तस्यानामानिकत्वेऽपि ब्रह्मः कविसंयोगाभावात्प्रवेत्तादौ, तस्य
तस्य यथाधर्म्येऽपि प्रमात्वेनाऽप्यत्रादौ, संशयान्तरनिवेशे च न तत्रापि । नचाहार्यसंशयस्य विशेष-
दर्शनाप्रतिषेधत्वेनैकविशेषलक्षणसङ्गमप्रदर्शनपरोऽयं ग्रन्थ इति वाच्यम्, एवं प्रशंसितरीत्या तद-
साहचर्याभावात् । किञ्चमाहार्यविषयीभूतविशेषे विशेषलक्षणप्रसङ्गस्यैव प्रदर्शनीयत्वेनातिप्रसङ्गः स्या-
दिति कथनासङ्गतैः, वितोषाविषयकत्वे प्रमावस्थापि तत्रानतिप्रसक्तैः, तथापि संशयस्य भावाभावको-
टिकत्वमैवायमन्ते संशयमात्रस्यापलक्षणमेवेदम्, अयं स्थापुर्वा पुरुषो वेति भाष्यकोटिकसंशयस्याप्यङ्गा-
कारे तु वास्तवैककोटिकसंशयमात्रस्येति भावः । तैः = तेषु । नौ = संशयविषयौ । आहार्यभूमस्या-
नुमतत्वादित्यन्वयः । भवत इति । तदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावाचयैः “न च जिज्ञासामंशयादय ईश्वरे
प्रतिपिदा इति युक्तम्, दिव्यप्रवोचनायाहार्यत्वेनाविरोधात्, को धर्मः, कथं लक्षणक इत्यादिभाष्यव-
दिनि । अनुभूतिपर्याय इति । संशयान्यस्तृप्यन्वज्ञानपार्येऽपि स्तुतिसामान्यान्वोन्वाभावत्वखण्डना-
वतारसम्भव एवेति भावः । इति खण्डनशारदायां सम्यक्त्वखण्डनम् ।

अर्थभिनेति । अर्थं विना न भवन्म्, विनापदार्थोऽभाववाद्, द्वितीयाद्यः प्रतियोगित्वम्,
भवनं वृत्तिना, तथाच स्वविषयप्रतियोगिकाभाववन्निरूपितवृत्तित्वाभावे लभ्यते अत्र च विषयो यदि
प्रकारः, वृत्तिना । विशेष्यनामसम्बन्धेन, तदा स्वीयप्रकारताश्रयप्रतियोगिकाभाववन्निरूपितविशेष्यत्वानिरू-
पकत्वं पर्यवस्यति, तत्र च भूतलं घटवदित्यादिप्रमाभामव्याप्तिः, तस्याः स्वीयप्रकारताश्रयघटताभावा-
त्भूतलनिष्ठविशेष्यत्वानिरूपकत्वात् । तस्मान्स्वनिरूपितप्रकारताश्रयभाववन्निरूपिता या या विशेष्यता तत्तद-
निरूपकत्वं वाच्यम्, अत्र स्वं न ज्ञानमपि तु विशेष्यतेति नोपपत्तेः, प्रकारताभावभाववन्न न प्रकारता-
वच्छेदकसमन्वयमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, घटत्वप्रतियोगिकसमवायेन पटत्ववान् पट इत्यत्रातिव्या-
प्यापत्तेः, अपितु प्रकारतानिरूपितसंसर्गनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतान्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
पर्याप्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तप्रतियोगिभूतावच्छेदकतानिरूपकसंसर्गनिष्ठाव-
च्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकः । नचैवमपि विनिष्ठमत्तावात् गुण इत्यत्रातिव्याप्तिः, सत्ताऽभाववन्निरूपि-
तोऽप्यनिरूपकत्वस्य तत्र सत्तादिति वाच्यम्, प्रकारतावच्छेदकधर्मपर्याप्तवच्छेदकताकप्रतियोगिताका-
भावस्य विवक्षणीयत्वात् । परन्तुवेवमयं घट इत्यादिनिरवच्छिन्नप्रकारताकभूमेऽतिव्याप्तिः, तदीयविशे-

प्रप्रव्यं कोऽस्यार्थः ? किं यदार्थस्तदैव ज्ञानम् ? उत यत्रार्थस्तत्रैव देशे ज्ञानम् ? अथ यादृगर्थस्तादृगेव ज्ञानं यत्तत्प्रमितिर्गिति ? । नाद्यः, अतीतानागतानुमित्यव्यापनात् । न द्वितीयः, ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात्, ज्ञानसमानदेशमर्थमन्यत्रारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः । नापि तृतीयः, ज्ञानार्थभेदवादे सर्वाकारेण तत्साम्यानुपपत्तेः, अभेदवादे भ्रमस्यापि तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन विशेषणवैयर्थ्यापातात्, तैश्च तैश्च विशेषैः सादृश्यस्य विवक्षितत्वे यथार्थताप्रस्तावोक्तदूषणान्यावर्तन्ते इति । इत्यव्यभिचारित्व-खण्डनम् ।

अथाविसंवादित्वखण्डनम् ।

अविसंवाद्यनुभवः प्रमेत्यपि न युक्तम्, असंवादित्वं हि ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्य-मानार्थत्वं वा ? ज्ञानान्तरेण विपरीततयाऽप्रतीयमानार्थत्वं वा ? प्रतीयमानव्याप्यविष-यत्वं वा ? अन्यदेव वा किञ्चित् ? । न प्रथमः, धारावाहिनो भ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात् । न

द्वितीयः स्वपदेन धर्तुमशक्यत्वात् । अधिकं याथाव्यखण्डनोक्तरीत्याऽनुसन्धेयम् । एवञ्चैवविध-निवृत्तेः प्रागेव निरस्तत्वात् 'यदार्थस्तदैव ज्ञान'मित्यादिना प्रकारान्तरेणाविनाभावः शङ्कित इत्यवधेयम् । कोऽस्यार्थः = कथमस्याभिनयः, तेन 'यदार्थस्तदैव ज्ञान'मित्यादेर्यथास्तिस्वरूपत्वाभावेऽपि नासङ्गतिः । तदैवेति । अत्रैवकारदलाद्व्याप्यता ज्ञाने एव भासते । यादृगिति । सर्वाकारेण साम्यस्याभेदे एव सम्भवेन तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावमभिप्रेत्यायं विकल्पः । अनुमितीति सादृश्यादेरप्युपलक्ष-णम् । अव्यापनादिति भूमविशेषेऽतिव्याप्तेरप्युपलक्षणम् । अव्यापनादिति । सुखादिप्रमितौ लक्षण-समन्वयसम्भवेनासम्भवो नाप्यध्यायि । अर्थ = आत्मत्वादिकं, अन्यत्र = देहादी । सर्वाकारेणेति । यद्यपि ज्ञानस्य यदर्थसारूप्यं तदैव तस्य प्रामाण्यमित्यर्थं कान् "अर्थसारूप्यमस्य प्रमाण"मिति न्याय-विन्दौ धर्मकीर्तिवचनात् सौत्रान्तिकादिमतेऽर्थसारूप्यमेव प्रमात्वं तथापि न सर्वाकारेण, किन्तु हिलक्ष्यमा-नरूपेणैवेत्यर्थः । ननु योगाचारमते पृथितलक्षणमस्त्वत आह अभेदेति । प्रसङ्गेनेति । भूमस्यैव प्रत्य-यावादी स्वमाप्रविषयकत्वादिव्याप्तिग्रहस्थलस्य परैरुपगमादिति भावः । विशेषणमव्यभिचारित्वरूपम् । तैश्चेत्यादि । स्वप्रकारीभूतयावद्विशिष्टविशेष्यकत्वमेव सादृश्यमित्याद्युक्तौ घटवद्भूतलमित्यादी कस्यापि विशेष्यस्य घटरवादिरूपयावत्प्रकारवैशिष्ट्याभावेनाव्याप्तिरित्यादि पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् । इति खण्डनशारदायामव्यभिचारित्वखण्डनम् ।

ज्ञानान्तरेणेति । स्वसमानविषयकज्ञानान्तरकत्वम्, यत्किञ्चिन्निरूपितविशिष्टवमिति यावत् वैशिष्ट्यं स्वविशेष्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वाभ्याम् । ज्ञानभेदेन विषयताभेदे मानाभावेनैकधर्मावच्छिन्नप्रकारत्वादेरैक्यादिति भावः । ज्ञानान्तरेणेति । विपरीततया = अभवप्रतियोगितया । निश्चयीविशेष्यतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वाभ्याम्, नृत्तिरत्वं स्वावच्छेद-कधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिरूपकत्वाभ्या-मिति, नच घटः कपिसंयोगात् नदभावोदयेतिप्रमित्यभ्यास्तः, अभावे प्रतियोगिवैयधिकरण-स्यापि धनप्यभ्याम्, नृत्तिरत्वं तद्वदभ्यास्तं सत्यन्ध्यामेव, तेन सादृशसम्बन्धान्नैव घटनियामकत्वेऽपि नामह्नतिरिति प्येकम् । प्रतीयमानेति । प्रतीयमानस्य = स्वविषयीभूतस्य यद्व्याप्यं तद्विषयकत्वम्, तत्र तद्व्याप्यविषयकत्वे निति तत्र तद्विषयकत्वम्, तद्व्याप्यवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वमिति यावत् । अन्यदेवेति । स्वयमेव वदयति । यत्किञ्चिन्निरूपितविशेष्यकत्वमेवोक्तमव्यभिचारित्वमित्या-

च प्रामातृत्वं ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यम्; प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वात् । नापि द्वितीयः, अनुपजातबाधप्रमत्त्यापनात् । स्वस्वदशोत्पन्नस्य शुक्लरुहादिज्ञानादेर्दुष्टेन्द्रिय-
दशोत्पन्नतत्प्रीतिमज्जानाद्युल्लिखितविषयवैपरीत्यस्याप्रामात्वप्रसङ्गाच्च । प्रमित्यानुल्लिखिता-
र्थवैपरीत्यभावाविवक्षायां तु 'प्रमाया लक्ष्यमाणत्वा'दित्युक्तमनुपपज्जति । अदुष्टकरणक-
ज्ञानेनायाधितत्वं विवक्षितमिति चेन्न; तदेव तर्हि प्रमालक्षणमस्तु । किञ्च दुष्टवन्निरूपण-
मन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । ननु किमेतावता, दुष्टत्वं विपरीतज्ञानप्रयोजकस्तद्धे-
तुगतो विशेष इति सुबन्धमेवेति; न, विपरीतपदव्यवच्छेद्याप्रमिती तदुपादानवैयर्थ्यात्,
तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्वमात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकरणजं ज्ञानं नास्त्येवेति स्यात् । विप-
रीतपदव्यवच्छेद्या प्रमेधेति चेन्न; नस्या एव लक्ष्यमाणत्वात् । तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृ-
त्तस्याप्याप्यप्रतीतेः कुतो व्यवच्छेदः प्रत्येतद्व्य इति व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमन्तरेण व्यवच्छिन्न-
तज्ज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयाचनघस्था वा ।

एकौऽनेकविशेषेऽर्थे विशेषो यत्र लक्ष्यते ।

तद्विशेषान्तरान्यत्वाद्दोषस्तत्रैव धावति ॥ ३२ ॥

तद्वत्तेत्येति । अनुपजातबाधेति । अनुपजातो बाधो यस्य तादृशप्रमस्यापि निरुक्तविशेष्यताकाम्य-
त्वादनिव्याप्तिरित्यर्थः । नन्वनन्तो भगवतः पृथग्व्यवस्था वा सर्वज्ञस्य विपरीतनिश्चयमादाय भ्रमं निरुक्त-
विशेष्यताकारकसम्भवेन नातिव्याप्तिरित्यत आह स्वस्थेति । विषयवैपरीत्यस्वेवत्र बहुमीहिः । प्रमीय-
विशेष्यतापृचीत्यादिविवक्षायां नावं दोष इत्यत आह प्रमित्येति । अनुल्लिखितमविषयीकृतमर्थवैपरीत्यं
यस्य तद्भावित्यर्थः । दुष्टकरणजत्वज्ञानोपविशेष्यतापृचीत्यादि विवक्षणीयमिति प्रकृतप्रमाप्यन्त्य स्वस्मि-
न्ननुप्रविष्टयेन नाभाश्रय इत्याह अदुष्टेति । तदेव = दुष्टकरणजन्यानुभवत्वमेव, दोषाजन्त्यानुभव-
त्वमेवेति यावत् प्रथमोपरिष्कारिके एव विशेषमान्तरदानौचित्यात् । ननु व्याप्यत्वपक्षधर्माध्यात्मव्याप्या-
पक्षधर्मावगाहिपरामर्शजन्यसाधवद्विशेष्यकमितेर्दुष्टकाण्यत्वेन तद्व्याप्यत्वा नास्य प्रमालक्षणत्वसम्भवः,
नर्षेयं दुष्टहरणतन्वयधार्थ्यज्ञानबाधे भूमेऽतिव्याप्तिः, सर्वज्ञज्ञानीयविशेष्यतापृचीविशेष्यताकाम्यमादायैव
तद्व्याप्यात्; मैवम्, उक्तपरामर्शजन्यमितेः प्रमानन्तर्भावस्य पूर्वं निवेदितत्वात् । नन्वमवेतदेव लक्षण-
मित्यत आह किञ्चित् । प्रयोजकः = जनकः । तद्धेतुगतः = विपरीतज्ञानहेतुगतः । विपरीतज्ञानत्वं
तदभावयति तत्प्रकारकज्ञानत्वं भ्रमसंशयोभयसाधारणम्, तद्व्यवच्छिन्नकार्यताविरूपितकारणतावच्छेद-
धर्मत्वं दोषत्वमित्यर्थः । विस्तरस्तु पुरेरितः । तदीयेति । प्रमीयेत्यर्थः । व्यावृत्तप्रमास्वरूपनिर्णयं
विना न तद्व्यावृत्तवद्विनिर्णयनिर्णयः, तं विना च न दोषाजन्त्यानुभवत्वनिर्णय इति व्यावृत्तप्रमा-
स्वरूपस्य दोषाजन्त्यानुभवत्वाभेदेऽप्योन्याश्रयः, तद्धेदे तु प्रकृतान्वितसंवाद्यनुभवत्वस्वरूपे चक्रकम्, एवं
च परस्परया व्यावृत्तप्रमास्वरूप इति निर्णयाधीननिर्णयकत्वेनात्माश्रयः, स्वनिर्णयाधीनस्यावृत्तविपरीतज्ञा-
नत्वनिर्णयाधीननिर्णयकत्वेन चाप्योन्याश्रयः, तादृशविपरीतज्ञानत्वनिर्णयाधीनदोषत्वनिर्णयाधीननिर्ण-
यकत्वेन च चक्रकम्, यदि तु तादृशविपरीतज्ञानत्वनिर्णयाधीननिर्णयकं प्रमात्वं न विपरीतज्ञानत्वनिर्णयाधीन-
यिकनिर्णयकमपि तु प्रमात्वान्तरेमेव, लक्षणानां बहुत्वात्, तदपि च न स्वनिर्णयाधीनविपरीतज्ञानत्वनि-
र्णयाधीननिर्णयकमपि तु विपरीतज्ञानत्वान्तरनिर्णयाधीननिर्णयकमेव; विपरीतज्ञानत्वान्तरमपि तृतीयप्र-
मान्निर्णयाधीननिर्णयकमेव, एवं तृतीयप्रमान्वैपरीतिवदाव्यावृत्तस्वरूपनिर्णयेऽनवस्थेत्यर्थः । एक इति ।
तद्व्याप्यत्वे सति तद्व्याप्यव्याप्यत्वे सति तद्विस्तारविशेषः, यथा ज्ञानत्वविशेषः प्रमात्वभूमावसंशय-

दुरवधारणत्वात् । एतेन प्राप्त्यादियोग्यता संवादाय इत्यपि निरस्तम् : दुरावाध इव चायं धर्मकीर्तिः पन्था इत्यवहितेन भाव्यमिहेति । इत्यविसंवादित्वखण्डनम् ।

अथावाधितत्वादित्खण्डनम् ।

अवाधितानुभूतिः प्रमेत्यपि निरस्तम् । तदानीं बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात्, कालान्तरेऽपि बाधविरहस्य च दुर्निरूप्यत्वात्, स्वतो बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात्, सर्वजनबाधविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति । तर्कसंशयविपर्ययस्मृतित्वव्यतिरिक्ता प्रतीतिः प्रमेत्यपि न, स्मृतित्वव्यतिरिक्तत्वखण्डनन्यायेन निरस्तत्वादिति ।

जातिसङ्करमिच्छतश्च प्रमात्वलक्षणजात्यभिसम्बन्धात्प्रमेत्यपि दुर्लक्षणम्, अस्याः ज्ञातस्य तद्व्यवहारजनकत्वे प्रमायाप्रमाप्रमसंशयौ न स्याताम्, दोषाभावसहकृतस्य

निष्ठविषयताया अपि स्वनिष्ठत्वेनातिशयसिद्धवस्थेतिवक्तव्यम्, स्वनिष्ठविषयतापदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नविषयताया विवक्षणीयत्वादिति दिक् । निरस्तमिति । योग्यताया उक्तरीत्या दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः । एतेन सफलप्रवृत्तिजनकत्वं प्रमात्वमिति निरस्तम्, जनकत्वस्य योग्यत्वरूपत्वे प्रमात्वस्यैव तादृशयोग्यतावच्छेदकत्वात्प्रमात्वग्रहमन्तरेण न तादृशयोग्यत्वग्रहसम्भवः । नच जनकत्वमुपधायाकत्वमेव विवक्षणीयम्, सर्वत्र प्रवृत्त्युपधाने मानाभावात्, अस्ति हि कस्यचित्पुंसः किञ्चिदिष्टसाधनं किञ्चिदनिष्टसाधनम्, किञ्चिन्नोभयविलक्षणमिति सार्वजनीनव्यवहारबलादुपेक्षणीयस्यावश्योपेयत्वादिति । दुरावाध इत्यादिकं सोपहासम् । अवहितेनेति । अवधानेन सहस्यर्थः । भावे कतः । तस्य कर्तार सकर्मकस्यासम्भवात् । यत्तु-उत्पादविशेषः प्राप्तिरयोग्यताऽविसंवाद इति यदि धर्मकीर्तिः समाधत्ते तदा क्षणभङ्गभङ्गशून्यनोयोऽयं पक्ष इत्याह दुरावाध इवेति । तदपेशलम्-भूमविषयरजतादेशपि धर्मकीर्तिमते बहिरसत्वेऽपि ज्ञानात्मकतया सत्त्वेन क्षणिकतया चेतनमनपेक्ष्य कारणकूटाधीनोत्पत्तिस्वभावत्वरूपोत्पादविशेषापरपर्यायप्रतीत्यसमुत्पादालिङ्गितत्वादिति । विस्तरेण प्रतीत्यसमुत्पादविचारस्तु सत्यवसरं करणीय इति । इति खण्डनशारदायामविसंवादित्वखण्डनम् ।

अवाधितेति । अवाधितत्वमनुभूतौ कालविशेषपुरुषविशेषानवच्छिन्नं भ्रमत्वज्ञापकज्ञानाविषयत्वं भ्रमत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितानाहार्यज्ञानीयविशेष्यतानाश्रयत्वमिति यावत् । अथवा तारुषानवच्छिन्नस्य तदभावप्रकारकप्रतीतिविषयत्वाभावस्याश्रये तदनुभवत्वमेव तत्प्रमात्वमवाधितेत्यादिना विवक्षितम् । पूर्वज्ञानानवच्छिन्नत्वान्नाविवक्षायां तदानीमिति स्वत इति च दूषणम् । स्वस्य प्रतिपत्तुरित्यर्थः । तद्विवक्षायामपि कदाचिरिकिञ्चिपुरुषीयतादृशभ्रमीयविशेष्यतानाश्रयत्वस्यानुभूतौ, तत्प्रकारकानुभवविशेष्ये च तदभावप्रकारकभ्रमविशेष्यत्वस्य सम्भवमभिप्रेत्य कालान्तरे इति सर्वजनेति च दूषणम् । उभयत्रापि प्रतीतौ प्रमात्वविवक्षणे त्वात्माश्रय इति भावः । संशयेति । कृशः कपिसंयोगी न वेति संशयस्य कोटिद्वयविरोधावगाहितया मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगो नवेत्यस्य चैकावच्छेदेन भावाभावोभयावगाहितयाऽवधारणत्वेन तज्जेदनिवेश आवश्यकः, संशयमात्रस्याप्रमात्वव्यवहारे न सुतरामिति भावः ।

जातिसङ्करमिति । सङ्करस्य जातिबाधकत्वमित्यर्थः । प्रमात्वं विहाय साक्षात्त्वं निर्विकल्पके, तस्य भूमप्रमावहिर्भूतत्वापगमात्, साक्षात्कारिभूमे वा, ह्यं रजनत्वस्य प्रमेत्यादिव्यवहारेण प्रकारांशमादायैव प्रमात्वव्यवस्थितः, धर्म्यशेयाधार्यमात्रसङ्गरेऽपि प्रमात्वाप्यवहागत् । साक्षात्त्वं विहाय प्रमात्वमनुमित्वाऽपि, उभयोः समावेशस्तु साक्षात्कारिप्रमितौ । बाधुप्यवरासनत्वादिनाऽप्येवं सङ्करः । प्रमात्वेति । प्रमात्वेन लक्ष्यता प्रमात्वत्वेन च लक्षणता, अतएव “गुणानां च गुणत्वाभिसम्बन्ध” इति भाष्यसङ्गतिरिति भावः ।

प्रामाण्यपरतस्तद्व्युदस्तिप्रस्तावे च विस्तरेण दूषयिष्यामः । एतेन शक्तिविशेषः प्रमात्वं

विशेषज्ञानत्वाभ्यां कार्यकारणभावे मानाभावाच्च । नच साक्षिप्रत्यक्षस्य मानसप्रत्यक्षस्थानीयत्वेन मनसो बहिरस्वातन्त्र्ये साक्षिणोऽपि तथात्वमन्यथाऽनुभववैपम्यापत्तेरिति देश्यम्; व्यवसायस्योपनायकस्य सद्भावान् । उपनयसहकारेणापि मनसो बहिर्विषयकत्वानभ्युपगमे बाधतुद्व्युपनीततदभाववद्विशेषकत्वभावेन तदभावयति नत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यग्रहादिर्भवदभ्युपगतोऽस्मात्प्रत्येकमनुवीत । नच प्रामाण्यवद्विशेषकत्वविशिष्टप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यं स्वगतं साक्षिग्राह्यं नवा, नाद्यः, साक्षिणः स्वविषयकत्वानङ्गीकारेण वैशिष्ट्ये च तस्यानुप्रविष्टत्वेन स्वगतप्रामाण्यग्रहणानुपपत्तेः, प्रामाण्यं स्वाश्रयग्राहकेन गृह्यते एवेत्यभ्युपगमाच्च, तादृशप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यवद्विशेषकत्वविशिष्टप्रामाण्यप्रकारकत्वस्यापि साक्षिगतत्वेन तदघटितप्रामाण्यान्तरस्यापि तथात्वेन च साक्षिणो विषयापयवसानप्रसङ्गाच्च, अनुभवविरोधाच्च । न द्वितीयः, अग्रणीतप्रामाण्यस्यासक्याभ्युपगमत्वात् । ज्ञानान्तरस्य निश्चितप्रामाण्यकस्यैव विषयनिश्चयरूपताया वाच्यत्वेनानवस्थानप्रसङ्गादिति—वाच्यम्; घटत्ववति घटत्वप्रकारवाद्यतिरिक्तप्रामाण्यानामज्ञानतया तादृशानिरिक्तत्वादिनारूपेण कदापि साक्षिणा ग्रहणसम्भवात्, ज्ञाततयाऽज्ञानतया वा सर्वं साक्षिभास्यमिति सिद्धान्तात् । साक्षिणि स्वात्मकज्ञानविषयकग्रहत्वस्यैवामावेनोक्तप्रामाण्यानां विशिष्ट्याग्रहेऽपि निरुक्तज्ञसिस्वतत्त्वाभङ्गात् । साक्ष्यनिरिक्तानुपपत्तयस्य ज्ञाततया स्वविषयकत्वस्य चाप्रामाणिकत्वेन मुरारिभट्टप्रमाकरमतानां त्वसाङ्गत्यमेवेति चेन्न; सप्रकारकत्वघटितप्रमात्वस्य वैदान्त्यसम्मतत्वाच्च, समानविभक्त्यन्तपदव्यञ्जन्यतयाभ्युपगतानां निर्विकल्पकानामसकृद्ग्रहात् । नच वैदान्तिकमते भूमस्याविद्यावृत्त्यात्मकत्वेन तत्र ज्ञानत्वानभ्युपगमेन ज्ञानत्वमेव प्रमात्वमिति वाच्यम्; प्रमात्वस्य ज्ञानत्वसमनियतत्वेऽपि ज्ञानत्वानात्मकत्वात्, नहि ज्ञानत्वं प्रमापदमुत्पाद्यैः । नवा ज्ञानत्वग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुत्वम्, अतभ्यासद्वेषापन्नज्ञानेऽपि साक्षिणा भवन्मते ज्ञानत्वस्य ग्रहात् । अतएव भूमानभ्युपगमांश्चि तद्वति तत्प्रकारकत्वस्यैव स्वतत्त्वं सम्भर्यते । नचाज्ञातविषयकत्वमेव प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यम्, घटत्वेनेमं जानामीत्यत्र ज्ञानत्वसंज्ञानविरोधित्वरूपस्य भावेन घटेऽज्ञानतया अपि मानसम्भवादिति वाच्यम्; संस्कारानुद्बोधेऽपि पूर्वमनुभूतस्याप्यज्ञातत्वेन स्मृतेरज्ञातविषयकत्वपरिहाराय स्वकरणव्यापारोत्पत्त्यवहितपूर्वक्षणे यदज्ञातं तद्विषयकत्वस्यैव प्रमात्वरूपताया वाच्यत्वेन तस्योक्तानुभवेऽमानात् । नावगमाप्रत्यग्रहेऽपि ज्ञाने बाध्यविषयकत्वग्रहे प्रवृत्त्यनुदयेन तस्य ज्ञातो स्वतत्त्वस्यानुपपदनीयत्वाच्च । असत्त्वापादकत्वरूपोपधिविशेषाश्रयाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकवृत्तिविशिष्टचित्त एव ज्ञानपदार्थत्वाच्च । नापि व्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वमेव तद्वद्विस्तमेव वा प्रामाण्यं स्वतः, मिथ्यात्वनिश्चयाविरोधरूपवाद्याध्यवस्यस्य साक्षिणा मानन्तरासहकृतेन ग्रहणासम्भवात् । नच मिथ्यात्वेन यदज्ञातं तद्विषयकत्वमेव प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यम्, तत्प्रग्रहस्यैव प्रवृत्त्युपपाद्यकत्वात्, अज्ञाततया च मिथ्यात्वविशिष्टस्य साक्षिणा ग्रहणसम्भवः, यथा च मिथ्यात्वज्ञानं पूर्वं नापेक्षणीयं तथोक्तमिति वाच्यम्; मिथ्यात्वमज्ञातवतोऽपि प्रवृत्तिदत्तनेन तत्पूर्वं ज्ञानग्रहे नियमेनाज्ञाततयापि तदज्ञानस्य शपथैकनिर्णयत्वादिति चेन्न; निर्विकल्पकार्थं सविकल्पस्याभ्युपगमेन सप्रकारकत्वघटितप्रमात्वस्यैव प्रवृत्त्युपपाद्यकज्ञानग्रहविषयव्योपगमे क्षत्यभावात् । यस्तुनस्तु सद्विषयकज्ञानत्वमेव प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यम्, नद्विग्रहस्यैव प्रवर्तकत्वात्, सत्यं च न त्रिकालाबाध्यत्वं नापि व्यवहारकालाबाध्यत्वं येनोक्तोक्त्या तस्य ग्रहणासम्भवः नाङ्क्येत, अपि तु सामान्यादिस्थापारणं व्यवहारकालाबाध्यत्वनियतमखण्डमेव, सन्तं घटं सत्येन वा घटं जानामीति प्रतीत्या तस्यैवावगाहनात्, बाधार्थं भ्रमेऽपि तद्वानं निर्वाधमेवेत्यवधेयम् । नच—प्रामाण्यस्य संज्ञाया-

तयोः प्रमालक्षणमित्यपास्तम्; दुरवधारणत्वात् । इत्यबाधितत्वादिसङ्गडनम् ॥

अथ प्रमालक्षणसामान्यखण्डनम् ।

यच्च किञ्चित्प्रमाया लक्षणमुच्यते तदज्ञानं ज्ञातमात्रं वा यदि तत्त्वव्यवहारकं तदाऽत्यापत्तिः, प्रमितञ्चेत्प्रमानवधारणे तस्य दुरवधारणता । माऽवधारि, वस्तुतस्तथेति चेन्न; प्रस्तुतो न तथैव किन्नेति चादिन्यनुत्तरापत्तेः, प्रमात्वरूपणवैयर्थ्यापाताच्च,

न्ययानुत्तरपाऽऽनसम्भिति-वाच्यम्; दोषविशेषस्य प्रमात्वनिक्षयप्रतिषेधकताभ्युपगमेन समाहित-
तात् । नच-संशयस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यत्वेन पूर्वं ज्ञानप्रहरणवश्यकत्वे तत्र प्रामाण्य-
स्य भाने सारसंशयानुरूपविरति-देशनीयम्; संशयान्यथानुपपत्तयैः प्राचीनज्ञानग्रहेऽपि प्रामाण्याविषय-
कत्वस्य तदर्थं दोषविशेषस्य च करणोपपत्तेः, संशये धर्मिविशेषभानं विधायितानुविशेषकत्वं ज्ञानिरूपं वा
सम्भावनावाप्यपरोक्षोक्तत्वं च प्रति धर्मिज्ञानसामग्र्येनैव नियामकत्वाया अवश्यधातिसङ्गत्वमाश्रय-
नाप्रयुक्ततापयवहारसम्भवेन धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन संशयकारणतायां मानाभावात्, तव मते
शरीरलाघवेऽपि धिनिगमकाभाव एव, प्रत्युत संशयस्यापि धर्मिविषयकत्वेन ततः पूर्वं धर्मिज्ञानसामग्र्या
निश्चितत्वेन धर्मिज्ञानस्य च मध्ये सन्निध्योत्पत्तिरूपेण तत्रेन कारणतायां वधमिचारसन्देहात्, परित्य-
ज्य च निश्चितारम्भिचारकं शृङ्गमाण्यभिचारकस्य कारणत्वकल्पनानैवित्यात् । प्रामाण्यनिश्चयस्तु दोषा-
भावस्य हीनप्रवृत्तेः पुरा निष्कामप्रवृत्तौ निश्चितप्रामाण्यकस्य ज्ञानस्य कारणतां मन्त्रानानां प्राचीनतर्क-
कगानामस्यानुभविता, किमुत्तरपक्षेण प्रमात्वरूपतस्त्वयिदाम् । तस्मात्प्रमा उपरिधितत्वेन तस्य दुर्वार-
त्वाच्च । एतेनापूर्वोक्तप्रामाण्यकर्तव्य ज्ञानस्य प्रवर्तकता ननु निश्चितप्रामाण्यकस्य, प्रामाण्यनिश्चयस्य
प्रवृत्तेः पूर्वं सांशयिकोत्पत्तिरुत्पत्तिर्नाशकनीयम् । दोषस्तु भूयः प्रवृत्तयस्वरूपोऽनन्यासः, भूयस्त्वं
च विचरुरादिनाकारणमपि न श्रिंश्वत्तुष्टादिरूपमपि नु प्रतीत्यनुगमार्हानुगतमेव । तच्चोपाधिर्वाऽन्यद्वा
किञ्चिदिनि नु वायस्य दानानुपपन्नम् । एतेनानुगतप्रतिषेधकत्वाभावेनानन्तराक्षेपसम्भवात् प्राति-
षेधकताकरणादेश्यानुपपन्नतायस्य प्रामाण्याप्राप्तकत्वकल्पनमेवोचितमिति परास्तम् ।

एवं अन्यप्रमासर्वं च अन्यज्ञानस्यावच्छिन्न कार्यतानिरूपितकारणतातिरिक्तकारणतानिरूपितकार्यता-
वच्छेदकं प्रमाभावादिति अन्यज्ञानावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयातिरिक्तजन्यत्वरूपोपपत्तिस्त्व-
तत्त्वमपि । नचानिष्टप्रमात्वं गारुडकारणतानिरिक्तकरणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकमनिरवज्ञानस्यव्याप्य
कार्यतावच्छेदकधर्मवद्प्रमात्वव्यतिरिक्तं वाच्यम्; अनित्यप्रमात्वगुणस्वयोरननुगतत्वेन कार्यताकारणतानव-
च्छेदकत्वात्, तत्प्रकारकज्ञानजनकसामग्र्या तत्प्रकारकत्वस्य तद्विदिन्द्रियसम्बन्धित्वात् च तद्विद्विषयक-
त्वस्य ज्ञाने समवेने प्रमात्वस्यासमाजप्रमात्वाच्च । अनपुवधतीयप्रत्यक्षप्रमात्वादेशेऽपि न भूयोऽप्यवैन्द्रि-
यसंज्ञिकर्वादिजन्यतावच्छेदकत्वम् । अप्रयोजकत्वाच्च । अनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकारणकूटेनैवाकस्मिन्कस्यस्य
परिहारेण तदापत्तेरुक्तत्वात् । दोषस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन तदभावाप्रामाण्यविषयकतयैवान्यधामिद्वेन-
वगतन्यावमपि । एतेन प्रमायाः इतस्त्वेऽप्रमापि स्वत एव म्यान, अप्रमां प्रत्यन्वयस्यतिरेकाभ्यां दोषस्य
हेतुत्वे प्रमां प्रति दोषाभावरूप्यापि हेतुत्वं स्थादित्यपास्तम् । अप्रमायाः सर्वमते दोषत्वत्वेन वेदान्तिमते
तत्र ज्ञानत्वस्यैवानुपपत्तेः च तस्या ज्ञानसामग्र्योमात्रजन्यत्वविराट् तन्मन्वत्वेनाप्रमायाः प्रमात्वं
नपादनीयमिति । शक्तिविशेषः निष्कामप्रवृत्तिजनकतावच्छेदको महदिमम्भनः । दुरवधारणत्वा-
दिनि । शक्तिसङ्गावस्य तत्प्रतीतो प्रमात्वविशेषं विनाऽन्युपपगमनीयत्वात् । इति खण्डनशारदा-
यामबाधितत्वादिसङ्गडनम् ।

वस्तुतस्तु प्रमयैव घटादितत्त्वव्यवहारोऽपि तर्ह्यस्त्वित्यास्तां चिस्तरप्रसङ्गः । इति खण्ड-
नखण्डखाद्ये प्रमालक्षणसामान्यखण्डनम् ।

तत्त्वव्यवहारकं = प्रमात्वस्य यथार्थव्यवहारजनकम् । अन्यापत्तिः = अमादौ प्रमात्वव्यवहारस्य
यथार्थत्वापत्तिः । माऽवधारिप्रमितत्वेन । तथा = प्रमितम् । तत्त्वव्यवहारः = वास्तवव्यवहारः । इति
शिवम् । इति खण्डनशारदायां प्रमालक्षणसामान्यखण्डनम् ।

समाप्तं प्रमात्वखण्डनप्रकरणम् ॥

वचनस्तदा न व्यचच्छेदकः, नहि विशेषमपास्य कारकमात्रं केनचिज्जन्यते यद्वधवच्छिद्येत, नापि चान्तरशब्देऽन्यवचनस्तथा सति कस्मादन्यदिति विशेषानिर्देशे करणादिति समभिध्याहाराल्लभ्येत यथान्यः आत्मा शरीरमन्यदित्यादौ, तथासति करणव्यतिरिक्तकारकमिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात्, तच्च न, करणस्यैवाद्यापि निरूप्यमाणत्वात्, अतिव्याप्तेश्च । नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपोपादानपरोऽयमन्तरशब्दः, ताम्यामेवातिव्याप्यापत्तेः । नापि कर्तृकर्मणी अपेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः, वैयर्थ्यापातात्, कारकेऽचरितार्थः इत्येवोच्यताम् । नाप्यनधिकार्यः, एवायमिति न प्रयोक्तव्योऽन्तरशब्दः, तथासति कारकजनकं हस्तादि करणं न स्यात्, व्यापारचर्द्धि कारणं कारकमुच्यते, अस्ति च स्थायीसंयोगादिव्यापारवृत्तौ बह्व्यादेस्तथात्वम्, अस्ति च हस्तादेस्तज्जनकत्वम् । नच हस्ताद्यकरणमेवाभ्युपेयम्, व्यापारवतः कारणत्वेन तत्कारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात्, कर्त्रादिषु दुरन्तभावि-

कारवात् । कर्त्रादिव्यापारेऽपि तत्क्रियाजनकजनकत्वघटोभयाभावादिसत्त्वेनातिप्रसक्तैश्च, अधस्तात्तद्वारकप्रकारवारणादिति । विशेषमात्रेति । अनयोरन्तरं महदिव्यादिवदिति भावः । मात्रशब्देनान्यार्थकताव्यावृत्तिः । अन्यः शरीरात्, अन्यदात्मन इति समभिध्याहाराल्लभ्यम् । करणत्वस्यानुगमो वाऽननुगमो वा, भागे करणस्येति । करणत्वस्यैवार्थः । तथाचारमाश्रयः, करणत्वावच्छिद्यभेदवतोऽप्रसिध्याऽसम्भवश्च । अननुगमे त्वाह अतिव्याप्तैरिति । तत्क्रियाकर्त्रादेरपि तत्क्रियाकरणान्यतत्क्रियाकारकनिष्ठव्यापाराजनककारकत्वादिति भावः । उपधेयसङ्गरेऽपीतिभ्यामेनातिव्याप्ताविष्टापत्तिं तु स्वयमेव समाधास्यति । स्वमित्प्रकृतक्रियाकारकनिष्ठव्यापाराजनककारकत्वं प्रकृतक्रियाकरणत्वमित्युक्तौ तूकरीत्यैवातिप्रसक्त्यादिकमिति भावः । नाभ्यामिति । तयोरित्यर्थः । कारकान्तराचारितार्थमिदानीं कर्तृनिष्ठव्यापाराजनकत्वमात्रं यदि तदा कर्मण्यतिव्याप्तिः, कर्मनिष्ठव्यापाराजनकत्वमात्रं यदि तदा कर्मण्यतिव्याप्तिः, कर्तृकर्मोभयनिष्ठव्यापारस्तु न कश्चिदिदि ननुभयाजनकत्वनिवेशोऽशक्यः । यदितु स्वकर्तृनिष्ठव्यापाराजनकत्वस्वकर्मनिष्ठव्यापाराजनकत्वस्वकारकत्वैतिसमर्थः प्रकृतक्रियाविशिष्टत्वं प्रकृतक्रियाकरणत्वमिति वा करणव्यापारे इव परस्परव्यापारेऽपि कारकान्तराणां निमित्तत्वम्, अत एवाधिकरणादावपि नातिव्याप्तिरिति वोच्यते तदाभ्युक्तरीत्येन्द्रियादावभ्याप्यादिकं द्रष्टव्यम् । वैयर्थ्येति । प्रकृतक्रियाकर्तृभिन्नत्वे मतिः प्रकृतक्रियाकर्मभिन्नस्य यः प्रकृतक्रियानुल्लोभ्यापारस्तदजनकत्वविवक्षया हि कर्त्रादिवतिव्याप्तिर्वर्धते, साच प्रकृतक्रियोपपिक्रम्यापाराजनकत्वविवक्षयैव शक्यवारणा, असम्भवस्तुभयत्रापि समानः, प्रकृतक्रियाकरणस्यापि प्रकृतक्रियाकर्तृकर्मण्यो भिद्यत्वेन प्रकृतक्रियाकारकत्वेन च तादृशव्यापाराजनकत्वविरहादित्यन्तरशब्दवैयर्थ्यम् । कारकद्वयसममित्याहारेण प्रकृतक्रियेन्याद्यर्थलाभात्तद्वैयर्थ्यं नोक्तम् । अन्तरपदानिवेदोऽसम्भवमुद्राटपति तथा सतीति । कारकजनकं = कारकनिष्ठव्यापाराजनकम् । कारकमिति । ग्रामादेर्व्यापारवत्त्वे मानोभावेन गमनादौ कर्मत्वादिकं न स्यादिति क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति मतेऽप्यव्यापृतस्याभ्यादेनं कारकत्वमिति भावः । व्यापारवत्कारणमिति करणलक्षणमुक्तमिति तु भ्रमः, प्राचीनग्रन्थान्तरेष्वपि तस्य कारकलक्षणतयोक्तत्वात्, कर्मण्यतिव्याप्तेरितिस्फुटत्वाच्च, अत एवाभाधारण्यवर्तिनं तत्करणलक्षणमित्यप्युक्तम्, कर्तुरप्यसाधारण्यात्, उपधेयसङ्गरेऽपीति समाधानं तु निरसिष्यते । तज्जनकत्वं = वद्व्यादिनिष्ठव्यापाराजनकत्वं, स्वनिष्ठव्यापाराजनकत्वमादावासासम्भवस्तु स्पष्टः । व्यापारवतः मतः, व्यापारवत्त्वे सतीति यावत् । दुरन्तरिति । स्वानन्याभावेन कर्तृत्वस्य, धावधत्तावच्छेदकविशिष्टादिक्रियानाश्रयत्वेन कर्मत्वस्य, प्रकृतक्रियाकर्ममन्वितत्वाज्जनिमतेतत्त्वेन सप्रदानत्वस्य, स्वावृ-

त्वात् सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः । नच व्ययधानात्तत्राहेतुत्वमेव तेषां किञ्चाम हेतुहेतुत्व-
मिति; कर्तुरप्येवं प्रसङ्गात्, पुंन्यापागद्देहस्पन्दादिस्ततः कुडागक्रियादिस्ततश्चिद्वेति पर-
म्पराव्ययधानात् । सर्वेयं कर्तृव्यापारपरम्परा न तस्य हेतुतां हन्तीति चेत्; तुल्यम् ।
नस्मात्करणत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यहस्ताद्यव्यापकत्वादलक्षणमिदम् । एतेनापि कारकान्त-
र्याब्दः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवचन इति पक्षो व्युदास्यः ॥

कर्तृव्यापारविषयः करणमित्यपि न, शरीरचालनाय प्रयतमानस्य शरीरचलन-
क्रिया, क्रियाविशिष्टं च शरीरं प्रयत्नसङ्गणकर्तृव्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां
करणं स्यात्, न चैतच्छ्रव्याङ्गीकारम्, भविष्यतः स्वं प्रति च कारकत्वात्पत्तेः । नच
साक्षात्कर्तृव्यापारविषय इति विशेषोपादानेऽप्यस्य परिहारः, साक्षाद्व्यापार्यमनःप्रभृ-
तिक्रियायां प्रसङ्गादायस्थात्, अव्यापकत्वाच्च अथ तत्क्रियाहेतुस्तत्क्रियाकर्तृव्यापा-

तिक्रियाजन्यविभागानाधरत्वादिनाऽव्यापानाश्रयेण हस्तादायसम्भवादिति भावः । नच कारकान्तराभ्या-
नत्वे सति कारकस्वरूपस्वानन्वयविक्षया कर्तृत्वं स्यात्; हस्तः पचतीति प्रयोगनिर्वाहार्थमेव तत् हस्तेन
पचतीति तु हेतुत्वबोधविषया सारभयस्यपि करणत्वबोधविषया 'कर्म' स्यात् । स्वीकारापत्तेरिति ।
नया च तस्य करणत्वमेव परिशेषान्मन्यमिति भावः । तच्च = पाकश्रिक्रियायात् । तेषां = हस्तादी-
नाम् । किञ्चाम = अपि तु । तुल्यमिति । तत्तद्व्यापारस्य फलस्य बहिर्तत्वापि तद्व्यापारं छिनत्तीत्यादि-
त्यवहारमनुश्रयानन्यथासिद्धत्वं त्रया वाप्यं तच्च तुल्यम्, उक्तहस्तादिव्यापारदशावामपि पचतीति
त्यवहारमत्वादिति भावः । प्रकृतक्रियाकर्तृमिश्रत्वे सतीत्याहुकरीतावप्यसम्भवमाह एतेनेति । अपि-
नाऽन्यत्पदैवप्यपरिग्रहः ॥

विषयता यदि साप्रसाराया व्यापारवाचेन च करणस्यापि सा, तदा फले तद्विशिष्टे कर्मणि चाति-
व्याप्तिमाह शरीरेति । एतन् = चलनक्रियायाः स्वं स्वविशिष्टं च शरीरं प्रति करणत्वम् । भविष्यत
फलस्य तद्विशिष्टस्य च कारकस्यानुपपत्तेः स्वं प्रति च त्वस्य कारकत्वात्पत्तेः; कारणत्वस्य दूरागसारित-
यात्, कारकत्वादेः कार्योपययहितमाकर्तृगणवृत्तिव्यतिरिक्तत्वात् कारणताघटितत्वात् कार्यकारणभावस्य च भेदा-
दिधान्यात् । साक्षादिति । प्रकृतक्रियाकर्तृव्यापारजन्याजन्मस्येति सति तादृशव्यापारजन्यत्वं प्रकृत-
क्रियाकरणत्वम्, फलं तद्वत्त्वेन वा कर्म तु तादृशव्यापारजन्यकरणव्यापारजन्यमित्यनतिप्रसङ्ग इति भावः ।
अस्य = अतिव्याप्तिदोषस्य । मनः प्रभृतीति । मनःप्रमाणक्रिययोः कृतिजन्यत्वेन तज्जन्याजन्यत्वेन च
कृत्योन्मथनोन्मथिनिष्ठयोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । इदमुपलक्षणं तादृशव्यापारध्वंसेऽतिव्याप्तेरपि । ननु स्व-
कर्तृव्यापारजन्याजन्यत्वस्वकर्तृव्यापारजन्यत्वार्था प्रकृतक्रियाविशिष्टव्यापारत्वेन प्रकृतक्रियाकरणत्वमिति
विषयायां नोक्तदोषः, कर्मणः क्वचिच्चित्वापास्त्वात् क्वचिच्च नद्व्यापारस्य कर्तृव्यापारजन्यकरणव्यापार-
जन्यत्वात्, कर्तृव्यापारस्य च स्वाजन्यत्वात्, फलध्वंसयोश्च निर्व्यापारत्वादित्यत आह अव्यापकत्वा-
च्चेति । श्रवणमकर्तृव्यापारजन्यवैष्टादिरूपव्यापारजन्यत्वमुक्तारादिश्यापारस्येति भावः । तत्क्रिया-
हेतुरिति फले तद्विशिष्टे च कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय । कर्तृव्यापारविषयत्वं च न कर्तृव्यापारमाध्यव्यम,
परमते नित्यस्य कालादेरपि कारणत्वेन ईदृशव्यापारविषयः सर्वं कारणमभ्यगमिप्रन्धासङ्गते, अपितु
साध्यासाधपसाधारणम् । तस्य कर्तृव्यापारधीनव्यापारव्यकरणत्वरूपत्वे तु सावैक्य फलतद्विशिष्टयोऽति-
व्याप्तिवारणेन विशेषणान्तरवैयर्थ्यापत्तेः । यदि तु विशेषणान्तराव्यापारपेक्षयोपाचविशेषणस्यैव परिष्का-
रौचित्यम्, तदाऽस्तु प्रकृतक्रियाकर्तृव्यापारधीनव्यापारव्यकरणत्वं प्रकृतक्रियाकरणत्वम्, साक्षात्वा-

स्य विषयस्तत्क्रियायां कारणमिति मन्यसे; मैवम्, अनीश्वरवादेऽद्वुरादीनामकरणकत्व-
प्रसङ्गात्, सुषुप्त्यनन्तरभाविन्याः प्रमायाः परिगणितकरणोपाधिभेदपरिग्रहघातेषु
प्रमराशिषु बहिर्भावप्रसङ्गात्, अचेतनस्यापि कर्तृत्वे चातिप्रसङ्गात् । सेश्वरवादे त्वीश्व-
रव्यापारविषयः सर्वं कारणमिति नाकरणं कारणं स्यात् । ओमित्यभिधाने चाकरणमात्रं
व्यवच्छेद्यमिति कारणं कारणमित्येवोच्यतां वृथाविशेषणपूरणप्रयासः । अर्थ मन्यसे—न
धर्म्यन्तरव्यवच्छेदाय विशेषणानि, किन्त्वेकस्यापि धर्मिणो रूपभेदेन कारणपदभिधेयता-
पदर्शनायेति; एवं तर्ह्येतद्रूपातिङ्कितस्य कारणत्वाल्लक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया लक्ष्यमात्रमुक्तं
भवेत् । न च लक्ष्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव लक्षणार्थः, गन्धवत्त्वादेः पृथिव्याद्यलक्षणत्वा-
पत्तेः । अपि चैवं वस्तुमात्रं कारणमित्यभिधायैव किञ्च कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपादर्शि ।

विवक्षणेन कुडारादौ नाप्रसङ्गः । कर्तृचर्चनिष्पासिवारणायाधीनान्तम् । यदि तु कश्चित्कर्मणोऽपि तथात्वम्,
एवं कृतिवच्छेदाय अपि कर्तृव्यापारत्वेन कृत्यात्मकत्वापाराधीनचेष्टात्मन्यापारयतः कर्तुरपि तथात्वम् ।
तदा प्रकृतक्रियाविशिष्टस्यापारवत्कारणत्वं विवक्षणीयम् । वैशिष्ट्यं स्वकर्तृव्यापाराधीनत्वस्यैव प्रवृत्तिव-
त्त्वकर्मावृत्तित्वेति सम्प्रबन्धश्रवणेति भावः । अकर्मकक्रियास्थले नृनीयसम्बन्धोऽनुपादेयः । अथाक्षसञ्चि-
कर्तृव्यापारव्यापारश्चे तस्य कर्मवृत्तिव्येनाध्यात्मिनां शङ्कनीया, अक्षमनोयोगस्यैवाक्षव्यापारत्वात् । मीमांस-
कादेः प्रतिवादित्वे आह अनीश्वरेति । अद्वुरादीनामिति । अद्वुराद्वारकोपादानादौ चरापरोक्षज्ञानवि-
कीर्षाकृतितमत्वेव कर्तृत्वव्यवहागत् जीवो न तत्र कर्ता, ईश्वरस्तु तथासम्भवश्चापि नाङ्गीक्रियते इति भावः ।
नन्वन्यत्रास्तु यथातथा, प्रकृतलक्षणेऽद्वुराद्वारकत्वाद्यदितमेव कर्तृत्वं निवेदयम्, किञ्च कार्यत्वे सकरणकत्व-
व्याप्तेरप्रयोजकत्वेनाद्वुरादेरकरणकत्वेऽपि न क्षतिः, नचैवं रूपादिज्ञाने कार्यत्वान्पधानुपपत्तिप्रयत्नादिन्द्रिय-
सिद्धिर्न स्यात्, श्रुत्यादिनैव तस्मिन्निमित्तसम्भवादित्यत आह सुषुप्तीनि । अनन्तरशब्दोऽव्यवहितोत्तरपरः ।
परिगणिताः करणोपाधिभेदाः प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मा इन्द्रियत्वव्याप्तिज्ञानत्वादयस्तैः परिसङ्ख्या-
तेषु = तत्समसङ्ख्याकेषु, तेषानुविध्यादिप्रयुक्तानुविध्यादिकेऽपि यावत् । व्यक्तीनामनन्त्याद्वा-
न्तिशब्दः । प्रत्यक्षत्वादिना रूपेण प्रमितीनां चतुर्विधत्वं पञ्चविधत्वं पड्विधत्वं वेति भावः । अपपरिवहि-
तिसमासविधानज्ञापकाद्विधौ पञ्चम्याः साधुत्वेऽपि ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्समी समर्थनीया ।
प्रसङ्गादिति । सुषुप्तिकालीनजीवस्य ज्ञानशून्यत्वेनाकर्तृत्वादीश्वरस्य शानभ्युपगमाद्विगतकर्तृव्यापारवि-
षयत्वमादायेन्द्रियादौ कारणत्रोपादानात्मभवेन तज्जन्यज्ञाने प्रत्यक्षत्वादेरप्यनुपपत्तिः, अकरणकत्वाच्च,
जन्यज्ञानस्य सकरणकस्यैव प्रत्यक्षादित्वादिति भावः । ज्ञानशून्यस्यैव जीवस्य कर्तृत्वमाशङ्क्याह
अचेतनस्येति । अतिप्रसङ्गात् = ज्ञानशून्यतादशायामपि घटादिकर्तृत्वप्रसङ्गात् । सेश्वरवादे इत्यादिकं
दूषणं यथाश्रुते स्पष्टम् । यदि ॥ पर्याप्त्यादेर्निस्तत्वेन कर्तृवृत्तित्वादिप्रतियोगिकाभावस्य च केवलान्व-
यित्वेन कथादिसाधारण्यम्, तदा सर्वं कारणमित्यादौ कारणपदस्य साधारणकारणपरतया यथाव्याख्या-
तसाधारणमपीदम् । स्यादिति । असाधारणकर्तृत्वविशेषायां त्वनीश्वरवादोक्तदोष इति भावः । कारणं
करणम् = तत्क्रियाकारणं तत्क्रियाकरणम् । एकस्यापीति । उपधेयसाङ्ग्येऽप्युपाधीनामसाङ्ग्यमिति
भावः । एवं तर्हि = उक्तरूपस्य कारणपदभिधेयतावच्छेदकत्वे । लक्ष्यमात्रं = कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तम् ।
भवेदिति । तथा चार्थान्तरमिति भावः लक्ष्यपदेति । लक्ष्यवाचकपदस्यार्थः । निमित्तमेवेति ।
तथाच प्रकृतोपयुक्तस्यैव कथनाचार्थान्तरमिति भावः । लक्षणार्थः = लक्षणम् । कचिदेव प्रवृत्तिनिमि-
त्तस्य लक्षणत्वं नतु सर्वत्रेत्यरुचेराह अपिचेति । वस्तुनस्तु रूपस्योक्तस्थाननुगमेन शक्यतावच्छेद-

स्यादेवं यदि सर्वत्र वस्तुनि करणव्यवहारः स्यादिति चेत्तर्हि त्वदुक्ततत्त्वमपि भवेद्यदि सर्वत्र कारणे करणव्यवहारः स्यादित्यपि पश्य नहि कर्तरि कर्मणि वा कस्यचित्करणव्यवहारः । कर्तरि तावदस्ति लोके 'प्रमाणमिह देवदत्त' इति शास्त्रेऽपि "मन्त्रायुर्वेद-प्रमाणव्यवहारः तत्प्रमाणप्रमाणप्रमाणाय" इति चेन्न; किमर्थं माणवकेऽनित्यव्यवहार इव गौणो मुख्य एव वेति संशये यदि त्वत्परिक्लृप्ताश्रिमित्तान्मुख्यः स्यात्, ततः कर्मण्यपि स्यात्त एव निमित्तादिति बाधदर्शनेन पारिशेष्यादुगौणतयैव तद्व्यवस्थापनाया युक्त्यात् । अस्त्येव कर्मण्यपि तेन रूपेणेति चेन्न, न तावदयं शक्योपदर्शनादाहरणः शास्त्रसौकर्येण, क्व दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति ? । यदि तु त्वच्चेतसि कैयलं स्यात् तत्र

कलासम्भवः, न वा रूपभेदं विना लक्ष्यतावच्छेदकत्व लक्षणत्वं युक्तम्, अनपवातुमितिगादाधर्मा ज्ञानव्यक्तिविशेषवृत्तिजातिव्येन लक्षणता स्वरूपेण चानुमितित्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन निषाद्य विरोधः परिहृतः, नवा करणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य लक्षणत्वे करणपदार्थत्वेन लक्ष्यतासम्भवः, दावपतावच्छेदकस्याशक्यत्वात्, शक्यत्वेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकासमनियतत्वेनालक्षणत्वात् । करणपदत्वं च न शक्यं कारणव्यवहारविषयकबोधजनकत्वादन्यदिति लक्षणज्ञानं विना न लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानमित्यन्योन्याशयः । कर्तरि कर्मणीति । तत्किवाया इत्यादिः । करणपदव्यवहार इति । तत्किवाकारणव्यवहार इत्यर्थः । लोकापवहाराशुरोध्येव लक्षणलक्षणभावः अतएव ध्वन्यालोकालोचनेऽभिनवगुप्तपादैः "लङ्ग-लक्षणं करोमीत्युक्त्वा आतानयितानामा प्राप्तिवमाणः सरुलवेहाचन्द्रकः सुकुमारभिरतन्तुवित्तितः संवतनवितनतसद्विष्णुरच्छेदकः सुच्छेय उत्कृष्टः खड्ग इति ध्रुवाणः परैः पटः स्वध्वेर्विधो भवति न खड्ग इत्युक्त्या पर्यनुयुज्यमान एवं मयात् 'ईदं एव खड्गो ममामित' इति तादगेधैत"दित्युप-हसितमिति भावः । तथामाणवम् = परलौकिककस्य वैदिकविधिभास्य प्रमाणम्, तादशाभातः प्रमाणमिति यावत्, भासप्रमाणत्वात् = भासोक्तत्वादिति यावत् प्रवृत्तिसामर्थ्यानुमितप्रमाणकविपादिनाशरुमन्त्रनिषयवत् तादशायुर्वेदव्यवेति न्यायसूत्रार्थः । अत्र प्रमातुरारण्यास्य प्रमाण्यसुक्तमिति भावः । गौणतया = प्रमाहेतुः करणसदृशगुणप्रयुक्ततया । युक्त्यादिति । अनएव विश्वनाथश्रुचौ "भासस्य प्रमाणत्वात् = यथार्थोपदेशकर्तृत्वात्, भासं = गृहीतं प्रमाण्यं यत्र स वेदस्तादृशीन वेदः चेन वे"ति व्याख्यातमिति भावः । एवं देवदत्तः प्रमाणमित्यत्रापि प्रमाणशब्दे निर्णायकपरो वा यथार्थवक्तृपरो वेति । काष्ठैः पक्षि, काष्ठानि पक्ष्मतीत्यादावपि नैकक्रियायां करणस्य कर्तृत्वं कर्तृत्वां करणत्वं मुख्यम्, पक्ष्मार्थक्रियाप्रचयान्तःपात्यवान्तरक्रियाभेदसद्भावाच्चलनक्रियाकर्तृत्ववतामेव काष्ठानां पक्षिवार्यस्यसमूहकर्तृत्वा-रोपात् । तेनेति । तत्क्रियाहेतुत्वविनिर्णयक्रियाकर्तृत्वापारविषयवतिनेत्यर्थः । अथम् = कर्मणि करणव्यवहारः । दावपमुपदर्शनं यस्य, एवमभूतमुदाहरणं यस्य सः । शास्त्रेति । "प्रमेया च तुल्यप्रमाण्य-व" इति न्यायसूत्रे तत्क्रियाकर्मण एव तत्क्रियाकरणत्वं व्यवहृतमिति तु ध्रुमः, यथाहि "सुवर्गादिगुरुव-परिच्छेदकत्वात्तुलायां प्रमाणत्वव्यवहारः, तुलागतेन तदीयगुरुत्वपरिच्छेदेन तु तत्र प्रमेयत्वव्यवहारः, तथेन्द्रियादेरपि प्रमाणत्वप्रमेयत्वव्यवहार इति हि तदर्थः, तत्र च क्रिययोः कर्मकणयोश्च भेदः स्फुट एव । तन्निष्ठकर्मण्यनिरूपकक्रियाविरूपितकरणत्वव्यवहारस्य तु तत्र गौणतया वक्तव्यत्वात् । यथा "वन्धुरात्माऽजन्तस्तस्य सेनामैवैवमना जित" इत्यादौ । वस्तुतस्तु-आत्मा = कार्यकरणसद्भातो येन वरीकृत आत्मनैव = विवेकयुक्तेन मनसैव, तस्यात्मनो मुमुक्षोर्भावस्य आत्मा = बाह्यप्रवृत्तिरहितं मनः हितकरमिषेव तदर्थं इति भावः । कमेति । यद्वर्तमानक्रियाविरूपिणं कर्मत्वमावरणमहादिरूपधालयता-

नादरं विधातुमुत्सहामहे । प्रमेयमात्रं करणमिति वदतो वामनुर्द्धर्मनसि परिवर्तमानं प्रमेयमात्रे एव करणव्यवहारस्तित्वमेवमनुरोद्धव्यं स्यादिति । घटेन पश्यतीत्याद्यनभिधानवशात् प्रयोगः, नहि सर्वं लाक्षणिकं प्रयुज्यते इति चेन्न; मास्तु, नदभावे कोऽन्याऽस्ति तेषु करणव्यवहार इति वक्तव्यः स स्यात्, नचासौ शक्यदर्शन इति ॥

वच्छेदककलाभयत्वरूपं दर्शनविषयत्वरूपं वा यदा यत्र घटे, न तदा तत्र तद्दर्शननिरूपितसाधकत्वमवम्, फलोन्पत्तौ व्यापारविगमेन फलोपधायकव्यापारवत्परत्वं नस्यासम्भवात्, उभयोर्विवक्षात्वेकद्वयैकस्यापि स्यात् ना चानिप्रसजिकेयुक्तं कर्मत्वनिरासप्रसङ्गे स्वप्रकाशतायै पुरा । निरुक्तकर्मत्वमिति निरुक्तमाप्यक्तमवधारणे तु घटेन पश्यतीति प्रयोगस्य भावप्रमेय म तु मुग्यावम् । तथा च तद्दर्शनक्रियाकर्मत्वमिति घटे तद्दर्शनक्रियाकरणव्यवहारो मुख्यः स्यादिति मूलार्थः । एतेन-कर्मत्वकरणत्वयोः सामानाधिकरण्येऽप्यभेदाभावात्कर्मत्वेऽभिधेये कथं कृतीया स्यात्, कारणत्वेऽभिधेये च कथं द्वितीया स्यात्, तत्र तयोरसाधुत्वान्, साधकत्वमप्यविवक्षायां तु घटेन पश्यतीति भवत्येव, स च न भाक्तः, मुख्येऽनुपपत्त्यभावादिति-निरस्तम् । प्रमेयमात्रे इति । यद्यपि प्रमेयत्वस्य चरमध्वंसादि-साधारण्यम्, तथापि कारणत्वेनाप्यवहित्यमाणेऽपि तद्व्युपगन्तुधरमध्वंसादावपि तादृशे तद्व्युपगमो न पाणिङ्गवनुदिनि भाक्तः । लाक्षणिकमिति । सूयमिदमिष्यर्थः । अतिप्रसङ्गे नोद्भाष्योऽभिधानस्य समाश्रयादिति वैयाकरणोक्तेः, अतएव वचिरन्तिपरो न प्रयुज्यते इति । भङ्गं प्रभुव्याकरणस्य द्रव्यपदप्रयोगाध्वनि लोके एव इति च नैषधेऽप्युक्तम् । साधकत्वमविवक्षायां च घटेन पश्यतीति लाक्षणिकमिति भावः । तदभावे = उक्तप्रयोगभावे तेषु = कर्मादिषु । इदम् अवधेयम्-उक्तलक्षणघटकीभूतक्रियात्वं न धात्वर्थत्वं धातुत्वस्य क्रियावाचकत्वरूपत्वेऽन्योन्याश्रयापत्तेः, अन्यतमत्वस्य तु भेदकूटघटितत्वेना-सर्वज्ञतुर्मेहतम्, धात्वर्थसम्बन्धेन सङ्केतसम्बन्धेन वा धातुपदवत् एव प्रदनविषयत्वेन तेन सम्बन्धेन तद्वत्स्थालक्षणत्वात्, सङ्केतेनैवोपपत्तौ धातुपदवाच्यत्वस्य स्वदावप्रामाणिकत्वाच्च वाच्यतादितद-वच्छेदकपेरैक्यपर्यवसानाच्च । नच ण्वुत्तिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वं सत्, तादृशोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन लक्षणस्यापि धातुत्वस्य स्वरूपतो लक्षणत्ववच्छेदकत्वमविरुद्धमिति-वाच्यम्; तृजाविनिवेशेन विनिगमनाविरहात् । ण्वुलृजादिसकलकृत्प्रत्ययनिष्ठा विधेयता तु नैका काचिदिति सकलकृत्प्रत्ययोपादानस्यासम्भवाच्च कृतप्रत्ययत्वेनोपादाने तु कृत्वप्रत्ययत्वयोरप्यनयैव रीत्या निरासावतारभाजनता, एवमेव लङाद्युपादानासम्भवाऽपि । क्रियात्वस्य धातुत्वस्यावाऽवच्छेदधर्मविशेषात् । विषयवैलक्षण्यस्य प्रतीती प्रतीतिवैलक्षण्यस्य च विषये भावतमानत्वेनान्योन्याश्रयः । एवञ्च कृतिमत्त्वस्य रथादिसाधारण्यभावेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वस्यैव कर्तृत्वरूपताया वक्तव्यतया तस्यापि दुर्वचता, आश्रयतावच्छेदकरूपणापेक्षा च । एवमेव च वाच्यतासम्बन्धेन व्यापारपदवत्त्वस्यालङ्घनमिदं व्यापारालक्षणत्वेन धात्वर्थतावच्छेदकफलजनकत्वे सति धात्वर्थत्वस्यैव व्यापारत्वस्य वाच्यतया तस्यापि दुर्वचता, धातुत्वादिघटितत्वात्, व्यापारत्वस्यैव शक्यत्वे तद्वच्छेदकत्वे चासङ्गतिः, अवच्छेदकान्तरम् दुर्वचम् । शक्यत्वत्वेनावच्छेदता स्वरूपतश्च व्यापारत्वस्यावच्छेदकतेति तु दुर्भणितः, तथा सति भेदाभेदप्रसङ्गेनाद्वैतवादस्य शून्यवादस्य वाऽपत्तेर्बहुशोऽभिहितत्वात् । इच्छादिघटितशक्यत्वाप्रतीतावपि व्यापारत्वव्यवहारस्यानुभक्तित्वाच्चेति । एतेन-यादृशाथो विकरणविशिष्टवद्वातूपस्थाप्ययादृशार्थमिकान्वयबोधनिरूपिततृतीयाज्ञानप्रयोज्यप्रकारसाधयोऽनुभवसिद्धस्तादृशार्थस्तद्वातूपस्थाप्यतादृशार्थकरणत्वम्, यथा द्वात्रेण च्छिनत्तीत्यत्र धात्वर्थे छिदायां दात्रस्य व्यापारद्वारा जन्यत्वमिति-निरस्तम्;

क्रिययाऽयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि कर्त्तृत्वमित्यपि न । तथाहि-अयोगव्यवच्छेदेना
नाम योग एव पर्यवस्येदिति सम्बन्धेन सम्बन्धीत्युक्तं न्यादिनि पौनरुक्त्यम् । यदा
सम्बन्धीत्यनेन कालविशेषनियतसम्बन्धिताऽभिधीयते ततोऽन्यस्मिन्नपि काले सम्बन्धि-
ताऽयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षितेति चेन्मैवम् : सम्बन्धीत्यनेन न कालविशेषनियता
सम्बन्धिताऽभिहिता येन कालान्तरेऽलम्ब्यसम्बन्धिताभिधानाय पदान्तरमुपादीयेत ।
अथोच्यते-सम्बन्धीत्यस्य सामान्यतोऽभिधायिनः कालविशेषनियतसम्बन्धमादायापि
पर्यवसते सार्थकत्वं भवत्येवेति कालान्तरेऽसम्बन्धितया व्यवतिष्ठमानं कर्त्तृत्वमपि करणं
प्रसज्येत, तद्व्यवच्छेदाय कालान्तरे सम्बन्धिता पदान्तरेणाभिधीयत इति । मैवम् ; तर्हि
तेनापि पञ्चमिदं कालान्तरे यदि सम्बन्धिताऽभिधीयते तदाऽपि तस्य सार्थकता सम्ब-

धातुवद्विनाशवन्तुतीयावयोरपि वातिभाषिकयोरुक्तरीत्येव दुर्बलत्वात् । अत्रेह अन्यथादौ काणत्वाम-
कताम्यवहारस्यादर्शनाच्च । ध्रुवपरवन्तुमात्रिणोऽनुभवस्य वस्तुव्यवस्थापरवत्त्वेति ।

क्रियया = कार्येण सम्बन्धि । अयोगव्यवच्छेदोऽभावप्रतियोगिरवश्यवच्छेदः । व्यापकत्वमिति
यावत्, तद्वत् : पाण्डुर पृथक्पात्रायोगव्यवच्छेदार्थकारणं शङ्खनिष्ठभावाप्रतिपक्षिणश्च पाण्डुरस्य प्रतीतिः ।
सम्बन्धान्तरभेदेऽस्मृतीत्यर्थः । कार्यव्यापकत्वस्य कारणान्तरेऽपि सत्त्वात्सम्बन्धित्वं सम्बन्धप्रतियोगि-
त्वमेव विवक्षणीयम्, किन्तु स्वव्यापककार्यकत्वं सामान्यमभिप्रमत्तमिति स्वाभावहितोत्तरशङ्कावच्छेदेन न-
सामानाधिकरण्यापन्ताभावाप्रतियोगिकार्थको यो व्यापारस्तद्वत्कारणत्वं यदि विवक्ष्यते तदा व्यापाराधिक-
रणे करणे नवीपधायकस्यापारव्यवच्छेदेनैव कार्यव्यवस्थाभावस्यावृत्तिनाथ वाच्यत्वात्तादृशव्यापारव्याका-
रणव्यवस्थैव करणव्यवस्थैवैवैति, एवं स्वव्यापककार्यकत्वमित्यत्रोक्तसम्बन्धेन व्यापकतायास्तादृशमेव च
व्यापकताया विवक्षया सामान्यामभिप्रमत्तमिति कारणेऽपि । तस्मादस्तुविशिष्टकारणत्वं कारणत्वम्, वैशिष्ट्यं
व्यापारव्यवस्थानिरूपितकार्यताविविशिष्टनिरूपकताप्रवृत्तिव्यापारम् । निरूपकशयां कर्त्तृतावैशिष्ट्यं स्वाव-
च्छेदकसम्बन्धव्यवच्छिन्नव्यापकत्वमित्युक्तानिरूपिताधिकरणभावविरूपितत्वं, स्वरूपितकारणताव-
च्छेदकसम्बन्धव्यवच्छिन्नस्य, व्यापकव्यवस्थापारव्यवच्छिन्नप्राक्क्षणव्यवच्छिन्नत्वेति सम्बन्धप्रवेण । अथ-
पहितपूर्वकालवृत्तित्वसम्बन्धेन कार्यविशिष्टव्यवस्थैव कार्योपधायकतापदार्थत्वेनास्य फलान्वयिचारिव्यापा-
रकारणत्वेन कारणत्वेन कर्त्तृत्वसम्बन्धेन तत्र यद्व्यवस्थेन कर्त्तृत्वोपधायकव्यापारविशिष्टव्यवस्था-
व्यापकत्वेनैव दूयितमिदमिति दृष्टव्यम् । परस्परार्थां संसर्गताया अग्रमाजिज्ञता, अनुसृष्टता, उत्तररूप-
स्यामानेति कारणव्यवस्थाहारेण तस्यालक्षणत्वम्, अस्य व्यावृत्तौपधिकत्वे तु व्यवहारीपिकत्वम् लक्षणा-
न्तरस्य व्यक्त्याव्यापकप्रतियोगमादिकं तु दूषणं स्पष्टमेव । यथाश्रुतं तु दूषयति तथाहीति । योगव्यवस्थेति ।
अयोगव्यवस्थेति योगाभावपर इति भावः । कालविशेषनियतेति । कालविशेषव्यवच्छिन्नत्वार्थः । सम्बन्धोऽ-
व्यापकत्वमेव सम्बन्धपदव्युत्पत्तेरिति भावः । नेति । अर्थं दूषयत्यन्वयी भविष्यत्यर्थेऽपि प्रयोगादिति
भावः । कालान्तरे सम्बन्धितेति । पौनरुक्त्यस्यैवोद्धान्तरत्वेन तन्मात्रपरिहारे अस्मात्, तेन स्वव्यापा-
रावच्छिन्नोत्तरादौ एव करणस्य फलसम्बन्धित्वेऽपि न ह्यति । कालान्तरे इत्यस्य वाच्यव्यापारस्यमिति
वार्थः । कर्त्तृदेनैव वाच्यव्यापारस्यैव फलसम्बन्धोऽपि तु कारणस्येति भावः । स्वोपधायकव्यापारव्यव-
स्थाना फलवैशिष्ट्यलाभायोगव्यवच्छेदपदम्, अन्यथा तादृशव्यापारजनकव्यापारव्यवस्थादिना फलवैशिष्ट्य-
मादाय कर्त्तृतावतिप्रसक्तिः स्यात्, सम्बन्धिपदं वा कारकत्वलाभार्थमन्यथा निर्वृत्तं स्वजनानं प्रतीद्वरस्य
कारणत्वं स्यादिति तु वक्तुं युक्तमासीत् । तेनापि = अयोगव्यवच्छेदपदेनापि । सम्बन्धिपदव्यापेन =

न्धिपदन्यायेन सामान्याभिधायिनो भवेदिति ततोऽपि कालान्तरेऽसम्बन्धव्यवच्छेदाय विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात् । अथ यदा कदाचिदपि योऽयोगस्तस्य सर्वस्य व्यवच्छेदो विवक्षित इति; तर्हि सम्बन्धिपदे एवैषा विवक्षास्तु, कृतमधिकमुपादाय तद्विवक्षया । निषेधव्यवच्छेदेन सार्वत्रिकत्वलाभ इति चेन्न; निषेधव्यवच्छेदस्य विध्यनतिरेकार्थत्वेनाविशेषात् । तद्वैमिकं सम्बन्धस्यासम्बन्धासामानाधिकरण्यं 'अयोगव्यवच्छेदेनेत्यनेनाच्यते इति चेन्न; तस्यापि सम्बन्धकाले तत्रासत्त्वोपगमात् । सर्वदेति चेन्न; यद्येवं नर्तिक करणसत्त्वकालेऽपि योग एव करणेन क्रियायाः ? यावत्सत्त्वमिति चेत्तर्हि सम्बन्धीति व्यर्थम्, यावत्सत्त्वमयोगव्यवच्छेदेन यद्विशिष्टमुपलक्षितं वा तत्करणमित्येवास्तु, सम्बन्धीत्येव वा तथा विवक्ष्यतामित्युक्तमेव । अयमेवार्थः कयाऽपि कुसृष्ट्या सम्बन्धिपदसार्थकतामुपपाद्य यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते । कृत्तिकोदयक्रियायां रोहिण्यास्तत्तिरप्येवं करणं स्यात्, अनन्तरभाविनश्चतुर्दशस्य नक्षत्रस्योदयं प्रति पूर्वभाविचतुर्दश-

सम्बन्धिपदवत् । सार्वत्रिकत्वेति । नियमेन फलवत्त्वेत्यर्थः । सार्वदिकत्वेति पाठे तु यावद्व्यापारसर्व फलवत्त्वेत्यर्थः । लाभ इति । ननु विवक्षामायेणेति शेषः । विध्यनतिरेकार्थत्वेन = विध्यनतिरिक्तत्वेन । भविशेषात् = उक्तफलवत्त्वविशेषलाभाप्रयोजकत्वात् । तद्वैमिकमिति । तदवच्छेदेनेत्यर्थः । तदा लक्ष्यपरामर्शः । निरूपकनाविशेषो वाऽत्र धर्मिता । तथाच तत्फलसम्बन्धविषयस्य स्वाभावसामानाधिकरण्यस्यानिरूपकत्वं तत्फलकरणत्वमित्यर्थः । कर्त्रादेस्तु फलसम्बन्धविरहद्वयाप्यामपि व्यापृतत्वेनोक्तसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वमेवेति भावः । फलसम्बन्धकालावच्छेदेन कर्त्रादेरपि तादृशानिरूपकत्वविरहितं तथा तत्रातिव्याप्तिरित्याह तस्येति । तादृशनिरूपकत्वस्येत्यर्थः । तत्र = कर्त्रादावपि । इदमुपलक्षणमकरणस्यापि व्यापारसूत्रतादृशायां तदाद्यक्षणे च फलविरहवत्तयोक्तसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेनासम्बन्धोऽपि द्रष्टव्यः । सर्वदेति । तत्रासामानाधिकरण्यानिरूपकत्वं तत्फलकरणत्वमिति शेषः । एवमग्रे यावत्सत्त्वमित्येवापि । व्यर्थमिति । यथाश्रुतेऽसम्बन्धस्याप्युपलक्षणमिदम्, यावद्व्यापारसत्त्वमिति विवक्षायामपि तं वक्ष्यति । विशिष्टमिति । कार्यणेत्यादिः । एतादृशयथाश्रुते कार्यविशिष्टत्वेन कारणत्वे आत्माश्रयाऽन्योन्याश्रयौ, कार्यवैशिष्ट्यस्य कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानाधीनत्वादित्याशयेनोक्तमुपलक्षितमिति । उक्तनिरूपकत्वे तात्पर्यम् । कालिकस्यासि विवक्षया तत्कार्यस्याप्यसत्ताकत्वे सति तत्सम्बन्धितं वा तत्कार्यकरणत्वं विवक्षितम् । तेनाग्रिमवृत्तपरमन्थस्य नासङ्गतिः । लापवादाह सम्बन्धीत्येवेति । नियमोऽपि मनुषो विधानेनोक्तार्थलाभोपपत्तेरिति भावः । मनुषो नित्ययोगार्थकतायामयोगव्यवच्छेदपदस्य तात्पर्यप्राहकतयोमयसाफल्यमाशङ्क्याह अयमेवेति । कुसृष्ट्येति । कुल्यनयेत्यर्थः । अर्थविशेषे पदान्तरतात्पर्यप्राहकस्यैव पदस्य तदर्थपरत्वौचित्यात्, अन्यथा तात्पर्यप्राहकतयाऽयोगव्यवच्छेदपदं प्रयुक्तमिति स्वकीयतात्पर्यप्राहकस्यापि विशेषणान्तरस्य प्रक्षेपपत्तावश्यकताप्रसङ्गात्, अनपेक्ष्यतादिवशेन न लक्षणेति प्रवादस्यापि सङ्गतिरिति भावः । रोहिण्यास्तत्तिरिति । कृत्तिकोदयक्रियाकालीनत्वविशिष्टेत्यादिः । तेन रोहिण्यास्तैः कृत्तिकोदयक्रियान्यापकत्वेऽपि नासङ्गतिः । अतएव कृत्तिकोदयादहोरात्रं पञ्चासन्नरोहिण्युदयोऽनुमीयते इति तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । तस्यास्तद्व्याप्यत्वे ॥ नियमेन रोहिण्यासङ्गत्वेन कृत्तिकानामस्तमयानापत्तिः । अनन्तरंति । यथाऽनुराधापेक्षयाऽनन्तरभाविनः कृत्तिकानक्षत्रस्योदयमग्रे एव तत्पूर्वभागानुसारीयान्तमयः । यद्यपि कृत्तिकामरण्यधिनोऽप्येतादिक्रमेण गगने कृत्तिकारोहिण्याऽनुराधानो पञ्चदशममेव, उत्तराषाढाश्रवणयोर्मध्येऽभिजितोऽपि सन्नावात् । अत-

नास्तीति चेन्न, अत एव प्राक्कालस्याकारणत्वात् कारणसामग्र्यां तदनिवेशात् । अपि चैवं चिदक्षितमपि फलं न स्यात्, नहि यावत्सत्त्वं व्यापारयतोऽपि तस्य क्रियाजनकत्वम्, क्रियाऽकाले क्षणमपि तदनुवृत्तिनिषेधे प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया मंशयेनापि लक्षणा-
सिद्धेः, प्रत्युत चिरस्थिरकसंयोगे स्पृश्ये स्पर्शप्रमाकरणस्पर्शनेन्द्रियसंयोगस्थैर्यस्य
मन्तुमुचितत्वात् । यावत्सत्त्वं च कारणमिति भाषायां सर्वस्मिन् तत्सत्त्वकाले कारणत्व-
मित्यर्थः । नच कारणत्वस्य नियतपूर्वकालसम्बन्धात्मकस्य यदचित्काले सत्त्वम्, कालं
प्रति कालान्तरभावादिनि । अथ क्रियाऽयोगादयच्छेदेन सम्बन्धीत्यस्यायमर्थो यस्मिन्
सति भवत्येव क्रियेति; कोऽस्यार्थः ? किं यस्मादनन्तरं क्रियात्वयते एव ? उत यस्मिन्
चर्तमाने क्रियात्वयते एव ? उत यस्मादनन्तरं क्रिया तिष्ठत्येव ? उत यस्मिन् चर्तमाने

भाव्य = प्राक्कालघटना । नास्तीति । प्राक्कालस्य प्राक्कालाद्युत्पत्त्यादिति भावः । अयमेव 'अन-
पुर्व'त्वस्यार्थः । यदि च कालविशेषनियतनक्षत्रादी तत्तत्कारण्यं यद्विशेषयोरितिन्यायेन च कार्य-
सामान्ये कालत्वेन कारणताया आवश्यकत्वेन स्वरूपमवगन्धविशेषोऽप्यारब्धौ वा सा कालसाधारणी
निरुच्यते उपाधिभेदाधीना व्यवस्था चाद्रियते तदा कालघटितसामग्र्यामपि मा दुर्वारैवेति भावः ।
यत्तु-प्रागभावेतरकादाधिक्यावरकारणप्रागभावाभावाधारः कार्यप्रागभावाधारः क्षणः सामग्री, क्षणश्चाकार-
णम्, कालोपाधीनां ह्यधिकरणत्वेन कारणत्वम्, अधिकरणत्वज्ञानेककालावस्थायिनामेवेत्यकारणत्वाच्च
सामग्र्यामतिव्याप्तिरिति; तदपेक्षलम्, क्षणस्याधिकरणत्वानभ्युपगमे कार्यप्रागभावाधारयोक्तेर्यावत्
त्वात्, क्षणस्य क्षणत्वादेरप्यनधिकरणतापानाच्च, सामग्री क्षणिकेति व्यवहारापलापापाताच्च, सामग्री-
पदयोगार्थस्यागो मानाभावाच्च, सादृशक्षणावस्थानेकार्यसाधारण्येन घटकारणकूटीयत्वेन तस्य घटसामग्री-
त्वोपगमे घटकारणकूटस्यैव घटसामग्रीत्वोक्तिवाच्येति भावः । एतेन तदव्यवहितप्राक्क्षणावैतिष्ठ्यं तस्मा-
मग्रीति परास्तम् । ननु तत्कार्यव्याप्यसत्ताकवदले कालिकस्यासिबिबक्ष्या सामग्र्याः कारणत्वेऽपि न
तत्रातिव्याप्तिः, स्वाव्यवहितोत्तरक्षणे एव तथा कार्यजननादित्यास्तद्वयं तादृशविवक्षाया असम्भवापाद-
कत्वमाह अपिचेति । व्यापारवतोऽपीत्यनेन कालिकस्यासिबिबक्ष्या तत्कार्यव्याप्यसत्ताकव्यापारवत्ता-
रणत्वमपि न लक्षणमिति सूचयति । फलीभूतक्रियाविरहकालेऽपि करणव्यापारस्यानुवृत्तिः = सत्तावोऽ-
न्तीति मया वाच्यम्, तल्लिखे च प्रमाणं त्वया दुरुपन्यासमित्यर्थः । असिद्धेरिति । अनपवानुमिति-
ग्रन्थे भट्टाचार्यैरित्युक्तेः सन्देहेनापि तद्विराकविशेषगज्ञानौचित्यं समर्थितम् । अभ्युपेयत्वाद्वाच्यं वस्तु-
तस्तु प्रकृतोऽसम्भवनिश्चय एव, व्यापारस्य तदन्तो वा क्रियाजनकत्वेन तदव्यवहितप्राक्क्षणे सत्तावावश्य-
मावादिति । क्रियाप्रागभावकाले व्यापारानुवृत्तिनिश्चयस्थलमाह प्रत्युतेति । चिरं स्थिरः कसंयोगो
यत्र । स्पर्शप्रमाकरणं स्वगिन्द्रियं तद्व्यापारो विषयसंयोगः । उचितत्वादिति । तथा चासम्भवसन्देहेऽपि
व्यासङ्गस्थले व्यापारसत्त्वेऽपि फलाभावेनाव्याप्तिर्निश्चितैवेत्यर्थः । सप्तमकारकस्वीकारस्वसङ्गत इत्यु-
क्तम् । इति भाषायां = इतिवाक्यप्रतिपाद्यः । तत्सत्त्वेति । तदा लिलक्षयिपित्तव्यक्तिपरामर्शः ।
स्वसत्ताव्यापककारणताकत्वमित्यत्र कारणता यत्तुपथायकता, तदाऽसम्भव उच्यते, यदि दियोयता
तदा कारणान्तरातिव्याप्तिरिति तु तत्त्वम् । तेन पूर्वकालसम्बन्धघटितस्य कारणतानात्मकत्वे, कालस्य
विशेषणतया निवेशमनादत्योपाधितया निवेशे, उपाध्यात्मकस्थूलकाले तदात्मकसूक्ष्मकालवृत्तेरुपगमे वा
नासङ्गतः । उत्पद्यते एवेति । यदव्यवहितोत्तरक्षणत्वव्यापिका स्वकार्योत्पत्तिरित्यर्थः । द्वितीये यत्का-
लत्वव्यापकत्वं निवेश्यम् । एवमुत्तरत्रापि । सामग्र्या इति । क्रियादेरप्युपलक्षणम्, तस्य स्वाव्यव-

क्रिया तिष्ठत्येव ? । नायः, सामग्र्याः करणत्वप्रसङ्गात्, हस्तादीनामकरणत्वप्रसङ्गात्, सुखदुःखादेः प्रमेयस्यापि प्रमाकरणत्वप्रसङ्गात् । नच प्रमेयमपि प्रमायाः करणं स्यादेवेति याच्यम् । तत्र तथाव्यवहारस्य कस्यचिद्व्यसिद्धेः । नापि द्वितीयः, स्पृश्येन सह स्थिरसंयोगस्य स्पर्शनिन्द्रियस्याव्यापनात्, तत्सत्त्वेऽपि व्यासक्तौ तेन प्रमानुत्पादात् । नापि तृतीयः, सामग्र्यादेः करणत्वप्रसङ्गात्, उत्पत्तेः स्थिरे कारणत्वप्रसङ्गाच्च । नापि चतुर्थः सहस्ययिनां करणत्वप्रसङ्गात् ।

अथ क्रियायाऽयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वं करणत्वमित्यस्यायमर्थः, व्यापारचतः कलाव्यभिचारित्वमिति । मैवम्, हस्ताद्यव्यापनात् । कश्चायं नह्यापारे नाम ? किं

हितोत्तरक्षणं विभागाधुरादिकत्वात् । सामग्रीक्रियादिभिन्नत्वनिवेनेत्याह हस्तादीनामिति । सतम-कारकरीकाराक्षिमेव तेषां कारणत्वावयवोपगमन्तव्यानामपि कदाचिद्व्यापारवत्त्वैः अपि फलानुत्पाद-कत्वादिनि भवः । भेदकृदस्यैव निवेदयत्वेनोपलक्षणमिदमसर्वत्रदुर्ज्ञेयत्ववशात् । तत्कार्यमामग्रीसम-वहितत्वत्कार्याव्यवहितप्राक्क्षणगृहित्वोभयाभावकराणत्वविवक्षायां नोक्तदोषः, उक्तहस्तादिषु मामग्रीसमवहितत्वाभावप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वादित्यत आह सुप्तेति । प्रमाऽत्र साक्षात्कारः । उपलक्ष-यमिदं कर्त्तव्यमिति शङ्केषु । प्रमेयं = तत्प्रमाविषयः । प्रमायाः = तत्प्रमायाः । स्थिरः संयोगो यस्य । अणिकसंयोगस्यातीन्द्रियत्वेन तद्वन्मरुत्वापारसङ्गाद्यानिर्गमेन व्यापारवत्तरीन्द्रियेण फलं न जन्मते इत्यस्यालामास्थिरत्वोक्तिः संयोगस्य । व्यासक्तिः = ज्ञानान्तरालुत्पादप्रयोजको मनःसंयोगविशेषः । सामग्र्यादेरित्यादिना क्रियासुखादेः परिग्रहः, तद्वन्तरं विभावसाक्षात्कारादिरूपकार्यव्यावृत्तभावान् । उत्पत्तेरित्यादिकं यद्व्यवहितोत्तरक्षणत्वव्यापिका नान्यस्यैवित्यस्तत्तस्यां करणमिति यथाप्रकार्यं, ननु कारणवत्स्यापि निवेद्यै । एवं सहस्ययिनामिषादिकमपि । स्थिरे = उत्पत्त्यन्तरस्यायिनं प्रति । एतेन क्षणिकप्रदायैवावृत्तिः । सहेति । कारणव्यवहाराणामप्यमभवे प्रष्टव्यः ।

व्यापारचत इति । तत्कारणव्यभिचारिव्यापारवत्कारणत्वं तत्फलकरणत्वमित्यर्थः । निर्यापार-त्वेन भामग्रीनायकविप्रसङ्गः । तत्कारणव्यभिचारित्वं न कालिकम्, व्यापाराद्यस्यैव फलविरहेणासिद्धेः, अपि तु तत्कारणव्यवहितप्राक्क्षणवैशिष्ट्यमेव । हस्तादीनि । हस्तादेर्जालनादिव्यापारे सत्यपि पाकस्य कदाचिदनुत्पत्त्या नह्यापारे फलान्यवहितप्राक्क्षणवैशिष्ट्याभावाद्वाप्यासिः । नच-तत्र तस्याकरणत्वमेव, इत्येव पक्षतीत्यादिप्रयोगस्य हेतुतृतीयस्य निर्वोदात्, हेतुत्वस्य योग्यतासाधारण्यात्, पाके हस्तकरण-कवयुशोऽपिपया तादृशप्रयोगस्तु फलानुपपत्तिरस्यैव न प्रामाणिक इति-आशयम्; हस्तादेः कर्त्तव्यत्व-भावासम्भवेन कारणताया एवोपेतव्यत्वादित्युक्तत्वात् । एवं व्यासङ्गस्थले इत्यादिसंयोगस्य फलानुपपत्त-यत्वेन त्वगादेः स्पर्शनादिभिरजन्वानुपपत्तिः, ज्ञानादावत्यागादेः करणवत्त्वस्यैव, तत्र नह्यवहारस्य काव्यदर्शनेनेष्टापत्त्यवकाशः । अत एवाव्यवहितपूर्वत्वसम्भवाच्चिदप्रतियोगिव्यधिकरणफलाभाव-विशिष्टान्यत्कारणत्वं कारणत्वमिति-निरस्तम्, सामग्र्यामतिप्रसक्तेश्च । अतएव तत्कार्यसामग्रीव्यापारव्यापा-रवत्कारणत्वं तत्कार्यकणत्वमित्यपि न युक्तम्; फलानुपपत्तयकत्वापारे सामग्रीव्यापारवत्त्वसामग्रीमार्गिकत्वात्, कारणमात्रस्य करणकुक्षिनिक्षेपेण परस्परया कारणतावच्छेदकतापत्त्या कारणतानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च । अतएव तत्कार्यसामग्रीव्यापारवत्त्वकार्त्वावयवद्वयापारवत्त्वकारणत्वं तत्कार्यकणत्वमित्यपि नाशङ्क-नीयम्; हस्तादावव्याप्युद्गारेऽप्युक्तदोषात्, कर्त्तव्यत्वव्यापारोऽत्र, अननुगमस्तु प्रसिद्ध एव दोषः । कार्यता-कारणयोर्निरासश्चतुर्थे वक्ष्यते, व्यापारतामिदानीं निरापद्ये कथञ्चेति । स्वजन्यत्वस्वजन्यजनकत्वाभ्यां

तज्जन्यं कारणम् ? उत तदाश्रयं कारणम् ? । नाद्यः, लिङ्गपरामर्शं तदसम्भवात् । पक्षे प्रथमधूमादिदर्शनस्य व्याप्तिस्मृतिद्वारा द्वितीयलिङ्गपरामर्शं जनयतः कर्मण्यत्वमेष्टव्यम्, एवञ्च परमार्थतो व्याप्यस्य स्वरूपेण प्रमितिर्द्वितीयव्याप्ततत्परामर्शव्यापारिकाऽनुमानमिष्यत इति चेन्न; अन्यतो जाताग्निधूमादिव्याप्तिस्मृतौ सत्यां पक्षगतप्रथमधूमादिदर्शनस्य तद्व्यापारकत्वासिद्धेः । तत्राप्युभयकर्मजसंयोगवत्तदपि कारणमिति चेन्न; अभावादिसा

स्ववृत्तिवत्तज्जन्यजनकव्याप्या या यस्मिन्निष्ठत्वमिष्याशयेन विकल्पद्वयम् । कारणकर्त्रादावतिव्याप्तिवारणायोभयत्र प्रथमः सम्बन्धः । लिङ्गपरामर्शस्यानुमितिकरणतोपगन्तृप्राचीनमतेन दूषणमाह लिङ्गेति । तदसम्भवात् = निरुक्तव्यापारवशात्सम्भवात्, लिङ्गपरामर्शाव्यवहितोत्तरक्षणे ह्यनुमित्युत्पत्तिरिति संस्कारजन्मोऽपि नानुमितिजनकः; अनुमित्युत्पत्तिक्षण एवोत्पन्नव्यादिनि न स व्यापारः, न कस्मिन् धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादिति व्याप्तिमाहको वा, पर्यंतो यदि निर्वह्निः स्यात्तद्धूमः स्यादिति परामर्शप्राप्त्याभावापादको वा कथमिदमर्थमनुमितिजनकताकोऽपि न परामर्शजन्य इति न सोऽपि व्यापार इति भावः । वक्ष्यति चैतदुपरिष्टात्स्वयमेव । साङ्गते पक्षे इति । प्रथमेति दर्शनान्वयि । चरमलिङ्गपरामर्शस्य कण्ठात्मेव न भ्रमहे, येन निर्वाहपारतया सा भ्रमेत, किन्तु स व्यापारः, करणता तु तज्जनकस्य प्रथमस्य पक्षधर्महेतुदर्शनस्येति भावः । व्याप्तिस्मृतिद्वारा द्वितीयलिङ्गपरामर्शं व्यापारं जनयतः = द्वितीयलिङ्गपरामर्शरूपव्यापारजनकव्याप्तिस्मृतिजनकत्वे सति सादृशपरामर्शजनकस्य । तथाच चरमपरामर्शरूपव्यापारजनने व्याप्तिस्मृतेः प्रथमलिङ्गदर्शनव्यापारनाशमेनाग्रिमदूषणग्रन्थसामञ्जस्यम् । एवं च = प्रथमलिङ्गदर्शनस्य व्याप्तेः स्मृतिजनकत्वेन तद्विषयकत्वे च । परमार्थतः = वस्तुगत्या व्याप्यस्य स्वरूपेण धूमत्वादिना प्रमितिः = व्याप्यतावच्छेदकतया एवं शुद्धीतो यो धर्मस्तत्प्रकारिक प्रतीतिरिति यावत्, तेन धूलीपटलादी धूमत्वादिभ्रमजननाया वस्तुनो बह्निमद्विषयकया अनुमितेर्नाकारणकत्वापत्तिः । द्वितीयेत्यादि । तदा लिङ्गपरामर्शः । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षे वैशिष्ट्यावगाही, व्याप्तिविशिष्टे वा पक्षधर्मतैवैशिष्ट्यावगाही यो द्वितीयपरामर्शस्तद्व्यापारिकेत्यर्थः । पक्षविशेष्यकादिय व्याप्यविशेष्यकादपि परामर्शादनुमित्युत्पत्तेर्व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयवैनानुमितिहेतुत्वादिति भावः । अनुमानम् = अनुमितिकरणम् । अन्यतोजातेति । अदृष्टाद्युद्बोधकार्थनोत्पत्तिकेत्यर्थः । सत्यां = कश्चिन्मानसिद्धापाम्, तद्व्यापारकत्वासिद्धेः = चरमपरामर्शरूपव्यापारजनने व्याप्तिस्मृतिव्यापारकत्वासिद्धेः । प्रथमलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तिस्मृतिं प्रति हेतुत्वाभावे तद्द्वारा चरमपरामर्शं प्रत्यपि हेतुत्वासम्भवेन न तद्व्यापारकतया कण्ठावसम्भवं इति भावः । ननु सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन मल्लयोः संयोगस्योभयकर्मजत्ववदुक्तस्मृतेरपि पक्षे प्रथमलिङ्गदर्शनारष्टाधुभयजत्वमेवेति नोक्तदोष इत्याशङ्कते तत्रेति । अदृष्टाद्युद्बोधकार्थनोत्पत्तिकव्याप्तिस्मृत्यावित्यर्थः । तदपि = पक्षे प्रथमलिङ्गदर्शनमपि । हेतुरिति । अन्यत्र व्याप्तिस्मृतिं प्रति तस्य हेतुतायाः क्लृप्त्वादिति भावः । पक्षे लिङ्गदर्शनस्य सादृशस्मृतेः पुरा वर्तमानत्वे उक्तन्यायेन तस्य तद्वेतुतायाः सम्भवोऽपि तदभावकालिकतादृशस्मृतेस्तज्जन्यताया असम्भवदुत्तिकतया तस्य कारणत्वानुपपत्तेः, अतएव चरमपरामर्शात्मकव्यापारजनने व्याप्तिस्मृतेर्व्यापारत्वाविबक्षायामपि न निस्तारः, प्रकारान्तरेण व्याप्तिस्मृतौ विनिष्ठवैशिष्ट्यबोधसामग्रीसद्भावेन प्रथममेव व्याप्तिविशिष्टपक्षयोर्वैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयोत्पत्तिस्मभवेन मध्ये व्याप्यविषयकलिङ्गदर्शनकल्पनाया निर्बीजत्वादित्यभिसन्धायह अभावादीति । आदिना सम्बन्धसादृश्यादि । तेषां नित्यं प्रतियोगिसापेक्षत्वञ्च प्रतियोगिविशेषिततद्वोधानां विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकतानियमेन प्रतियोगिनावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यज्ञानविषयतया

पेशविशिष्टप्रतिपत्तिवत्प्रागुपजानवद्विव्याप्तधूमस्मृतेः प्रथममपि योऽसौ वद्विव्याप्तः सोऽयं धूम इति परामर्शोपपत्तेः । नित्यसापेक्षेऽर्थेऽस्तु तथा, नान्यत्र प्रथमं तथेति चेन्नः प्रागुक्तत्कारणोपपत्तौ नान्यत्रैवमिति नियमे प्रमाणाभ्यामावात् । तस्य व्यापाराभावात्प्रागुक्तमित्युत्पादकत्वमेवेति चेत्, स्यादप्येवं यदि व्यापारवतः करणत्वमित्येव सिद्धं स्यात् । नत्र धूमादिनिर्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य करणत्वमिति चेन्नः नित्यसद्बुद्धितार्थवद्विनाऽपि निर्विकल्पकं सविकल्पकोत्पत्तेरविरोधेन त्वदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभावात् । नित्यसद्बुद्धितेष्वपि निर्विकल्पकं मंस्यत इति चेन्नः कारणान्तरादेव तदुपपत्तौ तत्र निर्वि-

श्वप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकत्वव्याप्याभावत्वाद्विप्रसरिताकविशेष्यताकत्वेन । प्रागिति प्रथममिति च व्याप्यविषयलिङ्गदर्शनं विनैवेत्यर्थकम् । अयमिति पक्षधर्मतालाभाय । आकारे नादरः, यद्विव्याप्यधूमवाद् पर्वते इति पक्षविशेष्यकस्यापि परामर्शस्य सम्भवात् । तथा = अभावत्वादिनाऽभावादिदर्शनान-पेक्षप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानाधीनज्ञानविषयता । अन्यत्र = सम्बन्धाद्यन्यभावापदार्थं, प्रथमं तथा = स्वदर्शनानपेक्षविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाधीनज्ञानविषयता । अभावादिनाभावादेः सप्रतियोगिकत्वेनैवानुभवेन प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य केवलाभावादिदर्शनाधीनत्वसिद्धिरस्य प्रतियोगिविशेष्यताभावबोधहेतुत्वं न वक्तुं शक्यते, अभावत्वादिनाऽभावादिबोधस्य प्रतियोग्यविषयकस्या-प्रसिद्धत्वात्, अत एव तारशशोषस्य निर्विकल्पकत्वानभ्युपगमः, पक्षे लिङ्गदर्शनस्य तु व्याप्यविषयक-रशापि सम्भवेन व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवोधाग्राह्यं तस्य कल्पयितुं शक्यत्वेन तत्सापेक्षस्यैव विशेष-प्रागवच्छेदकप्राप्तिप्रकारकस्मरणस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवोधावगाहकत्वमित्यभिमानः । तं निरा-करोति प्रागुक्तेति । विशिष्टवैशिष्ट्यवस्तुद्विविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविश्ववस्तुनां हि कार्यकारणभावो नामयथा मानाभावात्, पूर्वं च लिङ्गदर्शनस्य व्याप्तिप्रतियोगिकुर्वाणस्य सम्भवेऽपि तत्सम्भवस्योक्तस्यैव तादृशनायामप्रयोक्तृत्वेन तेन विनैवोपपन्नया व्याप्तिस्तुत्या विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपपत्तिर्निराधारेण भावा । तस्य = उक्तस्युपपत्तिपरामर्शस्य प्रागुक्तमित्युत्पादकत्वमेव, अनुमित्युत्पादकत्वापारस्याभावात्, नहि तारश-परामर्श एव तत्र व्यापारः, व्यापारिणः प्रथमपक्षधर्मदर्शनस्याभावे तत्र तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, नच व्याप्तिस्तृतेरेव तत्र व्यापारित्वम्, तस्यां करणताया निरसिष्यमानत्वात्, नच वामपरामर्शस्य कश्चित्प्रव्यापारः, तदवयवहितोत्तरक्षयेऽनुमितेरेवोत्पत्तेरभ्युपगमादिति भावः । तत्र = अनुमितौ । तद्व्यापारकस्य = व्याप्तिविशिष्टप्रभोभयवैशिष्ट्यावगाहिश्रवणव्यापारकस्य । नित्यसद्बुद्धितत्वं निकृष्टं नियमानपेक्षात्वेन । विनाशित्यादिस्तत्संयुक्तम् । अविरोधेन = उपपन्नत्वेन । त्वदुक्तेति । नहि सवि-कल्पकानुभवत्वेन निर्विकल्पकत्वेन च कार्यकारणभावः, अभावादिबोधे व्यभिचारात्, विशिष्टबुद्धित्वेन विशेषणबुद्धित्वेन च कार्यकारणभाववस्तुनभ्युपगमे निर्विकल्पकत्वाप्यसिद्धिप्रसङ्गात्, तदभ्युपगमे तु यद्विव्याप्यो धूम इत्यदृष्टाद्यधीनस्त्येत्येवोक्तविशयोपपत्तौ तत्र निर्विकल्पककल्पनायां मानाभावात् । किञ्च निर्विकल्पकमुक्तस्मृतेः पूर्वं बोधनं वा कल्प्येत, नाद्यः, तदेन्द्रियसन्निर्यानियमात्, तारशस्त्यन्तानु-त्पन्नमानविशिष्टनिश्चयं प्रति तद्व्याप्यमुपयुक्तावाच । न द्वितीयः, पूर्वं व्याप्यादेरुपस्थितत्वेन विशिष्टज्ञान-सामग्रीसत्त्वेन तद्विषयकस्यैव धूमज्ञानस्य तदा वाच्यत्वेन तस्य निर्विकल्पकत्वावुपपत्तेः । वस्तुतस्तु पद-ज्ञानादुपपत्तिविशिष्टबुद्धौवैशेष्याय विशिष्ट्यैव कार्यकारणभावस्य शक्यत्वेन न निर्विकल्पके किमपि भाव-मिति ध्येयम् । नियमे = सत्त्वे । मंस्यते इति । तथा च व्यभिचाराभावेन प्रकृतेर्न निर्विकल्पककल्प-नसम्भव इति भावः । कारणान्तरात् = प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानात् । तदुपपत्तौ = प्रतियोगि-

कल्पककल्पनायां प्रमाणभावात्, प्रत्युत तत्सङ्घटनस्य स्वभावादनिरर्केऽपगमात् । तथापि यत्किञ्चित्जनकं तदेव तत्रानुमितिकरणमास्नामिति चेन्न; तथेन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वा-

विशिष्टाभावादयोद्योत्पत्तौ । अनुभवानुसारेणाभावाद्दौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकव्यवस्थाभावात्-
त्वादिप्रकारितकविशेष्यभावरूपस्योपगन्तव्यत्वे तत्र निर्विच्छेदकज्ञानं नोपयुज्यते, उपयुज्यते तु प्रति-
योगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानम्, तच्च सविस्तरमेव, ततः परं हि न निर्विच्छेदकसम्भावः, विशिष्टबोध-
स्यैव सामग्रीसत्त्वात्, नया ततः पूर्वम्, अनुपयोगान्मानाभावाच्च । अतएवोक्तं वसुमाधली "अवच्छेद-
ग्रहधौष्या"दिति । अभावत्वप्रकारकबोधस्य प्रतियोगिविषयकव्यवस्थानियमादिति तदर्थः । उक्तं च चिन्तामणौ
"सप्रतियोगिकोऽभावोऽनुभूयते ननु तन्मात्रम्, अतोऽभावव्यवस्थित्येव प्रतियोगिनः प्रतियोगिज्ञाना-
धीनज्ञानत्वं चाभावस्यानुभवसाक्षिकं गोसादयव"दिति । तदाह प्रत्युतेति । तत्सङ्घटनस्य = अभा-
वाद्दौ प्रतियोगिविषयकज्ञानविषयत्वस्य भवद्विः स्वभावादनिरर्केण = नियमेनोपगमान्, तथाचाभावाद्दौ
निहन्प्रकारितकविशेष्यभावरूपस्योपगमः पर्यवस्यति । एवञ्चाभावप्रतियोगित्वयोरनुपरिधत्तयोरैवा-
भावबोधविषयत्वं स्वीकार्यं पूर्वं तदुपस्थापकाभावादिति भावः । तज्जनकं = व्याप्तिविशिष्टबोधोभय-
वैशिष्ट्यावगाहनिश्चयजनकम् । तत्र = प्रथमपक्षधर्मदर्शनानपेक्षव्याप्तिस्मृतिस्थले । आस्तामिति ।
तथा च तत्र क्लृप्तस्यैव करणत्वमनुमितिसाधने कल्पनीयमिति भावः । तथेन्द्रियादेः = तादृशनिश्चय-
जनकेन्द्रियादेः । आदिना व्याप्तिज्ञानलिङ्गयोः परिग्रहः । ननु यद्यपि लिङ्गं न करणम्, अती-
तादिसाधारण्यभावादित्यग्रे मूले एव यद्वयमानत्वात् । अभावज्ञानार्थं प्रतियोगिज्ञानस्यपरिधत्तकत्वेन तत्र
धूमध्वंसादेर्लिङ्गत्वानौचित्यात्, शाब्दस्मृत्याद्यारम्भपरामर्शं प्रति लिङ्गस्याकारणत्वात्तद्व्यापारकतया क-
णत्वात्सम्भवाच्च, अन्वेन, परामृश्यमानलिङ्गापरामर्शरहितान्यपुरुषस्यानुमितिप्रसङ्गवारणाय तत्पुरुषो-
पानुमितिं प्रति तत्पुरुषपरामर्शविषयलिङ्गत्वेन कारणताया वक्तव्यत्वेनानन्तकार्यकारणभावकल्पना-
पत्तेर । नहि समवायेनानुमितिं प्रति लिङ्गस्य स्वप्रकारकपरामर्शसम्भावित्वमन्यन्धेन हेतुता शक्य-
वचना, परामर्शस्य कारणतावच्छेदकसंमर्गघटकतापत्तेः । नापि व्याप्तिज्ञानं करणम्, तत्र यद्यपि कार्य-
कारणभावस्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कल्पनीयत्वेन ज्ञानम्यम् । नापि परामर्शस्य स्मरणात्मकत्वस्थेन
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया व्याप्तिग्रहस्य तदहेतुत्वप्रयुक्तानुपपत्तिः, तत्र प्राचीनस्याप्यनुभव-
स्यैव संस्कारद्वारा परामर्शहेतुत्वात्, विशिष्टव्याप्तेरनुपस्थितावपि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन पराम-
र्शात्रनुमितिस्थलेऽपि नियतपूर्वोपस्थितिकम्याप्तिघटकाभावत्वादितत्पदार्थज्ञानत्वेनैव कणत्वसम्भवात्,
तथापि व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यानुभवात्मकपरामर्शं प्रति कारणता विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वैव
वाच्या, नधैतद्युक्तम्, प्रत्यक्षत्वादिविशेषरूपेण क्लृप्तकार्यकारणभावैरेव निर्वहि तथाकार्यकारणभावस्या-
प्रामाणिकत्वात्, विशिष्ट्यैव तद्विश्रान्तेरुक्तत्वाच्च । किञ्च पक्षधर्मताज्ञानानन्तरं व्याप्तिस्मृत्यैव यत्रानु-
मितिर्जाता, तत्र परामर्शव्यापारमादाय तस्याः कारणतोपपादनासम्भवः । स्मृत्यात्मकपरामर्शस्थले
क्लृप्तत्वाद्वापि व्याप्तिस्मृत्यनन्तरं परामर्शः कल्पनीय इति बुवाणस्य तु ममाद्यपक्षधर्मनाज्ञानोत्तरं
व्याप्तिस्मृत्यैवानुमितिरूपत्वेनैव उदन्तं प्रति किमुत्तरं स्यादते मौनत् । सर्वत्र तत्कल्पने गौरवात् । परा-
मर्शोत्तरं तत्प्रत्यक्षवारणायानुमितिसामग्र्याः प्राबल्यस्य त्वयाऽपि वक्तव्यत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य
सामग्रीसद्भावेन सोऽपि स्वादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तस्माद्व्याप्तिज्ञानं कारणमित्येव युक्तम्, व्याप्यता-
वच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य वा कारणतासमर्थनं ॥ दुराग्रहमात्रमिति व्यापारस्य
दुर्विवेकनैव । धूमलिङ्गकपरामर्शव्यवहितोत्तरपक्षकवद्विज्ञातृक्रानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति परामर्शस्य

पत्तिरित्यलमतिविस्तरेणेति । शब्दश्रोत्रसन्निकर्षस्य च श्रोत्राभ्यापारत्वप्रसङ्गात्, तथा च श्रोत्रस्य शब्दप्रतिपत्तायकत्वात्त्वप्रसङ्गात्, सन्निकर्षो हीन्द्रियव्यापार उच्यते इति, व्यापारान्तरञ्च तस्य क्षणिकमसिद्धम्, स्थिरे चोक्तं एव दोषः । शब्द एव तद्व्यापारः

विशिष्टविषयकत्वेन व्याप्तेस्तद्वदकपदार्थानां च विशेषगविषयकत्वेन कारणता वाच्या, न च विशिष्टविषयकत्वेन कारणत्वे केवलविशेषगमादिविषयकत्वेन कारणत्वसम्भवः, व्याप्यधर्मपुरस्कारेण वारणनामम्भवे व्यापकधर्मगान्ध्यासिद्धत्वादकारणत्वादित्यपि घटन्ति । तथापि हेन्द्रियस्यानुमितिकरणत्वे किञ्चिद्वाचकम्, उक्तं हि शिरोमण्यादिभिः—“अस्तु मनस एवानुमितिकरणत्वम्, मनःसंयोग एव च ज्ञानज्ञानमात्रे व्यापारः, जन्मात्मविशेषगुणवाच्यच्छिन्नं प्रति मनस्त्वेन करणतायाः स्मृत्यान् । अतएव—ज्ञानत्वेनानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति जनकता, अतिप्रसङ्गस्तु विशेषसामग्र्या वारणीय इति मतमप्यनादेयम् । मानसत्वप्रयोजकं तु न मनोऽसाधारणकारणकत्वं येनानुमितेर्मानसत्वं प्रसज्येत । किं तर्हि तत्प्रयोजकमिति चेत्, प्रयोजकं किं कारणं वा, कार्यं वा व्यापकं वा व्याप्यं वा, मानसत्वावच्छिन्नोपत्तिनियामकं वा, नायम् । मानसत्वस्य जातित्वेन नित्यत्वात्, द्वितीयं तु मानसत्वविषयकप्रत्यक्षम्, तृतीयं तु प्रमेयत्वादि, तृतीयं तु मानससामग्रीजन्यत्वादि, पञ्चमं तु मानसत्वावच्छिन्नसामग्री”तीति रमणीयोऽनुमितेर्मानकरणकत्वमार्ग इति चेन्न, मनोऽसाधारणकारणकज्ञानत्वस्य भुक्तादिज्ञाने प्रत्यक्षस्वरूपाव्यवधानेनानुमितेस्तथावे प्रत्यक्षत्वापत्तेः, न च तद्व्याप्यासावप्रयोजकत्वम्, अनौपाधिकत्वस्यैव प्रयोजकत्वात्, हेतोर्निरुपाधेः पक्षधर्मत्वे च यावद्व्यवधानवकासात्, एवञ्च प्रत्यक्षप्रमाणात् पार्थक्येनानुमानप्रमाणविभागभ्रोऽपि भवताम् । न च कारणैवेऽपि करणताभेदेनैव प्रमागभेदः, स च निरूपकभेदात्, निरूपिका च प्रत्यक्षप्रमिति-क्रियाऽनुमितिक्रिया चेति वाच्यम्; उक्तरीत्याऽनुमितेः प्रत्यक्षत्वापत्तौ निरूपकभेदोपपादनानुपपत्तेः । किञ्च क्रियाभेदः सामग्रीभेदार्थान इति निर्दिष्टाद्, किन्तु सामग्रीभेदोऽपि तद्वदकभेदेन परवानेव, तद्वदकैषु च प्राधान्यात्प्राप्तममग्नकस्य तज्जेदेनैव प्रमाणविभावः समुचितः । व्याप्यवज्ञानस्य च कारकतामात्रेणुपः करणतिरिक्तान्तर्भावसम्भवाच्च । वस्तुतस्तूकरीत्या प्रत्यक्षत्वापादनयत्नद्वच्छिन्नसामग्रीकत्वस्याप्यनुमितावापादनीयतया सामग्रीभेदोऽपि न स्यात्, तस्य क्रियाभेदेनैव कल्पनीयत्वादित्यवधेयम् । व्याप्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारपक्षधर्मताज्ञावयोरनुमितिविहृतत्वमिति तु न युक्तम्; संस्कारजन्यज्ञानत्वेनानुमितेः स्मृतिरवापत्तेः, अतएव प्रत्यभिज्ञाया अप्यंशो स्मृतिस्वमनुमन्यन्ते, संस्कारोद्बोधो स्मृतेर्प्राप्त्याच, व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शस्य वा स्मरणात्मकत्वस्थले तस्यापि कारणताकरणे गौरवाच्च, कर्पाच्च दुद्बुद्धसंस्कारव्याप्तिज्ञानयोः संस्कारोद्बोधकव्याप्तिज्ञानयोर्वैकर्म्यमित्येन कारणताकरणेऽपि तद्व्यापारस्य दुर्गिरूपत्वाच्च प्रयुक्तकरणक्षणासङ्गतिः, करणस्य सर्वव्यापारव्यवियमानभ्युपगमेऽपि फलोपधायकत्वस्यैव कारणरक्षणस्य वक्तव्यत्वाच्च तस्य च निरस्तत्वादिति । सदेतत्सर्वं सूचयन्नाह अलमतिविस्तरेणेति । प्रसङ्गादिति । समवायस्य नित्यत्वानुपगमेन श्रोत्राभ्यापारत्वादिति भावः । सन्निकर्षः = विषयेण सन्निकर्षः । तेन मनसा श्रोत्रसन्निकर्षस्यानित्यत्वेऽपि न क्षतिः । उच्यते इति । स च प्रकृते नित्य इति तोषः । क्षणिकम् = अनित्यम् । स्थिरे = नित्ये ममवाये । शब्दः = कर्णावच्छिन्नशब्दः, तस्यैव कर्णावच्छिन्नगतनात्मकद्रव्यजन्यत्वात् । तद्व्यापार इति । शब्दतत्त्वस्योः साक्षात्कारजनने इत्यादिः । शब्दसाक्षात्कारे जनयितव्ये शब्दस्य व्यापारतां निराकृत्येतत्स्येति । कर्तव्येन = विषयतया कार्यतायरे-दकत्वेन । करणकोटिद्विर्भावान् = करणतावच्छेदकत्वासम्भवात्, कारणत्वासम्भवादित्यपि द्रष्टव्यम् । तत्करणकदोषविषयत्वस्य तद्व्यापारत्वव्याप्तेरनित्यकर्मत्वस्य तत्क्रियाकरणज्ञानवच्छेदकत्वस्याप्येव नय-

किन्न स्यादिति चेन्न; तस्य कर्मत्वेन करणकोटिघर्हिर्भावात् । क्वचित्तयोरैकत्वेऽपि का-
त्तरितिरिति चेन्न; शब्दबुद्धौ कार्यायामुपधायकत्वेन प्रविष्टस्य शब्दस्य करणव्यापारतया
करणकोटावपि प्रवेशनेऽंशतोऽपि नियम्यनियामकत्वविरोधापत्तेः । घटादिबुद्धौ चतुष्टय-
देश्वर्ज्यतादिसंसर्गव्यापारवत्त्वेऽपि सममिदमिति चेत्; किन्नः स्यात् । तथा च—
बाधेऽद्वेऽन्यसाम्यात्किं ? द्वेऽन्यदपि बाध्यताम् ।

नादिकरणकबोधकर्मणि रूपादौ दृष्टत्वादिति भावः । अत्राप्रयोजकत्वमाशङ्कते फलचिदिति । अत्रेदम्बो-
ध्यम्, यथा पराम्पर्यमानलिङ्गस्य करणत्वे परामर्शस्य करणतावच्छेदकत्वेन व्यापारत्वासम्भवमनुमेने-
शिरोमण्यादयः, तथा व्यापारत्वेनाभ्युपगतं शब्दं प्रति शब्दविशिष्टत्वेन न कारणता । एवं प्रति स्वा-
वच्छिन्नजनकत्वानुपपत्तेः । न च शब्दप्रत्यक्षं प्रति शब्दविशिष्टत्वेन श्रोत्रस्य कारणत्वेऽपि शब्दं व्यापारं
प्रति रूपान्तरेण अनकवं स्यादिति बाध्यम्; रूपान्तरं हि नाकाशत्वेन घटितम्, तस्य शब्दसम्बा-
धित्वादिरूपत्वात्तदघटितरूपेण शब्दं प्रति कारणत्वानुपपत्तेः, न चान्यदपि सुवचम् । अष्टद्वयातिरिक्त-
प्रत्ययेन कारणत्वेऽतिप्रसङ्गात्, मानाभावाच्च । यथाच शब्दप्रत्यक्षं प्रत्यपि शब्दविशिष्टत्वेन कारणत्वं
न सम्भवति तथा वदन्नेवाप्रयोजकत्वशङ्कां निवारयति शब्दबुद्ध्यादिति । उपधायकत्वेन = विष-
यतया विशेषणत्वेन । करणकोटावपि = करणतावच्छेदकतयापि । कारणकार्ययोरैक्याभावादाह अंशत
इति । स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मा प्रयोऽयप्रयोजकभावो नियम्यनियामकत्वशब्देनाभिहितः । विरोधः =
एकत्रानुपपत्तिः । तथाच एवं यदि स्वावच्छिन्नजनकत्वानिरूपितजन्यतावच्छेदकं स्वनिष्ठजनकताजन्य-
तावच्छेदकं वा स्यात्स्वभिन्नं स्यादित्यर्थः । यथा कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानाधीनत्वेनान्योन्या-
ध्यात् कार्योत्पत्तेर्न कारणतावच्छेदकान्तःपातितता तार्किकैरनुमन्यत इति व्यक्तं पक्षतागादाधर्मात् ।
तथा कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव कारणतावच्छेदकावच्छिन्नोत्तरत्वस्य वक्तव्यत्वात् कारणतावच्छेदकस्य
कारणस्य वा चोत्तरत्वासम्भवेन न कार्यतावच्छेदकत्वं युज्यते । अतएव “कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वा-
नुपगमा”दिति मङ्गलवादे दिनकरेणाप्युक्तम् । एवञ्चाप्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टा-
नुमितिं प्रति तल्लिङ्गकपरामर्शः कारणमित्यादिरीत्या कार्यकारणभावकल्पनप्रमाणागमेव, तथा सति
तत्क्षणावबद्धितोत्तरकार्यं प्रति तत्क्षणः कारणमितिरीत्यापि तत्कल्पनं किन्न रोचये; एवं च जितंसीगतैः,
प्रस्त्यत च कार्यकारणभावान्तरे, आपतितं च लोक्यबहिरविरोधैः । सामान्यकार्यकारणभावस्य च
विशेषकार्यकारणभावमूलकत्वाद्विषयत्वेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतायाश्शब्दत्वेन शब्द-
प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतां विनाऽनुपपत्तेः । सामान्यकार्यकारणभावमात्रस्य च घट-
प्रत्यक्षस्य घटादप्यापत्तेः । एवं च सामान्यकार्यकारणभावो निष्फलो भवेत्यन्यत् । शब्दप्रत्यक्षस्य
कार्यत्वे विषयतासम्बन्धेनैव शब्दस्य तदवच्छेदकता, सम्बन्धान्तरेण कार्यतावच्छेदकतास्थले चोत्तरीति-
रिति पक्षापातस्तु विषयविषयिभावानुपपत्तिर्जीवातुक्तसिद्धान्तकैर्नैवानुमोदनीयः । तथा च एवं प्रति
स्वघटितरूपेणैव स्वघटितरूपावच्छिन्नं प्रति स्वस्य कारणता कल्प्यमाणापि न युक्तिमहेति भावः । जालु-
त्तरत्वमिमानेनाशङ्कते घटादौति । इदम् = एकस्य जन्यताजनकतयोरवच्छेदकत्वानुपपत्तिरूपं दूषणम् ।
घटविषयकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति घटसंयोगत्वेन कारणतया घटस्य जन्यतायां जनकतायावच्छेद-
कत्वात्, सम्बन्धभेदेनैकस्यापि जन्यताजनकतयोरवच्छेदकत्वं न दूष्यतीति तु प्रकृतेऽपि समानमिति
भावः । किञ्चिदप्यवस्थापयतां न जालुचरं किञ्चिदित्यभिप्रेत्याह किमिति । नः = अनिवर्तनीयवादि-
नाम् । स्यात् = छिन्नं स्यात् । अस्मदुक्तं दूषणमरदं वा ददं वेति विकल्प्याह बाधे इति । अद्वय-

एव ममत्वं मुमुक्षुणामनिर्वचनवादिनाम् ॥ ३३ ॥

तथाहि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निर्ममः पुरा ।

आहेदं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दहते ॥ ३४ ॥ इति ।

नापि द्वितीयः, लिङ्गपरामर्शस्यानुमितायकरणत्वप्रसङ्गात्, निर्विकल्पकस्यापि तस्योपगमे सविकल्पकानाश्रयत्वात्, अतश्चेत्वाश्रयस्य तदेतुव्यापारत्वे चात्यापत्तेः ।

किञ्च, फलाद्यभिचारित्वं किं तस्मिन्नेव काले फलसत्त्वनियमः ? उत तदनन्तरं फलसत्त्वनियमः ? । नाद्यः, कारणस्य पूर्वभाविताया अवश्यं वक्तव्यत्वात् । न द्वितीयः, आनन्तर्यं यद्यव्यवहितानन्तर्यं विद्यते तदा यत्किञ्चिद्व्यापारवतः कारणत्वपक्षे हस्ता-
देरकारणत्वापातः, आफलव्यापारवतस्तु तथाप्ये कर्मादिष्वतिव्याप्तिः । अथ व्यवहित-

नामासत्यम् । अन्यसाध्यात् = प्रकृतातिरिक्तं दोषाभाससंशयोपन्यासादिकम् । तथा सति दोषस्याभास-
ताया एव श्रुत्यादौपिःप्राप्त्यादिति भावः । इदन्त्यवधेयम्, शब्दतद्वत्त्वसंसाक्षात्कारयोः शब्दस्य व्यापा-
रत्वसमवेपे शब्दप्रागाभावसामान्याभावयोः साक्षात्कारे न तस्य व्यापारत्वसम्भावनाऽपि, तयोरपि
साक्षात्कारस्य प्रामाणिकत्वेनापलापानुपपत्तेः । तस्मात्तत्र कर्णशक्तुलीलसंयोगस्य व्यापारत्वेऽन्यत्रापि
तथैव, श्रोत्रमनसोःसंयोगस्यैव वा सर्वत्र व्यापारत्वेति नियमनियामकविरुद्धस्यात्र पक्षेऽसम्भवेन
पूर्वोक्तानुमिती व्यापाराप्यवस्थैव दूषणं भारमिति ।

स्ववृत्तिस्त्वग्रन्थजनकत्वाम्नां वस्तुविशिष्टत्वं व्यापारत्वमिति कथं विकल्पयति नापीति ।
प्रसङ्गादिति । परामर्शजन्यजनकानौ परामर्शावृत्तित्वादिति भावः । चक्रप्रमणादुद्देश्यत्वावृत्तित्वात्तत्रा-
प्यप्राप्तद्वयलक्षणमिदम्, वृत्तिनाशच्छेदकस्यानुगतसम्बन्धस्याभावात्, जनकताया वृत्तिनियामकत्वाभा-
वात् । प्रथमलक्षणे एव पर्यवसानाच्च । निर्विकल्पकस्य पूर्वं निरस्तत्वेऽप्युपेक्ष्यवादेनाह निर्विकल्प-
कस्येति । तदयं = लिङ्गज्ञानस्य । उपगमे = अनुमितिकरणवोपगमे । ननु प्रथमसम्बन्धानुशादौ लिङ्ग-
निर्विकल्पकजन्यजनकत्व सविकल्पकस्य लिङ्गनिर्विकल्पकत्वापारत्वसम्भव इत्यत आह अतश्चेत्वाश्रय-
स्येति । व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वत्त्वसम्बन्धस्त्वेषार्थः । तद्वत्त्वग्रन्थस्येति यावत् । तथाच पर-
स्परजन्यजनकताया सहकारिमात्रस्य परस्परव्यापारत्वप्रसङ्ग इति स्वतन्त्रत्वसम्बन्धनिवेशस्याप्यावश्य-
कत्वे प्रथमलक्षणलक्षणमात्रतार इति भावः ।

किञ्चेत्यादि । फलसत्ताभाववत्कालावृत्तिव्यापारवत्कारणत्वमित्याशयः । स्वाप्यवहितोत्तर-
क्षणवृत्तिरुभेदप्रतियोगितानवच्छेदकफलकव्यापारवत्कारणत्वमिति द्वितीयार्थः । भेदप्रतियोगितावच्छेद-
कता कालिकेन । अव्यवहितानन्तर्यम् = अव्यवहितोत्तरत्वम्, तत्त्वज्ञाने स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिक-
भावत्वाधिकरणत्वाम्नां तदधिकरणक्षणध्वंसवितिरिक्तम् । तदेति । अत्रोक्तलक्षणे व्यापारस्थाने यत्कि-
ञ्चिद्व्यापारेति निवेद्य नाप्यासिद्ध्यते, सर्वस्य करणव्यापारस्य स्वाप्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिभेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकफलकत्वाम्नेन यस्य कल्पचिदेव तथात्वात् । अपितु तादृशफलकप्रत्ययसंस्कारकारणत्वं
लक्षणमभिप्रेत्य । आफलव्यापारत्वप्रत्ययकत्वे तु तादृशफलकत्वमिद्व्यापारकारणत्वमिति लक्षणे कर्मा-
दावनिष्पत्तिर्देयते । आफलव्यापारः = फलव्यवहितप्राक्क्षणवर्तिव्यापारः । अतिव्याप्तिरिति । कर्मा-
देति फलव्यवहितप्राक्क्षणवर्तिव्यापारस्योक्तभेदप्रतियोगितानवच्छेदकफलकत्वात् । अथेति । स्वाप्य-
वहितोत्तरत्वस्य स्थाने स्वाधिकरणक्षणध्वंसव्यापारत्वेन वक्तव्यम्, तथाच प्रथमव्यापारनिवेशोऽपि
हस्तादी नोक्तरीत्येऽप्यासिः, फलाधिकरणक्षणस्य प्रथमव्यापाराधिकरणक्षणध्वंसव्यापारत्वात्, किन्तु

स्याप्यानन्तर्यं विवक्षितम्, तथापि यत्किञ्चिद्व्यापाराभिप्रायेऽन्तरायसम्भवादस्ताद्य-
व्याप्तिः, आफलव्यापाराभिप्राये च व्यवधानासम्भवात् कारकमात्रं करणमित्युक्तं स्यात् ।
व्यापारतत्तत्तत्फलव्यभिचारः इति किं तद्व्यापारस्य फलाव्यभिचारित्वम् ? व्यापार-
विशिष्टस्य वा ? नद्यः, हस्ताद्यकरणत्वापातात् । अतएव न द्वितीयः, यागादेः स्वर्गा-
द्यकरणत्वापाताच्च, अपूर्ववाक्यार्थत्ववादिनापि चरमं यागस्य फलकरणत्वाभ्युपग-
मादिति ।

अथोच्यते—यद्वा नेव करोति तत्करणम्, यद्वा नेव प्रमिमीते तत्प्रमाणम् । मैवम्,

यत्र प्रथमव्यापाराधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणेऽपि क्षणे प्रतिबन्धकविशेषात्फलं नोत्पद्यम्, तत्राव्याप्तिः,
कारकस्य हस्तगतेः करणातिरिक्तेऽन्तर्भावासम्भवेनालक्ष्यत्वाभ्युपगमानुपपत्तेः, अहि कारकावमपि क्रियो-
पयायकत्वरूपं येन तत्र तत्र स्यादित्याह तथापीति । यत्किञ्चिद्व्यापाराभिप्राये = प्रथमव्यापारस्यो-
क्तलक्षणैः अनुपपत्तेः । अन्तरायसम्भवान् = प्रतिबन्धकसम्भवान् । यत्किञ्चिद्व्यापारस्य लक्षणघटकत्वे तु
फलाव्यवहितप्राक्क्षणवर्तिनः कारकान्तरीयव्यापारस्यापि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकफलकतयाऽति-
व्याप्तिः, उपधेयसङ्ख्येऽपि व्यायेन प्रत्यवस्थानाशक्यताया निवेदनादित्यनुशयेनाह आफलेति । तद्व्या-
पारस्येति । फलाव्यभिचारिव्यापारवकारणत्वमित्यर्थः । अस्मिन् प्राङ्निर्गन्तत्वेऽपि विकल्पे न्यूनता-
परिहाराय पुनरभिधानम् । व्यापारविशिष्टस्येति । फलाव्यभिचारित्वे सति व्यापारविशिष्टकारणत्व-
मित्यर्थः । पाताच्चेति । अपूर्वात्मकयागव्यापारस्य फलाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वेऽपि यागस्यापूर्व-
विशिष्टस्य तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनोऽतथापवादिति भावः । ननु “कार्येऽसद्वृत्तिताकारे करणत्वेन
सम्मतः” इत्युक्तेः प्रमाकरमतेऽपूर्वं प्रति यागस्य करणत्वेन तदव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वेन च न स्वर्गाद्य-
करणतापत्तिर्दोषः, नच यागस्यापूर्वजनने निर्व्यापारतया नापूर्वनिरूपितस्यापि करणत्वस्य सम्भव इति
देवयम्, परमापूर्वं प्रत्येव करणतामासेदुपपत्त्योत्पत्त्यपूर्वव्यापारकत्वादितिशङ्कां नित्याधिकारे फलका-
मिनोऽनधिकारित्वेनापूर्वस्यैव साध्यतया तत्प्रत्येव धात्वर्थस्य करणत्वेऽपि कामाधिकारे फलकामिन एव
नियोज्यत्वेन फलकरणतामुपेयुष एव धात्वर्थस्य नियोगविषयतया यागे स्वर्गाद्यकरणतापातो दोष एवैत्य-
भिप्रायेण परिहरति अपूर्ववाक्यार्थत्ववादिनेति । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यात् स्वर्गकामकर्तव्य-
त्वप्रकारकबोधविषयीभूतं यागविषयकं कार्यमिति सादृश्यबोधं स्वीकुर्वतेत्यर्थः । चरममति । उक्तसाद-
र्भाधानन्तरमित्यर्थः । यागस्य फलकरणत्वाभ्युपगमात् = यागविशेषकफलकरणत्वप्रकारकार्थिकबोधम-
भ्युपगम्य यागे कारकान्तरात्मकत्वानुपपत्त्या करणत्वाभ्युपगमात् । अयमभावः—वेदे क्रियाभिन्ने एव
धर्मिणि कार्यत्वेन रूपेण शक्तिनिर्णयः, एवं च लोके क्रियाया एव धर्मित्वेन धातुत एव च तस्या लाभ-
सम्भवेन कार्यत्वे धर्मे लिङ्गादेर्लक्षणेत्वन्यत् । तथाच शक्तिग्रहपदार्थसृष्टिसादृश्यबोधानां समानप्रकारक-
त्वेन कार्यकारणभावान् प्रथममज्ञातित्याप्यपूर्वस्य कार्यत्वेन रूपेण सादृश्यविषयत्वस्य नानुपपत्तिः । किन्तु
कामिनः प्रथमं काम्याव्यवहितसाधने एव कर्तव्यत्वप्रकारकबोधोदयेनापूर्वं कार्यत्वेन रूपेण तथाबोधो-
दयेऽपि व्यवहितसाधने यागे प्रथमं न तथाबोधः, अपितु कार्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताकोनबोधानन्तरमेव
यागः स्वर्गकारणमिति बोधः, ततश्चरं तु यागः कर्तव्य इति बोधः स्वर्गकामिन औचित्यावर्जित इति ।
केचित्तु चरमयागस्येति समस्तपाठमनुसृत्यार्थेनादिपु पूर्वपूर्वयागजन्यावान्तरापूर्वविशिष्टस्यान्तिमयागस्य
फलकरणत्वाभ्युपगमादिति न्यायकते ।

यद्वा नेवेति । यत्सम्प्रतितात्पर्यात् यत्क्रियाकर्तृत्वं तत्वं तत्क्रियाकरणत्वमित्यर्थः । कर्तृत्वञ्चो-

आत्मधर्मप्रत्यक्षादीनामकरणानां प्रमाणत्वप्रसङ्गात् । येन क्रियाकारणेन युक्त एव प्रमि-
मीति चेन्न; सुखादिप्रमितौ तत्करणव्यापारस्यापि करणत्वप्रसङ्गात् । श्रुमिति चेन्न;
अव्यापारतयाऽऽकारकत्वेन तद्विशेषकरणभावानुपपत्तेः । व्यापारवतापीति चेन्न; एवं हि
व्यापारवत एव करणत्वं न स्यात् । नहि व्यापारवतस्तस्य व्यापारान्तरवत्तास्ति । अथ
व्यापारवतो व्यापारांशमपहाय करणत्वम्, तत्र चास्त्येवेदं लक्षणम्, यस्य करणत्वमस्ति
तस्य व्यापारवत्त्वमप्यस्तीति व्यापारवत्करणमुच्यते इति । न; पटमुद्यम्य निपात्य च
प्रतालयनः सु फलं हि करणं स्यात् ।

(८) किञ्च, किं तस्य करणत्वमिति लक्ष्यभूतस्यावयवप्रत्ययकव्यवसायकलक्षणवत्त्वमेव
तत् स्यात्तदात्माश्रयापातः स्यात् । स्वरूपमिति चेत्; स्वरूपस्य प्रतिकरणं भिन्नतयैक-

पयापकत्वम् एवं परतोऽपि । आत्मेति । आत्मधर्मस्य सुखादिविशेषस्य क्रियाविशेषकर्तृत्वदशायां
तत्प्रत्यक्षमात्रमावयौश्च तत्तद्वेदप्रमेयवादीनां विनामात्रकर्तृत्वदशायां प्रमातरि क्रियान्तरकर्तारि च
पयापकत्वं नियमेन सत्त्वादादितिप्रसङ्गः । यत्तदायं प्रकृतक्रियाकारणत्वनिवेजे तत्करणेऽप्यवतिप्रसङ्ग
इत्याह येनेति । क्रियाकारणेनेति । तत्प्रमाकारणेनेत्यर्थः । प्रमिमीति = तत्प्रमाकर्ता । तत्वं तत्प्रमा-
कारणमिति शेषः । अदृष्टादावितिप्रसङ्गब्रह्मस्य कारणपदेनासाधारणकारणमेव ग्राह्यम् । सुखादिप्रमिता-
विति प्रमितिसाधनोपलक्षणम्, करणसम्मान्यलक्षणनिरासपरत्वे तु कार्यमाश्रय । करणं मनःप्रभृति ।
शरीरो मनःसंयोगादिः इदमुपलक्षणं सहकारिमात्रे सामान्यावतिप्रसङ्गस्य । नच यत्प्रकृतक्रियाकार-
णसम्बन्धिवत्प्राप्त्यभिव्यक्त्यस्य सम्बन्धिवत्त्वमिति करणतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षायामवतिप्रसङ्ग इति बाध्यम्;
सम्बन्धस्य न कारणतावच्छेदकत्वेन निवेशः, आत्माश्रयात्, सर्वस्यापि सम्बन्धस्य कचित्क्रियाकरणता-
वच्छेदकत्वसम्भवेनातिप्रसङ्गतादवस्था । अपि तु विनिरूप्येव । तथापि तु यत्क्रियायां कारणतावच्छेद-
कसम्बन्धस्यैव व्यापारतावच्छेदकत्वं तत्र व्यापारादावतिप्रसङ्गोदुपरि एव । “स्वध्यापारे हि कर्तृत्वं
सर्वत्रैवास्ति कारणं” इत्यभियुक्तोक्त्यापारवत्करणं कारणमिति प्राचीनसिद्धान्तमनुसृत्याह अव्यापारत-
येति । तदशसिद्धान्तमनभ्युपगन्तुं तस्मिन् मते नञ् नञ्नाभ्युपगन्तव्यतामेव कारणतयाऽऽत्ममनः
संयोगस्यैव सुखादिसाधारणारे कारणत्वस्य वक्तव्यत्वेन तत्र सुखादेरपि कारणतापि; समवायेनैवात्मनि
संयोगमुत्पाद्योक्तैः । अत्रेष्टपत्तेरनवसर इत्यगदि पुरा । यद्वापारवत्प्रकृतक्रियाऽसाधारणकारणसम्ब-
न्धित्वमात्रं प्रकृतक्रियाकर्तृत्वमिति विवक्षया प्राचीनमतानुसारेणातिप्रसङ्गं वारयति व्यापारवत्तेति ।
कर्मादेत्तादाकारणत्वेऽपि कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशसम्बन्धिविवक्षयां तथावतिप्रसङ्ग इत्यभि-
मतः । व्यापारान्तरवत्ता = व्यापारवत्ता । तदुक्तमुदयनाचार्यैः कुसुमाज्जलौ “नहि व्यापारवत्त्वं व्यापार
आश्रयेत आत्माश्रयत्वा”दिति । व्यापारवत्तिष्ठे व्यापारवत्तानुपपत्तावपि व्यापारोपहिते कारणताभिमतं
व्यापारवत्त्वमिति सम्भवति विशेषणस्येवोपाधेर्विषयान्तरवत्तामावादिष्यतावच्छेदके अर्थेति । सु = पटः । कर-
णतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशसम्बन्धिविवक्षयां मूलरीत्या सुखादावतिव्याप्तिः । सर्वत्र च कर्मादिः
करणतावच्छेदकसम्बन्धेनैव कारणत्वमित्यवस्थासम्भवदुक्तत्वेन तत्राप्यतिव्याप्तिरुच्यते । व्यापारे
कर्मादित्वकर्मादुत्तित्वयोनिवेदादिनातिव्याप्तिवारणे तु प्रादिनस्त्येव लक्षणेऽपि पर्यवसानम् ।

तस्य = करणत्वेनाभिमतस्य । लक्ष्यभूतस्येति । लक्ष्यवतावच्छेदकत्वेनेति शेषः । अथश्य-
मिति । अत्रत्येतरदेवानुमाने आश्रयार्थसिद्धेरिति भावः । तदेति । विषयार्थेऽपिकाश्यादित्योपपन्नवा-
क्याद्यादयोऽसम्भवेऽपि शेषः । आत्माश्रयेति । तद्विशिष्टे तस्य कृत्वा तत्रापि तद्वत्त्वेः प्रसक्तयेतर-

परित्यागेनापरत्र लक्षणं गतमित्यतिव्यापकं स्यात्, नहि चक्षुषः स्वरूपं धोत्रस्येति । किञ्चैवमिन्द्रियादेः प्रमाणत्वं न स्यात्, अतद्वतोऽप्यनुमात्रादेः प्रमातृत्वात् । नासौ प्रत्यक्षमिति चेन्न; नेदमपि हि प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणं भवता क्रियते । ननु यद्यपीन्द्रियादेर्विशेषतो व्यावृत्तिः, तथापि तज्जातीयकरणमात्रतया तज्जातीयमात्रस्याव्यावृत्तिरेव, न ह्यनुमित्यादावप्यकरणजातीयवान् प्रमिमीत इति । न; करणतया साधारणभावस्याद्यापि निर्णेतुमशक्यत्वात् ।

अथ यां प्रमां यद्वानेव जनयति तस्यां तत्करणमिति; मैवम्, कौपीनाच्छादनादेरपि करणत्वप्रसङ्गात् । यज्जातिकामितिचेन्मैवम्, परोक्षजातीयां प्रमां लिङ्गवानेव शब्दवा-

भेदानुमाने स्वरूपासिद्धेरपत्तिरिति तदुपहिते तद्वृत्तिर्वक्तव्या, तथाचोपाधिस्त्वविशेषणत्वयोर्विरुद्धत्वेन तस्य विशेषणत्वासम्भवे कापि स्वाश्रयोद्देश्यकविधेयान्वयिरवानुपपत्तिः । एवं लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानस्य पूर्वमावश्यकत्वेन लक्षणमभिधानवैकल्यम् । किं करणमिति पृष्ठे करणं करणमित्यस्योन्मत्तप्रलपत्वात् । उक्तलक्षणमप्यज्ञानतोऽपि किं करणमिति प्रश्नदर्शनेन तेषां लक्ष्यतावच्छेदकताया असम्भवदुक्तित्वात् । यथा च करणप्रशस्यत्वेनापि न लक्ष्यतोऽप्यादनसम्भवस्तथोक्तप्रशस्तात् । अम्युपेक्षवादेन तु किञ्चैवमित्यादिना दूषणान्तरं वक्ष्यति । अतिव्यापकमिति । उक्तलक्षणस्यानुगतत्वाभ्युपगमेनेदम्, वस्तुतस्तु तस्यानुगततयादिघटितत्वेनानुगम एव दूषणं सारम् । न स्यादिति । यद्यपि यथान्याययाते नार्थदोषः, तथाप्यनुगतव्यवहारानुशोधेनानुगतलक्षणे यत्नीयम् । नच यथाघटितं क्रियाकर्तृत्वव्यापकसम्बन्धिताकन्यापारब्धसाधारणकारणत्वमेव लक्षणमस्तु, क्रियात्वादिकञ्च कथञ्चिदनुगतं मन्तव्यमिति वाच्यम्; कस्यापि कारणस्य सम्बन्धितायाः क्रियासामान्यकर्तृत्वव्यापकत्वविरहेणासम्भवप्रसङ्गात्, तदिदमाह अतद्वत् इति । इन्द्रियाद्यन्तमासाधारणकारणकत्वाभाववत्क्रियाकर्तृत्वस्यैवः । तेन वस्तुत इन्द्रियादेः सत्त्वेऽपि नासङ्गतिः । अतौ = तादृशाभाववत्क्रिया । अनुगमपक्षं विस्मृत्येवमाशङ्का । अनुगमपक्षं स्मारयन्नाह नेदमिति । तादृशसम्बन्धिताकन्यापारब्धसाधारणकारणजातीयत्वं विवक्षणीयमिति नासम्भव इत्याशङ्कते नन्विति । अप्रसङ्गातिप्रसङ्गयोर्व्युदासाय करणत्वेनैव साक्षात्पश्य विवक्षणीयत्वात्माश्रय इत्याह करणतयेति । साधारणभावस्य = साक्षात्पश्य । इदमुपलक्षणम्, उक्तलक्षणस्यानुगतत्वमभिमन्यमानेन सम्बन्धितायास्तत्सम्बन्धैरनिवेशनीयत्वेन कारकान्तरेष्वतिव्याप्तेरिति, एवञ्च कारकत्वव्याप्यधर्मवत्त्वेन साक्षात्पश्यविवक्षयापि न निस्तारः ।

उक्तसम्भवादिभ्युदासावागत्या यत्तद्वदितमेव लक्षणमादरणीयम्, यत्तादेक्षानुगतत्वमेव वाच्यम्, कथमन्यथा यत्तद्वयां गृह्यमाणाया ग्यातेः सामान्यमुखत्वसङ्गतिरित्यादायेनाशङ्कते अर्थेति । वस्तुतस्तु यत्तादेरनुगतत्वे पूर्वपक्षदेव यादृशत्वोक्तैर्ग्रहणं तादृशया एवोपरितमेन तत्पदेनेत्यत्र नियामकाभावेनातिप्रसङ्गमन्याय शब्दस्वाभाव्यरक्षणाय चानुगतत्वमेव तस्य, सामान्यमुखत्वे तु यत्तद्वयां गृह्यमाणाया ग्याते न मानमिति दृष्टव्यम् । यत्प्रमाकर्तृत्वं परसम्बन्धित्वव्याप्यमित्यत्र द्वितीययत्पदार्थं प्रकृतक्रियाकारणत्वादिविवक्षणे पूर्वोक्तदिशैव दोषः, सम्बन्धित्वस्य सम्बन्धविशेषैर्विवक्षणे चानुगमः, तथाऽविवक्षायां त्वाह कौपीनेत्यादि । गृह्याच्छादनादेरित्यर्थः । करणत्वेति । प्रमाविशेषे इत्यादि । यज्जातीयप्रमा-साामान्यकर्तृत्वं यज्जातीयवच्छिन्नसम्बन्धित्वव्याप्यमित्यभिधाने प्रमाविशेषकर्तृताव्यापकसम्बन्धिताके आच्छादनादौ नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते यज्जातिकामिति । प्रमां यद्वानेवेत्यादिकमनुपप्यते । लिङ्गेत्यादि ज्ञायमानस्य करणत्वमते । लिङ्गवत्ताच्च स्वविशेष्यकन्याप्यत्वप्रकारकज्ञानसमवायितया, ननु शब्दवत्त्वे

नेव चा जनयतीति नियमाभावात्तस्याकरणत्वप्रसङ्गात् । साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयो
जातिभेदा विवक्षिता इति चेन्न, प्रत्येकमुपादाने भागान्याप्तेः, सम्भूयेषादाने सर्वान्याप्तेः,
अनियमेनेपादाने च लक्षणानुगमापातादिति । यदभावात्कर्तृकर्मणी क्रियां न जनय-
तस्तत्करणम्, तेन यदभावात्प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयतस्तत्प्रमात्वमिति लक्षणमित्यपि न
युक्तम्, किं प्रमातृप्रमेये सती यत्र न जनयतः, उतासती अपि । आद्येऽतीतानागतानुमा-
नादिकरणाव्याप्तिः । नापि द्वितीयः, प्रमातृप्रमेयेयोरपि प्रसङ्गात्, यथाहि चतुराद्यभावा-

स्वज्ञानसमवायितया । तेन शब्दादेरपि क्वचित्लिङ्गत्वेन लिङ्गजातीयत्वेन च न ग्रन्थासङ्गतिः । यद्वा
लिङ्गपदं लिङ्गवपरम्, लिङ्गत्वं च व्याप्यत्वमिति तत्प्राकारज्ञानवानेवैयर्थः । पृथं शब्दपदमपि शब्द-
ज्ञानपरम् । उपमित्यादिकरणस्याप्युपलक्षणमिदम् । अपरोक्षप्रमां प्रति त्विन्द्रियजातीयस्यैव कणत्वा-
त्प्राप्त्याप्तिसौन्दर्यविता । ननु परोक्षत्वेन साक्षात्प्रमादाय न दोषः, साक्षात्प्रमाऽऽद्यस्य साक्षात्कारित्वानु-
मितित्वादिना विवक्षितत्वादित्याभावे साक्षात्कारित्वेति । अत्र साक्षात्कारिप्रमात्वावच्छिन्नकर्तृत्वं
परशरीरत्वावच्छिन्नसम्बन्धिताभ्याप्यं तत्प्रमाणमित्येवं लक्षणे प्रत्येकं साक्षात्कारिवादिनिवेशो लक्ष्ये च
प्रमासामान्यस्य निवेशो यदि विवक्षितस्तदाह प्रत्येकमिति । उक्तकर्तृत्वे व्याप्तिज्ञानावच्छिन्नसम्ब-
न्धिताभ्याप्यत्वस्य, अनुमितिप्रमात्वावच्छिन्नकर्तृत्वे चेन्द्रियत्वावच्छिन्नसम्बन्धिताभ्याप्यत्वस्याभावेने-
कैकप्रमाणसङ्गदेऽपि न प्रमाणचतुष्टयसङ्ग्रह इति भावः । साक्षात्कारिप्रमात्वावच्छिन्नकर्तृत्वं परशरी-
रवच्छिन्नकर्तृत्वं यजातीयत्वावच्छिन्नसम्बन्धिताभ्याप्यं तत्प्रमाणमिति विवक्षयासम्भवः, तादृशकर्तृव-
त्वेन्द्रियत्वावच्छिन्नसम्बन्धितत्वावच्छिन्नकर्तृत्वं यजा-
तीयत्वावच्छिन्नसम्बन्धिताभ्याप्यं तत्साक्षात्कारिप्रमाकारणमित्येवं लक्ष्यलक्षणयोर्विशिष्टं निवेशो नोक्त-
दोष इत्यत आह अनियमेनेति । विविच्येयर्थः । लक्षणाननुगमो लक्षणस्य प्रमाणचतुष्टयसाधारण्या-
भावः । एतेन साक्षात्कार्याप्यन्तमप्रमात्वावच्छिन्नकर्तृत्वं परशरीरत्वावच्छिन्नसम्बन्धिताभ्याप्यं तत्प्र-
माणमित्यपि निरस्तम्, कर्त्रादावतिप्रसङ्गः । लक्ष्ये प्रमासामान्यकरणत्वनिवेशस्यासम्भवापादकत्वेन
यत्किञ्चिन्माक्रणत्वनिवेशे यत्किञ्चित्त्वस्यानुगतत्वाभावेनानुगतादवस्थात् । अन्यनभावस्याल्लङ्घ-
न्याप्योन्मत्तपराहृतत्वेन सङ्गण्डस्य च भेदानुयोगिप्रतिबोधिभिधया सकलप्रपञ्चवदितत्वेनासम्भुज-
पानम् । प्रमात्वरस्य च विषयभेदभिसमूर्तित्वेन नानुगमवातापि । ज्ञानकरणत्वेन लक्ष्यत्वे साक्षात्का-
रित्वावयवतत्प्राप्यच्छिन्नकर्तृत्वविविधतायामपि व्याप्यादेः साप्यादिभेदभिसमूर्तित्वतया तस्याभावावच्छिन्न-
सम्बन्धितत्वावच्छिन्नस्य तादृशकर्तृत्वेऽभावादिति । यदभावादिति । यद्वापारवदसाधारणकारणासम-
वधानप्रयुक्तताप्रमाकर्तृकमनिष्ठत्वतायोपचायकत्वाभावात्तस्य तत्प्रमायां कर्णत्वमित्यर्थः । व्यापारेऽति-
व्याप्तिवारणाय व्यापारवदिति । असाधारणकरणत्वं तु कार्यत्वानवच्छिन्नकथ्यताकथमपरादेन्दुसाध-
विवक्षणीयम् । प्रमातृप्रमेयेयोः सम्बन्धानन्तामर्थं तत्प्रमाकर्तृकमनिष्ठ इति विशेषणम्, तेन तयोरेतत्-
व्याप्तिरिति भावः । किमित्यादि । यद्वापारवदसाधारणकारणासमवधानप्रयुक्तं तत्प्रमाकर्तृकम-
सम्बन्धानकालिकी तत्प्रमानुपत्तिरस्य तत्प्रमाकरणत्वमिति प्रथमविकल्पायः । तत्प्रमाकर्तृकमसम्बन्धा-
नकालिकीपदस्य इत्यनेन तत्प्रमाकर्तृकमसम्बन्धानकालिकीति निवेदय द्वितीयविकल्पायां द्रष्टव्यः । यद्वा-
पारवदसाधारणकारणासमवधानप्रयुक्तं यत्प्रमानुपत्तिरस्य तत्प्रमाकरणत्वमिति तृतीयोऽपि विकल्पो
चोद्दिश्यः । तत्प्रमानुपादप्रयोजकभावप्रतिबोधिने सति कार्यतानवच्छिन्नकथ्यताकथे च सति व्यापार-
वत्वं तत्प्रमाकरणत्वमिति यावत् । आद्ये इति । नचायकत्वे कर्मपदानुपादाने नायं दोष इति वाच्यम्;

प्रमा न जायते, तथा प्रमातृप्रमेययोरप्यभावात्, अन्यथा तयोः कारणत्वमेव न स्यात् । एतेन सामान्यतेऽभिधानं प्रत्युक्तम्; अस्मदादिकर्तृसापेक्षेद्वरकर्तृके चास्मदादिज्ञानेऽस्मदादिकर्तृकरणत्वापत्तेः । एवञ्च सति प्रकारभेदेनापि प्रमाणप्रमात्रादिव्यवस्थायामर्थना कृता न स्यात्, येनैव रूपेण कर्तृत्वादिना तस्य प्रमायामन्यवस्तेनैव तद्व्यतिरेकस्य प्रमानुत्पत्तौ प्रयोजकत्वादिति ।

अत्रमव्यापारवत्त्वं कारणत्वमित्यपि न; व्यापाराभावालिङ्गपरामर्शस्याकरणत्वापा-
तात् । नच सचिकल्पकव्यापारवतो निर्विकल्पकस्य तत्र प्रामाण्यम्; केवलचिकल्पनीय-

तथासति साक्षात्कारकर्मण्यतिव्याप्तेः । प्रसङ्गादिति । एवञ्च कालिकान्तवैयर्थ्यमपीति भावः । तृतीय-
कल्पं निराचष्टे एतेनेति । कर्त्रादायतिव्यापकत्वेनेत्यर्थः । व्यापारे कर्त्रावर्तितत्वविवक्षणे तृक्तं स्मरणी-
यम् । सामान्यतः = तादृशसमवधानकालिकत्वतादृशसमवधानाभावकालिकत्वाम्नां विनिर्मुक्तम् । ननु
तत्प्रमाकर्तृसमवधानकालिकत्वप्रमाकर्मभित्तवद्व्यापारवदसाधारणकारणासमवधानप्रत्युक्तत्वप्रमानुत्पाद-
स्तस्य तत्प्रमाकरणत्वमिति विवक्षणे न कर्तृकर्मशोरतिव्याप्यादिकमत आह अस्मदादीति । कर्तृके
इति । ईश्वरस्य कार्यमात्रं प्रति कर्तृत्वादिति भावः । अस्मदादिसमवेत घटादिज्ञाने । कर्तृकरणत्वापत्तेः =
कर्तुः कारणत्वापत्तेः । अस्मदादिकं विनाऽस्मदादिसमवेतप्रमाया ईश्वरेणानुत्पादनान् । प्रकारभेदेनापि =
उपाधिभेदेनापि । उपधेयसाङ्ख्येऽप्युपाधीनामसाङ्ख्यादिति परसिद्धान्तादिति भावः । साङ्ख्यमभेदः ।
व्यवस्था = व्यपदेशभेदः । न स्यादिति । प्रमाणादिव्यपदेशभेदे हि प्रमाणत्वादिभेदेन, सच प्रमाण-
साधवच्छेदकभेदेन वा प्रमाणत्वादिभेदेन वा, नाद्य इत्याह येनैवेति । एतेन प्रमाणात्प्रमातृत्वावच्छे-
दक्यैरेक्यप्रतिपादकस्य येनैवेत्यादिग्रन्थस्योक्तव्यवस्थाखण्डनपरत्वात्सम्भवादसङ्गतिः, नादृशव्यवस्थायाः
प्रमाणत्वप्रमातृत्वभेदेनैव प्रयोज्यत्वात्तस्य च स्फुटत्वादिति नाशङ्कनीयम् । कर्तृत्वादिनेति । आत्मत्वादि-
नेत्यर्थः । कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रष्टृत्वेनैव प्रमात्वावच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन तार्किकमते समवायिहेतुतेयाशयः,
घटं प्रति कपालत्वेनैव तु तत्प्रमां प्रति चैत्रत्वादिना सेत्यभिप्रायेणादिपदमुपात्तम् । तस्य = अस्मदादिः ।
प्रमायामन्यवः = प्रमातृता । तत्प्रमाकर्त्रीश्वरसमवधानकालिके तत्प्रमानुत्पादे चैत्रत्वादिनैव चैत्राद्यभा-
वस्य प्रयोजकतया तेनैव रूपेण प्रमाकरणतापर्यवसानात्, प्रमातृत्वस्यापि च तद्रूपावच्छिन्नत्वात्, नहि
तत्प्रमानुत्पादप्रयोजकभावप्रतियोगित्ववचितौक्तरूपेण तत्प्रमाकरणता शक्यवचना, तादृशरूपस्यैव कर-
णतात्मकतया स्वस्य स्वावच्छिन्नत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये तु प्रसक्तिरनवस्थायाः, स्वरूपभेदस्यापि वैधर्म्या-
विनाभूतत्वादिति भावः । ननु तत्प्रमाकर्तृसमवधानेत्यत्र कर्तृसामान्यस्य विवक्षितत्वादस्मदादिरपि तद-
न्तर्भावात्तत्समवधानकालिकेऽनुत्पादेऽस्मदाद्यसमवधानस्य प्रयोजकतानुपपत्तेर्नोक्तिरित्यासिरिति चेत्;
तथापि तत्प्रमातीयलक्षिककर्मणो भेदस्य निवेशे नानाविषयकप्रमितिकर्माणां कारणत्वापत्तिः, तत्प्रमा-
कर्मसामान्यभेदनिवेशे ॥ स्मृत्यन्यत्वखण्डनोक्तदिशोमयाभावादिकमादायातिप्रसक्तिस्तत्तद्धारकविशेषणो-
पादानेऽनवस्थानादिति । एवं कर्मण्यतिप्रसक्तिं सूचयितुमेव प्रमाणप्रमात्रादीत्यत्रादिपदमुपात्तमिति ।

लिङ्गपरामर्शस्येति । व्याप्तिज्ञानादेः कण्ठता तु निरस्तेति भावः । सचिकल्पकव्यापारवतो
इति । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इत्यस्यैरसर्गिकत्वमिति भावः । तत्र = लिङ्गपरामर्शाभ्यं कारणत्वमते ।
प्रमाणयम् = अनुमितिकरणत्वम् । केवलेत्यादि । अभाक्त्वादिना रूपेण सचिकल्पकैकदेशाभावादिविष-
यकपरामर्श इत्यर्थः । निरुक्तत्वमत्रैव प्रस्तावे एतत् । तदनुपपत्तेः = निर्विकल्पकत्वानुपपत्तेः, तथा च
व्यापकाभावादिना व्याप्याभावाद्यनुमानं न स्यादित्यर्थः । उपलक्षणमिदम्, स्मृत्यात्मकपरामर्शस्य निर्वि-

मात्रापेक्षया विवक्षितत्वे कर्तरि प्रसङ्गनादवस्थात्, व्यापारवत्कर्त्रपेक्षाभिप्राये च कर्तरि स एव प्रसङ्गः, एकव्यापारवत्कर्त्रपेक्षयाऽपरापरकर्तृव्यापारस्य चरमव्यापारत्वात्, यावद्व्यापारवत्कर्त्रपेक्षापक्षे तु विवक्षितमपि करणं न स्यात्; आफलसिद्धेः कर्तृव्यापाराविरामात्। व्यापारस्य विच्छेदे तद्धेतुलक्षणप्रतीकतापत्तेः। यद्व्यापारानन्तरं कारकान्तरं न व्याप्रियते तच्चरमव्यापारमिष्टमिति चेन्न; सेश्वरपक्षे कर्तृव्यापाराविरामात्तद्वानन्तर्यासिद्धेस्तत्करणत्वापातात्, अनीश्वरपक्षे चाक्षयोगादिभिरेव सध्यापारे कर्म-

पक्षे इत्यर्थः। ननु कलाव्यवहितप्राक्क्षणे न कर्तृव्यापारः, अपि तु करणस्येति तत्क्षणवृत्तिकरणव्यापारस्य कर्तृव्यापारापारोत्तरत्वेन नासम्भव इत्यत आह व्यापारस्येति। कर्तृव्यापारस्येत्यर्थः। विच्छेदे = कलाव्यवहितप्राक्क्षणेऽनभ्युपगमे। तदा कर्तृपरामर्शः। हेतुलक्षणस्यानन्यथासिद्धत्वघटितस्य कर्तृगतत्वा-
नुपपत्तेः, करणव्यापारोत्तरत्वेनैव तस्यान्यथामिद्धत्वात्, स्वव्यापारेण हि स्वस्यानन्यथासिद्धिर्नैव प-
कीयव्यापारेणापीति भावः। यदि तु करणव्यापारस्यापि कर्तृजन्यत्वेन तज्जन्यजनकत्वेन च तद्व्यापार-
त्वम्, अतएव “सर्वेषु कर्तृव्यापारपरम्परा न तस्य हेतुता इतीति” मूले एव प्रागुक्तमिति कश्चिद्व्या-
प्ता सुतरामसम्भवः। न व्याप्रियते = प्रकृतक्रियौपयिकव्यापाररहितम्। चरमव्यापारमिति बहु-
व्रीहिः। सेश्वरेति। ननु ज्ञानादेशोक्तव्यापारस्य नित्यत्वेन ध्वंसात्मकजद्विरामाप्रसिद्धावपि तदधिकरण-
क्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तिस्वरूपं तदानन्तर्यं प्रसिद्धमेव; अथ तद्व्यवसाधिकरणकालवृत्तिव्यस्य तदानन्त-
र्यात्मकत्वं विवक्षित्वे चरव्यापारानन्तर्याप्रसिद्धयभिधानम्, तदाप्युक्तलक्षणेऽनुयौगिन्येव यत्तथाः प्रविष्टत्वे-
नेव चरव्यापारानन्तर्याप्रसिद्धौ यत्पदेनेद्वरस्योपाशानासम्भवेन तत्रावित्याप्यभिधानमसङ्गतमेव। यदि च
निरपेक्षानावेर्जन्यवधटितव्यापारत्वमेव न, अस्मादविद्यापार एव चेश्वरजन्यत्वेन तज्जन्यजनकत्वेन
च तद्व्यापारो विवक्षितः, तदा महाप्रलयानभ्युपगन्तुमते जन्यव्यापारपरम्पराया अविरामेऽपि प्रकृतक्रियौ-
पयिकव्यापाराविरामस्य सङ्गात्वेन तत्तद्वरमव्यापारानन्तरं प्रकृतक्रियायां कारकागमव्यावृत्तत्वेन यथाभूते
यत्पदेन करणमिवेश्वरमुपादायतिप्रसङ्गस्यातिस्पष्टत्वेन व्यापाराविरामाद्यभिधानमसङ्गतमेवेति चेन्न,
प्रतियोगिनि यत्ता, व्यापारत्वं च नित्येऽपि ज्ञानादीं तज्जन्यजनकत्वरूपम्, आनन्तर्यञ्च तद्व्यवसाधिक-
रणकालवृत्तिस्वरूपमिति वदन्तं प्रतीत्यभिधानात्, एवं हीश्वरस्य व्यापारानन्तर्याप्रसिद्धौ स्वपदेन
तदनुपादानेन प्रकृतक्रियौपयिकस्वव्यापारोत्तरतादृशव्यापारकं यद्यत्तद्व्यवसायिकक्रियाकारणावस्य तत्र
निर्वाच्यम्। अथ सहकारिण्यनिप्रसङ्गिष्युदस्तये तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वमेव तद्व्यापारत्वम्,
स्थितेऽपि कारणे तदुत्तरत्वस्य कार्ये व्यवहारेण च तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वमेव तदुत्त-
रत्वम्, न चैवमपि दृष्टादेव्यापारस्यापि निर्दिष्टदिशेऽशरीयत्वेनेश्वरीयव्यापारोत्तरव्यापारप्रसिद्ध्या तादृश-
व्यापारकान्यत्वेनेश्वरे साधारणकारणान्तरे चातिप्रसक्तिस्तदवस्थेति देशनीयम्, असाधारण्यविवक्षयैव
तद्विरामात्। ईश्वरादिव्यावृत्तव्यापारतावच्छेदकसम्बन्धादे च तत्तद्व्यापारे ईश्वरीयत्वाद्यनुपपत्तेः। न च
कुठारादिव्यापारस्याप्यनेकव्यक्तिकत्वेन छिदौपयिकस्वीययत्किञ्चिद्व्यापारोत्तरतादृशव्यापारकत्वेनाप्या-
सिः, यावद्व्यापारोत्तरत्वनिवेशस्तूष्णीरित्यसम्भवायापादक इति वाच्यम्, एतदोपवाणायैव मूले
‘कारकान्तर’मित्यन्तरपदमुपात्तम्, तथासति निरुक्तलक्षणे स्वव्यापारोत्तरव्यापारे स्वातिरिक्तगतत्वस्य
व्यभिचाराद्व्यापारमाह अनीश्वरपक्षे चेति। चकारेण सेश्वरपक्षोपग्रहः। अक्षार्यसंयोगो ह्यक्षस्येवार्थ-
मपि व्यापार इति स्वव्यापारोत्तरत्वातिरिक्तीयव्यापारकान्यत्वमर्थोऽपीत्यतित्यासिरिति भावः। यदि
श्रोत्राव्यापारव्यवसायानैर्नांशमम्बन्धस्य प्रत्यक्षे व्यापारतानुमन्तव्या, अपिवाक्षमनोयोगस्यैव, तदा-

एवमि प्रसङ्गात्, हेतुमादेहिं कारणसंयोगादिव्यापारश्चरम एवेति पुनस्तद्व्यवच्छेदः । हस्ताद्यव्याप्येति ।

अनन्तरफले कारणमित्यपि न, अविशेषितानन्तर्यस्य सर्वकारणमाधारणत्वात्, अव्यवहितानन्तर्यस्य व्यापार्यपेक्षस्य यागाद्यव्यापनत्वात्, व्यापारण्येक्षस्य च हस्ताद्यव्यापनत्वात्, व्यापारपरम्परापेक्षस्य सर्वकारकव्यापनत्वात् । किञ्च, नरकायो यदि क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इष्टस्तदेन्द्रियकार्यो लिङ्गपरादर्शोऽनुमितिः क्रियाहेतुमिन्द्रियकारणिकाऽनुमितिः प्राप्ता । अथ हेतोः सतः कार्यः क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः, तथा सति चानुमित्यहेतोरिन्द्रि-

यस्ययोगमादापर्येतिप्रसिद्धिः स्वव्यापारपदेनादासमनोयोगमादापार्श्वव्याप्तिरपि, तद्व्यापारानन्तर्यविवक्षयापरम सञ्जायान् । तनु योगादीन्प्राद्विषयं किमप्युपात्तम्, समवायस्य नियत्येनाप्यापारतया समवायसंयुक्तसमवायपदेनोपादानासमवादिषेयतायाश्च स्वरूपतत्परतयाऽर्थाजन्यव्यादिनाशङ्क्यापिदोरादेवमाह हेतुमादेरिति । प्रसङ्गादिकमादिनाऽऽदेयम्, कारणसंयोगादीत्यादिनाऽऽधारसंयोगादिकम् । चरमः = स्वजन्यजनकसामान्याभावत्वात्, प्रतियोगिता पूर्ववृत्तित्यसम्बन्धावच्छिन्ना । भाकलव्यापारानुपारमे कर्तृपक्षेतिव्यतिर्दृष्ट्या । ननुकलपने प्रकृतक्रियासाधारणकारणपदेन प्रकृतक्रियावाचक्यापर्यायाभ्रयाभूनासाधारणकारणस्य प्रकृतक्रियाकर्तृकर्मभिन्नासाधारणकारणस्य वा विवक्षायां न कर्तृकर्मगौरवित्पातिः, तयोर्वाप्यर्थाप्यापारफलान्यतराधत्वात्तद्व्यति आह हस्तेति । त्रिपौरविकल्पस्य क्रियाप्राप्त्यवच्छेदस्य स्वव्यापारे तदुत्तरत्वस्य तादृशव्यापारेऽनुमिद्वयाऽसम्भववादादकारणेन विवक्षितमन्तरतया हस्तादेः कारणत्वं शान्तवर्धेतिपुनया स्वाव्यापारोत्तरकारकान्तरव्यापारकतया व्याप्यसिद्धिरित्यर्थः ।

अनन्तरफलमिति बहुव्रीहिः । कर्तृविरहितसमाचारणकारणमित्यर्थः, अथ यैदिष्टं किं स्वप्राका-
रवृत्तिः येन वा स्वाव्यवहितप्राकारवृत्तिरेव वा, स्वाव्यवहितप्राकारवृत्तिव्यापारपदेन वा सत्त्वन्धेन विवक्षितम्, तत्राद्ये अविशेषितेति । अव्यवहितत्वेनापिशेषितेत्यर्थः । द्वितीयेऽप्यव्यवहितेति । व्यापार्य-
पेक्षस्य = व्यापारिणिरूपितस्य । अव्यापनत्वं = अव्याप्तिप्रयोजकत्वात् । यागादेः क्षणिकतया स्वर्गाव्यव-
हितप्राकारवृत्तिरित्याह । तृतीये व्यापारार्थं किं तज्जन्यजन्मादिसाधारणं वा, आद्ये
व्यापारपेक्षस्येति । हस्तादिव्यापाराव्यवहितोत्तरक्षणे वाक्यनुरात्तेनस्योक्तसम्बन्धेन फलाविनिष्ट-
त्वादित्यर्थः । द्वितीये व्यापारपरम्परेत्यादि । परम्परया यो व्यापारान्तररूपितस्य, तद्व्यवस्था-
सत् तज्जन्यजनको व्यवस्थितरूपितस्येति यावत् । तेन व्यापारव्यापारः फलाव्यवहितप्राकारवृत्तिवाचकसम्-
बन्धेन न क्षतिः । प्रयोगपार्श्वं जन्मजन्यव्यापारार्थं विवक्षितम्, एवञ्च वाक्यव्यवहितप्राकारवृत्तिर्वाचको
पक्षे कश्चिद्व्यापारस्यापि हस्ताद्यव्यापारत्वेनाप्यव्याप्तिरिति तादृशव्यापारं कारकान्तरादिव्यवस्थापि सत्त्वे-
नानिव्याप्तिर्बुद्धेयः । यत्र प्रतिबन्धजन्यव्यवस्थात्पदमेवानुत्पन्नं तत्रानव्याप्तिस्तु पूर्वसम्बन्धाय । यथा
तत्प्रयोगपार्श्वं तज्जन्यं वा तद्व्यापारत्वमिति पक्षे इन्द्रियस्य परामर्शव्यापारकतयाऽनुमितिकरणत्वप्रसङ्गः,
अनन्तो मनस्य इन्द्रियस्य चतुस्तन्मात्रावृत्तौ परामर्शजनकत्वसम्भवात्, तथा तज्जन्यजनकत्वार्थित-
व्यापारत्वपक्षेऽपि न, नहि नियतान्वयार्थसिद्धान्तव्यवस्थितिकेवानुमितिमन्त्रे नेन्द्रियस्य स्व इति निरूप-
यितुमाह किञ्चेत्यादि । यो चकार्योऽपि क्रियां जनयति स तत्क्रियायां तद्व्यापार इति स्वभाव क्रिया-
हेतुरिति अन्यथा सामान्यतः क्रियाहेतुपक्षेनैव नियतस्य नियमोक्तत्वात् । परामर्शपदं सादृश्यज्ञानादेर-
नुमितिपदञ्चोपमिन्वादेरप्युपलक्षणम् । प्राप्तेति । नच जन्यत्वविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति मनस्वेन
कारणत्वोपगमेऽनुमिद्वयादेरिन्द्रियकारणत्वमिष्टमेति वाच्यम्, "तथेन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वावच्छिन्नं प्रति

यस्य कुतः करणत्वं स्यादिति; मैवम्, किं तद्धेतुत्वं यन्नास्त्यनुमिताविन्द्रियस्य । नियत-
पूर्वभाचित्वमिति चेत्, अस्ति तात्त्वपूर्वभाचित्वम्, नियतत्वमपि यदि कारणतायां प्रयो-
जकमिच्छति तदा भवतैव यनितव्यं केनचिद्रूपेणैन्द्रियादेर्नियतत्वं प्रति, अन्यथा लिङ्गे-
न्द्रियादेः परस्परव्यभिचारित्वाद्करणिकैव प्रमा स्यात् । मनःसंयोगादेरेव तथात्वे चाप्र-
मासाधारण्यम् । अपि चाज्ञादेरकरणत्वापातः, यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेष-

पद्विषयाद्यामायसरे दत्तोत्तरत्वात् । तज्जन्यजनकत्वगर्भं व्यापारवमाशङ्कते अथेति । हेतोः = तत्क्रिया-
हेतोः । क्रियाहेतुः = तत्क्रियाहेतुः । तदा तत्क्रियाहेतोः परामर्शः । नियतेत्यादि स्वरूपसम्बन्धविशेषादि-
रूपकारणताया अप्युपलक्षणम्, तस्या अपि तु नैक्यादिव्यतिरिक्तकारणतावयवोपगन्तव्यशान्नेन्द्रियेऽनु-
मितिनिरूपितायास्तस्या उपपादने उपपादकान्तरापेक्षेति नोत्तरप्रमथन्यूनता । नियतत्वमपि = व्याप-
कत्वमपि । यदीयनादरात्, अन्यथासिद्धवारणयान्मन्यथासिद्धत्वस्य निवेदनीयत्वेऽपि लाघवेनानियता-
न्यथासिद्धानां नियतत्वनिवेदनेनैव वारणौक्रियात्, अन्यथाऽधिकभेदनिवेदनापत्त्या गौरवात्, अतएव "पूर्व-
सम्बन्धनियमे हेतुत्वे" इति न्वयमेव पूर्वमुक्तम् । भवता = समर्थनपक्षायकत्वेना । केनचिद्रूपेणेति ।
यद्यपि प्रमाणत्वं न तद्रूपम्, प्रमात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकरणतायाः प्रमाकरणत्वावच्छिन्नत्वे कार्यस्य-
कारणकोटौ प्रवेष्टापत्तेः, प्रमाया उपलक्षणतया निवेदोऽपि करणतायाः करणतावच्छिन्नत्वासम्भवात्,
तथापिन्द्रियव्याप्तिज्ञानाद्यन्यनमर्थं न तन्मवति, अन्यनमर्थं चाखण्डमुपगन्तव्यम् । लिङ्गेति । प्राप्यावेन
ज्ञापमानत्वादिः, तथा च व्याप्तिज्ञानेत्यर्थः । परस्परेति । प्रमात्वावच्छिन्नं प्रतीत्यादिः । प्रमा = प्रमात्वा-
वच्छिन्नम् । गुणजन्यत्वनियतस्य प्रमात्वरूपेऽवशज्ञानेऽभावाज्जन्यतावच्छेदकत्वसम्भवः, अनिरूप्यप्रमात्वमेव
वा जन्यतावच्छेदकं वक्तव्यम्, बाधकं विना च कार्यमाप्रवृत्तिपरमेश्वर जन्यतावच्छेदकत्वनियमः, अन्यथाऽ-
नुगतकार्यस्याकस्मिकत्वापत्तेः, एतन्मूलक एव च "यद्विशेषे यद्विशेषस्य प्रयोजकता तत्सामान्ये तत्सा-
मान्यस्ये"ति नियमः । यद्यपि प्रमार्थविषयभेदभिन्नत्वेनानुगतमेव, तथापि घटत्ववति घटत्वप्रकारक-
नुभवत्वमेव कार्यतावच्छेदकम्, तच्च घटप्रत्यक्षानुमित्यादिसाधारणमेव, एवञ्च प्रत्यक्षवाच्यवच्छिन्नका-
र्यतानिरूपितकरणता यथेन्द्रियत्वादिनाऽवच्छिद्यते, तथोक्तानुभवत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकरणता
नेन्द्रियत्वादिनाऽवच्छेत्तुं शक्या, इन्द्रियत्वाद्यवच्छिन्नकरणताकार्यतावतो ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वादिविशेष-
धर्मावच्छिन्नत्वनैयत्येन तादृशानुभवसामान्यस्य प्रत्यक्षत्वावापत्तेः, नच न्यूनवृत्तेरवच्छेदकत्वम्, नचैन्द्रि-
यत्वाविकं व्याप्तिज्ञानादौ वर्तते, नच मनसो ज्ञानमात्रे मनस्त्वेनाप्यभिचारेऽपीन्द्रियत्वेनाप्यभिचारः,
ज्ञानमात्रस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः, नवा तादृशानुभवत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकरणतावच्छेदकत्वं मनस्त्वे
शक्यशङ्कमपि, अतिप्रसक्तत्वात्, अतएव जातमनःसंयोगत्वादृष्टत्वादावपि, नच गुणत्वे तत्, प्रमात्व-
परतत्त्वादर्शनित्यप्रमात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकरणतायास्तदवच्छिन्नत्वसम्भवेऽपि तादृशकार्यतानि-
रूपितकरणतायास्तदवच्छिन्नत्वात्सम्भवात्, विशेषयोः कार्यकरणभावस्य सामान्यावच्छिन्नकार्यकरण-
भावनियतत्ववत् कार्यकरणभावस्यापि सामान्यावच्छिन्नकार्यकरणभावनियतत्वात्, गुणत्वस्यानुगतस्या-
भावाच्च, कथञ्चिदनुगतत्वेऽपि वाऽनित्यप्रमात्वस्य रूपेणानुमितिं प्रति गुणत्वेन रूपेण विशेषणविशिष्ट-
विशेष्यसन्निकर्षस्यापि कारणतापरवामीष्टसिद्धिः । तथात्वे = प्रमाकरणव्यभिचारे । अप्रमासाधारण्य-
मिति । तथाचातिप्रसक्ततया न मनःसंयोगत्वादिकं प्रमात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकरणतावच्छेदक-
मिति भावः । विशेषसामान्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवेनानिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वमुपेत्याप्याह अपि चेति ।
यत्सामान्ये इत्यादि । यदर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकरणतावच्छेदको योयमस्तद्धर्मस्याप्यस्यैव तद-

एव तद्विशेषे प्रयोजकत्वनियमदर्शनात्, ततो येन केनापि रूपेणेन्द्रियस्य प्रमायां निय-
त्वमुपपाद्यते तेन रूपेण प्रसङ्गोपपत्तिः । अथ प्रमात्वे तत्प्रयोजकं नानुमितित्वादाविति
चेन्न; निरुपाधिकत्वाविशेषेणोक्तार्थानाधिक्यात्, सामान्यप्रयोजकत्वेन विशेषतयागानव-
काशात्, अन्यथा व्यक्तेरकरणत्वापत्तेः ।

अथान्यत्रास्तु यद्वा तद्वा करणम्, प्रमादिवक्षितजानिविशेषव्यपदेशकं प्रमाणम्,
अविच्छिन्नकार्यतास्याप्यकार्यतानिरूपितकरणतावच्छेदकत्वमिति निषमदर्शनादित्यर्थः । एवञ्च यथेन्द्रिय-
कस्य प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकरणतावच्छेदकत्वे तद्व्याप्यचक्षुष्मादेरेव प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्य-
तास्याप्यबाधुपत्त्यावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकरणतावच्छेदकत्वं दृश्यते, तथा मनःसंयोगावादेः प्रमात्वा-
वच्छिन्नकार्यतानिरूपितकरणतावच्छेदकत्वे तद्व्याप्यतत्तन्मनःसंयोगावादेरेव प्रमात्वावच्छिन्नकार्यतास्या-
प्यबाधुपत्त्यावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकरणतावच्छेदकत्वं स्यात्, नचिन्द्रियत्वस्यासिद्धान्त्वादेरिति भ्रमो-
क्त्या प्रमाणविभाग इति भावः । प्रसङ्गोपपत्तिः = इन्द्रियस्यानुमितिसमृत्तिकरणोपपत्तिः । तत् =
इन्द्रियस्यासिद्धान्ताद्यन्ततत्त्वम् । कार्यतावच्छेदकं प्रत्येव कारणतावच्छेदकस्य प्रयोजकत्वम्, प्रत्यक्षत्वा-
नुमितिशब्दिकं तु न तादृशान्यतमत्वावच्छिन्नकार्यताविरूपितकार्यतावच्छेदकमिति तादृशान्यतमत्वेन
रूपेणेन्द्रियस्यानुमित्यादिकं प्रति कर्णत्वेऽपि न तस्य प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नमिति न प्रमाणविभागभङ्ग
मिति भावः । वृक्षत्वावच्छिन्नसामग्र्या शिंशपात्वावच्छिन्नसामग्र्यमवधूय न वृक्षत्वावच्छिन्नं
दृश्यते, शिंशपात्वावच्छिन्नसामग्र्या च वृक्षत्वावच्छिन्नसामग्र्यमवधूय न शिंशपात्वावच्छिन्न-
मिति दर्शनेन व्यापकधर्मावच्छिन्नव्याप्यधर्मावच्छिन्नकारणानां परस्परप्रयोज्यप्रयोजकत्वमवश्यं
मन्तव्यम्, अन्यथा तेषां परस्परमेकनस्यानुपयोगापत्तेः, अतएव प्रत्यभिज्ञायां स्मरणत्वानु-
भवप्रयोजकसामग्र्याः परस्परप्रयोज्यप्रयोजकत्वमाश्रित्य सादृश्यं प्रागुक्तम्, तदिहापि प्रमात्वप्रयोज-
कस्य प्रत्यक्षत्वादिप्रयोजकस्य च समवधाननियतौ परस्परप्रयोज्यप्रयोजकत्वमङ्गीकार्यमेव अन्यथा प्रत्य-
क्षत्वादियोजकमनपेक्ष्यैव प्रमात्वं प्रयुज्येत, व्यापकत्वं च प्रमात्वमिव प्रत्यक्षत्वादिकमपि प्रत्यविशिष्ट-
मेव तादृशान्यतमत्वस्य, वृक्षत्वप्रयोजकस्यैव वृक्षत्वमिव शिंशपात्वादिप्रयोजकमपि प्रति, तथा चोक्तान्यतम-
त्वमनुमित्यादौ प्रत्यक्षत्वप्रयोगकं भवेदेवेत्यभिप्रेत्याह निरुपाधिकत्वाविशेषेणेति । उक्तान्यतमत्वस्य
प्रमात्वमिव प्रत्यक्षत्वादिकमपि प्रति व्यापकत्वेनेत्यर्थः । व्यापकता च स्वावच्छिन्नजनकतानिरूपित-
प्रमातास्मन्नेन । उक्तार्थानाधिक्यात् = अस्मदुक्तप्रसङ्गरूपार्थस्य निरासे भवदुक्तेस्तान्मन्थात् । विशेषे-
णेति । विशेषप्रयोजकत्वेत्यर्थः । अन्यथा = सामान्यप्रयोजकस्य विशेषप्रयोजकत्वानुपपत्तेः । अकरणवा-
पत्तेः = करणादित्यापत्तेः, अनुत्पत्त्यापत्तेरिति बाधत्, फलोपपादकस्यैव करणत्वात् । सामान्यप्रयोजकस्य
विशेषप्रयोजकत्वे विशेषप्रयोजकस्य सामान्यप्रयोजकसमवधाननपेक्षित्वात्तादृशस्य च तस्यानावश्यक-
स्यैवसाताद्विशेषो न प्रयुज्येतैव, अतएव न सामान्यमपि, 'निर्विशेषं न सामान्य'मिति न्यायादिति
भावः । यदि तु सामान्यप्रयोजकस्य विशेषप्रयोजकसापेक्षस्यैव सामान्यविशिष्टविशेषप्रयोजकत्वम्,
इन्द्रियत्वेनैव चेन्द्रियं प्रत्यक्षत्वप्रयोजकम्, तथा चोक्तान्यतमत्वेनेवेन्द्रियत्वेनाप्यनुमित्यादाविन्द्रियस्य
कारणत्वे एव तत्र प्रत्यक्षत्वमापद्येत, अनुमित्यादौ मनस इन्द्रियस्य कारणत्वेऽपीन्द्रियत्वेन न तस्य नदि-
त्यत्र विनिर्गमकत्वमनुमित्यादौ प्रत्यक्षत्वानुभव एवेत्युच्यते तदा करणलक्षणे पूर्वोक्तदोषेत्वेव निर्भरो द्रष्टव्यः ।
यद्वा तद्वा = यत्किञ्चित् । प्रमादिवक्षितेति । प्रमापत्तयेन विवक्षितेत्यर्थः । जातिविशेषः =
प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादिस्तद्व्यतमव्यपदेशः प्रत्यक्षमिदं ज्ञानमनुमानमिदं ज्ञानमित्वादाकारो ज्ञानाभि-

चतस्रः खण्डिमाः प्रत्यक्षादिप्रमितयो भिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजः, न च प्रमाता प्रमेयं चा
तद्भेदहेतुः, प्रमाणानि तु यथायथं चतसृष्वसाधारणानीति भिन्नबुद्धिव्यपदेशनिबन्धना-
नीतिः, मैयम्, धियक्षितपदं तावत्तत्तये भण्डालोप्यमिव, पुरुषेच्छुनाप्रनियतविषयत्वात्,
अर्थजन्यस्य साक्षात्कारित्वं प्रतीन्द्रियजन्यविशिष्टनयाऽर्थस्यापि करणत्वप्रसङ्गात् ।
आसौक्यं कर्तुरपि शाब्दप्रमाजातिविशेषकत्वेनातिप्रसङ्गान् । आमित्युत्तरे च पूर्वोक्तमिति ।
धियक्षितजातिभेदोपयिकत्वेन प्रमित्यसमवायिकाण्यविशेषकं प्रमाणमित्यप्यत एव प्रत्यु-
क्तमिति । इति खण्डनखण्डखाद्ये करणत्वखण्डनम् ।

लापात्मको व्यवहारमन्त्र्यावच्छिन्नप्रयोजकत्वमित्यर्थः । भिन्नेति । भिन्नो बुद्धिव्यपदेशो तद्वि-
षया इत्यर्थः । व्यवदेशोऽप्राभिलषमात्रम्, पुनः पृथगुपादानात् । तद्भेदहेतुः = उक्तवि-
लक्षणम्यवहारस्यावच्छिन्नप्रयोजकम् । एवस्यापि प्रमातृत्वव्यपक्षत्वादितत्तद्भावच्छिन्नानेकप्रमिति-
समवायित्वेन प्रमेयस्य च तादृशानेकप्रमितिविषयत्वेन साधारण्यम्, इन्द्रियादेस्तु नेन्द्रिय-
त्वादिना तादृशानेकप्रमितिकारणत्वम्, अपितु प्रत्येकमेव प्रत्यक्षत्वादिकं प्रतीति भावः । भण्डा-
लोप्यमिवेति । सन्तानविषयकप्रदेशोत्तरतया पुत्रो न पुत्रीति विप्रलम्भकलेखनवदित्यर्थः । यथा तत्र-
विवक्षावशाच्च उभयग्रन्थसम्भवाच्च सन्ततिविशेषनिश्चयस्तथा प्रकृतेऽपि विवक्षितानिश्चये न लक्षण-
निश्चय इति भावः । ननु प्रत्यक्षत्वाद्यन्यतमविषयकम्यवहारस्यावच्छिन्नप्रयोजकत्वं वा तदन्यतमावच्छिन्न-
जन्यताकजनकत्वं वा वक्तव्यं तत्राह अर्थजन्यस्येति । यथेन्द्रियजन्यत्वं प्रतिसन्धाय प्रत्यक्षत्वव्यव-
हारस्तथाऽर्थजन्यत्वं प्रतिसन्धायोपीति सम्भवत्यर्थेऽपि तादृशप्रयोजकत्वं जनकज्ञानविषयत्वरूपम्,
सामान्यतोऽर्थान्यत्वनिश्चयसत्त्वसम्भवापादकः । एवं प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रतीन्द्रियत्वेनेव विषयत्वेनापि
कारणतेति भावः । एवं सन्निकर्षादिरूपव्यापारेऽप्यतिप्रसक्तिर्दृष्ट्या । इदमुपलक्षणं प्रयोजकताजनक-
तावच्छेदकरूपव्यवस्थावदन्यनिर्देश्यत्वेन प्रत्येकमिलितविकल्पेऽप्याप्यसम्भवयोरप्यापत्तेः । वक्तृतायाऽ-
समवेत्यापि शाब्दप्रमात्वव्यवहारेण तत्राप्यतिव्याप्तिमाह आप्नतेति । तत्प्रमात्वव्यवहारप्रयोजकत-
द्गुणेऽप्यतिव्याप्तिर्वाप्या । पूर्वोक्तमिति । “आप्तप्रामाण्या”दिति व्यवहाराणां गौणतोक्ता पुरा । विव-
क्षितेति । प्रमाणतत्वेनेत्यादिः । जातिविशेषः प्रत्यक्षत्वादिकः, भेदपदस्य विशेषार्थकत्वान् । तृतीया-
स्तस्य विशेषकमित्यनेनान्वयः । प्रमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितासमवायिकारणताया अवच्छेदकमात्म-
नःसंयोगत्वं दोषासमवाहिनं वा तत्, प्रत्यक्षप्रमोतेत्वाद्यवच्छिन्नकार्येतानिरूपितकारणतायास्त्ववच्छे-
दकमिन्द्रियव्याप्तिज्ञानादिविशिष्टं तत्, अनतिप्रसक्त्यात्, एवञ्च प्रत्यक्षप्रमात्वाद्यन्यतमावच्छिन्नकार्य-
तानिरूपितासमवायिकारणतावच्छेदकत्वमेव प्रमाणत्वम्, अवच्छेदकता च स्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगि-
समवेतत्वत्वसमवायिसमवेतत्वान्तरसम्बन्धेन, तेनात्मनि तन्मनःसंयोगत्वे च नातिप्रसङ्गः, तत्रायं
पसम्बन्ध इन्द्रियं सङ्गृह्णाति, द्वितीयस्तु व्याप्तिज्ञानादिकम् । विशिष्टस्य कारणत्वेऽसति बाधके विशेषे
नेऽपि कारणतोपगमात् स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वाच्च न कारणतावच्छेदकत्वेऽपिन्द्रियादेरकारणत्व-
प्रसङ्ग इति भावः । अतएवेति । प्रत्यक्षप्रमायामिन्द्रियविशिष्टम्येवार्थविशिष्टस्याप्यात्मनःसंयोगस्य
कारणतासम्भवेनायसम्बन्धावच्छिन्नत्वावच्छेदकतामनुवानेऽप्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, प्रमा-
त्वस्याननुगतस्यार्थसमाजप्रस्तस्य प्रमात्वखण्डनशेषे कथितदिशा कार्यतावच्छेदकत्वासम्भवो नितरां तु
प्रत्यक्षादिप्रमात्वस्येवपि द्रष्टव्यम् । इति खण्डनशारदायां करणत्वखण्डनम् ॥

समाप्तं प्रमाणसामान्यखण्डनप्रकरणम् ।

अथ प्रत्यक्षखण्डनप्रकरणम् ।

लक्षणप्रयोजनखण्डनम् ।

एवं विशेषतोऽपि प्रमाणलक्षणानि प्रतिवक्तव्यानि; तथाहि—“प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षोत्पन्ने ज्ञानमव्यभिचारी”त्याहुः, किमर्थमिदमुच्यते ? किं सजातीयविजातीय-
व्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थम् ? उत साक्षात्कारित्वप्रतीतये तच्चिन्हेषु दर्शनमिदम् ? उत व्यव-
हारार्थम् ? उत प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम् ? उतान्यकिञ्चिदर्थमेव ?
नायं; तथाहि—किं ‘सजातीय’ति प्रत्यक्षत्वेन साजात्यमपेक्षितम् ? रूपान्तरेण वा ?
नायं; तस्माद्व्यवच्छेदावधेः सजातीयावव्यावृत्तये व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्व-
स्वीकारेणाप्यपकृत्याम् । नापि द्वितीयः, विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात्, अस्ति हि प्रमे-
यत्वादिना सर्वसाजात्यम् । अथ प्रमाणात्वादिना विशेषेण साजात्यं विवक्षित्वेवमुच्यते,
तर्हि तत्त्वस्यापि प्रमाणत्वेन साजात्याव्यवच्छेदकोटिप्रविष्टतया सकृद्ग्राह्याभावप्रसङ्गः ।

कथायां प्रमाणानां सामान्यलक्षणनिरासपरिरूपौ तद्विशेषलक्षणनिरासमेव प्रपञ्चयताम्य-
मन्यथा तु तैरपीत्यभिप्रायेणार्हवमित्यादि । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारिज्ञानं यथार्थप्रत्यक्षं
तत्करणत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणत्वमिति पूर्णसंवलितार्थः, सेन न प्रमाणलक्षणखण्डनप्रतिज्ञायादिति । क-
ण्ठाविकल्पकनिरासे च करणस्वार्थान्तरास इति नासन्ननिरूपिततन्मन्यस्य । अथ य यथाश्रुतेऽनुमित्या-
दिभ्यामुच्यते ध्यायं दृष्टम्, अन्वयावृत्तये द्वितीयम्, अव्यभिचारित्वं हि ध्यायार्थम्, आत्मनःसंयोग-
जम्बेज्जादिभ्यामुच्यते तृतीयम् । अधिकं परतो वक्ष्यते । तत्प्रतीत्यर्थम् = प्रत्यक्षप्रमाणप्रतीत्यर्थम् । तच्चि-
न्हेति । साक्षात्कारित्वव्यवच्छेदार्थः । अन्यथा व्यञ्जकापरपर्यायविद्वत्सन्दर्भैव लौकिकप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्ष-
विषये प्रतिज्ञायादसद्वृत्तिश्चतुर्थ्यनस्य । प्रतीतिशब्दो न लौकिकप्रत्यक्षपरः, “साक्षात्कारित्वानुमानस्ये”-
त्यप्रिमप्रत्यासङ्गतेः । साक्षात्कारित्वञ्चात्र प्रयुक्ते न लौकिकविषयताविशेषः, अपितु लौकिकालौकिक-
साधारणं प्रत्यक्षत्वमेवेति द्रष्टव्यम् । उतान्येति । पञ्चमप्रकारसम्भावनाप्रयुक्तच्युतासम्भावनादिप्र-
तयैवेतत्, यन्मुनस्तु पञ्चमप्रकारोपदर्शनाशङ्कनां वक्ष्यति । तस्मादित्यादि । लक्षणस्य तादृश-
व्यावृत्तिप्रतिमोपमिन्नप्रत्यक्षविशेषोपवृत्तित्वे इत्यर्थः । व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्येति । व्यावृत्तिप्रतियोग्य-
वृत्तिपरमेस्यैव व्यावृत्तिप्रयोगिनामवर्तकत्वादन्वया प्रमेयत्वादेरपि व्यावर्तकत्वप्रसङ्गादिति भावः । व्यावृत्त-
परशीकरणेन = व्यावृत्तिप्रतिक्रियाप्रत्यक्षविशेषोपावृत्तित्वेनैव स्वीकार्यत्वेन लक्षणस्य प्रत्यक्षप्रमासामान्य-
साधारण्यसम्भवालक्ष्यत्वावच्छेदकरूपेण साजात्यं नाभिधानीयमिति भावः । रूपान्तरे किं प्रमाणं वा
तदतिरिक्तं वा, द्वितीये विजातीयेति । वैयर्थ्यादिति । सजातीयपदेनैव विजातीयसद्वृत्तिसम्भवादिति
भावः । इदमुपलक्षणम्—“तर्हि लक्ष्यस्यापी”त्यप्रिमप्रत्यानुसारेण साजात्यस्य भेदार्थतया दर्शनीम-
प्रतीत्या लक्ष्यस्यापि प्रमेयत्वादित्या स्वसजातीयतया सद्ग्राह्याभावप्रसङ्गोऽपि द्रष्टव्यः । आद्यमागच्छते
अपेक्षितम् । लक्षणसामान्यलक्षणानिपि कृत्वा द्वितीयस्याप्युपादेन प्रमाणमिच्छलक्षणे विमर्शमानतावच्छे-
दकं रूपं प्राप्नुमः । व्यवहितत्वात् = व्याप्यत्वात् । तन्निष्पन्नतद्व्यवच्छेदकत्वमव्यभिचार्यवस्तुविनिष्ठत्वमेव साना-
त्यमिति भावः । एवं तर्हि = विजातीयपदेनैव सजातीयपदेनापि लक्ष्यान्यर्थैव ग्रहणे । उच्यतामिति
आधमादिति भावः । यद्वावेत्यादिकं दूषणं तु सजात्याभिधानेऽपि, तत्प्रतीतये लक्ष्यान्यत्वस्य अपेक्षित-
त्वात् । अत्रत इति । अनवधेयवचनतापरिहाराय अतिपक्षे अनेक्यन्तापेक्षणीयया लक्षणतिश्रासाया

लक्ष्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यम्, नच लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयम्, षष्ठ्यर्थस्य भेदव्यवहितत्वादिति चेत्, एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्येवोच्यताम्, कृतं प्रमाणत्वादिना सजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन, यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेणामवगतं तदा परस्मादन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धमप्रत एव लक्षण-प्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्याल्लक्षणास्थानस्येति ।

अस्तु वा चिद्विज्ञावैचित्र्यविज्ञातक्यमपीदृशमभिधानम्, तथापि न तावदनेन लक्षणानवगतेनैव व्यर्थच्छिन्नप्रतीतिसम्भवः, अतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञातेन, दुरवधारणत्वात्, न तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिः प्रत्यक्षा, अप्रत्यक्षविशेषणत्वात्, नापि कार्येण लिङ्गेन लक्षणज्ञानेऽलक्ष्यव्यावृत्तिज्ञानजनकत्वरूपेष्टसाधनताज्ञानाधीनत्वादिति भावः । लक्षणप्रयोजनमिति । लक्ष्यान्यावस्थ प्रतियोगितावच्छेदकं हि न प्रमेयत्वादिकमसम्भवात्, नापि लक्ष्यालक्ष्यसाधारणं रूपान्तरं ज्ञानत्वादिकम्, तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यानुमिरयादावलक्ष्येऽवृत्तेस्ततो व्यावृत्तिप्रहापुपत्तेः, अपि तु लक्ष्यस्यासाधारणमेव रूपम्, तादृशमपि च न लक्ष्यतावच्छेदकम्यूनवृत्तिः, लक्ष्यतावच्छेदकाधिकारणादपि भेदप्रहापत्तेः, तथाच तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यालक्ष्येषु प्रतीतौ तदवच्छिन्नानुयोगिताकस्यैवालक्ष्यभेदस्यानोष्टस्यान्यधानुपपत्त्या सिद्धिः । तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तदवच्छिन्नानुयोगिताकस्य सिद्धावपि तत्तदसाधारणरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य न सिद्धिरिति तु न वदितुं युक्तम्, लक्षणप्रतीतावपि तदसिद्ध्यपत्तेः, समाधानं तु समानमिति । नचानुमित्वादिभ्यावृत्तिफलं प्रत्यक्षलक्षणमित्येवमेव प्रयोजनप्रतीतिरपेक्षणीयेति वाच्यम्, जुगत्तानतिप्रसक्तरूपं विनाऽऽदि-शब्दाप्रवृत्तेरनुमिरयाद्यनुगमकरूपस्य प्रत्यक्षव्यावृत्तस्यैव वक्तव्यत्वात्, अन्यथाऽसङ्गुचितेनादिपदेन प्रत्यक्षस्याप्युपग्रहे तस्यापि व्यवच्छेद्यत्वापत्तेरिति भावः ।

विद्वद्भावेचित्रीति । लक्ष्यान्यस्यैव लक्ष्यसजातीयविज्ञानीयतया विवक्षेत्यर्थः । ईदृशमभिधानम् = 'सजातीयविज्ञातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थं लक्षण'मित्यभिधानम् । 'यदाचे'त्यादिकं वृणं वस्तुतो लक्ष्यान्यस्यैव लक्ष्यसाजाल्यादिनाऽभिधाने न सप्रसरमित्यभिमानेनेदम् । वस्तुतस्तु तत्रापि दूषणमुक्तमस्येव, वैजात्यस्य तदवृत्तिधर्मवत्त्वरूपस्य भेदावहितत्वेऽपि भेदप्रतीत्यविनाभूतप्रतीतिकत्वादिति । अतिप्रसङ्गादिति । लक्षणमज्ञानतोऽपि व्यावृत्तिधर्मप्रसङ्गात्, लक्षणनिरूपणवैफल्यप्रसङ्गाचेत्यर्थः । दुरवधारणत्वमुपपादयति न तावदिति । यद्यपि व्यावृत्तत्वेनैव लक्षणज्ञानस्यापेक्षणीयत्वात्तस्य लक्षणान्तरज्ञानाधीनत्वेनानवस्थादिकमिति सर्वत्रैव दुरवधारणता प्राप्या वक्तुम्, विवेचिनश्चैतल्लक्षणसामान्यखण्डने, तथापि प्रकृतेऽन्यद्विषयघटितत्वेनापि दुरवधारणता सम्भवत्येतेत्यभिप्रायेणेदम् । अप्रत्यक्षेति । यद्यपि विशेषणयोरिन्द्रियतत्सन्निकर्षयोरेव विशेष्यभूतोत्पत्तेरप्यन्येन्द्रियत्वम्, इन्द्रियस्य चार्वाकादि-मतगोलकारमकतायास्तात्पर्यटीकादौ निरस्तत्वेनार्तीन्द्रियत्वे तत्सम्बन्धस्यापि तथात्वात्, सम्बन्धिनो-र्योग्यत्वे एव तस्य योग्यत्वात्, उत्पत्तेरप्याल्लक्षणसम्बन्धरूपत्वात्, तथापि कार्यत्वमेवोत्पत्तिराप्तेन वि-वक्षितम्, तच्च तन्निष्ठान्यथासिद्धयनिरूपकत्वे सति तद्व्याप्यत्वमिति भावेनाप्रत्यक्षविशेष्यत्वं नाभाणि । वस्तुतस्तु साध्याभाववदवृत्तिवादिरूपन्याय्यत्वस्यस्यापि नैन्द्रियकत्वम्, साध्याभावाधिकरणत्वस्याती-न्द्रियसाधारणत्वादिति वक्ष्यतेऽनुमानमानभङ्गे । इन्द्रियत्वस्य साक्षारकारकरणत्वात्मकावेनान्योन्याश्रयस्तु न दर्शितः, तदीयनिरूपयन्तरस्यापि सम्भवान्, वक्ष्यते चैतत् । न चेन्द्रियादिकमुपनीतमेव विशेषणतया प्रत्यक्षे भासताम्, उपनयस्य मानान्तरमूलकत्वात् । अस्तु प्रकृतेऽपि मानान्तरमिति चेत्तत्राह नापी-

तदनुपपत्त्या चा तदवगमः, ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतत्वा-
सिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः । कार्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिरिति चेत्, तर्हि
कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वमवश्यप्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारे तत एव सजातीयविजातीयव्यवच्छेद-
प्रतीतिरस्तु कृतमनया पारस्पर्यकुसृष्ट्या । नन्वेतावनापि न प्रकृतलक्षणखण्डनं भवत्य-
व्यानेरतिव्याप्तेर्याऽनुज्ञावनात् । मैवम्, प्रथमभावितयाऽवश्यानुष्ठेयतया च लघोरुपा-
शास्ताप्यसिद्धौ भवन्त्यां चरमभावितयाऽवश्यानुष्ठेयत्वाभावेन च भुराबुपाये प्रवर्तमा-
नस्य तत्रैवेदं दोषोऽज्ञातं प्रदीपे प्रदीपे प्रज्वाल्य तमोनाशाय यतमानस्येव पुंसः । नहि
तत्र दोषान्तरस्य कश्चिदोषः, किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्यनुयोज्यः । सर्वसाधनसा-

ति । कार्येण = प्रत्यक्षबोधेन । लिङ्गता तादात्म्येन । तदवगमः = इन्द्रियतत्त्वविकर्पावगमः । ताभ्यां =
अनुमातार्यापत्तिभ्याम् । सामान्यत इति । कार्यत्वस्य सकाण्णत्वमेवैव भाषेति भावः । कारणानु-
गमं विना कार्यानुगमस्यास्मिन्कल्पप्रसङ्गादनुगतधर्मावच्छिन्नकार्यतात्वलिङ्गेन अन्यप्रत्यक्षत्वावच्छि-
न्नकार्यतायामनुगतधर्मावच्छिन्नकारणनानिरूपितत्वसाधने इतरबाधसङ्कारेणैन्द्रियत्वावच्छिन्नकारणता-
सिद्धौ तन्मन्त्रिकार्यस्यापि प्रतीतिसम्भवः, इन्द्रियसन्निकर्षत्वेनापि कारणत्वादिस्थापकत्वे कार्य-
स्येति । ऐकजात्यान् = अनुगतधर्मावच्छिन्नत्वात् । प्रतीतिरस्ति यति । अन्यप्रत्यक्षत्वेनेन्द्रिया-
योगादिलक्षणेनापि नियमप्राप्यं न सङ्गृह्यते, अस्तु वा प्रत्यक्षत्वस्यातिप्रसक्तस्यापि जन्यता-
वच्छेदकत्वम्, क्षायमात्रात्, जन्यतायाः स्थावच्छिन्नत्वे चात्माश्रयात्, वस्तुतस्तु प्रत्यक्षत्वमीश्वर-
ज्ञानेऽप्रामाणिकमेव, अतएव — “अनुभवव्यवसायेरीश्वरज्ञानवृत्तित्वे आत्माभावः, एवं प्रत्यक्षत्वस्यापि, नच
तत्र प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे तस्य अन्यमार्थं प्राप्नुयादावविषयकलौकिकप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वानुपपत्तिरिति वा-
च्यम्, उपरिदानप्रत्यक्षहेतुतायां लौकिकविषयतायाः प्रत्यासत्तिरवश्यकावेन ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्व-
सम्बन्धाद्गम्यज्ज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहात्, लौकिकविषयतायाः प्रत्यक्षत्ववन्मात्रनिरू-
पितत्वे मानाभावादीश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य लौकिकविषयताव्यवस्थानत्वेनौपचारिकत्वा” दि-
ष्टान्तिकं परामर्शप्रकरणे वादाधरभट्टाचार्यैरुक्तम्, लक्ष्यतावच्छेदकस्यालक्षणात्वे च प्रत्यक्षत्वेनाभिमतस्य-
क्षितियोगुपादाय तद्व्याप्यवस्तुभवावस्थाप्यज्ञानित्वेनैव प्रत्यक्षत्वस्य लक्षणत्वसम्भवः, तद्व्याप्यत्वं तु
तद्विज्ञावगममिति भावः । परम्पर्येति । पूर्वं प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यताज्ञानं तत इन्द्रियत्वेन्द्रियमन्त्रि-
कत्वावच्छिन्नकारणताज्ञानं ततः परमिन्द्रियार्थव्यादिलक्षणज्ञानमिति परम्परा, तस्याः कुसृष्टत्वं गौत-
मस्ततया । अद्याप्तेरित्यादि दोषान्तरस्याप्युपलक्षणम् प्रथमभावितया = प्रथमोऽस्थिततया । क-
तश्चिप्रयोगोऽप्यित्यादि लघोर्धर्मस्य न लक्षणान्तरत्वैवार्थापादकत्वमित्यत आह अद्यश्यानुष्ठेयतये-
ति । अवश्यप्रत्येतव्यत्वार्थः । कार्यताया अवच्छेदकधर्मप्रतीतिसापेक्षप्रतीतिकत्वादिति भावः । तथाच
नियमेन धर्मापेक्षणीयोपस्थितिकत्वस्य जन्यतावच्छेदकधर्मे लानेन इत-भेदानुमितमुपदधानस्य तस्य
योग्यस्थित्यधीनापस्थितिकत्वलक्षणान्तरान्यथासिद्धापादकत्वं निरावाधमेवेति भावः । प्रदीपे मति । तन्वेवं
पुरस्सरं दुष्टत्वेऽपि द्वयोर्लक्षणत्वमुपपन्नमेव, स्वसमानाधिकरणव्युत्पत्तधर्मास्त्यगद्यतिनत्वाभावेन वैयर्थ्यात्तव
कायादिश्यत साऽसर्वेति । वस्तुनस्तिभ्यादिः । साधनं = लिङ्गत्वेनाभिमर्तं, लक्षणमपीतरमेष्टानुमाने सा-
धनमेव । दोषः = अभिमनप्रमित्यनुपादप्रयोजकत्वम् । नच क्वचित्ज्ञानम्येतत्तत्तस्यापि । स्वप्रयोजकत्व-
स्वययोजकज्ञानविषयत्वान्धनरसम्बन्धेन भाट्टकानुत्पादवैदिष्ट्याविधाने नाननुगमः । सम्भवत्वेवविधोल-
प्यायोऽवश्यापेक्षणीयप्रागुपस्थितिको न्यायो धर्मो यस्य = यदपेक्षया तस्य भावः । स्वमननियतधर्मविष-

धारणोऽयं दोषो यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं नाम, स्वरूपासिद्धिरिव सर्वप्रमाणानाम् । तस्मान्मा भूदतिव्याप्यादिर्दोषः, सामान्यदोषादेवेदं लक्षणं दुष्टमिति ।

एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः, साक्षात्कारित्वावगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेः, तदवगमाद्यास्य प्रतीताधन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । अस्तु वाऽन्यदपि किञ्चिदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं तथापि तदेव साक्षात्कारित्वादिनाभूततया प्रत्यक्षलक्षणमुपन्यस्यतां सन्निहितप्रतिपत्ति-कत्वात् । न च तदवश्यं व्यापकं धत्तव्यम्, लिङ्गस्य तद्व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेरिति चेन्न;

यकोपास्थितिजन्योपस्थितिकत्वमिति यावत् । स्वरूपासिद्धिः = तत्तद्देशवृत्त्यभावप्रतियोगित्वम्, तत्तद्देशश्च प्रत्यक्षं गोलकमनुमितौ पक्ष इत्येवं विशिष्यैव द्रष्टव्यः । प्रमाणानाम् = प्रमाणत्वेनाभिमतानाम् । हेत्वाभासखण्डनप्रकरणेऽपि “स्वरूपासिद्धिः सर्वप्रमाणसाधारणो दोषः” इति वक्ष्यति, तथा चान्यथासिद्धत्वरूपं वैयर्थ्यमस्येवेत्यौचित्यं ग्रहणोपस्थितस्यैव लक्षणतायाः, अन्यथा सम्भवति लघौ गुरावच्छेदकत्वा-नभ्युपगमोऽपि न स्यादिति भावः । मा भूदिति । औचित्यादेनेदम्, यथाध्रुते दूषणान्तरस्य सद्भावाद्, तथाहि—आत्ममनः सन्निकर्षस्याप्यर्थेन्द्रियसन्निकर्षत्वेन तज्जन्यस्मृतावच्छिन्नव्याप्तिः, अर्थपदेन स्वाविषय-विवक्षणेऽप्यात्मविषयकानुमित्यादौ सा, इन्द्रियकरणकत्वविवक्षायामपि सा तदवस्था, शिरोमण्यादि-भिरनुमित्यादेर्मनःकरणकत्वाभ्युपगमादिति इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकधर्मत्वे सति प्रमाश्रयमिति तु निरसित्यते । एतेन—व्यर्थविशेषणत्वमपि यदा न साधनदोषः, तज्ज्ञा-नस्यानुमितितत्कारणान्यतरानुत्पादाप्रयोजकत्वात्, पुरुषस्य तु तत्राधिकेनैव निग्रहाद्, तदा लक्षणागन्तारधीनसिद्धिकस्यापि तदघटितस्य लक्षणस्यादुष्टतायां का कथा, नहि लक्षणस्यैकस्योपस्थित्यन-न्तरं कदापि लक्षणागन्तरमितरभेदं नानुमापयति, अन्ततोऽनुमितस्यैव तत्सम्भावात्, न च तदुपधानं लक्षणल-क्षणम्, अपि तु लक्ष्यतावच्छेदकसमनैयत्वम्, न च जन्यतातदवच्छेदकयोर्मसमनैयत्वम्, न च सम्भ-वति लघाविरस्यपि नाप्रयोजकम्, एवञ्च जन्यतावच्छेदकप्रतीतिदशायां जन्यताया लक्षणत्वं किमिति न स्यादिति—कुचोद्यस्य नावसरः । एतेनेति । साक्षात्कारित्वप्रतीतिरुक्तलक्षणप्रतीतिहेतुताव्यवस्थाप-नेनेत्यर्थः । तदवगमेति । इन्द्रियार्थत्वादिलक्षणवगमेत्यर्थः । अस्य = साक्षात्कारित्वस्य । अन्यदपि = विषयत्वावच्छिन्नकारणताकज्ञानत्वादि । इन्द्रियजत्वे इति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमिवेन्द्रियत्वावच्छिन्न-जत्वमपि प्रकृतलक्षणघटकं सम्भवतीत्याशयेनेदम् । एवमत्रेऽपि । लिङ्गमिति । तथाच तेनानुमितेन्द्रि-यजत्वघटितलक्षणस्य साक्षात्कारित्वप्रत्यावकत्वोपगमे नान्योन्याश्रय इति भावः । यद्यपीन्द्रियप्रतीत्यन-न्तरमेव तज्जन्यमुक्तलिङ्गेनानुमीयते, इन्द्रियमेव तु साक्षात्कारित्वावच्छिन्नकार्यत्वनिरूपितकारणतावच्छे-कावच्छिन्नतया सिद्ध्यतीति प्रागुक्तम्, कार्यतावच्छेदकञ्च लाघवात् साक्षात्कारित्वमेव, न तु विष-यत्वावच्छिन्नकारणताकज्ञानत्वादिकम्, एवञ्चेन्द्रियजत्वं साक्षात्कारित्वप्रतीत्यधीनप्रतीतिकमेवे-त्यन्योन्याश्रयो दुर्वारः । इन्द्रियजत्वघटितमेव च न साक्षात्कारित्वम्, इन्द्रियानुपनये साक्षात्करोमीत्य-नुव्यवसायाभावापत्तेः । यदि च साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायगोचरीकृतेनैवेन्द्रियजत्वग्रहस्तदा ‘साक्षात्का-रित्वप्रतीत्ये प्रकृतलक्षणमि’ति बालस्यैवालापः । तथापि लाघवाच्चप्रतिसम्बन्धनदशायां विषयत्वावच्छि-न्नकारणताकज्ञानत्वादेर्जन्यतावच्छेदकत्वग्रहेणेन्द्रियादिप्रतीतिसम्भव इत्यभिभावः । भविनाभूततया = समव्याप्ततया, अन्यथा लक्षागत्वानुपपत्तेः । ननु विषयत्वावच्छिन्नकारणताकज्ञानत्वं न विवक्षितलौकिका-लौकिकसाधारणसाक्षात्कारित्वसमनियतम्, लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव विषयत्वेन कारणत्वादिति चेन्न, अति-प्रसक्तस्याप्यवच्छेदकत्वं सर्वांशे च किमपि न लौकिकं ग्रन्थक्षमिति मते विषयत्वेन यत्किञ्चिद्विषयस्यैव

यत्र लिङ्गमव्यापकत्वाभास्ति तत्रेन्द्रियजत्वस्य प्रमाणाभावात्प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः
साक्षात्कारित्वावगमः ? । यदा तु क्वचित्प्रत्यक्षजातीये एव प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्व-
मनवधारणोपपत्त्या साक्षात्कारित्वव्यापकत्वेनानवगतमपि लक्षणम्, तदा किमपराद्धं
लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन । अथ यत्र तदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्प्रत्येतव्यम् ;
तथापि तदेवास्तां साक्षात्कारित्वे लिङ्गं कृत्स्निन्द्रियजत्वानुमानपूर्वकं तदनुमानकल्पनया ।

कारणामम्भवेनोक्तकारणताकज्ञानत्वस्य लौकिकालौकिकसाधारणत्वात्, विषयताशब्देन विशेष्यताया
निवृत्तासम्भवाच्च, अन्वये सति ज्ञानाकरणकज्ञानत्वादेर्वा समनियतलिङ्गताया उक्तत्वादिति
भावः । शङ्कने नयेति । नहीत्यर्थः । तद् = इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकताकजन्यताया
लिङ्गम्, न तत्रच्छेदकम्, तस्य समनैयत्वात् । व्यापकं = साक्षात्जन्यतासमनियतम् साक्षात्का-
रित्वस्य समनैयत्वं त्वाधिकं प्रत्येतव्यम्, तस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् । लिङ्गस्य = लिङ्गत्वस्य,
धर्मविशेषनिष्ठस्य सदनुमितिजनकतावच्छेदकत्वस्येति यावत् । तदिति । साध्यत्वेनाभिनतेत्यर्थः । उक्त-
जन्यानुमानस्य न विषयत्वावच्छिन्नकारणताकज्ञानत्वादिनैवोक्तरीत्येयवज्ञानन्यावृत्तसाक्षात्कारित्वस-
मनियतेन सम्भवः, अपि तु जन्यत्वसमानाधिकरणज्ञानजन्यज्ञानत्वादिनापि, सद्धि विशेषणज्ञानजन्ये
प्रत्यक्षेऽवर्तमानतया साक्षात्कारित्वासम्बन्धसमिति तेनेन्द्रियजत्वानुमानद्वयायां साक्षात्कारित्व-
समनियतस्य धर्मान्तरस्य प्रथममनुपस्थिततया प्रकृतस्य लक्षणाव्योपपत्तिरिति भावः । लिङ्गस्य स्थाधि-
करणतया प्रतीत एव साक्षात्नुमापकताया अतिप्रसङ्गभागाय चाप्यतया अन्वये सति ज्ञानाजन्यज्ञान-
त्वस्य विशिष्टप्रत्यक्षेऽमन्त्रावे निरुक्तेन्द्रियजत्वमपि नत्राप्रामाणिकम्, प्रतिवादिवाक्यस्यापि मानान्तरो-
पस्थाकृतस्य प्रामाण्यात्, अन्यथा लक्षणाभिधानं विनैवेतरस्यावृत्तिप्रत्यायनापत्तेः, यद् चेन्द्रियजत्वेन
साक्षात्प्रतीत्यसम्भवो विशिष्टप्रत्यक्ष इति प्रत्यक्षमात्रे साक्षात्प्रत्यक्षफलकत्वं प्रकृतलक्षणाप्यानस्य
न निर्वाहितमिति ग्राह्यमेति । इन्द्रियजत्वस्येति । गच्छार्थो विषयत्वं प्रमाणघटकप्रमितान्वेति ।
ततः = निरुक्तेन्द्रियजत्वात्, प्रकृतलक्षणाद्वा । प्रत्यक्षजातीयं = विशिष्टप्रत्यक्षे अनवधारणीयतयेत्यन्वयः,
तत्र हेतुः प्रमाणाभावादिनि । व्यापकत्वेन = सम्बन्धसत्त्वेन । यद्यपि विशिष्टप्रत्यक्षेऽनुव्यवसायवशात्सा-
क्षात्कारित्वप्रतीतौ तत्रेन्द्रियजत्वप्रतीतावपि स्वभिचारप्रहाभावे सम्बन्धसत्त्वावगमसम्भवस्यथापि ज-
न्यत्वविशिष्टज्ञानाजन्यज्ञानत्वस्येन्द्रियजत्वानुमापकतास्थले प्रतिवादिनोपपन्नस्ते साक्षात्कारित्वस्य वि-
शिष्टप्रत्यक्षे प्रतीतावर्षान्द्रियजत्वप्रतीतिसम्भवेन स्वभिचारप्रवृत्तसम्भव इति भावः । किमपराद्ध-
मिति । विशिष्टप्रत्यक्षेऽनवगततयोक्तज्ञानत्वस्येन्द्रियजज्ञानवयोर्भेदेऽप्येव प्रत्यक्षत्वसमनैयत्वावगा-
मनीयत्वे प्रथमोपस्थितस्यैव लक्षणतोक्तिरिति भावः । लिङ्गान्तरेण = जन्यत्वविशिष्टज्ञानाजन्यज्ञान-
त्वेन । अव्यापकेन = साक्षात्त्वासमनियतेन । यत्र = विशिष्टप्रत्यक्षे, तत्र = उक्तज्ञानत्वं लिङ्गं । लिङ्गान्तरे
यद्यपि विषयत्वेन विषयजन्यज्ञानत्वं अन्वये सति ज्ञानाकरणकज्ञानत्वप्रदिकं वा न विवक्षितं सम्भवति,
मननैयत्योक्त्या दत्तोक्तत्वात्, 'प्रत्येकमव्यापकनये' त्यग्रिमप्रन्धासङ्गेन । नापि साक्षात्कारोमात्यनुपप-
त्त्याविषयसाधारण्यं, तस्य निर्विकल्पकावृत्तित्वेनाग्रिमप्रन्धसङ्गतावपि साक्षात्कारित्वलिङ्गताजीयित्वात्,
अन एव न निर्विकल्पकजन्यप्रत्यक्षत्वं विशिष्टविषयकजन्यप्रत्यक्षत्वं वा, स्वभिचारव्यापकत्वेन जन्य-
प्रत्यक्षत्वातिरिक्तानवैयर्थ्याच्च, तथापि निर्विकल्पजन्यज्ञानत्वमनुमित्वाद्यन्वविशिष्टज्ञानत्वं वाऽनुमि-
त्यादेर्लिङ्गादिकरणकत्वमते ज्ञानाकरणकविशिष्टज्ञानत्वं वेन्द्रियजत्वे लिङ्गं सम्भवत्येवेति भावः । तद-
नुमानेति । साक्षरप्रकृतित्वानुमानेत्यर्थः । ह्यमिति । जन्यत्वविशिष्टज्ञानाजन्यज्ञानत्वं निर्विकल्पक-

अथ तथालिङ्गद्वयं प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणम्. इन्द्रियजत्वं तु तथात्वाल्लक्षणमिति चेन्न; साक्षात्कारित्वानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाम्यामेव सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन ।

नापि तृतीयः स ह्येवंरूपः—यदिन्द्रियायसंज्ञिकरजजनितं तत् प्रत्यक्षमिति व्यवहर्तव्यमिति; अयमप्यर्थोऽनुपपन्नः, लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, साक्षात्कारित्वाच्चद्वयमे साक्षात्कारित्वमेधास्तु व्यवहारनियमनिदानमध्यवहितप्रतिपत्तिफत्वादित्यावेदितम् । अतएव न चतुर्थः, कल्पनागोचदोषश्चाधिकः । नापि पञ्चमः, तादृशस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ।

एतेन “भासमानाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजं प्रत्यक्ष”मित्यपि निरस्तम् । किञ्च, प्रमाणविशेषलक्षणमिदं प्रमाणलक्षणोपसङ्गृहीतस्य कियतः सङ्ग्राहकं कियतश्च प्रतिक्षेपकं

जन्मज्ञानादिकश्चेत्यर्थः । अव्यापकतया = साक्षात्कारित्वानुमाननियततया । तेन = इन्द्रियजत्वेन ।

जनितमिति । यथार्थज्ञानमिति ज्ञेयः । प्रत्यक्षमिति । यथार्थप्रत्यक्षमित्यर्थः । एतत्कल्पखण्डनं च प्रकारान्तरेणापि परतः “प्रत्यक्षतया व्यवहर्तव्या इति व्यवहारस्य किं विषयभेदो विशेषः, उत शब्दभेदः” इत्यादिना करिष्यति । अत एवेति । साक्षात्कारित्वस्य प्राक्प्रत्येकव्यवहारे तस्यैव प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवैविध्यादेवेत्यर्थः । न परमुपस्थितिकृतमेव लक्षणमपि तु शरीरकृतमपि, साक्षात्कारित्वस्यालक्षणत्वात् तादृशस्यैव च मति सम्भवे शक्यतावच्छेदकत्वम्, न तु गुरोः, अन्यथा गवयशब्दस्य गोसदृशत्वं गगनशब्दस्य चाष्टद्वयातिरिक्तद्वयत्वं शक्यतावच्छेदकं स्यादित्याह कल्पनेति । एतेनेति । इन्द्रियसम्प्रयोगजन्यतायाः साक्षात्कारित्वेनैवावच्छेद्यतया तत्प्रतिपत्त्यधीनप्रतिपत्तिकत्वेन तत्पदैवेतन्नेदानीमिति व्यवहारोपपन्नतया लक्षणतौचित्येनेत्यर्थः । एवञ्चैतादृशलक्षणानां साक्षात्कारिताविशेषप्रवृत्तिनिमित्तत्वयोरनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । भासमानेति । स्वप्रकारीभूतार्थानुयोगिकेन्द्रियप्रतियोगिकसम्प्रयोगजन्यं ज्ञानं यथार्थप्रत्यक्षमित्यर्थः । इदं रजतमितिभ्रमे प्रकारभूतरजतेनेन्द्रियसम्प्रयोगाच्चातिप्रसङ्गः, इन्द्रियवशाद्विज्ञप्तप्रतियोगिकसम्प्रयोगत्वेन कारणताविशेषाच्चात्मानुमादौ न स इति । साक्षात्कारित्वस्य प्रतीतिदशायां तत्समनियतोक्तजन्यत्वस्य तद्वच्छेदकधर्मवत्त्वस्य वा लक्षणत्वसम्भव इत्यादेरीरितरीतेरुक्तावप्याह किञ्चेति । अत्रेन्द्रियपदमकिञ्चित्करम्, सम्प्रयोगवच्च पोडासाधारणं दुर्बलम्, संयोगाद्यन्तमजन्यत्वेनेतद्भेदसाधने व्यर्थविशेषणत्वञ्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रमाणपदं प्रमापरम् । प्रमाणलक्षणेति । प्रमामामान्यस्य विशेषाष्टव्यप्रकारकानुभवत्वादिलक्षणेत्यर्थः । कियतः = यथार्थप्रत्यक्षस्य । आश्रयतान्वयि निष्ठत्वं द्रष्टव्यार्थः । सङ्ग्राहकत्वमाश्रयताया निरूपकत्वम्, प्रतिक्षेपकत्वं तु तद्वन्निरूपकत्वम् । कियतः = अमस्य यथार्थानुमादेशः । व्यभिचारिणो भ्रमस्य, निवृत्तिः = प्रमात्यानाश्रयत्वम् । भासमानस्येति । सद्रजतमिदमित्यादिभ्रमे सत्तेदन्तादेरपि प्रकारतेति भावः । ननु लौकिकालौकिकसाधारणसम्प्रयोगस्यैव निवेश्यतया तस्य रजतेऽपि सत्त्वात्किमिति सत्तादिपर्यन्तानुधावनम्, एतल्लक्षणस्य ‘सत्सम्प्रयोगो पुरुषस्तेन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्पत्त्यक्ष’मितिमीमांसासूत्रीपवृत्तिकारादततसत्पदव्यत्यासायत्तव्याख्यानरूपत्वेऽपि न निस्तारः, प्राभाकरैरुपनीतभानानभ्युपगमेऽपि भट्टैस्तदभ्युपगमादिति व्यक्तं प्रामाण्यवादादाधर्मादिति चेन्न; अलौकिकसन्निकर्षानियम्याया एव साक्षात्कारीमितिथोसाक्षिकविषयताया रजते सद्भावेनोपनीतभानस्येन्द्रियसम्प्रयोगत्वेनाहेतुत्वात् दोषस्यैव रजतभाननियामकतया वक्तव्यत्वात्, उपनीतांशे प्रत्यक्षिज्ञायां तच्चांशे इव स्मृतित्वस्यैव वक्तुं शक्यत्वाच्चेति यावदंशे प्रत्यक्षत्वं तावदंशे लौकिक एव सन्निकर्षोऽपेक्षणीय इति भावः । विशेषेति । स्वप्र-

वक्ष्यम्, प्रमाणलक्षणेन च व्यभिचारिणो निवृत्तिः प्रदर्श्यते, तथा च सति यथाश्रुत-
मिदमलक्षणम्, व्यभिचार्यपि हि भासमानस्य सत्तादेराकारस्येन्द्रियसंयोगादुत्पद्यते ।
अथ विशेषाभिप्रायेणैवं लक्षणं वाच्यं, तथाप्यसङ्गतिः, तथाहि—किं किमन्मात्रभासमाने-
न्द्रियसम्प्रयोगजन्यं विवक्षितम् ? उत यावद्भासमानेन्द्रियसम्प्रयोगजन्यत्वम् ? आद्ये व्यभि-
चार्यव्यवच्छेदः, निर्विकल्पासङ्गः ग्रह्यः ।

नापि द्वितीयः, विकल्पासङ्गत्वात्, तथाहि—किं भासमानताविशिष्टस्येन्द्रियसम्प्र-
योगः ? उत भासमानतोपलक्षितस्य ? । नाद्यः, पूर्वं भासमानत्वाभावात्, कारणस्य च
पूर्वभावित्वात् । द्वितीये सतोऽविचक्षितार्थत्वं वा ? विवक्षितार्थत्वं वा ? नाद्यः, तथाहि—याव-

धारीभूतविशेषानुयोगिकेत्यादि लक्षणं वाच्यम्, सत्तादिकञ्च न विशेष इत्यनतिप्रसङ्ग इति भावः ।
यद्यपि प्रमेयत्वादिकमपेक्ष्य सत्तादिकमपि विशेष एव, प्रमेयसत्ताद्रूपत्वादिनक्षदमभिप्रायेण तु वि-
शेषोपादानं न सम्भवति, सत्तादिप्रकारकप्रमेयवृत्तिप्रसङ्गः, तथाप्यनार्थाग्रामाप्यज्ञानानास्फन्दितपाह-
ण्यमप्यकारकमिदमर्थं यद्विशेष्यकप्रमत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धवतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति ता-
स्तथैवैव तत्तदीयविशेषोपाविवक्षायां सत्तेदन्वादेनविशेषत्वसम्भव इति । तथाहीति । किं स्वप्र-
कारीभूतयत्किञ्चिद्विशेषानुयोगिकेत्यादिकं विवक्षितं लक्षणम्, उत स्वप्रकारीभूतयावदनुयोगिकेत्यादिक-
मिति विकल्पार्थः । आद्ये इति । अथभावाः—उक्तविशेषत्ववदकीभूतं भ्रमत्वमनुपातं वाऽननुगतं वा,
आद्ये न नादतो घर्मः कश्चिद् यद्विषयकनिष्ठबोझाहार्यत्वाद्याक्रान्तींषि किञ्चिद्विशेष्यकमपि भ्रमत्वाव-
शिष्टं प्रतिवर्णनीयम्, द्वितीयेतु नेदन्वादेवार्णम्, योगावाराभिमतस्यान्वाद्यशस्य वाऽनिदमात्मकावग्रह-
स्य ह्युत्पत्तौ तार्किकादिमते भ्रमत्वमवाप्तवत् इदमवग्रकारकतादृशविधयसामान्यप्रतिबन्धत्वादिति ।
निरास्तु विशेषतावदनुपायः सम्यक्त्वखण्डने प्राकृतः । निर्विकल्पेत्यादि । निर्विकल्पकस्य प्रका-
रताम्रसिद्धेः स्वपदेन तदुपादानानुपपत्तेरिति भावः । प्रकारतस्थाने विषयत्वविवक्षायां तु पूर्वोक्तमेव
दूषणं सारम् । अथवा यस्तुमात्रावगाहित्वमेव निर्विकल्पकस्य नतु किञ्चिद्विशेषावगाहित्वमपीतिमते विष-
यविवक्षायामपि दूषणमिदमभिहितम् ।

पूर्वमिति । स्वविषयतापिशिष्टेनेन्द्रियसम्प्रयोगस्य जनकतयोक्तलक्षणवदकत्वे स्वधमाप्राक्
स्वविषयताया अमममेव तद्विशिष्टस्याप्यभाव इत्यसम्भवप्रसङ्गः । विषयतायां स्वीगत्वानिवेशे तु
पुराणतस्येद्वरस्य वा ज्ञानीयविषयताया वैशिष्ट्यस्य प्राक्मन्मथेऽपि मुरोऽन्मभवाः । तादृशविषय-
तायाः प्रपञ्चमात्रे सरवानावदनुयोगिकमभिरूप्यत्वस्य कश्चिदप्यभावादिति भावः । सङ्ग इति । शा-
नक्षानि इत्यर्थः । नृत्त—आदेशानां बहुत्वेन स्रग्वान्त्ववस्यैव अज्ञतावच्छेदकत्वम्, आदेशेन
कारस्य स्मरणाय प्राञ्चबोधः, स्वान्वादेशभावमप्रतिपद्यमानस्य न्वादेशे वाकिप्रमादेव स इति मता-
मिप्रायेण । वस्तुनस्तु ज्ञानजायादेशानां शक्यताग्रहस्थले तद्वर्तमानानुपूर्वीज्ञानस्य तदधीनोपस्थितिसङ्-
गताय तादृशकारणतायाः कलूषतया श्रयमाणतया च तेष्वेव शक्तिमत्त्वनीतिविमित्यन्यत्र विस्तरः ।
एवञ्च स्वीयविषयतोऽलक्षितयावदनुयोगिकेत्यादिकं वा, वर्तमानकालवच्छिन्नविषयतोऽलक्षितयावदनु-
योगिकेत्यादिकं वा लक्षणमिति विकल्पार्थः । विषयताया ज्ञानसमसमयत्वादिद्वनीयकत्वे तस्यां स्वी-
यार्थं नोपासम् । विज्ञानं = यथार्थविज्ञानं, आत्मनि = आत्मविषयकम्, लक्ष्यतावच्छेदकं हि सामान्यतो
यथावत्प्रत्यक्षावमेव भवतीत्यर्थः, नतु स्वविषयकं इति भावः । एवंज्ञानमप्येव यदादेरप्युपलक्षणम् । तदी-
याविषयतायां = तदीयविषयत्वेनानुभवत्वात्, नेत्र 'न चे'त्यादि प्रतिज्ञायां न यौनरूपम् । प्रमाणस्य =

द्भासमानाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजमपि भवति “घटोऽय”मिति विज्ञानं नचात्मनि प्रत्यक्षम्, आत्मनस्तदीयाविषयत्वात्, प्रमाणस्य च विषयनियतत्वाच्च प्रमाण्यं तत्रैव विषये तद्विशेषस्य प्रत्यक्षत्वस्य चकष्यत्वात्, अन्यथा घटास्तित्वे ‘घटोऽय’मिति प्रत्यक्षं प्रमाणयतः किमुत्तरम् ? । नन्विदमुत्तरम्—घटविज्ञानं न पठे प्रत्यक्षम्, नहि तदिन्द्रियसन्निकर्षलोत्पन्नमिति । तत्किमात्मेन्द्रियसन्निकर्षजं घटविज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षमेव । कथमेवं स्यात्, आत्मेन्द्रियसन्निकर्षाद्घटज्ञानस्योत्पादेऽप्यात्मनोऽनवभासमानत्वादिति चेन्न, भासमानत्वञ्च लटोऽप्यविज्ञातार्थतत्पक्षमाश्रित्येवं भवतोच्यत इति स्मर्तव्यम्, अस्ति ह्यात्मनो भासमानत्वं कदाचित्केनचित्, अन्यथाऽप्रमेयत्वप्रसङ्गात् । उक्तलक्षणं स्वविषये प्रत्यक्षं नत्वन्यत्रापीति चेन्न, स्वशब्देन यदि ज्ञानमात्रं विवक्षितं तदा स दोषस्तदवस्थाः, अथ

प्रमात्यस्य । तद्विशेषस्य = प्रमात्यव्याप्यस्य प्रत्यक्षत्वस्य = यथायं प्रत्यक्षत्वस्य । आत्मेन्द्रियेति । इन्द्रियं मनः । तदिन्द्रियसन्निकर्षजत्वस्य तद्विषयकत्वनियामकत्वे घटोऽयमिति प्रत्यक्षस्य पठविषयकत्वात्सम्भवेऽप्यात्मविषयकत्वं प्रसक्तमेव । स्वविषयतोपलक्षितो यो यस्तदिन्द्रियसन्निकर्षत्वावच्छिन्नजन्यज्ञानत्वं तद्विषयकत्वायं प्रत्यक्षत्वमिति विवक्षायामुक्तप्रत्यक्षाविषयीभवदात्मेन्द्रियसन्निकर्षजत्वमादाय नातिप्रसङ्गः, अयं घट इति प्रत्यक्षे आत्मानुयोगिकेन्द्रियवाच्यच्छिन्नप्रतियोगिकसन्निकर्षत्वेनाकारणत्वाच्चेति यद्यपि, तथापि स्वत्वस्यानुगमे स्वविषयत्वस्य प्रपञ्चमात्रे सत्त्वेनासम्भवस्य, अननुगमे तु तस्यैव प्रसङ्गोऽन्येवेति भावः । अनवभासमानत्वात् = वर्तमानकालावच्छिन्नविषयतानाश्रयत्वात्, सर्वज्ञस्य मयाऽनन्युपगतत्वेनायं घट इति ज्ञानकालिकासंबन्धज्ञानीयविषयनानाश्रयत्वस्य च तत्तज्जीवात्मनि सम्भवेन तादाविषयताश्रयेन्द्रियसन्निकर्षजत्वस्य तद्विषयकत्वनियामकत्वोपगमे तत्तद्वर्तमाने नातिप्रसङ्ग इत्याभासः । एतेन अनवभासमानत्वादित्यस्य ‘अयं घट इति प्रत्यक्षाविषयत्वा’दित्यर्थकत्वे वर्तमानकालावच्छिन्नत्वाविवक्षायामपि स्वविषयताश्रयो यो यस्तदनुयोगिकेत्यादिकल्पे प्रकृतातिप्रसङ्गमज्ञसम्भवेन ‘लटोऽविवाक्षितार्थत्वपक्षमाश्रित्ये’त्युत्तरप्रस्थासङ्गतिः । उक्तकल्पप्रनाशित्योक्तानार्थं पुन दोषदाने तु वर्तमानकालावच्छिन्नत्वविवक्षायामपि स्वीयत्वस्योक्तरीत्याऽनुपादेयत्वेनार्थं घट इति ज्ञानाविषयत्वेऽपि तत्कालिकपुरुषात्तरज्ञानीयविषयताश्रयत्वेनात्मन्यतिप्रसङ्गस्य सत्त्वेन तदसङ्गतिरेव, अयं घट इति प्रत्यक्षे आत्मानुयोगिकेन्द्रियत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसन्निकर्षत्वेनाकारणत्वात्तद्विशेषत्वेन कारणतानिरूपकस्यैव च प्रत्यक्षस्यात्मविषयकत्वमित्येवमुक्तातिप्रसङ्गवारणं तु वर्तमानकालावच्छिन्नत्वाविवक्षायामपि तुल्यमिति—नाशङ्कनोयम् । उक्तलक्षणमिति । स्वविषयतोपलक्षितो यो यस्तदनुयोगिकत्वविशिष्टेन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकताज्ञानमित्यर्थः । लक्षणलक्ष्यनावच्छेदकघटकस्वत्वस्यानुगतत्वे आह स्वशब्देनेत्यादि । स दोषः = घटज्ञानस्यात्मविषयकत्वप्रसङ्गः, आत्मनोऽपि स्वविषयत्वात् । यदि लक्षणे स्वत्वमननुगतं लक्ष्यतावच्छेदके चानुगतं तदाऽव्याप्तिः, यदि तु लक्षणे तदनुगतं लक्ष्यतावच्छेदके चाननुगतं तदाह अथेति । अतिव्याप्तिरिति । यादपदं विस्मृत्येदम्, अन्यथा स्वत्वस्यानुगतत्वे स्वविषयतोपलक्षितत्वस्य निश्चितप्रपञ्चे सत्त्वेन तदनुयोगिकेन्द्रियसन्निकर्षत्वावच्छिन्नजनकत्वाप्रसिद्धेः सम्भवस्यैव वक्तव्यत्वादिति । लक्ष्यमेवेति । प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्यैव लक्ष्यत्वमित्याशयः । असाधारणस्वरूपं = स्वविषयकप्रत्यक्षत्वं, लक्ष्यत्वेन = लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन । अन्यस्वरूपम् = अन्यनिष्ठम् । साधारणं रूपं = प्रत्यक्षत्वं । तदिति । भवतैवासाधारणीकृतमित्यन्वयः । पदं = पदार्थम् । ननु समभिध्वाहृतपदोपस्थाप्यस्यैव स्वपदबोधत्वात्तद्विशेषेन्द्रियसन्निकर्षत्वावच्छिन्नजनकताज्ञानं स्वविषयप्रत्यक्षमित्यत्र ज्ञानान्तस्य साधारण्ये स्वपदा-

यत्किञ्चिदपेक्षया, प्रथमे विशेषणत्वपक्षात् विशेष इत्युक्तदोषापत्तिः । द्वितीये तु लटोऽवि-
वक्षितार्थत्वमेव स्यात्, व्यवच्छेद्यगोर्भासितभासिष्यमाणयोरपि तदा भासमानत्वस्वी-
कारात् । इन्द्रियसम्प्रयोगानन्तरं भासमानत्वमपेक्षितम्, अतो विवक्षितार्थत्वमिति चेन्न;
आत्मनोऽपीन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमस्ति, नहि स यदा मनसा गृह्यते तदा ने-
न्द्रियसंयोगानन्तरम् । नेन्द्रियसंयोगमात्रं विवक्षितं, किञ्चाम ? यदनन्तरं भासमानतोत्प-
त्तिरिति चेन्न, तदनन्तरमपि भासमानतोत्पत्तेः । भासमानतान्तरं तत्, नत्विदं
भासमानत्वमिति चेन्न; अव्याप्तिप्रसङ्गात्, एकभासनमात्रव्यवस्थितत्वाद्वाच्य-
स्य । अथ मन्यसे-यद्भासनं यस्य विषयस्येन्द्रियसम्प्रयोगादुत्पन्नं तत्तत्र प्रत्यक्षं
प्रमाणमिति निरुक्तौ न दोष इति । मैवम्, यद्भासनं 'घटोऽय'मिति यस्य विषयस्य =
आत्मन इन्द्रियेण सह सन्निकर्षादुत्पन्नं तद्भासनं तस्मिन्नात्मनि प्रमाणं स्यात् । नात्मा
तस्य विषयः, तत्कथमेवं स्यादिति चेत्, नहि भयता तदीयविषयस्येत्युक्तम्, किन्तु सा-
मान्यतो विषयस्येति, तेनेदमभिहितम् । यदि तु तदीयताविशेषणमुपादत्ते भवान् तदा
यदि तच्छब्देन ज्ञानजातीयमात्रपरामर्शस्तदा स दोषस्तद्वस्थः, यदि तु ज्ञानव्यक्ति-
विशेषपरामर्शस्तदाऽव्यापकत्वम्, प्रतिज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदात्, नहि यत्त्वं तत्त्वं वा
किञ्चिदनुगतं रूपमस्ति । अत एवात्मविषयत्वानुयोगवत्त्रिपुटीप्रत्यक्षावादिनि षट्ज्ञान-

म्भवेनाव्याप्तिरित्यर्थः । न विशेष इति । यावत्लक्ष्यासङ्गमाहत्वात् नै इत्यादिः । अन्यथा विशेषणत्व-
पक्षेऽसम्भवोऽत्र स्वव्याप्तिरिति विशेषप्रसङ्गावेनासङ्गतिः । यथाश्रुतं तु स्वीयावक्षणावच्छिन्नत्वस्य विषय-
तायां विवक्षायामेव शोभते । द्वितीये इति । वर्तमानकालावच्छिन्नत्वमात्रस्य विषयतायामुपादानपक्ष-
इत्यर्थः । तदा = स्वभानकाले । स्वीकारादिति । तथाच वैयर्थ्यं सामान्यतो वर्तमानकालावच्छिन्नत्व-
निवेशस्य, असम्भवश्चेति । भावः । इन्द्रियेति । निर्यिकल्पकसविकल्पकोभयसङ्ग्राह्यमानन्तर्यं
द्वितीयादिक्षणसाधारणं तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसा-
धिकरणक्षणवृत्तित्वरूपम्, तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वस्य नुपादाने वाऽनुपादाने वा वि-
षयतायां सम्प्रयोगजन्यज्ञानीयत्वस्यानुपादानेऽसम्भवोऽन्यथा तु वैयर्थ्यमित्युक्तमेव । तथाच सम्प्रयोगे
स्वत्वविवक्षया स्वोत्तरक्षणावच्छिन्नविषयतोपलक्षितयावदनुयोगिकेत्यादिकं लक्षणं वाच्यमित्यर्थः । न-
हीति । संयोगानन्तरमिति । गृह्यते इत्यनुपपद्यते । उक्तलक्षणाकमिन्द्रियसम्प्रयोगोत्तरक्षणावच्छिन्न-
विषयतावति प्रत्यक्षमिरवभिधानेऽन्यविषयकप्रत्यक्षास्यान्यत्र प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः स्पष्टः, असम्भवापादक-
त्वेन यावत्स्यानुपादेयत्वात् । एवञ्च भ्रान्तावतिप्रसक्तिरित्यन्यत् । स्वविषये प्रत्यक्षमित्येवं लक्ष्योक्ति-
स्तु निराकृता । गूढाभिसन्धिपराशङ्कते नेन्द्रियेति । गूढाभिसन्धिः परिहरति तदनन्तरमिति । आत्म-
प्रत्यक्षाजनकसम्प्रयोगानन्तरमित्यर्थः । परोऽभिसन्धिमुदाटयति भासमानतान्तरमिति । इदमिति ।
विषयतायां स्वजन्यज्ञानीयत्वमुपादेयमिति भावः । एवं च यावत्त्वस्याप्युपादानसम्भव इति । एवं
सति स्वोत्तरक्षणावच्छिन्नत्वविवक्षावैयर्थ्यम्, अननुगमप्रसङ्गश्चेत्यभिसन्धि स्फोरयति खण्डनिको
ऽव्याप्तीति । न हीति । उक्तरीत्या स्वत्ववदिदं ज्ञेयम् । प्रमाकरमतेऽयं घट इत्यस्य स्थाने घटत्वेनेममहं
जानामीत्याकारामा एव ज्ञानज्ञेयज्ञानविषयिकाया चित्तेभ्युपगमेन कस्यचिज्ज्ञानस्यात्मविषयकत्वापादानं
नानिष्टमित्याशङ्क्याह अत एवेति । विषयविशेषस्य नियन्तुमशक्यत्वादित्येवत्यर्थः । अनुयोग आपत्तिः ।
त्रिपुटी = ज्ञानज्ञेयज्ञातारः । तदर्थं = उक्तानुयोगवारणार्थं । यदिति । यदनुयोगिकेत्यर्थः । प्राभाकरेण

स्य घटादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगो द्रष्टव्यः । तदर्थं 'यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न' मिति विशेषणप्रसंगे यत्तच्छब्दस्यासाधारण्यादव्याप्यापत्तेः । यदि तु यत्तच्छब्दार्थ-
बनुगतौ स्यातां पुनरप्यन्यत्र 'घटोऽय' मिति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणता प्रसज्येत ।

अथान्यव्यतिरिक्तो इति विशेषणं प्रतिपत्तिः, तदाऽऽत्मविषयस्य प्रत्यक्षता न
स्यात्, तच्छब्देनानुगतार्थाभिधाने व्यवच्छेदकत्वाभावाद्घटज्ञानस्य पटे प्रत्यक्षतया
प्रामाण्यं प्रसज्येत । एतेन "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि प्रत्यक्ष" मित्यत्रापि
सोऽपमुक्तो द्रष्टव्यः, तादृशस्यापि ज्ञानस्य विषयान्तरे प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
वस्यायस्य सन्निकर्षाद्यदुत्पद्यते तत्तत्र प्रत्यक्षतया प्रामाण्यमित्यभिधाने तु यच्छब्दतच्छब्द-
दसाधारण्यसाधारण्यार्थाभिधानविकल्पोक्तदोषप्रसङ्गः । अव्यभिचारिपदं च व्य-
यम् नहि शुक्तौ रजतज्ञानं रजतेन्द्रियसन्निकर्षादुत्पन्नम् । संस्कारलक्षणप्रत्यासत्तौ
रजतेऽप्यस्तीति चेन्न, रजतत्ववैशिष्ट्ये पुरोधर्तिनस्तदभावात्, तस्मिन्नेव चाग्रेऽप्रामाण्यं
ननु रजतत्वमात्रे, तस्यान्यत्र सत्त्वात् ।

प्रमाणमुपगमाद्गममानत्वादिकमनिवेद्यम् । यत्तच्छब्दस्येति । पूर्वप्रामाण्यं प्रतीदानीं तु प्रामा-
ण्यं मयुक्तमित्यपौनरुक्त्यम् ।

विशेषणमिति । लक्ष्यद्वये द्विनि शेषः । स्वविषयोभूतं यद्यत्तदीयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं तस्मिन्निमित्ते
प्रत्यक्षं ननु तस्मिन्ने द्विनि घटसन्निकर्षजन्यज्ञानस्य घटमिमे पट्यादौ प्रत्यक्षावापदनसम्भव इत्यर्थः ।
प्रमाकामते घटमहं जानामीति ज्ञानं ज्ञातृज्ञानांशे नेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यम् अनुमिष्यादेरपि ज्ञातृज्ञानांशे
प्रत्यक्षात्वेन तद्विषयकत्वावच्छेदेन ज्ञानाजन्मावस्यैव ज्ञानानां तद्विषयकत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षात्वनिवामक-
त्वादिनि बहपने । एवञ्चात्र तदिन्द्रियसन्निकर्षजन्यज्ञानस्य तस्मिन्ने प्रत्यक्षात्वावच्छेदेन ज्ञातृज्ञानविषयक-
त्वावच्छेदेन प्रत्यक्षात्वानुपपत्तिरित्याह तदिति । आत्मपदं ज्ञानस्याप्युपलक्षणम्, तथा च ज्ञातृज्ञानवि-
षयकत्वावच्छेदेनेत्यर्थः । एतच्च सत्ताया अननुगममभिप्रेत्य, तथैव तद्विषयप्रसिद्धिसम्भवात् । तस्या
बनुगमे तु तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदस्याप्रसिद्धासु कलक्षदलक्ष्णैवाप्रसिद्धिः स्यादिति तदिन्द्रिय-
सन्निकर्षजन्यज्ञानस्य तद्विषयकत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षाताया चकन्यत्वे घटज्ञानस्य पटविषयकत्वप्रसङ्गस्य-
वस्य इत्याह तच्छब्देनेति । साधारण्यसाधारणेति । अनुगतावनुगतैत्यर्थः । यत्तद्वयां लक्षण-
कारे इदं रजतमिति भ्रमस्य प्रकारतत्संसर्गो न प्रत्यक्षाप्रमात्वप्रसङ्गः, तदीयसन्निकर्षाजन्मत्वात्,
इदमीयसन्निकर्षजन्येऽपीदमस्तीति प्रत्यक्षप्रमात्वमपि तस्येष्टमेवेत्यभिप्रायेणाह अव्यभिचारीति । ननु
लौकिकसन्निकर्षाभावेऽपि प्रकारे तत्संसर्गो चान्यत्र प्रतिषेधेऽलौकिकसन्निकर्षोत्पद्येवेति तदंशे प्रत्यक्षा-
प्रमाणव्यभिचार्यायामभिचारिपदं फलवदेवेत्याह संस्कारेति । प्राचीनमते संस्कारस्वीपनाय-
कत्वादित्, नव्यमते तु ज्ञानेति द्रष्टव्यम् । रजते इति । तत्संसर्गो इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
यद्यप्यलौकिकसन्निकर्षो न प्रामाणिक इत्युक्तम्, लौकिकसन्निकर्षश्च न प्रकृते, तथाप्युपेत्येवाह
रजतत्ववैशिष्ट्ये इति । इदं रजतमित्यत्रेदमनुयोगिको रजतप्रतियोगिकत्वादात्म्यसंसर्गो रज-
तत्वप्रतियोगिकसमवायो वा भासते तस्य खलीकत्वान्न प्रागनुभव इति कथं तदुपनयसम्भवः ।
नहि शुक्तिगतदन्ता रजते, तस्याः प्रतिष्ठाकविधिवान्तत्वात् । एवमेदं संस्काररजतरजतत्वान्यतरात्मकविशिष्ट-
स्यासन्निकृष्टत्वाभिप्रायेणापि "विशिष्टरूपेण भ्रमविषये मया तदुपगमा"दिति मूले प्रागुक्तं द्रष्टव्यम् ।
अत एव "इदं रजतमित्येवंकथं वस्तु न कुञ्चिवि । न शुक्तौ रजतज्ञानं नैदन्ता रजतेऽस्ति नः" ॥ इति

अथ साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते तदा साक्षात्कारिविभ्रमेऽपि प्रसङ्गः ।
अथाव्यभिचारित्वत्रिशेषिणं नल्लक्षणमिति वा भेदाग्रहव्यतिरिक्तविभ्रमाभावो वेति चेन्न,
विकल्पासहत्वात्, किमवगन्तमिदं लक्षणं फलहेतुः अनवगतं वा । न तावच्चरमः, तद-
भिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अभिधानस्य धानोत्पादोपयोगित्वात्, तस्य चानवगतस्यैव
फलसाधकत्वाभ्युपगमात् । आद्ये किमन्यस्मादवगमः ? उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् ?
यच्चन्यस्मात्, कृतममुना लक्षणाभिधानप्रयासेन, अभिधानस्यास्य धानोत्पादानिरुक्तिप्र-
योजनाभावात्, तस्य चान्यत एव सिद्धेः । अन्त्ये किं त्वदभिधानमाप्तोपदेशतया
साक्षात्कारित्वं बोधयति ? उत सिद्धादिभावेन ? न तावच्चरमः, त्वद्वचनस्य साक्षात्का-
रित्वादिनाभावादेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् । नापि प्रथमः, चादिनं प्रति भवत आसत्त्वसिद्धेः ।
सिद्धौ हि प्रतिष्ठामात्रादेव साध्यसिद्धेर्हत्वाद्यभिधानमनर्थकं सर्वत्र स्यात् ।

वृहदारण्यकशक्तिकेऽप्रत्यक्षावधानिरूपणतयोक्तम् । रजतज्ञानं = ज्ञापमानं रजनं । रजने हृदये शु-
क्तिगतेदन्ता नास्तीति सदर्शः । मात्रे इति । नापि रजतनिष्ठे रजतरजतत्वयोः संसर्गे इति शेषः । अ-
न्यत्र सत्त्वेऽन्यत्रासात्वेन तद्वैरो भ्रमायं तु तदीये तदेतत्संसर्गात् एव पर्यवसन्नमिति भावः । संसर्ग-
स्यानलीकत्वेऽपि व्यधिकरणप्रकारकत्वेन भ्रमतोषपादनं तु न युज्यते, तथाहि—शुक्लौ रजतत्वसंसर्गोऽस्ति
न वा, आद्ये तद्वति तत्प्रकारकत्वेन प्रमात्वं दुर्वारम्, अन्यथा रजतेऽपि रजतत्वविधेः प्रमात्वं न स्यात् ।
द्वितीये तु स्यादेवालीकत्वम् । अन्यत्र प्रसिद्धेन रजतत्वसंसर्गेण रजतस्वारोप इति चेत्, रजतत्वसंसर्गस्य
प्रसिद्धिस्तत्संसर्गवत्येव वाच्या, अन्यथातिप्रसङ्गात्, तत्संसर्गाश्च स्वरूपारमक एव, अन्यथाऽनवस्थाताम्,
तथाच रजतत्वसंसर्गस्य शुक्लेश्च स्वरूपसत्त्वे शुक्लावपि सोऽभ्युपेय एवेति कथं न प्रमात्वप्रसङ्गः । सम्ब-
न्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रमितिजनकत्वाभावात् तत्स्वरूपयोः सम्बन्धत्वमिति चेत्, प्रमात्वस्यैवापापमा-
नत्वेन विशिष्टप्रमितिजनकत्वाभावात् पूर्वं निर्धारणासम्भवात्, आपादकनिरासेन ह्यापत्तेः परिहारो नक्त-
न्यथा । एवञ्च वस्तुतो रजतत्वसंसर्गाभाववत्तयाभिमतोऽपि रजतत्वसंसर्गसंसर्गस्य दुर्वारत्वेन तत्र रजत-
त्वप्रतीतेः प्रमात्वनिवारणमशक्यमेवेति भ्रमप्रमात्वव्यवस्था संसर्गानलीकत्वादे न सम्भवत्येवेति ।

प्रमाकरमतेनाह भेदेति । भेदाग्रहव्यतिरिक्तस्य = अग्रहीतभेदकज्ञानद्वयव्यतिरिक्तस्य । वि-
भ्रमस्य = विसंवादिप्रवृत्तिजनकज्ञानस्याभावो मन्तव्य इत्यर्थः । नादज्ञानद्वयव्यतिरिक्ते न विसंवादि-
प्रवृत्तिजनकज्ञानव्यतिरिक्ते स्यात् । हेतु न सिद्धसिद्धिप्रसङ्गः । निवेचितं मतसेतुपुत्र प्रमुष्टतत्ताकस्म-
तिलखण्डे । एवञ्च न भ्रान्तवतिप्रसङ्गित्वार्थः । इतरण्यावृत्तिमित्यर्थवद्वातिर्वा फलम् । चरम इति ।
चरमविकल्पखण्डने न बहु वज्रतव्यमिति प्रथमं तत्खण्डनम् । अप्रयोजकज्ञानुकमेणैव खण्डनम्, चरम-
सृष्ट्युपाखण्डस्यापि प्रथमं निरासजिज्ञासासम्भवादिति । तस्य = लक्षणस्य । तस्य = ज्ञानोत्पादस्य । लि-
ङ्गादीत्यादिनाऽन्यथानुपपत्त्युपमाने प्राप्ते । अविनाभावादेरित्यादिनोपपाद्यत्वसादभ्ये । बोध्यत्वसम्बन्धेन
त्वद्वचनं न साक्षात्कारित्वव्याप्यम्, घटादेरपि कदाचित्त्वद्वचनबोध्यत्वेन व्यभिचारात्, नापि वचनविरो-
पस्तथा, साक्षात्कारित्वे एव व्यभिचारात्, बोध्यतासम्बन्धेन पक्षवर्तनाप्रतीतेः शाब्दबोधाध्यागसम्भवेन
तस्य प्रागावश्यकत्वे लिङ्गादिविषया बोधकताया अकिञ्चित्करत्वाच्च, अनुव्यवसायस्य 'शाब्दशायामी'त्यर्थव
सत्त्वादिति भावः । भवतः = लक्षणवादिनः, हेत्वादीत्यादिनोदाहरणादिवाक्येनाभिधीयमानव्याप्यादिकं
ग्राह्यम् । सर्वत्र = कथायां शास्त्रे च ।

अन्यतः = प्रत्यक्षादिना । प्रत्यक्षव्यवहारेति । प्रत्यक्षत्वप्रकारकव्यवहारेत्यर्थः । एवमप्येऽपि । इतर-

अथ मन्यसे, यः साक्षात्कारित्वमन्यतो जानाति, प्रत्यक्षव्यवहारनिदानतया च न जानाति, तं प्रति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानत्वमस्य श्रूयते लक्षणवादिना, तच्चानुमानभावेनैव, नासौपदेशतया, अत एव च लक्षणं कैवल्यव्यतिरेक्यनुमानमानदमहे; तथा-श्रवणादिप्रमितयः साक्षात्कारिप्रमितयो वा प्रत्यक्षत्वेन व्यवहर्तव्याः साक्षात्कारिप्रमितित्वात्, न यत्प्रत्यक्षतया व्यवह्रियते न तत्साक्षात्कारि यथानुमितिः, तथा चैताः तस्मात्तथा । एतदनुमानप्रतिपादकञ्च वाक्यं नास्तवाक्यत्वेन प्रयुज्यते वादिना, किन्तु व्याख्यादेः प्रतिपक्षस्यैव स्मारकं पूर्वाप्रतिपक्षस्यैव वा जिज्ञासोत्पादनद्वारेणैदानीमेव वादिनि प्रमाणोत्पादकमित्युक्तदोषानयकाश्च इति । न, 'प्रत्यक्षतया व्यवहर्तव्या' इति व्यवहारस्य किं विषयभेदो विशेषः ?, उत शब्दभेदः ?, आद्ये यद्यसौ विषयविशिष्टव्यवहारं नास्तीति, कथं साक्षात्कारिणि तस्य स्वकर्तव्यतां लक्षणवाक्यादप्यवगच्छेत्,

श्रुतिप्रत्यायकार्यं न लक्षणार्था यथा, तथा प्रपञ्चितं लक्षणमामान्यत्वञ्चने इत्याशयेनात्र व्यवहारनिदानत्वमेव निरस्तुमात्रहृयते इत्यवधेयम् । अस्य = साक्षात्कारित्वस्य । कैवल्यव्यतिरेकि-व्यतिरेकसद्व्यवहारप्रत्यक्षत्वमिति, न्यासिष्ठ सा प्रचीनमतेऽन्यथानिरूपिता नव्यमतेषु व्यतिरेकनिरूपितेत्यन्यद् । हेत्वभावे साध्याभावव्यापकनामहे व्यापकाभावेन हेत्वान्न साध्यात्मनो व्याप्याभावस्यानुमितिसम्भवः, नदिदमाहुः-
"अन्यथैवैव व्यतिरेकस्यासौमकत्वं"मितिती भावः । भावणादीत्यसङ्गचित्तेनादिपदेनानुमित्यादेरपि ग्रहणं मानुषियनुतागतानिप्रसक्तस्वरूपस्य साध्यत्वे तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमुचितमित्याशयेनाह साक्षात्कारिप्रमितय इति । साक्षात्कारिप्रमितित्वादिति । व्यतिरेकमहत्तरेण पक्षेऽन्यथस्यासिरेव गृह्यते द्युदयनाचार्यमते सिद्धसाधनेनानुमित्वनुदयप्रसङ्गेन पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वं यद्यप्यनुचिन्तम् तथापि व्याप्तिग्रहस्य पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारक्याभावेन समतात्तरसिद्धेरैव च प्रतिबन्धकत्वेन यद्विज्ञेयमर्थनीयम् । व्यतिरेकस्यासौमक्यमते तु नेयमाशङ्क्यापीति भावः । प्राचीनमते व्यतिरेकसद्व्यवहारस्य नायमते च व्यतिरेकस्यासौमक्यमुदाहरणवार्थं प्रयुक्तं न यदिति । तथाचैता इति । व्यतिरेकव्यतिरेकानुमित्यपीपयिकायमते 'न च तथेताः' 'तस्मान्न तथे'ति प्रयोगः शोभते । अनुमानेति । व्याप्तिपक्षधर्मव्यतिरेकव्यतिरेकस्यैव । एवञ्च 'नासौपदेशतये'त्यत्र धर्मिणि साध्यज्ञापकत्वं नासौपदेशतयेत्युक्तम्, अत्र तु व्याप्यादिज्ञापकत्वं न तथेत्यपीनरूपम् । पूर्वैति । विषयत्वं पक्षार्थो जिज्ञासायामन्वेति प्रमाणे च । प्रमाणं प्रमितिः सा च शब्ददोषो वा तदनन्तरमावी चरमपरामर्शो वा न्यायप्रयोग्य एवेति प्रयोजनधर्मयो-
त्वात्कथमुक्तम् । इहसाधनताज्ञानजन्याया अपि जिज्ञासाया कथञ्चिद्वाक्यसपेक्षत्वमनिमेव 'जिज्ञासापदान्ते'ति कथितम् विप्रतिपक्षविशयापीनसाध्यतद्भावकोटिकसंज्ञयाधीनैकनकोटिजिज्ञासायां हि प्रतिज्ञावाक्यप्रयोगो कृत इत्यादिहेतुव्याप्यादिजिज्ञासाक्रमेण हेतुदाहरणादिवक्तव्यप्रयोगस्तत्र सादृश्य-
पक्षेण चरमपरामर्श इति भावेन व्याप्यादिप्रमितेः कथञ्चिजिज्ञासासापेक्षतां मन्वानेन 'द्वारेणे'त्युक्तम् । प्रतिज्ञावाक्यप्रयोगस्य साध्यसिद्धात्मकत्वेऽपि 'वाक्यपुण्यस्तप्रमाणेनानुमिन्या'मित्यनुमित्यायामनुमिति-
समयेन न चरमपरामर्शोऽप्यन्यथापि विवक्षेति । प्रतिज्ञादिन मासत्वानिश्चयेन तदीयवाक्यप्रयोगस्य नानुमि-
त्युपायकनेति तदनन्तरमनुमित्युपभोग्यकस्य मानसपरामर्शस्योपगम इत्यादिकंत्वन्यत्र दृश्यम् । उक्तेति ।
प्रतिज्ञासापदान्ते साध्यसिद्धेतिवाक्येऽप्युक्त्यर्थः । इतिव्यवहारस्य = इत्येतस्याप्यवच्छेदकव्यवहारस्य विशेषः =
व्यवर्तकः 'प्रत्यक्षतये'त्यनेनोक्तं किं विषयविशेषः उत शब्दविशेष इत्यर्थः । व्यवहारे प्रत्यक्षत्वात्मकधर्मवि-
शेषप्रकारकत्वं वा प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वमकारकत्वं वा विवक्षितमिति भावः । शक्य इति । अन्यमात्र-॥१

नक्षविदिताग्निरनुमानादप्यग्निसम्बन्धं बोधयितुं शक्यः । अथाज्ञासीत्, तदा ज्ञातज्ञाप-
नवैयर्थ्यात् लक्षणरूपमनुमानं निष्प्रयोजनम् । अथ सामान्यतो जानान्यस्ति कश्चिद्विषयः
प्रत्यक्षव्यवहारस्य, विशेषतस्तु न जानाति, तं प्रतीदमुच्यते । न, किं सामान्यतो निमि-
त्तघत्तां व्यवहारमात्रस्य जानाति ? उत व्यवहारविशेषस्य ? आद्ये प्रकृतानुपयोगः, ध-
वहारविशेषस्य चिन्त्यमानत्वात् । द्वितीये किं कृतोऽयं व्यवहारस्य विशेष इति विक-
ल्पितपक्षानुप्रवेशमन्तरेण न निस्तारः ।

भावसाध्यकस्यतिरेकिणा शक्यमप्रसिद्धमपि साधयितुम्, 'धूमव्यापको यद्विः, वह्नयमाद्यवांश्चायं'मित्या-
दिपिष्या धूमाभावस्य सिद्धिर्हि प्रागप्रतीतस्याप्यानुभविकी, यथा वा पृथिवीत्वाभावे तादात्म्येन जला-
दिव्यापकत्वग्रहे पृथिवीत्वेन जलादिभेदस्याप्रसिद्धस्यैव सिद्धिः, नच प्रकृतेऽभावसाध्यकत्वम्, न तेषां
रीतिः परार्थानुमाने शक्यताद्वयापि, यदाह मणिकारः—'अयम् व्यतिरेकिप्रकारः स्वार्थे एव, परं प्रति
साध्याप्रसिद्धा प्रतिज्ञासम्भवा'दिर्नाति । ज्ञातेति । प्रत्यक्षत्वप्रकारकव्यवहारस्य सविशेषकस्यैव
ज्ञेयत्वादिति भावः । निष्प्रयोजनमिति । न हि परार्थानुमानस्यर्थाव्योपि त्रयोदशम् प्रत्यक्षं त्रयोदशमेव
सिद्ध्याभिधानक्रमोऽत्र सावसरः, भावसाध्यकत्वादेवास्य, नच-पक्षकदेवो साध्यप्रसिद्धिः, अन्यथाप्रति-
सन्धानदशायाञ्च व्यतिरेक्युपन्याससम्भव इति-वाच्यम्; एवं सति प्रत्यक्षत्वप्रकारकव्यवहारनिदानत्वं
साक्षात्कारित्वे प्रतीतमेवेति लक्षणाभिधानवैकल्यमेव । नहि काश्चित्साक्षात्कारिभ्यक्तमन्तर्भाव्य साक्षा-
त्कारित्वे तादृशव्यवहारनिदानत्वग्रहे व्यभिचाराग्रहदशायां साक्षात्कारिमितित्वावच्छेदेन न तद्ग्रहस-
म्भवो येन तदर्थमपि भवदभिधानमुपासनीयं भवेत् । अन्यथा भवदभिधानादपि तदनुपपत्त्यापत्तेः ।
ननु साक्षात्कारित्वप्रत्यक्षत्वप्रकारकव्यवहारविषयत्वे ज्ञानज्ञापि तयोः समानासमासीनतायामपरिचित-
पय जनोऽमार्कं प्रतिपाद्यः, 'प्रत्यक्षत्वप्रकारकव्यवहारः किञ्चिद्विशेषक' इत्येवमपि साम्प्रसिद्धौ
प्रकृतानुमानसम्भवादित्वाह ज्ञयेति । विशेषतः = तादृशव्यवहारः साक्षात्कारिविशेषक इत्येवम् ।
निमित्तयत्तां = विषयवत्तां । व्यवहारमात्रस्येति । यद्यपि शङ्काग्रन्थे 'प्रत्यक्षव्यवहारस्ये'त्युक्तम्, तथा-
पि तत्र प्रत्यक्षत्वप्रकारकत्वं विवक्षितं नवेति भावः । विशेष इति । अयमभावः-विशिष्टबुद्धेर्विशेषणवि-
षयकत्वेनियमात्प्रत्यक्षत्वप्रकारकव्यवहारविषयकबुद्धेः प्रत्यक्षत्वविषयकत्वं तावदावश्यकम्, घटत्वादि-
प्रकारकप्रामाणिकव्यवहाराणाञ्च घटत्वाद्याश्रयविशेषकताया एव दर्शनेन प्रत्यक्षत्वप्रकारकव्यवहारस्य
प्रत्यक्षत्वाश्रयविशेषकत्वज्ञानमौचित्यावर्जितम्, प्रत्यक्षत्वाश्रयस्तु क इति जिज्ञासासमनाय साक्षा-
त्कारि प्रत्यक्षमिति भवता लक्षणवाक्यमभिधानीयम्, साक्षात्कारित्वमनुमित्यादिगतत्वेन ज्ञातवन्तु
न लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यता, अतिप्रसङ्गात्, किन्तु तदप्यावृत्ततयैव ज्ञातवन्तः, एवञ्च साक्षात्कारित्वस्या-
वृत्तिवग्रहाभावे 'साक्षात्कारि प्रत्यक्ष'मितिमितिसामग्र्या निष्पन्नत्वात्सा भवन्ती केन वार्यते । तथाच
साक्षात्कारित्वे प्रत्यक्षत्वस्य सामानाधिकरण्यास्यापि परिचये प्रत्यक्षत्वप्रकारकव्यवहारविशेषत्वस्यापि
सामानाधिकरण्यमन्तरेणिवार्यत्वादुक्तरीत्या साक्षात्कारित्वावच्छेदेन तद्ग्रहसम्भव इति क्वावकाशो लक्ष-
णाभिधानानामिति । ननु वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्यापेक्षणीयत्वात्पदार्थस्य लक्षणत्वस्थले लक्षणमितर-
व्यावृत्तमवगच्छत एव लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यता पर्यवस्यति, यथा गन्धस्य पृथिवीलक्षणत्वे, साक्षात्कारि-
त्वस्य वा प्रत्यक्षलक्षणत्वे, व्यामुखलक्ष्यज्ञानञ्च प्रागावश्यकमेव, एवञ्चेदशस्थले विशिष्टबोधसामग्रीसत्त्वा-
द्वन्द्ववती पृथिवी साक्षात्कारि प्रत्यक्षमित्यादिवोधो लक्षणाभिधानाद्यापि सम्भवस्तद्वैयर्थ्यमावहतु,
वाक्यार्थस्य लक्षणत्वस्थले तु तस्य प्राग्रहस्थानपेक्षणीयत्वाल्लक्षणवाक्यादेव तत्प्रतीती न कथमपि तद्वै

एतेन सर्वैर्यैव लक्षणस्य स्वीकारः परासनीयः, तथाहि—

नात्यापस्या प्रमामात्रात्ते तेषां स्वीक्रियोचिताः ।

तद्विरुद्धदुरीकारे स्वाध्यं कश्चिद्विस्तृतु ॥ ३५ ॥

अथान्यः स विशेषश्चेत्तदीत्यं कश्चिद्विप्यते ।

दत्तः साकारवादाय विष्टरः स्पष्टमेव तत् ॥ ३६ ॥

अर्थादुत्थास्नवो धर्मा नालुमात्वादयो यथा ।

तदीत्यमपि तद्वत्स्यादित्यर्थोऽनर्थमाविशेत् ॥ ३७ ॥

यथापादकत्वमिति चेन्न; यावद्याधार्मिकलक्षणस्याप्यतिरम्यादृष्टतयाऽनयातौ लक्ष्यत्वावतंक्रमाया अनति-
मत्तकल्प्यद्वारमयोजकताया वाऽसम्भवेन त्वद्वाक्यात्तस्य प्रतीत्यनन्तरं विषयव्यावृत्त्यपवागमोऽवश्यमपे-
क्षः, नच विषयवृत्तितत्त्वमोक्षकताया लक्षणे ग्रहे सत्यसम्भवे इति तत्तद्विषयग्रहाय लक्षणान्तरापेक्षा-
पाननवस्थाप्यतेति न ययैव शब्दा यावद्याधार्मिकलक्षणस्येतरस्यादृष्टादिप्रतीतिस्तपे लक्ष्यस्यापि
सांभित्यति तादृशलक्षणस्याप्यभिधाने स्वार्थमेवाकिञ्च तादृशलक्षणस्यानभिगतपदकृत्यस्य लक्ष्यत्वावृत्ति-
इत्यादिप्रयोजकत्वमभिगतपदकृत्यस्य वा, आद्ये लक्ष्यज्ञानमिव लक्षणज्ञानमपि व्याप्तुःश्रमेवेति तस्य स्या
वृत्तिपुत्राद्याधायकत्वं नालुमोदामहे. द्वितीये तु लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्येतरस्यावृत्ततयाऽनधिगमैर्गति-
स्याप्यस्याप्यादिप्राक्त्वव्यवृत्तदृष्ट्यापिगमस्यासम्भवेदुःकृत्येन प्रत्येव तदीयेतरस्यावृत्तत्वापिगमस्या-
पेक्षणीयत्वेन लक्षणमभिधानवैकल्यं स्पष्टमेव, तस्य लक्षणज्ञानाधीनत्वोपगमे वापराध्यायापत्तेः ।

एतेन = वक्ष्यमाणेनापि, अपिना रीतिरुक्तायाः परिग्रहः । लक्षणस्येति । इदं प्रमेयमात्रस्यो-
पलक्षणम् । प्रमामात्रात् = यस्याः कस्याश्चिन्नतीतेः प्रमावसिद्धिः । स्वीक्रियेति । सत्यत्वेनाध्यादिः ।
अत्यापस्येति । घटविषयकप्रतीतेः प्रमावसिद्धितो नरविषयादेरपि सत्यत्वेनाभ्युपगमप्रसङ्गादित्यर्थः ।
तद्विरुद्धः = घटविषयकप्रतीतेः, घटविषयकप्रतीतेः प्रमावसिद्धिः इति यावत् । तदुरीकारे = घटस्य
सत्यत्वेनाभ्युपगमे । घटविषयकप्रतीतेः प्रमावसिद्धौ घटस्य सत्यवसिद्धिः, ततश्च घटविषयकप्रतीतेः
प्रमावसिद्धिः, अन्यथाऽसत्यसंसर्गविषयकव्यमुपपन्नो भ्रमाणापि प्रमात्वावच्छेदिरन्योन्याश्रयः । घटप्रतीतेः
प्रमावसिद्धिद्वारा तु घटस्य सत्यवसिद्धिराप्तामनमेवापेक्षते इत्याशयेन स्वाध्यमित्युक्तम् । स्वाध्यं
चिक्रिस्तु = घटो यन्नि स्वाधीनसत्यवसिद्धिकः स्वास्त्वनिष्ठः स्यादितिप्रसङ्गमाभासीकरोतु । आपाव-
कस्य इहावादिति भावः । श्रूयते । अन्यः = बहिर्विषयानिरूपितः । तदीत्यं = तत्तदीगोवो विषयिना-
दितोयः । साकारवादाय = ज्ञानस्य साकारत्ववादाय । विष्टरः = आसनम् । तत् = उक्ततद्वाक्यम् । अनु-
मिनोभ्युपगमिनोमीत्यादिप्रतीतिरितिज्ञा अनुमितित्वोपमितित्वाद्यो ज्ञानगता धर्मा यथा अर्थादुत्थास्नवो
न = विषयनिरूपिता न । साक्षात्कारित्वस्य स्वार्थजन्यज्ञानत्वरूपत्वे लौकिकविषयिताविशेषरूपत्वे वा विष-
यनिरूपितत्वमेवेति तन्नोपायम् । स्यात् = यदि बहिर्विषयानिरूपितं स्यात्, इति = तदा बहिर्विषयो-
नयमाविशेत् = युक्तिरिष्टः स्यात्, ज्ञानातिरिक्तो न स्यादिति यावत् । अयमभावः—यद्युक्तत्वाश्रयप्रसङ्ग-
भूताय ज्ञानातिरिक्तविषयानिरूपितमेव विषयिताविशेषं ज्ञाने स्वीकृत्य ततः सत्यत्वेनार्थसिद्धिरित्युच्यते
तदा घटादेशानाकारवोपगमेनैवोपपत्तौ ज्ञानातिरिक्तस्य सार्वजनीनानुभवविषयस्यापलापप्रसङ्गः, घट-
पदार्थेन ज्ञानानां वैकल्यानुभवस्य विषयिताविशेषेर्बोधोपपत्तेः, शक्यते हि 'ज्ञानं यदि स्वानिरिकानिरूपि-
तविषयिताविशेषाश्रयः स्वास्त्वमात्रविषयकः स्यादिति वक्तव्यं, तथाचाप्यतीतोऽर्थः कथं सत्यत्वेनाभ्युपेयते ।
नस्माद्बहिर्विषयानिरूपित एव विषयिताविशेषो वक्तव्य इति सत्यत्वेन बहिर्विषयसिद्धिसापेक्षप्रमाव-

सोऽपि वा धीविशेषः किं स्वीकार्यस्तद्वियं विना ।

एवञ्च सोऽपि सोऽपीति नान्तः सोपानधात्तने ॥ ३८ ॥

समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः ।

का तवास्तु गतिस्तत्तद्वस्तुधीव्यवहारयोः ॥ ३९ ॥

उपपादयितुं तैस्तैर्मतैरशकनोययोः ।

अनिर्वक्तव्यतायादुपादसेवा गतिस्तयोः ॥ ४० ॥

नापि द्वितीयः, तथाहि—अयमनुमानार्थः स्यात्—आयणादिप्रतिपत्तयः प्रत्यक्ष-
शब्दाभिधेयाः साक्षात्कारित्वादित्यादिः, सोऽपि न, यद्यसाक्षात्कारिण्यनुमानादौ तच्छ-

सिद्धयैव सत्यत्वेन सिद्धिरप्यभिदित्युक्तौ, नहीदानीं प्रमात्यस्यान्यथासिद्धिर्न सत्यत इति ।
साकारवादिनं प्रत्यप्याह सोऽपीति । धीविशेषः = तत्तद्गोतो विपयिनाविशेषः । स्वीकार्य इति ।
सत्यत्वेनेत्यादिः । तद्वियं विना = तत्तत्तद्विशेषविषयकधियः प्रमात्यसिद्धिं विना । एतेन ज्ञाना-
तिरिक्तापलापिनो मते ज्ञानस्य स्वविषयाशेषगमेनानुपपन्नस्य समानाकारतया तदीयविपयिताविशेषस्यापि
तत्र भावावश्यकत्वेनानवस्थाप्रसङ्गासङ्गतितर्कदेशनीया । उक्तमतेऽपि सत्यत्वेन कस्यचित्पदार्थस्योपगमाय
तद्वियः प्रमात्यसिद्धिरावश्यक, अन्यथा ज्ञाने पहिष्टस्याप्युपगमापत्तेरिति भावः । यदि तु विपयिता-
विशेषात्मकविषयानिरूपित एव कश्चिद्विपयिनाविशेषस्तज्ज्ञाने स्वीक्रियते तद्वलादेव च विषयस्य विप-
यिताविशेषस्य सत्यत्वेन सिद्धिरित्युच्यते तदोक्तरीत्यैव विषयीभूते विशेषे ज्ञानावात्मनि न मानम्,
इष्टापत्तौ च विपयिताविशेषात्तरे प्रथमविशेषसाधकनया स्वीकृते उक्तरीत्यैरन्योन्याश्रयोक्तावने तद्वारणे
च पूर्वपूर्वविशेषलोपस्य विपयिताविशेषान्तरुपगमस्य च प्रसङ्ग इत्यनवस्थामाह एवञ्चेति । सोपानधा-
त्तने = उत्तरोत्तरविपयिताविशेषोपगमे । यदि तु न कोऽपि विशेषो ज्ञानानाममा, ज्ञानमेव तु कैवल्यम्,
तदा घटज्ञानं पदज्ञानमिति विलक्षणानुभवाजुपपत्तिः, नहि भवता वेदान्तियदनिर्वचनीयं तत्तत्पदार्थ-
साधंमुपेयानुभवोपपादनं शक्यम्, ज्ञानातिरिक्तस्यालीकत्वोपगमात्, एवञ्च ज्ञानस्य स्वविषयत्वेऽपि
सत्यत्वेन तत्सिद्धिस्तस्य स्वांशे प्रमात्यसिद्धिर्गोपेक्षमाणा स्वाश्रयं सावसरस्यत्वेति भावः । लक्षणं लक्षणा-
भावयति वा वर्तते लक्षणवति वा, आद्ये व्याख्यात, अन्ये स्वात्माश्रयः, यथाचोपाधिवक्ष्येऽपि नारमाश्रय-
परिहारसम्भवस्तर्थात् श्रेयमहे पुरा, आचारतावच्छेदकं च यदि लक्षणान्तरं तदाऽप्योन्याश्रयादिकमित्यपि
लक्षणसामान्यगणनरीतिर्द्रष्टव्या । गलितगर्वस्य पूच्छा समस्तेत्यादिका । लोकशब्देनानिर्वचनीय-
वादित्यतिरिक्तो प्राज्ञः, शास्त्रशब्देन चानिर्वचनीयताप्रतिपादकशस्त्रातिरिक्तम् । ऐकमत्यमाश्रित्य =
सम्प्रतिपत्तिविषयोभूय । नृत्यतोः = निर्वाचनमिव प्रतीयमानयोः, सम्प्रतिपत्तावाप्यताकयोरिति यावत् ।
तव = प्रमेयमात्रनिरासिनो मते । गतिः = उपपादनरीतिः । उत्तरयति उपपादयितुमिति । तदुक्तम्—
“इह जन्मनि केपाजिज्ञ तावदुपपद्यते । योग्यवस्थागतानां तु न विद्याः किं भविष्यतीति । उपपद्यते
इति । वस्तुधोव्यवहरद्वयमिति प्रपञ्च इति वा शेषः प्रकृत उपयुज्यते । किमिति । योगिना हि ब्रह्म
चिन्तनीयमिति तदवस्थायां ब्रह्मोपपद्यते न स्वयं पूतिकृष्माण्डावितो द्वैतानर्थसाध्यं इति भावः । वाद-
पादसेवा तु वादाभ्युपगमपर्यवसत्वा ।

‘उत शब्दमेद’ इति विकल्पं प्रत्याह नापीति । अनुमानार्थः = न्यायाकारः । अत्र साध्येऽनादि-
सङ्केतः प्रविष्टः, तेन नामकरणवशात्कस्यचिज्जनस्यापि प्रत्यक्षशब्दाभिधेयतया सपक्षत्वेन तद्व्यावृत्ततया
नासाधारण्यं हेतुराशङ्कनीयम् । अन्यव्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकमावग्रहपर्यवसानाय प्रकारान्तरं

प्रत्यक्षशब्दादेव तत्स्मरणसम्भवात् व्यर्थता लक्षणाभिधानस्य स्यात् । अथगतशब्दार्थ-
सम्बन्धः शब्दादेव स्मरन् यदि लक्षणैः स्मार्यते, तदा लक्षणवाक्यगतपदकदम्बार्थस्म-
रणार्थमपि लक्षणमभिधानीयमभिधेयात्, एवं तल्लक्षणवाक्येऽपोत्यपर्यवसानं स्यात् ।

ननु प्रतिवादिनं प्रति लक्षणाभिधानं नार्थवत्, तेन वाद्यातभावात्तद्विचारात्,
किन्तु शिष्यार्थं लक्षणमुच्यते शास्त्रे, स हि शास्त्रस्य कर्तारमात्रमेव मन्यते, तस्मा-
च्छिष्यं प्रत्यामयचनत्वेनैव लक्षणवाक्यमर्थं प्रतिपादयिष्यति शुद्धा गीयमानम्—यस्त्व-
या साक्षात्कारिशब्दार्थः प्रतातः स एव प्रत्यक्षशब्दार्थ इति चेन्मैवम्, यदि वादिनं प्रति
न शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति, तदा प्रतिशाम्रादेवातवचनाच्छिष्यस्यार्थनिश्चयोत्पत्तेर्हेत्या-
द्यभिधानमनर्थकमापन्नं शास्त्रे । अथ भवतु तत्प्रतिवादिनमपि प्रति शास्त्रे वाक्यं यत्र
हेत्याद्युपात्तम्, लक्षणवाक्यं तु शिष्यमेव प्रति प्रयोजकं प्रतिपन्नशास्त्रकारासमाश्रयमिति
मन्यते, तदप्यनुपपन्नम्, शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य, अस्ति शास्त्रं समयस्य ग्राहकं
मुनिभिः प्रणीतं नामलिङ्गानुशासनव्याकरणादि । यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽर्थो भवदोष-
शास्त्रस्य विषयस्तर्हि प्रकृतप्रत्ययविभागेन साधनमपि शब्दानां कुतो न व्युत्पाद्यते ?
लिङ्गं वा शब्दानां कुतो नाभिधीयते ? तदज्ञानेऽपि पराजयो जायते एव । अथचाऽस्तु

सम्बन्ध इति चान्यपदार्थप्रधानम् । ननु शब्दादिव लक्षणादपि ज्ञाताद्याप्यवाचकभावस्य व्यवहारस्य च
स्मरणसम्भवे विनिगमकं दुर्लभमत आह अथगतशब्देति । शब्दान् = लक्ष्यवाचकशब्दात् । लक्षणेन =
लक्षणाभिधानेन । लक्षणवाक्यानां स्वरूपमात्रपरस्परस्वरूपद्वैतसिद्धादौ दृष्टव्यः ।

प्रतिपक्षशास्त्रकारासमाश्रयं शिक्षामित्यन्वयः । प्रयोजकं = उपयुक्तम् । अस्वार्थस्य = वाच्यवाचक-
भावबोधरूपस्य लक्षणाभिधानप्रयोजनस्य । विभागेन = विभागप्रदर्शनपूर्वकम् । साधनं = साधुत्वं ।
व्युत्पाद्यते = निर्णीयते । ननु कथौपचिरपदार्थं व्युत्पादनमेवास्मच्छास्त्रसाध्यमिति शब्दसाधुत्वादिकं न
तत्र प्रदर्शितमित्यत आह तदज्ञानेऽपि । साधुशब्दाज्ञानेऽपोत्यर्थः । अपशब्दप्रयोगस्यावाचकपद-
प्रयोगात्मकनिग्रहस्थानान्तर्गतत्वादिनि भावः । ननु वाच्यवाचकभावप्रदर्शनस्य शास्त्रान्तरेऽपि बहुधा
उपलब्धत्वापि पर्यनुयोगोऽयं सावकाशः, समाधानं तु समानमेवेत्यत आह अथवेति । व्युत्पादन-
मन्नायं प्रदर्शनम् । असंशयत्वात् = संशयाविषयत्वात् । वाऽऽशीनाम् = वाप्रभृतिनिपातानाम् । अनु-
प्राप्तसौष्टवाय प्रादीनामिति चादीनामिति वा नोक्तम् । अन्यव्यतिरेकान्यो तावत्तत्तदर्थं तत्तत्पदवाच्य-
त्वमित्युत्सर्ग इति समुच्चयादीं चादिराकिरेव वक्तव्या । शब्दशक्तिसत्त्वाभावात् शोभनः समुच्चय इति
वक्तव्यमनश्चेत्यस्य नापत्तिः । साक्षात्क्रियते इत्यादौ च साक्षात्पदेन फलस्य धातुना च तदनुकूल-
व्यापारस्य प्रतीतावपि स्वस्वयुक्तिनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वेन सकर्मकत्वोपपत्तेः ।
व्युत्पत्तिरैच्छिष्याच्च नामार्थधात्वर्थयोरेव भेदान्वययोगमेषि न क्षतिः । एवञ्च “साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययो-
रित्यादिशक्तिप्राहकस्वरसोऽपि । उपसर्गाणां वाचकत्वे तु यद्यपि “अनुभूयते” इत्यस्य सकर्मकत्व-
मुक्तरीत्यैवोपपद्यते, उपसर्गाणां धात्वर्थयोर्भेदान्वयश्च । तथापि तेषां क्रियागतविशेषावबोधकतया
स्वातन्त्र्येणाप्रयोगात्, क्वचित्ताप्रयोगेऽपि क्रियाधातूनाम्, प्रभवतीत्यादौ प्रोपसर्गबलात् प्रकृष्टभवनस्य
प्रस्मरतीत्यादौ च विस्मरणस्य प्रतीत्यान्वयव्यतिरेकयोरेव्यवस्थितत्वाच्च क्लृप्तशक्तिस्य धातोः
शक्ततायामवच्छेदकत्वमेवोपसर्गाणां युक्तं ननु शक्तत्वम्, गौरवात्, उक्तं च निरुक्ते “न निर्बद्धा
उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः, नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसर्गयोग्योक्तका भवन्ती”ति । निर्बद्धाः =

व्याकृत्यादिविषयं विहाय नामव्युत्पादनं कथमपि भवञ्छास्त्रविषयः, तदापि न्यूनतर-
त्वमस्मिन् विषये भवदोषशास्त्रस्य, बहूनि नामानि चिन्तये कौशान्तरवर्तमानि, कुतो न
व्युत्पादितानोति । अथास्मिन् शास्त्रे येषां शब्दानामुपयोगस्तेषामनेन व्युत्पादनं ॥ सर्व-
गमित्युच्यते; तथापि यथैकवाक्यगतस्य पदस्य लक्षणव्युत्पादनमेवं तल्लक्षणवाक्यगत-
पदस्यापीत्यपर्यवसानमापन्नं शास्त्रस्य, तल्लक्षणवाक्यप्रयोगे एव तेषां तेषां पदानां
शास्त्रे जातोपयोगत्वात् । अथ नानास्तल्लक्षणप्रणेतृणां चादिनां विप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिशब्दार्थ-
पर व्युत्पाद्यते संशयनिरासाय, नान्योऽसंशयत्वादिति मन्यसे; तथाप्यनुपपत्तिः, अस्ति
हि चादिनां वाऽऽदीनामर्थे वाच्यताद्योत्पत्ताविवादः, अस्ति च छिदुरादिपदानामर्थे कर्म-
कर्तृत्वाकर्मकर्तृत्वे विवादः, अस्ति च भावशब्दस्य स्वरूपसत्त्वसत्तासामान्याधर्मत्वे,
अस्ति चाधिकरणशब्दार्थस्य पतनप्रतिबन्धकत्वसमवायित्वादी, एवमन्यस्मिन्नपि बहू-
पदार्थे जायते विप्रतिपत्तयः, तल्लक्षणानि कस्याश्रोक्तानि ? तदास्तामेकत्र विस्तरमि-
तिवेशः । इति लक्षणप्रयोजनखण्डनम् ॥

नामाख्यानाभ्यां विमुक्ताः । एवञ्चात्र नामार्थधाम्मार्थयोः साध्यादेदान्वयानुपपत्तिरुपपन्नैरपि न सङ्कोच-
इति केचित् । “साक्षात्प्राक्प्रवृत्तयो” रित्यादेर्बोत्पत्त्यर्थमादायैवोपपत्तेरुपपत्तिरेव चादिवपि तात्पर्य-
प्राङ्कर्तृत्वान्वयपत्तिरेकबोध्यवशाच्च सर्वेषां निपातानां चोक्तकर्मकेष्वपरे । शक्तिप्राहकन्या प्रसि-
द्धानां तात्पर्यप्राहकतयैवोपपन्नोपगमे बहुविधवापनोः, प्रकर्षेभावे च शक्त्यपि भवत्यादिममभिधाय-
हारे प्रकर्षबोधकतावाः स्मरितिसमभिधायारे चाभावबोधकताया उपपत्तेश्च सर्वेषां वाचकत्वमेव, तदुक्तं
निरुक्ते “व्याख्यायाः पदार्थां भवन्तीति मार्गः, तच्च पशु पदार्थाः प्राकुरिते तस्मि” इत्येव । “सर्वेषां वाचक-
त्वमेव”, “व्याख्यामेव”, “प्रादीनां चोक्तकत्वमेव”, “चादीनां वाचकत्वमेव” इति च क्षेत्रेऽपि नियमाः अपि तु
क्रियागतविशेषोपपन्नानि निरूपितानि नामानां वाचकत्वं नान्यस्येत्येव, अतएव ‘पर्वतादा’ इत्यादौ पर्वतादवा-
गित्यादिप्रतीतिरित्येके । छिदुरेति । “विदिमिदिच्छिदेः कुर” इति विहितस्य कुराच्च कर्मकर्तारि शक्तिः,
तथाच स्वपमेवपिच्छते इति छिदुर इति केचित् । आप्यादी तथापुनस्तत्कर्तारं वि प्रयोगद्वारात्त्व-
कर्तारं तस्य शक्तिरित्यपरे । एवं केचित्सर्वेऽपि कर्मकर्तारि वा कर्तारि वा शक्तिरिति । स्वरूपसत्त्वेति ।
एवञ्चात्रमेऽपि भावः, अभावोऽपि वा भाव इति भावः । सत्तासामान्येति । “भावोऽनुपपत्तेरेव हेतु-
रिति सामान्यमेवे”ति कणादमूत्रादिति भावः । आदिना सिद्धावस्थापन्नो धाम्मार्थः, सतिरावृत्तिः सक-
लतद्वृत्तिधर्मः, द्रव्यादिषडन्यतमः, अनिष्टावः, मनोवृत्तिविशेषो रूपादिश्च गृह्यते । एते सर्वे एव भाव-
पदशक्त्याः विभिनामक्रमात्वात् । अथवा कश्चिच्छब्दोऽपरे लक्षणादिना बोध्या अनेकार्थत्वस्यान्यथापत्त्या-
दिति विवाद इत्यर्थः । पतनप्रतिबन्धकत्वेति । संयोगेनार्थकरणमभिप्रेत्येवम् । समवायित्वेति ।
समवायेनाधिकरणमभिप्रेत्य । आदिना सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाधेयताविरूपिताधिकरणमतिरिक्तपदार्थ-
विशेषः समवायश्च गृह्यते । परस्परपारस्पर्यभावव्यवहारसत्प्रकारणाय संयोगेनाधारतायाः संयोगात्म-
कनामनुपेत्यातिरिक्तपदार्थतोषणमात्रं । समवायस्य तु हिष्ठत्वे मान्यभावेन तेन सम्बन्धेनाधारताया नभ्यः
समवायस्यमकृतोपगमः । एवञ्चोक्तरीत्याधिकरणपदस्य नामार्थत्वं वैकल्पिकत्वं वेति विवादः । तिहां
कृतौ वा कर्तारि वा, छिदादेरिष्टमात्रत्वे वा कार्यत्वावच्छिन्ने वा भावनायां वा, धातोः फले
वा व्यापारे बोधयत्र वा शक्तिरित्यादिविवादमभिप्रेत्याह एवमिति । बहौ = विपुले, अनेकस्मिन्नि-
र्णयानु कथमिष्टान्तरार्थतो लब्धव्यः, अन्यथा सङ्ख्येयपदत्वे एकवचनासङ्गतेः । सङ्ख्यपरतायां तत्सहाता-

अथ साक्षात्कारित्वखण्डनम् ।

किञ्च तत्साक्षात्कारित्वम् ? । सविशेषार्थप्रकाशत्वमिति चेन्न, सविशेषत्वम्योप-
सत्तत्त्वत्वेऽनुमानादिख्यातिः, विशेषणत्वे च यदि विशेषण्यज्ञाया विधानिस्तदा शेषवि-

षय्यन्वये क्लृप्तकल्पनापत्तेरिति । कस्मादिति । यत्तु निःश्रेयमहेतुनत्वनानविपर्याभूतपदार्थनिरूपणमेव
न्यायशास्त्रमाश्रयमिति निपातासर्थविचारो न कृत इति; तदसम्भवं सतिष्ठत्यादेरपि तत्र निरूपणं न
रूपात्, परस्परस्या मस्य निःश्रेयमोपयोग इति तु साध्यतास्योत्पत्त्याविचारं विहाय प्रकृतेऽपि समम्,
येदार्थनिर्णयोपपि स्यात्तादात्म्याविचारस्य । अन्यथाऽन्यथापि तदकारणपक्षे, जात्याकृतित्वकथाः पदार्थ
इत्यादिमूल्यागाममाह्वयपक्षेऽप्येति । ननु यदुचितं प्रतिवर्त्तते नद्विचारितं मुनिना, इतन्त्रेऽप्युक्तं न
नियोगपर्यनुयांमौ नाहंति "नामूपा कर्तव्या यत्रानुगतः क्रियते" इति नितेदयेति चेदन्वेवं कथमपि,
तथापि निमित्तसाक्षात्कारासमायं प्रत्यपि लक्षणवाक्योपयोगोऽनुपपन्न एव, तथाहि—मुनिनिरूपकं यथा-
धृतं लक्षणं दुष्टं घाऽदुष्टं वा, चरमे नस्यानां तत्परिष्कारणवैयर्थ्यासतिः । आद्ये यथार्थोपदेष्टुरेवास्तत्त्वान्मु-
नेरास्तव्यादिति, यदाहुः—“आप्तो नामानुभवेन यस्तुतवस्य काङ्क्षेन निश्चययान् रागादिवशादपि
नान्यथावादी”ति । नच—मुनेरास्तव्याभावेऽपि तेन रूपेण तद्विशेषकनिश्चययतस्तत्त्वलक्षणवाक्यध्वन्यापि-
कारितेति—वाच्यम्, लक्षणवाक्यध्वनयस्य हि लक्ष्यव्यावृत्तिप्रतीतिरेव फलं स्यात्, यदि च वस्तुनो
दुष्टस्यापि लक्षणस्य लक्ष्यव्यावृत्तिप्रतिनिधयार्थव्यवहारीपरिष्कारं, तदा भावार्थी तत्त्वलक्षणपरिष्कारित्वं
नोचितां प्रतीतिः, यथाधृतलक्षणेऽपि तत्तादात्म्यावृत्तिफलविशेषणोपादानस्यार्थतापक्षे । नच—यथाधृतल-
क्षणं दुष्टत्वेन जानन्नं प्राप्यस्माकं परिष्कारः, तदन्वयं प्रति तु यथाधृतमेव व्यावृत्तिधियमादधातु यथार्था
तादृशत्वव्यवहारेति—वाच्यम्, अन्यथाप्यादिना दुष्टत्वेन लक्षणप्रतीतिरन्यथावृत्तलक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्राप्यं विनाऽनुपपत्त्या तादृशप्राप्यं प्रति भवत्परिष्कारसाधन्यानुपपत्तेः, नच तादृशप्राप्यं विना तत्त्व-
दकृत्यापिगमः, नचानभिगतपदकृत्यं लक्षणं तादृशप्रत्ययमाधानुमीष्टे इत्युक्तम् । पदार्थमात्रं तु न ज्ञापि
लक्षणम्, सम्बन्धविशेषावच्छिन्नतत्त्वनिष्कृतानिरूपितसम्बन्धिताया अवयवमतिप्रसङ्गात्कारण्य
वक्तव्यात्वात् । एतेन—स्वयमेव सन्दूष्य भूयते परार्थमिति—परास्तम्, किञ्च भवतोऽपि यथार्थलक्षण-
पणायापेक्षणीयस्तादृशप्रत्ययो यथाधृतलक्षणाद्वा, अन्यस्माद्वा, उभयथाऽपि परस्यापि तत् एव सोऽस्य
लक्षणवाद्, सति तस्मिन् व्यवहारकर्तृमताज्ञापनस्यापि वैफल्यम्, उपायत्वदुर्निरूपतायाश्च सर्वत्र समा-
नत्वात् । दुष्टलक्षणार्थनितादृशप्रत्ययस्य च भ्रमत्वे तदनुसारेण रच्यमानः परिष्कारोऽपि शुद्धः स्यादिति
न विद्वद्वाचिः, प्रमात्ये तु न परिष्कारकरणमुपयुक्तमित्युक्तम् । यदि च व्यवहारादेव लक्ष्यमितरव्यावृ-
त्तिमन्तप्रवगाय तत्त्वलक्षणपरिष्काराऽऽद्रियते, तदा व्यवहारेण कश्चिदसाधारणधर्मस्ते उपस्थापितो नवा,
नचेन्न व्यावृत्तिप्रसङ्गस्य सम्भवः, तस्य प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकधर्मज्ञानसापेक्षत्वात् । आद्ये च तादृ-
शधर्मस्याव्याप्यादिना दुष्टत्वं वाऽदुष्टत्वं बोधयथाऽपि प्रत्युक्तमेवेति । एवञ्च बुद्धिवैशद्याधानातिरिक्ते न
लक्षणनिरूपणोपयोग इति न लक्ष्यव्यवस्थितिस्तेनेति । इति खण्डनशारदायां लक्षणप्रयोग-
जनखण्डनम् ॥

तत्साक्षात्कारित्वमिति । येन प्रत्यक्षत्वप्रकारकव्यवहारार्हतादिकं साध्यते इति शेषः ।
तत्त्वखण्डनमिति मत्वा निवृत्ते सविशेषेति । प्रकाशत्वम् = ज्ञानत्वम् । सविशेषत्वस्य = विशेषस्य । उप-
लक्षणत्वे = विषयितया ज्ञानान्वयित्वे । व्याप्तिरिति । वस्तुनो विशेषवत्तत्त्वत्रापि भावात् । विशेष-
णत्वे = विषयितया ज्ञानान्वयित्वे । यद्यपि विशेषविषयकज्ञानत्वविवक्षायासपि ज्ञानमात्रेऽतिप्रसङ्गः,

शेषस्य बोधे प्रत्यक्षतत्त्वज्ञानत्वेनाऽऽमूलमप्रत्यक्षत्वापातः, यद्यविभ्रान्तिस्तदा तादृशस्यैव
व्याप्तिप्रहादनुमायामपि तादृशसिद्धिरिति साक्षात्कारित्वापत्तिः । अथानुगमात्तत्र न
तदनुमा; तर्हि तदनुगतप्रतीत्याद्यनुपपत्तिः, व्यक्तेरनुमानादसिद्ध्यापत्तिश्च । यथाहि
व्यक्ति चिन्ता सामान्यस्य, तथा तावन्तं विशेषं चिन्ता व्यक्तेरप्यनुपपत्त्यविशेषात् । यदि

नहि बहिर्वादिर्न न विनोपः, नवेदन्वादिकम्, अनाद्यार्याप्रामाण्यज्ञानानामकन्दिनपक्षविषयकनिधयत्वं
रतिरोपकृष्टमयावच्छिन्नप्रतिषेधतानिस्सिद्धिनिवन्धकानानिर्दिष्टकृत्तस्य तद्विरोधोपपत्तिरिति स्वसम्भ-
वाद्गुरुः, नहि कोऽपि घनस्नादशो यद्विषयकस्नादशोऽपि निधयः किञ्चिद्विरोधकमपि अमसामान्यं
प्रतिषेधनीयात् । अथैकविधिविरोध इत्येवं सङ्गहस्यविप्रसक्तं पृथक्, कस्यचिदेव विशेषस्य निवेदनात् प्रसज्य-
मस्यासिद्धिः, नच विरोधानुगमे रीत्यन्तरम् । अथानुसिण्याद्यपेक्षया प्रत्यक्षे विशिष्टस्य तत्तदर्थपरिस्फुरणमिति
सर्वप्रतीतिः, तथाच स्फुटं भावोत्पादप्रतीतिसाक्षिकविषयताविशेषनिरूपकत्वमेव साक्षात्कारित्वमप्र-
विश्रितमिति चेन्न, तादृशविषयताविशेषस्य प्रतीत्यैव निरूप्यते नान्योन्याश्रयापत्तेः प्रतीतियैव प्रत्यक्षस्य
विषयवैकल्याप्याधीनत्वान् । विषयसत्तावमिदं चिन्ता तादृशप्रतीतिः प्रमात्येनानिर्वाणाय वस्तुभ्युपगमा-
नपादकत्वेनाप्यन्योन्याश्रयाच्च । दुर्मिहस्त विषयतामात्रमिति यस्त्यते । तथापि निरासरीत्यन्तरं शिक्ष-
यितुमाह यदीति । विरोधश्चकाराः = विरोधे विरोधान्तरपरम्परायाः । शेषविशेषस्य बोधे = निर्विशेष-
विशेषविषयकप्रत्यक्षेदेन । पात इति । विशिष्टविषयकत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वं हि विशेषविषयविषयकत्वा-
वच्छेदेन तद्विना न निर्वहति, तद्विरोधे प्रत्यक्षत्वञ्च भवता तद्विरोधविरोधोऽपि प्रत्यक्षतायामेव वक्तव्यम्, ए-
वञ्च चारमविशेषोऽपि प्रत्यक्षत्वानुपपत्तौ तद्विशिष्टविशेषोऽपि तदनुपपत्तिरिति घटीयाद्विशिष्टोपादौ तद-
भावे घटाद्योऽपि तत्र स्वादिति भावः । तादृशस्यैव व्याप्तिप्रहाय = अनन्तविशेषावच्छिन्नमेव निरूपि-
ताना व्याप्तेः प्रत्यक्षात् । सिद्धिरिति । भावमित्यर्थः । येन रूपेण व्यापकताग्रहस्तेन रूपेणानुमितौ
साध्यरूप भावादिति भावः । इदमुपलक्षणं प्राकृष्टादावप्यतिप्रसङ्गश्च, अनन्तविशेषपरत्वेन घटादेः प्रत्यक्ष-
विषयत्वे घटपदं कतुप्रीत्यादिमति शक्तं नास्ति अमात्रमलक्षणाप्रदान्यतद्विषयकज्ञादधीनजनक आदिपा-
द्यनुमित्या शक्तिप्रहस्याप्यनन्तविशेषविषयकस्यैव वक्तव्यत्वेन प्रादुर्भावापि सत्यत्वस्य दुर्वारित्वात् ।
तत्र = तेषां विशेषाणामनुगमरूपाभावाच्च तद्विषयकानुमितिः, यत्किञ्चिद्वि व्यापकतावच्छेदकं रूपं
बहिर्व्यवर्तनीयानुगमकं न तु तद्विशेषतद्विशेषादीनामिति कथं बहिर्व्यवर्तनीयं रूपेणानन्तविशेषाणामनु-
मिति विषयता सम्भवत्, नच नाथवत्त्वमार्गविरहदशायां व्यापकतावच्छेदकानिर्दिष्ट-
रूपेणानुमिति रिति भावः । तर्हि = विशेषपरम्परा अनुगमरूपाभावे । तदनुगतेति । विशेष-
परम्पराविषयकानुगमप्रत्यक्षतात्मकप्रतीतिस्तद्विषयानुपपत्तिः । प्रत्यक्षेऽनन्तविशेषार्थं भावं घटभ्यु-
पेयते तदा तेषामनुगमकमपि रूपं किञ्चिद्व्यतिरिक्तदृश्यम्, प्रातिस्विकरूपेण तेषां भावाभ्युपगमस्यानु-
मतिरिद्धत्वात्, अयं यद्विरोधादौ घटवगतविशेषादिरपरिस्फुरणात्, एवञ्च भावमानरूपस्यैव क्वचि-
त्साक्षात्कारिणः परम्परयाऽनुगमकताया वाच्यत्वे प्रत्यक्षत्वेवानुमितेरपि तेन रूपेण निषेधविशेषविषय-
रूपे साक्षात्कारित्वापत्तिरस्येवेति भावः । अन्येवं भावमानस्य चरत्वादेरेव विशेषपरम्परानुगमकत्वेऽपि
प्रत्यक्षे एव तेन रूपेण तावद्विशेषभावं स्वाकार्यं नानुमित्वादौ, कल्पनायाः फलवत्त्वमूलत्वात्, प्रत्य-
क्षानुमित्यादेर्वैजायस्य च 'साक्षात्करोमि' 'अनुमिनोमी'त्यादिप्रत्ययसिद्धत्वादिपक्षो दोषान्तरमाह
व्यक्तेरिति । आपत्तिमेव स्मरयति यथेति । अनुपपत्त्यविशेषादिति । तथाच सामान्यप्रकारिकाया
अनुमितेस्तदाद्यप्यतिविषयकत्वमिव व्यतिविषयिकायास्तत्वात्तावद्विशेषविषयकत्वमनुपपेयम्, अ-

च प्रतीत्यपर्यवसानाभावात्प्रक्षमर्तया नानन्तविशेषसिद्धिरिति मन्यसे तदा प्रतीतापर्य-
वसानात्तद्व्युद्धिः साक्षात्प्रकाशः स्यात् । अप्रतिपद्यमानानन्तविशेषप्रकाशकल्पनाच्चैका-
फिसाक्षात्प्रनामफविशेषकल्पनैवाल्पत्वाच्चेयसितम्, साक्षात्त्वव्यवहाराग्न्यथानुपपत्तेः
कल्पनाधीजस्य तावतापि चरितार्थत्वादिति कृत्वा । तत्कल्पनापि नातएव । विस्तरश्चात्र
वक्ष्यते । विशेषश्च यदि व्यचच्छेदस्तदा निर्विकल्पकाध्यासिः, यदि च तदितरविश्वव्या-

न्यथा तु व्यक्तिविषयकत्वमपि नानुमन्तव्यम् । ननु नैवयुक्तम्, अनुपपत्तिर्हि प्रतीतेर्वा प्रतीतस्य वेति
द्वयी, तत्र भूमविषयकप्रतीतेर्हुताशनाविषयिण्या हुताशनज्ञानानियतायाश्च दर्शनेन प्रतीतस्य भूमस्यैव
हुताशनं विनाऽनुपपत्तिरिति द्वितीया, जातिविषयक्यस्तु तुल्यवित्तित्वेयनियमेन जातिविषयकप्रतीते-
र्यस्यविषयिकाया अदर्शनेन प्रतीतेरेवानुपपत्तिरिति प्रथमा, नियमस्तु जातिमिष्टा समवायसम्बन्धाव-
च्छिन्ना प्रमीया प्रकारता तत्समवायिरूपकिनिष्ठविशेषतानिर्हृषितैवेति । कालिकेन घटो गोत्ववाद्, गो-
त्वेनेन जानामीत्यादिशोधीयप्रकारतायां व्यभिचारवारणाय समवायसम्बन्धावच्छिन्नेति । अमीयप्रका-
रतायां तद्वारणाय प्रमीयेति । एवं च सामान्यप्रकारिकाया अनुमितेस्तत्समवायिविषयकत्वमात्मानम्,
व्यक्तिप्रतीतेस्तु तद्गतविशेषपरम्परामविषयीकृत्या अपि दर्शनेन प्रतीताया व्यक्तेरेव
विशेषपरम्परां पिनाऽनुपपत्तेर्वाच्यत्वेनानुमित्या तत्परम्पराऽनयगाहनेऽपि क्षत्वभावाच्च
तस्याः साक्षात्कारित्वापत्तिरित्यादाद्व्याह यदेति । अपर्यवसानमनुपपत्तिः । पक्षधर्मतयेति ।
भूमस्य पर्यवस्युत्तिताया ज्ञानाया बह्वित्येन पर्यवस्यवह्मितिप्रयुक्तैव चारितार्थादिति भावः । प्रतीताप-
र्यवसानात्तद्व्युद्धिः = प्रतीतवह्मिष्यतयुपपत्तिप्रहाधीनतायद्विशेषविषयकार्थावस्थात्मकव्युद्धिः । स्या-
दिति । तस्या अनन्तविशेषविषयकत्वाभावरूप कथमपि वक्ष्युमशक्यत्वादिति भावः । एतत्सर्वमनन्त-
विशेषानुपपत्तेर्नोक्तम्, वस्तुगतमनुपपत्त्यापुनाऽभिधाति अप्रतिपद्यमानेति । अननुभूयमानेत्यर्थः ।
प्राप्यक्षेऽपि बह्वित्येनाप्यनन्तविशेषान् जानामीत्यप्रत्ययात्, किञ्चिद्दि यस्तु स्वन एव व्यावृत्तमित्यनुभवानु-
रोधिन्प्राप्यचेति भावः । अल्पत्वात् = लाघवात् । श्रेयसीति । वरुणतिह्रस्वः । अनन्तविशेषकल्पनामपे-
क्षेन्निर्ग्रजज्ञानत्वादेः साक्षात्त्वात्मकताकल्पना लघुत्वात्प्रशस्या, ज्ञानाकरणकज्ञानत्वादेस्तथात्वकल्पना तु
लाघवात् नित्यप्रत्यक्षस्यापि सङ्गाहकत्वाच्च श्रेयसी, साक्षात्त्वस्याखण्डधर्मस्य कल्पना मूलतहेतुत्वात्साक्षा-
त्करोमी'ति व्यवहारोपपादकत्वाच्च श्रेयसितरेति भावः । तदाह साक्षात्कारित्वेति । तावतापि = ता-
वतैव = साक्षात्त्वस्याखण्डधर्मस्य ज्ञाने कल्पनेनैव । इन्द्रियव्यवज्ञानाकरणकत्वाद्यनुपस्थितिदशावामपि
साक्षात्करोमीति प्रतीतेरिति भावः । इति कृत्वा श्रेयसितरेत्यन्वयः । नन्वस्तु साक्षात्त्वस्याखण्डधर्मस्यैव
कल्पनेत्यत आह तत्कल्पनापीति । अत एव = तदुपपादोपपादकस्य ततोऽन्यस्यावश्यकत्वात्प्रमीयस्य
सद्भावादेव । जातेर्व्यञ्जकनियतत्वेन व्यञ्जकस्य कर्षणचिद्वदवयवाच्चत्वेन तेनैवानुगतव्यवहारोपपत्ते-
र्जातिकल्पना व्यर्था, कृते व्यञ्जके विपर्यिताविशेष एवानुगतत्वकल्पनौचित्यात् । अथास्त्वमेव । चाक्षु-
पत्वादेर्व्यञ्जकत्वोपगमे ॥ तत्र वानुगतत्वकल्पनासम्भवोऽपीति चेन्न, कल्प्यमानस्यापि जातिविशेषस्य व्य-
ञ्जकस्य वाऽनिर्वचनीयताया आवश्यकत्वेन तथैव तत्तद्व्यवहारोपपादनस्योचितत्वात् सत्यधर्मकल्पना-
नवकाशात् । नह्यखण्डमित्येतावता व्यक्षाननिवृत्तिः, अलीकत्वप्रसङ्गात् । नच प्रतीतिविशेषविषयत्वं
लक्षणं सम्भवतीत्युक्तं बहुशः, न च व्यञ्जकस्य चाक्षुपत्वादेर्न व्यञ्जकान्तरापेक्षा, न च वक्ष्यमाणरीत्या
कस्यापि धर्मस्यानुगतत्वसम्भवो येन व्यञ्जकस्यानुगतत्वेन न जात्यन्यथासिद्धापादकत्वमित्याश-
ङ्क्येतेति भावः । वक्ष्यते इति । अत्रैव प्रकरणे साद्व्यादिकं वक्ष्यते इत्यर्थः । व्यचच्छेदः = व्यावृत्तिः ।

वृत्तस्य रूपप्रकाशात्सोऽपि तथा, तदा दृग्त् सामान्यप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वापातः, तत्र जग-
द्वैलक्ष्यप्रकाशे संशयाद्यनुपपत्तेः । यदि तत्रापि प्रतिपत्त्यादिव्यवच्छेदमात्रप्रकाशादि-
शेषप्रकाशात्म्यमेव तदाऽनुमित्यादिव्याप्तिः ।

अथेन्द्रियकरणकानुभवत्वम् । तत्र साक्षात्कारिणीकरणस्यैवेन्द्रियत्वेनान्यान्याश्र-

निर्विकल्पमेति । यद्यप्ययं घट इति सविकल्पेऽपि स्वावृत्तिर्न स्फुरति, अत एवापोहवादतिरासः, विदि-
हजानानन्तरं तु स्वावृत्तिर्धीरित्युक्तं वैशिष्ट्यस्य सम्बन्धमात्रकस्यासमिधेत्य "विशेषणं हि नाशृतीतं ना-
प्यगृहोन्विष्टेऽप्यसम्बन्धमव्यावृत्तिमुद्धिमायत्ते, पान्नु विशेष्ये गृहीतमवबन्धम्, स एव च प्रहो वि-
शिष्टवृद्धिस्तदधीना तु पश्चात्तनीतरप्यावृत्तिपुद्गिरिति तत्त्व"मिति सम्दर्भेण बौद्धाधिकारिगोमण्यादी,
न्यायि "अतद्व्यावृत्तिर्बैशिष्ट्य"मिति किरणावस्तुजननेन सविकल्पेऽव्याप्तिर्नोक्तं अयं घट इत्यत्र
यत्त्ववैशिष्ट्यस्य भानात्, घटत्वस्य भावतमकस्यापि भानानुपपत्तेन च नापोहवात्प्रसङ्ग इति भावः ।
यद्यप्येवमनुमियादावविन्यासिनापि यक्षमुचिना, तथापि विशेषशब्देन स्वविषयेतरविषयव्यावृत्तेर्विव-
क्ष्येऽनुमियादी च तद्विज्ञानानुपपत्तेः न तत्रानिव्याप्तिरित्याशयेन सा नोक्तः । यदीति । तदा निर्वि-
कल्पविषयपरात्मनः । सोऽपि = निर्विकल्पकोऽपि शेषः । तथा = निरुच्यमानसाक्षात्कारित्वाश्रयः ।
उत्तरप्रभासाक्षात्कारित्वापत्त्याऽत्र वस्तुनो व्यावृत्तिमतः प्रकाशो न विवक्षितः, अपि तु व्यावृत्तेरेव, निर्विकल्प-
कस्य तद्विषयकत्वं च प्राचीनानां केयाश्रित्यसम्मतमेव, अत एव "ज्ञानाभावस्यापि स्वरूपेण भेदादिव्यभि-
चिकल्पकतिसिद्धये"ति तत्त्वप्रतीतिप्राप्त्यामप्युक्तम् । अभावत्वादिनाऽभावस्य सविकल्पकैकवेद्यत्वेऽपि स्व-
रूपेण प्रतियोग्यविशेषितरूपेण निर्विकल्पकविषयबोधगमे न किमपि यावकम्, प्रतियोग्यिगिणोपितरूपे-
णैव तद्वोधस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतया विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं नान्व्यावृत्तस्येति
भावः । सामान्यप्रत्यक्षस्य = साधारणधर्मप्रत्यक्षस्य । स्वविषयेतरविषयव्यावृत्त्यविषयकत्वादिति शेषः ।
संशयादीति । अस्य निर्विकल्पकत्वाभावेन स्वरूपतो व्यावृत्तिविषयकत्वमुपगम्य संसर्गभगोपादना-
सम्भवादिनि भावः । यदि नृसाहसकाहादिमाधारणधर्मदर्शनस्य स्वावृत्तिलयाचभेदंशपाद्याधायकत्वे-
नैव तद्व्यावृत्तिविषयकत्वाभावः कल्प्यते, अन्यथा प्रतिबन्धकसङ्गात्वेन सादृशत्वंसाधनानुपपत्त्यापत्तेः ।
प्रतिपत्त्याचभेदंशपाद्याधायकानुशेषेन तु तद्वैशिष्ट्यरूपत्वमनुमन्यते प्रतिबन्धकस्य कारणान्तराभावेना-
विनिगम्यात्, लक्षणं च स्वविषयेतरविषयव्यावृत्तिविषयकत्वमपहाय स्वविषयेतरवैशिष्ट्यप्रतियोगि-
कत्वावृत्तिविषयकत्वमेव निवेदयते इति भाव्याप्तिः, तदनुमित्यादावव्यवधानं रीत्या प्रतिपत्त्यादिभेदाव-
गाहित्वा यत्त्वव्यवधानेन तत्रानिव्याप्तिरित्याह यदीति ।

अनुभवत्वमिति । अव्यवसायात्कारित्वमिति शेषः । ईश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वमप्रामाणिकमिति
निवेदितमते तु जन्यत्वं नोपादियम् । अनुभवत्वं स्मृत्यन्यज्ञानत्वम्, यत्तच्च जन्यात्मविशेषगुणवावच्छिन्नं
प्रति मनसः कर्णत्वे चिकीर्षादी स्मृतौ चातिप्रसङ्गवारणाय । परन्वेवमप्यनुमित्यादावतिप्रसक्तिरिति
विवक्षणीयमिन्द्रियत्वेन कारणत्वम्, अनुमित्यादौ तु मनसो मनस्वेनैव कारणता नविन्द्रियत्वेन, अति-
प्रसङ्गत्वात्, एवञ्च कर्णतात्पर्यन्तमपि नानुधावनीयमितान्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतासकजन्यज्ञानत्वमेव
नादृशजन्यतैव वा लक्षणमिति । सामान्यतो ध्वंसं प्रति प्रतियोगित्वेनैव कारणता, विशिष्टापि नेन्द्रि-
यत्वेन, तस्य परमते श्रोत्रमनजन्मकनित्यसाधारणत्वादित्यनतिप्रसङ्गः, इन्द्रियावतरूपादिसमवायिकार-
णतापि नेन्द्रियात्वेन नीरूपादिमाधारणेनावच्छिद्यते । साक्षात्कारिणीति । आत्मनि सक्षारकाराभावेऽपि
साक्षात्कारिपदप्रयोगसम्भवाद्बुद्धियतसाक्षात्कारित्वलाभाय चीपदम् । कर्णस्येति । कारणत्वस्य

यत्वापत्तिरिति केचित्; नच, अज्ञानप्रमाकरणत्वस्य भावत्वविशेषितस्येन्द्रियनिर्दोः सम्भवात्। विना कार्यगतविशेषसिद्धिं किं प्रति कारणत्वमेव ज्ञेयमिति तु बाधः साधीयान्।

एतेन ज्ञानता काचिद्विलक्षणता, तज्जनकत्वं ज्ञानस्य साक्षात्त्वमित्यपि निरस्तम्; ऐकरूप्याव्यवस्थितौ कारणत्वनवधारणात्। नच प्राततायैलक्षणान्यथानुपपत्तेरेव तत्सिद्धिः; कारणान्तरयैलक्षणयादेव तदुपपत्तेः।

कालादिसाधारण्यकारणनिवेदः। सक्षिकारंस्तु निर्वापारत्वादकरणम्। निर्विकल्पकस्यापि सङ्ख्या-
स्थास्य तद्व्यापारवानुपपत्तेः। अन्योन्याश्रयेति। कारणतायाः किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नत्वनियमादुक्तक-
णतायाः स्वावच्छिन्नत्वस्यैवेन्द्रियलक्षणान्तरानभ्युपगमे वक्ष्यन्वाश्रयाश्रयोऽपि द्रष्टव्यः। प्रत्यक्षकारण-
शरीरसंयोगवत्वे सत्यतान्द्रियव्यभिचीन्द्रियलक्षणे स्योन्याश्रय एव। कालेऽतिव्याप्तिवागणाय प्रत्य-
क्षकारणत्वस्य संयोगे निवेदः। अज्ञातेति। अज्ञानमतो ज्ञानकरणत्वमित्यर्थः, विषयतासम्बन्धावच्छि-
न्नज्ञाननिष्ठावच्छेदकताया अनिरूपिका ज्ञाननिरूपितकरणतेति यावत्। ज्ञानमानलिङ्गादेरनुमादिकरणत्व-
मते लिङ्गादिनिष्ठा ज्ञानकरणता ज्ञानावच्छिन्नमेवेति तद्व्युदासः। अनुपलब्धेर्ज्ञातायाः कारणत्वोपगमे तस्या
अभावरूपनया ज्ञातेनानुपलब्धत्वनरेण द्वाद्यतायामनवस्थापस्याऽज्ञाताया एव कारणत्वोपगमस्तस्यात्वा-
त्तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य भावत्वे सतीत्यपि यक्तव्यमित्याह भावत्वेति। सम्भवान् = उक्तान्योन्याश्रय-
राहित्यात्, तेनोक्तरीत्याऽऽमाश्रयसत्वेऽपि न क्षतिः। वस्तुतस्तु लिङ्गज्ञानादेरानुमित्यादिकाणत्वेन
तत्रातिव्याप्तिमिदं लक्षणम्, तस्मात् स्मृतिस्वरूपायोग्यस्य ज्ञानहेतुमनःसंयोगस्याश्रयत्वं वा शब्देततो-
द्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानहेतुमनःसंयोगाश्रयत्वं वेन्द्रियत्वं नश्यसम्मतमेव द्रष्टव्यम्। अस्यापि
न व्यवहारोपपत्तिश्च, यत्तदज्ञातयोऽर्पणान्द्रियत्वव्यवहारान्, नापि अपाश्रित्योपपत्तिश्च, निरस्तावात्,
लक्षणसामान्यखण्डनानां स्मृत्यन्वयखण्डनानाञ्चायतारभाजनत्वस्येवमन्यम्। कार्यगतविशेषसिद्धिं =
कार्यतावच्छेदकसिद्धिं, किं प्रति = किंभर्मावच्छिन्ननिरूपितं, जन्यतायाः किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नत्वनियमाद-
वच्छेदकप्रदाधीनमहविषयत्वावच्छिन्नजनकनानिरूपितजन्यतरया अवच्छेदकीभूतो धर्मो
निरूपणीयः, नर्धपा जन्यतैव भः, आत्माश्रयात्, नच धर्मान्तरं नश्यं निवर्तुम्, साक्षात्कारित्वस्य
जातेनिरसिष्यमाणत्वादिति भावः। एतेन साक्षात्कारित्वं स्वरूपेण लक्ष्यतावच्छेदकमुक्तजन्यतावच्छेद-
कत्वेन च लक्षणमिति न देशनीयम्। साधीयानिति। इन्द्रियलक्षणान्तरास्तृतिदशायामन्योन्याश्रय-
दूषणमपि बाधमिति भावः।

विलक्षणेति। साक्षात्कृतो घट इति प्रत्ययसाक्षिका क्रियाजन्यफलाश्रयत्वघटितक्रमेणान्वया-
नुपपत्त्या स्वीक्रियमाणोऽखण्डैव साक्षात्कृतता ननु साक्षात्कारविषयत्वरूपेति नात्माश्रयः, नहि विषयता
ज्ञानेन जन्यते तत्पूर्वं ज्ञानस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गादिति भावः। तज्जनकत्वमिति। साक्षात्कृततात्वा-
वच्छिन्नजन्यताजनकत्वमित्यर्थः। ऐकरूप्याव्यवस्थितौ = कारणतावच्छेदकानवधारणे। प्रामाण्यवादे
गदाधरमहाचार्योक्तिद्विशेषणीतमानस्य भट्टैरप्यभ्युपगमत्वेन तत्राव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम्, तद्विषये
साक्षात्कृतताया अननुभवात्। विलक्षणेति। उक्तजन्यतानिरूपितजनकतायाः किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नत्वा-
वश्यम्भावात्, अन्यथा कार्यतावच्छेदकस्याप्यनुगतस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गादिति भावः। तत्सिद्धिः = कार-
णतावच्छेदकसिद्धिः। कारणान्तरेति। एवोऽप्यर्थः। तादृशजनकतया प्रत्यक्षगतधर्मेणैवावच्छिन्नाया
भविष्यत्यस्यत्र नियामकाभावात्, सामग्रीतः सर्वसम्भवेन साक्षात्कृततायां कारणान्तरजन्यताया अपि
वक्तव्यत्वादित्याभासः। वस्तुतस्तु साक्षात्कारित्वस्यैव जनकतावच्छेदकताया वक्तव्यत्वेन तन्निरासो

नापि मेयजनितत्वम्; अतिप्रसङ्गात्, स्वमेयजत्वे च स्वार्थव्यावृत्त्याननुगमात्, पूर्वोदाहरणवृत्तेश्च ।

अथ येन प्रमिते सति न प्रमित्सा पुनर्भवति तज्ज्ञानं साक्षात्कारीति; तन्न, प्रत्यक्षावगतेऽपीष्टे तनयादौ प्रमित्सादर्शनात् । अथ यदनन्तरं न विजातीयप्रमित्सा तद्भावस्तथात्वम्; तन्न, तत्साजात्यानवगतौ तद्विजातीयत्वानवगतेः, अरिसम्पद्यनुमानादिविषयायां

वक्ष्यमाण एवानुसन्धेयः । साक्षात्कृतताया अतिरिक्ताया अप्रामाणिकत्वात्, साक्षात्कृतो घट इति प्रतीतिविषयतायाहितवैधोपपत्तेः, अतीतादौ विषये फलाश्रयत्वासम्भवेन ज्ञानविषयत्वस्यैव ज्ञानकर्मात्माद्य, आवरणमहादेरेव फलत्वसम्भवाच्चेति । एवञ्चानुमित्यादेर्युदासे प्रत्यक्षस्यैव साक्षात्कृतता प्रत्यसाधारणकारणत्वेन तद्गतेनैवानुगतानतिप्रसक्तधर्मण्येकजनकताया अयच्छिन्नत्वमुचितमिति नाशङ्कनीयम् ।

मेयजनितत्वमिति । विषयजन्यज्ञानत्वं जन्यप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः । सर्वांगेऽलौकिकप्रत्यक्षत्वाप्रामाणिकत्वेन यत्किञ्चिद्विषयजन्यत्वस्यालौकिकप्रत्यक्षेऽप्यक्षतेरिति भावः । अतिप्रसङ्गादिति । विषयस्य केवलान्वयितयाऽनुमित्यादेरपि विषयेणैव जन्यत्वादिति भावः । अननुगमादिनि । आत्मविषयकानुमिषादावतिव्याप्तेरनुपलक्षणमिदम् । ननु विषयस्यायच्छिन्नजनकत्वजन्यताविवक्षायां नार्थदोषः, स्वस्वाप्रवेशात्, विषयत्वस्य विषयभेदभिन्नत्वेऽपि विषयतात्वेनाल्लङ्घ्योपाधिनाऽनुगमात्, अनुमित्यादौ च न कस्यचिद्विषयत्वेन कारणता, आत्मविषयकानुमित्यादावप्यात्मनो हेतुताऽऽप्तत्वेनैवेत्यस्वरमाह पूर्वैति । जन्यताप्रदायावयनिरूपणीयताकं जन्यतावच्छेदकं निरतिष्यमाणं साक्षात्कारित्वमेवेति भावः ।

अथेति । स्वविशिष्टेष्टाप्रतिबन्धकज्ञानत्वं जन्यप्रत्यक्षत्वम् । वैशिष्ट्यं स्वसमवायिसमवेतत्वस्वविशिष्टज्ञानविषयकत्वान्मात्रम्, वैशिष्ट्यमत्र स्वसमवायिसमवेतत्वस्यानतिरिक्तविषयकत्वान्मात्रम् । तेनातिरिक्तविषयकज्ञानविषयिकत्वा अनादृश्या अपि स्थधिकरणज्ञानविषयिकायाः समावाधिकरणज्ञानविषयिकाया अपि स्थधिकरणाया वैष्णवा अप्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः । प्रत्यक्षेति । प्रमित्सा = परमेयमित्यादीच्छा । नेति । अनपेक्षकं तात्पर्यटीकायाम्—“नहि कारिणि दृष्टे धीस्कारेण तमनुमिमतेऽनुमासार” इति । तथा च द्वितीयवैशिष्ट्ये स्वैवात्यमिति तुल्योऽपि सम्यग्धी विवेकशील इति भावः । तथात्वं = जन्यप्रत्यक्षत्वम् । नद्यगतेरिति । स्वावतिरिक्तविषयकज्ञानस्य स्वैवात्यं हि न तत्तद्विषयकत्वेन सम्भवति, नापि तत्तद्व्यतिरिक्तेन, तथासति स्वभिन्नत्वस्यैव कृतायसम्बन्धस्य पर्यवसानेन तत्तद्विशेषवैकल्यात्, अपिनु संशयान्निश्चयवस्तुतित्वानां जातित्वमननुपेयं तज्ज्ञेदं वा जाली निवेदय स्वहृत्पुनःप्रवृत्त्यापकज्ञानवच्छिन्नत्वेनैव, पुष्य ‘अथं वद’ इत्यादियत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तितादृशज्ञान्यवच्छिन्नत्वमेव लक्षणमुच्यते, जातिश्च तादृशी निराकरिष्यमाणा साक्षात्कारित्वमेवेति भावः । ननु स्वावृत्त्यनुभवत्वाप्यपकतात्ववच्छिन्नत्वमेव स्वैवात्यमिति न साक्षात्कारित्वखण्डनस्यावसरः, अनुमितित्वादेरेव तादृशजातित्वादिप्रवृत्तिवच्छिन्नज्ञानेष्टाप्रतिबन्धकत्वेन तत्रातिव्याप्तिरिति । यदि चानुमित्यादेस्तादृशेष्टाप्रतिबन्धकत्वेनानुमितित्वादिकं नन्वमपि तद्विषयकत्वम्, प्रत्यक्षस्य नु तादृशानुमितित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकेष्टाप्रतिबन्धकत्वे प्रत्यक्षत्वमेव तन्त्रम्, तथाच स्वविशिष्टेष्टाप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वहृत्पुनःप्रवृत्त्यापकतामित्यत्वं विवक्षणीयम्, एवं सति प्रोक्तसम्बन्धायां स्वप्रत्यक्षव्यक्तिविशिष्टेष्टाप्रतिबन्धकता

प्रत्यक्षयितुमनिष्टेऽपि, प्रत्यक्षावगतेऽपि दहने रक्ताशोकस्तवकसन्देहे धूमदर्शनेन वह्ने-
रनुमीयमानत्वादित्यप्येके ।

अज्ञायमानासाधारणकारणकानुभवत्वं कारणविशेषणोक्तभावात्वं वा साक्षात्कारि-
त्वमिति चेन्न; दीर्घादिप्रत्यक्षाख्यापनात्, तत्रावधिप्रभृतेः प्रतीयमानस्यापेक्षणात् । नावधि-
स्तत्र ज्ञायमानस्तथा, अवधिज्ञानं तु स्यात्, अतीतादावप्यवधौ तथाप्रत्ययादिति चेत्तुल्यं
लिङ्गे धूमादावपि, धूमदर्शनान् तत्राग्निरासीदिति पश्चादप्यनुमानात् । ज्ञानविशेषणतया तु

नात्यासिरपि । तदपि दत्तमेवोत्तरम् । साक्षात्कारित्वस्येवानुमितिशब्देरपि न जातित्वमित्यपि च वक्ष्यते ।
सन्देहे इति । सन्देहस्य दुःखजनकत्वेन तत्स्थितिरूपेष्टसाधनस्वज्ञानेऽनुमितिसासम्भव इति भावः ।
अनुमीयमानत्वात् — अनुमित्यमानत्वात् । एवञ्चात्र स्वविज्ञातीयानुमितिच्छाप्रतिबन्धकताविरहिणि
प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरिति भावः । एके इति । अत्रायमस्वरसः, “प्रत्यक्षपरिक्लिप्तमप्यर्थमनुमानेन बुभुक्षन्ते
तर्करिका” इति साणेरनुसरणे सन्देहसम्पादनं विरुद्धम्, तदभावेऽप्यव्याप्युपपत्तेः । शास्त्रादिनिश्च-
यानन्तरमनुमित्यानुमितेर्विवादाद्येऽपि प्रत्यक्षनिश्चयानन्तरमनुमितिसायाः सन्देहं विनाऽभ्युपगमस्याऽ-
नुभवकलहेतावहेहनमिति चेत्, तथाप्युक्तलक्षणे प्रतिबन्धकीभूतज्ञानस्य निश्चयात्मकताया अवश्यं विव-
क्षणीयत्वेनात्र बह्विधप्रकारकप्रत्यक्षस्य निश्चयात्मकस्यैवोपादेयत्वेन तदनन्तरं कथं संशयः, दूरत्वादि-
दोषसत्त्वे प्रथममपि निश्चयानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । सादृश्यादिप्रतिसन्धानादन्यथा वा कथमपि संशयोप-
त्तावपि तदनन्तरमिष्टसाधनताज्ञानस्यानुमितिसौपर्यिकस्योपगमेऽनुमितिसाध्यवहितप्राक्क्षणे प्रतियन्ध-
कस्य विनाशेन नाप्याप्युपदर्शनसङ्गतिः, यदि च सन्देहोक्तिः साध्यसन्देहात्मकपक्षसासम्प्रत्यये, बह्विध-
प्रकारकप्रत्यक्षस्य रक्ताशोकोपस्थित्यात्मकत्वे तदुत्तरभाविनः सन्देहस्य चेष्टसाधनताज्ञानात्मकत्वेऽनु-
मितिसाध्यवहितप्राक्क्षणे प्रतिबन्धकसंज्ञावसम्भव इत्युच्यते, तदपि श्रौतादिनिश्चयानन्तरमनुमित्यस्याऽ-
त्माद्यनुमित्यभ्युपगमो विरुद्धते, तत्र साध्यसन्देहात्मकपक्षतानुपपत्तेः । अनुमित्याया अन्योपादाने
साध्यसन्देहस्यान्यथासिद्धत्वाच्च । स्वविषयविषयकसन्देहानुत्तरत्वस्यापीच्छायां विवक्षासम्भवाच्च ।
जातिघटितलक्षणस्यावस्थादरणायात्वाच्चेति ।

अज्ञायमानेति । अनुमित्यादेर्ज्ञायमानलिङ्गादिकरणकत्वमते लक्षणमिदम्, परामर्शायात्मक-
साधारणकारणस्य तत्राप्यज्ञायमानत्वात् विषयतामस्वन्धावच्छिन्नज्ञाननिष्ठावच्छेदकनानिरूपककारणता-
निरूपकतासामान्यभाववदनुभवत्वं विवक्षणीयम् । एवञ्चासाधारण्यमपि नोपादेयम् । स्मृतेस्तु तादृश-
निरूपकताभाववत्त्वेऽपि नानुभवत्वमिति भावः । अनुपलब्धेः पृथक् प्रमाणत्वमते तस्मिन्कारणताया ज्ञा-
नानवच्छिन्नत्वादतिव्याप्तिरिति भावत्ववशिष्टत्वमपि निवेजनीयं कारणतायामित्यात्तपेनाह फारणेति ।
कारणत्वेऽर्थः । विशेषगता सामानाधिकरण्येन । दीर्घादिप्रत्यक्षेति । दीर्घत्वमादृश्यादिप्रकारकप्र-
त्यक्षेऽर्थः । विशेषप्र यक्षमाश्रयोपलक्षणमिदम्, तत्र विशेषणनिष्ठज्ञानावच्छिन्नकारणनानिरूपकताया-
प्य सङ्गात् । विशेषगज्ञानस्य विशेषाधीहेतुनानभ्युपगम्यते तु दीर्घत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षेऽपि नाप्यासिः,
तद्व्यवहारे पृथक् हृत्वादिना हृत्वायात्मकावधिज्ञानस्य कारणत्वं ननु तन्प्रकारकत्वे इति तस्मिन्दा-
न्तात् । अवधिः = अवधिप्रभृतिः तत्र = दीर्घत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे । तथा=कारणम् । तथाप्यस्यात् =
दीर्घादिप्रकारकप्रत्यक्षात् । तथात्वावधेस्तादृशप्रत्यक्षहेतुत्वेऽतीतं भाविनं वाऽवधिमपेक्ष्य दीर्घत्वादिप्रत्य-
यो नोपपद्येत, कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावर्तिन एव कारणत्वादिनि न ज्ञाननिष्ठकारणनानिरूपकस्य ज्ञाना-
वच्छिन्ननिरूपकत्वमिति नाप्याप्तिरिति । तुल्यमिति । ज्ञानावच्छिन्नकारणनानाधर्म्यमिति दोषः ।

येयहेतुता तुल्यैवेति । असाधारणकारणगिरा करणभिमतमिति चेन्न; अनुमितभाविनिष्क-
कभावित्विद्वयनुमितावसतो लिङ्गस्य करणत्वासम्भवेन ज्ञायमानकरणकत्वाभावात् । लि-
ङ्गज्ञानं तावत्करणं तच्च स्वप्रकाशयादिनो मम ज्ञायमानमेव तथेति चेन्न; तस्यापि ज्ञाय-
मानतया करणकोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात्, उक्तप्रत्ययानां तथात्वाभावात्, अन्यथासि-

ध्वनर्शनात्वादपि = धूमप्रत्यक्षानन्तरमपि, अतीतादिधूमस्मृत्यादितोऽपीति यावत् । आसौठिति
भविष्यतीत्यस्याप्युपलक्षणम् । एवञ्च लिङ्गज्ञानस्यैवानुमितिकारणतया वक्तव्यत्वेन ज्ञानावच्छिन्नकारण-
त्वनिरूपकायामनुमितावतिव्याप्तिरिति । यदि तु विनाष्टे कारणताप्राहकमानेन विशेषणेऽप्यसति धावके
कारणताप्राहकलिङ्गज्ञानस्य कारणत्वे लिङ्गस्यापि तत्, अतीतानागतधूमस्थले च वर्तमानयोरेव धूमध्वंसप्राग-
भावावच्छिन्नधूम, धर्मभेदाच्च न वैषम्यम् । सम्कार्यवादाश्रयणे पुनर्धूमस्यातीतादेशि केनचिदात्मना सद्भा-
वेन कारणतासम्भवः, स्वस्यावस्थाजन्यतरस्यैव नियतपूर्ववर्तितायाः कारणतापटवर्गवदिति ज्ञानावच्छिन्न-
कारणतानिरूपकत्वाभावोऽनुमितिविपर्ययते, तदाऽनर्थेय रीत्याऽऽख्यादिज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्यथादेरपि हेतुत्वं
दीर्घत्वादिप्रकारकज्ञाने पाट्यमेव, अतीतादिस्थले समाधानसाम्यात्, तथाचाव्याप्तिरस्यैवेत्याह ज्ञानेति ।
नच धूमध्वंसादेरपि वद्विज्ञाप्यत्वेन दैनिकवितोषणतया पर्यवृत्तित्वेन च बह्वनुमापकत्वसम्भवेऽपि
ह्स्वाद्यप्येवैव दीर्घत्वादिन्यवहारेण तद्ध्यसंस्थानवधित्वेन कथं दीर्घत्वादिप्रत्ययहेतुत्वमिति वाच्यम्,
यन्मादृशसीदधूमस्तस्माद्वहिरपीति प्रतीतस्त्वयाऽपि धूम एवातीतेऽतीतवद्विज्ञाप्यतां प्रतीतवतो वक्त-
व्यत्वादिति भावः । ननु ज्ञानावच्छिन्नकारणत्वानिरूपकत्वविषयत्वात् दीर्घादिप्रत्यक्षे ज्ञायमानह्स्वादिजन्य-
तया तादृशकारणत्वानिरूपकत्वेऽपि ह्स्वादेनैव कारणत्वे मानाभावेन तस्य स्वज्ञानस्यापारकत्वसम्भवेऽपि
प्रमाणविभागायेन्द्रियादेः कारणताया अवश्यकल्पनीयत्वेन कस्य कारणत्वस्य प्रामाणिकत्वव्यवहारनाशानुरो-
धित्वेन च तादृशकारणत्वानिरूपकत्वाभावाच्चाप्याप्तिः, अनुमित्यादेस्तु पराभूतबमानलिङ्गादिकरणकतया
तादृशकारणत्वानिरूपकत्वेन न तत्रातिव्याप्तिरिति विमानेनाह असाधारणकारणेति । असाधारणपदं
यथाभूताभिप्रायेण । आवीर्यतीतस्याप्युपलक्षणं वर्तमानस्याप्यतीन्द्रियस्य च, तत्रानुमितिशब्दादध्यात्मक-
परामर्शस्य विषयजन्यत्वे प्रमाणमूलमानस्य लिङ्गस्यापारत्वानुपपत्तौ लिङ्गस्य विन्यावारतया कारणानु-
पपत्तेः । अधिकं तु करणवत्पदनाशारदायां निवेदितम् । एवञ्च व्याप्तिज्ञानस्याज्ञत्वमानस्यैवानुमितौ
करणताया वाच्यवादानुक्तकरणतावदितिलक्षणस्यापि तत्रातिव्याप्तिरिति । लिङ्गज्ञानं = लिङ्गत्वज्ञानं, लिङ्गत्वं
स्याप्तिः । स्वप्रकाशयादिन इति । यद्यपि ज्ञानमात्रस्य मातृमिर्यसौ प्रत्यक्षत्वं वदतोऽस्य भवे ज्ञाना-
वच्छिन्नकरणत्वानिरूपकानुमतवत्स्य प्रत्यक्षलक्षणत्वमन्यापकत्वादसम्भवे, तथापि सर्वतो प्रत्यक्षस्य लक्ष-
णमिदं तन्मतेऽपि सम्भवतीति भावः । तत्र = अनुमितिप्राक्क्षणे । ज्ञापमानमेवेति । तथाच ज्ञानाव-
च्छिन्नकरणत्वानिरूपकत्वमेवानुमितवित्यभिप्रायः । लिङ्गत्वज्ञानस्य ज्ञापमानत्वेऽपि न ज्ञानावच्छिन्न-
तस्य कारणत्वम्, अन्यथा तार्किकानामपि तत्र ज्ञानान्तरकल्पनापत्तेः, अनुभववैयर्थ्यायोगादित्याशयेनो-
च्यमानं निराकरोति नस्यापीति । स्वविषयकत्वापि लिङ्गत्वज्ञानस्यैवार्थः । ज्ञापमानतया करणको-
टिप्रवेशे = ज्ञानावच्छिन्नकारणताश्रयत्वे । उक्तप्रत्ययानां = भाव्यादिलिङ्गकानुमितौर्नां स्वान्यथायुपपत्त्या
ज्ञानस्य कारणतायां प्रमाणत्वेऽपि तस्या ज्ञानावच्छिन्नत्वे नान्यथासिद्धत्वमेव, कपालत्वेनानन्यथासिद्ध-
तस्य तत्त्वानन्यथासिद्धस्यापि व्याप्तिशब्दविषयकज्ञानत्वेनान्यथासिद्धत्वमेव, कपालत्वेनानन्यथासिद्ध-
स्यापि कपालस्य जन्मद्रव्यत्वेन द्रव्यत्वेन वाऽन्यथासिद्धत्ववदिति भावः । प्रमाणाभावमभिधाय धावक-
स्याह अन्यथासिद्धस्येति । अनुमित्यप्रबोधकस्येत्यर्थः । अवर्जनं = करणतावच्छेदकत्वोपगमे । दीर्घोप-

द्रस्यापि ह्यायमानत्वस्याधर्जने चतुराद्यनुमित्यनन्तरं दैवोपजातघटादिप्रत्यक्षाव्याप-
नात् । नियमेनेति चेन्न; विधौ वैयर्थ्यात् । नियमेन निषेधस्य विशेषणे दैवाद्यगतेन्द्रिया-
नन्तरजप्रत्यक्षसम्भवादसिद्धिः । विधौ करणत्वप्रविष्ट एवायं नियमो निरुच्यते इति
चेन्न; तथापि वैयर्थ्यादेव । अन्यथाऽतिप्रसक्तरेवैयर्थ्यामिति चेन्न; तथाप्यतिप्रसक्तरेव,
नहि रसादिसाक्षात्कारे रूपादिहेतुः । अन्यथासिद्धेनेति चेन्न; तुल्यत्वादनुमानेऽपि । किञ्च

जातेति प्रत्यक्षान्वयि । स्वसामग्रीयशनिष्पन्नेत्यर्थः । एतदभिधानञ्चानुमितेस्तान्नपेक्षासूचनाय । प्रत्यक्षा-
व्यापनादिति । तत्करणताया अपि ज्ञानावच्छिन्नत्वाया वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । नियमेनेति । यत्-
क्षमन्यापकं ज्ञानावच्छिन्नकरणताकत्वं तत्तद्वर्मानवच्छिन्नानुभवत्वमिति वा, ज्ञानगतयद्वर्मान्यापको ज्ञाना-
वच्छिन्नकरणताकत्वाभावस्तद्वर्मावच्छिन्नत्वमिति वा विवक्षितम्, आद्येऽपि किं विवक्षेयमनुमित्यादावति-
प्रसक्तियुक्तासाय, आहोत्सिच्चक्षुरायनुमित्यनन्तरजातप्रत्यक्षेऽप्रसक्तियुक्तासाय, प्रथमे आह विधाविति ।
ज्ञानावच्छिन्नकरणकत्वाभावप्रतियोगिनीत्यर्थः । व्यापकवनिर्देशस्येति शेषः । वैयर्थ्यादिति । ज्ञानक-
रणकस्याप्यनुमित्यादेर्ज्ञानावच्छिन्नकरणकत्वोपगमे तादृशकरणकत्वाभाववदनुभवत्वमिति यथाश्रुतेऽप्यनु-
मित्यादावतिव्याप्तिविरहेण तदर्थं न व्यापकवनिवेशौचित्यम् । ज्ञानगतयद्वर्मादिकमाशङ्क्याह नियमे-
नेति । व्यापकत्वेनेत्यर्थः । निषेधस्य = तादृशकरणकत्वाभावस्य । दैवाद्यगतेति । उत्तकलकमिदमि-
न्द्रियविशेषणम् । असिद्धिरिति । असम्भव इत्यर्थः । तदप्रयोजकस्यापि तदीयकरणतावच्छेदकताम-
भ्युपगतावतो भवतो नोक्तप्रत्यक्षे ज्ञानावच्छिन्नकरणकत्वाभाव इति न तस्य प्रत्यक्षत्वव्यापकत्वमिति
भावः । आद्यमेव पक्षमाश्रित्याशङ्कते विधाविति । यद्यपि तत्र धर्मव्यापकता ज्ञानावच्छिन्नकरणतानि-
रूपकत्वे प्रविष्टा, तथापि सापि न करणस्य ज्ञानावच्छिन्नस्य धर्मव्यापकतां विना निर्वहति, करणत्वं हि
व्यापकताघटिनकारणताघटितम्, एवञ्चानुमितिप्रभृतिसामान्ये ज्ञानावच्छिन्नस्य व्यापकत्वेव निर्वाह-
मासाद्यन्ती ज्ञानावच्छिन्नकरणताकत्वाभावस्यानतिप्रसक्तिरेवानुमितित्वाद्यवच्छेदेन तादृशकरणताकत्वम-
भिधाय स्फुटीक्रियते इत्याभासः । निरुच्यते इति । नियमान्तरं निवेद्य फलवत्तया स्फोर्यते इत्यर्थः ।
वैयर्थ्यादेवेति । अतिप्रसक्तिवारकतया साफल्यभावादेवेत्यर्थः । आद्यस्य द्वितीयमाशङ्कते अन्यथेति ।
अतिप्रसक्तेः = आपत्तेः, सा चाम्यासे । मन्मते उत्तरीया यत्किञ्चिप्रत्यक्षस्यापि ज्ञानावच्छिन्नकरणता-
कत्वेनाप्याप्तिवारणाय नियमान्तरप्रवेशः, नहि प्रत्यक्षत्वव्यापकत्वं तादृशकरणताकत्वे । धर्मेपदेन च जाति-
विवक्षितेति न तत्तद्व्यक्तिवन्व्यापकत्वमादायाप्याप्तितादवस्थमिति भावः । अतिप्रसक्तेः = आपत्तेः, सा
च कारणतायास्तदवच्छेदकताया वा । अयम्भावः—अनपेक्षणीयस्यापि ज्ञानस्य यत्किञ्चिप्रत्यक्षनिरूपित-
करणतायामवच्छेदकत्वोपगमनिबन्धनाप्याप्तिवारणाय हि नियमान्तरोपादानप्रयासः, तादृशोपगम एव
न युज्यते, अन्यग्राप्यनपेक्षणीयस्य कारणतायास्तदवच्छेदकताया वाऽऽपादकत्वादिति । इष्टावतायाह
नहीति । रूपादिरिति । नियतात्यर्वाहितप्राग्वृत्तिरपीति शेषः । हेतुः = हेतुतया तदवच्छेदकतया वा
लोकसिद्धः । अन्यथासिद्धेः = हेतुहेतुतावच्छेदकसाधारणस्वरूपसम्बन्धविशेषरूपप्रयोजकताविरहादेतुतया
तदवच्छेदकता या नेत्यर्थः । अनुमाने इति । व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वे स्वप्रकाशतया तत्र तद्वि-
षयकत्वस्य विषयतया तस्यवानुमितेः प्राक्सत्वेऽपि तस्य निरुक्तप्रयोजकताविरहादेतुतया तदवच्छेदकत्व-
मपि नेत्यर्थः । एवञ्चानुमित्यादी प्रकृतलक्षणातिव्याप्तिः स्थिरेति भावः । अनुभवत्वसमानाधिकरणयजा-
तिव्यापको ज्ञानावच्छिन्नकरणताकत्वाभावस्तदवच्छिन्नत्वमिति विवक्षणायां निरुक्तप्रयोजकताविरहिणि कार-
णतावच्छेदकत्वानभ्युपगमे नोक्तस्यासम्भवस्यावकाश इत्यनुमित्यादेर्ज्ञानावच्छिन्नकरणताकत्वमभ्युपेयं

ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तदिति चेन्न; सविकल्पकविशेषाभ्यापनात् । एतेन विषयान्तर-

कर्पत्वेनाकारणत्वात्, तथापि तदपि तादृशकार्यतावच्छेदकनिरूपणसापेक्षमेव, कार्यतावच्छेदकञ्च साक्षात्कारित्वं निरसनीयमेवेति भावः ।

ज्ञानेति । स्वसमानाधिकरणेत्यादिः । तत् = साक्षात्कारित्वम् । अनुमित्यादिकं तु स्वसमानाधिकरणव्याप्तिज्ञानादिजन्यमित्यनन्त्यासिः । सविकल्पकविशेषः = सविकल्पकात्मकः प्रत्यक्षविशेषः । विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वात् । ज्ञानाजन्यज्ञानवृत्त्यनुभवत्वाभ्यापकजातिमत्त्वविवक्षायां तादृशज्ञानाजन्यज्ञानं निर्विकल्पकमादाय सर्वत्र समन्वयसम्भवेऽपि साक्षात्कारित्वस्य तादृशजातेर्मे निरासो वक्तव्यः । नच-ज्ञानत्वपर्यासावच्छेदकताकजनकतानिरूपकत्वाभावज्ञानत्वं विवक्षणीयम्; सृष्टिं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुनेति तत्र नातिव्याप्तिः । संस्कारं प्रति पुनरुपेक्षान्यज्ञानत्वैवैव सोचिता नयेत्यन्यत् । ईश्वरज्ञानं तूपादानप्रत्यक्षविधया कारणम्, विशेषणज्ञानत्वादिना कारणतावच्छेदकता तु न ज्ञानत्वपर्यासा, ज्ञानत्वगततद्भूतवित्तत्वावच्छिन्नानुयोगिताकर्प्यासिर्विवक्षितत्वात्, अनुमित्यादिकं तु प्रति ज्ञानत्वेनैव कारणता, छाद्यत्वात्, विशेषसामग्र्या चातिप्रसङ्गभङ्ग इति-वाच्यम् । सुखादिसाधारणजन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति मनस्वेन कारणतायाः क्लृप्तया ज्ञानत्वेनानुमित्यादावपि कारणताया अकल्पनीयत्वाच्च प्रतिप्रसक्तेः । ज्ञानत्ववृत्तिवविशिष्टावच्छेदकता ज्ञानत्वे पर्याप्तेति प्रतीत्या विशेषणज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नजनकताया अपि ग्रहणसम्भवेनाप्यासिः । ज्ञानत्वेतरावच्छिन्नत्वाभावविवक्षणे चोभयाभावादिकमादायातिप्रसङ्गवारणाय विशेषणानवस्थानप्रसङ्ग इत्यादिकमुक्तं पूर्वमिति भावः । अथवा-ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं = ज्ञानाकरणकज्ञानत्वं, ज्ञानकरणकत्वमनुमित्यादेः, विशेषणज्ञानं तु निरर्थापारतया विनिष्टबोधे न करणमपि तु कारणमिति नाव्याप्तिः । नच-ज्ञानजन्यत्वे सति ज्ञानजन्यजन्यो यस्तद्विज्ञत्वमेव ज्ञानाकरणकत्वम्, तस्य चेश्वरज्ञाने सम्भवेऽपि जन्यप्रत्यक्षेऽभ्यापकत्वमेव, ईश्वरज्ञानजन्यस्य तस्य तज्जन्यसन्निकर्षादिनापि जन्यत्वादिति-वाच्यम् । ज्ञाननिरूपिताया जन्यतातिरिक्तधर्मावच्छिन्नया जन्यताया आश्रयो यस्तज्जन्यभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात्, ईश्वरज्ञाननिरूपिता जन्यता तु जन्यतावच्छिन्नेत्युक्तं जन्यताश्रयो न सन्निकर्षादिरपि तु व्याप्तिज्ञानजन्यपरामर्शादिकमेवेति नाप्रसङ्गातिप्रसङ्गः । नचैवमपि धारावाहिकवृत्तीयादिप्रत्यक्षेऽभ्यासिः, तस्योक्तजन्यताश्रयद्वितीयादिज्ञानजन्यत्वात्, स्वनिरूपिततादृशजन्यताश्रयत्वस्वनिरूपिततादृशजन्यताश्रयजन्यत्वाभ्यां ज्ञानविशिष्टात्म्यत्वविवक्षणेऽपि सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति व्याप्तेन द्वितीयक्षणे द्वितीयस्यैव प्रथमस्यापि ज्ञानस्य यत्मानत्वेन विशेषणज्ञानविधया प्रथमस्यापि तृतीयज्ञानजनकत्वादभ्यासितादवस्थादिति वाच्यम्; स्वयटकधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयज्ञानजन्यमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकं यद्यत्तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमेदत्तस्य विवक्षितत्वात् । धूमलिङ्गकवद्वयनुमितित्वाद्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयव्याप्तिज्ञानादिजन्यपरामर्शादिमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकं धूमलिङ्गकपर्वतपक्षकवद्वयनुमितित्वादिकं तद्वदकमेव धूमलिङ्गकवद्वयनुमितित्वादिकमिति नातिव्याप्तिः । नच-परामर्शस्वमीश्वरज्ञानेऽपि यतते इति न व्याप्तिज्ञानादिजन्यमात्रवृत्तीनि तदवस्थानिष्यासिरिति वाच्यम्, परामर्शस्य मानसत्वव्याप्यजातिविशेषत्वेदवद्वयज्ञानेऽनभ्युपगमात्, तादृशकारणताश्रयज्ञानजन्यमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणताश्रयजन्यज्ञानाजन्यजन्यज्ञानावृत्तित्वे सति तादृशकारणताश्रयजन्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणताश्रयजन्यत्वविवक्षितत्वात् । परामर्शस्य नित्यज्ञानवृत्तित्वेऽपि तादृशकारणताश्रयीभूतजन्यज्ञानान्ये जन्यज्ञानेऽयत्मानत्वात् । नच-भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षे स्थाणुत्वव्याप्यकोटरादिमानवमित्यादिविशेषज्ञानस्य हेतुत्वेऽ-

ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तदिति प्रत्युक्तम् । सविकल्पकस्याधिकव्यवच्छेदरूपविषयत्वात्तद्व्य-

व्याप्तिरत्रेति वाच्यम्; विशेषदर्शनस्य तत्र हेतुवान्म्युपगमेऽपि धात्वभावात्, संज्ञागोचरं विशेष-
रतनासत्त्वदत्तार्थं कौटुषस्थित्यादिरूपसंज्ञयसामग्रीसत्तया संज्ञयस्यगोत्वतुं युक्तत्वेन विशिष्ट-
निश्रयोपस्थापत्तेरयोगान्, विपरीतनिश्रयोत्तरमपि तथैव, तस्य द्रोषविशेषाजन्यलौकिकसिद्धिर्याजन्य-
विशिष्टज्ञानसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् । नच-भास्मसाक्षरकारेऽप्याक्षिः, तस्यासाक्षरकारव्यस्य स्वाध-
विष्टकार्यतानिरूपितकारणताश्च श्रवणजन्यमानवमात्रवृत्तिधर्माविष्टकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदक-
त्वादिति-वाच्यम्; स्वाविष्टकार्यनानिरूपितकारणताया ज्ञानजन्यन्यूनवृत्तित्रायनियतत्वेन विशेषणी-
यत्वात्, श्रवणनिष्ठकारणतायाश्च धृतिजन्यज्ञानवाच्यविष्टत्राया ज्ञानजन्यन्यूनवृत्तित्राद्व्यजातिनियतत्वा-
दिति पूर्वः पक्षः । अत्राह सचिकल्पकविशेषेति । प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । उद्बुद्धसंस्कारवशादेव प्रत्य-
भिज्ञायास्तत्ताविषयकशेषपक्षेर्मध्ये स्मृतिकल्पनायां प्रमाणाभावात्, अतएव तथैवानुभवं विनिर्णयि-
संस्कारस्यैवोपनायकत्वं प्राप्नोति वदन्ति, एवञ्च तत्ताज्ञानजन्यतत्तासंस्कारजन्यतावच्छेदकमेव प्रत्यभिज्ञा-
निष्ठं संयोगाद्यजन्यतत्तद्विषयकप्रत्यक्षत्वमिच्छासिद्धिरित्यर्थः । नचैवं तस्य संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वा-
पत्तिः, अनुभवाभीत्यनुभवसायसत्वे संस्कारजन्यत्वस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथा स्वांशिकस्मृतित्वे इष्टा-
पत्तेः । यद्वा सचिकल्पकविशेषः = विशिष्टवैशिष्ट्यप्रयोगः, तत्राप्याक्षिः, तस्य विशेषणतावच्छेदकज्ञान-
जन्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्माविष्टत्वत्वात्, सामान्यरूपेण कार्यकारणभावस्या-
गदीकारेऽपि विशिष्टधैव तमादायाव्याप्तिदानसम्भवात्, एवं हि दण्डवर्तिर्विकल्पकं ततः परं 'दण्ड'
इति दण्डत्वप्रकारकं ज्ञानं ततो दण्डी पुरुष इति । एवञ्च करणलक्षणसुहृद्भासिर्विकल्पकज्ञानकरणकत्वं
तत्र निर्वाच्यम् । अन्यधैतक्यधलभ्यावृत्तस्य कारणस्य निर्विकल्पकत्वाभावात् । अतएवानुमितिप्रकरणद्वये
गदाधरमहाचार्येति विशेषणतावच्छेदकज्ञानकरणकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधादायव्याप्तिमभिधाय ज्ञानाकरणक-
ज्ञानावर्य प्रत्यक्षलक्षणं नाङ्गीकृतम् । किञ्च तादृशकार्यतावच्छेदकाविष्टत्वमपि योगिताकमेदः कं धर्म-
धर्मितावच्छेदकीकृत्य ज्ञेय इति तादृशधर्मत्वावश्यनिरूपणीयत्वम्, तं विना साक्षात्करोमीति प्रतीते-
रप्यनुपपत्तेः । किञ्च तादृशधर्मदृष्टवदितत्वेनासर्वज्ञदुर्ग्रहत्वमपि । नचास्तु यत्किञ्चिन्प्रत्यक्षव्यक्तिसुपा-
दाय तद्दृष्टपुनर्भववदव्याप्त्यजातिमत्त्वं ज्ञानाकाणकज्ञानवृत्त्यनुभववदव्याप्त्यजातिमत्त्वं वा लक्षणम्, व्या-
प्यत्वञ्च तत्समानाधिकरणत्वेऽपि तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमत्रेति नानुभवरमादाया-
तिप्रसङ्गः, प्रत्यक्षावमेवानुभवत्वमिति प्राग्भिज्ञानखण्डनोक्तनिष्कृष्टमेतत् तु तादृशज्ञानसमवेतानुमित्यस-
मवेतजानिमग्न्यादिकमेव चक्षुःश्रुति वाच्यम्; तादृशज्ञानेतिरितिस्मरणमात्रादिति भावः । प्राभाकरास्तु
नानुमित्यन्ते ज्ञानमात्रस्य प्रत्यक्षत्वं प्रसाध्योक्तलक्षणस्याव्याप्तिव्याप्तत्वमाहुः । भाट्टास्तु-पार्थक्यमनु-
पपत्त्येनिरूप्य तद्वज्रमज्ञानेऽतिव्याप्तिमुक्तलक्षणस्याचक्षते ।

एतेनेति । चक्षुःश्रुतिरित्यर्थः । विषयान्तरेति । स्वविषयातिरिक्तविषयकजन्यज्ञानाजन्यानु-
भवत्वं जन्यलौकिकसाक्षात्कारित्वमित्यर्थः । 'लिङ्गोपहितलौकिकमानस्वाप्रामाणिकवेनानुमित्यादौ नाति-
प्रयत्नः, विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टप्रत्यक्षं तु स्वविषयविषयकज्ञानेनैव जन्यमिति भावः । अत्र स्वविषयी-
युतयत्किञ्चित्प्रतियोगिकतिरिक्तत्वं विवक्षितम्, स्वविषयीभूतवाच्यप्रतियोगिकतिरिक्तत्वं चेति विकल्प-
प्रयत्नं निराकुरुते सचिकल्पकस्येति । सचिकल्पकविशेषेत्यर्थः । यथाश्रुतमिदं वैशिष्ट्यमवद्व्या-
वृत्तिरितिमतेन । निर्विकल्पकं सचिकल्पकज्ञानतरा प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानं कल्पनीयमिति
भावः । तत्त्वं तद्विदं प्राक् । अधिकः = स्वस्वरूपसुतविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाविषयो व्यप्यच्छेद-

धिज्ञानजन्यत्वात् । स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञानजन्यधीत्वं तत्, नच सप्रतियोगिकार्य-
प्रत्यक्षाभ्यासिः, प्रतियोगिनोऽपि स्वविशिष्टार्थप्रविष्टस्य तत्ताया इव प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षे
विषयत्वोपगमात्, अप्रतियोगित्वेन विशेषणाद्धेति चेन्न; स्वपदेनैव क्षारीकृतत्वात् । कार्य-
व्यक्ताद्यन्तयताया दुरवधारणत्वात्तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचारशस्त्रग्रहणे च कार्यक-
जात्ये पूर्ववत्पतनमिति ।

स्वकालावच्छिन्नार्थबोधत्वं साक्षात्त्वमित्यपि न. स्वार्थाविवेचनात् । कथञ्चानुमा-

रूपो विषयो यस्य, तथात्वात् । तदवधीति । स्वपक्षेद्विवेकोपणतावच्छेदकेत्यर्थः । तथाचेदं तद्व्यावृत्त-
मिथ्याविप्रत्यक्षेऽस्यासिः, स्वविषयोभूतवर्गिकश्चिद्व्यवच्छेदातिरिक्तविशेषणभावच्छेदकप्रकारकजन्यज्ञानव-
न्वत्त्वादिति भावः । विशिष्टप्रत्यक्षमात्रेऽप्यसंख्यलक्षणमिदम् । द्वितीयमाशङ्कते स्वविषयेति । नवे-
त्यादेः 'इहा सप्रतियोगिकार्यप्रत्यक्षाभ्यासिस्तु नैत्यर्थः । विशिष्टप्रत्यक्षान्तरेऽप्यव्याप्यभावस्योपलक्ष-
णमिदम् । स्वविशिष्टार्थप्रविष्टस्य = प्रतियोगिविशिष्टार्थो भेदस्तत्स्वरूपकस्य । अतीतानागतयोरपि प्रति-
योगित्वेन प्रत्यक्षविषयत्वासम्भवमाशङ्क्योपनीतमानाभिप्रायेणाह तत्ताया इति । प्रत्यक्षविशेषस्य
विद्यमानत्वनिषेधो नतु विशेषणस्यापि । अप्रतियोगित्वेनेति । प्रतियोगिभिन्नत्वेनेत्यर्थः । स्वविषया-
नन्तर्गतार्थस्येति शेषः । इदमभ्युपगममाश्रम्य, अभावत्वेनाभावबोधस्य प्रतियोगिविषयकत्वनियतैः,
सामान्याभावबोधस्य सकलप्रतियोगिविषयकत्वात्तदभ्युपगमन्तुनन्यमते नु तत्कारणभूते विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकज्ञानेऽपि न सकलप्रतियोगिविषयकत्वमुपगम्यत इति । स्वपदेनैव = स्वस्वघटिततयैव । क्षारी-
कृतत्वात् = दृषितत्वात् । स्वत्वस्यानुगमे स्वविषयानन्तर्गतार्थाप्रसिद्धेरननुगमस्यैव वक्तव्यत्वादिति न
लक्ष्यमात्रसाधारण्यनिर्वाह इति भावः । कार्यव्यक्ताविति । स्वविषयातिरिक्तविषयकज्ञानाव्यवहितो-
त्तरजातप्रत्यक्षविशेषे इत्यर्थः । अजन्यतायाः = स्वविषयातिरिक्तविषयकज्ञानाजन्यतायाः । दुरवधा-
रणत्वात् । स्वविषयातिरिक्तविषयकज्ञानस्य प्रत्यक्षविशेषनियताव्यवहितप्रावर्तिततया तत्कारणत्व-
सम्भवेन तादृशप्रत्यक्षेऽप्यसिः स्यादिति भावः । नन्वनन्यथासिद्धत्वमपि कारणतावटकमिनि कथमेवम्,
नचात्र तदेव नास्तीति कथं ज्ञेयम्; उक्तप्रत्यक्षविशेषज्ञातीयव्यवच्छिन्नप्रत्यक्षस्य स्वविषयातिरिक्तविषयकज्ञानं
विनैवोत्पत्तिवर्धनेन तस्य प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनावयवकृद्द्वैतन्यथासिद्धेरावयवत्वादित्याशङ्क्याह, तज्जातीये
इति । उक्तप्रत्यक्षविशेषज्ञातीये इत्यर्थः । साजात्येन्द्रियजन्यज्ञानत्वसाक्षात्कारिवादिना । तज्जा-
तीयव्यभिचारशस्त्रग्रहणे = स्वविषयातिरिक्तविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नव्यभिचार एव कारणताप्रसिद्धिदक-
तया शस्त्रं तदग्रहणे, तत्परीत्योक्तप्रत्यक्षविशेषस्य निरुक्तज्ञानाजम्बवोपपादने इति यावत् । कार्यक-
जात्ये पतनं = प्रत्यक्षावसमनियतधर्मान्तरस्य निरूपणप्रसङ्गः, अन्यथा साजात्याग्रहे तज्जातीये व्यभि-
चारप्रदानुपपत्तेरिति भावः । इदमुपलक्षणम्-विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन निर्विकल्पकस्य च तद्विषयकत्वेन
तज्जन्यज्ञानासङ्गहः, अत्यन्तातिरेकनिवेशस्त्वसम्भवप्रसङ्गकः, अन्ततः प्रमेयत्वादिनैव सर्वानतिरेकात् ।
नित्यसर्वविषयकालौकिकप्रत्यक्षासङ्ग इत्येति जातिघटितं लक्षणमवश्यमादर्शनीयमिति ।

स्वकालेति । वस्तुगत्या स्वध्वंसप्रागभावानधिकरणीभूतो यः कालस्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नविशे-
ष्यताकज्ञानत्वं जन्यसंप्रकारकप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः । ज्ञाने स्वविषयत्वस्याग्रामागिकत्वेन वस्तुगम्येति ।
स्थूलकालोपाधेः प्रत्यक्षाविषयत्वानैवत्येन भूतान्तम् । तादृशकालवृत्तित्वेनैवकालस्यानुमित्यादावपि
सम्भवेन विशेष्यतावच्छेदकतया तादृशकालवृत्तित्वनिवेशः । उपनीतस्यानीतादेरपि भानसम्भवेन
विशेष्यतापर्यन्तानुधावनम्, उपनीतं तु विशेषणतयैव भासते, सर्वांशे चोपनीतभावे न मानम् । भवा-

नादिव्यवच्छेदः ? । तत्र व्याप्यादिप्रविष्टकालनियतार्यत्वम्, यत्रापि चन्द्रोदयसमुद्र-
वृद्ध्यादौ स्वकालार्थत्वं तत्रापि व्याप्तिप्रविष्टतैव तादृशत्वस्य प्रयोजिकेति चेन्न, कथम-
प्यस्तु, तथापि स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य सम्भवात् । नच यज्जातीयमेवमेवेति विशेषः ।
साजात्यस्य घैलक्ष्ण्यस्याग्रतः सिद्धौ किमनेन । नच तदपीति घटयते । व्याप्यादिकमन्त-
रेणेति चेन्न, तस्यैव समर्थत्वेन स्वकालकथार्यवर्थात् । यथाच न तदपि तथा घटयते ।

[illegible]

यत्तु कश्चिदाह—“स्वप्रकाशनिषेधात्स्वकालावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वासम्भवाः” इति; तद-
युक्तम्, यस्तुतो यः स्वकालस्तस्य विवक्षितत्वात्, वर्तमानप्रकाशस्तथेति निरुक्तिपर्यव-
सानात्, वर्तमानार्थस्य च सर्वनिर्वचनीयत्वात्, तथा चोक्तम्—“सम्बद्धं वर्तमानञ्च
गृह्यते चक्षुरादिना” । तस्मादस्मदुक्तमेव युक्तम् ।

षोढासन्निकर्षेतराप्रयुक्तधिपयनियमं ज्ञानं तथेति चेन्न; दोषवशजातसाक्षाद्दोषे
तदसम्भवात् । प्रमासाक्षात्कारस्तथेति चेन्न; साक्षात्त्वेन प्रमेतरयोरविशिष्टतया तस्य
साधारणस्यैव निर्वक्तव्यत्वात्, अनिष्टमनुद्धिमते षोढासन्निकर्षस्य प्रत्येकमिलित-
विकल्पानुपपत्तेः ।

करणरुज्ज्ञानस्य तु निरस्तमेव पूर्वम् । स्याद्विप्रभृतिज्ञानाजन्यव्यतिरस्यापि वक्ष्यमाणलक्षणस्य सादृश-
ज्ञानस्य एव पर्यवसानस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति । स्वप्रकाशनिषेधात् = ज्ञाने स्वविषयकत्वस्याभावात्,
अन्यथा ज्ञाने स्वसन्निकर्षजन्यस्य, ‘अयं यद्’ इत्यनुभवापलापस्य चापत्तेरिति भावः । उक्तलक्षणे स्वी-
यत्वेन कालभानं विवक्षास्पदमित्यभिमानः । न निराकरोति यस्तुत इति । सर्वेति निर्वचनीयवादि-
सर्वपरम्, एवञ्च दूषणस्योक्तस्योद्भाषकोऽपि निर्वचनीयवादीति न तेन वर्तमानत्वनिर्वचनभट्टेनैव प्रत्य-
वस्थेयमिति भावः । वर्तमानत्वं स्वध्वंसप्रागभावानधिकरणकालावच्छिन्नत्वं वा कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नवृत्तिनावच्छेदककालावच्छिन्नत्वं वा वर्तते इति प्रतीतिसाक्षिककालविशेषानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगित्वं
येति भावः । अलौकिकसन्निकर्षेण पारम्परिकसम्बन्धान्तरेण च सम्बद्धत्वप्राप्तये वर्तमानमिति ।
चक्षुरादिना गृह्यते = चक्षुराद्यधीनलौकिकप्रत्यक्षविशेष्यताप्रत्ययः । विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानजन्यत्वमते
सुखाद्युत्पत्तिक्षणे सुखादिज्ञानाभावे द्वितीयक्षणे सुखादिप्रकारकप्रत्यक्षमसम्भवि, तृतीयक्षणे तु सुखादेर-
वर्तमानत्वेनैव न तस्यादित्यतो विशेष्यतानिवेशः । प्राक्क्षेपवर्तमानतापरं वर्तमानपदमित्यपि केचित् ।
अलौकिकप्रत्यक्षानभ्युपगन्तुमते ॥ गृह्यत इत्यपि यथाश्रुतमेव सम्यक् ।

षोढेति । इन्द्रियसन्निकर्षेत्यनभिधाय षोढासन्निकर्षेत्यभिधानं तु सन्निकर्षत्वस्य षोढासाधारण-
स्याभावेन विशिष्य सन्निकर्षनिवेशं सूचयितुम् । तथाच संयोगादीतराप्रयोज्यविषयताकत्वसमर्थं, अनु-
मितिशब्दादिविषयता परामर्शपदार्थोपस्थित्यादिप्रयुक्ता, स्मृतिसंस्कारेष्वादिविषयता ॥ संस्कारानु-
भवेष्टसाधनताज्ञानादिप्रयुक्ता । अभावद्वयोपादानं ॥ नित्यप्रत्यक्षसङ्ग्रहाय । सुरभि चन्दनमित्यादेरपि
नासङ्ग्रहः, सामान्यज्ञानप्रत्यासत्त्योर्विशेषणतान्तर्भावान्भ्युपगमात् । नियममित्यन्तं बहुव्रीहिः । तथा =
साक्षात्कारि । तदसम्भवादिति । रजतं साक्षात्करोमीत्यादिप्रतीतिसिद्धाया विपरीतज्ञानीयविषयताया
नालौकिकसन्निकर्षप्रयोज्यत्वसम्भवाः, अन्यथा सौरभं पश्यामीति प्रतीतेरप्यापत्तेः, अपि ॥ दोषप्रयोज्य-
त्वमेवेत्यव्याप्तिरित्यर्थः । यथार्थसाक्षात्कारत्वमेवोक्तलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकमिति न भ्रमानुपग्रहो दोष
इत्याशङ्कते प्रमेति । प्रमेतरयोः = प्रत्यक्षात्मकप्रमाविपरीतज्ञानयोः । निर्वक्तव्यत्वादिति । ननु
भ्रमानभ्युपगमे नेदं दूषणम्, किञ्च संयोगादीतराप्रयोज्यवर्त्तिद्विधिविषयताकत्वं विवक्षितम्; ननु तादृश-
यावद्विषयताकत्वमिति न विपरीतप्रत्यक्षसङ्ग्रहः, एवञ्च ज्ञानसामान्यप्रत्यासत्तिद्वयस्य विशेषणतानन्त-
र्भावपक्षेऽपि सुरभिचन्दनमित्यादेर्नासङ्ग्रहः, योगजधर्माधीनप्रत्यक्षस्याप्यात्मादिनिष्ठविषयतायाः संयो-
गादीतराप्रयोज्यत्वसम्भवेन न तत्राव्याप्तिः, प्रत्यक्षपक्षकानुमित्यादिविषयताया उद्देश्यताल्यायाः संयो-
गादिप्रयोज्यत्वे तु स्वीकार्यं तत्र प्रत्यक्षत्वमपि, पर्वतःसाक्षात्कृतोऽग्निरनुमित इत्यनुभवानुरोधात्साङ्ग्या-
शक्त्यनुरोधात्प्रयोज्यत्वमपि क्षतिविरहात् । यदि तु साङ्ग्याशक्त्यनुरोधात्कृत्यत्वेन पर्वतः साक्षात्कृत

साक्षाद्दीः स्वरूपधीः = स्येन रूपेण वस्तुनो भानमिति चेन्न, अनुमानादिव्याप-
नात् । अनुमानादौ लिङ्गाद्यपेक्षत्वात्तदवच्छिन्नकालसम्बन्धयोधत्वं नत्यध्यक्ष इति चेन्न,

इत्यनुभवस्य च परामर्शमादर्शवोपपादनसम्भवेन पर्वतसाक्षात्काराम्यनुमित्योर्दीगपद्यानुभवस्य च
सूक्ष्मकालविषयकनर्थवोपपन्नत्वेन पर्वतमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तेश्च विधेयताएवविषयताया एव
तद्वत्प्रतीतिविषयता परिकल्प्य पर्वते तदभावेनैव कारणसम्भवेन न पर्वतारोऽनुमितेः प्रत्यक्षत्वमित्यु-
च्यते तदाऽनुभागरूपेणैतद्विषयताया संयोगादिप्रयोज्यताया अप्यनङ्गीकार्यत्वेन नातिव्याप्तिराङ्गी-
त्यस्वरसादाह प्रनिष्ठेति । अनिष्टा भ्रमात्मिका बुद्धिर्पदस्याप्यतिवादिनः तन्मते हावर्थः । भ्रमपदं
अपि कारणप्रकारकमात्रपरं तेन न बुद्धिपदस्य वैयर्थ्यम्, शृणोन्नपन्यायेन वा । इदं परिकृष्टद्विषयभानिवे-
शसत्स्यात्सुपलक्षणम् । प्रमाकरमतेऽभावस्यातिरिक्तस्थानभ्युपगमेन विदोपपत्तायाः, गुणे कारणहीनकारेण
च संयुक्तमभवेतसमवायस्य समयेतसमवायस्य च सन्निकर्षस्यानभ्युपेयत्वेन संयोगः संयुक्तसमवायः
समवायस्येतिप्रिविधिसन्निकर्षस्य प्रकरणसन्निकर्षोक्तरीत्या स्वीकर्तव्यं योडासन्निकर्षस्येतिनिर्वातं
सूक्ष्मलक्षणमनुसर्प्येति द्रष्टव्यम् । प्रत्येकेति । योडासन्निकर्षेतरस्य संयोगस्यसमवायवादिप्रतिषेध-
मपिच्छिमप्रतियोगिताक्रमेण वा, संयोगत्वादितत्त्वर्थावच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमेण वा, संयोगा-
दितत्त्वसमुदायत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमेण वा विवक्षितः, आद्ये संयोगादीतरसमवायादिप्रयुक्तविषय-
ताकक्षादादिप्रयोज्यत्वात्, द्वितीये तु तत्त्वमेतदसमुदायाधिकरणं बलिक्रिष्टा, यावद्वा, परामर्शपदार्थो-
पस्थित्यादिकं परिगणितं वा, आद्ये परामर्शाद्यप्रयोज्यविषयताकक्षादाद्विषयतावच्छिन्नत्वात्, द्वितीये स्वसर्वज्ञ-
महत्त्वम्, विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षं प्रति ब्राह्मण्याप्यवधानाश्रयस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमते तथा-
स्यासिद्धिः । अनप्य न तृतीयोऽपि, योडासन्निकर्षेतरत्वान्वेशवैयर्थ्यात् । क्रिष्टाश्रयि परामर्शोपस्थित्यादि-
प्रत्येकाप्रयोज्यत्वं वा समुदायाप्रयोज्यत्वं वा परामर्शादिनिर्वाततत्त्वप्रयोज्यत्वाभावात्कृतो वा, आद्ये कथि-
तानिष्ठासिद्धिः, द्वितीयेऽपि न कक्षा अपि विषयतायाः समुदायप्रयोज्यत्वमित्यवच्छिन्नत्वात्, तृतीयेऽसर्वज्ञ-
महत्त्वम्, परामर्शोदे साक्षाद्दिग्दृष्टिभूतिकृत्तयाप्यवादिप्रतिषेधत्वेनोक्तमाभावात्तन्मन्यात् । एतेन
योडासन्निकर्षेतरत्वप्रत्यक्षत्वसामान्याभावविवक्षा पराकृता, योडासन्निकर्षेतरस्य यावत्वेनाविवक्षणे तत्त्व-
सामान्याभावात्स्यातिप्रसक्तत्वात्, तथा विवक्षणे दृष्टदोषावकाशात् । तृतीये तु घटो घटपदोभयं वैति-
मर्शनिष्ठासन्निकर्षप्रतिषेधार्थावच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमेणैकदेशे स्वीकार्यत्वेन संयोगादिसमुदायावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक्रमेण प्रत्येकं संयोगादौ सद्भावेनासम्भवापत्तेः, नहि समुदायप्रयोज्या कचिद्विषयता येन
यस्य सम्भवः स्यादिति भावः ।

साक्षाद्दीर्घं लक्ष्यतावच्छेदकम् । स्वरूपधर्मित्यस्य निवर्णं स्वेनेति । स्वविशेषप्रतामनाधि-
करणप्रकारानुभवावगमिवर्थः । व्यापनादिति । साक्षात्कारिभ्रमे विरोधवृत्तेरपि पुरोवर्तिवादेः प्रका-
शतया तत्रत्यशान्तिर्नोद्भासति स्वरूपधीत्वमन्वयानिर्वक्तुमात्राद्वत्ते अनुमानादादिति । अथ लिङ्गादिका-
त्यन्तवारुप्रविषयकानुभवत्वं न लक्षणम्, प्रत्यक्षविषयस्यापि कचिद्विज्ञादित्वेन लिङ्गादिकात्वावच्छिन्न-
विषयकत्वस्यैव प्रत्यक्षे सत्त्वात्, स्वकाणीभूतत्वे तु लिङ्गादौ न विवक्षाक्रमम्, लिङ्गत्वादिना कारणता-
विवक्षणे प्रत्यक्षनिर्वाततत्त्वकारणत्वात्साक्षात्सम्भवप्रसङ्गात्, तद्विवक्षणे तु प्रत्यक्षकारणस्य तदी-
यविषयस्यापि कचिद्विज्ञादित्वेनोक्तत्वात्, अपि तु स्वकाणीभूतकारणकालानवच्छिन्नविषयकानुभवस्य
मेव, वस्तुतः स्वकाणीभूतं यत्तदीयत्वावच्छिन्नकालनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतानवच्छिन्नविषयताकानु-
भवत्वमिति यावत् । चक्षुरादेरज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वेन तदीयत्वेन न कालावगाहित्वं प्रत्यक्षे । ईश्वर-

व्यभिचारात्, यत्र लिङ्गादि भाव्यादिवोधकं तत्र तत्कालताव्यभिचारात् । एतेन—यदि न लिङ्गकालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमानं तदा कूटव्याप्यानुमितस्य व्यापकस्य दैव-
वशास्तस्यव्याप्यव्यक्त्यन्तरवतः प्राप्तेरव्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकप्राप्त्या तावत्पक्षे

ज्ञानस्य प्रत्यक्षावे ॥ न मानमित्युक्तं प्राक् स्वकर्णीभूतं यच्चदीयत्वावच्छिन्नमन्यनिष्ठाधारतानिरूपिता-
धेयतावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विषयताको योयस्तत्रज्ञेदकूटवदनुभवमिति वा वक्तव्यम् । अनुमितिशास्त्रादौ
तु लिङ्गपदादिज्ञानस्य कारणत्वे तद्विज्ञेयगीभूतस्य तद्व्यापारकस्य च लिङ्गपदादेः कारणत्वेन तत्काला-
वच्छिन्नत्वेनैव साध्यादिविषयकत्वमित्यभिमानः । व्यभिचारादिति । लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकभाव-
यद्वृत्तित्वरूपातिरिक्त्यतिरिक्त्यर्थः । उक्ताभिमानं निराकुर्वन्तिव्याप्तौ हेतुमाचष्टे यत्रेति । तत्कालताव्यभि-
चारात् = लिङ्गादिकालीनत्वस्य लिङ्गादायै माननियमस्य व्यभिचारात् । अनुमितौ धूमकालीनत्वस्य हुत-
भुजि भानानुरोधेन, धूमालोकादिनापालिङ्गकैकारानुमिती नचलिङ्गकपरामर्शस्य प्रत्येकं, व्यभिचा-
रणायाव्यवहितोत्तरत्रनिवेशनेनेकार्यकारणभावकल्पनाया विरहप्रयुक्तलाघवानुरोधेन चानुमितौ
लिङ्गस्वोद्देश्यतावच्छेदकनया भागोपगमे लिङ्गलिङ्गिनोः समानकालिकत्वस्थले लिङ्गकालावच्छिन्नत्वस्य
लिङ्गिनि भातसम्भवेऽपि विद्यमानतत्त्वज्ञानादिना भाविद्वेदकैकल्याणानुमितौ तदसम्भवेनातिव्याप्तिरुक्त-
लक्षणस्य, एवं भाव्यादिविषयकज्ञानादावपीति भावः । एतेन = उक्तद्वितीयव्यभिचारेण । व्यापकप्रति-
भासोऽनुमानं = व्यापकविषयकत्वमनुमितित्वव्यापकम् । कूटव्याप्यानुमितस्य = वस्तुतोऽव्याप्यमपक्ष-
धये वा व्याप्यत्वपक्षधर्मताव्यामवगाहमानपरामर्शविषयस्य व्यापकस्य प्राप्तेरनुमितौ तादृशपरामर्श-
धीनानुमिताविति यावत्, प्रमासत्वं प्रमाविशेषान्तर्भावानिर्वाहमापद्येत्यन्वयः । यद्युक्तानुमितेः साधये
लिङ्गकालिकत्वविषयकत्वं शोक्रियेत तदोद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नं विधेये भासत इति नियमेन काल-
घटितव्याप्यग्रहदशायां तस्या बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिर्मानित्याकाराया एव वक्तव्यत्वेन धूमवत्वा-
द्यंशे भ्रमत्वं शक्यते वक्तुमिति न तस्याः प्रमान्तर्भावनिर्वाहप्रयासापेक्षा, तथाऽस्वीकारे तु पर्वतो बहि-
र्मानित्याकृतिं विभ्रती सा वस्तुतो बहिर्माद्विशेष्यकत्वेन कृतप्रमास्वेवान्तर्भावार्हा स्यात्, किन्तु व्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकपक्षानुयोगिकसम्बन्धावगाहिनश्चयजन्यतायाः प्रमानुमितौ नियतत्वेनान्यथा प्रमावे
गुणप्रयोज्यताया बोधाभावप्रयोज्यताया वाऽसम्भवेन भ्रमजन्यतया तादृशनिष्प्रमाजन्यतायाः प्रकृतानुमाया
अनुमितौ प्रमायां नान्तर्भावः शक्यः, प्रत्यक्षादौ तु स न शङ्कयोऽपीति तस्या अतिरिक्तप्रमात्वोपगमोऽ-
पसिद्धान्तापादक आपदेदिति लिङ्गकालिकलिङ्गिभानस्य, कालघटितव्याप्यग्रहदशायां तदुपपादकस्य
लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानस्य बोधगम आवश्यक इति भावः । अधिकं तु तत्त्वानुभवत्वखण्डनशेषे प्रागभ्य-
धापि । ननु सामान्यतो व्याप्यवच्छिन्नाश्रयकालवृत्तिव्यापकविषयकत्वस्यानुमितिसामान्य उपगमेऽपि
तादृशभ्रमात्मकपरामर्शजन्यानुमितेरश्रियाप्यवान् पर्वतोऽग्निमानित्याकाराया वस्तुतोऽग्निव्याप्याभाव-
द्विशेष्यिकाया भ्रमत्वोपपादनसम्भवादनुमितौ विशिष्य लिङ्गमानोपगमे किं बीजमित्यत आह दैववशा-
दिति । सामग्रीवशादित्यर्थः । सत्यव्याप्येति । अग्निनिरूपितव्याप्तिसमत्वेन प्रमितालोकादीत्यर्थः ।
व्यत्यन्तरवतः = व्यत्यन्तरसमानाधिकरणस्य । तथाचाग्निव्याप्यवद्विशेष्यकत्वोक्तोक्तानुमितेर्भ्रमत्वोपपाद-
नासम्भव इति भावः । नन्वनुमितौ परामर्शविषयोभूतव्याप्तिर्भागोपगमे परामर्शविषयोभूतधूमनिष्ठव्याप्ते-
रालोकाद्यवृत्तितया तद्वगाद्युक्तानुमितेर्भ्रमत्वसम्भवः, तद्विषयोभूतव्याप्तिमतस्तत्राभावादिप्राज्ञातस्ता-
दृशानुमितेः परामर्शविषयोभूतव्याप्तिविशिष्टविषयकत्वेऽपि यथार्थत्वमेव, हेतुतावच्छेदकविशेष्यटितायाः
स्वव्यापकसामानाधिकरणरूपव्याप्तेर्भ्रमनिष्ठाया अलोकाद्यवृत्तित्वेऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेर्-

च स्वपदकुत्तिनिक्षिप्तत्वात् । व्याप्याद्युपहितत्वानां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः सा धीः साक्षाद्भिरिति चेन्न; व्याप्यादिप्रत्यक्षाव्यापनात्, असिद्धत्वाच्च; पूर्वतोऽप्रतिमानित्येव प्रतिज्ञानात् शब्देन च स्यात्प्रतिपादनात् साध्यादिमित्येव प्रत्यक्षत्वात्पादनात् ।

अथाव्यवहितधीत्वं साक्षाद्भीत्वमिति चेन्न; व्यवधानविकल्पापनुपपत्तेः । यदि द्रव्यविशेषान्तराद्यस्थितिर्व्यवधिस्तदानामप्रत्यक्षविभुधियां साक्षात्त्वापत्तिः । अथ व्याप-

प्रत्यक्षं । एवं च स्वस्वोदेरननुगतत्वेन यत्किञ्चिदमीपादने तदनवच्छिन्नत्वमनुमित्यादावाशयातिप्रसङ्गः । शब्दानुमानोपमानजस्यादिलक्षणखण्डने वक्ष्यमाणदूषणतण्मासंख्यं, शायमानलिङ्गादेः करणतायां प्रादु-
निरस्तत्वेन प्रतियोग्यप्रसिद्धाऽममभवश्चेति भावः । स्वत्वं करणत्वं नहिष्कृत्यं शङ्कते व्याप्याद्युप-
हितत्वानां व्यतिरेकस्येति । व्याप्तिविषयकत्वसादृश्यविषयकत्वपदविषयकत्वप्रतियोगिकत्वाभावात्
मित्यर्थः । सर्वस्यापि क्वचित्लिङ्गत्वेन लिङ्गविषयकत्वाभावात्निवेशोऽसम्भवात्पादक इत्यतः स्यासीति ।
लिङ्गोपधानमते चानुमितौ लिङ्गस्य व्याप्यत्वेनैव भानमिति नातिव्याप्तिः । समुच्चय इति । व्याप्त्य-
वृत्तिर्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्थानिप्रसक्तत्वेन व्याप्तिविषयकत्वादिसंयत्तानुगतानतिप्रसक्तधर्मा-
भावेन समुच्चयनिवेश आवश्यक इति भावः । सा धीः = अनुमृतिः । व्याप्यादेः साध्यादिभेदभित्तमूति-
कत्वेन भेदकृतस्यैव निवेद्यतयाऽसर्वज्ञाज्ञेयत्वसत्त्वे एवाह व्याप्यादीति । तच्च प्रत्यक्षव्याप्याद्युपविषयता-
विशेषस्यैव प्रतियोगितया निवेद्यतया नैयमव्याप्तिरिति वाच्यम्; साध्यादी सादृशविषयताविशेषस्यै-
व हिमनुमिनोमीत्यादिप्रतीतिसाक्षिकस्याभ्युपगमेऽपि व्याप्तिसादृश्यादौ तस्याप्रामाणिकत्वात्, प्रत्यक्षत्व-
निरूपणं विना तदाश्रयव्यावृत्तत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेति भावः । अनुमित्यादौ धर्मव्याप्यादिविषय-
कत्वे प्रमाणाभावेन तत्रातिव्याप्तिमाह असिद्धत्वाच्चेति । अनुमित्यादौ व्याप्यादिविषयकत्वेत्ये-
त्यादिः । प्रतिज्ञानादिति । यादृशादाब्दबोधजनयित्री प्रणिज्ञा सादृश्येवानुमितिः, प्रणिज्ञा पुनर्विप्रतिपत्ते-
नुसारेणेति विप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकधर्मप्रकारेणैव परार्थानुमितिस्तथैव प्रवादः, अतएव प्रकृतन्याया-
वयवावे सति प्रकृतानुमित्यन्यूनातिरिक्तविषयकशाब्दबोधजनकत्वाच्चेति प्रतिज्ञालक्षणमात्मनन्ति तार्कि-
का इति भावः । शब्देनेति । घटादिशब्देनेत्यर्थः । तेन शब्दशब्देन स्वप्रतिपादनेऽपि न क्षतिः । स्वप-
रतातिरिक्तस्थले इति शेषः । नहि घटादिपदस्य घटत्वादाविव स्वस्मिन्नपि शक्तिरिति भावः । पञ्चम्य-
न्तद्वयमसिद्धत्वे हेतुतामापद्य प्रत्यक्षत्वात्पादने हेतुः । शक्तिप्रहरणोपमानफलत्वमते सादृश्यज्ञानस्य
सादृश्यविषयकबुद्ध्यजनकत्वादित्यपि वक्तव्यम् । साध्यादिमित्येवेति । अनुमितिशाब्दादेरित्यर्थः ।
चकार तस्याव्याप्तिरनुमाद्यंकाः, प्रत्यक्षत्वात्पादनाच्चेत्यन्वयः । अनुमतिस्तु शायमानलिङ्गस्याकरणत्वेऽपि
लिङ्गोपहितव्यतिर्भागेपगमे न काचित्क्षतिः, पूर्वव्याप्यत्वेनोपस्थितस्य तेनरूपेणाप्यनुमितिर्विषयतोपपत्तेः,
लापवशात्प्रपञ्चे प्रागुक्तमेव, उद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्य विषये भानं त्वसति बाधके । एवं शब्द-
सादृश्ययोरेपि प्रागुपस्थितत्वेन शाब्दादौ भानसम्भव एव, तदभावाच्च शपथैकनिर्णये एव, 'पदन्तरप्रति-
पादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयैव प्रतिभासमान एकरूपताप्रतीति स्यात्पत्तीति' काश्यपीमासिना स्व-
रूपमिति सूत्रनिष्फलत्वप्रतिपादिकायां व्याकरणमीमांसिनश्च सम्मतापाः सरेणेरनुसारेण पुनरावश्यकं एव
शाब्दे शब्दभानम्, घटशब्दे शाब्दव्यामीत्यनुप्यवसायाभावात्स्य दृष्ट्या संसर्गमुद्रया वा भासमानोमे
एवं शाब्दव्याभ्युपगमेन समर्थनसम्भवादिति, एवमोक्त्याप्तिरेव दूषणं सारमिति ।

अव्यवहितधीत्वं यदीन्द्रियसन्निकृष्टविषयकधीत्वादिकं तदा प्राहिरस्तम्, अन्यारसामपि तु
निराकर्तुं पुनराव्यापयति अथाव्यवहितेति । द्रव्येत्यादि । कुड्यादेर्मप्यावस्थितित्यर्थः । एषादि-

अथ ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित्साक्षात्त्वम्, तत्रानुभवत्वेन परापरभावाद्युपपत्तिः, स्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादिति केचित्, तत्र, स्मृतेस्तथात्वानभ्युपगमात्, स्वप्नस्य ताव-

नाशङ्कनीयम् । शाब्दस्मृत्योर्निर्विकल्पकताया अपि प्रागुपदर्शितत्वेन शाब्दत्वस्मृतिवयोस्तादृशविषयितान्याप्यतावच्छेदकत्वाभावेनातिव्यसेत्र । सामान्याभाववदितत्वेनोपवर्णिततद्विरासविषयत्वाच्च ।

भेदः = विशेषः । कश्चित् = साक्षात्करोमीतिधीसिद्धः । अनुभवत्वेनेति । अनुभवत्वं स्मृति-
व्यावृत्ताऽनुमित्यादिसाधारणी जातिरित्यभिमानः । वस्तुतस्तु साक्षात्त्वमेव तद्विलुक्तमनुभवत्वखण्डने
प्राक् । परेति । तज्जातिसमानाधिकरणतदभावसमानाधिकरणजातेस्तज्जातिव्यापकत्वमिति नियमः,
पृथिवीवज्ज्वल्यवादी तथादर्शनादित्यभिमानः । वस्तुनस्तु परिभाषामात्रमिदम्, कश्चिदर्शनस्य प्रयोजकत्वे
अगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गात् । ननु साक्षात्त्वतदभावसमानाधिकरणस्यानुभवत्वस्य साक्षात्त्वव्यापकत्वमेव
व्यभिचारविरहादिति कं सङ्कस्तत्राह स्मृतेरिति । स्वाप्नादिवोधस्य साक्षात्करोमीतिप्रतीतिबलात्सा-
क्षात्कारिवचनोऽपि नानुभवत्वम्, तत्प्रयोजकभङ्गसन्निकर्षव्याप्तिप्रदायभावात्, अपि तु स्मृतिस्वमेव
पारिषेध्यास्तत्कारजस्य तत्त्वैत्यभिमानः । केचिदिति । मीमांसकैर्देहिना इत्यर्थः । भट्टैरन्यथाप्या-
त्यभ्युपगमात्तेषां मते साक्षात्करोमीतिबुद्धेः साक्षात्त्वोरोपेणैवोपपादनसम्भवात्, स्वाप्नादिवोधस्यापि
स्मर्यमाणादौ स्मर्यमाणाद्यन्तरस्पारोपात्मकनोपगमाच्च, आरोपस्य मानसादिवं पुनरलौकिकसन्निकर्षम
सन्निकृष्टस्यापि दोषबलाद्ज्ञानं बोधेत्योपपादनीयमित्यन्यत् । एवमेव तार्किकमतेऽपि । प्रभाकरमते तु
स्मृतीनामेवागृहीतासंसर्गाणां स्वाप्नादिवोधवोपगमेऽपि न मेयांशे साक्षात्कारित्वोपगमः, साक्षात्करो-
मीतिप्रतीतिः साक्षात्वासंसर्गामहेणैवोपपादनसम्भवात्, मानुमानांशे तु तेन ज्ञानमात्रस्य साक्षात्कारिवो-
पगमेन तदंशे स्मृतीनामपि तथात्वेऽपि न तद्वन्न विवक्षितम्, तथासत्यविप्रतिपक्षस्मरणभावेऽपि त्रय-
वेष्ट्वनुभववच्यविचारस्य साक्षात्त्वे शङ्कोपदर्शनोपेनोत्तरग्रन्थे स्वाप्नादिवोधानां स्मृतिरित्यतिराकरणा-
सङ्कतेर्दुर्वारतापत्तेः, नवा प्रभाकरमतेऽनुभवात् जातिरिति स्मृत्यन्यज्ञानत्वम्, जातेः संस्थानव्यवहृत्य-
नियमाभ्युपगमेन गुणैस्तदसम्भवात्, इत्यमेव च न तन्मते साक्षात्त्वमपि जातिः, आसिक्त्वाच्च । अत्र
एव न साक्षात्त्वाभावसमानाधिकरणमप्यनुभवत्वम्, अनुमित्यादेरपि मितिमात्रेणैव साक्षात्त्वात्, परम-
तानुसारेण साङ्ख्यप्रदर्शने तु न मानुमानांशे साक्षात्कारित्वविवक्षासम्भावनापि, न वा मेयांशेऽपि स्मृतेः
कस्याश्चित्परिहर्तेन साक्षात्कारित्वमिति मतमिदमेकदेशेन एव प्रभाकरस्य कस्यचिद्व्यतिरिक्तमितीक्ष्ण-
त्वम् । यदि तु केचिदित्यस्य सामान्यतः प्रभाकरपरतानुमाय 'स्मृतेः साक्षात्कारित्वं किं मितिमा-
त्रं विवक्षितमुत मेयांशे, नाद्यः, स्वप्रकाशवादे निरवज्ञानस्वाभूतस्य साधेयत्वेन मीमांसप्रोक्तादुप-
यतयैव संसारावविषयस्योपपत्तेर्न मितिमात्रस्य मानुविषयकत्वं स्वविषयकत्वं वा, अथवाऽयं पर १५ पा-
दितरेपरलक्षणीयतापत्तेः । न द्वितीयः, तथाहि-मेयांशे साक्षात्त्वं किं तत्तोल्लेखिनो नो मनोनामथ आत्मि-
पदाभिप्रेतानाम्, नाद्यः, मानाभावात्, तत्र स्मरामीयेवानुभवान् । द्वितीयं तु निराधेये स्मृतेस्तथा-
त्वानभ्युपगमादिति । व्यधिकरणप्रकारकेऽभावादिभ्याः स्मृतेर्मौलौ साक्षात्त्वस्याभ्युपगमासम्भवा-
दित्यर्थ इत्येवं ग्रन्थार्थ उपपद्यते तदा न विवक्ष्यते । स्वप्नस्येति । सम्प्रतिपक्षस्मृतेः परोक्षतया
आनुमविक्रयेन स्वाप्नबोधस्य साक्षात्कारित्वेन प्रतीतस्य तद्विद्वत्स्मृतिरित्याभ्युपगमो मोक्ष इति तस्या-
नुभवपरमेवेति साक्षात्कारित्वव्यापकवस्थानुभवात् सम्भव इति न साङ्ख्यमिति यावः । ननुमीक्षि-
सन्निकर्षस्याप्राप्तागिक्त्वादानुभवकारणान्तरस्य चात्रानुपलब्धमात्राकारणत्वेन स्मृतिः तावदावयवम्,
साक्षात्कारित्वं पुनरनुभवत्वम् । यथैवमनुभवार्थाप्यनुभववशादानुभवत्वमवधारयति तस्य स्मरणं

स्मृतित्वासिद्धेः, सिद्धौ वा तत्र साक्षात्कारोपोपगमात् । भावनावलजस्य च क्वचिदा-
 लोकादिधर्मिकप्रियाद्याध्रयधर्मोपपत्तं शुकिरजतभ्रमवत्, निर्मीलितनयनादेक्ष स्वप्नवदेव
 गतिरवगन्तव्येति । इदं तु स्यात्, परमाण्वादिवुद्धावनुपपत्त्यस्यमानायां परमाणुप्रती-
 त्तरेऽपि साक्षात्त्वमनुभूयत इत्यत्र न नः सम्प्रतिपत्तिः, अन्यथा लिङ्गवुद्धितक्षणया प्रत्या-
 विम्बुदमेवेति वाच्यम् ; अत्रानुभवकारणानिरूपणेनानुभवत्वासंसर्गामहेतुं तादृशानुभवस्पोषण-
 वात् । नचैवं साक्षात्करोमोरनुभवस्यापीत्यमेवोपपादनमस्तिचि न प्रकृतसङ्कर इति वाच्यम् ; मिति-
 मात्रतोऽसत्सिद्धिर्भगवतापि साक्षात्कारित्वस्य कृतत्वेन मेयांशेऽपि कचित्तत्त्वत्वेन बाधकानामादित्या-
 मङ्गलं सिद्धौ चेति । साक्षात्कारोपेति । साक्षात्वासंसर्गामहेति तु नोक्तम्, जामत्पपि 'स्वप्ने
 पर्यायमसं साक्षात्कारं'मिति मितेरुपपत्त्यासंसर्गामहेण तदुपपत्त्यनुपपत्तेः । एषान्धभूयमित्यपि बाध-
 प्रकालिकोऽनुभवोऽनुभवत्वं स्वप्नमताधानयत्वेणैवपि सूचितम् । अक्यातेः प्राङ्निरस्तरेव साक्षा-
 त्कारोपेनोपपत्तौ यस्तुनः साक्षात्कारित्वस्य स्मृतौ मेयांशे कल्पना न प्रामाणिकी, अन्यत्र स्मृतौ तथा-
 श्रोताय, पात्रच्छक्यं च दृष्टयानुरोधेभ्यस्तदिति भावः । अन्त्युपपत्त्यादेन चेदम्, लौकिकविषयतायां
 शोपाणां निषामकत्वेन तद्वत्त्वादेव स्वप्नानुभवस्य साक्षात्कारात्मन एवोपपत्त्येवं शक्यत्वादिति । सर्व-
 ज्ञानादिकमतेनैव, तदलक्षणस्य लम्पतेनैवोपपादनीयत्वात्, अन्वनिर्वचनीयत्वोपपत्तिवादिमतेनैव ध्येयम् ।
 बलजस्येति । मिषादिज्ञानस्येति शेषः । आलोकादिविशेषकः प्रियादिवृत्तिधर्मप्रकारकः साक्षात्कारा-
 नुभवात्मक आरोपस्तत्वं ननु स्मृतौ साक्षात्कारोपः, विशेष्यसत्सिद्धिर्त्वेनैव प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वा-
 दालोकादिना नयनादिसन्निकर्षस्यानुभवकसाक्षात्त्वयोः प्रयोजकस्य सत्त्वादिति भावः । निर्मीलितेयादि
 बहुव्रीहिणा पुरुषपरम् । भावनावलजस्योपपत्त्युपपत्तेः । स्वप्नेति । अक्षसन्निकर्षस्याभावेन स्मृतौ
 साक्षात्कारोपो वा दोषयत्साक्षात्काराकारस्यैवोपपत्तिर्वेति भावः । गतिः = स्मृतित्वसाक्षात्त्वानुपपत्तिः ।
 परोक्षदोषं निराकृत्य स्वयं दूषयति इदन्विधिति । परमाण्वादीत्यादिना ग्राह्यमिन्द्रियसत्सिद्धम्, पर-
 माणुपपत्त्यासत्सिद्धपरम्, तच्चैन्द्रियकं वागमैन्द्रियकं वा, सन्निकर्षो लौकिकः । अनुपपत्त्यस्यमानाया-
 मिति । अध्ययसितव्यमित्यदुक्तप्रयोगविषयस्य धानोरिदं रूपम्, न तु पोऽन्तर्कर्मणीनि प्रसिद्धस्य,
 तथा सति 'अनुपपत्तीयमानाया'मिति 'अध्यवसायम्'मिति च स्थान् । परमाणुप्रतीत्यंशे = परमाणु-
 विषयकत्वावच्छेदेन । 'अयं घटः परमाणुभिराकृत' इत्यादिवुद्धेरनुभवसत्तायेन यदविषयकत्वावच्छेदेन
 तादृशतुदः साक्षात्वावगमहेनेपि परमाणुविषयकत्वावच्छेदेन परोक्षत्वमेवावगम्यते इत्यनुभवानुरोधेना-
 यिकत्वात्परोक्षत्वस्य जानित्वे तत्र सादृश्याच्च न साक्षात्वं जातिरिति भावः । ननु तादृशवुद्धौपनी-
 तस्यैव परमाणोर्भावेनालौकिकसन्निकर्षसत्त्वेन तद्विषयकत्वावच्छेदेनापि प्रत्यक्षत्वमेव, उभयविषयसन्नि-
 कर्षेयं सप्रयोजकत्वात्, नचैवं परमाणुं साक्षात्करोमीत्यप्यनुमूयेवेति वाच्यम् ; तादृशानुभवे भास-
 मानाया लौकिकविषयितायाः परमाणवान्नहीकारान्, नचैवं साक्षात्करोमीत्यनुभवस्य प्रत्यक्षत्वजाता-
 वनाभावेन विशेषज्ञानजन्यभावच्छेदकतायास्तादृशविषयिताविशेषे एव वक्तुं शक्यत्वेन प्रत्यक्षत्वजाते-
 रसिद्धिः, सर्वतोऽपनीतभावे तु न मागमिति विशेषज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य तत्साधारणस्यैव कल्प-
 नीयतया प्रत्यक्षत्वजातिः सेत्तवतीति नानङ्कनीयम्, यथा च तादृशजन्यतावच्छेदकस्यानुमित्यादिसाधा-
 रण्यभावेऽपि न काचित्कालित्योक्तमनुभवस्य जातित्वसङ्गने पुरेति वाच्यम् ; छावनात्तादृशजन्यता-
 वच्छेदकतया प्रत्यक्षत्वजातिसिद्धिरित्यवगम्यते अन्यथेति । उपनयसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वे
 इत्यर्थः । वस्तुतस्तु कृतस्य तादृशविषयिताविशेषे एव प्रत्यक्षमात्रानुगतत्वं कल्पयितुमुचितम्, नचा-

सत्या बहिरपि मानसप्रत्यक्ष एव, न लैङ्गिक इति परेण सुवचत्वात् । एव प्रत्यभिज्ञायाम्

शिक्ष्यमपि जन्यतावच्छेदकता विरुणद्धि । किञ्च कल्प्यमानाया अपि जातेरनुगतत्वं न शक्यसमर्थनम्, व्यक्त्यन्तरसङ्गतायास्तस्या अभिनवन्यक्त्यन्तरे सङ्ख्ययोगात्, विभुत्वस्य द्रव्यधर्मत्वात्, न च तदुत्पत्ते प्रागपि कालिकेन तद्देशे तस्या वर्तमानतयोपक्रमारस्य तद्योगा यदाहु 'जात' सम्बद्धश्चेत्येक काल इतीति वाच्यम्, इदानीमत्र घट इत्यादिप्रतीतिर्हि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतामवगाहते घटादौ घट संयुक्तादिदेशावच्छेदेनैव, न तु घटासंयुक्तादिदेशावच्छेदेन, नहि कस्याचि सुस्थामनो मतिरुदेति घटानधिकरणेऽपि भूतले तादृशी, एवञ्च कालस्य विभुत्वेऽपि, उपाधिरूपस्यापि च तस्य सर्वा तुल्यमत्वेऽपि घटानधिकरणदेशावच्छेदेन तस्य घटाधिकरणत्वाभावव्यवस्थितौ न घटत्वाधिकरणतापि तदवच्छेदेनैति पूर्वं घटानधिकरणे देसौ उत्पत्ते घटे कथं घटत्वस्याभिसम्बन्ध । एतेन देशिकविशेषणतया सर्वदेशमन्वद्भूतत्वं जातेर्वापि कल्पमित्यप्यपाकृतम् तत्राप्यवच्छेदकविशेषस्यापेक्षणीयत्वात् । तस्मात्तुगीत सौ गतै — "न याति न च तत्रास्तीत्येवोपपन्नं नचाशयत् । अहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्तति" इति एतच्च न केवलं जातावपि त्वनुगतधर्ममात्रे द्रष्टव्यम् । न चानुगतमतिबलादेव तस्तिद्धि, विपयस्य दुर्नि रूपत्वे तस्या प्रमात्वस्यापि दवसनीयत्वात् । प्रकृते च साक्षात्करोमीति प्रतीतिप्रपञ्चिताविशेषे एव मान तदाऽप्युपगतत्वेन जातौ मानुगतमतेर्मानताशङ्कापीत्यधिक द्रष्टव्यम् । वेदान्तिना तु जातिमात्रस्य प्रमा रूपत्वं वा, भविचारूपत्वं वा, भविद्याकार्यान्तर्गतत्वं चेति मतत्रयमित्याद्ये प्रादिनवेदितमहासिद्धिरेव तस्तिद्धि, द्वितीययोश्चानिर्वाच्यमिष्टमेवेति न काचिदस्ति । लिङ्गुद्धीति । व्याप्यवरूपतिष्ठत्वं विशिष्टविषयकबुद्धीत्यर्थः । एवञ्चैतादृशबुद्ध्या साध्यस्यापि विषयीकरणानुपनीतस्य तस्य धर्मिप्रत्यक्षे मानसम्भव, 'यो यत्र विशिष्य पूर्वमवगत स तत्र संस्कारवशाप्रत्यक्षे भासते' इति नियमस्य प्रामाणिक इति भावः । बहिरिति । पक्षधर्मतावच्छेदकसाध्यप्रसिद्धेरनुमानानङ्गत्वेन सामान्यप्रत्यासत्तेर प्रामाणिकत्वेन च प्रागज्ञातपदवर्गीयादिवच्छिन्नत्वेस्तादृशप्रत्यक्षसत्तिविभुरनया कथं मानसप्रत्यक्षविषयताऽऽशङ्कयेतापीति तु मा शङ्किता, कैवल्यव्यतिरिक्तकरणे "व्यतिरेकस्यासिद्धिर्वाचीना च धीर्नानुमितित्वेनाननुभवान्, कृतकारणाभावात्, सामग्रीभेदकल्पनायाश्चानुभवंकाधोनित्यात्, किञ्च विज्ञानीया, तत्कारणमपि च प्रमाणान्तरमर्यापत्तिरेवे"त्याद्यभिधानेस्तादृशकेशिरोमण्यादिभिरप्यप्रसिद्धताप्यकस्यलेऽ र्यापत्तेरेवाङ्गीकारात्, किं पुनरङ्ग धर्मप्रज्ञानीमासर्क । अप्रसिद्धत्वञ्च भावस्य वाऽभावस्य वेत्यन्यत् । प्रसिद्धसाध्यकानुमितिमात्रोच्छेदेऽपि तार्किकैरिष्टापत्ते कर्तुमशक्यत्वाच्चेति भावः । मानसेति । धर्मिणा बहिरिन्द्रियसन्निकृष्टतास्थले यद्यपि साध्यस्य आक्षुप्तत्वादिकं वस्तु शक्यते, तथापि परमाण्वादिपक्षक स्थलाभिप्रायेणेत्यभिधानमनुमितिमात्रोच्छेदस्य मानसत्वसर्वव्योपनायकत्वान्न यत्तावत्तदेवताभावमूष नाय । यद्यपि बहिरिन्द्रियजन्यत्वानेऽप्युपनीतमानम्, तथापि विशेषणार्थैव बहिरिन्द्रियाणां व्याप्योष सुखविशेषव्यक्तज्ञानजनकत्वनिर्णयमात्र, यत्र तत्रोपनायकज्ञानस्य विशेषणाननिर्णय कारणतासम्भव इति मानसरस्य तद्ग्राह्यत्वेऽपि न हति । मानसे तु स्वातन्त्र्यमेव तत्रोपनीतस्य विनाप्यनयापि भावेन विशेषणज्ञानविधया कारणतया विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिर्णयतयाऽनिर्वाहादिनि भावः । इदं स्वच्छेदम् — उपनयज्ञानजन्यतावच्छेदको यदि जानिनिर्णय प्रत्यक्षतातिरिक्तमज्ञा आक्षुप्तत्वादिकं तस्यांशिकत्वसाङ्ग्ये घटजानिनिर्णयस्य हेतु मा भूतामिति तत्परिच्छेद प्रत्यक्षत्वं उप्योपनायकज्ञानजन्य तावच्छेदकता स्वीकार्या, परन्तु परेऽप्यथादिज्ञ साङ्ग्यानिर्णये तस्याप्युपनायक इति त्यक्त्य नद्वयार्थो व्यसनम् । नहि सर्वांशे प्रत्यक्षत्वं सर्वांशे 'साक्षात्करोमी'त्यनुभवमन्तरण इत्येव स्वयम्प्रातिपक्ष

पूर्वदेशकालस्थितिमस्य पश्यामीति कस्यानुभवो यद्वलात्तथाभ्युपेयम् । तस्मात्प्रतीति-
फलहोऽयम् ।

लौकिकालौकिकविषयताविभागस्यालौकिकप्रत्यक्षसिद्धिं विना गतेर्वर्तियोगमांसविभजनानुकारित्वात् ।
सुरभि चन्दनमित्यादिर्हि सौरभादिप्रकारकत्वेन प्रभा या, सुरभिर्गन्ध इत्यादिप्रसौरभत्वादिप्रकारकत्वेन
प्रभा योग्ययापि तत्रालौकिकप्रत्यक्षत्वे न मानम्, तस्यांशिकस्मृतित्वस्य वा प्रत्यक्षधर्मिकानुमितौ
प्रत्यक्षत्वानुमितित्वयोः साङ्ख्यमभ्युपेतयतौ मते आशिकानुमितित्वस्य ज्ञा मत्तान्तरेऽनुमितित्वस्यैव वाऽ-
नुभवमनुद्वन्द्वतोऽभ्युपगमौचित्यात् । आस्तां वा सौरभाद्यंशे तस्य ज्ञानत्वमात्रं ननु स्मृतित्वादिकम्,
अनुभवानुरोधस्याप्याधिक्यात् । प्रत्यक्षत्वादेर्विशेषस्य विरहे ज्ञानत्वस्य सामान्यस्यावस्थानं कथमिति तु
प्रागवज्ञाने प्रत्यक्षत्वानुभववयोरप्राप्त्याणिक्यं परामर्शप्रकरणे द्रवाणो भट्टाचार्य एव प्रष्टव्यः । अंशान्त-
रमादाय तादृशज्ञाने प्रत्यक्षत्वस्य सद्भावाच्च । एतेन ज्ञानप्रत्यक्षत्वादनभ्युपगमे यद्विमनुमिनोमि स्मरामि
साक्षात्करोमीत्यादिप्रत्यक्षानां विषयांशे का गतिरिति प्राधादिष्टम्; एकत्र विषयविषयिभावाभ्यु-
पगमे तादृशप्रत्यक्षानां स्वांशे प्रत्यक्षत्वं विषयांशे तु यथायोगमनुमितित्वस्मृतित्वसाक्षात्कारित्वादिकमेव ।
मानसप्रत्यक्षानभ्युपगमे तु विषयांशे ज्ञानत्वमेवोक्तत्वा, इषाक्षिज्ञानादिजन्यत्वाभावेन मानसप्रत्यक्षस्य
तदंशेऽनुमितित्वादेर्वैकल्यकथयत्वात् । एवमेव साङ्ख्यभ्युपगमेऽपि विषयांशे ज्ञानत्वमेव असर्गशीलम् ।
किञ्च कृत्वात्मकज्ञानविषयकारणावच्छेदेनापि न साक्षिणि प्रत्यक्षत्वादिकम्, तस्य द्रुतिगतस्याभ्युपगमात्,
अनुरोधत्वं तु तद्विषयमज्ञानविषयतासामान्याभावप्रयोजकवैशिष्ट्यात्मकं प्रत्यक्षत्वस्यावृत्तमेव, तच्चेन्दि-
यजन्यज्ञानविषयवदतिविषयकारणावच्छेदेन साक्षिणि निराप्यधमेव, अनुमित्यादिविषयवदातिविषयकारणा-
वच्छेदेन तदज्ञानविषयताविशेषाभावाप्रयोजकवैशिष्ट्यमेव तत्रोपपद्येयम् । एतेन-विशिष्टप्रत्यक्षत्वविशेषण-
ज्ञानत्वाभ्यां विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षत्वविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वाभ्यामेव च कार्यकारणभावो न
तदन्यज्ञानमादायापि कश्चित्पृथक्, अन्ततोऽहमर्थस्यैव विशेष्यतासम्भवेन मानमेऽपि विशेषणतर्पणोप-
गोतभानस्य वक्ष्यस्यात् । अतएव सर्वविशेष्यपुनर्निमित्ताने न मानम् । कार्यतावच्छेदके चानुमित्यादि-
साधारण्यमस्याप्रयोजेऽपि न काश्चित्प्रतिपक्षा तथोदितमनुभववत्त्व जातित्वत्वेन पुरोरपि-नाशहर्त्वा-
यम्; एतावता ज्ञानजन्यत्वस्य प्रत्यक्षे सिद्धावपि यद्विषयकज्ञानजन्यत्वं तदंशे लौकिकसत्त्वरूपविरह-
इत्याद्यां प्रत्यक्षत्वस्यातिष्ठे, उत्तरित्वेवोपपत्तेः । आशिकानुमितित्वाद्यभ्युपगमेऽपि विषयतानां निरूप्य-
निरूपकभावविरहस्य ज्ञानजन्यत्वदभावेन विशिष्टवैशिष्ट्ययुक्तिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकाद्युपपत्तेः ।
प्रत्यक्षत्वस्यवद्वारस्य विशेष्यांशे लौकिकसत्त्वरूपजन्यत्वस्यैवोपपत्तेः । आशिकस्मृतित्वप्रत्यक्षे तु
संस्कारकत्वादेव तदुपपत्त्या विशेषणादिज्ञानस्य प्रागणपेक्षणीयत्वैवेति । प्रत्यक्ष एवेति । अनुमिनोमीति
प्राग्विषयता त्विदानीं व्याप्तिधीजननीके प्रत्यक्ष एवेति वक्तव्या, यदि साक्षात्करोमीतिप्रत्यक्षमसद्व्यव-
पत्तेः परमाणुं साक्षात्करोमीत्यनेन समानं समानमाधानवच्चेत्युक्तमायम् । पक्षानजन्त्यत्वेन तु नानु-
मितित्वम्, ज्ञानस्येष्टजन्यत्वाभावेन सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वेन च पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वात्, न परं
प्राभाकरवैदान्तिमतेरेक, “अनुमिनावेव पक्षताया हेतुत्वस्य निरस्तत्वा”दिनि केवलान्वयिप्रान्थे भगनः
निरोधमेवेति स्वतंत्र स्वस्वः । विशिष्टवैशिष्ट्यवगाहिनः परामर्शस्वातुमितिहेतुभावे तु विवाद एव । नच
परामर्शत्वस्य ज्ञानसम्बन्धाप्यजातविशेषतां प्रमाणासिद्धा येन, तदवच्छिन्नजनकताकजन्यतयाऽनुमितित्व-
निर्दिष्टासङ्गत्वेन । न वा इषाक्षिप्रकारकप्रत्यक्षमज्ञानविशेष्यत्वेनापि जनकताऽनुमितिं प्रत्येव, स्मृतिविशेषं
प्रत्यपि तस्यावगात् । न वा व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्रवत्वमप्यनुमितित्वावच्छिन्नजन्यताकजनक-

त्वादिवत्साक्षात्त्येऽपि तर्हीति ज्ञानादित्ये न विचादः साक्षात्त्ये त्विति विशेषो प्राच्यः,
दर्शनकृता हि विचादेो न मात्सर्येण बाह्यात्रेण वा, किन्तु तत्त्वभिमानादेव । प्रत्यक्षार्थ-
वर्मिकायां चानुमायां साक्षात्त्वपरोक्षत्वसङ्गो दुर्वारः । परोक्षत्वं न जातिः, किन्तु साक्षा-
त्वमेव तथा, केवलं तु साक्षात्त्वमायः परोक्षत्वमिति चेन्न; अस्वार्थस्य विनिगन्तव्यत्वा-

निवेते च साक्षात्कारित्वस्य कचिदपि स्फुटावभासासम्भवात्सावधिकत्वं विवादे तदीय आपत्तमिति
भावः । तत्समानाधिकरणसूत्रोपमनिष्ठनिश्चयीयविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयत्वं तास्फुटा-
भास इति न प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, धर्मोपपत्त्यनुपादानात्, सामानाधिकरण्यं तु तत्तत्स्थले तत्तत्सम्भ-
वेनैवोपादेयमित्याहुः यद्वेति । ज्ञानादित्ये इति । वात्वादिप्रतीतेरित्यादिः । साक्षात्त्ये स्थिति ।
विवाद इत्यनुपगतः । इतीति तत्तत्समीकम् । विशेषो विनिगमना । ज्ञानत्वसमाधिकरणनिश्चयत्वा-
भवत्वादीनां निश्चये यथा ज्ञानत्वे न संशयः, तथा साक्षात्त्वस्यापि सामानाधिकरणानां तेषां निश्चये
साक्षात्त्ये कुतः संशयः । अथ तद्व्याप्यधर्मदर्शनमेव तास्फुटावभासः, निश्चयत्वादिर्न च ज्ञानत्वस्य
व्याप्यं ननु साक्षात्त्वस्येति तद्वर्तनस्य कथं साक्षात्त्वसंज्ञापपहन्तृत्वं स्यात्, इन्द्रियज्ञानव्याप्यज्ञानसा-
विरूपस्य साक्षात्त्वस्याप्यस्य निश्चये तु न भूयते एव साक्षात्त्वसंज्ञायेनेति चेन्न, तादृशव्याप्यधर्मयदक-
जम्पतायाः स्वावच्छेदकोभूतसाक्षात्त्वग्रहं विना ग्रहीतृमहाकथयतयाऽन्योन्याध्वप्रसङ्गात् । नच प्रत्यक्ष-
लक्षणानां सर्वेषां सति निरासे धर्मान्तरं किञ्चित्साक्षात्त्वस्याप्यं सुनिरूपं स्यात् । अथ साक्षात्करोमिति-
प्रतीतिसाक्षिकविषयिताविशेषस्यैव प्रत्यक्षत्वव्यञ्जकत्वम्, सर्वांशे उपरान्तभानानभ्युपगमेन तस्य प्रत्य-
क्षमात्रवृत्तिरित्यात्, तादृशप्रतीतिविरहदशायामेव च कश्चित्प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वविवादः, तादृशप्रतीतिविरह
एव कुत इत्यत्र तु दोष एव शार्णाङ्गणोय इति चेन्न, दोषत्वदुर्विचक्षणतायाः प्रागुदीरितरित्यात् । प्रतीति-
विषयोः परस्परपक्षविशेषकत्वेऽन्योन्याध्वत्वाच्च । उक्तरीत्या प्रत्यक्षपक्षस्यानुमतत्वात् वक्तुमशक्यत्वेन
तत्पक्षेऽप्रतीतिसाक्षिकविषयिताविरोधाननिरूपितत्वाच्च । प्रत्यक्षत्वस्यैकत्वे पक्षविषयकप्रत्यक्षेऽरीदं ज्ञानं
पक्षीयप्रत्यक्षत्ववृत्तिरित्यापत्तेश्च । तत्र पक्षीयव्यतिरिक्तप्रत्यक्षत्वाधारताविरहाच्च तथा प्रत्यक्ष इति चैतन्मात्रं
विशेषवृत्तिधर्मस्य विनिश्चानुयोगिकाभावात्तन्भ्युपगमेनाप्रज्ञाने पक्षीयप्रत्यक्षत्वमिति प्रतीतेरापत्तेः । ताद-
शाधाराया अनिरूपितत्वोपगमे पक्षीयप्रत्यक्षत्वातिरिक्तताया धनपराधित्याच्च । अनुपपद्यमानस्य स्वोप-
पादकमात्रकल्पकत्वेन नदतिरिक्ततां विना तदाधारतातिरेकत्वाम्भवेन तस्या आवश्यकत्वाच्च । नहि
यदेतदस्मिन्निष्ठनिरूपकनानिरूपिताकारताधेरीऽप्यत्र दृष्टव्यः । प्रत्यक्षत्वस्य नानात्वे तु न साखण्ड-
त्वम्, लक्षणनिर्माणात्, अखण्डत्वे तु तादृशविषयिताविशेषपक्षकत्वेनेति तन्निरासमागता दुर्गतिरिति ।
नदेतन्मुख्यग्रहं दर्शनकृतमिति । परीक्षकाशमित्यर्थः । तत्त्वभिमानस्य = अस्माद्विरूपयतानां मामा-
शिकमेवेत्यभिमानान् । तथा च स्वप्रत्यक्ष प्रामाणिक्यमिदमे प्रोक्तार्थं विनिगमना वक्तव्येनेति भावः ।
प्रत्यक्षेत्यादि । प्रत्यक्षायाः = प्रत्यक्षविषयः, निरिदृग्मानित्याद्यध्वमविरूपेणोद्दिष्टकायामित्यर्थः ।
अस्मात्सत्किञ्चित्तेदपकानुमितौ माश्रयत्वाभावात्समानाधिकरणं पराक्षत्वम् । एवमनुमितित्वेनापि साहचर्यं
दृष्टव्यम् । सङ्कर इति । आशिरूढत्वस्याप्युपलक्षणमिदम् । अनुमितेर्धर्मविषयकत्वनिवृत्तेन ज्ञानद्वयस्य
वक्तुमशक्यत्वात्, धर्मोपेक्ष्यनुमितिकोपगमे च पर्वतमनुमिनोर्मात्रानुपपद्यमानापत्तेः, पर्वतं साक्षात्करो-
मिति अनुमानावपत्तेश्च । अनर्थक्यं प्रत्यक्षत्वानुमितित्वबोध्यविषयिताविशेषकत्वेनेति चेत्तार्किकः ।
अप्यनुपपत्त्यावश्यकत्वम् । न जातिरिति । अनुगतमन्यादेर्मानन्याभावादिति शेषः । सापेक्षं हि
माद्वयान्तिकत्वे द्रव्यत इति भावः । तथा = जातिः, साक्षात्करोमिति अनुगतमन्या विशेषणज्ञानजन्यता-

यत्तेः । सर्वज्ञमनुमन्यमानस्य च मते दृष्टलिङ्गादेरीशस्य लिङ्गधादिक्रियुद्धावपरोक्षत्वेनापि विरोधः । लिङ्गादिधीजन्यत्वमनुमित्यादौ प्रयोजकमिति चेन्न; साक्षात्त्वेऽपि तर्हीन्द्रिय-

वच्छेदकतया च तत्सिद्धिरिति भावः । साक्षात्त्वाभावः = साक्षात्त्वाभाववज्ज्ञानत्वम् । विनिगन्तव्य-
त्वेति । साक्षात्करोमीति प्रतीतेरलौकिकप्रत्यक्षाम्युपगमे लौकिकविषयिताविषयकत्वस्यावश्यकत्वात्,
उक्तजन्यतावच्छेदकतया च तत्सिद्धामभ्यवस्य निवेदितत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम्, परोक्षत्वस्य
जातित्वाभावेऽप्यनुमितित्वेन जात्या साङ्कर्यात्, तस्य जातिरवानुम्युपगमना प्रत्यक्षत्वस्यापि तथात्वानु-
पगमादिति । ननु धन्यंने विषयतास्य विषयताया विरहेण अभिमनुमिनोमीत्यत्र च तस्या एव मानेन
पूर्वतमनुमिनीमीति प्रतीत्यापत्तेरसम्भवाद्व्यतिरेकानुमितित्वाम्युपगमेऽपि न काचित्शक्तिरिति न साङ्कर्या-
दिकम्, पूर्वतः साक्षात्कृत इत्यनुभवस्तु परामर्शमूलः । यदाऽभिरनुमितस्तदैव पूर्वतः साक्षात्कृत इत्यनु-
भवस्य तु स्थूलकालमादायैवोपपत्तिः । अथेदृशकल्पना या कियन्तामनुमितित्वस्यांशिकत्वं वा मन्यतां-
मित्यत्र किं विनिगमकमितिवेदलाघवमेव, अनुमितित्वस्यांशिकत्वे हि विषयिताविशेषरूपताया वक्तव्य-
त्वात् तस्य चाननुगतत्वात्, संकीर्णज्ञानम्युपगमस्य चागतिकगतित्वान्, विषयिताविशेषस्याखण्डानु-
गतोपाप्यात्मकमाम्युपगमे चापसिद्धान्तात्, जातौ साङ्कर्यं दोषो नत्वांघावित्यत्र विनिगमकाभावाच्च-
त्यस्वरसादाह सर्वज्ञमिति । वस्तुतस्तु जातेरप्यनुगतत्वासम्भव इत्युक्तमिति विषयिताविशेषातिरेके
तस्या न मानसौलभ्यमित्यवधेयम् । अपरोक्षत्वेनापि = अपरोक्षत्वस्यापि सत्त्वावेन च । विरोधः =
साङ्कर्यम् । ईश्वरज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाम्युपगमात्, अन्ययोपादानलौकिकप्रत्यक्षविधया तस्य कारणत्वानु-
पपत्तेः, स्वसमानकालिकलिङ्गसद्भादिज्ञानसम्वापिसमवेतत्वेन तु तस्यानुमितित्वादिकमप्यापन्नमिति
भावः । अनुमित्यादौ = अनुमितित्वादौ । प्रयोजकमिति । अन्यथा प्रत्यक्षत्वादिना सम्प्रतिपक्षानाम-
स्मदादिज्ञानानामपि केषाञ्चिदनुमितावाधापत्तेः । तथाच नित्ये भगवज्ज्ञाने नानुमितिवादिसम्भव इति
भावः । सन्निकर्षादीयादिनेन्द्रियाधीं गृह्यते । सा = ईश्वरगता पीः । ज्ञानाकरणज्ञानत्वेन प्रत्यक्षत्वा-
म्युपगमे त्विन्द्रियाधकरणज्ञानत्वेनानुमितित्वादेरप्यम्युपगमं किञ्च रोचयेः । किञ्च व्याख्यादिनिश्चयत्वा-
वच्छिन्नजनकताकत्रयताकानुभवत्वेनानुमितित्वाद्यम्युपगमे व्याख्यादेः साप्यादिभेदमिश्रमूर्तिकतयैक-
साध्यकस्याप्यादिनिवेशोपरसाध्यकादिग्रहस्यानुमितित्वाद्यानापत्तित्वानुमिनोमोत्याद्यनुभवबलादेवानु-
मितित्वादिकं व्यवस्थापनीयम्, नचेश्वरस्य तादृशानुभवाभावोऽस्माददृश निर्णेतुं शक्यः । यदि च
चित्तैकज्ञानस्य भगवतस्तादृशानुभवे मानाभावादेव तदभावनिरूपणं, तदा साक्षात्करोमीत्यनुभवाभावा-
स्यापि तथैव निर्णय इति प्रस्थितं साक्षात्त्वेनापि ततः । तादृशानुभवाभावे ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकत्वा-
भावप्रसङ्गस्तु समानः समानसमाधानश्च । भन्वीश्वरज्ञाने साक्षात्त्वानुम्युपगमेऽपि न क्षतिः, नचैवं
तस्योपादानलौकिकप्रत्यक्षत्वेन कारणतानुपपत्तिः, लौकिकविषयतासम्बन्धेनोपादानज्ञानत्वेनैव कारण-
त्वोपगमसम्भवात्, नचेश्वरज्ञानस्य लौकिकविषयतापि प्रत्यक्षत्वाभावे कथम् ? तस्याः प्रत्यक्षत्ववन्मात्र-
निरूपितत्वे मानाभावात्, ईश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्तु लौकिकविषयितावत्त्वनिबन्धन औपचारिक-
एवेति चेन्न; यत्र यत्र साक्षात्करोमीतिप्रतीतिसिद्धलौकिकविषयिता तत्र प्रत्यक्षत्वमिति ध्यासेनिरूप-
वत्त्वेन भगवज्ज्ञाने तादृशविषयितोपगमे प्रत्यक्षत्वस्यानिवार्यत्वात् । लौकिकालौकिकप्रत्यक्षरीयविषयिता-
विभागस्याप्राप्त्याणिकताया लौकिकविषयिताया एव प्रत्यक्षत्वान्मकतायाधोपपादितत्वाच्चेति । अथैवं
धर्मिप्रादिकमानेनैव तज्ज्ञानेऽपरोक्षत्वमप्यानीयते इत्यस्तु, ननुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसूच्यस्य
कर्तृता नाम, अनुमितित्वादौ तज्ज्ञाने न मानमित्युक्तमेवेति चेदित एवास्वरसादाह व्यञ्जकोपाधि-

त्वाप्रहो विना व्यञ्जकामात्रं कथं स्यात् । अर्थधर्मश्च साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशवादे निरास्यम् ।

लौकिकप्रत्यक्षं विना जातिलौकिकप्रत्यक्षं कथं स्यादिति चेन्न; तत्तज्ज्ञानव्यक्तेर्ज्ञानत्वव्यञ्जकत्वमभवेऽपि न साक्षात्त्वपञ्जकत्वसम्भवः, अन्यथा कर्मादिज्ञाने प्राभाकरैः सह तार्किकाणां साक्षात्त्वानुमितित्वादिविवादो न स्यात्, तज्ज्ञानव्यक्तेर्गृहीतत्वात् । एवञ्च कर्मादिज्ञानं साक्षात्कारात्मकं नवत्यपि सन्देहोऽप्यञ्जकसत्त्वावेऽपि तदप्रहो दोषविशेषादेव समर्थनीयः, एवञ्च तस्यैव व्यञ्जकासत्त्वावेऽपि तादृशसन्देहाज्ज्ञानत्वमस्तु लाघवादिनि-वाच्यम्; विसंयादिप्रवृत्तस्थले भेदाप्रहायसत्त्वापि विशिष्टज्ञानस्य यथा न निरासः, तथा व्यञ्जकसिद्धान्तस्तर्हि तदप्रहस्य दोषविशेषेणोपपादनेऽपि तद्विरासासम्भवादिति भावः । वस्तुनश्च वाचकान्तरमुक्तमेवानुसन्धेयम् । ज्ञानेः संस्थानव्यवस्थानियममादियमाणाः प्राभाकरास्तु—साक्षाद्दोषं प्रत्यक्षत्वम्, यज्ज्ञानं यद्विषयकत्वावच्छेदेन ज्ञानाज्यं तस्य तत्र साक्षात्त्वम्, मितितानु-विषयकत्वावच्छेदेन खनुमित्यादेरपि तथात्वासाक्षात्त्वम्, स्वप्रकाशतासाधनात्, ज्ञानमात्रे मातृभोगोपगमस्य चानुभवानुरोधेन, आत्मानुमितेस्त्वामविषयकत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वमिव परोक्षत्वमपि । ज्ञानत्वव्यक्तितथर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतानवच्छेदिकाया यस्या विषयताया निरूपकं यज्ज्ञानं तदाश्रयविषयकत्वावच्छेदेन तस्य प्रत्यक्षत्वमिति हि विवक्षितम् । आत्मानुमितौ चानुमितिनिष्ठसमाव-सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारानिरूपितात्मनिष्ठविशेष्यता तादृशेव, आत्मानमहमनुमिनोमीति प्रतीतेः निर्विकल्पकं एवमुपगमपराहतमिति तज्ज्ञानत्वमादाय कश्चिद्व्याप्तिर्नोद्भावनीया, विशिष्टवैशिष्ट्य-प्रत्यक्षेऽपि न विशेषगतावच्छेदकप्रकारकमहस्य कारणता, युगादिनिष्ठयसन्निरूपणैव तत्सम्भवादिनि-नाश्यातिः । दीर्घादिप्रत्यक्षमपि न हस्त्रादिज्ञानजन्यमपि तु तदवधार एव । प्रत्यभिज्ञायस्तु तत्तदो-ज्ञानजन्यतया तद्वैरो परोक्षत्वमेवेति-वदन्ति । तदसदित्याह अर्थधर्मश्चेति । निर्निमात्रात्मकार्यविशेष-नियमिन्त्रं साक्षात्त्वमिति मत्तं वेदाभ्यभिमतस्वप्रकाशवादे स्थात्वा खण्डनिकेन निरास्यमित्यर्थः । एकत्र विषयविषयिभावामाप्ताणि क्त्वादिना संविदन्तरानपेक्ष्यवहारकत्वादेरेव स्वप्रकाशपदार्थताया उक्तत्वा-त्स्वविषयत्वस्य तथाशाभावात्, अर्थं घट इत्यहम्पदार्थाविषयकस्यापि ज्ञानस्यानुभवाच्च मितितानु-ज्ञानमात्रस्य प्रत्यक्षत्वोपपादनाय न यतनीयम्, तथाच यद्विषयकत्वावच्छेदेनेत्यप्यवैधर्म्यम् । नच-प्रत्यभिज्ञार्थोऽमर्शतोऽत्र प्रत्यक्षज्ञापपक्षेण तदावश्यकम्, तस्यास्तत्त्वानुभवजन्यत्वादीति-वाच्यम्, तत्तदो-मधिगतगोचरतायाः प्रागुपपादितत्वेन तदनुभवजन्यत्वानुपपत्तेः । नच तथापि संस्कारद्वारा धर्मविषयका-नुमज्जत्वमावश्यकमेव, अन्यथा तत्त्वोत्पत्त्यानुपपत्तेरिति वाच्यम्; तथा सति शुद्धधर्मोऽप्यपरो-क्षत्वापरोक्षत्वयोरनुभवविरुद्धयोरापत्तेः । अतएव स्वविषयत्वस्य स्वप्रकाशपदार्थतापक्षेऽपि नोक्तलक्षण-सङ्गतिः आत्मानुमित्यादेरेकस्मिन्नेव विषये परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरपत्तेः । अथात्मासौ तदनुमित्यादेरेव परोक्षत्वमेव, नतु परोक्षत्वम् वस्तुस्वभावात्, तदेतदप्युक्तम्—अर्थधर्मश्चेत्यादिना । कस्यचिदर्थस्य स्वभाव एवेतदर्थो यत्तदर्थो साक्षात्त्वमेव ज्ञानमात्रस्येति तदर्थं इतीति चेत्, आत्मा ज्ञानभिन्नो वा तद-भिन्नो वा, आद्ये तस्योक्तत्वाभावे मानाभावः, अन्यथा घटादेरपि तथात्वापत्तेः, जहत्वाविशेषात्, प्रमा-तृत्वस्य चाप्रयोजकत्वात् । द्वितीये तु संविद आत्मरूपतया नित्याया एव तस्याः स्वप्रकाशताया उपगन्त-व्यत्वेन तत्प्रकाशयानो अन्यज्ञानानां तद्विषयकप्रत्यक्षत्वोपपादनप्रयासवैफल्यमेव, तदेतदपि सूचितं स्वप्रकाशवादे इत्यनेन । नित्येत्यादिः । वेदान्तिमतानुसारेण तत्तदुपाध्यवच्छिन्नायास्तस्या जन्यज्ञान-

तथाप्यबाधितसाक्षात्त्वबुद्धिष्ववहारवत्त्वादनन्तः पदार्थान्तरमपि साक्षात्त्वमननु-
मत्य न निस्तारोऽस्ति, भ्रान्तेरप्यभ्रान्तिपूर्वकत्वादिनि चेन्न; तस्यापि साक्षाद्ग्रहे क्वचि-
दपि तद्विधादेः न स्यादित्यादिदोषसाम्यात् । अनुमानादिवेद्यत्वे च लिङ्गाद्यनुपपत्तिः,
क्वच व्याप्त्यादिग्रह इत्यादिदुरुत्तरपरम्परैव स्यात् । सप्तपदार्थानियमसामानानि च
कथं परिपन्थीनि न स्युरिति ।

मात्रविषयकप्रयोगेऽपि तादृजनद्विषयकत्वावच्छेदेन ज्ञानमात्रस्य प्रत्यक्षत्वं न प्रामाणिकमिति ध्येयम् ।
अत्र ज्ञानजन्यत्वान्नवो ज्ञाने के धर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्य प्रत्येत्य इति तस्यावश्यनिरूपणीयावत्,
नचासौ शक्यनिरूपणः, नचास्य साक्षात्करोमीति प्रतीतौ परिस्फुरन्मिवापि द्रष्टव्यम् । अर्थस्य प्रदादे-
रेव धर्मः साक्षात्त्वम् घटः प्रत्यक्ष इति व्यवहारात्, नचैवं क्वचित्प्रत्यक्षस्यापश्य पराक्षता न स्यादिति
वक्तव्यम् । यादृशस्य प्रत्यक्षविषयताऽर्थैक्यत्वे तादृशस्यैव प्रत्यक्षताया मवा वाच्यत्वात्, एवञ्च प्रत्य-
क्षत्वं न जातिः, नहि कदाचिद्गौरे यौरिति पूर्वपक्षस्थितितुच्छत्वादुपेक्षितः, तथा सति ज्ञात्यतिरिक्तस्य
साक्षात्त्वस्य लक्षणायतापत्तेरेवाभिधेयत्वेन 'स्वप्रकाशवादे' इत्यस्यालप्रकृता, एकत्र विषयविषयिभाव-
निरासपरतया वैदान्तिकमतेन योजने पूर्वान्वयिकोपगमे वा तदलप्रकृतापरिहारेऽपि साक्षात्त्वस्य लक्षणान्त-
रानभिधानेन न्यूनता, 'अर्थधर्मद्वे' इत्यस्यास्वरस्य, तन्मते विषयधर्मस्य विषयधर्मत्वेनैवाधर्मधर्मचोक्तै-
विशेषकत्वात् । ज्ञानतदुभिराध्याय्युपगमनृमते तु ज्ञानविषयताया घटादाववश्योपेयत्वेन घटो ज्ञातः सा-
क्षात्कृत इति व्यवहारादुपपत्तेर्वैयर्थ्यात्प्रत्यक्षमितिष्ववहारपक्षेऽभ्यासित्वद्वयेन तादृशपूर्वपक्षस्य न सम्भावना-
रोहोऽपि । अतएव न मतान्तरेऽपि । पूर्वपक्षस्य ज्ञाननिराकरणपरत्वे ज्ञानमात्रसिद्धेरेवापेक्षितत्वेन 'स्वप्र-
काशवादे' इत्यस्यासङ्गत्वात्, यथासम्भवमुक्तन्यूनताधैरित्यष्टत्वाच्चेति कृतमतिफलविनैः ।

यत्नं = अन्यधानुपपत्तिः । पदार्थान्तरं = सप्तपदार्थान्यतिरिक्तं निर्वक्तुमशक्यमपि । साक्षात्त्व-
बुद्धेर्निरास्य व्यवहारस्य च अममूलकत्वमात्राङ्गत्वाद् भ्रान्तेरिति । अन्यथाख्यातेः प्रसाधितत्वादित्यभि-
मानः । अन्यथाख्यातेः प्राक्निरस्तत्वेन बुद्धिष्ववहारबोधाभ्यताया एव च कथनेनानिर्वचनीयस्य कृता-
न्तर्गतस्य तदतिरेकिणो वा कस्यचिदशुभप्रयोगेऽपि न नो ह्यनिरिक्तविप्रापेजाह तस्यापीति । साक्षा-
त्त्वमेव = प्रत्यक्षप्रमाणकत्वे । लिङ्गेति । लक्षणानां यथोपन्यासं कृत्वा, तद्व्यक्तिः साक्षात्प्रयोगोक्तत्वादि-
दुष्टत्वात्, निर्णीतप्रामाण्यकस्य वादस्य नयतिपादकस्याभावपक्षस्यनयवच्छेदकस्य च दुर्मिरूपत्वा-
दिति भावः । तत्राह क्वचेति । आदिना शक्तिग्रहः, इत्यादीत्यादिना लिङ्गादेर्निर्वचनं विना कथं तत्र-
तीतेः प्रमात्वनिर्णय इत्यादि ग्राह्यम् । दुरुत्तरेति । अनुत्तरणीयपर्यनुयोगेयधर्मः कृत्स्नपदार्थातिरिक्तो-
पगमेऽसिद्धान्तोऽप्येवाह सत्येति । सप्तपदार्थानि समाहारे । सप्तैव पदार्था इति नियमस्य साधिका
मुक्त्य इत्यर्थः । प्राज्ञरत्नाङ्किका हि —आध्यामावावेव तत्त्वम्, परस्परविरोधे हि न प्रकरान्तरस्थितिरिति
न्यायान्, अतएव भास्वेऽपि शुक्लवर्णितुं वेति द्वयमेव, आर्षं द्वयमेव, द्वितीयं स्वाभितानाधितभेदेन
द्विविधमेव, तृतीयस्योक्तपुण्यवैवासात्मनात् । तत्रापि चानाश्रितः समवाय एव, अन्यथा तदवस्थिनये
सम्बन्धान्तरापेक्षायात्मनवस्थानात्, आश्रितं तु सप्तसामान्यं निस्सप्तसामान्यमेति द्वयमेव, उक्तन्यायान्,
अतएव तत्र प्रथमं स्पन्दोऽस्पन्द इति द्वयमेव, आर्षं कर्म द्वितीयं तु शुणः । निस्सप्तसामान्यं तु निर्गुणमेव,
आश्रितनवैकाधितमनेकाश्रितं वेति द्वयमेव, तत्राप्यस्य विशेष इति द्वितीयस्य तु सामान्यमिति व्यवहार
इति रीत्या सप्तैव पदार्था इत्याहुः । अतएव "सादृश्यमेतत्तत्त्वैकं विद्यासासादृश्यत्वातिरिच्यते, अनासा-
दृश्य पदार्थान्त्रयस्यानुमुत्सहते" इत्युक्तमुदयनाचार्यैः । अत्र यद्यपि विरुद्धोपेक्षैकं नापि प्रकारान्तरं

लिङ्गादिज्ज्ञात्वाभाषसमुदायवती धीः साक्षादिति चेन्न; परोक्षविषयसंशयादावति-
व्याप्तेः । ईदृशी प्रमा तथेति चेत्, प्रत्यक्षप्रमाव्याप्तेः । अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्तदसा-
धारणकारणाजनितधोः साक्षादिति चेन्न; एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता धोरनुमा-

विरुद्धत्वादेवेत्येकैव युक्तिः, तथापि भावाभावादिविषयभेदेन विरोधभेदमभिप्रेत्य साधनानीति बहुव-
चनम् । यदि तु निःश्रेयसफलकनस्वज्ञानोपयोगितामेव केषाञ्चित्प्रदार्थानां शास्त्र उपवर्णनं स्वतन्त्रेच्छा-
मूलश्च विभागः, अन्यथा सामान्यविशेषसमवायानामपि गुणवत्त्वे द्रव्यत्वं निर्गुणत्वे तु गुणत्वं कर्मत्वं
वेति पार्थक्येन परिगणनं न स्यात्, तस्मादनिरिक्तपदार्थस्य प्रमाणबलायानभ्याभ्युपगमेऽपि न कवि-
शक्तिः, अतएवाखण्डोपाधीनामपरिमित एव कोपो न्यतार्किकाणामित्युच्यते तदाप्यखण्डोपाधिमात्रं
विषयाधीनविशेषकप्रतीत्यधीनविशेषकं बहुशो निरस्तमेवेति भावः ।

जायमानलिङ्गादेः कारणनामतेनाशङ्कते लिङ्गादीति । अत्र लिङ्गादिविषया कारणतः प्रविष्टा
तेन लिङ्गादिविषयकप्रत्यक्षे नावधारितिरिति भावः । धोरनुभवः । परोक्षेति । यद्यपि परोक्षविषयकमत्त-
पस्य मानसत्वे लक्ष्यत्वमेव, तथापि विप्रतिपत्त्या संशयस्यादृश्यैव जननोपगमेन तादृशसंशयस्थालक्ष्य-
सम्भवः । भादिना परोक्षविषयासौ गृह्यते । अनुमानादीति । अनुमित्यादिरूपं यद्व्यवच्छेदं तस्य
यत्तत्तदसाधारणकारणं तदजनितेत्यर्थः । एवञ्च व्यवच्छेदान्तःपातिनः परोक्षसंशयादेर्न सङ्गः प्रसङ्गः ।
जायमानलिङ्गादेरनुमित्यादिकारणत्वस्य निरस्तत्वेन व्याप्तिपदज्ञानाद्यजन्यत्वं वक्तव्यम्, व्याप्तिप्रभृति-
ज्ञानविषयकप्रत्यक्षेऽव्याप्तिवारणाय तु ज्ञानाकारकज्ञानत्वमेव विवक्षणीयम्, व्याप्यादिनिवेतवैकल्यात्
विस्तरस्तु पुरेति । विशिष्टबुद्धौ विशेषगज्ञानत्वादिना कारणताऽनभ्युपगमपक्षे तु ज्ञानत्वव्यतिरिक्तधर्मा-
वच्छिन्नजनकनाकजन्यतानवच्छेदकविषयिनाशाऽज्ञानत्वं विवक्षितं वक्तव्यम्, नच तत्ताज्ञानजन्यायां
प्रत्यभिज्ञायामव्याप्तिः, तादृजजन्यतानवच्छेदकानुभवत्वस्याप्यजातिमत्त्वे तात्पर्यात्, तादृशकारणताभ्यु-
पगमे तु तद्व्यपत्तिवृत्त्यनुभवत्वस्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षणीयम्, व्याप्यत्वं तु तत्समानाधिकरणत्वे सति
तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्, तेनानुभवत्वमादायानुमित्यादौ नातिप्रसङ्गः । अनुभव-
त्वस्य प्रत्यक्षादिचतुष्टयसाधारणजातितानभ्युपगमे तु तादृजजन्यतानवच्छेदकज्ञानत्वस्याप्यस्मृत्यवृत्ति-
जातिमत्त्वं वा व्यक्तियोग्यवृत्तिज्ञानत्वस्याप्यस्मृत्यवृत्तिजातिमत्त्वं वा वक्तव्यमिति भावः । प्रत्यक्षे-
त्यादि । प्रत्यक्षं च तत्तदपरं शास्त्रादिकं च तद्व्यतिरिक्तेत्यर्थः । अवगभावः, यथाश्रुते तत्तदसाधारण
कारणाजनितेत्यनेन तादृशकारणजनितान्यत्वविवक्षणे तादृजजन्यत्वस्य प्रतिषेधविधानत्वमेवावगच्छ-
ज्ञेयत्वपरिहृतयेऽनुगतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिनाकर्मैव भेदस्य निवेश आदत्तव्यः, तादृशधर्मैश्चानुमितिया-
दिरिति मर्यादस्थानुमित्याद्यन्यत्वव्यतिरिक्तरूपेण लक्षणोऽनुमित्यादेरपि श्रव्यज्ञानन्यत्वव्यतिरिक्तरूपेण लक्षणोप-
वित्तिगमनाविरहात्स्यादिति व्यक्तः परस्परसंशयः । एवं तादृजजनितत्वाव्यन्ताभावविवक्षाया अप्यनुमि-
तिव्याप्यन्ताभावे पर्यवसानस्य वक्तव्यतया अर्थज्ञानाद्यव्यन्ताभावेनानुमित्यादेर्लक्षणीयतायामुक्तयोः ।
उक्तरीत्या ज्ञानाकाणकज्ञानत्वेऽपि विवक्षिते तात्पर्यवसानस्य स्वपरकधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता-
श्रयज्ञानजन्यमाप्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिनाकर्मभे-
दसायां प्रागुपदर्शिततया भूमलिङ्गकपर्वनपक्षकवद्व्यनुमित्यादेरेव च तादृशकार्यतावच्छेदकधर्मनया
तद्व्यच्छिन्नभेदघटितत्वेनोक्तयोः एव । भेदकघटितत्वेनामवगच्छदुर्ज्ञेयत्वादिकं तु प्रागुपमेव । तादृज-
न्यतानवच्छेदकज्ञानत्वस्याप्यस्मृत्यवृत्तिजातिमत्वस्य लक्षणत्वेऽपि जन्यतावच्छेदकभेदस्य जन्यतावच्छे-
दकारणताभावस्य वा नद्वैकताया वक्तव्यतयाऽऽप्येऽनुमितिवादिभेदप्रवेतेनोक्तरीत्या दोष एव ।

नादिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यधिनिगम्यत्वं स्यात् । तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकद्वयादि परिहाय व्यवच्छेद्यहेत्वजनितत्वेनापि साक्षात्त्वयत्तत्र तत्रानुगतबुद्धयन्तरापत्तेः । व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं ननु निमित्तानुसरणेन व्यवहार इति चेन्न, निमित्तस्यानृत्यापत्तिः द्वारस्यैव कल्पन्त्यात् । तच्चजनितत्वाभावां हि तेनैव रूपेणानुगतव्यवहारप्रत्ययावाध्या- प्रत्ययेनापि । तथात्वे यावत्परिच्छेदपक्षविशेषणान्यत्वेन व्यवहारोपपत्तौ गोत्वमुच्छेद- प्रसङ्गः । तस्मात्—

विधिज्ञः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासम्भर्तनः ।

नैवं चेदपरार्द्धं ते किमन्यापोहवादिना ॥ ५१ ॥

द्वितीयेऽपि तादृशजन्यताया अनुमितत्वादिप्रतीत्यधीनप्रतीतिकतया धिनिगमनाधिरहेण चानुमित्यादे- ग्निद्वयत्वापयच्छिन्नतन्त्रकनाकजन्यतावच्छेदकत्वात्यन्ताभावघटितरूपेण लक्षणीयताया तादृशजन्यतायाः प्रत्यक्षत्वाद्विप्रतीत्यधीनप्रतीतिकतयाऽन्योन्याश्रयो द्रष्टव्यः । व्यक्तिविशेषघटितलक्षणेऽपि का व्यक्तिनिवे- र्णनीयैष्यधिनगम्यमेव । लक्षणानन्त्यस्य यथाश्रिदित्वेऽपि क्वातस्वादेशी निरस्तैवेति । ननु ज्ञानविशेषा- गामेकत्वापरभेदेन लक्षणेऽपि नापरस्य विशेषान्नभेदेन लक्षणमित्यत्र विनिगमकत्वमन्योन्याश्रयविर- हस्यैत्याशङ्क्यातिप्रसक्तयन्तरमाह तेऽप्यसि । एकविशेषत्वापरभेदेनालक्षणेऽपि “एकोऽनेकविशेषार्थे” इति प्रसङ्गे प्रागुपदिशितरीत्या विशेषात्तरूपवृत्तिककलविशेषणानामेकविशेषलक्षणेऽनुप्रवेशायदयमभा- वेन व्यावृत्तिप्रतीतिश्च व्याकरयप्रतीतिं विनाऽसम्भवेनान्वोन्याश्रयस्य दुर्वारत्वैव, एवं विशेषात्तरभेदाप- दितलक्षणनिरासदृशयां विशेषान्तरभेदेनैव लक्षणीयतयापीति तु द्रष्टव्यम् । साक्षात्त्ववदिनि । निरु- क्ताक्षारवेनेवैवार्थः । यदि ह्यनुमित्युपमितिशाब्दस्मृत्यवत्प्राधान्यकारणाजनितज्ञानत्वेन प्रत्यक्षमात्रे साक्षात्कारोमीषानुगतबुद्धेरुपपादनम्, तदाऽनुमित्युपमितिशाब्दमात्राणांकारणाजनितज्ञानत्वेन प्रत्य- क्षस्त्वयोः, अनुमित्युपमिरयसाधारणकारणाजनितज्ञानत्वेन प्रत्यक्षस्त्वुतिशब्देऽपि अनुमित्यसाधारणकार- णाजनितज्ञानत्वेन प्रापक्षस्त्वुतिवापदोपमितिः अनुगतबुद्धिः व्यवहारयोरपरापत्तिः, एवमनुमित्यादिकमपि क्रमेण वदिच्छ्रुत्य निष्पन्नरूपान्तरैरापस्यौ द्रष्टव्याः, तथोक्तकार्यनात्यच्छेदकभेदघटितलक्षणेऽपि कार्य- तावच्छेदकानामावापोऽप्यन्यथा निमित्तानुसरणेन = परिच्छिन्नमित्यसंज्ञावमात्रेण । व्यवहारः = व्यवहारप्रसङ्गः । सामग्री तु क्रमेणैवानुमेया तदभावे न सञ्जावमर्हतीति भावः । कल्प्यत्वादिति । अन्यथाऽदृष्टादेषु रक्षणप्रसङ्गात्, तदभावे सम्भाव्यमानपक्षेस्त्वेवबुद्ध्यापेक्षेनैव धारणसम्भवात्, तस्मा- त्त्वामात्रसंज्ञावोऽप्यसाधारणनिमित्तत्वासाक्षात्त्वान्नैवोपवर्णार्हः, अन्यथा कलमापादयतः सासंज्ञापात्रमपि न बुद्धिर्मन्यमिमांशः । ननु तत्प्रत्यक्षस्त्वुतिद्वयादावनुगतव्यवहारस्यादौने तदसाधारणनिमित्तविरहस्य न कल्पनापत्तेः आत्मासंज्ञारूपाणां तत्रानिमित्तत्वमित्याशङ्क्यैव तर्हि साक्षात्कारमतेष्वनुगतबुद्धेरपि नानुमि- त्वावसाधारणकारणाजनितत्वादिघटितरूपेणोपपादनसम्भवः, एतद्विषयकत्वात्तादृशबुद्धेरित्याह तज्ज्ञ- नितत्वाभावां हीति । उक्तकार्यतावच्छेदकभेदस्याप्युपलक्षणमिदम् । तथात्वे = निषेधस्यापि विधि- संप्रत्ययव्यवहाराधायकत्वे, गोत्वानुच्छेदप्रसङ्ग इत्यन्यथः । ननु गोमिच्छयावृत्त्या गोत्वबुद्धेरुपपा- दनेऽपि न गोत्वोच्छेदः तथासति गोभेदस्यैवासिद्ध्यापत्तेः, यदाहुः—“सिद्ध्यागौरपेक्षेत गोनिषेधाम- केव सः । तत्र गौरैव वक्ष्यते नञा च प्रतिषिध्यते” इतीत्यत आह यावत्परिच्छेदः । यावन्तः परिच्छेदः = तेन तेन व्यवहारा व्यवहारप्राक्क्षणे स्मृता गोमिच्छा व्यक्तिविशेषास्तत्तद्वद्वृत्तत्वेन, ननु गोत्वावच्छिन्नप्रतिगोताकभेदावच्छिन्नप्रतिगोताकभेदत्वेन । नापि वस्तुमत्त्वा गोमिच्छयावृत्त्य-

धर्मस्य धर्मस्य ग्यात्, स्वस्यैव स्वधर्मत्वानुपपत्तेः । आश्रयाभेदस्योपलक्षणत्वे प्रागुक्त-
दोषः । द्वितीये तदेवाभिप्रेतानीयत्वं लक्षणमस्तु, अथयन्तया प्राथम्येन प्रतीयमानत्वात् ।
न तृतीयः, परेक्षप्रमितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावात् । नापि चतुर्थः, वैशे-
षिकपक्षे गुणतया तदभावात् । भावे चाऽनुमित्यादिप्रयवृत्तीनां त्रयाणामप्यभावात्तमे-
कस्यसहपासामानाधिकरण्यसम्भवात्, मिलितानामेकसमुदायापेक्षया तथात्वात् ।
नापि पञ्चमः, वैशेषिकमतानुसारेणानुमित्यादिप्रयेऽपि तदभावस्य तुल्यत्वात् । अतदनु-
सारेण प्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि ह्यादिसहपायोगात् ।

पक्षः । धर्मस्य = प्रकृतलक्षणस्य । भवभावः = तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वविशिष्टविशेषणताविशे-
षेण तादृशभेदाधिकरणता प्रत्यक्षरूपी तदा स्यात्, यदि तादृशभेदप्रतियोगिकतद्व्यक्तिवृत्तिविशेषण-
ताविशेषेण तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वव्यतिष्ठेयं स्यात्, नचैतत्तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तिव्यवस्थित्वे सम्भवति,
नच तद्व्यक्तिरूपं तद्व्यक्तित्वं तद्व्यक्तौ प्रतिगुप्तमस्तीति, एवञ्चात्माश्रयो बाधमभवो वा । यदि च तद्व्य-
क्तिरयमप्यङ्गापाधिः, तदापि तद्व्यक्तिव्यतिष्ठे तद्व्यक्तिव्यवस्थोपलब्धत्वा वर्तमानुपपत्त्या तद्व्यक्तिव्यतिष्ठे
लक्षणसङ्गमनासम्भवं एव । अन्यथा समुदायीयविशेषणताविशेषणानुयोगिता समुदायवेदेनैवावच्छिद्यते ननु
समुदायगततद्व्यक्तिव्यतिष्ठेनैव विनिगमकदौर्लभ्यादनुमित्यादिसमुदायेऽतिप्रसङ्गात् । किञ्च तादृशानुयो-
गिकत्वविशिष्टविशेषणताविशेषो यदि तद्व्यक्तिवृत्तिः स्यात्, तदैव तेन सम्बन्धेन तादृशभेदा अपि
तद्व्यक्तौ वर्तेरन्, नचैवं सम्भवति, तथा सति तद्व्यक्तिवृत्तिव्यतिष्ठे तद्व्यक्तिवृत्तिवे एवैवसानेन
तादृशवृत्तिव्यवस्थे स्वावच्छिन्नत्वात् इति । ननु तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वोपलक्षितविशेषणताविशे-
षस्य तद्व्यक्तिवृत्तिव्यवस्थेनैव नाप्यदोषः, समवायस्यैकत्वपक्षे घटत्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वोपलक्षितसम-
वायस्य घटत्वाभावात्तद्व्यवस्थमपि स्वीकृत्य एवेकत आह आश्रयाभेदस्येति । तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ना-
नुयोगिकत्वस्यैवार्थः । प्रागिति । अनुमित्यादिसमुदायेऽपि तादृशानुयोगिकत्वोपलक्षितविशेषणताविशे-
षस्य वृत्तेर्न सम्बन्धेन भेदानामपि तद्व्यक्तिव्यवस्थेनातिव्याप्तिः, समुदायीयविशेषणताविशेषानुयो-
गिताया अपि तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नत्वे तु सुतस्मिति भावः । अभिन्नजातीयाश्च = जातिविशेषावच्छिन्नत्वं
प्रतीयमानत्वादिति । वस्तुतस्तु जातिः सा निरस्तीति । प्रत्यक्षत्वविशिष्टे चाग्यातिरुक्तरीत्यैव
ब्रह्म्या । परेक्षप्रमितित्वस्येति । समुदायत्वादेरप्युपलक्षणमिदम् । नचैकमात्रद्विष्टिपक्षावच्छिन्नानु-
योगिकत्वं विदक्षितमिति वाच्यम्, तादृशधर्मविशिष्टे प्रत्यक्षे तस्यावृत्तौ प्रत्यक्षनिष्ठविशेषणताविशेषेऽपि
तदवच्छिन्नानुयोगिकत्वासम्भवात्तद्व्याप्तेः । सामान्यत एकाग्रस्याप्रतिष्ठा माग्रायांसङ्गतेषु । तद्व्यक्ति-
त्वस्यैव विवक्षितत्वे तूक्तम् । गुणतया प्रत्यक्षस्य तदभावात् = एकत्वासमवायित्वात्, गुणे गुणानुपपत्तेः
नवस्थानात् । तथाच प्रत्यक्षगतविशेषणतायामपि नैकत्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वसम्भवं इत्यसम्भवं । प्रतीति-
बलाकचिद्गुणेऽपि गुणान्तराभ्युपगमे न काचिक्षतिः, बुद्धिविशेषविषयत्वसाधारणस्य वैकल्यस्य निवेश
आद्रियतामित्याशङ्क्याह भावे इति । प्रत्यक्षे एकत्वस्य सद्भावोपपत्ते इत्यर्थः । यथाश्रुते स्मृतिभेदस्या-
न्वितेतितात्पर्यादुक्तं त्रयेति । समुदायेत्यर्थः । एवमप्येवम् । एकत्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्येति । एकत्वा-
वच्छिन्नानुयोगिकविशेषणताविशेषावच्छिन्नवृत्तित्वेत्यर्थः । स्यादेवं यच्चनुमित्यादिप्रये स्यादेकत्वम्, नचै-
वमित्याशङ्क्याह मिलितानामिति । अनुमित्यादीनामिति शेषः । एकसमुदायापेक्षया = एकः समुदाय
इति धीविषयतया, तथात्वात् = एकत्वावस्थत्वात् संविदेव हि भगवती वस्तूपपत्तेः क्षरणमिति भावः ।
तदभावस्य = द्वित्वाभावस्य । तुल्यत्वादिति । गुणसमुदायस्यापि गुणत्वादिति भावः । तथाच

नास्तीत्युच्यते । तत्रैव वृत्तिर्द्वाधादेः परिसमाप्तिः, सैकस्यां व्यकौ नास्तीति चेन्न, एवमे-
कत्वस्यापि न क्वचित्परिसमाप्तिः स्यात्, नहि तस्य तत्रैव वृत्तिरन्यस्यैकत्वाभावप्रस-
ङ्गात्, अन एकत्वसह्यावत्यामेव व्यकौ द्वयादिपरिसमाप्तिरित्यविशेष एव । एकव्यक्ति-
गतैकत्वसह्याव्यक्तिर्नान्यत्रेति चेन्न, सत्ताव्यक्तेरप्येवमभावप्रसङ्गात्, अननुगततावपत्तेश्च ।
सत्तैकैव जातिरूपा, एकत्वं तु प्रतिव्यक्तिमिदं गुणपदार्थ इति चेन्नूनं वैशेषिकैर्विप्रल-
ब्धोऽसि, कथमन्यथा सदैकप्रत्यययोरनुभवव्यवहारविशेषमप्यत्रपि कानिचित्कानिचि-
दसम्भदान्यत्तराणि प्रलपसि । सत्तैकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेर्नैवं स्यादिति चेन्न,
साम्यात्, जातिपरापरत्वधौव्यमेव च कथान्यैकस्य न्यूनवृत्तित्वे प्रमाणं स्यात् । क्व तथेति

तत्रैवेति । अन्ययोगस्य यच्छेदश्चलत्सम्भावेन तद्वर्गस्यासिरेव तद्वर्गवच्छिन्नानुयोगिका सङ्ख्याप्रतिषे-
धिकपर्याप्तिरित्यर्थः । न क्वचिदित्यादि । द्वित्वादाविव घटवत्तद्व्यक्तिवत्त्वाद्यवच्छिन्नपर्याप्त-
मेकत्वे न स्यात्, अनुगतप्रतीतिप्रलत्तस्यैकत्वव्यवस्थितौ पटादावपि घटादिगतैकत्वस्य सत्त्वेन घटत्वा-
व्याप्तत्वात्, एकत्वाभाववन्नोऽप्रमिदौ चैकत्वव्याप्तत्वस्याप्यभाव इति चैकत्वावच्छिन्नपर्याप्तत्वमपि
तत्त्वैत्यर्थः । अतः = निवृत्तत्वात् पर्याप्तमादाय प्रत्यवस्थानासम्भवात् । अविशेषः = अख्यातिनाद-
वस्थं । नान्यत्रेति । तथाच तद्व्यक्तित्वादिष्याप्यवस्थैकत्वे सम्भवेन तद्व्यच्छिन्नपर्याप्तत्वसम्भवेनो-
पलक्षणगतामञ्जस्यमिति भावः । एवमभावप्रसङ्गात् = नाभावप्रसङ्गात्, इष्टावस्थावाह अननुगतेति ।
सैकैकत्वाकारप्रतीत्योरनुगतत्वस्यापलापापत्तेरित्यर्थः । सदैकप्रत्यययोः = सत्त्वप्रकारकैकत्वप्रकारकप्र-
त्ययोः । विपर्ययं सत्त्वप्रत्ययोरनुभवव्यवहारोभयान्वयि । असम्भदानि = अनुरपक्षार्थानि । अक्षराणि =
पदानि । प्रलपसीति । गुणादावपि प्रतीयमानत्वेनैकत्वस्य गुणत्वं तावद्वक्तुमशक्यम्, जात्यादावपि
प्रतीयमानत्वेन तु पदार्थान्तरत्वेन तस्यास्तु, द्रव्यादिविशिष्टवृत्तिरेव जातिरिति परिभाषाऽनादौ च जातिर-
मेव तस्य व्यवहितताम् । गुणान्तरत्वभाववैलक्षण्येऽपि गुणत्वव्यवहारस्तु परिभाषामात्रमिति भावः ।
अतएव “संख्या च पदार्थान्तरं ननु गुणः, गुणादिष्वपि तद्भावप्रत्ययात् । नचासी भ्रमः, बाधकभा-
वात् । एकार्थममवायप्रत्ययस्य तथाप्रत्यय इति चेन्न, विलक्षणाभ्यां समवायैकार्थसमवायाभ्यामविल-
क्षणाभास्तद्वत्ताप्रतीतिरयोगात् । घटावादी चैकार्थसमवायादेकत्वप्रत्ययवद्वित्वादेकार्थसमवायाद्वित्वादि-
प्रत्ययप्रसङ्गः रूपत्वादौ च न तत्सम्भव” इति शिरोमणिभिरभिहितं पदार्थैकत्वनिरूपणे इति ज्ञेयम् ।
तत्सम्भवः = एकत्वविशिष्टार्थसमवायसम्भवः । रूपे भवतैकत्ववशावहोकारादिति भावः । नैवं स्यात् =
एकत्वस्य जातिरिव न स्यात् । परापरत्वेति । सत्तावदेकत्वस्य न द्रव्यादिप्रथमावृत्तित्वम्, तुल्य-
व्यक्तिकत्वेन तज्जातित्वस्य शङ्काया एवासम्भवात्, जात्यादावपि तत्प्रतीतिश्च, एवञ्च तज्जातिसमानाधिकर-
णत्वस्य तद्वत्तावसमानाधिकरणत्वस्य चैकत्वस्य तद्व्यापकत्वं वाच्यम्, नचैतत्सम्भवति, सत्ताया एकत्वाभा-
वव्यवस्थैकत्वे सत्तावावित्यर्थः । साम्यादिति । द्वयोरेवाजातित्वस्य जातित्वस्य चाऽनुपपेयत्वादित्यर्थः ।
यथोक्तरीत्यैकत्वस्य न जातिरिव तथा द्रव्यादावैकत्वसमानाधिकरणाया एकत्वान्तर्भावश्च तदभाव-
समानाधिकरणायाः सत्ताया अपि जात्यादौ व्यभिचारीकृतव्यापकत्वाभावाज्जातिरिव न स्यात्, सत्त्व-
प्रत्ययस्याप्येकत्वप्रत्ययवत्सत्त्वप्रतीतिरसाधारणानुपपत्तेरपि पारिभाषिकं जातिरिव, अविलक्षणाकार-
सदाकारप्रतीतिविलक्षणसम्बन्धेनानुपपत्तनीयत्वात् । भावत्वमेव सत्ता ननु द्रव्याधिकवृत्तिर्जातिरि-
त्यपि न युक्तम्, अभावस्यापि सत्त्वप्रत्ययादिति । नन्वेवमजातित्वस्योपपत्त्युपपत्तिसम्भवेऽपि जातिरिव

चेन्न, शैलेऽनलस्यानुमायां यव हस्तचित्तम्यादौ तदंश इत्यनिश्चयवदोपत्वात् । अथास्तु
या वाऽऽसीदेकत्रयमनुगतम्, किमनेनान्न निरूपितेनः द्वित्वादिर्यत्र न समाप्यते. अग्निहि-
ताभावत्रयश्चास्ति तत्प्रत्यक्षमिति । मैवम्, अनुमित्यादिव्रयेऽपि न त्रित्वं परिसमाप्तम्,
एवं सत्यन्यानि त्रीणि न स्युः । अन्या सा त्रित्वव्यक्तियन्यत्रेति चेन्न, त्रित्वव्यक्तोः
कस्याश्चिदनुमित्यादिव्रये परिसमाप्त्यभावात् । काचिदपि त्रित्वव्यक्तियत्र न समाप्यत

स्यामुपेयसाम्यं कथमुक्तम्, उक्तनियमस्य प्रामाणिकस्य जगत्कृत्वादित्यत आह जातिपरापर-
त्वधौल्यमिति । उक्तनियम इत्यर्थः । अनुगतप्रतीतिबलादुभयोरेव जातिताया रक्षणोपाये त्वित्यर्थक-
श्रवणाः । पूर्वं हि द्वयोः सप्तपदार्थासाधारण्यं नोपेयम्, तुल्यव्यक्तिकत्वापत्तेः । किन्तु जन्यभावपक्षिणं
अग्नि इत्यत्वेन कारणतया कार्यतावच्छेदकवटकतया मिन्दायाः सत्ताया भवम्भवानुसारेण द्रव्यादिश्रिक-
वृत्तिवमेव, तथा चैकत्वं पक्षोक्तस्य सत्ताव्यापकत्वं सत्ताजातिसमानाधिकरणतद्भावसमानाधिकरणजा-
तिवेदानुमेयम् । सत्ताभावसमानाधिकरणवत्त्व जातावप्रसिद्धा हेत्वप्रसिद्धिस्तु नाशङ्कनीया, उक्तार्थक-
श्रवणेनैव दत्तोत्तरत्वात् । काप्येकस्य न्यूनवृत्तित्वे = किञ्चिदन्तर्भावेनैकस्यापराभाववद्वृत्तित्वे, एकस्या-
परव्यापकत्वे इति यावत् । प्रमाणं = प्रमाणतावच्छेदकं, व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वात् । एवञ्चै-
कत्वे सत्ताव्यापकवत्त्व व्यभिचारेण निरन्तरत्वेन कथं व्यापकत्वनिर्वाह इत्यभिप्रायेण 'कथं तथैत्येव
शङ्काया औचित्येऽपि 'क तथैत्याशङ्का भ्रान्तिमूल्य, यद्वा नुरूपे बलिरिति न्यायेन चोत्तरग्रन्थः । यथा-
श्रुतं त्वमह्वतमिति सूक्ष्ममिक्षणीयम् । तदंशे = शैलेशे, पर्यन्ते हस्तप्रदेशे वा बह्विधितस्तिप्रदेशे येति
संज्ञाया नानुमाने बुद्धिमापत्तेः । व्याप्तिपक्षधर्मतासामर्थ्यविषयस्य तेन निश्चायनाद्याप्रानुमाने संज्ञा-
यक्तेति भावः । अनवस्थापेक्षयाऽऽभाप्रयस्य लाघवेन घटाभावे घटो नास्तीत्यादौ तार्किकैरभ्युपगतत्वेनै-
कत्वे स्वस्व दृश्यभ्युपगमे सत्ताव्यापकवत्त्व तत्र निर्वाहसम्भव इति ॥ द्रष्टव्यम् । वस्तुवस्तुकरित्या नो-
भयोरेपि जातित्वम्, किमेवेकत्वं पदार्थान्तरं. सत्ता नु प्रसङ्गा, 'सत्ता जातिः सत्ता महासत्ता तामाहुस्व-
तलादय' इत्युक्तेः । तादात्म्येन जन्यभावसम्बन्धित्वविशिष्टायाश्चात्वा एव द्रव्यकार्यतावच्छेदकत्वम्,
भावस्य ज्ञातृखण्डम्, एतस्याश्चावश्यकजननीयत्वे द्रव्यादिश्रिकमात्रगतसत्ताकल्पने गौरवमेवेत्यवधेयम् ।
मेति । नार्थं हि, सति लुक्तापत्तेः । आसीदितिच्छेदः, द्विदिवाच्छिदपि मा भूतत्वप्रतीति रण्येति भावः ।
किमनेनेति । एकत्वस्यानुगतस्य वाऽननुगतस्य वा पर्याप्तिरनपेक्ष्या. एकत्वमेकस्मिन्नेव पर्याप्तमिति प्रती-
तेर्द्विधादिरूपे ह्य समवायावगाहितोपगमेऽविप्रसक्तत्वस्यासम्बन्धवदिति नोक्तपक्षसितलक्षणे दोष इति
दृश्यम् । द्वित्वादिरिति । व्याप्त्यव्यवृत्तित्वेनैवेकत्वानवच्छिन्नानुयोगिकपर्याप्तिप्रतिषेधोक्तिरूपेण निवेदा
उचितः, द्विवादेरनन्तरत्वात् । तथा च व्याप्त्यव्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नानुयोगिकविशेषणमात्रविशेषणानुमित्या-
दिमैदसमुदायस्याधिकरणा विवक्षिता, अवच्छेदकता च पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नेति भावः । पूर्वं सति =
अनुमित्यादिगतसमुदायावव्याप्यत्वस्य त्रित्वे सत्त्वोपगमे । स्युरिति । एतच्च व्याप्त्यव्यवृत्तिधर्मान्तरेऽपि
द्रष्टव्यम्, तथाचानुमित्यादिसमुदायावविशेषणताऽपि न पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्त्यव्यवृत्तिधर्मान्तर-
वच्छेदकताकानुयोगितावैति तादृशसमुदायेऽतिव्याप्तिरिति भावः । अन्येति । तथा चानुमित्यादिगतो
व्याप्त्यव्यवृत्तिधर्मास्तदभाससमुदायत्वव्याप्य एवेति नोक्तदोषः । कस्याश्चित् = घटादिगतायाः । अत्रैकत्व-
वृत्तित्वादेरनुगतत्वसमर्थनाय न चेदितम्, व्याप्त्यव्यवृत्तेर्जातिताया असम्भववृत्तिकत्वात्, यावदाश्रयप्रत्यक्षं
विनाऽप्रत्यक्षत्वात्, अपेक्षाश्रयस्यतया चानुगतत्वसारसिद्धयोऽभावात् । व्याप्त्यव्यवृत्तिधर्मानवच्छि-
न्नत्वमित्यत्र सामान्याभावविवक्षायां न विशेषाभावमादायातिप्रसङ्ग इत्याह काचिदपीति । अत्र सामा-

इति चेन्न, अव्यापकत्वात्, प्रत्यक्षत्वस्य त्रित्वव्यक्तेश्चावश्यं सामानाधिकरण्यस्य वैशेषिकमतव्युत्थितेन भवताभ्युपगन्तव्यत्वात्, अन्यथा प्रत्यक्षव्यक्त्यस्तिस्रो न स्युः, तदेव हि त्रित्वमिधीयते यत्र त्रित्वं परिसमाप्यते ।

किञ्च, तथापि स एवाव्यापकतादोषः, त्रित्वेनावच्छिन्नास्वनुमित्यादिव्यक्तिषु त्वदभिमतमभावत्रयमस्तीति तत्र प्रत्यक्षलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरुक्ता, तद्व्यावर्तनाय भवताऽभिधीयते काचिदपि त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न परिसमाप्यते इति, नचैवमुक्तेऽसावतिव्याप्तिर्निवर्तते तत्राप्युक्तविशेषणस्य विद्यमानत्वात्, नहि त्रित्वावच्छिन्नं तस्मिंस्त्रित्वव्यक्त्यन्तरं भवद्व्याप्यन्तरमादाय वर्तते, ननु तत्रैव परिसमाप्यते, यत्र चेत्तमुपाधिभूतं त्रित्वम्, तेषु यदि त्रित्वसमाप्तिर्धर्मिषु दृश्यते, तदा तद्दर्शनेन तत्र धर्मिमात्रे लक्षणव्यावृत्तिः सिद्ध्यत्येतत् त्रित्वविशिष्टे धर्मिणि, तस्मादतिव्यापकत्वं तदवस्थमेव । अभावत्रयं च त्रित्वोपाध्यवच्छेदेन समुदिततामुपगतवति विशिष्टे धर्मिणि वर्तते, नत्वविशिष्टे, प्रत्येकमभावत्रयावस्थानस्य तेषु घटकुमशक्यत्वात् ।

न्याभावविवक्षायामपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमुभयाभावादिकञ्चादायातिप्रसङ्गं मुकरः, पर्याप्त्यादिनिवेशे चानवस्थानमिति स्मृत्यन्यत्वखण्डनोक्तरीत्याऽनुसन्धेयम् । दूषणान्तरं त्वाह अव्यापकत्वादित्यादिना । न्युत्थितेन = अनङ्गीकर्त्रा, गुणे गुणाङ्गीकर्त्रेति भावः । त्रिरिति स्वरूपपरतायामेकवचनम् । त्रिरितिसुबन्तबोध्यविशब्देनाभिधीयते इत्यर्थः । परिसमाप्यते इति । अन्यथैकस्त्रय इति व्यवहारापत्तेरिति । तथा च त्रित्वादिविशिष्टप्रत्यक्षेणव्याप्तिः स्थिरा, तच्चिद्वानुमित्यादिभेदविशेषणनायासि त्ववच्छिन्नानुयोगिकत्वसम्भवान्, त्रित्वादिविशिष्टप्रत्यक्षस्यापि प्रत्यक्षत्वादेव च लक्ष्यतावश्यभाव इति भावः । ननु प्रत्येकं प्रत्यक्षमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवः, प्रत्यक्षत्वं तु न व्यामज्यवृत्तिः, उत्तरार्थकत्ववत्तत्पर्याप्तेरनभ्युपगमनीयत्वादिति तदवच्छिन्नानुयोगिकस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नानुयोगिकत्वमक्षतमेव, किञ्च त्रित्वादिविशिष्टप्रत्यक्षेऽपि विशेषणनायासि त्ववच्छिन्नानुयोगिकत्वव्यामज्यवृत्तिरपि न काचिद्व्यतिः, नह्यनुमित्यादाविव प्रत्येकं न तत्रानुमित्यादिभेदसमुदायसद्भाव इत्यस्वरसादाह किञ्चेति । अनित्यासिमुपपादयितुं पूर्वात्मनुवदति त्रित्वेनेत्यादिना । नहीति । अंशत आत्माश्रयभासा त्रित्वादिविशिष्टे त्रित्वादिकमिति त्रित्वादिविशिष्टेनविशेषणतायास्त्रित्वाद्यनवच्छिन्नानुयोगिकत्वमक्षतमेवेति त्रिशिष्टेतिव्याप्तिः । ननु त्रित्वादिविशिष्टे त्रित्वाद्यन्तरोपगमे आत्माश्रयाभावेनोक्तविशेषणतायास्त्रित्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वसम्भव इत्यत आह त्रित्वलक्षणेति । आध्यायान्तमादायेति । अनुमित्यादित्रयसमुदायो घटपटी चेतित्रयमिति प्रतीतेर्घटादिसहिते एव समुदाये त्रित्वान्तरम्, तच्च नानुमित्यादित्रयमाश्रयसमुदायव्यवस्थाप्यमिति न तदवच्छिन्नपर्याप्तमित्यर्थः । ननु प्रथमं त्रिरं हि नानुमितित्वादित्प्रत्येकधर्मावच्छेदेन वर्तते, अनिप्रसङ्गान्, हिन्तु त्रित्वावच्छेदेनैव, अवच्छेदकता च त्रित्वस्योपलक्षणनया न तु विशेषणनयेति नरमाश्रयः, एवञ्च व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिकत्वं विशेषणतायामागतमेवेत्यानङ्ग त्रित्वोपलक्षितेऽनुमित्यादावतिव्याप्तिरेवं धारिता, नच तत्र तत्प्रारब्धः, नत्रानुमित्यादिभेदानामभावात्, त्रित्वविशिष्टे इतिव्याप्तिः प्रसज्यते एवेत्याह यत्रेति । अनुमित्यादित्प्रत्यर्थः । धर्मिषु = त्रित्वोपलक्षितेषु । चो ह्यर्थः ।

एवं विशेषणभूतज्ञानावच्छेदक समुदायेतिव्याप्तिवारणमात्रादयं त्रिशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादे-

अथ मन्यसे—तादृशस्य विशिष्टस्य प्रमितित्वेनैव व्यवच्छेदः, न ह्यभावत्रयवृत्तित्वं विशेषणमात्रपक्षोदावन्तर्भाव्य तासु व्यक्तिषु प्रमितित्वं वर्तते, किन्तु तेषां धर्मिणां स्वरूपमात्रे, उक्ताभावत्रयं प्रमितित्वञ्चेत्येतच्च नास्ति तत्प्रत्यक्षमिति हि ब्रूम इति । न, भवतापि मित्रमित्रधर्मावच्छिन्नस्यैव धर्मिणः प्रमितित्वमभावत्रयवत्त्वञ्चावश्यमभ्युपगन्तव्यम्, तथाहि—यदि प्रमितित्वस्य क्वाचित्कत्वे नियामकं नोच्यते तदा सर्वा प्रमितिः स्यात्, न वा क्वाचिदपि ।

सर्वत्र सत्ताऽसत्ता चा नियमेऽन्यानपेक्षया ।

नियामकाद्धि भावानां क्वाचित्कत्वस्य सम्भवः ॥ ४२ ॥

तन्नियामकमाधये विशेषणीभूतं वक्तव्यमुपलक्षणीभूतं वा ? आद्ये यदेव प्रमितित्वस्याधये विशेषणं तदेव यद्यभावत्रयस्यापि, तदा त्रित्वावच्छिन्नेऽनुमित्यादावभावत्रयस्य दर्शित्वात्तत्र प्रमितित्वेनापि त्रित्वावच्छिन्ने भवितव्यमिति प्रमितित्वात् तद्व्यपच्छेदः । अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्यधर्मावच्छिन्ने चाभावत्रयसम्बन्धः, तदा नास्ति त्वत्पक्षेऽपि प्रमितित्वस्यैकधर्मविशिष्टाश्रयत्वलक्षणमेकाश्रयत्वम् । विशिष्टेऽपि धर्मिण्या-

वेत्यभिप्रायं पर्यहर्षीत् । अधुना तु प्रकारान्तरेण तद्वलेनैवानिश्चासिधारणमाशङ्कते अथेत्यादिना । प्रमितित्वेन—ज्ञानत्वेन । एवं परतोऽपि । त्रित्वं विशेषणमित्यादि त्रित्वमपि करणतावच्छेदकीकृत्येत्यर्थकम् । स्वरूपमात्रे = अनुमितिश्चावच्छेदेन । यत्र = यद्वच्छेदेन । तन् = तदवच्छिन्नम् । स्वनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धेनानुमित्यादिभेदकृद्विशिष्टं ज्ञानत्वं प्रत्यक्षत्वमिति यावत् । यद्यपि त्रित्वावच्छिन्नेऽनुमित्यादौ ज्ञानत्वं न शक्यमपाकर्तुं तथापि तदधिकरणतान् त्रित्वेनावच्छिद्यते, अत्र च द्रष्टव्यं तद्विलक्षणाप्रविष्टेयमेव प्रतीमविष्यति । अवश्यमिति । तथाचामभव इति भावः । क्वाचित्कत्वे = किञ्चिद्वस्तुत्तित्वे सति किञ्चिद्वस्तुत्तित्वे । नियामकं = प्रयोजकं । स्यादिति । ज्ञानत्वं यदि नियामकरहितं स्यात् क्वाचित्कं न स्यादित्यापादनीयम् । क्वाचित्कत्वाभावेऽपि विशेषणस्य विशेषणस्य वाऽभावेन प्रयुक्तः सार्वत्रिकत्वेऽप्यीकत्वे वा पर्यवस्यति । तन्नान्यथाकथानिमते आद्ये, असत्त्वानिमते तु द्वितीये, मतान्तरे त्वम्यतरस्मिन् । असार्वत्रिकत्वस्य पक्षे विशेषणे तु सर्वमते पृथग्वीकत्वे पर्यवसानम् । यद्यप्यवृत्तिपक्षार्थमभ्युपगन्तुमतेऽवृत्तिव्यतिरेकं पर्यवसानसम्भवस्तथापि तस्यापि प्रकृते आपादने इष्टप्रसङ्गनासम्भवेन विपर्ययपर्यवसानेन प्रयोज्यत्वसिद्धिसम्भावान्नागन्तरमिति । चेति । प्रसज्येतेति शेषः । नियमेऽन्यानपेक्षया = क्वाचित्कवनियमनार्थं कन्यचिदनपेक्षया । यदेवेत्यादि । यदेवाभावत्रयस्याधये विशेषणं तदेव यदि प्रमितित्वस्यापीति योजनीयम् । आश्रये विशेषणं = क्वचिद्वस्तुप्रयोजकभूतं विशेषणं । त्रित्वावच्छिन्ने इति । प्रयोजकस्य स्वात्मात्मकतामभिप्रेत्येदम्, लक्षणाऽनुमित्यादिगतशिरस्य अत्यन्तसम्भवेन तस्याभावत्रयानाध्यात्मापत्तेः । अथाह्येति । प्रयोजकं वात्र अपार्थं विवक्षितम्, उक्तापत्त्या तत्साधनेऽलीकत्वपरिहारेऽपि सार्वत्रिकत्वपरिहारेऽपि न कार्यमपि । नापि जनकम्, ज्ञानत्वस्य भेदकृत्वं च नित्यत्वान् । नापि व्यापहरासम्भवात् । अतएव न कार्यमपि । नापि जनकम्, ज्ञानत्वस्य भेदकृत्वं च नित्यत्वान् । नापि व्यापकमात्रम्, प्रमेयत्वादेर्भाष्यस्य सत्येऽपि सार्वत्रिकत्वापरिहारात् । अपि तु स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपप्रयोजकताश्रयः, सा च ज्ञानत्वस्य तदवच्छिन्नजनकादौ, अनुमित्यादिभेदानां तु तत्तद्व्याप्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षत्वादिके वानुमितित्वाद्यभावव्याप्ये, एवञ्च ज्ञानत्वं स्वावच्छिन्नकारणजन्यत्वादिविशिष्टे वर्तते । नियमे तु ज्ञानत्वं धर्मिप्रादुक्तानाऽऽनीतमित्यर्थः । एकधर्मविशिष्टाश्रयत्वेति । एकधर्मावच्छिन्नाधिक-

अधितो धर्म्याधित एवेति कृत्वा च प्रमितित्वस्याभावत्रयसमानाध्ययत्वेऽनुमित्यादित्रयेऽपि प्रसङ्गस्तदवस्थः । नापि द्वितीयः, उपलक्षणीभूतेन केनचिद्धर्मेण योऽसावुपलक्षितो, धर्मो स एव खलु त्रित्वविशिष्टः, विशेषणवत्तेऽपि यावद्विशेष्यवस्तुनो विशेष्यवत्त्वात्मकत्वात्, यथा दण्डपि पुरुषः पुरुष एव, एवञ्च सत्युपलक्षितादनन्यभूते त्रित्वविशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ प्रमितित्वमाधितम्, नियामकेनोपलक्षणेनोपलक्ष्याभेदव्यवस्थिततया तस्याप्यवच्छिन्नत्वात्, तथाचातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता । तथाप्युपलक्षकेण त्रित्वविशिष्टतया नोपलक्षितोऽसौ धर्मो, किन्तु स्वरूपेणेति चेन्न, उक्तमत्र यदेव तदुपलक्षितं तदेव विशिष्टमपि । तथापि विशिष्टेन रूपेण तावन्नोपलक्षितमिति चेत्, नोपलक्षि, अविशिष्टेनापि

गताकत्वेऽर्थः । यद्यपि भिन्नप्रयोजकप्रयोजनानामपि घटपटादीनामेकभूतलवर्तिनामैकधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकत्वमुपलक्ष्यमेवेति प्रत्यक्षरत्नावच्छेदेन ज्ञानत्वभेदसमुदाययोर्वृत्तिसम्भवादसम्भवसम्भवो न, तथापि प्रयोजकमेवात्राधिकरणभावच्छेदकं विवक्षितं पूर्वपक्षयितुः, अन्यथाऽनुमित्यादित्रयं ज्ञानत्ववदिति प्रतीत्या भेदकृदाधिकरणभावच्छेदकत्रित्वस्य ज्ञानत्वाधिकरणभावच्छेदकत्वे बाधकाभावेनातिव्याप्तिवारणशङ्काया असङ्गतेरिति भावः । तादृशभेदकृदज्ञानत्वयोः सामानाधिकरण्यमात्रविवक्षायां तु यथा प्रत्यक्षे लक्षणसमन्वयस्तथाऽनुमित्यादिममुदायेऽप्येवाह विशिष्टे इति । प्रयोजकविशिष्टे इत्यर्थः । धर्मेणेति । उक्तप्रयोजकेनेत्यर्थः । उपलक्षणत्वञ्चात्र परिवायकत्वमेव, नत्वविद्यमानत्वगर्भम् । यावदिति यत इत्यर्थकं वा साकल्यार्थकं पक्षोत्तमस्तं वा ज्ञेयम् । आधितमिति । विशिष्टादुदयोर्भेद इव भेदाभेदेऽपि समानमिदम् । नन्वेवावता कारणविशेषज्ञमत्वावुपलक्षणावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं ज्ञानत्वे नापानमिति कथमतिव्याप्तिरित्यत आह नियामकेनोपलक्षणेनेति । तस्याप्यवच्छिन्नावदित्यन्वयः । तत्र हेतुः—उपलक्ष्याभेदव्यवस्थिततयेति । उपलक्ष्याभिन्नतयेत्यर्थः । तस्यापि = त्रित्वविशिष्टस्यापि । तथाच = अनुमित्यादिभेदकृदाधिकरणे त्रित्वविशिष्टे वर्तमानस्यापि ज्ञानत्वस्य तन्निष्ठोक्तोपलक्षणावच्छिन्नाधिकरणताकत्वे च । इदंशविवक्षायामेवानतिव्याप्तिर्दीयते, एवमेधर्माज्ञानेऽप्याप्तिरपि द्रष्टव्या । अनुमित्यादिभेदकृदाधिकरणभावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकत्वस्य ज्ञानत्वे विवक्षायां नूक्तोपलक्षणस्यैव ज्ञानत्वाधिकरणतावच्छेदकविवक्षणेऽसम्भवः स्फुट एव, अन्यथा तु समुदायेऽतिव्याप्तिरनुमित्यादित्रयं ज्ञानत्ववदिति प्रतीतिमादाय द्रष्टव्या । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकता तु न प्रत्यक्षत्वेऽपीत्यसम्भवापादिका तद्विवक्षा । अथानुमित्यादिभेदकृदाधिकरणभावच्छेदकमात्रावच्छिन्नाधिकरणताकत्वविशिष्टज्ञानसमवेतजातिमात्रं प्रत्यक्षत्वम्, ज्ञानत्वं तु न तादृशं नाप्यनुमितित्वादिकम्, अनुमित्यादिगतसमुदायत्वं तु तादृशमपि न जातिरिति चेन्न; तादृशजातिनिरामेन दत्तोत्तरत्वादिति । तथापि = विशेष्यवृत्तेर्विशिष्टवृत्तिर्वेऽपि । स्वरूपेण = अनुमितित्वादिना समुदायत्ववत्तयोपलक्षितत्वे उपलक्षणावच्छिन्नाधिकरणकृतेः पलक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तितया औक्त्यावर्जितवान् स्वावच्छिन्नकारणजत्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्तिज्ञानत्वस्य समुदायत्वात्मकोपलक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वं स्वादिति स्यादतिव्याप्तिः, अनुमित्यादिभेदकृदस्यापि समुदायत्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वात्, यदा तु समुदायत्वं नोपलक्ष्यतावच्छेदकम्, तदा ज्ञानत्वस्य न तदवच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वमपि तु स्वावच्छिन्नकारणजत्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्तिस्त्वमेवेति विवक्षितसामानाधिकरण्यविरहाकुतोऽतिव्याप्तिरिति भावः । उक्तमिति । समुदायत्वस्योपलक्ष्यतानवच्छेदकत्वे ज्ञानत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वमस्तु मा वा, समुदायत्वावच्छिन्नस्य कारणविशेषजत्वोपलक्षितस्यैकत्वे खनुमित्यादिभेदकृदाधिकरणतावच्छेदकसमुदायत्वविशिष्टनिरूपितवृत्तित्वा-

तन्नेपोलक्षितमेव, अन्यथा प्रकृतेऽपि, वैयधिकरणपक्षेः । तदास्यतामुल्लसत्पल्लवचचन-
विलसितेनेति । तदेवं लक्षणान्तरेऽपि प्रतिपादितोऽयं दूषणसमूहः स्वयमूहनीयः ।

एतदेव परामृश्य भट्टैरिदमुदाहृतम् ।

“लक्षणस्याभिधानं तु केनांशेनाप्युच्यते” ॥ ४३ ॥

अन्याभिप्रायेकमपि हि तत्सामान्यतोऽप्युपपद्यमानमेवेति साक्षात्कारित्वखण्डनम् ।
इति कविताकिंकचकचूडामणोः श्रीश्रीहर्षस्य कृतौ खण्डनखण्डखाद्ये प्रथमपरिच्छेदे
प्रत्यक्षखण्डनप्रकरणम् ।

वज्रानुत्पन्नादायातिव्याप्तिर्दुर्लभमैवेति भावः । ननु स्यादेवं यद्यनुमित्यादिभेदकृताधिकरणतावच्छे-
दकविशिष्टनिरूपितवृत्तितावज्ज्ञानत्वमेव प्रत्यक्षत्वं मे विवक्षास्पदतामास्कन्देत, अनुमित्यादिभेदकृताधि-
करणतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकज्ञानत्वं प्रत्यक्षत्वात्मतया विवक्ष्यमाणं तु न कथमतिव्याप्तिमति-
क्रामति, अनुमित्यादिसमुदायत्वस्योपलक्ष्यतावच्छेदकत्वाभावे तद्वच्छिन्नाधिकरणताकत्वस्य ज्ञानत्वेऽ-
सम्भवादिप्रमायेणाशङ्कते तथापीति । विशिष्टोपलक्षितयोरैक्येऽपीत्यर्थः । विशिष्टेन = समुदायत्व-
विशिष्टतया । अविशिष्टेन = समुदायत्वाविशिष्टतया । अन्यथेति । अवैशिष्ट्यस्योपलक्ष्यतावच्छेदकत्वे
कारणविशेषजत्वस्य चोपलक्षणतया ज्ञानत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः । प्रकृते = प्रत्यक्षमात्रे । उप-
लक्षणावच्छिन्नवृत्तिकज्ञानत्वस्योपलक्ष्यतावच्छेदकावैशिष्ट्यावच्छिन्नाधिकरणताकत्वमपि स्यात्, अनुमि-
त्यादिभेदकृतस्य तु समुदायत्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वेनेवानुमित्यादिसमुदाये प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाधि-
करणताकत्वेन प्रत्यक्षेऽपि भिन्नाधिकरणतावच्छेदकत्वमेवेत्यसम्भवः । यदि चावैशिष्ट्यस्येव प्रत्यक्षत्व-
स्याप्युपलक्ष्यतावच्छेदकत्वम्, वस्तुतस्तवैशिष्ट्यस्योपलक्ष्यतावच्छेदकत्वं न मानैर्दूरतोऽप्यवलोकितम्,
तदाऽप्युपलक्षणावच्छिन्नाधिकरणताकत्वमादायैवाधिकरणतावच्छेदकभेदः सम्पादनीय इत्यसम्भव एव ।
अथ प्रत्यक्षत्वस्योपलक्ष्यतावच्छेदकस्यापि ज्ञानत्वाधिकरणावच्छेदकतया न तद्भेदः, तथापीश्वरज्ञानेऽ-
व्याप्तिरेव, तत्रांत्योपलक्षणविरहात् । अथोपलक्षणोपलक्ष्यतावच्छेदकादिविवक्षाऽप्रासनीया, उपासनीया
चानुमित्यादिभेदकृताधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकत्वस्य ज्ञानत्वे विवक्षा, तदाप्यनुमित्यादि-
त्रयं ज्ञानत्ववदिति प्रतीतिमादायातिव्याप्तिरुक्तैवेति भावः । उल्लसत्पल्लवेत्यादि । अतिविस्तृतवाग्विला-
सेनेत्यर्थः । आस्तामिति पाठे सहायं तृतीया । लक्षणान्तरेऽपीति । ऊहनीय इत्यन्वयः । एतदिति ।
लक्षणमात्रस्य व्यवहारव्यावृत्त्यामकफलतः स्वरूपतश्च दुर्बलत्वमित्यर्थः । एवोऽप्यर्थः । इदम् = लक्षणस्ये-
त्यादिकम् । उदाहृतमिति । “सत्सम्प्रयोगे” इति प्रत्यक्षसूत्रवार्तिके इति द्रष्टव्यम् । केनांशेनेति ।
न कथमपीत्यर्थः । अन्याभिप्रायेकमिति । सत्सम्प्रयोगे इन्द्रियाणां बुद्धिजन्मेति प्रत्यक्षलक्षणविशे-
षस्यैवानुपयोगः, सांख्ये च ‘चोदनैव धर्मे प्रमाणम्’ ‘चोदना धर्मे प्रमाणमेव’ इति प्रतिज्ञातार्थयोरेवेष-
भिप्रायेणोक्तमित्यर्थः । सामान्यतोऽपीति । न केवलं प्रत्यक्षलक्षणविशेषस्यैवानुपयोगोऽपितु लक्षण-
सामान्यस्य, सोऽपि च न केवलमुक्तप्रतिज्ञातार्थयोरेव, अपि तु व्यावृत्तित्वव्यवहारयोरपीत्यभिप्रायेणा-
पीत्यर्थः । तथाचैतदभिप्रायकनयापि बहुपादोक्तेरुपवर्णने “सत्सम्प्रयोगे” इति सूत्रस्य भवदासाभि-
मतलक्षणपरत्वनिरासस्य सम्भवैकोक्तविशेषाभिप्रायकतयैवोपवर्णने विनियमकाभावः, अतएव “न चा-
प्येतेन सूत्रेण प्रत्यक्षं लक्षणे स्फुटम् । तदाभामेऽपि तुल्यत्वात्स्वप्नशून्यैकवर्जनात् ॥ तदीन्द्रियाधंसम्ब-
न्धयापारेण विना भवेत् । केनचित्सम्प्रयोगे तु भ्रान्त्यादि स्यान्नियोगतः ॥” इत्यनेन लक्षणदोषमुक्तीत्यं
“प्रत्यक्षं न जने सिद्धं तस्यैवधर्मकं वतः । विद्यमानोपलक्षणत्वं तेन धर्मेऽनिमित्तते”ति स्वाभिमतसूत्रा-

शयोपवर्जने “यज्जने सिद्ध”मित्यनेन यौनिककटक्षवोक्षणाक्षमत्वेऽपि कथञ्चिदनिर्वाच्यलौकिकव्यवहार
साधकत्वं सूचितम्, तच्च लक्षणसामान्ये निवेदितदिशा तुल्यमेव । एवमेव “सम्यगर्थं च सशब्दो
दुष्प्रयोगनिवारण । प्रयोग इन्द्रियाणाञ्च व्यापारोऽर्थेषु कथ्यते ॥ दुष्टत्वाच्छुक्तिकायोगो वार्यते रजते
क्षणा”दिति ग्रन्थेन भासमानाकारेन्द्रियसम्प्रयोगेत्यादिमूले प्रत्यक्षखण्डनोपक्रमे प्राङ्निरस्त लक्षण
सुग्राह्यतयाऽभिधाय “एव सत्यनुवादं लक्षणस्यापि सम्भवे” दि यनेन सूत्रस्य लक्षणानुवादता वदता
सता सूत्रकृता तत्र भावार्थविषयताया विरह एव भवति, प्रामाणिके द्वये सफलप्रसरसाविति
साक्षात्कारित्वखण्डनम् ॥

शारदा शरणीकृत्य तीर्थतः शारदाण्व ।

प्रसवित्री प्रपन्नाना तेन तुल्यतु शारदा ॥

इति श्रीशङ्करचितन्यभारतीविरचितायां खण्डनशारदायां प्रथमपरिच्छेदे प्रत्यक्ष
खण्डनप्रकरणम् ॥

श्रीशारदार्यणमस्तु ।